doğuştan günümüze

BÜYÜK İSLÂM TARİHİ

6

Çağ yayınları

بسم الله الرحمن الرحيم

ÇAĞ YAYINLARI UMUMİ NEŞRİYAT NO : 1

Temel Eserler Serisi : 1/6

Yayınlayanlar :

Kenan SEYİTHANOĞLU (Editör)
Ahmet Rüştü ÇELEBİ (Maliye ve Ekonomi Uzmanı)
Ahmet HURŞİTOĞLU (İktisatçı)
Vehbi VAKKASOĞLU (Eğitimci - Yazar)

Her hakkı *ÇAĞ YAYINLARI TİC. ve SAN. A.Ş.*'ye aittir.

ÇAĞ YAYINLARI TİC. ve SAN. A.Ş.
Klodfarer Cad. 16/3 Divanyolu - İSTANBUL
Tel: 516 06 90 - 91

doğuştan günümüze
BÜYÜK İSLÂM TARİHİ

İLMİ MÜŞAVİR ve REDAKTÖR
Prof. Dr. Hakkı Dursun YILDIZ

ALTINCI CİLT

ZAMAN

Çağ yayınları

Dizgi - Baskı Tashihi :
Şenel ÖZATA — Erkan UĞURSOY

Cilt:
ÇAĞ CİLT SAN.
Matbaacılar Sitesi Kat : 3 No : 101
Tel : 576 22 73
Maltepe-Topkapı

FEZA GAZETECİLİK A.Ş.
Tel: 551 14 77
İSTANBUL - 1992

Doğuştan Günümüze BÜYÜK İSLÂM TARİHİ'nin
Bu Cildinde Yer Alan Konu ve Müellifler :

Prof. Dr. Hakkı Dursun YILDIZ ● *Türklerin Müslüman Olmaları*
Sacoğulları
Doç. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN ● *Tolunoğulları*
İhşidîler
Memlûkler
Prof. Dr. Reşat GENÇ ● *Karahanlılar*
Prof. Dr. Erdoğan MERÇİL ● *Gaznelîler*
Prof. Dr. Ramazan ŞEŞEN ● *Eyyubîler*

● Bütün bölümler Prof. Dr. Hakkı Dursun YILDIZ tarafından okunarak eksik bahisler tamamlanmıştır.

Baskıya Hazırlama ve Metin Tashihi :
Hikmet TEKİN

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKLERİN MÜSLÜMAN OLMALARI

1 — Türkler ile Müslümanlar Arasındaki İlk Askeri Münasebetler ... 17
2 — Türklerin İslâm Devleti Hizmetine Girmeleri ... 19
3 — Hazarlar Arasında Müslümanlığın Yayılması ... 27
4 — Karahanlılar'ın İslâmiyeti Kabulü ... 34
5 — Oğuzların Müslüman Olmaları ... 39
6 — Türklerin İslâm'a Hizmetleri ... 43
7 — İslâmiyetin Türk Millî Varlığındaki Önemli Rolü ... 53

İKİNCİ BÖLÜM

TOLUNOĞULLARI

1 — Ahmed b. Tolun Devri 55
2 — Humâraveyh b. Ahmed b. Tolun ... 63
3 — Ceyş b. Humâraveyh Devri ... 66
4 — Harun b. Humâraveyh Devri ... 66
5 — Şeybân b. Ahmed b. Tolun ve Tolunoğullarının Sonu ... 68

TOLUNOĞULLARI DEVRİNDE MISIR'IN SOSYAL DURUMU

a) Devlet Teşkilâtı ... 70
b) Sosyal Durum ... 72
c) İktisadî Durum ... 73
d) Ordu ve Donanma ... 75

TOLUNOĞULLARI DEVRİNDE MISIR'DA İLMÎ VE FİKRÎ HAYAT

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SÂCOĞULLARI

1 — Ebu's-Sâc Divdâd b. Divdest ... 81
2 — Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşîn ... 88
3 — Ebu'l-Kasım Yusuf ... 107

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KARAHANLILAR

a) Karahanlılar'a Bu Adın Verilişi 137
b) Karahanlılar'ın Menşei 139

c) Karahanlılar Tarihinin İlk Devirleri 140
d) Batı Karahanlılar Devleti 150
e) Doğu Karahanlılar Devleti 158
f) Fergana Hanlığı ve Karahanlıların Sonu 163

KARAHANLILARDA DEVLET TEŞKİLÂTI

a) Hâkimiyet Anlayışı ve Hükümdar 164
b) Hükümdar ve Ailesi 166
c) Saray Teşkilâtı 170
d) Merkez Teşkilâtı 173
e) Taşra Teşkilâtı 175
f) Askerî Teşkilât 176

BEŞİNCİ BÖLÜM

İHŞİDİLER

TOLUNOĞULLARI DEVLETİNİN YIKILIŞINDAN İHŞİDİLER DEVLETİNİN KURULUŞUNA KADAR MISIR TARİHİNE BİR BAKIŞ

I — VALİLER DEVRİ

1 — Muhammed b. Süleyman el-Kâtib'in Mısır'daki Hâkimiyeti 182
2 — Ebû Musa İsa b. Muhammed en-Nuşerî'nin Mısır Valiliği 182
3 — Ebû Mansur Tekin b. Abdullah el-Hazarî'nin Birinci Mısır Valiliği 185
4 — Hadım Mûnis'in Mısır Valiliği 186
5 — Zekâ el-Aver'in Mısır Valiliği 186
6 — Ebû Mansur Tekin b. Abdullah el-Hazerî'nin İkinci Mısır Valiliği 187
7 — Ebû Kabus Mahmud b. Cemel ve Ebû Mansur Tekin'in (Üçüncü Defa) Valilikleri 188
8 — Ebu'l-Hasan Hilâl b. Bedr'in Mısır Valiliği 188
9 — Ebu'l-Abbas Ahmed b. Kayığlığ'ın Mısır Valiliği 189
10 — Ebû Mansur Tekin'in Dördüncü Mısır Valiliği 189
11 — Muhammed b. Tuğc'un Mısır Valiliği 190
12 — Ahmed b. Kayığlığ'ın İkinci Mısır Valiliği 191
13 — Muhammed b. Tuğc'un İkinci Mısır Valiliği 192

VALİLER DEVRİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

II — İHŞİDİLER DEVLETİ

a) İhşidilerin Menşei ve Cuff b. Yeltigin b. Furan b. Furî el-Fergani et-Türki 194

b) Tuğc b. Cuff b. Yeltigin b. Furan b. Furî el-Fergani et-Türki 196
c) Muhammed b. Tuğc'un Mısır Valisi Oluncaya Kadarki Hayatı 197

MUHAMMED B. TUĞC DEVRİ

a) Muhammed b. Tuğc'a «Ihşid» Ünvanının Verilmesi 199
b) Ihşid Muhammed b. Tuğc'un Mısır ve Suriye Hâkimiyeti ... 199
a) Mazerailer'in Nüfuzlarının Kırılması 199
b) Muhammed b. Raik ile Mücadele ve Suriye'de Hâkimiyetin Tesisi 200
c) Ihşid'in Abbasi Halifeliği ile Münasebetleri 203
d) Ihşid'in Hamdanilerle Münasebeti 204
e) Ihşid Muhammed b. Tuğc'un Şahsiyeti 205
f) Ihşid Muhammed b. Tuğc'un Halefleri 206
1 — Ebu'l-Kâsım Unûcur b. Ihşid Muhammed b. Tuğc ... 206
2 — Ebu'l-Misk Kâfur 206
3 — Ebu'l-Hasan Ali b. Ihşid Muhammed b. Tuğc 208

DIŞ MÜNASEBETLER

a) Ihşidi-Abbasi Münasebetleri 210
b) Ihşidi-Hamdanî Münasebetleri 210
c) Ihşidi-Bizans Münasebetleri 210
d) Ihşidi-Nubya Münasebetleri 211

EBU'L-HASAN AHMED B. ALİ B. IHŞİD MUHAMMED B. TUĞC VE IHŞİDİLERİN SONU

III — IHŞİDİLER DEVRİNDE MISIR'IN İÇTİMAİ, İDARİ, İKTİSADİ, ASKERİ VE KÜLTÜREL DURUMU

a) İçtimai Durum 214
b) İdarî Durum 215
c) İktisadi Durum 217
d) Askeri Durum 218
e) İlim ve Fikir Hayatı 218
f) İmar Faaliyetleri 221

ALTINCI BÖLÜM

GAZNELİLER

KURULUŞ DEVRİ 223

1 — SULTAN MAHMUD

a) Sultan Mahmud'un Samaniler ile Münasebeti 229
b) Sistan Seferi 231
c) Hind Seferleri 232

SULTAN MAHMUD DEVRİNDE DİĞER OLAYLAR

a) Sistân'ın Zaptı ... 238
b) Şehzâde İsmail b. Nuh'un Samanî Devleti'ni İhya Teşebbüsü ... 239
c) Sultan Mahmud ve Karahanlılar ... 240
d) Harezm'in Zaptı ... 245
e) Sultan Mahmud ve Oğuzlar ... 246
f) Sultan Mahmud'un Gur'u Zaptı ... 247
g) Kusdar Bölgesinin İtaat Altına Alınması ... 248
h) Garcistan'ın Zaptı ... 249

SULTAN MAHMUD'UN DIŞ MÜNASEBETLERİ

a) Ziyariler ile Münasebeti ... 250
b) Büveyhiler ile Münasebeti ... 251
c) Sultan Mahmud'un Afganlarla Münasebeti ... 253
d) Sultan Mahmud ve Mekran Hâkimleri 254
e) Abbasi Halifeleri ile Münasebetleri ... 254
f) Sultan Mahmud'un Ölümü ve Şahsiyeti ... 256

2 — SULTAN MUHAMMED B. MAHMUD DEVRİ

Mesud'un Tahtı Ele Geçirme Hazırlıkları 258

3 — SULTAN MESUD DEVRİ

a) Sultan Mesud'un Gazne'ye Gelmesi ve Buradaki Faaliyetleri ... 262
b) Debusiye Savaşı ... 263
c) Batıdaki Olaylar ... 263
d) Harun'un Harezm'de İstiklâlini İlan Etmesi ... 264
e) Harun'un Öldürülmesi ... 265
f) Ahmed Yınaltegin'in İsyanı ... 265
g) Sultan Mesud'un Seferleri ... 266
1 — Dihistan ve Taberistan Seferi 266
2 — Nesâ Yenilgisi ... 266
3 — Türkmenlere Karşı Tedbirler Alınması ... 267
Alâüddevle Muhammed Kakuyi'nin İsyanı ... 268
4 — Selçukluların Harekete Geçmesi ve Alınan Tedbirler ... 268
5 — Sultan Mesud'un Hansi Kalesine Seferi 269
6 — Talhâb Bozgunu ... 270
Selçukluların Nişapur'u İşgali ... 270
7 — Böri Tegin Üzerine Sefer ... 271
8 — Ulya-abad Savaşı ... 272
9 — Serahs Savaşı ... 272
Gazneliler İle Selçuklular Arasında Mütareke ... 273

10 — Sultan Mesud'un Nişapur Üzerine Yürümesi ... 274
11 — Dandanakan Savaşı 276
h) Sultan Mesud'un Hindistan'a Hareketi ve Ölümü ... 277
SULTAN MUHAMMED'İN İKİNCİ SALTANATI 279
4 — SULTAN MEVDUD'UN SALTANATI
a) Devrindeki Olaylar 280
1 — Sistan Olayları 280
2 — Hindistan Olayları 281
3 — Gazneli-Selçuklu Münasebetleri 281
b) Sultan Mevdud'un Ölümü 282
5 — SULTAN II. MESUD 283
6 — SULTAN ALİ B. I. MESUD 283
7 — SULTAN ABDÜRREŞİD B. MAHMUD 283
Tuğrul Bozan'ın Gazneli Tahtını Ele Geçirmesi 283
8 — SULTAN FERRUHZAD 285
9 — SULTAN İBRAHİM B. MESUD 285
Hindistan Seferleri 286
10 — SULTAN III. MESUD 287
11 — SULTAN ŞİRZAD 288
12 — SULTAN ARSLANŞAH 288
13 — SULTAN BEHRAMŞAH B. III. MESUD 289
14 — SULTAN HUSREVŞAH 293
15 — SULTAN HUSREV MELİK 293
GAZNELİLERDE DEVLET TEŞKİLÂTI
a) Merkez Teşkilâtı 294
b) Adli Sistem 295
c) Eyalet Teşkilatı 295
d) Şehirlerin İdaresi 295
e) Ordu 296
GAZNELİLERDEN İLİM VE KÜLTÜR 298

YEDİNCİ BÖLÜM

EYYUBİLER DEVLETİ

I — EYYUBİLERİN MENŞEİ

Mısır'ın Zaptı ve Selahaddin'in Temayüz Etmesi 305
Fatımi Hilâfeti'nin Ortadan Kaldırılması 308

II — HÜKÜMDARLAR DEVRİ

1 — SELAHADDİN EYYUBİ DEVRİ
a) Selahaddin'in Seferleri 311

1 — Filistin Seferleri, Yemen ve Libya'nın Zaptı 311
b) Selahaddin'in, Nureddin'in Yerini Alması ve Haçlılara Karşı İslâm Birliğini Yeniden Kurması 313
c) Selahaddin ve Haşhaşîler 315
2 — Haleb'in Zaptı ve Musul'un Selahaddin'in Hâkimiyetini Tanıması 316
Yemen ve Kuzey Afrika'da Yeni Gelişmeler 320
d) Selahaddin'in Dış Münasebetleri 321
1 — İslâm Devletleriyle Münasebetleri 321
2 — Bizans ve Ermenilerle Münasebetleri 322
e) Selahaddin ve Haçlılar 323
aa) Remle Yenilgisi 323
bb) Merc-i Uyûn Zaferi ve Beytü'l-Ahzân Kalesi'nin Fethi 325
cc) Hıttîn Zaferi ve Kudüs'ün Zaptı 327
f) Selahaddin ve Haçlı Seferi 333
aa) Akka Müdafaası 334
bb) Frankların Kudüs Üzerine Yürümeleri ve Barış Anlaşması 337
g) Selahaddin'in Son Günleri ve Ölümü 338
h) Selahaddin Eyyubî'nin Şahsiyeti 340
i) Selahaddin'in Oğulları Arasındaki Saltanat Mücadelesi 342
2 — MELİK el-ÂDİL DEVRİ
a) Devlet İdaresi 346
b) el-Âdil ve Haçlılar 348
c) Alman Haçlı Seferleri 349
d) IV. Haçlı Seferleri 350
● Macarların Seferi 352
e) V. Haçlı Seferi ve Dimyat Müdafaası 353
3 — el-KÂMİL DEVRİ
a) el-Kâmil'in Devlet İdaresi 358
b) el-Kâmil ve II. Frederich 369
4 — II. el-ÂDİL DEVRİ
a) el-Adil'in Devlet İdaresi 374
b) Devrindeki Karışıklıklar 376
5 — es-SALİH NECMEDDİN EYYUB DEVRİ
a) Devlet İdaresi 379
b) es-Salih Necmeddin Eyyub'un en-Nâsır Davud ve İmadeddin İsmail ile Mücadelesi 383
c) Devrindeki Olaylar 387
1 — Şam'ın İdaresini Düzenlemesi 387

2 — VII. Haçlı Seferinin Başarısızlığa Uğratılması ... 388
3 — Eyyubiler ile Memlukler Arasındaki Mücadele ve Eyyubilerin Sonu 392
EYYUBİLERDE DEVLET TEŞKİLATI 396
a) Divânlar 399
b) Vergiler Ticaret ve Para Sistemi 401
c) Ordu ve Donanma 404
d) Hastahaneler ve Sosyal Güvenlik Kurumları 408
e) Teknik ve Sanat 410
EYYUBİLERDE İLMİ HAYAT 412
a) Kur'an İlimleri 413
b) Hadis İlmi 414
c) Fıkıh İlmi 415
d) Tasavvuf 417
e) Dil ve Edebiyat 418
f) Tarih ve Coğrafya 419
Bu Devirde Yetişen Önemli Tarihçi ve Coğrafyacılar 420
g) Felsefe Matematik ve Tabii Bilimler 424

SEKİZİNCİ BÖLÜM

MISIR MEMLÜKLERİ

MISIR'DA MEMLÜK DEVLETİ'NİN KURULUŞU

A — İSLÂM DEVLETİNDE MEMLÜK SİSTEMİNİN ORTAYA ÇIKIŞI 434
B — EYYUBİLER DEVRİNDE MEMLÜKLERİN NÜFUZUNUN ARTMASI 436
C — BAHRÎ MEMLÜKLERİNİN KURULUŞU 437
D — el-MEMALİK el-BAHRİYYE'NİN FRANSIZLARI YENMESİ 439
E — MISIR'DAKİ EYYUBİ DEVLETİ'NİN SONU 439
F — el-MELİKE İSMETÜDDİN ÜMM-İ HALİL ŞECERÜ'D-DÜRR'ÜN SALTANATI 441

BAHRÎ MEMLÜKLERİ

1 — MELİK el-MUİZZ İZZEDDİN AYBEK et-TÜRKMANÎ 444
2 — MELİK el-MANSUR NUREDDİN ALİ B. AYBEK 450
3 — MELİK el-MUZAFFER SEYFEDDİN KUTUZ 452
a) Tahta Geçmesi 452
b) Devrindeki Olaylar 453
1 — Ayn-ı Câlût Savaşı 453
2 — Mısır ve Suriye'nin Birleştirilmesi 455

4 — MELİK ez-ZAHİR RÜKNEDDİN BAYBARS el-BUNDUKDARÎ ... 456
a) Devrindeki Olaylar ... 456
b) Baybars Devrinde Memlûk-İlhanlı Münasebetleri ... 458
c) Memlûk-Haçlı Münasebetleri ... 460
d) IX. Louis'nin Suriye'deki İkameti ... 462
e) ez-Zâhir Baybars'ın Antakya'yı Ele Geçirmesi 463
f) ez-Zâhir Baybars'ın Oğulları ... 467
1 — Melik es-Saîd Nâsırüddîn Muhammed Berke Kağan 467
2 — Melik el-Adil Bedreddin Sülemiş ... 468
5 — MELİK el-MANSUR SEYFEDDİN KALAVUN el-ELFÎ ... 470
a) Tahta Geçmesi ve Devrindeki Olaylar ... 470
b) Kalavun Hanedanı ... 472
6 — MELİK el-EŞREF SELAHADDİN HALİL B. KALAVUN ... 473
● Suriye'nin Haçlı Kalıntılarından Temizlenmesi ... 473
7 — MELİK en-NASIR NASIRÜDDİN MUHAMMED B. KALAVUN ... 476
8 — MELİK el-ADİL ZEYNEDDİN KETBOGA ... 479
9 — MELİK el-MANSUR HÜSAMEDDİN LAÇİN ... 481
● MELİK en-NÂSIR NASIREDDİN B. KALAVUN (II. SALTANATI) ... 483
10 — MELİK el-MUZAFFER RÜKNEDDİN BAYBARS el-ÇEŞNİGİR ... 485
a) Tahta Çıkması ... 485
b) Devrindeki Olaylar ... 485
MELİK en-NÂSIR NASIREDDİN MUHAMMED B. KALAVUN (III. SALTANATI) ... 489
en-NASIR MUHAMMED'İN OĞULLARI DEVRİ ... 491
1 — Melik el-Mansûr Seyfeddin Ebû Bekr b. Melik en-Nâsır Muhammed ... 492
2 — Melik el-Eşref Alâeddin Küçük b. en-Nâsır Muhammed 492
3 — Melik en-Nâsır Şihâbeddin Ahmed b. Melik en-Nâsır Muhammed ... 492
4 — Melik es-Sâlih İmâdeddîn Ebu'l-Fidâ İsmail b. Melik en-Nâsır Muhammed ... 493
5 — Melik el-Kâmil Seyfeddin Şaban b. Melik en-Nâsır Muhammed ... 493
6 — Melik el-Muzaffer Zeyneddin Hacı b. en-Nâsır Muhammed ... 493
7 — Melik en-Nâsır Bedreddin Ebu'l-Meâlî el-Hasan b. Melik en-Nâsır Muhammed (I. Saltanatı) ... 493

8 — Melik es-Sâlih Selahaddîn b. Melik en-Nâsır Muhammed 494
9 — Melik en-Nâsır Bedreddîn Ebu'l-Meâli el-Hasan b. Melik en-Nâsır Muhammed (II. Saltanatı) 494
● Siyah Veba 494

MELİK en-NÂSIR MUHAMMED'İN TORUNLARI DEVRİ 496

BURCÎ MEMLUKLERİ

A — BURCÎ MEMLÜKLER'İN MENŞEİ VE TEŞEKKÜLÜ 500
B — BURCÎ MEMLUKLERİNİN HADİSELERE KARIŞMAYA BAŞLAMASI 502
C — el-BURCİYYE'NİN NÜFUZUNUN ARTMASI 505
D — BERKUK VE BURCÎ MEMLUKLERİ DEVLETİNİN KURULUŞU 506
1 — MELİK ez-ZAHİR EBU SAİD SEYFEDDİN BERKUK B. ANAS 511
2 — MELİK en-NÂSIR ZEYNEDDİN EBUSSAADET FEREC B. BERKUK (I. SALTANATI) 514
3 — MELİK el-MANSUR İZZEDDİN ABDULAZİZ B. BERKUK 515
4 — MELİK en-NÂSIR ZEYNEDDİN EBUSSAADET FEREC B. BERKUK (II. SALTANATI) 516
5 — MELİK el-MÜEYYED EBU'N-NASR SEYFUDDİN ŞEYH el-MAHMUDÎ 516
6 — MELİK el-EŞREF SEYFUDDİN BARSBAY 517
7 — MELİK ez-ZAHİR SEYFUDDİN ÇAKMAK 520
8 — MELİK el-EŞREF SEYFEDDİN KAYITBAY 524
9 — MELİK el-EŞREF EBU'N-NASR KANSUH el-GÛRÎ 525

MEMLUK DEVLETİNİN YIKILIŞI

MEMLUK SULTANLARININ LİSTESİ

I — BAHRÎ MEMLUKLERİ 541
II — BURCÎ MEMLUKLERİ 542

İNDEKS 545

BİBLİYOGRAFYA 583

KRONOLOJİ 605

TARİH

Sanki bütün zamanlar, bir noktada dürülmüş
İstikbâl ile mâzi birbirine örülmüş
Tarihler tohum gibi, saklıyor geleceği
Hak'kın Oku emrine, insan lâyık görülmüş.

Ahmet Tevfik **PAKSU**

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKLERİN MÜSLÜMAN OLMALARI

1 — Türkler ile Müslümanlar Arasındaki İlk Askeri Münasebetler:

Türklerin müslüman olmaları, Türk ve İslâm tarihinde olduğu kadar dünya tarihi açısından da büyük bir olaydır. Türkler İslâm Dinini, İslâm Devletinin siyasi hâkimiyetinde kalarak değil, uzun bir tanıma devresinden sonra kabul etmişlerdir.

Türkler ile Müslümanlar arasındaki ilk temaslar 642'de yapılan Nihavend savaşını müteakip İran'ın fethinin tamamlanmasıyla başlamıştır. Ancak bu tarihten önce de, birbirinden çok uzak ülkelerde yaşayan Türkler ile Araplar, Sasani İmparatorluğunun aracılığıyla birbirlerini az da olsa tanıma imkânını bulmuşlardı. Cahiliye devri Arap şairlerinden Nabiga ez-Zubyani, Hassan b. Hanzala, Evs b. Hacer ve Şammah b. Zırâr'ın şiirlerinde Türkler'in askeri yönleri ve kahramanlıkları üzerinde durulması(1) dikkati çekmektedir. Meşhur Arap müellifi el-Câhız, Fezâ'il-Etrâk adlı eserinde Türkler'in askeri kabiliyetlerini ısrarla belirtmektedir(2). Bütün bunlar Araplar'ın Türkler'i tanımaları başlangıçta askeri sahalarda olmuş ve bu Arap edebiyatında aksini bulmuştur.

Hz. Ömer zamanında (634-644) yapılan fetihler neticesinde müslümanlar, Horasan, bilhassa Maveraünnehr ile Kafkaslar'da Türkler ile karşı karşıya gelmişlerdir. Halife Muaviye'nin Horasan valisi Ubey-

(1) Ramazan Şeşen, **Eski Araplar'a Göre Türkler**, Türkiyat Mecmuası, İstanbul 1960, XV, 11-36

(2) el-Câhız, **Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Faziletleri**, Terc: Ramazan Şeşen, 61 vd.

dullah b. Ziyad 674 yılında İran ile Turan arasındaki tabiî hudut olan Ceyhun nehrini geçerek muhtelif Türk beyliklerinin hüküm sürdüğü Maveraünnehr'in önemli şehirlerinden Buhara'yı kuşattı. Şehrin Türk asıllı melikesi Kabaç Hatun ile anlaşma yaptıktan sonra oradan aldığı ikibin Türk askeri ile geri döndü(1). Göktürk devletinin zayıflaması üzerine ortaya çıkan bağımsız Türk beyliklerinin hâkim olduğu Maveraünnehr'in fethi Kuteybe b. Müslim'in Horasan valiliği sırasında (705-715) kısmen gerçekleşti(2). Fakat Kuteybe'den sonra Maveraünnehr'de Emevilerin nüfuzu zayıflamaya başladı. Bir taraftan Arap kabileleri arasındaki rekabetin yeniden başlaması ve valilerin kötü idaresi, diğer taraftan Maveraünnehr'deki Türk beyliklerinin müşterek düşmana karşı birleşmeleri ve bu sıralarda güçlü bir devlet olan Türgiş Kağanlığı tarafından desteklenmeleri bu cephedeki başarısızlıklara zemin hazırlamıştır(3). Kafkaslar'da Hz. Ömer zamanında başlayan ve fasılalarla devam eden kanlı mücadelelerde her iki taraf da toprak kazanma bakımından başarılı olamamıştır. Bu cephede Müslümanlar'ın kazandığı en önemli zafer 737 yılında Azerbaycan ve Ermeniye valisi Mervan b. Muhammed'in Hazar başkenti İdil'i kuşatması ve Hazar hakanının müslümanlığı kabul etmek zorunda kalması ile neticelenen seferidir(4).

Abbasi hanedanının hilâfete geçmesiyle hemen bütün cephelerde olduğu gibi Türkler ile yapılan mücadeleler de hızını kaybetmiş veya tamamen durmuştur. Abbasiler'in iktidara geldikleri sıralarda Doğu'daki gelişmeler, bir asırdan beri devam eden Türk-Arap mücadelelerinin yeni bir veche kazanmasına sebep olmuştur. Maveraünnehr'de Türk-Arap mücadelelerinin devam ettiği sırada bazı Türk beyleri bu yeni düşmana karşı Çin'den yardım istemişlerdir. Türkistan'da hâkimiyet kurmak için bu daveti iyi bir fırsat bilen Çin, 747 yılında büyük bir ordu ile batıya doğru ilerlemeye başlamıştır. Ancak Çin'in sert tutumu ve bilhassa Taşkent beyi Bagatur Tudun'un öldürülmesi bu sefer de Türkler'i Horasan valisi Ebû Müslim'den yardım istemeye sevketti. Ebû Müslim yardım teklifini derhal kabul ederek Ziyâd b. Salih komutasındaki bir orduyu Çin kuvvetlerine karşı gönderdi. Türk-Müslüman müttefik kuvvetleri 751 yılında Talas suyu kıyısında bugünkü Almaata yakınında Çin kuvvetleriyle karşılaş-

(1) Belazuri, **Futûhu'l-Buldan**, 410; Taberi, II, 169; Narşahi, **Tarih-i Buhara**, 37

(2) Hakkı Dursun Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, 13 vd.

(3) Hakkı Dursun Yıldız, **Aynı eser**, 20 vd.

(4) İslâm-Hazar Savaşları için bkz. D. M. Dunlop, **The History of the Jewish Khazars**, 34-47, 58-87, Hakkı Dursun Yıldız, Aynı eser, 8 vd. 25. vd., 39 vd.

tı. Temmuz 751'de beş gün devam eden çetin savaşta Çinliler ağır kayıplar vererek savaş meydanını terkettiler. Talas savaşı Türk-Müslüman münasebetlerinde bir dönüm noktasıdır. Bu savaşla, yıllarca devam eden savaşlar yerini sulh devresine terketmiştir. Artık Türkler ile Müslümanlar arasında çetin savaşlar olmuyor, bunun yerini ticarî münasebetler alıyor ve dolayısıyla İslâm dini Türkler arasında yavaş yavaş tanınıp yayılmaya başlıyordu(1).

2 — **Türklerin İslâm Devleti Hizmetine Girmeleri:**

Abbasîler ile birlikte İslâm devletinin iç ve dış politikasında önemli değişiklikler olmuştur. Her şeyden önce Emevî hanedanının takip etmekte olduğu mevcut politika terkedilmiş ve onun yerini müslüman olan herkese eşit haklar prensibi almıştır. İhtilâlin yükünü omuzlarında taşıyan Arap olmayan unsur, devletin yüksek makamlarına gelebilmiştir. Başta ilk defa Abbasîlerle ortaya çıkan vezirlik makamı olmak üzere sivil ve askerî kadrolarda İranlılar söz sahibi olmuşlardı. Bunlar arasında az sayıda olsa bile Türklerin de bulunduğu muhakkaktır. Nitekim ihtilâlin birlik komutanlarından Muhammed b. Sûl, Merv'de Abbasîler lehine propaganda yapan Tarhûn b. ez-Zâî ve Ebû Müslim'in güvenilir adamlarından Tarhûn el-Cemmâl, Abbasî idaresinde temayüz eden ilk Türklerdir (2).

Türklerin devlet içindeki sayı ve nüfuzları gittikçe artıyordu. Kaynaklar, Halife Ebû Cafer el-Mansur'un, Türkleri askerî birlikleri arasına alan ilk halife olduğunu belirtirler. Halife Harun er-Reşid'in muhafız birliğinin tamamen Türklerden meydana geldiği bilinmektedir(3). Diğer taraftan Harun er-Reşid zamanında yeniden tanzim ve tahkim edilen Bizans hududuna yerleştirilen gönüllüler arasında Türklerin de bulunduğu, hattâ bazı şehirlerin tahkim vazifesinin Ebu Süleym Ferec el-Hâdim et-Türkî'ye verildiği görülmektedir(4).

Harun er-Reşid'in ölümünden (809) sonra oğulları el-Emîn ile el-Me'mûn arasındaki hilâfet mücadelesi ve bu mücadeleyi takip eden yıllardaki gelişmeler, Halife el-Me'mûn'u devlet kadrolarında büyük bir değişiklik yapmaya mecbur etti. Abbasîler'in iktidarı ile birlikte İranlı unsur devletin yüksek makamlarını ele geçirmişti. İhtilâlin başarıya ulaşmasında başrolü oynayan Ebû Müslim ile daha sonraki yıllarda vezirlik makamında uzun müddet kalan Bermekî ailesinin

(1) Hakkı Dursun Yıldız, **Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler, Edebiyat Fakültesi Cumhuriyet'in 50. Yılına Armağan**, 71-82
(2) Hakkı Dursun Yıldız, **Aynı eser**, 50 vd.
(3) İbn Abd-Rabbih, **el-Ikdu'l-Ferid**, II, 203
(4) Hakkı Dursun Yıldız, **Aynı eser**, 57 vd.

devlet idaresindeki nüfuzları âdeta halifeyi bile gölgede bırakıyordu. el-Emin ile el-Me'mûn arasındaki mücadele, bir bakıma İranlı-Arap iktidar mücadelesi idi. İranlı unsurun desteğiyle halife olan el-Me'mûn, kısa zaman sonra bilhassa veziri Fazl b. Sehl'in tesiriyle takip ettiği politikanın hatalı olduğunu gördü ve dolayısıyla bu unsura karşı cephe almak zorunda kaldı. Bu durumda itimat edebileceği ve dayanabileceği yeni bir kuvvete ihtiyacı vardı. Halife el-Me'mûn bunu bulmakta da gecikmedi. Horasan valiliği sırasında yakından tanıma imkânını bulduğu Türkler, askerî kabiliyetleri ve devlet idaresindeki tecrübeleri sayesinde İslâm Devletindeki kuvvet boşluğunu rahatlıkla doldurabilirlerdi. el-Me'mûn halifeliğinin son yıllarında düzenli bir şekilde Türk ülkelerinden ücretli Türk askerleri getirtmeye başladı. Çok kısa zamanda Bağdat'ta sayıları onsekizbini bulan Türk birlikleri teşkil edildi. Bunlar, el-Me'mûn'un Bizans'a yaptığı seferlerde açıkça görülebileceği gibi hilâfet ordusunun çe rdeğini meydana getiriyorlardı. Ordunun komuta heyeti el-Afşin, Aşnas et-Türkî, Boga el-Kebir, Hâkan Urtuc v.s. gibi Türklerden meydana geliyordu(1).

Halife el-Me'mûn'un kardeşi ve halefi el-Mûtasım zamanında (833-842) Abbasî ordusundaki Türklerin durumu daha da sağlamlaştı. Hatta 836 yılında Samerra şehri kurularak halife muhafız birlikleriyle beraber hilâfet merkezini yeni şehre nakletti. Samerra'da Türk birliklerine hususî mahalleler tahsis edildi. Halife el-Mûtasım, sayıları otuzbeşbin civarında olan Türk birliklerine bazı imtiyazlar tanımıştı. Giydikleri elbiseler ve aldıkları ücretler bakımından ordunun diğer kısımlarından farklı idiler. İslâm tarihinde Samerra Devri adı verilen yarım asırlık devrede (836-892) Türkler yalnız askerî sahalarda değil, siyasî ve idarî sahalarda da devlet içinde büyük nüfuz sahibi oldular. Halifeler bile Türk komutanları tarafından seçiliyor ve onların istekleri dışına çıkamıyorlardı. Bununla beraber Halifeler ile Türk komutanları arasında bir rekabet de hüküm sürüyordu. Her iki taraf da ağır kayıplar veriyorlardı (2). 892 yılında hilâfet merkezinin tekrar Bağdat'a nakli devlet idaresindeki Türklerin nüfuzunu bir dereceye kadar kırmıştır. Fakat bir müddet sonra 834 yılında Halife er-Râdî, İbn Râik el-Hazarî'yi geniş yetkilerle Emirülümera tayin edince Türk nüfuzu yeniden kuvvetlendi. Bu durum Beckem ve Tüzün'un Emirülümeralıklarında da devam etmiştir. 945 yılında Bağdat, Şiî Büveyhîler tarafından işgal edilince halifeler siyasî kudretlerini ta-

(1) Fikret Işıltan, **İslâm Ansiklopedisi** «Me'mûn» maddesi; Hakkı Dursun Yıldız, **Aynı eser**, 61 vd.

(2) Hakkı Dursun Yıldız, **Aynı eser**, 89-130

mamen kaybettiler. Abbasi halifelerini Büveyhilerin tahakkümünden bir Türk hanedanı olan Selçuklular kurtarmıştır.

Müslümanlığın Türkler arasında yayılması başlangıçta İslâm devletinin hâkimiyeti altına giren Türk ülkelerinde olmuştur. Bunların başında Kuteybe b. Müslim tarafından kısmen fethedilmiş olan Maveraünnehr gelir. Kuteybe fethettiği bölgelerde bir taraftan askeri hâkimiyetin tam manasiyle yerleşmesi için tedbirler alırken, diğer taraftan da İslâm dininin yayılması için gayret sarfediyordu. Nitekim Buhara'nın kesin olarak zaptından ve bir müslüman garnizonunun yerleştirilmesinden sonra şehirde 713 yılında bir de cami yapılmıştır (1). Diğer taraftan Maveraünnehr'in ikinci büyük şehri Semerkant'ın teslim şartları kararlaştırılırken şehirde bir caminin yapılmasına karşı konulmaması hükme bağlanıyordu. Kuteybe, caminin inşasına bizzat nezaret ediyor ve yerli halkın herhangi bir taşkınlığına meydan vermemek için sıkı tedbirler alıyordu(2). Bütün bu gayretlere rağmen, o zamanki halk arasında İslâmiyetin fazla hüsn-ü kabul görmediği, Cuma günleri halkı camie çekebilmek için nakdi mükâfat verileceğinin vâdedilmesinden(3) anlaşılmaktadır.

Kuteybe b. Müslim askeri sahadaki başarılarını, fethettiği bölgelerde İslâm dinini yayma hususunda gösterememiştir. Bunda Kuteybe'nin tutumundan ziyade Emevi hilâfetinin takip ettiği mevcut politika tesirli olmuştur. Fethedilen bölgelerde İslâmiyeti kabul etmiş olan fakat Arap olmayan unsurlar devletin gelirlerini artırmak gayesiyle her türlü vergiyi ödemekle mükelleftiler. Seferlere piyade olarak katılıyorlar ve Arap süvarilerinden daha az maaş, aynı zamanda ganimetten daha az pay alıyorlardı. Bu tutum müslümanlığın yayılmasına engel oluyordu.

Halife I. Velid'in ölümünden (715) sonra hilâfete geçen Süleyman zamanında (715-717) Horasan valisi Yezid b. Mühelleb, Curcân üzerine yürüyerek burasını zaptetmiş ve bölgenin hükümdarı Sûl Tegin'i esir almıştır. Sûl Tegin daha sonra müslüman olarak adamlarıyla birlikte Yezid'in hizmetine girmiş ve efendisinin II. Yezid'e karşı isyanında Akr savaşında ölmüştür (720)(4). Ancak bu hadiseyle Curcân bölgesinin tamamının müslümanlığı kabul ettiği düşünülemez.

Ömer b. Abdülaziz'in kısa süren halifeliği (717-720) sırasında Maveraünnehr'de müslümanlığın yayılmasında bir hareket görülür. Va-

(1) W. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, 139
(2) Taberi, II, 1250
(3) Narşahi, Aynı eser, 47
(4) Belazuri, 335, Taberi, II, 1317

lilerine gönderdiği kesin emirlerde müslüman olanlardan asla vergi alınmamasını ısrarla istiyordu. Bu kesin emirlerine rağmen valiler eski alışkanlıklarını devam ettiriyorlardı. Nitekim bir heyet halifeye valilerden şikayet etmek için bizzat Dımaşk'a kadar gelmiştir(1). Ömer b. Abdülaziz'in ölümüyle beraber onun takip ettiği politika da terkedilerek tekrar eskiden olduğu gibi Müslümanlar'dan cizye alınmaya başlandı. Diğer taraftan Göktürk devletinin zayıflaması üzerine kuvvet kazanan Türgiş Kağanlığı Maveraünnehr'de Müslümanlar ile çetin bir mücadeleye giriştiler hattâ bir müddet için üstünlük Türkler'e geçti. Böylece Maveraünnehr'de İslâm hâkimiyeti tehlikeye giriyordu. Hişam'ın halifeliğinde (724-743) Horasan valisi Eşres b. Abdullah, Türkler arasında müslümanlığın yayılması için Ebu's-Seydâ Salih b. Tarif ve Rebî b. İmrân et-Temimî'yi vazifelendirmiş ve bu iki şahıs Semerkant ve civarında Türkleri İslâm'a kazandırmak hususunda büyük gayret sarfetmişlerdir(2). 742 yılında Belh şehrinde bir cami yapıldığı görülmektedir(3).

Meşhur İslâm coğrafyacısı Yakut el-Hemevî, Halife Hişam'ın Türk hakanını İslâm'a davet için bir heyet gönderdiğini, hakanın elçi heyetine büyük bir merasimle birliklerini gösterdiğini ve: «*Bu askerler içinde ne bir hekim, ne bir kunduracı ve ne de bir terzi vardır; hepsi askerdirler, eğer bunlar müslümanlığı kabul eder ve İslâm'ın şartlarını yerine getirecek olurlarsa hayatlarını nasıl sürdürürler*» dediğini kaydetmektedir(4).

Verilen bu bilgiden, elçi heyetinin ne zaman ve hangi Türk hakanına gönderildiğini tespit etmek mümkün olmuyor. Muhtemelen bu sıralarda Türkistan'ın en kuvvetli devleti olan Türgiş kağanı Sulu'ya gönderilmiş olabilir. el-Câhız, Hişam'ın Horasan valisi Cüneyd b. Abdurrahman el-Murri'nin (729-733 yılları arasında valilik yapmıştır.) Türk hakanı ile karşılaştığını, hakanın kuvvetleri karşısında Cüneyd'in dehşete düştüğünü, bunu farkeden hakanın teminatı üzerine sakinleştiğini ve hakana İslâm dini hakkında bilgi verdiğini belirtmektedir(5). Verilen bu bilgilerden hakanın müslümanlığı kabul ettiği hususunda bir neticeye varmamız mümkün değildir. Ancak 730 yılında Cüneyd'in hezimetiyle biten bir savaşın olması(6) hakanın müslümanlığı kabule yanaşmadığını göstermektedir.

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, V, 42 vd.
(2) Taberî, II, 1506, vd; İbnü'l-Esir, V, 147 vd.
(3) Barthold, Türkistan, 79
(4) Yakut el-Hemevî, Mu'cemu'l-Buldân, II, 23
(5) el-Câhız, Aynı eser, 86 vd.
(6) Hakkı Dursun Yıldız, Aynı eser, 23

Emeviler'in son Horasan valisi Nasr b. Seyyar, Arap hâkimiyetine karşı mukavemet eden Maveraünnehr sakinlerini, Araplar ile aralarındaki farklılıkları ortadan kaldırarak teskin etmeye çalışmış ve bir dereceye kadar bunda başarılı olmuştur. Nasr'ın bu tutumu halkın kendisine güvenmesine ve dolayısıyla Türklerin yeni dini az da olsa kabul etmelerine yardımcı olmuştur. Nasr, 840 yılında Uşrusana'ya yaptığı bir seferde buranın hâkimini kendisine bağladı. Şâş bölgesine yaptığı seferde mukavemetle karşılaştı ise de, galip gelerek burasını da itaat altına aldı(1).

Emevî hanedanının bir asra yaklaşan hâkimiyeti zamanında bütün fethedilmiş bölgelerde olduğu gibi Türk ülkelerinde de İslâmiyetin yayılması, bu hanedanın takip ettiği yanlış politika sebebiyle çok yavaş olmuştur. Hele sürekli mücadelelerin olduğu Maveraünnehr ve Kafkaslar'da bu yayılma diğer bölgelere nispetle daha az olmuştur. Ancak Buhara ve Semerkant gibi büyük şehirlerde müslüman Arapların da yerleştirilmesiyle birer köprü başı kazanılmış oluyordu. Diğer taraftan bölge halkı yeni dini tanımışlardı. Dolayısıyla âdil bir idare gerçekleştiği takdirde bu dini kabul etmeye hazırdılar.

Abbasîler'in iktidara geçmesiyle İslâm devletinin takip etmekte olduğu umumî politikada büyük değişiklikler olmuştur. Abbasî hakimiyeti Mevâlî'nin nüfus bakımından çoğunlukta olduğu Horasan'da gelişti ve başarıya ulaştı. Bu sebeple doğu eyaletlerinin halkı, özellikle Horasanlılar, devletin idarî ve askerî makamlarını paylaştılar. Abbasî ailesi kendilerine iktidar yolunu açan Mevâlî'ye iyi davranıyor ve ilk halife Ebu'l-Abbas bir emirname çıkararak müslüman olanlardan asla cizye alınmamasını emrediyordu. 51 yılındaki Talas savaşında Çinlilere karşı Türkler ile Müslümanların birlik olması eskiden beri devam eden düşmanlıkları ve çekingenliği bir dereceye kadar ortadan kaldırmıştır. Yeni hanedanın bu olumlu tutumları Türkleri Müslümanlara ve İslâm dinine daha da yaklaştırmıştır.

İkinci Abbasî halifesi Ebu Cafer el-Mansur, ilk defa Türkleri devlet hizmetinde vazifelendirmekle tanınır. Aynı zamanda oğlu el-Mehdi'ye Mevâlî'ye iyi davranmasını onların isteklerine kulak vermesini ve onların haklarını korumasını vasiyet etmiştir(2). Halife el-Mehdi'nin elçiler göndererek itaate ve İslâm'ı kabule davet ettiği hükümdarlar arasında Soğd, Toharistan, Fergana, Uşrusana, Karluk, Dokuz Oğuz ve diğer bazı Türk hükümdarları da bulunuyordu(3).

(1) Hakkı Dursun Yıldız, Aynı eser, 24
(2) el-Câhız, Aynı eser, 29
(3) el-Ya'kubî, Tarih, II, 397

Bütün bu gayretlere rağmen, Maveraünnehr ve çevresinde müslümanlığın tam mânasıyla kabul edilmediği, el-Me'mun zamanında Soğd, Fergana ve Uşrusana üzerine yapılan akınlardan anlaşılmaktadır. Halife el-Memûn adı geçen bölge sakinlerinin ahitlerini bozması üzerine bir taraftan askerî harekâta girişiyor, diğer taraftan da onları müslümanlığı kabule teşvik ediyordu. Uşrusana'da gelişen dahilî olaylar sebebiyle bölgenin hükümdarı Kâvus'un oğlu el-Afşin halifeye gelerek Uşrusana'nın fethinde yardımcı olacağını bildirdi ve onun tavsiyesine uyularak bölge kolayca fethedildi. Kâvus da müslümanlığı kabul etti(1).

Halife el-Memûn, Maveraünnehr'i tam mânasıyla itaat altına aldıktan sonra bölge valilerine Türkistan üzerine seferler yapılmasını emrediyordu. Valiler, müslümanlığı kabul edenlere maaş bağlanacağını vaadederek bilhassa hükümdar ailelerini kazanmaya çalışıyorlardı. Müslümanlığı kabul için el-Me'mûn'a müracaat edenlere büyük ilgi gösteriliyor ve onlara önemli makamlar veriliyordu. Mesela el-Me'mûn zamanının önde gelen komutanlarından el-Afşin, Aşnas, Boga el-Kebir ve İtah gibi komutanların hepsi geldikleri bölgelerin idareci sınıfına veya hükümdar ailesine mensup idiler. Aynı siyaset el-Mûtasım zamanında da devam ettirilmiştir. Onun zamanında halife orduları saflarına alınan birliklerin çoğu Fergana, Uşrusana, Şâş ve Soğd gibi Türkler'in oturduğu bölgelerden sağlanmıştır. Bir taraftan halifelerin iyi idaresi, diğer taraftan da orduda çoğunluğu ele geçirmeleri üzerine el-Mûtasım zamanında Maveraünnehr sakinleri büyük çoğunlukla müslümanlığı kabul etmişlerdir. Kaynakların ifadelerine göre el-Me'mûn ve el-Mûtasım zamanlarında Maveraünnehr sakinlerinin tamamı müslüman olmuştur. Bununla beraber müslümanlığı kabul eden Türkler'in, İslâm devleti hudutları dışındaki büyük Türk kitlesi yanında çok az olduklarını belirtmek lâzımdır.

Seyhun nehrinin doğusunda, yani büyük Türkistan ile Karadeniz ve Hazar denizinin kuzeyindeki bölgelerde yaşayan Türk boyları, Abbasi hilâfetinin siyasi hâkimiyetine girmemiştir. Buralara müslümanlık bazı askeri seferler, karşılıklı ticarî münasebetler ve az da olsa derviş ile sûfilerin faaliyetleri neticesinde girmiş ve yerleşmiştir.

Seyhun'un ötesindeki ülkelere karşı askeri seferler Samanî emirleri tarafından düzenleniyor ve başarılı neticeler alınıyordu. Samanî emiri Nuh b. Esed 840 yılında İsficab'ı itaat altına alarak halkın ekili arazisini ve bağlarını Türklerin akınlarından korumak maksadıyla

(1) Belazuri, 430; Barthold, Türkistan, 210

savunma tedbirleri aldırmış ve bazı surlar yaptırmıştır(1). Diğer taraftan Tahiriler de Oğuzlar'ın ülkesine karşı seferler yapıyorlardı. Bu fetihler devam ederken fethedilen ülkelerin iktisadi durumlarının düzeltilmesi için halifeler yardımda bulunuyorlardı. Meselâ el-Mûtasım, Şâş vilayetinin ziraatinin geliştirilmesi için iki milyon dirhem yardım etmiştir(2). Yine Samani emirlerinden İsmail b. Ahmed 893 yılında Karlukların elinde bulunan bölgeye akınlar yaparak başkent Talas'ı zaptetmişti. Esirler arasında Karluk Yabgusu'nun karısı da bulunuyordu. Fetihten sonra şehrin büyük kilisesi camiye çevrildi(3). Aynı yıllarda Nasr b. Ahmed, Batı Şavgar'a karşı bir sefer yapmıştı. Türkler de bu akınlar karşısında sessiz kalmıyorlardı. 904 yılında Maveraünnehr'i kısa süreli işgal ettikleri gibi 942'de Balasagun'u geri aldılar(4).

Samanilerin, Türk ülkelerine karşı yaptıkları seferler bazen çetin mukavemetle karşılaşılmasına rağmen akınlar devam ettiriliyordu. Nitekim 905 yılında İslâm hududu Balasagun'a kadar uzanmıştı, hattâ bu şehrin bile Samaniler'in hâkimiyetine geçtiği anlaşılıyor, zira az önce de belirtildiği gibi 942'de burası tekrar Türklerin eline geçmiştir. Aynı zamanda müslüman olan Türkler de büyük bir şevk ve heyecanla, daha müslümanlığı kabul etmemiş olan Türkler'e karşı çetin bir mücadeleye giriştiler. Hudut şehirleri (Dâr'ül-cihad) ilân edilmiştir. İsficab'da gazilerin barınması için binyediyüz ribat bulunuyordu. Yalnız Kara-Tegin ribatının vakıf geliri yedibin dirheme ulaşıyordu. Türkistan'daki vakıf ribatların sayısı onbine ulaşıyordu(5).

Bu çetin askeri mücadeleler, Türkler ile müslümanların bir bakıma birbirlerini tanımalarına yardımcı oluyordu. Diğer bir ifadeyle Türkler, İslâm dinini daha yakından tanıma fırsatı buluyorlardı. Bu tanıma, Türklerin müslümanlığı kabul etmeleri açısından son derece önemlidir.

Samaniler, bu fetihlere paralel olarak Maveraünnehr'den gelen göçmenlerin sulh yolu ile bozkıra yerleşmelerine de yardımcı oluyorlardı. Seyhun'un aşağı kısmında yer alan Cend, Huvare ve Yenikent adlı üç müslüman şehri bu şekilde meydana getirilmiştir. İslâm kaynaklarına göre bu şehirler daha müslümanlığı kabul etmemiş olan Oğuzların idaresinde bulunuyordu. Oğuzların elinde bulunan Yeni-

(1) Belazuri, 422; Sem'âni, **Kitabu'l-Ensâb**
(2) Barthold, **Türkistan**, 271
(3) el-Mes'ûdi, **Murûcu'z-Zeheb**, VIII, 144; Barthold, **Türkistan**, 285
(4) Barthold, **Türkistan**, 309
(5) İbn Havkal, **Kitâbu Suretu'l-Arz**, 510 vd.; el-Mukaddesi, **Ahsanu't-Takasim**, 271

kent ile Samanîlerin elinde bulunan Talas şehirleri Müslüman ülkeleri ile Orta Asya arasındaki ticarî faaliyetlerin ana merkezleri idiler(1).

Türkler ile müslümanlar arasındaki savaşlara rağmen, bu iki unsur arasında az da olsa ticarî faaliyetler oluyordu. Savaşların durklaması, ticarî münasebetlerin gelişmesini hızlandırdı. IX. yüzyılın ikinci yarısı ile X. asrın başlarında İslâm ülkeleri Türk ülkelerine nazaran oldukça gelişmişti. Bilhassa sanayi mamulleri Türklere çok cazip geliyordu. Kaynakların verdiği ithal ve ihraç mallarının listesi bu hususu teyid etmektedir. Müslümanlar daha çok kumaş, madeni eşya, hububat vs. satıyorlar; bunlara karşılık bilumum hayvan ürünleri, kürkler, deriler, madenler, atlar, köleler vs. satın alıyorlardı(2). Bu ticarî münasebetlerde birinci sırayı Maveraünnehr alıyordu. Ancak Harezm'in de bilhassa Hazarlar ve Volga Bulgarları ile yaptığı ticaret önemli idi. Harezmli tüccarlar nehir yolu ile kuzeye çıkıyorlar ve mallarını sattıktan sonra aldıkları hammaddelerle geri dönüyorlardı (3). Harezmliler, X. asrın başlarında Hazar ve Bulgar devletlerinin askeri ve idari kadrolarını da ele geçirmeye başladılar. Hatta Hazar ordusunun temelini ücretli Harezm askerleri teşkil ediyordu. Ancak bunlar müslümanlar ile yapılan savaşlarda dövüşmüyorlardı(4). Ticaret kervanları yanında, gerek bu kervanlarla ve gerekse tek başlarına Türk ülkelerine giden din adamlarının ve bilhassa derviş ve sûfilerin de İslâm dininin Türkler arasında tanınıp yayılmasında tesiri olmuştur.

IX. yüzyılın ortalarından itibaren gelişen askerî, ticarî ve dinî münasebetler neticesinde Türkler büyük guruplar halinde müslüman olmaya başladılar. IX. asrın ikinci yarısında Samanîlerin hâkimiyetine geçmiş olan şehirlerin (Talas, İsficab) halkının çoğunluğunun müslüman olduğu söylenebilir. Ancak büyük kitlelerin müslüman olmaları X. asırda başlamıştır. Nasr b. Ahmed'in Talas seferi ve İsficab beylerinin faaliyetleri sonunda Balasagun'un batısındaki Urdu şehrinde oturan Türkmen Meliki, İslâm'ı kabul etmiş ve İsficab beylerine vergi vermeye başlamıştır. Türk boyları arasında kalabalık bir gurup hâlinde müslümanlığı ilk kabul edenler, Balasagun ile Talas'ın doğusundaki Mirki kasabasında oturan Türkmenler olmuştur(5).

Türk devletleri arasında İslâm dinini devlet dini olarak kabul e-

(1) Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, 1975-79
(2) **Barthold, Türkistan**, 298
(3) Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi**, 80 vd.
(4) el-Mes'ûdî, **Murucu'z-Zeheb**, II, 7 vd.; Barthold, **Türkistan**, 324
(5) Faruk Sümer, **Oğuzlar**, Ankara 1967, 49 vd.; Barthold, **Türkistan**, 324

den ilk devlet, İdil (Volga) Bulgarları'dır. Bulgar hakanı Almuş 920-921 yılında Bağdat Abbasî halifesi el-Muktedir Billah'a bir elçi heyeti göndererek ondan İslâm dinini öğretecek fakihler, ülkesinde camiler ve istihkamlar yapacak ustalar ile yardım olarak para gönderilmesini istemişti. Halife el-Muktedir, Bulgar Hakanının bu isteğini kabul etmiş, istediği eleman ve parayı 11 Safer 309 (2 Nisan 921) tarihinde Bağdat'tan yola çıkarmış, bu heyet yetmiş günlük bir yolculuktan sonra Bulgar'ın başşehri Bulgar'a varmıştır. Bu heyete katip olarak katılan İbn Fadlan seyahat hatıralarını küçük bir kitap halinde kaleme almıştır. Bu eser günümüze kadar gelebilmiştir. İbn Fadlan'ın verdiği bilgilerden Bulgarlar arasında müslümanlığın IX. yüzyılın sonlarına doğru yayılmaya başladığı anlaşılmaktadır. X. asrın başlarında Bulgarların ülkesinde mescitler yapılmış ve böylece İdil havzasında İslâmiyet kök salmıştır. Bulgar hakanı Almuş da muhtemelen elçi heyetinin Bağdat'a gelmesinden önce X. yüzyılın ilk yıllarında müslüman olmuştur. İslâm ülkesine komşu olmamakla beraber Bulgarların devlet dini olarak müslümanlığı kabul etmelerinde Harezmli tüccarların rolü çok büyük olmuştur.

3 — Hazarlar Arasında Müslümanlığın Yayılması

İslâm dünyası ile Hazarlar arasında VII. yüzyılın ortalarında başlayan askerî münasebetleri daha sonraki asırlarda siyasî ve ticarî münasebetler takip etmiş ve bu sayede Hazarlar İslâm dinini tanıma imkânını bulmuşlardır. Hazarlar arasında müslümanlığın yayılmasının açıklığa kavuşturulması için bu münasebetleri kısaca izah etmek gerekmektedir.

Hz. Ömer zamanında Ermeniye ve Azerbaycan'ın fethini müteakip Hazarlar ile Müslümanlar arasında askerî mücadeleler başlamıştır. 22 (642-643) yılında başlayan ilk müslüman akınları 24 (644-645) ve 25 (645-646) yıllarında da devam etmiştir. Hazarlara karşı ilk ciddî teşebbüs 32 (652-653) yılında olmuş ve önemli şehirlerden Belencer'e karşı başarısızlıkla neticelenen bir akın yapılmıştır(1). Bu ilk akınlar iki taraf için de askerî bakımdan büyük bir önem taşımazlar.

Müslümanlar ile Hazarlar arasında şiddetli çarpışmalar Halife Velid zamanında (705-715) başlamıştır. Bu savaşlar 737 yılında Mervan b. Muhammed'in Hazarlara karşı kazandığı zafere kadar bütün şiddetiyle devam etmiştir. Bu mücadeleler sırasında iki taraftan birisi

(1) D. M. Dunlop, **The History of the Jewish Khazars**, 47 vd.; Michael Kimosko, **Araplar ve Hazarlar**, **Türkiyat Mecmuası**, III, İstanbul 1935, 133-155

diğeri üzerinde kesin bir üstünlük kuramamıştır. Emevî orduları Derbend (Babül-Ebvab, el-Bâb)'i geçerek Hazar ülkesinin iç kısımlarına nüfuz ederken Hazarlar da mukabil akınlarla İslâm ülkesini yağma ve tahrip ediyorlardı. Karşılıklı zafer ve mağlubiyetlerle geçen bu çarpışmalar neticesinde her iki taraf da toprak kazanma bakımından pek kârlı çıkmıyordu. Tabiî hudut olan Kafkaslar, Derbend ve diğer bazı geçitler vasıtasıyla aşılabiliyordu. Derbend müstahkem mevkii, daha ziyade müslümanların hâkimiyetinde bulunuyordu. Müslümanlar'ın, Derbend'in hemen kuzeyinde bulunan Belencer'i kısa bir süre için de olsa fethetmeleri üzerine Hazarlar merkezlerini daha kuzeyde İdil'e nakletmişlerdir(1).

Mervan b. Muhammed'in 119 (737) yılında Hazarlar'a karşı yapmış olduğu büyük sefer Müslüman-Hazar mücadelelerinde bir dönem noktasıdır. Ermeniye ve Azerbaycan valisi olan Mervan, bu bölgede daha önceki yıllarda yapmış olduğu seferlerden edindiği tecrübe ve kuvvetli ordusu sayesinde, iki koldan Hazar ülkesine girerek fazla bir mukavemetle karşılaşmaksızın Hazar başkenti İdil önlerine geldi ve şehri muhasara altına aldı. Hakan, İdil muhasara edilmeden önce şehri terkederek daha kuzeye çekilmiş ve komutanları emrinde Mervan üzerine kırkbin kişilik ordu göndermişti. Bu ordunun da mağlup edilmesi üzerine Mervan'ın karşısına çıkacak kuvveti kalmadığını gören Hakan, sulh teklifinde bulundu. Mervan'ın, sulhu, ancak Hakan'ın müslümanlığı kabul etmesi şartıyle benimsiyeceğini bildirmesi üzerine Hakan bu teklifi kabul etmek zorunda kaldı. Sulh yapılarak Hakan'ın İdil'e dönmesine müsaade edildi. Sulh şartları arasında iki fakihin İdil'de kalarak Hazarlara İslâmiyeti öğretmesi de bulunuyordu. Mervan, bundan sonra aldığı esirlerle beraber dönerek bunları Derbend'in güneyine yerleştirdi(2).

Mervan b. Muhammed'in bu başarılı seferinden sonra Emeviler devrinde Müslümanlar ile Hazarlar arasında önemli bir askerî harekâta rastlanmamaktadır. Abbasîlerin iktidara gelmesinden sonra İslâm devleti, bütün cephelerde olduğu gibi Hazar cephesinde de hücum politikasını terketmiş ve Hazarlar ile dostane münasebetlere girişmiştir. Buna rağmen, 145 (762-763) ve 183 (799) yıllarında Hazarlar sudan sebeplerle İslâm ülkelerine girmişler fakat fazla başarı kazanamamışlardır (3).

(1) D. M. Dunlop, Aynı eser, 52 vd.; Hakkı Dursun Yıldız, Aynı eser, 25 vd.; Michael Kimosko, Aynı makale

(2) D. M. Dunlop, Aynı eser, 80 vd.; Zeki Velidî Togan, İslâm Ansiklopedisi, Hazarlar md.

(3) Hakkı Dursun Yıldız, Aynı eser, 39 vd.

Kısaca vermeye çalıştığımız izahatta da görüleceği gibi Müslümanlar ile Hazarlar arasındaki askerî mücadelelerin tarihi 150 yıllık gibi uzun bir devreyi içine almaktadır. Düşmanca devam eden bu uzun münasebetler esnasında Hazarların az da olsa İslâm dinini tanıdığı ve yavaş yavaş bu dini kabule yöneldikleri düşünülebilir.

Müslümanlar ile Hazarlar arasındaki savaşların şiddetini kaybetmesi ve hattâ tamamen ortadan kalkmasından sonra bu iki devlet arasında ticarî münasebetler başlama imkânını bulmuştur. Abbasilerin hilâfet makamına geçmelerinden sonra İslâm devletinin bünyesinde meydana gelen değişiklikler sebebiyle, daha önceki yıllarda zayıflamış olan ticarî faaliyetler hız kazanmış ve müslüman tüccarlar dış ülkelerde de kendilerine büyük bir ticarî saha bulmuşlardır. Müslüman tüccarların ithalat ve ihracat yaptıkları ülkelerden birisi de Hazarların ülkesi idi.

Hazarlar ile Müslümanlar arasındaki ticarî münasebetler başlıca üç yoldan yapılıyordu:

a) Bağdat-Rey-Berda'a-Derbend-İdil yolu,

b) Cürcan'dan başlayan ve Hazar denizi üzerinden Hazar ülkesine ulaşan, hattâ Don ve Volga nehirleri vasıtasıyla daha kuzeye uzanan ticaret yolu,

c) Harezm'den Hazarlara ve Bulgarlara giden yol(1).

İki devlet arasındaki ticarî münasebetlerin IX. yüzyılın ikinci yarısında geliştiği ve bu yüzyılın sonlarında başta Hazar başkenti İdil olmak üzere Belencer ve Semender gibi önemli Hazar şehirlerinde müslüman kolonilerinin kurulduğu görülmektedir. 921 yılında, Halife Muktedir'in Volga Bulgarlar'ına gönderdiği elçi heyetinde bulunan İbn Fadlan, Seyahatnâmesinde bu hususu teyit ederek şu bilgiyi vermektedir: «*Hazar ülkesinde oturan ve ticaret için buraya gelip giden müslümanların hukukî ve diğer işlerine Hakan tarafından tayin edilen ve Hız(2) adı verilen bir müslüman memur bakmaktadır. Hız'dan başkasının müslümanların işlerine ve kendi aralarındaki anlaşmazlıklara bakma selahiyeti yoktu(3)*». İbn Fadlan'dan kısa bir zaman sonra

(1) Maurice Lombart, **L'Islam dans sa première grandeur** (VIII-XI. siècle) 228 vd.

(2) Zeki Velidi Togan (**Umumî Türk Tarihine Giriş**, I, 164) Hazarlara tâbi Hız adı verilen bir kabilenin bulunduğunu ve bu memurun da aynı boya mensup birisinin olabileceğini ileri sürmektedir.

(3) **İbn Fadlan Seyahatnâmesi**, Türkçe terc. Ramazan Şeşen, 79; Arapça neşri, A. Zeki Velidi Togan, **İbn Fadlan's Reisebericht**, 45

(926) Hazar denizinin güney sahillerini dolaşan Mes'udi de Hazar şehirlerinde müslüman tüccar ve sanatkârların bulunduğunu, bunların Hazar ülkesinde hüküm süren adalet ve asayişi öğrenmeleri üzerine buraya geldiklerini kaydetmektedir (1).

X. yüzyılın ilk çeyreğinde Hazar başkenti İdil'de Müslüman tüccarlarının Hakan'ın da himaye ve desteğini görerek kuvvetli bir ticaret kolonisi meydana getirmiş oldukları verdiğimiz bilgilerde açıkça görülmektedir. Hazarlar, uzun süren askerî mücadeleler esnasında temasa geçtikleri İslâm dinini ticarî münasebetler sayesinde daha yakından ve kendi ülkelerinde tanıma imkânını bulmuşlardır. Böylece X. asrın başlarında müslümanlığın Hazarlar arasında yayılmasında bu ticarî münasebetlerin önemli rol oynadığı açıkça görülmektedir.

IX. yüzyıl ve X. yüzyılın ilk yarısında Hazar ülkesindeki refah ve düzen yabancıları buraya çekmekte idi. Mes'udi başta Harezm olmak üzere diğer komşu müslüman ülkelerinden hastalık ve diğer sebeplerle müslümanların buraya göç ettiklerini ve İdil ile diğer şehirlere yerleştiklerini kaydetmektedir(2). Sayılarının oldukça kalabalık olduğu anlaşılan bu Müslüman göçmenlerinin, İslâm dininin Hazarlar arasında tanınıp yayılmasında tesirlerinin olduğu muhakkaktır.

Müslümanlığın Hazarlar arasında hangi tarihten itibaren yayılmaya başladığını tesbit etmek mümkün olamamaktadır. Mervan b. Muhammed'in 737 yılındaki seferi sırasında Hazar Hakanı, ülkesini teslim etmemek için müslümanlığı kabul etmiş göründü. Fakat Mervan'ın ayrılmasından sonra Hakan tekrar eski dinine dönmüştü. Ancak burada Hazarlara müslümanlığı öğretmek gayesiyle bırakılmış olan Nuh b. Sâbit el-Esedî ile Abdurrahman el-Hulânî adlı fakihler bu ülkede İslâmiyetin ilk temellerini atmış olmalıdırlar. Buna rağmen yıllarca devam etmiş olan savaşlar sebebiyle ilk zamanlar Hazarların müslümanlığa fazla rağbet etmedikleri anlaşılmaktadır. Nitekim bu tarihten çok sonra başta Hakan olmak üzere Hazar devlet erkânı Museviliği kabul etmişlerdir (3). Şayet yukarıda zikrettiğimiz tarihten itibaren İslâm dini Hazarlar arasında yayılmaya başlamış olsaydı Museviliğin taraftar bulma şansı iyice azalmış olurdu.

Halife Vâsık devrinde (842-847) Ye'cüc-Me'cüc seddinin durumunu tetkik etmek maksadıyla astronom ve matematikçi Muhammed b. Musa el-Harezmî ile Sallâm et-Tercümân'ın da dahil bulunduğu bir heyetin seyahat notlarını Sallâm et-Tercüman'dan naklen İbn Hur-

(1) Mes'ûdî, **Murûcu'z-Zeheb**, II, 12
(2) Mes'ûdî, **Aynı eser**, II, 10
(3) Zeki Velidi Togan, **İslâm Ansiklopedisi**, Hazarlar mad.

dadbih kaydetmektedir. Bu seyahat notlarında heyetin, Hazar Hakanı ile görüştüğü, bir gün onun yanında kalındığı ve ertesi gün Hakan'ın verdiği beş rehberle birlikte hareket edildiği ifade edilmektedir(1). Fakat bu notlarda İslâmiyetin Hazarlar arasında yayıldığına ve Hazar şehirlerinde müslümanların bulunduğuna dair bir habere rastlanmaz. Aynı seyahat notlarında, isim verilmemekle beraber Hazar ülkesinin dışında bir şehir halkının müslüman olduğu belirtilmektedir. Bu durumda elçi heyetinin uğradığı zaman müslümanlığın bu ülkede dikkat çekecek derecede yayılmadığı akla gelmektedir.

IX. yüzyılın ortalarında Hazar ülkesinde müslümanlığın yavaş yavaş taraftar bulmaya başladığını söylemek mümkündür. Nitekim 240 (854-855) yılında üçyüz Hazar ailesi Ermeniye ve Azerbaycan valisi Boga el-Kebîr'e başvurarak yerleşebilecekleri bir yer istediler. Boga onları Şamkur adlı şehire yerleştirdi. Bu şehir daha sonra el-Mütevekkiliyye adını almıştır. Buraya aynı zamanda komşu şehirlerde oturan tüccarlar da iskân edilmişlerdi(2).

Müslümanlığın Hazarlar arasında yayılmasından önce hristiyanlık ve musevilik bu ülkede yayılma imkânı bulmuştur. Hristiyanlık daha ziyade Bizans'ın yardım ve desteği sayesinde ülkenin batı taraflarında geniş bir taraftar kitlesi buluyordu. Musevilik ise Halife Harun er-Reşîd zamanında, Bizans İmparatorluğunda uğradıkları baskıdan kurtulmak isteyen Yahudilerin buraya gelmeleri neticesinde başta Hakan ve ailesi olmak üzere diğer devlet erkânı tarafından benimsenmiştir. Bunların yanısıra Hazarların büyük bir kısmı kendi milli dinlerine inanıyorlardı. Müslümanlık bu dinlerden sonra Hazarlar arasına girmeye başlamıştır.

İlk zamanlar sayılarının az olması ve Hakan tarafından himaye görmemeleri sebebiyle müslüman Hazarlar İslâm ülkesine göç etmek istemiş olabilirler. Fakat zamanla sayılarının artması ve bilhassa iktisadi gücü ellerinde bulunduran tüccar sınıfının müslüman olması, idarecileri müslümanlara karşı daha müsamahalı davranmaya sevketmiştir. Ayrıca Hazar devlet erkânının, ülkelerindeki diğer dinlere bağlı olanlara müsamahalı davranmaları, müslüman Hazarlara rahat nefes aldırmış ve süratle sayılarının artmasına yardım etmiştir.

(1) İbn Hurdadbih, Ebu'l-Kasım Ubeydullah, **Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik**, ed. M. J. de Goeje, 162 vd.; Mukaddesi, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed, **Ahsenu't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Akalim**, ed. M. J. de Goeje, 362

(2) Belâzuri, 203; ayrıca bkz. Dunlop, Aynı eser, 190

X. yüzyılın başlarında İslâm dininin Hazar ülkesinde gitgide kuvvet ve taraftar kazandığı dikkati çekmektedir. İslâm coğrafyacılarından İbn Rusteh (eserini 290(903) yılında yazmıştır), Hazarlar'ın Sarışın (İdil) adlı büyük bir şehirlerinin olduğunu, bu ve diğer küçük şehirlerde müslümanlar, mescitler, imamlar, müezzinler ve diğer görevlilerin bulunduğunu kaydederek(1) bu hususa açıklık kazandırmaktadır. İbn Fadlan, Seyahatnâmesinde Hazar başkenti İdil'de müslümanların bulunduğunu, müslüman tüccarların işlerine Hakan tarafından vazifelendirilmiş Hız adı verilen bir memurun baktığını, başka kimsenin onların işlerine karışamadığını ve İdil'de bir caminin bulunduğunu yazmaktadır(2).

İbn Rusteh'in verdiği bilgiler İbn Fadlan Seyahatnâmesiyle mukayese edildiğinde iki müellifin verdiği bilgiler arasındaki zaman farkının çok kısa olmasma (20 yıl) rağmen müslümanlığın Hazarlar arasında iyice kuvvetlendiği ortaya çıkmaktadır. Zira devlet erkânının musevi olduğu bir ülkede müslümanların işlerine hususi surette tayin edilmiş bir müslüman memurun bakması, bu fikri teyit etmektedir. Bu arada 920 yılında müslümanlığı resmen kabul etmiş olan Volga Bulgarlarının da tesirlerinin olduğunu belirtmek icap etmektedir.

X. yüzyılın ortalarındaki durumu ise Mes'ûdî'den öğrenebiliyoruz: 'Hazarlar'ın eskiden başkentleri Babü'l-Ebvab'a sekiz günlük mesafede bulunan Semender şehri idi. Ancak burasının Müslümanlar'ın eline geçmesinden sonra merkez İdil'e nakledildi. İdil aynı adı taşıyan nehrin iki tarafında kurulmuştur. Nehrin ortasında bir ada olup bu adada Hakan'ın sarayı ve devlet daireleri bulunuyordu. Ada, sahillerden birisine kayıklardan kurulu bir köprü ile bağlıydı. İdil halkı müslümanlardan, hristiyanlardan, musevilerden ve putperestlerden meydana gelmekteydi. Hakan, saray halkı ve Hazar asıllı olanlar musevî idiler. Müslümanlar, Hazar ülkesinde hâkim durumda idiler. Çünkü bunlar Hakan'ın muhafız birliklerini meydana getiriyorlardı. Bunlara el-Larisiyye denilmekteydi. Harezm civarından gelmişlerdi. Harp sırasında devletin korunması bunlara havale ediliyordu. Hakan ile varılan anlaşmaya göre bunlar İdil'de oturuyorlar ve serbestçe ibadet edebiliyorlardı. Camî inşa ediyorlar ve ezan okuyabiliyorlardı. Hazarlar müslümanlar ile harbettikleri zaman bunlar savaşmıyorlardı. Diğer savaşlarda bunlardan yedi bin kadar zırhlı süvari Hakan ile harbe gitmektedir. Vezir daima bunlar arasından seçilmektedir. Hâlen vezir olan Ali b.

(1) İbn Rusteh, Ebû Ali Ahmed b. Ömer, **Kitâbu'l-A'lâk en-Nefise**, ed. M. J. de Goeje, Leiden 1892, 139 vd.

(2) **İbn Fadlan Seyahatnâmesi**, Türkçe terc. 76 vd.

Kuveyh bunlardandır. Hazar ülkesinde yedi büyük hâkim bulunuyor. Bunlardan ikisi müslüman, ikisi musevî, ikisi hristiyan ve biri de putperestlerdendir. Önemli bir hâdise meydana geldiğinde ve kendi hâkimleri karar veremedikleri takdirde müslüman kadılarına başvuruyorlar ve onun verdiği hükmü kabul ediyorlardı. el-Lârisiye'den başka Hazar ülkesinde müslüman tüccar ve sanatkârlar bulunmakta idi. Hazar hâkanlığında hüküm süren adalet ve emniyeti görerek buraya gelmişlerdir. Bunların büyük bir camileri vardır. Burada daha küçük camiler de bulunmaktadır. Bu camilerin yanında çocuklara Kur'an okumayı öğretmek için mektepler yapılmıştır. Müslümanlar ile hristiyanlar işbirliği yaptıkları takdirde Hakan onlara bir şey yapamaz» (1)

X. yüzyılın ikinci yarısında eserlerini yazmış olan İslâm coğrafyacılarından Istahri, İbn Havkal ve Mukaddesi, Mes'ûdi'nin verdiği bilgileri kısmen teyit ettikten sonra Hazar başkenti İdil şehrinde onbinden fazla müslümanın ve otuz kadar caminin bulunduğunu, şehrin, nehrin batı tarafında olan kısmında Hakan ve saray erkânının, doğu kısmında ise müslüman ve hristiyan tüccarlarının oturduklarını; Hazar ülkesinde Müslümanlar'ın çoğunlukta, Museviler'in azınlıkta olduklarını kaydetmektedirler (2).

Kaynakların verdikleri bu bilgilerden X. yüzyılın ortalarından itibaren İslâm dininin Hazarlar arasında süratle yayıldığı anlaşılmaktadır. Tüccar, sanatkârlar ve askerî sınıfın müslümanların eline geçmesi onlara büyük bir kuvvet ve kudret kazandırmıştır. Hakan onlara diğer guruplara tanımadığı imtiyazlar vermiştir.

Hazarlar X. yüzyılın sonlarına doğru eski kuvvet ve kudretlerini kaybetmeye ve komşularının hücumlarına hedef olmaya başlamışlardı. Uzun müddet bölgenin en kuvvetli devleti olan Hazarlar, artık komşularının akınlarını durduramaz olmuştu. Bilhassa kuzeyde kuvvetlenen Ruslar, Hazarlar'a tehlikeli bir rakip olmuşlardı. 965 yılında Kiev knezi Svyatoslav, Hazarlara karşı giriştiği seferde başta İdil olmak üzere bir çok Hazar şehrini tahrip etti (3). İslâm kaynakları, Ruslar'ın taarruzundan bahsetmemekte ve aynı yıl Hazarların komşu Türklerin saldırılarına uğradığını, bunlarla başa çıkamayacağını anlayan Hazarların Harezmlilerden yardım istediklerini, ancak Harezmliler müslüman olmaları şartıyla Hazarlar'a yardım edebileceklerini bildirme-

(1) Mes'udi, **Murucu'z-Zeheb**, II, 7 vd.

(2) Istahri, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed, **Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik**, 220; İbn Havkal, 389 vd. 393 vd.; Mukaddesi, 360 vd.

(3) D. M. Dunlop, **Aynı eser**, 241 vd.; Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, 82 vd.

leri üzerine Hazarların Hakan da dahil olmak üzere İslâmiyeti kabul ettiklerini ifade etmektedirler(1).

İslâm ve Rus kaynakları 965 yılında Hazarların büyük bir saldırıya uğradığında hemfikirdirler. Ancak saldırının kimin tarafından yapıldığı konusunda ayrılıyorlar. Burada önemli olan husus, bu saldırı sırasında çaresiz kalan Hazarların yardım temin etmek gayesiyle müslümanlığı kabul etmelerinin doğruluk derecesini ortaya çıkarmaktır. Bu hâdise 737 yılında Mervan b. Muhammed'in seferi sırasında güç durumda kalan Hakanın müslümanlığı kabul etme durumuna çok benzemektedir. Dolayısıyla 965 yılında Hazarların, Hakanları da dahil Müslüman olduklarını şüpheyle karşılamak gerekir. Nitekim daha sonraki yıllarda bu hususu teyit eden bir habere rastlanmaz. Zaten bu tarihten kısa bir zaman sonra Hazarlar siyasî varlıklarını kaybetmişlerdir.

Müslümanlığın oldukça yayılmasına rağmen, bütün Hazarların İslâm'ı kabul ettikleri söylenemez. Hazarların çoğunluğunun müslüman olmaları yanında hristiyan ve museviler de varlıklarını koruyorlardı. Bu durumun Hazar devletinin yıkılmasına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Diğer Türk boylarının aksine bütün Hazarlar'ın müslümanlığı kabul etmemelerinin başlıca sebebi, bu dinden önce hristiyanlık ve musevilik gibi dinlerin bunlar arasında yayılmaya başlamış olmasıdır. Müslümanlığı kabul eden Hazarların çoğunluğunu, kendi millî dinleri olan Gök Tanrı dinine bağlı olanların teşkil ettiği de bilinmektedir.

4 — Karahanlılar'ın İslâmiyeti Kabulü:

Türklerden İslâmiyeti kabul eden ikinci Türk devleti ise Karahanlılardır. 893 yılında Karahanlıların merkezi Talas'ın Samanîler tarafından zaptı bu iki devlet arasında askerî mücadeleleri başlatmıştır. Samanî hanedanı arasında başgösteren kargaşalıktan faydalanmak isteyen Karahanlı hükümdarı Ogulçak, Samanî şehzadelerinden birinin ülkesine sığınmasına izin vermiştir. Bu müslüman şehzade veya İslâm-süfî'nin vaizleri Ogulçak'ın yeğeni Satuk'un İslâmiyeti kabul etmesine sebep olmuştur. Bu devirde süratle ve kitle hâlinde yayılan İslâmlaşma, özellikle Abdülkerim adını alan Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han'ın müslüman olmasıyla büyük bir ehemmiyet arzeder.

İbnü'l-Esir'e göre Satuk Buğra Han, rüyasında, gökten inen bir insanın kendisine Türkçe: «*Müslüman ol, dünya ve ahirette kurtul!*»

(1) İbn Miskeveyh Ebû Alî Ahmed b. Muhammed, **Tecâribu'l-Umem ve Teâkibu'l-Himem**, II, 209; İbnü'l-Esir, VIII, 565

diye hitap etmesi üzerine İslâmiyeti kabul etmiştir. Efsanevi Afrasyab neslinden gelen Satuk Buğra Han'ın müslüman oluşu hakkında Cemal Karşı'nın, XI. asırda yazılan Tarih-i Kaşgar'dan iktibas ederek, verdiği bilgiye göre Oğulçak Han'ın yeğeni olan Satuk, Samani prensi Ebû Nasr'ın Kaşgar'a firarı sırasında, amcasından gizli olarak İslâmiyeti kabul etmiş ve Allah'tan, amcasına karşı kendisine ve İslâmiyete yardım etmesini dilemiştir. Yirmi beş yaşında iken müslüman olan Satuk Buğra Han, Fergana gazileri ile birleşmiş, önce Atbaşı, sonra da Kaşgar'ı alıp müslüman yapmış ve 344 (955)'te ölmüştür. Satuk Buğra Han Kaşgar'a yakın Artuç'a defnedilmiş, türbesi de ziyaretgâh olmuş ve buranın halk arasında kudsiyeti ve mamuriyeti artarak güzel bir kasaba hâline gelmiştir. Bu hâdise feodal Karahanlı hükümdarları arasındaki mücadelede İslâmiyetin rolünü ve o zamana kadar düşman sayılan Samanilerden bu sefer bir prensin yardım aldığını ortaya koyar. Balasagun şehrinin müslüman oluşu ve 942 de Karahanlıların eline geçişi sırasında Satuk'un müslüman olduğunu ve Samanilerle işbirliği yaptığını kabul etmek mümkündür.

Göktürklerden sonra Karlukların başında hüküm sürmeye devam eden Buğra Han sülalesi, müslüman olunca Karahanlı devleti hâline gelmiş; şarkta İslâm gazası ile meşgul olurken garpta da Samaniler aleyhine genişleyerek Kaşgarlı Mahmud'un ifadesiyle, Türklere ait bu ülkeleri kurtarmış ve nihayet Samaniler devletini de 999 yılında ortadan kaldırmıştır. İslâmlaşma hâdiselerinin bu sıralarda Oğuzlar arasında da hızlanması tabii idi. Nitekim Oğuz yabgusu ile arası açılan Selçuk Subaşı da Oğuzlara ait Cend şehri civarına gelerek orada takriben 960 yılında, ikiyüzbin çadır halkının müslüman olduğu bir zamanda, bu dine girmiş, bu yeni kuvvetten faydalanarak eski mətbû'u olan Oğuz yabgusuna karşı cihada başlamış ve Gazi Selçuk olmuştu (1). Böylece Türkler arasında yayılan İslâmiyet, beylerin de siyasi mücadeleleri için bir destek mahiyetini almış ve bu da müslüman olmalarını hızlandırmıştı. Bununla beraber müslüman Karahanlılar ve Samaniler arasında kalan Selçuklular, bu İslâmlaşmanın siyasi semerelerini, ancak seksen yıl süren uzun bir mücadele ve göçler sonunda, 1040 yılında Selçuklu İmparatorluğunu kurmakla elde etmişlerdi.

Karahanlı devletinin İslâmiyeti kabulü ile bu dinin Türkler arasında yayılması artık bir cihat mahiyetini aldı. Gerçekten müslüman Karahanlıların soydaşları Uygurlara karşı yaptıkları savaşlar bir cihat idi. Derin bir İslâm ruhu ile dolu olan dindar Karahanlı hükümdarları ve halkının İslâmiyet uğrunda giriştikleri gazalar Kaşgarlı

(1) Osman Turan, Selçuklu Tarihi, 37-39

Mahmud'un yazdığı şiir ve hikâyelerle bize kadar gelmiştir. Uygurlar ve onlara ait Beş-balığ, Can-balığ, Hoça, Yenibalığ ve Sülmi şehirlerinin halkı en koyu kâfir (Eşeddül-Kefer) sayılıyordu. Onlara dair müslüman Türklerin gaza şiirlerinde:

«Seller gibi aktık; şehirler üstüne vardık; puthanelerini yıktık, üzerlerine pisledik». O başka bir vak'a münasebetiyle de şunu yazar; *«Gemi içine oturup İli nehrini geçtik; Uygurlar tarafına giderek Minklig ilini basıp askerlerini biçtik»*. Diğer bir şiirde: *«Müslümanların al bayrağı yükseldi; kara toz göklere çıktı; Uğrak (kabile) süvarileri de bize gelip karıştı; birlikte savaş yaptık»* der.

Kaşgarlı Mahmud, Uygurlardan başka Karluklara yakın olan Yabgular'la da şiddetli muharebeler olduğunu, onların Büge Büdrec komutasında yediyüzbin kişilik ordularının Begeç Aslan Tekin Gazi tarafından kırkbin kişi ile mûcizevî bir şekilde mağlûp edildiğini, buna şahit bir kimse ile görüştüğünü, aynı Aslan Tekin'in Basmilleri de bozduğunu ve «Tan atarken yürüyelim, Büdrec kanını isteyelim, Basmil beyini yıkalım, yiğitlere toplanmak gerek» kıtaları ile Karahanlıların gayri müslim Türklere karşı cihâd ruhlarının ne kadar derin bulunduğunu veya ne derece imanlı bulunduklarını güzelce canlandırır (1). Bu Aslan Tekin'in zaferi hakkında 1041 tarihinde dikilmiş bir kitâbede de bahsolunmasını artık tabii saymak mümkündür(2).

Putperest Türklere karşı girişilen bu gazalara rağmen Karahanlı devleti şarkta çok geniş bir yayılma kudreti gösterememiş, fakat İslâm âlemini bu taraftan gelen istilâlara karşı korumuşlardır. Bununla beraber onlar da ecdattan intikal eden dünya nizamı ve cihan hâkimiyeti mefkuresine bağlı kalmış ve bu sebeple Çin'i fethetmeyi düşünmüş gözüküyorlar. Karahanlı hükümdarlarının kullandığı Tamgaç veya Tavgaç Han ünvanı Türklerce Çin'e hâkimiyeti ifade ediyordu. Zira Türkler, Göktürklerden beri, Çin'de hüküm sürmüş Tabgaç adlı bir Türk kavmine nisbetle bu ülkeye bu adı veriyorlardı. Gerçekten bütün eski Türk hakanları gibi müslüman Karahanlılar da cihan hâkimiyeti mefkûresine bağlı kalmıştır. Nitekim Yusuf Has Hâcib: *«Dünya beyleri arasında en iyiler Türk beyleridir. Bunlar arasında da en meşhuru Tangi Alp-er (Afrâsyâb) olup halkın seçkini idi, çok yüksek fazilet ve bilgilere sahip olup çok yüce ve kahraman idi. Bu sebeple*

(1) Kâşgarlı Mahmud, Divân, I, 103, 288, 362, 377; II, 251; III, 173 (B. Atalay, III, 183, 355). Basmillerin sünnet olmak korkusu ile müslümanlardan kaçtıklarına dair bir haber (Mervezi, 7)de bize kadar gelmiş olup bu devre ait olmalıdır.

(2) Z. Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, 139

ülkeler fethederek dünyaya hâkim olmuştu» der. Kaşgarlı Mahmud da ona «*Acun beyi*» (Cihan padişahı) denildiğini yazar. Nitekim İslâm kaynakları da Karahanlıları Afrasyab soyundan göstermişlerdir. Bu durum Karahanlıların da cihan hâkimiyeti mefkûresine nasıl inandıklarını ve niçin Tavgaç veya Tamgaç Han ünvanını taşıyıp Çin kıtasına da hükmetmek davasında bulunduklarını açıkça izah eder(1).

Müslüman Karahanlılar, Uygur soydaşlarını o derece düşman ve kâfir sayıyorlardı ki, onlara karşı şarkta eski müttefikleri ve Moğol asıllı Kıtaylarla bile ittifak etmişlerdi. Bu münasebetle Farslar ve Çinliler gibi, bu ırkdaşlarını da yabancı telakki ederek kendilerine Tat adını veriyorlardı. Nitekim «*Tat'ın gözüne vur*» atasözü bu hususu ifade eder(2). Uygur Hanı da 1027 de, Gazneli Sultan Mahmud'a elçi göndermekle onu rakibi Karahanlılara karşı kazanmak gayesi ile mukabelede bulunmuştu(3). Müslüman Türklerin, Arap istilâsına karşı atalarının yaptığı mücadelelerden dolayı üzüntü duyduklarını gösteren efsaneler dini hislerin kudretini ifade bakımından önemlidir. Nitekim Kaşgarlı Mahmud'a göre Fergana ile Şıknı arasında oturan halk, burada Hz. Peygamber'in ashâbını bozguna uğratmış, bu sebeple Hz. Ömer'in bedduasına uğrayarak gür sesleri kesik kalmıştı. Mahmud'un işaretine göre Karahanlılar Samanilerin idaresinde kalan Türk illerini kurtarmış ve Maveraünnehr'i almışlardı(4). Böylece Karahanlı devleti şarkta İslâmiyeti müdafaa edip yayarken garpta da İslâm dünyasında hâkimiyet kurmak istiyordu. Fakat bunu Selçuklular başardı ve bizzat Karahanlılar da Selçuklulara tâbi oldu.

Karluklar, hükümdarları Karahanlılarla birlikte, devlet olarak, İslâmiyeti kabul ederken komşuları ve rakipleri olan büyük Oğuz kavmi guruplar hâlinde yeni dine giriyor ve Yengi-Kent'de oturan Şamanî yabgularından ayrılıyorlardı. Bununla beraber Selçuk göçüne ve imparatorluğun kurulmasına sebep olan hadiseler, İslâmiyetin süratle yayılmasına hizmet etti. Bu münasebetle Oğuz yabguları da bilaha-

(1) Kutadgu-bilig, 31; Divânü Lügati't-Türk, III, 31

(2) Divân, II, 280; (B. Atalay), Mahmud İpekten veya yabanî sığır kuyruğundan bir parçaya «beckem» denilip savaşta bununla yiğitlerin nişanlandığını, Oğuzların buna «perçem» adını verdiğini söylerken Uygarlar'a Tat denildiğini ve onlara karşı cihad dolayısıyla de başka bir şiiri verir (Divân I, 401)

«Beckem urub atlaka
Uğrı yavuz ıtlaka
Uygurdaki Tatlaga
Kuşlar gibi uçtımız.»

(3) Mervezi, 7-9

(4) Divân, I, 112, II, 286 (B.A.)

re müslüman olduysa da bir yandan büyük göç, öte yandan da Selçukluların müslüman göçebelerin başına geçmesi onların nüfuzunu kırmış ve Selçukoğulları hâkimiyeti ellerine almışlardı. Kaynaklara göre Türkler arasında İslâmlaşma artık sürat kazanmış ve kitleler halinde gelişmiş, milletin ekseriyeti müslüman olmuştu. Nitekim yazın Bulgar hudutlarında, kışın da Balasagun havalisinde yaşayan otuzbin çadır (hargâh)lık bir halk, 1043 yılı kurban bayramında, toptan müslüman olup otuzbin koyun kurban ettiler ve biner hane hâlinde İslâm memleketlerine dağıldılar. Bu toptan İslamlaşmalar dolayısıyledir ki İbnü'l-Esîr, Çin hududunda bulunan Tatarlar ve Kıtaylar müstesna, bütün Türklerin bu zamanda müslüman olduğunu söyler(1). Bununla beraber şarkta Oğuzların yerini işgal eden ve Rusya'nın güneyine kadar yayılan Kıpçaklar ile bir kısım Oğuz, Karluk ve başka Türk boyları henüz Şamani idi. Fakat daha sonraları bunların da Selçuklular ve Harezmşahlar zamanında müslüman olduğunu biliyoruz.

Selçuklu imparatorluğunun kuruluşu Türklerin İslâmlaşmasını ikmâle sebep oldu ise de doğu ve kuzey bozkırlarında henüz müslüman olmayan göçebeler vardı. Alparslan, 1065 yılında, Kafkasları ve Hazar sahillerini dolaşarak Mankışlağ yarımadasına vardı. Kâfir Türklerle birleşip etrafa akınlarda bulunan Türkmen, Kıpçak ve Cağızlara karşı sefer yaptı, otuzbin kişilik ordularını bozdu ve Kıpçaklar buralardan çekildiler. Alparslan, Cend'de bulunan dedesi Selçuk'un mezarını ziyaret etti. Selçuk zamanında Şamani olan bu bölge Oğuzları artık müslüman olmuştu. Nitekim Cend şehri, Selçuklular ve Harezmşahlar zamanında, kâfir Türklere karşı yapılan gazaların üssü hâline gelmiş ve Şamani Kıpçaklara karşı burası ve Mankışlağ, başlıca seferlerin merkezi olmuştu(2).

Diğer taraftan Büyük Kıpçak kavmi Kafkaslarda ve Balkanlarda yayılmaya başlamış, Kafkasları aşanlar Gürcülerle müttefik olarak müslüman soydaşları Selçuklulara karşı mücadele ederlerken Balkanlara varanlar ise aksine, Bizanslılarla savaşıyor ve bu durumda Anadolu Türklerine, dolayısıyla yardım ediyorlardı. Şarktaki Kıpçaklar zamanla müslüman olurken garptakiler de tedricen hristiyanlığa giriyorlardı. Bizans imparatoru Yuannis, 1121 yılında Balkanlarda Peçe-

(1) İbnü'l-Esir, IX, 179; İbn Zâfir, Duvelu'l-Munkatia, Brit Mus. Or. 3685, 1526, Memau't-Tevarih, nşr. Ch Schefer, 235. Bir rivayete göre on bin çadır idiler.

(2) Müntecibü'd-Din Atabeg, Atabetü'l-Ketebe, nşr. A. İkbal, Tahran, 1329, 19; Mueyyedü'd-Din Bağdadi, Tevessül, nşr. Behmenyâr, Tahran 1315, 159, Barthold, Türkistan, 320, 328, 340-342; Osman Turan, Selçuklu Tarihi, 108

nek ve Kumanları mağlup edince bir kısmını Balkanlarda, bir kısmını da İzmit civarında iskân etti. Böylece Kafkaslarda ve Rumeli'deki Kıpçaklar Hristiyan olmuş(1), İbn Batuta, Kırım'da ve bozkırlarda hâlâ hristiyan Kıpçaklara rastlamıştır(2). Nitekim Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın rivayetine göre Kaşgar'da 1348 yılında tahta çıkan Tuğluk Timur ile birlikte yüzaltmışbin kişi müslüman olmuştur ki, şark Türkleri ve Moğollara ait bu hâdise, son mühim İslâmlaşma hâdisesini teşkil eder(3).

Karahanlılardan sonra üçüncü müslüman Türk devleti, başşehri Gazne olan Gazneliler devletidir. Bu devlet Samanilerin komutanlarından Alptegin tarafından 969 yılında kurulmuştur.

5 — Oğuzların Müslüman Olmaları:

X. yüzyılın başlarında Oğuzlar'ın elinde bulunan Yeni-kent, Huvare ve Cend gibi şehirlerde ve ayrıca Karluklar'ın idaresinde bulunan bazı şehirlerde müslüman kolonileri bulunuyordu. Bu koloniler bulundukları bölgelerdeki Türkler ile iyi münasebetler kurmuşlardı. Oğuzlar, medenî seviyesi yüksek olan bu müslümanlardan İslâm dininin esaslarını öğreniyorlardı. Diğer taraftan Maveraünnehr ve Harezm'den büyük ticaret kervanları, en uzak Türk ülkelerine gidip geliyorlardı. Her müslüman tacirin Türk ülkelerinde seyahat edebilmesi için bir Türk ile dostluk kurması gerekiyordu. Müslüman derviş ve şeyhlerinin de bu arada tüccarlarla birlikte Türk ülkelerine giderek İslâmiyeti tanıtmaya çalıştıklarını da ilave etmeliyiz(4).

X. yüzyılın ilk çeyreğinde Süt-Kent'de Müslümanlığı kabul etmiş mühim bir Türk topluluğunun yaşadığı görülüyor ki(5), bunların Oğuzlar olduğunda şüphe yoktur. Süt-Kent'in XI. yüzyılın sonlarında bir Oğuz şehri olduğunu biliyoruz. Yine X. yüzyılın ilk çeyreğinde, Fârâb-Kence'de ve Şaş (Taş-Kent) arasında Oğuzlardan ve Karluklardan İslâmiyeti kabul etmiş, bin çadıra yakın bir küme yaşamakta idi(6). Bunlar gayr-i müslim Türklerin akınlarına karşı yapılan müdafaa hareketlerinde önemli hizmetler görüyorlardı. İbn Fadlan'ın 921 yılında Bulgar'a giderken görüştüğü Oğuz büyüklerinden Yınal'ın bir defa Müslüman olduğunu, fakat halkın; «*Müslüman olursan bize reis-*

(1) Osman Turan, Selçuklu Tarihi, 174
(2) İbn Batuta, 359 vd.
(3) Şecere-i Türk, nşr. Rıza Nûr, 164-165; A. İnan, Türk Kültürü Araştırmaları, I, 106
(4) İbnü'l-Esîr, VIII, 396
(5) İbn Havkal, 511; Hududu'l-Âlem, 117
(6) İbn Havkal, 511; Hududu'l-Alem, 118

lik yapamazsın» şeklindeki itirazı üzerine eski dinine dönmek zorunda kaldığını biliyoruz(1).

İslâm sınırı, bilhassa Samanilerin gayretleri ile Sir-Derya ötesinin doğu yönünde gelişmiş ve Balasagun'a kadar dayanmıştı. Daha IX. asırda Samanilerden Nuh b. Esed, İsficab bölgesini feth ettiği gibi, bu hanedanın en büyük hükümdarı İsmail b. Ahmed 893'de Talas şehrini zaptedip oradaki büyük kiliseyi camiye çevirmiş ve Nasr b. Ahmed de (913-943) Şavgar şehrine bir sefer yapmıştı(2). Bilhassa İsmail b. Ahmed'in Talas seferi ve İsficab beylerinin faaliyetleri neticesinde, Balasagun'un batısındaki Urdu şehrinde oturan Türkmen meliki İslâmiyeti kabul etmiş ve İsficab beylerine vergi vermeye başlamıştı. İşte, Türk kavimleri arasında ilk önce İslâmiyeti kabul eden, Balasagun ile Talas'ın doğusundaki Mirki kasabası arasında oturan Türkmenler olmuştur. Bu Türkmenlerin İslâmiyeti kabullerinin X. yüzyılın birinci yarısında olduğu muhakkaktır. Ancak, söylendiği gibi, bir Müslüman şehri olan Balasagun, 942 yılında gayr-i müslim Türklerin eline geçmiştir(3). Bu gayr-i müslim Türklerin Yağmalar olduğu muhakkaktır. Bu hâdise, asıl yurdu Kaşgar bölgesi olan Karahanlı hanedanının Talas vadisine hâkim olduğu tarihi göstermektedir.

Tarihçiler, 349(960) yılında ikiyüzbin çadırlık bir Türk halkının Müslüman olduğunu bildirirler(4). Bu Türk halkının Karahanlı hanedanının hâkim bulunduğu yerlerdeki Türk kavimleri (Yağma, Karluk, Çiğil, Tuhsı) olduğundan şüphe edilmez.

Oğuzlar arasında da aynı yüzyılın ikinci yarısında İslâmiyetin epeyce yayılmaya başladığı söylenebilir. Son Samani şehzadesi Ebû İbrahim (Muntasır), Maveraünnehr'i Karahanlıların elinden almak için giriştiği faaliyetler esnasında bir ara Oğuz yabgusu ile bir anlaşma yapmış, dünürlük kurmuş ve neticede yabgu müslüman olmuştu (5) (392/1002). Bu kayıttan anlaşılacağı üzere, Oğuzlar arasında İslâmiyet ancak XI. yüzyılda hakim bir din hâline gelebilmiştir.

Oğuzlardan müslümanlığı kabul eden zümrelere, onları gayr-i müslim kardeşlerinden ayırt etmek için, Maveraünnehr müslümanlarınca Türkmen adı veriliyordu. Daha önce söylendiği gibi, Orta Asya'da ilk defa Müslümanlığı kabul eden Türk kavmi, Balasagun ile Mirki arasında yaşayan Türkmenler olduğundan Türkmen adı, Maveraün-

(1) İbn Fadlan, 13
(2) Barthold, Türkistan, 324
(3) Barthold, Türkistan, 323
(4) Barthold, Türkistan, 322
(5) Gerdizi, Zeynü'l-Ahbâr, Tahran, 1327, 60

nehr Müslümanları arasında «Müslüman-Türk» şeklinde hususi bir mânâ da kazanmıştı. Oğuzlardan da müslüman olan zümrelerin, Müslüman olduğunu ifade etmek ve onları gayr-i müslim kardeşlerinden ayırt etmek için, bu zümrelere de Türkmen denildi. Türkmen adının, ancak Oğuzlardan müslüman olanlara verildiği hususu, el-Biruni'nin de belirttiği gibi, her türlü şüpheden uzaktır. Gerdizi ve Beyhaki gibi Gazneli tarihçiler, Oğuzlar'ı Müslüman-Türk anlamında Türkmen adı ile zikretmişlerdir. Buna karşılık yakın doğu müellifleri onlardan Ğuzz yani Oğuz adıyla bahsediyorlar. Çünkü Oğuzlar kendilerine Türkmen demiyorlardı. Onlar, Müslümanlar tarafından her yerde kendilerine verilen bu adı uzun bir zaman benimsemediler ve Oğuz kelimesini, atalarının adı olarak da olsa, uzun bir zaman unutmadılar. XIII. yüzyıl başlarından itibaren, artık her yerde Türkmen, Oğuz'un yerini almıştır.

Türkmen adının menşei, bugünkü müellifler gibi eski müellifleri de meşgul etmiştir. Bu hususta başlıca iki fikir vardır. Bunlardan birine göre Türkmen, Türk adı ile Farsça mân (mânend) ekinden meydana gelmiş olup, Türk'e benzer demektir. Bundan önce el-Biruni'nin de bu fikirde olduğu görüldüğü gibi, Kaşgarlı da(1) Türkmen adının bu şekilde izahı ile ilgili bir rivayette bulunmaktadır. Bu misaller, XI. yüzyılda Türkmen adının Türk-mân (mânend)'dan meydana geldiğinin oldukça yaygın bir fikir olduğunu gösteriyor. XIV. yüzyılda da İran'da Türkmen'in bu izah şekli üzerinde durulduğunu biliyoruz(2).

İkinci fikre göre Türkmen, Türk-i imân'dan gelmektedir. Bunu da İbn Kesir(3) ve Mehmed Neşrî(4) ileri sürmüşlerdir.

Zamanımızda ise Türkmen sözünün sonundaki men'in Türkçe mübalağa eki olduğu (kocaman, azman, değirmen...) söylenerek bu adın Öz-Türk anlamına geldiği üzerinde durulmaktadır(5).

Oğuzlar'ın müslüman olmalarının neticeleri büyük olmuştur. Mayıs 1038'de Selçuk'un torunu Tuğrul Bey adına Nişapur'da hutbe okunarak yeni bir müslüman Türk devleti, Selçuklu İmparatorluğu ortaya çıkmış oluyordu. Ancak Türkistan'ın doğu ve kuzey bozkırlarında henüz müslüman olmayan göçebe Türkler vardı. Selçuklu devletinin kurulmasından birkaç yıl sonra (435/1043-1044) onbin çadırlık bir

(1) Dîvân Kilisli, III, 304-307; Atalay III, 412-416
(2) Reşîdü'd-Dîn, Câmiu't-Tevârîh, Berezin yay., 28
(3) el-Bidâye ve'n-Nihâye, XII, 48
(4) Mehmed Neşrî, Cihan-nüma, 16-17
(5) Jean Deny, Grammaire de la langue Turque, 236; Minorsky, Hudûdu'l-Alem haşiyeleri, 311.

Türk gurubu müslüman olarak aynı yılın Kurban bayramında yirmibin koyun kurban kesmişlerdir. Bu bilgiyi veren İbnü'l-Esîr, Çin hududundaki Tatar ve Hıtayların dışında bütün Türkler'in müslüman olduklarını ilave eder(1).

Dünya tarihinin en önemli olaylarından birisi olan Türklerin müslüman olmaları, Emevî hilâfeti zamanında Türk ülkelerinin fethiyle kısmen başlamış, bu dini Türklerin yakından tanımalarıyla hızlanmış ve X. yüzyılın ilk yarısında müslüman Türk devletleri ortaya çıkmıştır. Türklerin müslümanlığı kabulleri X. ve XI. yüzyıllarda büyük gelişmeler göstermiştir. Bu tarihten sonra da müslümanlaşma devam etmiş ve XIV. yüzyılda bütün Türk dünyası artık müslüman olmuş ve İslâm âleminde her bakımdan üstünlüğünü kabul ettirmişti(2).

İslâm dini, çoğunlukla askeri ve siyasi hâkimiyetle beraber yayılmıştır. Arabistan yarımadası bizzat Hz. Muhammed (s.a.v.) tarafından İslâm'a kazandırılmış, bunu Hulefâ-i Raşidin ve Emeviler devrinde Suriye, Filistin, Irak, İran, Mısır, bütün Kuzey Afrika ve İspanya takip etmiştir. Bugünkü Pakistan ise Gazneli Sultan Mahmud'un seferleri sayesinde bir müslüman ülkesi hâline gelmiştir. Siyasi hâkimiyet kurulmadan müslümanlığın yayıldığı yerler ise başta Türk ülkeleri olmak üzere Güneydoğu Asya'dır. Burada şu hususu bilhassa belirtmek gerekmektedir:

İslâm dininin yayılması için gaza ve cihat bütün müminlere farz kılınmakla beraber bu, siyasi hâkimiyet altına giren gayr-i müslimleri Ortaçağ Avrupasında olduğu gibi tehdit ve işkencelere tâbi tutarak değil, İslâmi nizamın mükemmelliğini göstermek suretiyle gerçekleştirilmiş ve mutlak bir başarı kazanılmıştır. Zaten birisini zorla müslüman yapmak bizzat İslâm dini tarafından menedilmiştir. Bu hususa açıklık kazandırmak için şu iki hâdiseyi karşılaştırmak kâfi gelecektir. 1453 yılında Osmanlı padişahı Fatih Sultan Mehmed tarafından fethedilen İstanbul'da çeşitli din sâliklerine bizzat Fâtih tarafından geniş, dinî ve sosyal haklar tanınırken 1492 yılında Katolik hristiyanların eline geçen İspanya'da öldürme ve sürgün neticesinde birkaç yıl içinde tek bir müslüman kalmamıştır.

Türklerin müslümanlığı kabullerini izah etmeye çalışırken Türk ülkelerinin pek azının İslâm devletinin askerî hâkimiyeti altına girdiğini, buralarda yaşayan Türklerin büyük kitle karşısında sayıca çok az olduklarını ve büyük Türk kitlesinin askerî ve siyasî hâkimiyete girmeden müslümanlığı kabul ettiğini belirtmiştik. Dinler tarihinde

(1) İbnü'l-Esir, IX, 520
(2) Osman Turan, Selçuklu Tarihi, 115

bir dinin bu kadar kısa zamanda baskı olmadan bir millet tarafından kabul edildiğine pek ender rastlanır. Bu arada Türkler'i bir zorlama olmadan İslâm'ı kabule sevkeden sebepler üzerinde kısaca durmak gerekir.

Türkler müslüman olmadan önce çeşitli dinlerle karşılaşmışlar ve bazı boylar bu dinleri kabul etmişlerdir. Musevilik, hristiyanlık ve budizm gibi dinler çok az sayıda taraftar bulmuşlardır. Hatta bu dinlerin yayılmasına karşı sert tepkiler bile olmuştur. Buna rağmen İslâmiyeti kabullerinde böyle bir durumla karşılaşılmaz. XII. yüzyılda yaşamış din adamı ve tarihçi Süryani Mihail (ölm. 1199) şu bilgiyi vermektedir: «Türk milleti tek tanrıya inanmakta idi. Arapların da tek Allah'a inanmaları Türklerin İslâm dinini kabul etmelerine sebep olmuştur»(1). Süryani Mihail'in bu tesbiti bir gerçeği ortaya koymaktadır. Türklerin M.Ö. III. asırdan itibaren her şeye kâdir olan ebedi Gök-tanrı'ya inandıkları tarihi bir hakikat olarak ortaya konmuştur(2). Bu sebeple İslâmı kolaylıkla kabul edebilmişlerdir. Diğer taraftan islamın cihad mefkûresi ile Türklerin savaşçılık ruhu ve dünyaya hâkim olma idealleri birbirini tamamlıyordu. Cihadın fazîletleri ve âhirette vadedilen mükâfatlarda Türkler kendi ideallerini bulmuş oluyorlardı.

Türkler, esasen kendi inançlarında öldürdükleri düşman nispetinde öteki dünyada mükâfatın vâdedilmiş olması yeni dini kabulde teşvik edici bir faktör olmuştur. Öte yandan Türk töresi ile İslâmın vazettiği nizam arasında bilhassa ahlâkî meselelerde büyük benzerlik dikkati çekmektedir. Kısaca belirtmeye çalıştığımız bu hususlar, Türklerin, inanç ve ideallerine uygun gelen ve zamanın en üstün ve mükemmel bir din ve medeniyetine, neden ve süratle girmiş olduklarını bir dereceye kadar ortaya koymaktadır.

6 — Türklerin İslâm'a Hizmetleri:

Türklerin İslâm âlemine ilk girişlerinin Abbasi halifeleri zamanında daha ziyade askeri maksatlarla olduğu yukarıda belirtilmişti. Bilindiği gibi Türk askerlerini düzenli bir şekilde hilâfet ordusu saflarına alan ilk halife el-Me'mûn'dur. el-Me'mûn zamanında asayiş bakımından İslâm Devletinin durumu pek parlak değildi. el-Emîn ile el-Me'mûn arasındaki iktidar mücadelesi, ülke dahilindeki sükûneti bozmuş ve birçok isyanların çıkmasına sebep olmuştur. Azerbaycan'da isyan ettikten sonra kısa zamanda etrafına büyük bir taraftar

(1) Michel le Syrien, Chronique, Paris 1890-1910, III, 156
(2) İbrahim Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, Ankara 1977, 258 vd.

gurubu toplayan Bâbek el-Hürremî, dinî ve siyasî bakımdan devleti tehdit ediyordu. Ülkenin batı hududunu teşkil eden Mısır'da ise Arap kabilelerinin sebebiyet verdikleri huzursuzluk hüküm sürüyordu. Halife el-Me'mûn'un bütün gayretlerine rağmen bir türlü sükûnet sağlanamıyordu. Bazı tarihçilerin ifade ettikleri gibi, «Türklerin İslâm âlemine girmeleri bu âlemin gerilemesine sebep olmuştur» düşüncesinin aksine Türkler, islâm dünyasının siyasi bakımdan zayıflamaya ve parçlanmaya başladığı bir zamanda âdeta hizmete koşmuşlardır. el-Me'mûn'un son yıllarında orduda idareyi ellerine geçiren Türkler, Mısır isyanlarının bastırılmasında ve bilhassa Bizans'a karşı yapılan seferlerde önemli roller oynamışlardır(1).

Türkler'in desteği ile halife olan el-Mûtasım, yirmi yıldanberi devam eden Bâbek el-Hürremî isyanının bastırılmasına, bu sırada Abbasî ordusunun başkomutanı el-Afşîn ile maiyetindeki Türk birliklerini memur etmiştir. Üç yıllık çetin bir mücadeleden sonra el-Afşîn, Bâbek tehlikesini ortadan kaldırmıştır (837). Yine el-Mu'tasım devrinde 838 yılında Bizans'a karşı yapılan ve İstanbul'dan sonra İmparatorluğun en önemli şehri olan Amorion (Ammûriye)'un fethinde ordunun sevk ve idaresi tamamen Türklerin elinde idi(2).

İslâm tarihinde *Samerra Devri* diye bilinen yarım asırlık devrede (836-892) askerî kadrolar tamamen Türk hassa askerlerinin kontrolünde bulunuyordu. Yavaş yavaş idarî meselelerde de söz sahibi oluyorlardı. Samerra devrinde her ne kadar Türk komutanları ile halifeler arasında bazen her iki tarafın da hayatlarına mal olan mücadeleler oluyorduysa da devleti tehdit eden dış ve iç düşmanlara karşı bu birlikler gönderiliyordu. 870 yılında Basra bölgesinde patlak veren ve 13 yıl devam eden Zencilerin isyanının bastırılması ile İran'da bağımsızlığını ilân ettikten sonra halife ile ihtilafa düşmesi üzerine batıya doğru harekete geçen ve Vasıt'ı bile ele geçiren Yakub b. Leys es-Saffar'ın durdurulmasında Musa b. Boga el-Kebîr gibi Türk komutanları ile Türk askerlerinin gayretleri bilinmektedir(3). Bütün kötü şartlara rağmen Samerra devrinde devletin parçalanması önlenebilmiştir ve bunda da Türklerin büyük rolü olmuştur.

Devamlı karışıklıkların hüküm sürdüğü Mısır, 869 yılında Ahmed b. Tolun'un eline geçmiş ve kısa zamanda ülkede sükûnet sağlanarak Mısır, tarihinin en parlak devrini yaşamıştır. İktidarlarının kısa sürmesine rağmen Tolunluların Mısır'da bıraktıkları eserler bu-

(1) Hakkı Dursun Yıldız, Aynı eser, 67 vd.
(2) Hakkı Dursun Yıldız, Aynı eser, 134 vd.
(3) Hakkı Dursun Yıldız, Aynı eser, 160 vd.

güne kadar ayakta durabilmiştir. Meselâ Ahmed b. Tolun'un yaptırdığı cami bugün bile Kahire'nin en büyük camilerinden birisidir. Hemen hemen aynı yıllarda diğer bir Türk hanedanı olan Sâcoğulları, Azerbaycan'da bağımsızlıklarını kazanıyorlar ve 889-929 yılları arasında Ermeniler ile amansız bir mücadeleye giriyorlardı. Hatta öyle ki Ermeni patriği, Bizans İmparatoru ve Ortodoks patriğinden bir Haçlı seferinin düzenlenmesini istemiştir(1).

X. yüzyılın başlarından itibaren İslâm âleminde tam bir parçalanma dikkati çekmektedir. Merkezi hükümeti temsil eden Abbasi halifelerinin hükmü Bağdat'ın dışına pek çıkmıyordu. Ülkenin doğu eyaletleri Samaniler'in idaresinde bulunuyordu. Suriye'de ise Hamdaniler bağımsızlıklarını kazanmışlardı (929). Bunlardan çok daha tehlikelisi 899'da Bahreyn'de ortaya çıkan ve kısa zamanda Hicaz ve Suriye'de söz sahibi olan ve hatta Kâbe'den Hacerü'l-Esved'i alarak Ahsa'ya götüren Karmatiler ile 908'de Tunus'ta kurulan, 969'da Kahire'yi zapteden ve daha sonra bütün Kuzey Afrika, Mısır, Suriye ve Batı Arabistan'a hâkim olan Şii Fatımî hilâfetini zikretmeliyiz.

Bunlardan başka 945 yılında Şii Büveyhiler Bağdat'ı işgal ettiler. Böylece Abbasi hilâfeti Şiilerin tahakkümü altına girmiş oluyordu. Siyasî birliğin bozulması, iktisadî çöküntüye de zemin hazırlıyordu. Halifenin iktisadî bakımdan zayıflaması ve valilerine avuç açması parçalanmayı daha da hızlandırıyordu. İslâm dünyasında bu parçalanma devam ederken Bizans imparatorluğu toparlanıyor ve İslâm ülkelerine karşı saldırılarını sürdürüyor ve toprak kazanıyordu.

İslâm dünyasının siyasî bakımdan böyle zor bir durumla karşılaştığı sıralarda yeni bir güç ortaya çıkıyordu. 1038 yılında istiklâlini kazanan ve 1040 yılında Dandanakan savaşını kazanarak İran'da tek siyasî güç hâline gelen Selçuklu devletinin politikası iki yönde gelişiyordu:

a) Bağdat halifesini Şii Büveyhilerin tahakkümünden ve Suriye ile Mısır'ı Fatımilerden kurtararak bozulan İslâm birliğini sağlamak,

b) Bizans'a karşı yapılan akınlara hız vererek fetih ruhunu yeniden canlandırmak. Selçuklu sultanı Tuğrul Bey bir taraftan yeni bir ruhla Anadolu gazalarına büyük bir canlılık verirken diğer taraftan da Bağdat'ı kurtarmak için harekete geçti. 1055 yılı Aralık ayında

(1) Hakkı Dursun Yıldız, **Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hânedanı: Sâc Oğulları**, adlı makale serisinde bu husus üzerinde geniş olarak durmuştur. İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, sayı 30. 31 ve Tarih Enstitüsü Dergisi, sayı 9

büyük bir merasimle Bağdat'a girdi. Böylece Abbasi halifesi Büveyhîlerin tasallutundan kurtarılmış oluyordu.

Hz. Ömer zamanında başlayan Anadolu gazaları asırlarca devam etmesine rağmen, Anadolu'nun fethi bir türlü gerçekleştirilememişti. Bu büyük fetih Selçuklulara nasip olmuştur. Anadolu'nun müslüman ülkesi hâline gelmesini temin eden 26 Ağustos 1071 tarihindeki Malazgirt savaşıdır. Savaşın cereyan ettiği Cuma günü Abbasî halifesi el-Kâim Biemrillah tarafından hazırlatılan ve aynı gün İslâm memleketlerinin minberlerinde okunan hutbe, bu savaşın İslâm âleminin kaderi üzerindeki tesirini göstermektedir. Hutbede şöyle deniyordu:

«Allahım! İslâm sancağını yükselt. Şehinşâhu'l-Azam Sultan Alparslan'ın senden dilediği yardımı esirgeme. Senin dinini şerefli ve yüce tutabilmek için onu lütûfkâr ve her zaman tesirli olan desteğinden mahrum kılma. Ordusunu meleklerinle destekle, niyet ve azmini hayır ve başarıyla neticelendir. Çünkü o senin rızan için rahatını terketti, malı ve canıyla buyruklarına uymak için Senin yoluna düştü. O'na zafer kısmet eyle. Ey müslümanlar. O'nun için Allah'a yalvarıp yakarınız; O'nun şerefli olarak düşmanlarını mahvetmesi, sancağını yükseltip zaferlerin en son derecesine erişmesi için Allah'a dua ve niyazda bulununuz. Allahım! Onun bütün güçlüklerini kolaylaştır ve önünde kâfirlere boyun eğdir» (1). Bu hutbe Sultan Alparslan'ın İslam'a yaptığı hizmeti açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Anadolu'nun fethi, Filistin'in ve bilhassa Kudüs'ün Selçuklular'ın hâkimiyetine geçmesi Avrupa hristiyan dünyasında büyük bir heyecanın uyanmasına sebep oldu. Papa II. Urbain'in teşvik ve tahrikleriyle meşhur Haçlı seferleri başladı. Kalabalık ordular hâlinde Anadolu, Suriye ve Filistin'e gelen Haçlılar ile savaşan yegâne kuvvet, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun parçalanması üzerine Anadolu'da bağımsızlığını kazanan Anadolu Selçukluları ile Suriye ve Filistin'deki diğer Türk emirlikleri idi. 1096 da başlayan ve 1099 yılında Kudüs'ün zaptı ve müslüman halkının katledilmesiyle sona eren Birinci Haçlı seferinin sonunda Yakın-Doğu'da Haçlı devlet ve kontlukları ortaya çıktı. Beş asırdan beri birer müslüman beldesi olan Filistin ve Suriye'nin bazı kesimleri tekrar hristiyanların eline geçmiş oluyordu. Haçlılar durmak bilmiyor ve Avrupa'dan yeni kuvvetler geliyordu. Anadolu'yu kendilerine ikinci bir vatan olarak gören Türkler, bu Haçlı sürülerine karşı başarıyla karşı koyuyor ve bu ülkede onların yerleşmesine engel oluyordu.

(1) Osman Turan, **Selçuklu Tarihi**, 139 vd.; Ali Sevim, **Malazgirt Meydan Savaşı**, Ankara, 1971, 71 vd.

Diğer taraftan Türkler, Suriye ve Filistin'deki Haçlı devletleriyle de amansız bir mücadele içindeydiler. Musul emiri İmadeddin'in 1144'de Urfa'yı zaptını Selahaddin Eyyûbi tarafından Kudüs'ün fethi takip etti. Artık Haçlılar, Suriye ve Filistin'de de tutunamıyorlardı. Mısır Türk-Memluk hükümdarı Sultan Baybars, sahil şehirlerindeki son Haçlı kalıntılarını da birer birer ortadan kaldırdı. Sultan Baybars'ın İslâm âlemine yaptığı ikinci büyük hizmeti de bütün Türkistan, İran ve Irak'ı harabeye çeviren ve batıya doğru ilerlemekte olan Moğol ordusunu 1260 yılında Ayn Câlût'ta mağlup ederek durdurmuş olmasıdır. Ayn Câlût savaşında öncü kuvvetlerin komutanı olan Baybars, bu savaşta gösterdiği başarı üzerine sultanlığı elde etmiştir. Ortaçağ'ın büyük tarihçilerinden Bedreddin el-Ayni: «*Moğollar'a karşı islâmiyeti Türkler kurtarmıştır*» diyerek(1) Ayn Câlût zaferinin önemini belirtmektedir. Baybars'ın hükümdar olmasından üç yıl önce Bağdat, Moğollar tarafından işgal edilmiş ve Abbasi hilâfetine son verilmişti. Baybars, Moğol katliâmından kurtularak Dımaşk'a kaçmış olan Abbasi halifesi ez-Zâhir'in oğlu Ahmed'i Kahire'ye davet ederek 9 Haziran 1291 tarihinde el-Mustansır Billah ünvaniyle halifeliğini ilan ve ona biat etti(2). Böylece beş asırdan beri hilâfeti ellerinde bulunduran ve mânevi bakımdan İslâm âleminde hâlâ itibarı olan Abbasi hilâfetini yeniden kurmuş oluyordu.

Haçlı ordularının Yakın-Doğu'yu istilâya kalktıkları yıllarda diğer bir gurup da Sicilya ve İspanya müslümanlarına karşı taarruza geçmişti. İslâm tarih ve medeniyetinde büyük bir yeri olan bu iki bölgedeki müslümanlar maalesef Haçlı saldırılarına karşı koyamayarak buraların kaybına sebep olmuşlardır. Bu durum Türklerin, Haçlıların karşısında İslâm açısından oynadıkları mühim rolü ortaya koymaktadır.

Mısır'daki Türk-Memlük sultanlığının Haçlılar ve Moğollar karşısındaki bu başarılarına rağmen Selçuklularla kısmen sağlanmış olan İslâm birliği XIII. ve XIV. yüzyıllarda parçalanmaya başlamıştır. Doğudan gelen Moğol istilâsı yalnız siyasi bakımdan değil medeniyet bakımından da İslâm için büyük bir darbe olmuştur. İslâm medeniyeti, Moğol felâketinden sonra bir türlü eski parlak devrini yaşayamamıştır. Yine Moğol istilâsı sebebiyle Anadolu Selçuklu devleti parçalanmış ve birçok beylik ortaya çıkmıştır. Sicilya, Normanlar tarafından işgal edilmiş, İspanya'da Müslümanlar gerilemiş ve zaten

(1) Bedreddin el-Ayni, **Ikdu'l-Cuman**, Velîyyüddin Efendi Kütüphanesi, N: 2391, vr. 436

(2) Fuad Köprülü, **İslâm Ansiklopedisi**, Baybars I. Md.

parçalanmış olan Kuzey Afrika'nın durumunda bir değişiklik olmamıştır.

İslâm birliğinin yeniden sarsıldığı bu ikinci devrede de yine sahnede Türkleri görmekteyiz. Anadolu Selçuklu devletinin parçalanması üzerine Bizans hududunda ortaya çıkan Osmanlı Beyliği süratle gelişmeye başladı(1). Hristiyanlara karşı yapılan gazaların tertip ve idare edildiği Osmanlı Beyliği'nin kurucusu Osman Bey'e de «Gazi» ünvanının verilmesi bundan ileri gelmektedir. Osman Gazi'nin Bizans'a karşı yaptığı gazalar Anadolu'daki Türkmen gönüllülerinin bu bölgeye gelerek gazalara katılmasını sağlamıştır. Devamlı gaza yapmak, Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşunun dinamik faktörüdür. Osmanlılar, bu uc gazi ananesinden hareketle XV. yüzyılda bütün İslâm dünyasının koruyucuları rolünü benimseyeceklerdir. Anadolu'da kurulan ve sayıları onbeşi geçen Türk beylikleri içinde, üstelik bunların en küçüklerinden biri olmasına rağmen, Osmanlı Beyliği'nin bir imparatorluk hâline gelmesinde gaza fikrinin tesirleri çok büyüktür. Yine bu beyliğin gelişmesinde, içte sosyal teşkilatlanmayı sağlayan, dışta ise uca gelen gazileri akınlara teşvik eden ve bizzat kendileri de katılan Ahîleri de dikkate almak gerekmektedir.

Osmanlı Beyliği'nin süratle gelişerek Çanakkale boğazı yoluyla Avrupa'ya geçmeleri ve burada başarılı fetihlerde bulunmaları Haçlı zihniyetinin yeniden hortlamasına sebep olmuştur. Balkanlardaki hristiyan devletleri Papa'nın da teşvikleriyle Osmanlılara karşı müttefik bir cephe oluşturdular. Osmanlılara karşı harekete geçen ilk Haçlı ordusu 1389'da Kosova'da Sultan I. Murad tarafından hezimete uğratıldı. Onun oğlu Yıldırım Bayezid bir taraftan Anadolu'da Türk birliğini kurmaya çalışırken diğer taraftan yeniden harekete geçen Hristiyan ordularını 1401 yılında Niğbolu'da mağlup etmeyi başardı. Yıldırım Bayezid'den sonraki Osmanlı padişahları fetihlere büyük bir hızla devam ediyorlardı. Nihayet yedinci Osmanlı padişahı II. Mehmed, kendisinden önce defalarca teşebbüs edildiği halde bir türlü fethedilemeyen fakat Hz. Muhammed (s.a.v.)'in bir hadisi ile fethedileceği müjdelenen(2) İstanbul'un fethini gerçekleştirmiş (29 Mayıs 1453) ve dokuz asırdan beri İslâm âleminin en büyük düşmanı olan Bizans İmparatorluğuna son vermiştir. Bu önemli tarihî hâdise

(1) Osmanlı Beyliğinin kurulup kısa zamanda gelişmesinin sebepleri Fuad Köprülü'nün Osmanlı Devletinin Kuruluşu (Ankara 1949) adlı eserinde etraflı bir şekilde incelenmiştir.

(2) İstanbul'un fethi ile ilgili en meşhur hadis şudur: «Kostantiniyye muhakkak fethedilecektir; onu fetheden emir ne iyi emir, onu fetheden asker ne iyi askerdir.»

aynı zamanda Ortaçağ'ın sonu ve Yeniçağ'ın başlangıcı olmuştur. Fatih Sultan Mehmed 1481 yılında da İtalya'ya karşı harekete geçerek İstanbul Patrikliği'nden sonra Roma Papalığı'nı da hâkimiyeti altına almak istemiş, ancak buna ömrü yetmemiştir. İstanbul'un fethinden sonra Osmanlılar İslâm dünyasının en sağlam ve kuvvetli devleti hâline geldiler ve hristiyanlar karşısında İslâmiyetin en büyük savunucusu oldular.

II. Bayezid devrinde Osmanlılar açık denizlerde de Venedik'e karşı koyabilecek bir deniz gücü oluşturarak Batı Akdeniz'de kudretini hissettirmeye başladılar. Onun oğlu Yavuz Sultan Selim önce Anadolu'daki Şii Safevî İran'ı ezdikten sonra Suriye ve Mısır'ı zaptederek devletin hudutlarını oldukça genişletti. Mısır'ın zaptı ile halifelik tarihinde yeni bir devir başlıyordu. Son Abbasi halifesi el-Mütevekkil Alallah, halifeliği ve halifelik emanetlerini Sultan Selim'e devretti. Böylece Emevî ve Abbasi hanedanlarından sonra Osmanlı hanedanı halifelik makamına geçmiş oluyordu. Mısır'ın fethinden hemen sonra Osmanlı donanması Kızıl Deniz'de, Hindistan müslümanlarını tehdit etmeye başlayan Portekiz ile mücadeleye başladı.

Kanuni Sultan Süleyman'ın tahta geçişinde Mekke Şerifi'nin gönderdiği mektupta «Sizler Efrenc'den (Avrupalılar'dan) ve emsâlinden memleketler fethetmekle bize ve İslâm sultanlarına üstün bulunuyorsunuz» demekle Osmanlı üstünlüğünü kabul ediyordu. Osmanlı padişahları halifeliğe sahip olmakla, kendilerini İslâm dünyasının hristiyan dünyasına karşı koruyucusu, İslâm'ın, Şeriat'ın, Mekke ve Medine'nin, hac yollarının hizmetkârı olarak görüyorlardı. Onlar bu kuvvetin kendilerine Allah tarafından verildiğini düşünüyorlardı(1).

Osmanlı devletinin en parlak devri olarak bilinen ve Avrupalılar'ın «Muhteşem Süleyman» dedikleri Kanunî Sultan Süleyman devrinde (1520-1566) Osmanlı orduları karada ve denizde Hristiyan Avrupa karşısında büyük başarılar kazanmıştır. Karada bütün Macaristan fethedilip Viyana kapılarına varılıyordu. Denizde ise Ege adalarının zaptından ve müttefik hristiyan donanması 1537'de Preveze'de hezimete uğratıldıktan sonra Akdeniz de bir Türk gölü hâline getiriliyordu. Akdenizdeki Türk hâkimiyeti İspanya ve Portekiz'in devamlı tehdidi altında olan Kuzey Afrika müslümanlarına yeni bir güç vermişti. Akdenizin Osmanlı kontrolüne geçmesinden sonra Ümit Burnu'nu dolaşarak Hindistan'a ulaşan Avrupalılar karşısında Hint müs-

(1) Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğunda Kültür ve Teşkilat**, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1976, 974, 990

lümanlarını koruma görevini de Osmanlılar üstlenmişti. Kanuni Süleyman, Hindistan'daki Portekiz tehlikesini bertaraf edebilmek için dört sefer tertip etmiş ve Kızıldeniz'i emniyete almak maksadiyle Yemen ile Güney Arabistan'ı Osmanlı hâkimiyetine almış ve Yemen eyaletini kurmuştur. Afrika'da daha güneyde ele geçirilen topraklarda Habeş eyaleti tesis edilmiştir. İslâm hükümdar ve halifeleri arasında 12 büyük sefere katılmış ve son nefesini bir sefer esnasında vermiş Kanuni'den sonra ikinci bir şahsa rastlanmamaktadır(1). Kanuni'den sonra fetihler az da olsa yine devam etmiştir. Bu devrede Osmanlı sadrazamı Sokullu Mehmed Paşa'nın Don ve Volga nehirleri arasında bir kanal açtırarak Orta Asya Türk ve müslümanlarına yardımcı olabilme teşebbüsü de oldukça önemlidir. Yine aynı şahsın Süveyş kanalı teşebbüsü de Hint müslümanlarına yardım emeline hizmet edecekti.

Osmanlı İmparatorluğu, XVII. asrın başlarından itibaren gerek içte karşılaştığı güçlükler ve gerekse Avrupa devletlerinin müşterek hareket etmeleri sebebiyle fetih hareketlerindeki hızını kaybetti ve hatta bu asrın sonlarından itibaren Avrupa'da toprak kaybına bile başladı. Avrupa'daki toprak kayıplarına rağmen, asırlar boyunca hristiyan dünyasıyla tek başına mücadele etmiştir. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren İslâm ülkeleri de Avrupalılar tarafından işgal edilmeye başlandı. Cezayir ve Tunus, Fransızlar tarafından zaptedilirken Osmanlı devletinin artık himaye edemediği Asya müslümanları da başta Çarlık Rusyası olmak üzere İngiltere ve Hollanda tarafından sömürge hâline getiriliyordu. Haçlı hareketinin yeniden başlaması karşısında Osmanlı idareci ve aydınları İttihad-ı İslâm'ı sağlamak için yoğun çaba sarfetmişlerdir. Trablusgarp savaşları sırasında Türk kuvvetleri Libya'da İtalyanlara, Birinci Cihan Savaşı'nda ise Irak ve Mısır'da İngilizlere, Kafkaslar'da Ruslara, Çanakkale'de İtilaf Devletlerine karşı her türlü kötü şartlara rağmen binlerce şehit vererek dövüşmüştür. Ancak müttefiklerinin mağlûp olması üzerine cephelerdeki Osmanlı orduları da geri çekilmek zorunda kalmıştı. Bu son mücadeleler sırasında Medine savunucusu Fahreddin Paşa, mütarekenin ilan edildiğini bildiği halde resmen bu haberi tebellüğ etmemek için telgraf direklerini yıktırarak üç ay daha Medine'yi müdafaa etmiştir. Bu son hadise bile Türklerin İslâm'a hizmet hususunda ne büyük fedakârlıklara katlandıklarını ortaya koymaktadır.

IX. yüzyılın ortalarından XX. yüzyılın başlarına kadar devam eden uzun tarihi devrede Türkler, İslâm dünyasının hristiyanlar karşısında savunucusu olmuş ve bunu büyük bir başarıyla yürütmüştür.

(1) Tayyib Gökbilgin, İslâm Ansiklopedisi, Süleyman I. Md.

Osmanlı İmparatorluğunun İslâm'a hizmetlerini Prof. Bernard Lewis şöylece belirtmektedir(1):

«Osmanlı İmparatorluğu kuruluşundan yıkılışına kadar İslâm kuvvet ve imanının ilerlemesine veya savunmasına adanmış bir devlet idi. Osmanlılar altı asır, başlangıçta esas itibariyle başarılı olarak Avrupa'nın geniş bir kısmında İslâm hakimiyetini kurma gayretiyle, daha sonra da Batının amansız karşı saldırısını durdurmak ya da geciktirmek için uzun müddet ve devamlı bir şekilde Hristiyan Batı ile savaş halinde idiler. Yüzyıllarca devam eden bu mücadele Türklerin müslümanlığın ta köklerindeki kaynaklarıyla, Türk toplumunun ve kurumlarının bütün yapısına tesir etmiştir. Osmanlı Türkü için bütün ilk müslüman memleketlerini içine alan imparatorluk İslâmiyetin ta kendisi idi. Osmanlı kaynaklarında İmparatorluğun toprakları «Memâlik-i İslâm», hükümdarı «İslâm Padişahı» ve din işlerini yürüten kişi de «Şeyhülislam» olarak isimlendirildi. İmparatorluk halkı kendini herşeyden önce Müslüman sayardı. Daha önce gördüğümüz gibi Osmanlı ve Türk, nisbeten yeni kullanılan tabirlerdir; Osmanlı Türkleri kendilerini müslümanlık ile bir görmüşler, diğer her hangi bir müslüman milletinden çok daha büyük ölçüde hüviyetlerini İslâmiyet içinde eritmişlerdi. Türk kelimesi Türkiye'de hemen hemen hiç kullanılmaz iken, Batı'da müslümanın eş anlamı haline gelmesi ve müslüman olmuş bir batılıya, hâdise İsfehan yahut Fas'ta olsa bile «Türk olmuş» denmesi dikkat çekmektedir.

Türklerin İslâmiyete hizmetleri yalnız siyasî, askeri ve idari sahalarda olmadığı ve İslâm medeniyetinin gelişmesinde Araplar, Farslar ve diğer unsurlarla beraber en az onlar kadar hizmetleri olduğu bir gerçektir. İslâm dünyasında felsefe ve ilmin gelişmesi eski Yunan ve Latin felsefî ve ilmî eserlerinin Arapçaya tercümesiyle başlamıştır. Bu tercümelerle İslamî düşünceye girmeye başlayan eski Yunan felsefî görüşlerini İslâmî fikir ile uzlaştırarak İslâm felsefesinin başlatılmasında Türklerin rolü büyük olmuştur. Eski Yunan felsefesinin İslâm fikir hayatında ilk gerçek temsilcisi, Oğuzların yaşadığı Karacuk (Farab) şehrinde doğan Uzlug oğlu Muhammed el-Farabî (ölm. 950)'dir. Farabî metafizik, fizik, astronomi, mantık, psikoloji, siyaset, mûsikî vs.'ye dair yazdığı yüzaltmış kadar eseriyle Aristotales'in hemen bütün fikirlerini İslâmî düşünceyle telif ettiği için ona «Muallim-i Sanî» ünvanı verilmiştir. Büyük bir filozof ve tabip olan İbn Sinâ (ölm. 1037)'nin Maveraünnehr'de yetişmesi ve felsefî bilgisinin esasını Farabi'den alması İslâm-Türk kültürünün yüceliğini göstermektedir.

(1) Bernard Lewis, **The Emergence of Modern Turkey**, Oxford, 1968, 13

Türk-İslâm topluluklarında müspet ilim de Farabî ile başlamıştır. İhsaü'l-Ulûm adlı kitabı ile ilk defa ilimleri tasnif etmiştir. O ayrıca Euklides'in geometrisini de şerhetmiştir. Trigonometrinin kurucularından Türk asıllı Abdullah el-Barânî (ölm. 929), matematik ilminin Doğu'daki başlıca temsilcilerinden, Kitabü'l-Cebr ve'l-Mukabele'nin yazarı İbn Türk el-Cîlî ve astronomide büyük bir şöhrete sahip olan Amacûr ailesi gibi isimleri zikretmekle yetineceğiz. Gazne Türk sarayında büyük bir itibar gören, Sultan Mahmud ile Hint seferlerine katılan «Dünya tarihinin Arkhimedes, Leonardo ve Leibniz tipinde ilmi ve entellektüel dâhilerden» kabul edilen ve muhtemelen Türk asıllı olan Harezmli Ebû Reyhan el-Birûnî (ölm. 1051) çeşitli ilim dallarına yüzon kadar eser yazarak Ortaçağ İslâm-Türk âleminin en dikkate değer simalarından birisi olmuştur.

İslâm-Türk devletlerinde dinî ilimlerin gelişmesi için de büyük gayret sarfedilmiştir. Karahanlılar zamanında Semerkant ve Buhara şehirleri ile Gazneliler devrinde Gazne ve Hint Türk sultanlığında Delhi şehirleri başlıca ilim merkezleri idiler. Türk nüfusunun çoğunlukta olduğu Maveraünnehr şehirlerinde büyük bilginler yetişmeye başlamıştı. Hanbelî mezhebinin kurucusu Ahmed b. Hanbel'in «üstad» dediği Abdullah b. Mübarek et-Türkî ünlü bir hadis bilgini olup aynı zamanda tefsirci ve gramerci idi. IX. yüzyılın ortalarma kadar ilk hadis ve megazi bilginlerinden Tarhân oğlu Ebu'l-Mûtemir Süleyman ile oğlu Ebû Muhammed el-Mûtemir Türk asıllı idiler. İslâm dünyasında büyük fıkıh, hadis, kelâm ve tefsir bilginlerinden çoğu Selçuklu hâkimiyeti devrinde yetişmiştir. Risâle-i Kuşeyriye müellifi sûfî Ebu'l-Kasım el-Kuşeyrî, Bağdat Nizâmiye medresesi reisi el-Gazzalî mezhepler tarihi yazarı Muhammed eş-Şehristani, meşhur Keşşaf Müellifi ez-Zemahşeri gibi şahsiyetler bunlardan bazılarıdır(1).

İslâm dünyasında eğitim ve öğretim müesseseleri bakımından Selçuklular çağının bir dönüm noktası olduğu bilinmektedir. Daha önce dağınık ve özel olarak yapılan öğretim ilk defa Selçuklu sultanı Alparslan zamanında programa bağlanmış ve devlet himayesine alınmıştır. Devrin tanınmış ilim ve fikir adamlarını sinesinde toplayan maaşlı müderrisleri (profesör), aylık ve erzak alan öğrencileri ve zengin kütüphaneleriyle yüksek öğrenim müessesesi olarak medrese İslâm dünyasında ilk defa Şultan Alparslan tarafından kurulmuştur (1066). İlk önce Bağdat'ta kurulan, geniş mâlî imkânlara sahip olan ve ismini, kurucusu Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk'ten alan *Nizâmiye Medresesi* daha sonraki yıllarda önemli kültür merkezlerinde de kurulmuştur.

(1) İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, 321 vd.

Nizâmiye medreselerinde dinî ilimler yanında felsefe, matematik ve filoloji de okutulurdu. Medreseler, daha sonraki devirlerde kurulan İslâm devletlerinde dinî ve idarî kadrolara kaliteli eleman yetiştirmiştir(1).

İslâm sanatında da Türklerin yeri büyüktür. Mimarî, tezhip, hat, çinicilik, minyatür vs. sahalarında Türklerin müslüman olmalarından sonra büyük gelişmeler olmuş, Arap ve İran sanatında yeni üslup ve gelişmelere zemin hazırlamıştır. İslâm sanatında Türk tesiri ilk defa Halife el-Mûtasım tarafından Türk birlikleri için kurdurduğu Samerra'daki mimarî eserlerde görülür. Selçuklular, Osmanlılar ve diğer müslüman Türk devletleri dinî, sivil ve askeri mimaride şaheserler meydana getirmişlerdir. Dünyanın «yedi harikası»ndan biri kabul edilen Taç Mahal'in plânlarını yapan ve uygulayan Osmanlı mimarı Muhammed İsa Efendi, Türk sanat dehasının en bariz misâlidir.

Bin yıla varan Türk-İslâm tarihinde Türkler'in İslâmiyete çeşitli sahalarda yaptığı hizmetlerin tümünü burada belirtmenin imkânsızlığı kabul edilmelidir. Sonuç olarak, bugün dünyada bir milyara yaklaşan müslüman topluluğunun bulunmasında Türkler'in hissesi büyük olmuştur denilebilir.

7 — İslâmiyetin Türk Millî Varlığındaki Önemli Rolü:

Yeni bir din veya medeniyetin kabulü, cemiyette inanış, düşünüş ve yaşayış gibi çeşitli bakımlardan meydana getirdiği değişiklik ve inkişâflar dolayısıyla bir milletin tarihinde en önemli bir hâdise olmak vasfını daima korumaktadır. Böyle bir değişiklikle milletlerin varlıklarını koruduğu, yeni bir iman ve hızla ileri bir seviyeye eriştiği veya millî bünyelerini sarstığı, hattâ millî benliklerini kaybettiklerinin misallerine tarihte rastlamak her zaman için mümkündür. Din değiştirmenin millet hayatında meydana getirdiği değişiklikleri Türk tarihinde açık olarak görebiliriz. Türkler müslüman olmadan önce gerek Türkistan'da ve gerekse yayıldıkları ülkelerde budizm, maniheizm, musevîlik ve hıristiyanlık gibi dinleri kabul etmişlerdir. Ancak bu dinleri kabul kısmen olmuş ve büyük Türk kitlesi kendi Gök-Tanrı dinlerine bağlı kalmışlardır. Türklerin kısmen de olsa kabul ettikleri bu dinlerin ortaya koyduğu nizam onların töre ve yaşayışlarına uymadığı için kısa zamanda millî benliklerini kaybetmişlerdir. Göktürk hakanı Bilge Kağan, veziri Tonyukuk'tan bir budist mabedinin yapılmasını istediği zaman bilge vezirin ona verdiği *«savaşı ve hayvan eti yemeyi yasaklayan ve miskinlik telkin eden bu dinin kabulu Türkler için felâket olur»* ce-

(1) Osman Turan, Selçuklular, 256 vd.

vabı, bu hususu bütün açıklığıyla ortaya koymaktadır. Büyük vezir Tonyukuk'un bu veciz sözlerinin bir kehanet olmadığını tarih göstermektedir. Museviliği kabul etmiş olan Hazarlar'ın, hristiyanlığı benimsemiş olan Bulgar ve Macarlar'ın bugün için Türklüklerinden bahsedilemez.

İslâmiyetin kabulü Türklere yeni bir ruh ve kuvvet vermiş ve Asya steplerinden Avrupa içlerine kadar uzanan sahalarda büyük ve uzun ömürlü imparatorlukların kurulmasında başlıca etken olmuştur. Müslüman Oğuzların, Hz. Muhammed (s.a.v.) zamanından beri asırlarca Darü'l-Cihat ilan edilerek seferler yapılmasına rağmen, bir türlü gerçekleştirilemeyen Anadolu'nun fethinde ve burasının ikinci bir Türk vatanı olmasında, Osmanlı İmparatorluğu gibi Dünya tarihinin en büyük ve uzun ömürlü imparatorluklarından birinin kurulmasında İslâm dininin oynadığı rol son derece önemlidir.

Bunlardan daha önemlisi İslâm dininin ortaya koyduğu nizam ile Türk töre ve yaşayışı birbirine uyduğu ve birbirini tamamladığı için Türkler, millî varlıklarını devam ettirmişlerdir. İslâm dinini kabul etmiş olan Türk boylarından hiçbiri, diğer dinleri kabul edenler gibi varlıklarını kaybetmemişlerdir. Diğer bir ifade ile Dünyanın çeşitli bölgelerine dağılan Türk milleti varlığını İslâm dini sayesinde koruyabilmiştir. Bugün Dünya üzerinde yüzelli milyon civarında Türk'ün varlığından bahsedebiliyorsak, bunda İslâm dininin tesiri çok büyüktür. İslâmiyetin bu müspet tesiri devlet idaresinden sanata kadar cemiyet hayatının her alanında kendini göstermiş, ilham kaynağı olmuş ve ölümsüz eserler meydana getirilmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

TOLUNOĞULLARI (868-905)

1 — Ahmed b. Tolun Devri (868-884) :

Hz. Ömer'in hilâfeti esnasında (634-644), Amr b. el-Âs tarafından fethedilen Mısır, fetihten itibaren hilâfet merkezinden gönderilen valiler tarafından idare edilmeye başlandı. Fethi takiben süratle İslâmlaşan bu ülke, İslâm Devleti'nde vuku bulan çeşitli dini ve siyasi olaylara karıştı. Hz. Osman'ın katlinde (656) meş'um bir rol oynayan Mısır heyeti, İslâm âlemini önce siyasi daha sonra da dini bakımdan tefrikalara düçâr ederken, Mısır da bu üzücü olaylardan fazlasıyla nasibini aldı.

Emeviler'in, hilâfeti ele geçirmesiyle (661) yatışır gibi görülen siyasi olaylar, her an patlamaya hazır bir yanardağ gibi içten içe kaynamaya devam etti. Emeviler'in, hilâfeti ele geçirmelerini bir türlü hazmedemeyen Hz. Ali taraftarları ise Emevilere karşı müteaddit defalar isyan teşebbüsünde bulundular. Bunu fırsat bilen Abbasiler de «Hz. Muhammed (s.a.v.)'in ailesinden birinin halifeliğine razı olmak» düşüncesiyle Abbasoğulları ve Hz. Ali taraftarlarını kendi etraflarında toplayıp Horasan'ı faaliyetleri için merkez seçerek Emeviler'e karşı amansız bir mücadeleye giriştiler. Böylece Abbasî propagandasına yeni ve kuvvetli bir unsur daha katılmış oluyordu: İran. Uzun ve amansız bir mücadele neticesinde Abbasiler, büyük ölçüde İranlıların yardımı ile hilâfeti ele geçirdiler(750).

Hilâfetin, Abbasiler'e geçmesinde mühim rol oynayan İran, bu yeni devletin kurulmasındaki hizmeti ile mütenasip bir ağırlık kazandı. Bu ise Arap unsurun ihmali ve tedrici olarak gücünü kaybetmesi demekti. Ancak, çok geçmeden Abbasiler, gittikçe ağırlaşan bu İran tesiri ve tahakkümüne karşı tedbirler almaya başladılar. Önce, Abbasî Devleti'nin kurulmasında fevkalâde ehemmiyetli hizmeti geçmiş olan Ebû Müslim Horasanî'yi bertaraf ettiler. Ardından da meşhur vezir âilesi Bermekîleri imha ederek nüfuzlarını tamamen yok ettiler. Abbasî halifesi Harun er-Reşid'in (786-809) oğulları el-Emin

(609-813) ve el-Me'mûn (813-833) arasındaki mücadelenin, iki kardeş arasında hilâfet için mücadele olmaktan ziyade Arap-Acem mücadelesi hâlini alması üzerine Abbasî halifeleri, kendilerine destek olacak, onları ne Araplara ne de Acemlere muhtaç etmeyecek ve icabında her iki unsura karşı da mücadele edebilecek üçüncü bir unsur aramaya başladılar. Bu unsur, İslâm Devleti'nin yanıbaşında, İran'ın hemen ötesindeki Türk unsuru idi.

Türkler, Araplar ve Acemler tarafından eskiden beri bilinen, harp sanatındaki üstün kabiliyetleri, teşkilatçılıkları, cesaret, disiplin ve itaatkâr olmalarıyla meşhur idiler. Bu vasıflarından dolayı Abbasî halifeleri, kapılarını ardına kadar Türklere açtılar. Böylece Türkler, Abbasî hilâfetine hizmet etmeye başladılar. Bilhassa el-Me'mûn'dan sonra Abbasîler hizmetindeki Türkler, orduda ve idarede sayıları ve güçleri ile mütenasip olarak büyük makam ve mühim görevlere getirilmeye başlandılar. Halifeler, bunlardan başkomutanlar, vezirler ve valiler tayin ettiler.

Abbasîler hizmetindeki Türklerin evlenme yolu ile diğer milletlerle karışıp yukarıda sayılan vasıflarının bozulmaması için ayrı bir şehir inşâ edilerek Türkler oraya yerleştirildiği gibi (Samerra), Türk ülkelerinden kızlar getirtilerek bunların, İslâm Devleti hizmetindeki soydaşları olan Türk askerleri ile evlenmeleri bile teşvik edildi. Böylece sayıları gittikçe artan bu Türkler, Araplara ve Acemlere karşı bir denge unsuru olarak kalmadılar. Kısa zamanda her iki unsura da galebe çalarak Abbasî Devleti'nin dizginlerini ele geçirdiler. Araplardan ve Acemlerden kaçan halifeler, Türk bey ve komutanlarının elinde himaye edilir hale geldiler ve devletin en mühim görevlerine Türk asıllıları getirmeye mecbur kaldılar.

Mısır'da, Bağdat Abbasî hilâfetine karşı ilk müstakil Türk-İslâm devlet ve hanedanını kuran Ahmed b. Tolun da bu Türk valilerden birisidir. Ancak Ahmed b. Tolun, Türklerden Mısır valisi olan ilk komutan değildir. Ondan önce halife el-Mûtasım (833-842) Ebû Cafer Aşnas et-Türkiyi (834-844), Halife el-Vâsık (842-847), İtâh et-Türki'yi (844-849), Halife el-Mütevekkil (847-861), el-Feth b. Hakân b. Artuk'u (856-861) ve Halife el-Mûtezz Billâh (866-869) da Müzâhim b. Hakân b. Urtuc et-Türki'yi (867) Mısır valisi olarak tayin etmişlerdi. Müzâhim b. Hakân ölünce halife el-Mûtezz, yerine Ahmed b. Müzâhim'i Mısır valisi olarak tayin etti (868). Ancak Ahmed b. Müzâhim'in iki ay sonra ölmesi üzerine Mısır valiliği, Urhûz(?) b. Uluğ Tarhan et-Türki'ye verildi. Ancak Urhûz da beşbuçuk ay sonra vefat edince bu defa sıra Ahmed b. Tolun'a gelmiş bulunuyordu.

Fakat Ahmed b. Tolun, başlangıçta esas vali olmayıp üvey babası Bayık Bey'in nâibiydi. Çünkü bu sıralarda Bağdat hâkimiyetini el-

lerinde tutan Türk emirlerinin büyükleri, aleyhlerinde vuku bulabilecek gelişmeleri zamanında öğrenerek mâni olmak ve halifenin yakınında bulunarak devlet nimetlerinden âzamî derecede istifâde etmek maksadıyla vali olarak tayin edildikleri eyâletlere bizzat gitmiyorlar, oraları kendi adlarına idare etmeleri için güvendikleri kişileri nâip olarak gönderiyorlardı. Nâipler, onlar adına o vilayeti idare ediyorlar; hutbede halife'nin adından sonra onların adı zikrediliyor, sikke'de isimleri yazılıyor ve elde edilen gelir de onlara gönderiliyordu. Bu eyâletlerin başında, uzaklığı dolayısiyle Mısır geliyordu. Öyle ki birçok Mısır valisi, hayatında bir kere bile Mısır'ı görmeden ölmüştü.

Tolunoğulları'nın Menşei:

Tolunoğulları Devleti'ni kuran Ahmed b. Tolun'dur. Türkçe bilen İslâm tarihçileri Tolun kelimesini el-Bedru'l-Kâmil (Dolunay) olarak izah ederler. Ahmed'in babası Tolun, aslen Dokuz Oğuz Türklerinden olup Samanoğullarından Buhara ve Horasan âmili Nuh b. Esed'in kölesi idi. Nuh, her yıl Bağdat'a gönderdiği para, zahire, eşya ve kölelerle beraber Tolun'u da hediye olarak zamanın halifesi el-Me'mûn (öl. 833)'a göndermiş (815-816) ve Tolun, zamanla askeri görevlerde yükselerek Bağdat'taki Türk beyleri arasına katılmıştı.

Ahmed b. Tolun'un Yetişmesi ve Şahsiyeti:

Tolunoğulları Devleti'nin kurucusu Ahmed, işte bu Tolun'un oğlu olarak 835 yılı Eylül ayında Bağdat'ta doğdu. Annesi bir cariyedir. Öte yandan Ahmed'in, 829 yılında doğduğu, Bağdat'ta değil Samerra'da dünyaya geldiği ve hatta Tolun'un oğlu değil, evlatlığı olduğu şeklinde rivayetler de vardır.

Devrinin en mükemmel askerleri olan Türklerin arasında, ordugâh şehir Samerra'da iyi bir asker olarak yetişen Ahmed, küçük yaştan itibaren dinî konuları da öğrendi ve Kur'an'ı hıfzetti. Babası Tolun'un ölümünden sonra (844 veya 854) Halife el-Mütevekkil (öl. 861), Ahmed'e babasının mevkiini verdi. Ancak o, Samerra'da kalarak ümerânın entrikalarına katılıp halife azl ve tayin etmektense hudut boylarına giderek gazâ ve cihat yapmayı tercih etti. Kendi isteği üzerine Sugûr ve Dımaşk emirliği görevi ile Samerra'dan ayrıldı. Zamanın önemli ve ilmî merkezlerinden biri olan Tarsus'a gitti. Orada bir yandan askeri ve idarî görevlerini yaparken diğer yandan da İslâm âleminin çeşitli ülkelerinden gelip gaza maksadıyla Tarsus'ta toplanmış bulunan âlimlerin meclislerine katılarak onlardan istifâde etti. İbn Tanrıverdinin ifadesine göre, bu sırada Tarsus'ta bir milyon insan yaşamakta idi. Bu sayı, her ne kadar mübalağalı da olsa Tarsus'un o de-

virdeki ehemmiyetini göstermek bakımından fevkalâde mühimdir. Bu rakam, muhtemelen sadece Tarsus'a ait olmayıp o havâlideki bütün hudutlarda yaşayanların yekûnu olmalıdır. Tarsus ve Sugûr halkı, Ahmed'i dindarlığı, adaleti ve şecaati ile takdir edip çok sevdi.

Halife el-Müstain (öl. 866) tahttan indirilerek Vâsıt'a sürüldüğü zaman, kendisine koruyucu olarak yanına kimin verilmesini istediği sorulduğunda o, Ahmed'i istemişti. Bir seferinde el-Müstain'e, Bizans'tan gelen kıymetli hediye ve halifenin hizmetçilerinin bulunduğu kâfile eşkıyanın saldırısına uğramış, kâfilede bulunan Ahmed, her türlü tehlikeyi göze alarak bu saldırıyı bertaraf etmişti. el-Müstain ile aralarında böylece başlayan dostluk, gittikçe daha da kuvvetlenmişti. el-Müstain, Ahmed'e bin dinar göndererek «kendisini sevdiğini bilmesini ve diğer beylerin kıskanarak bir kötülük yapacaklarından korkmayacak olsa kendisini yakınına almak istediğini» söylemişti. Ahmed, diğer Türk beyleri ile birlikte el-Müstain'in huzuruna her çıkışında halife, ona gizlice selam verir ve hususî ihsanlarda bulunurdu. Ona Meyyâs adında bir de cariye hediye etmişti ki, kendisinden sonra Tolunoğulları Devleti'nin tahtına geçecek olan oğlu Humâraveyh, bu cariyeden doğmuştur.

Halife el-Müstain'in kendisine gösterdiği bu yakınlığa karşılık, Ahmed de sonuna kadar ona sâdık kaldı. Halife el-Mûtezz (öl. 869)'in annesi Kabiha'nın teşviki ile Bağdat'taki Türk beyleri, el-Müstain'i öldürdüğü takdirde kendisine Vâsıt valiliğinin verileceğini yazdıkları zaman Ahmed: «Allah kendisine biat ettiğim halifeyi öldürmeyi bana nasip etmesin» diyerek onların teklifini reddetti ve Samerra'ya döndü. Onun bu davranışı, Bağdat'taki ümerâ ve saray nezdindeki itibarını daha da artırmıştı. Ancak bundan daha önemli olan Yüce Allah'ın, doğruluğundan ve sadakatından dolayı onu mükâfatlandırmasıydı. Çünkü Ahmed, tek başına Mısır ve Suriye'ye hâkim olduğu zaman, el-Müstain'i öldürmesine karşılık kendisine Vâsıt valiliğinin teklif edildiğini hatırlamış ve o cinayeti işlemediği için böylece mükâfatlandırılmış olduğunu bizzat ifade etmiştir.

Tolunoğulları Devleti'nin Kuruluşu Sırasında Abbasî Hilafetinin Durumu :

Bu sıralarda artık Abbâsî halifeleri, komutanların elinde birer oyuncak durumuna düşmüşlerdi. Halifelerin, güç ve otoritelerini tamamiyle kaybettikleri ve her şeyin ümerânın elinde olduğu görülmekteydi. Öyle ki, vilayetlere vali tayin edilen emirler; valilik yerlerine bizzat gitmiyorlar, oralara kendi adlarına nâipler gönderiyorlardı. Bağdat'taki kudretli emirlerden Bayık Bey de Halife el-Mûtezz ta-

rafından Mısır valisi tayin edilmişti (868). Tolun'un ölümünden sonra onun annesi ile evlenip Ahmed'in üvey babası olan Bayık Bey de bizzat Mısır'a gitmeyerek, kendisine nâib tayin ettiği Ahmed'i vali olarak Mısır'a gönderdi.

Ahmed'in Mısır Valisi Oluşu :

Ahmed, 15 Eylül 868 tarihinde Bayık Bey'in nâibi olarak Mısır'ın idare merkezi Fustat'a vardı. Ancak bütün Mısır toprakları Ahmed'in idaresinde olmayıp yönetim, çeşitli kimseler arasında paylaştırılmıştı. Çünkü Mısır, tarihinin çeşitli devirlerinde olduğu gibi, Abbasi valileri idaresinde de ülkenin içinde bulunduğu şartlar ve Bağdat'a olan uzaklıktan istifade ile valilerin müstakil devlet kurmalarını önlemek maksadıyla birtakım idarî bölgelere ayrılmış ve ülkenin idaresi bir tek kişinin eline terkedilmemişti. Nitekim Ahmed, Mısır'a vardığı zaman İskenderiye'nin idaresi Ahmed b. Dinar'ın, Barka'nın idaresi Ahmed b. İsa es-Saidi'nin elinde olup Berîd teşkilatının (posta ve haberleşme işleri) başında ise Halife el-Mütezz'in annesi Kabiha'nın kölesi Şukayr bulunuyordu. Mısır'ın mali idare teşkilâtının başında da Ahmed b. el-Müdebbir bulunmakta idi ve doğrudan Bağdat halifesine bağlı idi. Ahmed b. el-Müdebbir'in Halife'nin sarayında sözü dinlenen bir yardımcısı da bulunuyordu: Kardeşi İbrahim b. el-Müdebbir. Ahmed b. Tolun, tek başına Mısır'a hâkim olabilmek için, bir yandan Mısır'da bu rakipleri ile mücadele ederken diğer taraftan kendi taraftarları ve casusları vasıtasiyle Bağdat Sarayı ile de mücadele etmek mecburiyetinde idi.

Bu sıralarda Abbasi hilâfetinin içine düştüğü dahilî ayaklanmalar ve hilâfet etrafında cereyan eden mücadeleler, Ahmed'e yardım etti. Bağdat'ta vuku bulan olaylar sonucunda Bayık Bey, Mısır valiliğinden azledilerek kısa bir müddet sonra öldürülmüştü (869). Onun yerine Mısır valiliği Yarcûh et-Türkî'ye verildi. Yarcûh, Ahmed'in kayınpederi idi. Ahmed onun kızı Hatûn ile evlenmiş bulunuyordu. Bu evlilikten Ahmed'in en büyük oğlu el-Abbas dünyaya gelmişti (856). Yarcûh'un da Ahmed'i kendisinin nâibi sıfatiyle Mısır valisi olarak tayin etmesiyle ayağını sağlam bir zemine basan Ahmed, artık gözü arkada olmaksızın Mısır'daki olaylarla uğraşabilirdi.

Ahmed b. Tolun'un Mısır'da İlk Faaliyetleri :

Ahmed, 869 yılı Nisan-Mayıs ayında Boga el-Asgar'ın çıkardığı isyanı İskenderiye ile Barka arasında bastırdı ve Said'e kaçan Boga yakalanarak başı kesildi. Boga'nın kesik başı Fustat'a getirildi (Temmuz-Ağustos). Ahmed b. Tolun, Boga gailesini hallettikten hemen

sonra, İbn es-Sûfî el-Alevî diye meşhur olan İbrahim b. Muhammed'in çıkardığı ayaklanma ile uğraştı. Ahmed'in İbrahim üzerine gönderdiği ordu önce yenildi ise de (Şubat 870) ikinci savaşta İhmim'de bozguna uğrayan İbrahim kaçmak zorunda kaldı.

Suriye'de Abbasî hilâfetine karşı ayaklanan Ahmed b. İsâ eş-Şeyhin isyanını bastırma emri alan Tolunoğlu Ahmed, bu vesile ile güçlü bir ordu ve donanma hazırlayarak bizzat ordunun başında Suriye'ye yürüdü. Ancak halife el-Mûtemid (870-892)'in elindeki bütün yetkileri gaspetmiş ve ona devletin idaresinde isimden başka birşey bırakmamış olan kardeşi el-Muvaffak, Tolunoğlu Ahmed'den şüphelendiği için, Ahmed b. İsa eş-Şeyh ile mücadeleyi başka bir emire havale etti. Tolunoğlu Ahmed de Mısır'a dönmek zorunda kaldı. Bundan sonra Halife el-Mûtemid'den, Mısır'ın diğer bölgelerinin de kendisine bırakıldığına dair bir emirnâme alan Ahmed, İskenderiye'yi de teslim aldı (Temmuz 870). İskenderiye o sırada Ahmed b. Dinar'ın idaresinde bulunuyordu. Böylece o, Mısır'a tamamen hâkim olmak yolunda önemli bir adım daha atmış oluyordu.

Halife el-Mûtezz'in annesi Kabîha'nın kölesi olup Mısır'daki Berîd teşkilâtının başında bulunan ve bu sebeple Ahmed b. Tolun'a meydan okuyan Şukayr'ın, hilâfet merkezi Bağdat'ta müstakil bir devlet kurmak emelinde olup ona karşı uyanık bulunulması hakkında raporlar gönderdiğini haber alan Ahmed, Şukayr'ı bu görevden azlettirecek fırsatı kollarken, el-Mûtezz'in öldürülerek (869) Şukayr'ın hâmisi Kabîha'nın da eski nüfuzunu kaybetmesi üzerine bu emeline ulaşıp Mısır'ın posta ve haberleşme işlerini de kontrolüne aldı.

Bu mesele de böylece halledildikten sonra Mısır'da Ahmed b. Tolun'a en büyük rakip olarak Mısır'ın maliyesini elinde tutan Ahmed b. el-Müdebbir kalmıştı. Daha önce de zikredildiği gibi İbnü'l-Müdebbir'in de hilâfet sarayında kuvvetli bir desteği bulunuyordu. Zenci isyanı dolayısiyle, el-Mûtemid'in mektup yazarak kendisinden daha çok para istemesi üzerine Ahmed b. Tolun, İbnü'l-Müdebbir'i de ortadan çıkaracak fırsatı buldu ve halifeye: «*Buna benim gücüm yetmez. Çünkü Mısır'ın harac'ı benim elimde değildir.*» diye cevap verdi. Bunun üzerine halife, Şam'ın idaresini vermiş olduğu Ahmed b. Tolun'a Mısır'ın malî idaresini de havale etti. Böylece bütün Mısır'ın idaresi, tek başına Tolunoğlu Ahmed'in eline geçti (876).

Ahmed'in el-Muvaffak ile Mücadelesi :

Bu şekilde maddî ve manevî gücünü daha da artıran Ahmed b. Tolun, halifenin arzusuna göre azledilmesini önleyecek ve Mısır'ın hâkimiyetini kendi ailesi için garanti edecek tedbirleri almaya başladı.

Bu ise meşrûiyeti Abbasî hilâfeti tarafından kabul ve tasdik edilen bağımsız bir hükümdârlık kurmakla mümkün olabilirdi. Bu gayeye giden yolda Ahmed için en büyük engel, halifenin ünvanı dışında bütün yetkilerini ele geçirmiş olan kardeşi el-Muvaffaktı. Çünkü zayıf bir şahsiyet olan el-Mûtemid, idarî bakımdan ülkeyi iki bağımsız parçaya ayırarak Doğu tarafını ikinci veliaht olarak kabul ve ilân ettiği kardeşi el-Muvaffak'a, Batı tarafını da birinci veliaht olarak ilân ettiği oğlu el-Mufavvaz'a vermişti. Bunların her ikisi de idarî ve mali muhtariyete sahip olacaklar ve birbirlerine müdahale etmeyeceklerdi.

Bu sıralarda Bağdat'tan uzaklardaki eyaletlerde özellikle de Doğu, Güneydoğu ve Güney'de yer yer ayaklanmalar vardı. Mısır'da ise Tolunoğlu Ahmed, meydana getirdiği güçlü bir ordu ve donanma ile hiç kimseye muhtaç olmayacak ve her türlü saldırıya karşı kendisini koruyacak bir durumda bulunuyordu. Dini bağ dışında, Mısır'ı Bağdat'a bağlayan bir bağ kalmamış gibi idi. Halbuki Mısır, Bağdat için hayatî bir ehemmiyet arzediyordu. Bağdat'ta hâkim olan kim olursa olsun, gönül rızası ile Mısır'ı elden çıkaramazdı. Tolunoğlu Ahmed'in ileriye dönük emellerini sezen el-Muvaffak, ağabeyinin ona mâni olabilecek kararlılık ve kudrette olmadığını çok iyi biliyor ve bu işin kendisine düştüğünü görüyordu.

el-Muvaffak, bu durumda kendisini Abbasî hilâfetinin gerçek temsilcisi ve çıkarlarının koruyucusu olarak görüp yıllardan beri hilâfeti uğraştıran Zenci isyanlarının şiddetli bir ânında Ahmed'e bir elçi göndererek bu ayaklanmanın bastırılması için hilâfete yardım etmesini istedi. Kardeşinden memnun olmayan Halife el-Mûtemid, bu elçinin gizli görevinin bazı komutanlarını kazanarak kendisini Mısır'dan çıkarmak olduğunu, adamları vasıtasiyle Tolunoğlu Ahmed'e bildirip parayı kardeşi el-Muvaffak'a değil, kendisine göndermesini istedi. Sadece, elçinin muhtemel temas ve teşebbüslerini önleyerek şüphelendiği komutanları yakalayıp şiddetle cezalandırmakla yetinen Ahmed, bu nâzik durumda el-Muvaffak ile bir savaşı göze alamadığından ayrıca zayıflığı bariz bir şekilde ortaya çıkmış bulunan Abbasî hilâfetinin, yapılacak bir savaş sonunda yıkılmasının vebalini yüklenmekten çekiniyordu. Bu yüzden kendisini manen borçlu hissettiği hilâfete karşı yardımına muhtaç bulunduğu bir sırada ilgisiz kalmayı mürüvvetsizlik olarak telakki ediyordu. Nitekim birmilyonikiyüzbin dinar gibi azımsanamayacak bir yardımı el-Muvaffak'a gönderdi. Ancak anlaşmazlık çıkarmakta kararlı olduğu anlaşılan el-Muvaffak, bu parayı az bularak Ahmed'e hakaret ve tehdit dolu bir mektup yazdı. Ahmed'in de buna aynı üslupla cevap vermesi, aralarındaki anlaşmazlığı daha da derinleştirdi. Bunun üzerine el-Muvaffak, Ahmed'in defterini

dürmek için teşebbüslerde bulundu. Ne var ki onun el-Mufavvaz ve yardımcısı Mûsa b. Boga et-Türkî nezdinde Tolunoğlu Ahmed'in Mısır valiliğinden azledilerek yerine Şam (Suriye) valisi Amacur'un tayin edilmesi şeklindeki teklifine başta Amacur olmak üzere kimse rağbet etmedi. Çünkü onlardan hiçbiri, Tolunoğlu Ahmed'i Mısır'dan zorla çıkaracak kuvveti kendisinde göremiyordu. el-Muvaffak'ın kendisini Mısır valiliğinden azlettirmek için giriştiği teşebbüs ve yaptığı teklifleri işiten Ahmed, Mısır'da fevkalâde kuvvetli olmasına rağmen, yine de bir takım tedbirler almaktan geri durmadı. Fustat'ı tahkim ettiği gibi Nil nehri üzerinde er-Ravza adasında da bir kale yaptırdı ve donanmasını kuvvetlendirerek muhtemel bir hücuma karşı vaziyet aldı.

el-Muvaffak, teşebbüsünün sonuçsuz kalması üzerine Halife'ye baskı yaparak Ahmed'i Sugûr valiliğinden azlettirdi. Ahmed'in azli ile Sugûr'daki sükûn ve istikrar bozulup Tarsus halkı ayaklanınca el-Mûtemid, Sugûr valiliğini ikinci defa Tolunoğlu Ahmed'e vermek mecburiyetinde kaldığı gibi, bütün Şam (Suriye) valiliğini de buna ilave etti (877). Kendisine karşı girişilen her hareketten daha da güçlenmiş olarak çıkan Ahmed, böylece Fırat'tan Mağrib'e kadar olan yerlerin valisi oldu.

Mağlubiyeti kabul etmeyen bir mizaca sahip olan el-Muvaffak ise bir yandan Zencileri yenmiş olmanın (880) kendisine verdiği rahatlık, diğer yandan da Tolunoğlu Ahmed'in Halep, Kınnesrin, Diyar-ı Mudar ve Hıms'a naip olarak tayin ettiği kölesi Lü'lü'nün isyanı sebebi ile sıkışmasını fırsat bilerek Ahmed aleyhindeki faaliyetlerine yeniden başladı. el-Muvaffak ile aralarındaki mücadelenin bu safhasında Ahmed, büyük bir siyasî maharet ve ileri görüşlülük örneği vererek el-Muvaffak'a karşı halifeyi kullandı. Zaten bunun için pek çok sebep vardı. el-Muvaffak, halife üzerinde öyle bir baskı kurmuştu ki, el-Mûtemid devleti idare etmek şöyle dursun,onun elinde en basit ihtiyacını bile sağlayamayan bir mahpus gibi idi.el-Mûtemid'in, elçi göndererek durumundan Ahmed'e dert yanması üzerine, halifenin meşrû haklarının savunucusu rolünü üstlenen Ahmed, ona itibar ve hürriyetini kazandıra cağını vâdederek halifeyi Mısır'a davet etti.Bu davete uyan halife, av bahanesiyle yola çıkıp Rakka'ya kadar gelmişti ki,durum anlaşıldı ve el-Muvaffak'ın adamları onu yakalayarak geri götürdüler (882).Bunu duyan Ahmed,Dımaşk'ta bir ulema ve fukaha meclisi toplatıp bu meclisten el-Muvaffak'ın,«*imâmete ehil olmadığı*» gerekçesiyle velîaht olamayacağı şeklinde bir karar çıkartarak onu velîahtlıktan azlettirdiği gibi,Cuma hutbelerinde de umuma duyurulmasını emretti. Buna karşılık el-Muvaffak da idaresi altındaki yerlerde Ahmed'in yönetimine karşı tavır aldı. Tolunoğlu Ahmed,el-Muvaffak'ı

veliahtlıktan azletmeleri için kadılara baskı yapmış, hatta onun bu kararına karşı çıkan samimî dostu Kadı Bekkâr b. Kuteybe el-Hanefî'yi hapsettirmiş ve Bekkâr, bu sebepten mahpus iken vefat etmiştir.

Ahmed b. Tolun'un Mısır'da Bağımsızlığını İlan Etmesi:

el-Muvaffak, Tolunoğlu Ahmed aleyhindeki emeline ulaşmaktan ümidini keserken, Ahmed de uzayıp giden bu anlaşmazlıktan bıkıp usanmıştı. Neticede el-Muvaffak'ın, ağabeyi el-Mûtemid'i serbest bırakarak ona itibarını iade etmesi ve Tolunoğlu Ahmed'in de el-Muvaffak'ı lânetlemekten vazgeçip adına dua ettirmeyi kabul etmesi ile iki taraf arasında barış yapıldı. Böylece Tolunoğlu Ahmed'in, Mısır'da bağımsız olma emeli de gerçekleşmiş oldu.

Ne var ki Tolunoğlu Ahmed, uzun süren mücadele neticesinde elde ettiği istiklâlin tadını pek çıkaramadı. Tarsus Sugûru'nda çıkan bir ayaklanma sebebiyle sefere çıkan Ahmed, burada hastalandı. Antakya'dan mahfe içinde Mısır'a doğru yola çıktı. Ancak mahfede rahat edemediğinden deniz yolu ile Mısır'a döndü. Bir süre daha hasta yattıktan sonra, 10 Mayıs 884 tarihinde öldü. Öldüğü zaman elli yaşlarında idi. Mısır'daki hâkimiyeti 16 yıldan biraz fazladır.

Tolunoğlu Ahmed'in, onyedisi erkek olmak üzere otuzüç çocuğu olmuştu. Oğullarının en büyüğü el-Abbas'dır. Aynı zamanda şair olan el-Abbas, babasının Suriye seferinde Mısır'da nâib olarak kaldığı sırada (879), ayaklanarak Berberilere gitmiş, ancak orada umduğunu bulamayarak Mısır'a döndüğünde babasının üzerine sevkettiği orduya yenilerek hapse atılmış, beraberindekiler de idam edilmişti (881). Bu olaydan sonra babası her gittiği yere, tekrar ayaklanmasından çekindiği için, onu da beraberinde götürüyordu. Nitekim Ahmed, son Tarsus seferinde de el-Abbas'ı yanında mahpus olarak götürüp getirmişti. Bu talihsiz şehzade, babasının ölümünden az sonra kardeşi Humâraveyh tarafından öldürülecektir.

2 — Humâraveyh b. Ahmed b. Tolun (884-896):

Tolunoğlu Ahmed'in ölümünden sonra ikinci büyük oğlu Humâraveyh Mısır, Suriye ve Sugûr hükümdarı olarak ordunun kendisine biat etmesi üzerine 884 yılı Mayıs ayının 10'unda Mısır tahtına oturdu.

Tolunoğlu Ahmed, oğlu el-Abbas'ı isyanı sebebiyle hapsedip onu tahttan mahrum etmekle birlikte, kardeşi Humâraveyh'e biat etmesi şartı ile Suriye ve bütün Sugûr valiliğinin ona verilmesini vasiyet etmişti. Ancak Humâraveyh, devletin bölünmesine ve ailenin parçalan-

masına sebep olabileceği endişesi ile bunu kabul etmedi. En kudretli zamanında isyan eden ağabeyinin kendisine itaat etmesini beklemek de hayal idi. Ağabeyinin kendisine biat etmemesini de fırsat bilerek babasının kâtibi Ahmed b. Muhammed el-Vâsıtinin de teşvikleri ile ilk işi ağabeyini öldürtmek oldu.

Ardından, babasının ölümünü fırsat bilerek hemen harekete geçeceğinden zerre kadar şüphe etmediği el-Muvaffak'a karşı tedbir olmak üzere, el-Vâsıti'yi bir ordunun başında Suriye'ye gönderdi. Hazırladığı diğer bir ordunun başına da Sa'd el-Eyser'i getirdi. Bu iki orduyu desteklemesi ve Suriye kıyılarını koruması için kuvvetli bir donanma hazırlattı. Filistin'e varan el-Vâsıtî, ağabeyi el-Abbas'ı öldürmesi için telkinde bulunduğu Humâraveyh'in zamanla bu kararından pişman olup kendisine kötülük yapmasından korktuğu için el-Muvaffak'a mektup yazarak onu Humâraveyh ile savaşa kışkırttı. Zaten fırsat kollamakta olan el-Muvaffak, yanında Musul valisi İshak b. Kundac ve el-Cibal valisi Muhammed b. Ebî's-Sâc olduğu halde gelerek Rakka'da konakladı ve Humâraveyh'in idaresi altında bulunan Kınnesrin ile Sugûr'u aldı. Yürüyüşüne devamla Humâraveyh'in kuvvetlerini yenip Halep, Hama ve Hıms'ı alarak Dımaşk'a girdi. Mısır'ı da ele geçirmek için Remle'ye doğru ilerledi.

Bunun üzerine Humâraveyh, 884 yılı Ağustos'unda kalabalık bir ordu ile Mısır'dan çıkıp sayıca kendisinden çok az bir kuvveti olan el-Muvaffak ile Filistin'de, Remle ile Dımaşk arasında, et-Tavvahîn denilen yerde yaptığı savaşta tecrübesizliği sebebiyle yenilerek Mısır'a döndü. Pusuda bekleyen ve Humâraveyh'in yenilip gittiğini bilmeyen komutanı Sa'd el-Eyser ortaya çıkarak yağmalamaya başlamış olan Abbasî kuvvetlerini yendi ve Dımaşk'a girdi. Bu başarısından dolayı gururlanan Sa'd el-Eyser, Humâraveyh'i küçük görüp, Suriye'de onu tanımadığını ilan etti. Mısır'a döndükten sonra komutanının Abbasî ordusunu yenip kendisine âsî olduğunu duyan Humâraveyh, tekrar sefere çıkarak Filistin'e vardı (885). Burada bir ay kaldıktan sonra ordusunda çıkan bir olaydan dolayı savaşmaksızın Mısır'a döndü.

886 yılı Nisan ayında tekrar Suriye'ye sefere çıkan Humâraveyh, Sa'd ile savaşıp onu yenerek öldürdükten sonra 14 Haziran'da Dımaşk'a girdi. Orada birkaç gün kaldıktan sonra İbn Kundac üzerine yürüdü. Yapılan savaşta İshak b. Kundac yenildi ve Humâraveyh'in kuvvetleri onu Samerra kapılarına kadar kovaladılar. Böylece şöhreti artan Humâraveyh'in barış teklifi, el-Muvaffak tarafından kabul edildi. Halife'nin Mısır, Suriye ve bütün Sugûr'un otuz yıl süre ile Humâraveyh'e verildiğini bildiren mektubunu getiren hizmetçisi Aralık ayında Dımaşk'a ulaştı. Bu hizmetçinin dediğine göre Halife el-Mûtemid, el-Muvaffak ve el-Mufavvaz, Humâraveyh'e saygılarından ötürü

mektubu bizzat kendi elleri ile yazmışlardı. Bunun üzerine Humâraveyh 887 yılı başında Mısır'a döndü. Ancak 889'da Muhammed b. Ebi's-Sâc'ın hücumu üzerine tekrar Suriye'ye sefere çıkıp onu da yendikten sonra döndü.

891'de el-Muvaffak ve 892'de de el-Mûtemid vefat etmişler ve el-Muvaffak'ın oğlu el-Mûtezid, amcasının yerine halife olmuştu. Humâraveyh, yeni halifeye hediyeler göndererek aradaki dostluğu pekiştirmek istedi. Ayrıca kızı Katrunedâ'yı halifenin oğlu el-Müktefi ile evlendirmek istediğini bildirdi. Ancak halife, Katrunedâ ile bizzat kendisinin evlenme istediğini bildirmesi üzerine 894 yılında yapılan muhteşem bir düğünle bu evlilik gerçekleşti. el-Mûtezid'in bu evlilikten asıl maksadı, Humâraveyh'in mali imkânlarından faydalanmaktı. Humâraveyh ise bu evliliği siyasî sebeplerden ötürü istiyordu. Halife ile sulhun devamını sağlamak ve Abbasî hanedanıyla sıhrî yakınlık tesis etmek suretiyle İslâm dünyasında itibarını artırmak istiyordu.

Bu evlilikten sonra Humâraveyh ile el-Mûtezid arasındaki soğukluk, yerini dostluk ve samimiyete bıraktı. el-Mûtezid, Fırat'tan Barka'ya kadar olan bütün İslâm ülkelerini Humâraveyh'e verdi. Buna karşılık Humâraveyh, vergisi ödenmemiş olan geçmiş her yıl için ikiyüzbin dinâr vermeyi ve gelecek her yıl için de üçyüzbin dinâr ödemeyi kabul etti. Bundan sonra el-Mûtezid Humâraveyh'e saltanat alâmetlerinden olan hil'at, kılıç, taç ve kemer gönderdi. Ancak Humâraveyh'in sevinci uzun sürmedi. Zira kızını tantanalı bir şekilde Bağdat'a gelin gönderdikten sonra gittiği Dımaşk'ta hizmetçileri tarafından öldürüldü (7 Ocak 896). Humâraveyh'in cenazesi, oğlu Ceyş tarafından Mısır'a götürüldü ve babasının yanına gömüldü. Otuziki yaşındayken öldürülen Humâraveyh'in Mısır'daki hâkimiyeti oniki yıl kadar sürmüştür.

Humâraveyh'in ölümünü takip eden on yıl içinde Tolunoğulları ailesinden üç kişi Mısır'da hükümdarlık yaptı. Humâraveyh devrinin Tolunoğullarının kudret, şevket ve büyüklüklerinin doruğunu temsil etmesine karşılık bu on yıl da Tolunoğulları devletinin çöküş ve dağılma devrini temsil eder. Bunun başlıca sebepleri; Tolunoğulları ailesinin kendi içinde parçalanması, Humâraveyhin oğullarının yaşlarının küçük olup askerin kendilerine saygı duyacağı heybet ve olgunluktan mahrum bulunmaları, Humâraveyh'in kardeşlerinin, babalarının mirasından en büyük payı almak için faaliyette bulunmaları idi. Ayrıca Abbasî hilâfeti ile münasebetlerin düzelip orduyu uğraştıracak askerî bir hareketin kalmaması üzerine ordunun iç meselelere karışmaya başlayıp Tolunoğulları ailesi arasında çıkan anlaşmazlıklarda şu veya bu tarafa ağırlıklarını koyarak idarede etkili olmaya başlaması da oldukça önemli bir faktördü.

3 — Ceyş b. Humâraveyh Devri (896) :

Humâraveyh'in ölümünden hemen sonra, kardeşlerinden birinin tahta çıkması, ordu komutanlarının işine gelmediği için daha ondört yaşını doldurmamış bulunan oğlu Ceyş'e biat ettiler (7 Ocak 896). İleri gelen komutanlardan bazıları Ceyş'e biat etmek istememişlerse de arkadaşlarının ısrarı ile rıza göstermişlerdi.

Ceyş, başa geçince kendisini eğlenceye kaptırdı. Bazı çevrelerin telkini ile amcası Ebu'l-Aşâir Nasr'ı öldürttü. Yine bu çevrelerin tesiri ile babasının komutanlarının görev ve mevkilerini değiştirdi. Bu sebeple komutanlardan bir kısmı Bağdat'a gittiler o da yaşayışını hiç değiştirmedi. Bu arada Dımaşk ve Sugûr nâibleri ayaklanarak adını hutbede anmaz oldular. Sonunda Mısır'da kalmış bulunan umerânın ileri gelenleri onu yakalayarak topladıkları bir mecliste kendisinin: *«Hükûmdârlık yükünü taşımaya gücü yetmeyip, ülkeyi yönetmekten âciz olduğunu ve kendisine biat edenlerin biatını geçersiz saydığını»* itiraf ettirdiler. Böylece Ceyş tahttan indirilerek (25 Temmuz 896) hapse atıldı ve birkaç gün sonra da hapiste öldürüldü. Ceyş'in Mısır'daki hâkimiyeti altı ay on iki gün sürmüştür.

4 — Harun b. Humâraveyh Devri (896-904) :

Ceyş'i tasfiye ettikten sonra komutanlar hep birden kardeşi Harun'a biat ettiler (25 Temmuz, 896). Ancak Harun daha ondört yaşında bir çocuk olduğundan akıllı ve kurnaz bir kişi olan Ebû Cafer b. Ebba ona vasi tayin edildi. Bu andan itibaren devletin dizginlerini eline alan Ebû Cafer, fiilî olarak Mısır'ı idare etmeye başladı. Önce Ceyş'in adamları ve taraftarları tamamen öldürüldüler. Arkasından âilesi ve çocukları ile birlikte İskenderiye'de oturmaya zorlanan Harun'un amcası Rebia'nın, bir kısım halkın kendisinin saltanata daha lâyık olduğunu söyleyerek kışkırtmaları üzere ansızın Fustat'a gelip etrafında topladığı az sayıda bir insanla hâkimiyeti ele geçirmek için giriştiği teşebbüs, yakalanıp kırbaçlanarak öldürülmesi ile sonuçsuz bırakıldı.

Ebû Cafer b. Ebba'nın, bütün yetkileri elinde toplayarak türlü hilelerle rakiplerini ortadan kaldırdığını gören kölelikten yetişmiş komutanlar, ona haset ederek orduya el attılar ve kendilerine bağlı birlikler meydana getirerek, orduyu böldüler. Bedr, Fâik, Safi vb. komutanlar, kendilerine bağladıkları askerlere bir takım vaadlerde bulunarak kendi çıkarlarını korudular.

Harun'un Karmatîler'le Mücâdelesi :

Harun'un genç ve tecrübesiz komutanlara yüksek rütbe ve görevler verip nüfuzlu emirleri darıltması sebebiyle Mısır'daki ümerâ ara-

sında rekabet devam ederken, Hz. Ali soyundan geldiğini iddia eden Hasan b. Zekreveyh b. Mehreveyh adında bir Karmati propagandisti, etrafına bir mıktar adam toplayarak önce Rakka dolaylarında karışıklıklar çıkardıktan sonra Dımaşk'a doğru faaliyetlerini yaymaya başladı. O sırada Dımaşk valisi olan Togac b. Cuff, bedevilerden alelâde biri zannederek ciddî bir savaş hazırlığı yapmadan onun karşısına çıktı ve hezimete uğrayarak Dımaşk'a çekildi. Bu beklenmedik yenilgi üzerine Suriyeliler çok korktular ve Togac hemen Harun'a mektup yazarak imdat istedi. Bunun üzerine Harun, Bedr komutasında kalabalık bir orduyu Suriye'ye gönderdi. Yapılan savaşta Mısır ordusu da çok ağır bir mağlubiyete uğradı. Ancak Karmati reisi Hasan da savaş meydanında ölmüştü. Onun yerine kardeşi Hüseyin, Karmatiler'in reisi oldu.

Bundan sonraki savaşların hepsinde de Karmatiler galip geldi. Suriye'de birçok şehri ele geçirip oraları kendi adamlarının idaresine bırakarak, adlarına hutbe okuttular. Karmatilerin Suriye'de taraftarları oldukça artarak sadece Mısır'daki Tolunoğulları için değil, bizzat Abbasî hilâfeti için de büyük bir tehlike arz etmeye başladılar. Bu durum karşısında babası el-Mûtezid'in ölümü üzerine halife olan (902) ve Suriye'de Tolunoğulları ile Karmatiler arasında yapılan mücadelenin safhalarını takip eden el-Müktefî (902-908), kalabalık bir ordu hazırlayarak Tolunoğlu Ahmed'in nâibi olan ve Dımaşk'ta efendisine isyan ederek Abbasiler safına geçen Lü'lü'nün kâtibi Muhammed b. Süleyman'ın komutasında, Karmatiler'e karşı gönderdi. Bunu haber alan Karmati reisi Hüseyin, Dımaşk'tan Hıms taraflarına çekildi. Muhammed b. Süleyman el-Kâtibî süratle yürüyerek Hama yakınında Karmatiler'e ağır bir darbe indirdi (29 Kasım 903). Kûfe'ye doğru kaçan Karmati reisi Hüseyin, Fırat kıyısında Âne ile Rahbe arasındaki ed-Dâliyye köyünde yakalanarak Bağdat'a götürüldü ve yanındakilerle birlikte öldürüldü (13 Şubat 904).

Bu başarısından sonra el-Müktefî tarafından hilâfet ordularının başkomutanlığına getirilen Muhammed b. Süleyman el-Kâtibî'ye Mısır meselesini halletme görevi verildi. O, kara ordusunun başında Suriye'ye doğru yürürken, donanma komutanı Damyâne'ye de Mısır'a doğru açılması bildirildi.

Harun, Tolunoğulları Devleti'nin kurulmasından itibaren Mısır'daki durumu bir türlü kabul ve hazmedemeyen Abbasî hilâfetinin kendisine karşı da şansını deneyeceğinden emin olduğu için, daha hâkimiyetinin üçüncü yılında (899), halife el-Mûtezid'e Sugûr'dan vazgeçtiğini ve her yıl halifeliğe dörtyüzellibin dinar ödeyeceğini bildirerek hilafeti yumuşatmanın yanısıra kendi yerini de pekiştirmek is-

temişti. Ne var ki korktuğu başına geldi. Hilâfet ordusu Dımaşk'a yaklaşınca genç komutanların kendilerine tercih edilmesinden dolayı Harun'a kırgın olan Bedr ve Fâik, bütün askerleriyle onlara katıldılar. Hiçbir mukavemetle karşılaşmaksızın Suriye'yi tekrar Abbasîler'e bağlayan Muhammed b. Süleyman el-Kâtibî, böylece kendisini emniyete aldıktan sonra Tolunoğlu ümerâsı ile birlikte Mısır'a doğru yürüdü. Bunu haber alan Harun, sefer hazırlıklarını tamamlayarak yola çıktı ve el-Abbase'de karargâh kurdu. Mâiyetinde amcalarından Şeybân ve Adiyy ile aile efrâdı bulunuyordu. Harun, el-Abbase'deki ikâmeti sırasında Bedr ve Fâik'e gönül alıcı mektuplar yazarak onları kendisine bağlamak istedi. Ne var ki, bu kritik durumda dahi rahatından bir türlü vazgeçemeyen Harun, çadırında uyurken kendisini öldürmeyi planlayan amcası Şeybân tarafından öldürüldü (31 Aralık, 904). Harun öldürüldüğü zaman yirmiiki yaşında bulunuyordu. Mısır'daki hâkimiyeti sekiz yıl beşbuçuk ay sürmüştür. Harun'un ölümü hakkında kaynaklarda birbirini tutmayan muhtelif rivayetler var ise de biz burada üzerinde en çok ittifak edileni tercih ettik.

5 — **Şeybân b. Ahmed b. Tolun ve Tolunoğullarının Sonu:**

el-Abbase'de Harun'un öldürüldüğü gecenin sabahında Tolunoğulları Devleti'nin artık yıldızının söndüğünü ve sonunun geldiğini göremeyen Şeybân, devleti iyi idare edip kendilerine güzellikle muâmelede bulunacağına dair askerlere teminat vererek kendisine biat edilmesini istedi ve böylece Şeybân'a biat edildi (31 Aralık 904). Daha sonra yanında kardeşleri ve askerleri olduğu hâlde el-Abbase'den ayrılarak Fustat'a geldi. Askere sarfetmek için, Harun'un annesinin sakladığı para ve kıymetli eşyayı müsâdere ederek savaş için hazırlıklara başladı.

Muhammed b. Süleyman el-Kâtibi'nin öncü birliklerinin komutanı olan el-Hüseyin b. Hamdân, Mısır'a doğru yürümekte iken yolda Harun'un başına gelenleri öğrenerek en yakın arkadaşlarını yanına alıp el-Abbase'deki ordugâhtan Dımaşk'a doğru kaçan Ebû Cafer b. Ebba ve komutan Necih er-Rumi ile karşılaştı. Bunlar da olup bitenleri anlatıp ona katıldılar ve birlikte el-Abbase'ye doğru yürüdüler. Bu yaber Muhammed b. Süleyman el-Kâtibî'ye ulaşınca, o da süratle yürüyerek öncülerine yetişti. Hepsi bir araya geldikleri sırada Emir Yazman'ın kölesi olan donanma komutanı Damyâne de asker ve silah yüklü onsekiz savaş gemisi ile Nil'den gelerek Fustat'ın Nil üzerindeki batı köprüsünü tamamen ve doğu köprüsünü de kısmen yakarak tahrip etti. Muhammed b. Süleyman el-Kâtibî de gelip Fustat önünde ordugâh kurdu (10 Ocak 905).

Bunu gören Şeybân, atlı ve yayalardan oluşan kalabalık bir ordu ile şehir dışına çıkarak onlara karşı durdu. Savaş başladıktan bir süre sonra, vuruşma devam ederken, Muhammed b. Süleyman el-Kâtibî, Şeybân'a mektup göndererek teslim olduğu takdirde bütün aile efradı ile kendisinin mal ve canlarına dokunulmayacağına dair söz verdi. Şeybân, kuvvet dengesinin kendi aleyhinde olması sebebiyle sonuçtan ümitsiz olduğu ve kendisine verilen söze güvendiği için, bütün kardeşlerini yanına alarak geceleyin gizlice hilâfet orduları kumandanı Muhammed b. Süleymân el-Kâtibî'nin yanına giderek teslim oldu. Savaş düzeninde bulunan Şeybân'ın ordusunun atlıları hükümdarlarının kaçtığını öğrenerek savaş meydanından çekildiler. Durumdan habersiz, mevzilerinde bekleyen yayalar ise sabahleyin hükümdarsız ve kumandansız kaldıklarını öğrendikleri sırada, harekete geçen hilâfet ordusu tarafından kolayca dağıtıldılar. Önünde hiçbir engel kalmamış olan Muhammed b. Süleyman el-Kâtibî, Fustat'a girdi (10 Ocak 905). Böylece Tolunoğulları Devleti de son bulmuş oldu. Tolunoğulları Devleti'nin son hükümdarı Şeybân'ın Mısır'daki hükmü, sadece dokuz gün sürmüştür.

Hilâfet Ordusu, Fustat'ta hakim hale geldi. Öyle ki, başta Tolunoğlu Ahmed'in kurduğu el-Kataî şehri olmak üzere Tolunoğullarına ait ne kadar hâtıra varsa hepsi yerle bir edildi. Bu tahripten ancak Ahmed b. Tolun'un yaptırmış olduğu ve kendi adı ile anılan camî kurtuldu.

Muhammed b. Süleyman el-Kâtibî, 9 Mayıs 905 tarihine kadar Fustat'ta kalıp Mısır'da Tolunoğulları ailesine mensup yaklaşık yirmi kişiyi demir kafesler içinde Bağdat'a götürdü.

TOLUNOĞULLARI DEVRİNDE MISIR'IN SOSYAL DURUMU

Siyasî tarihleri kısmında da görüldüğü gibi Tolunoğulları, Mısır'da sadece otuzsekiz yıl hüküm sürmüşlerdir (868-905). Otuzsekiz yıllık bir zaman, milletlerin ve devletlerin tarihinde çok kısa ve ehemmiyetsiz görülebilir. Fakat Tolunoğulları'nın Mısır'da hüküm sürdüğü bu zaman Mısır tarihi için fevkalâde mühimdir. Çünkü Mısır, fethinden beri (639) ilk defa olarak Tolunoğulları devrinde müstakil bir devlet olmuş ve yüksek bir iktisadî seviyeye ulaşarak müreffeh bir devir yaşamıştır. Bu refah ve saadeti idare edenler ve edilenler müştereken sağlamışlar ve paylaşmışlardır. Tolunoğulları'nın Mısır tarihinde askerî rejime dayalı, yabancı bir hâkimiyeti temsil etmelerine rağmen, üzerlerinden bin yıldan fazla bir zaman geçtiği halde hâlâ hayırla yadedilmeleri onların, Mısır'a sağladıkları bu siyasî bağımsızlık ve iktisadî refah ile alâkalıdır. Tolunoğulları devrinde Mısır, idarî, içtimaî, iktisadî, askerî ve kültürel bakımlardan büyük gelişmelere sahne olmuş ve Tolunoğulları burada pek çok imar faaliyetlerinde bulunmuşlardır.

a) Devlet Teşkilâtı:

Mısır, 639 yılındaki fethinden, Tolunoğulları Devleti'nin kuruluşuna kadar (868), İslâm Devleti'nin vilayetlerinden herhangi biri statüsünde idi. Bu vilayetin bütün idarî işleri, diğer vilayetlerde olduğu gibi, hilâfet merkezi olan Medine, Dımaşk veya Bağdat'tan gönderilen valiler tarafından yürütülüyordu. Valiler doğrudan halifeler tarafından tayin ediliyordu ve her türlü idarî işlerinde nihaî olarak halife'ye karşı sorumlu idiler. Halifeler, hilâfet merkezine çok uzak olan eyaletlerdeki vâlilerin ilk fırsatta başkaldırarak bağımsız devletler kurmalarına mâni olmak için, çoğu kere vilayetlerdeki mühim görevleri tek elde toplamamaya dikkat ediyorlardı. Bu maksatla bir vilayette halife'yi temsil eden valininin yanısıra, valiye değil, doğrudan doğruya halife'ye bağlı olan malî görevli (Amilü'l-Harac) veya posta ve haberleşme işlerinden sorumlu (Sahibu'l-Berîd) olan kişiler bulunuyordu. Bazen de büyük eyaletler birkaç vali arasında paylaştırılıyordu. Bunların herbiri âdeta diğerini murakabe ediyordu. Bu sebeple aynı yük-

sek otorite'ye bağlı farklı kişilerin idare anlayışlarında da farklılıklar ortaya çıkıyordu. Bu görevliler, bulundukları yerlerdeki halkı memnun etmekten daha çok birbirleri ile uğraşıyorlardı. Dolayısıyle devletin varoluş sebebi olan halk, ihmal ediliyordu.

Mısır'da ilk Türk Devleti'ni kuran Tolunoğlu Ahmed, takip ettiği iç siyaset ile Mısırlılar'ın sevgisini kazandı. Mısır'daki merkezini güçlendirmek ve orada bağımsız olmak isteyen birisi olarak dış düşmanlarına ve özellikle el-Muvaffak'a karşı koyabilmek için içeride durumunu sağlamlaştırması gerekiyordu. Bu maksatla bir yandan içeride sükûn ve istikrarı sağlamaya itina gösterirken bir yandan da ayaklanma ve karışıklıkları ânında bastırıp halkın can ve mal güvenliğini sağladı. Tolunoğlu Ahmed, istikrarı sağlamak için âsilere karşı oldukça sert davranmak zorunda kalmıştı. Zamanında onsekizbin kişinin idam edildiği veya hapislerde öldüğü kaydedilmektedir. Ancak, o böyle davranmakla ülkede sükûn ve emniyeti sağladı.

Tolunoğlu Ahmed'in, Mısır'a vali olması ile birlikte Mısır'ın idaresinde mühim bir değişiklik vuku buldu. Onun idaresinde Mısır, bağımsız bir siyasî hüviyet kazandı. Bunun neticesi olarak Mısır'da bu bağımsızlığa uygun yeni bir nizam tesis edildi. Ahmed b. Tolun, kendisinden önceki diğer Abbasî valilerinden biri olmadığını ispat etmek istercesine önce idare merkezini, kendisinden önceki valilerin karargâhı olan el-Asker şehrinden başka bir yere nakletmekle işe başladı. Amr b. el-Âs, fetihten hemen sonra Fustat ordugâh şehrini kurmuştu. İlk valiler de bu Fustat şehrinde otırarak Mısır'ı idare etmişlerdi. Bu şehir, zamanla sivil bir hüviyet kazandığı için, onun yanıbaşında, yalnız idarî amaçla el-Asker adında yeni bir şehir kurulmuştu. Valilerin ikâmetgâhları ve resmî daireler el-Asker şehrinde bulunuyordu. Mısır'a geldikten sonra kısa bir süre valilerin oturduğu el-Asker şehrinde ikâmet eden Tolunoğlu Ahmed, kendisini geçici bir Abbasî valisi değil, Mısır'ın bağımsız bir hâkimi olarak düşündüğü için, kendisine ve hanedanına başşehir olacak yeni bir şehir kurmaya karar verdi. Başlangıçta bir mil kare ebadında olan ve el-Katai adı verilen bu şehrin merkezinde Tolunoğlu Ahmed'in sarayı bulunuyor; onun etrafını hükümet daireleri, komutanların ikâmetgâhları ve ordusunun kışlaları çeviriyordu. Herbiri ayrı bir hizmet için kullanılan ve o adla anılan pek çok kapısı olan bu sarayın inşâsı için ellibin dinar sarfedilmişti. Sayılarının yüzbine ulaştığı söylenen Tolunoğulları ordusundaki askerler, milliyetlerine ve sınıflarına göre kendilerine ayrılan hususî mahallelerde oturuyorlardı. Bu kalabalık ordu ve sarayın hizmetini gören her sınıftan insan, bunların etrafında kendilerine mahsus mahallelerde yerleşmişti.

Ahmed b. Tolun'dan önceki Mısır valileri veya onların nâipleri, diğer İslâm vilayetlerindeki herhangi bir vali veya nâipten farksız iken Ahmed b. Tolun, bu durumu değiştirdi ve ilk defa olarak Mısır'da hutbe, sikke gibi saltanat alâmetlerini kullanan kişi oldu.

Ahmed b. Tolun, Mısır'daki mevkiini pekiştirdikten sonra, başta Divanu'l-İnşâ olmak üzere Divanu'l-Ceyş ve Divanu'l-Harac gibi divanları yeniden teşkil etti. Mısır'da müstakil bir İnşâ Divânı'nın kurulması fevkalâde mühimdir. Çünkü bu divan sayesinde başta halife olmak üzere, bütün devletler ve hükümdârlarla müstakil olarak yazışmak mümkün oluyordu. Tolunoğullarından önce Mısır'da müstakil bir İnşâ Divânı yoktu. Çünkü Mısır'ın bütün haberleşme ve yazışmaları Bağdat'taki divan ile yapılıyordu. Ancak Mısır'ın Tolunoğulları devrinde bağımsızlığını kazanması ile yeni hâkimler de müstakil bir hükümdâr olarak istedikleri ile istedikleri gibi münasebetler kurmuşlardır. Bu divandan Tolunoğlu Ahmed'in çıkardığı fermanlar, onun idarede ne derecede kuvvetli ve kendisinden ne kadar emin olduğunu göstermektedir.

b) Sosyal Durum:

Tolunoğulları Mısır'da askeri bir rejime dayalı yabancı bir hâkimiyeti temsil ediyorlardı. Ancak çok iyi biliyorlardı ki, sadece askeri güce dayanarak bir ülkede hâkimiyetlerini sonuna kadar sürdürmeleri mümkün değildi. Ayrıca Abbasiler'e karşı istiklâllerini sağlayabilmek ve devam ettirmek için, Mısır halkından destek almaları gerektiğini de iyi idrâk etmişlerdi. Öte yandan, herşeyi ile yabancısı oldukları bu ülkede tutunabilmeleri yine de askeri güçleri ile mümkün olabilirdi. Dolayısıyla çeşitli yerlerden buraya yeni askerler getirterek onlarla kendi sistemlerini desteklemeliydiler. Bu ise iktisadi şartların iyi olması ile mümkün olabilirdi.

Mısır, fetih'ten itibaren süratle İslâmlaşmış olmasına rağmen, eski din ve âdetleri üzere yaşamaya devam eden yerli halkın sayısı Tolunoğulları devrinde çok büyük bir yekûna ulaşıyordu. Bu durumun ondört asır boyunca tedrici olarak İslâmiyet ve Araplık lehine çok değişmiş olmakla birlikte günümüze kadar devam ettiğini göz önünde bulunduracak olursak o devirlerde bilhassa hristiyan tesirinin oldukça kuvvetli olduğunu tahmin etmek güç olmayacaktır. Ancak ister müslüman, ister hristiyan veya yahudi olsun, Mısır halkı Tolunoğulları devrinde birbirleriyle çok iyi bir uyum içinde idiler. Tolunoğlu Ahmed'in ölümle sonuçlanan hastalığı esnasında her üç dinin mensupları ellerinde mukaddes kitapları ile, muallimler öğrencileri ile sahraya çıkarak hep birlikte onun iyileşmesi için dua etmişler ve ölümünden

sonra da cami, kilise, manastır ve havralarında onun ruhuna dualar okunuşlardı.

Tolunoğulları'nın geniş müsamahası sayesinde, başta Kıptiler olmak üzere gayr-i arap ve gayr-ı müslimlerin devlet dairelerinde istihdam edilmeye devam ettiklerini biliyoruz. Tolunoğlu Ahmed, teb'asına karşı o kadar müsamahalı ve şefkatli idi ki, kendisi çok samimi bir müslüman olmasına rağmen, Dımaşk'ı ziyareti esnasında yanan Meryem Kilisesi'nin yeniden inşâ edilmesi için kendi malından yetmişbin dinar vermiş ve kilise civarında evleri yanan hristiyanlara da evlerini yeniden yapmaları için çok para dağıtmıştı.

Tolunoğulları devrinde, İslâm ülkelerinin çeşitli yerlerinden gelerek Mısır'a yerleşmiş bulunan Araplarla yerliler arasında tam bir kaynaşma meydana gelmişti. Bu arada Humâraveyh, Araplarm yerliler ile evlenmelerinden doğan gençlerden (muvelledûn) müteşekkil ayrı bir askeri birlik teşkil etmişti. Kendilerine *el-Muhtâre* (seçilmişler) adı verilen bu birlik, merasimlerde kullanıldığı gibi, savaşlarda da ordunun en ön safında çarpışıyordu.

c) **İktisadi Durum:**

Tolunoğulları devrinde Mısır, iktisadi bakımdan fevkalâde yüksek bir seviyeye ulaşmıştı. Servet, sadece idarecilerin elinde değildi. Halk da bundan payını almıştı.

Halkın kalbine giden yolun iktisadi refahtan geçtiğini bilen Tolunoğlu Ahmed, kendisinden önce konulan ağır vergileri kaldırarak, yolsuzluk yapan mâliye görevlilerinin işlerine son verdi. Mali eyi güvendiği âdil kimselere emanet etti. Halka malî muamelelerde güven vermek için 872 yılında bastırdığı bakır paraya ilave olarak, vezin ve ayarı sağlam *ed-Dinâru't-Tolûnî* diye anılan yeni bir para kestirdi (880). Bu malî politikayı akıllı bir zirai, sınaî ve ticarî politika ile destekledi.

Çiftçilere iyi davranarak onların yükünü hafifletti. Mısır'da zirai hayatın göbeği Nil ile birlikte kesilmiş olduğu için, Nil'in taşıdığı su miktarını bilmek ve ona göre önceden tedbirler almak maksadıyla er-Ravza Adası'ndaki mikyâs'ı (nilometre) yeniden yaptırdı. Sulama kanallarını ıslah ederek yeni kanallar ve su kemerleri yaptırdı. Tarımda verimi artırıcı tedbirler aldı. Alınan tedbirler sonucunda, Tolunoğlu Ahmed'den önce yıllık sekizyüzbin dinar olan Mısır haracı, onun zamanında dörtmilyon üçyüzbin dinara yükselmişti ki bu nispet, neredeyse yüzde beşyüzlük bir artışa tekabül etmektedir. Tolunoğlu Ahmed'in öldüğü zaman bıraktığı miras, zamanında Mısır'ın ulaştığı zenginliği göstermeye yeter. O, saray ordu ve donanması için yaptığı har-

camaya ilave olarak imar faaliyetleri ve vakıflar için sarfettiği muazzam meblağın dışında, öldüğü zaman on milyon dinar nakit altın para, yedibin köle, yirmidörtbin hizmetçi, yedibin binek atı, altıbin katır ve eşek, üçyüz hususî binek hayvanı, yüz saf kan yarış atı miras bırakmıştı. Harcadıklarının dışında hazinesine giren yıllık gelir birmilyon dinar idi. Bağdat'a gönderdikleri ise bunların dışında idi.

Öte yandan Ahmed'in oğlu Humâraveyh, kızı Katrunedâ'nın çeyiz masrafı olarak öyle harcamalar yapmıştı ki, buna hayret etmemek mümkün değildir. Kaynağın ifadesine göre halife el-Mutezid, Humâraveyh'i kızına yapacağı çeyiz harcamalarıyla onu fakirleştirmek ve böylece Mısır'ı müdafaadan âciz bırakarak kolayca tekrar Bağdat'a bağlamayı planlamış ve bunu başarmıştır. Kaynaklarda bu düğün masrafı oldukça mübalağalı bir şekilde anlatılır. Öyle ki, Katrunedâ'nın Fustat'tan Bağdat'a kadar uzanan yol boyunca konakladığı her menzilde, baba evinin konforunu aramaması için konaklar yapılmıştı. Böylece Katrunedâ, bir menzilden diğerine âdeta babasının sarayındaki bir odadan diğerine geçiyormuşçasına ulaşıyordu.

Humâraveyh, babasının yaptırdığı sarayın bahçesini yeniden tanzim etmiş ayrıca bir saray bir de hayvanat bahçesi ve ahırlar yaptırmıştı. Sarayında sevgilisi Boran için bütün duvarları altınla kaplı Beytü'z-Zeheb denilen hususî bir oda yaptırmıştı.

Tolunoğulları devrinde keten ve yünlü dokuma başta olmak üzere pamuklu ve ipekli dokumacılık da fevkalâde gelişmişti. Bunun yanı sıra maden işçiliği, silâh yapımı ve tohumlardan yağ çıkarma, ayrıca el sanatları ve süslemecilik de oldukça yüksek bir seviyeye ulaşmıştı.

Bir ülkede ziraat ve sanatın mevcudiyeti o ülkede ticaretin de varlığına delâlet eder. Çünkü zirai ve sınaî mahsullerin bolluğu, bu malların pazarlanması zorunluluğunu da beraberinde getirir. Bu faaliyet ise hürriyet ve emniyet sayesinde yapılabilir. İşte Tolunoğulları bu iki şeye çok dikkat etmişlerdir. Ticaret için sonsuz bir hürriyet temin ederken emniyet ve asâyişi de ülkenin her tarafında sağlayarak tüccarların geliş-gidişini ve alış-verişi kolaylaştırmışlardır. Bunun yanısıra vezni ve ayarı sağlam Tolunî Dinarı adıyla bastırılan para da bu ticaretin gelişmesinde müessir olmuştur.

Tolunoğulları devrinde dahili ticaretin yanısıra dış ticaret de gelişmişti. Mısır, bu devirde doğu ile batı arasındaki mümtaz mevkiinden de istifade ile milletlerarası ticaretten de nasibini almıştır.

d) Ordu ve Donanma:

Tolunoğulları, istiklâllerini elde edip korumak için orduya ve donanmaya çok büyük ehemmiyet vermişlerdir. Kara ordusu, bilhassa Humâraveyh zamanında sayı ve kuvvet bakımından en yüksek dereceye ulaşmıştı. Ordu umumiyetle Türklerden ve siyahilerden (Sudan) mürekkep çeşitli birliklerden oluşuyordu. Ayrıca bir miktar Rum da vardı. Bunlara ilave olarak biraz önce de zikredildiği gibi, Humâreveyh müvelledûn'un çocuklarından müteşekkil ayrı bir askerî birlik kurmuştu. Askerlerin hepsinin çok zengin tahsisatları vardı. Sayısı yüzbine ulaştığı söylenilen Tolunoğlu ordusunun Humâraveyh zamanındaki bir yıllık masrafı dokuzyüzbin dinara ulaşmıştı. Bu kuvvetli ordu sayesinde Tolunoğulları dış siyasette de başarılı olmuşlardır.

Humâreveyh, Mısır'da o zamana kadar görülmemiş, fevkalâde gösterişli ve disiplinli merasimler tertip ederdi. Her milletten askerlerin farklı kıyafet ve silahlarla katıldığı bu merasimler çok gösterişli olurdu. Binlerce askerin katıldığı bu merasimlerde, siyahi askerler siyah elbise ve aksesuarları ile bir kara deniz gibi dalgalanırdı. Bütün askerler, âdeta başlarına konmuş da her an ürküp uçacak bir kuş varmışçasına sessiz hareket ederlerdi.

Tolunoğulları, donanmaya da çok büyük ehemmiyet vermişlerdi. Onlar hem Abbasiler'e karşı istiklâllerini korumak, hem de Mısır ve Şam sahillerini yabancılara karşı emniyete almak için donanmaya ihtimam göstermişlerdir. Ahmed b. Tolun, donanma ile bizzat ilgilenmiş Dimyat ve İskenderiye'deki tersaneleri yenilemişti. el-Makrizî'nin naklettiğine göre Ahmed b. Tolun'un donanması yüz harp gemisinden meydana geliyordu. Değişik hizmetler için kullanılan tekneler bu sayının dışında idi.

Tolunoğulları'nın Suriye'ye de hâkim olması, onların Suriye limanlarını ve Sugûr'u da emniyet altında tutmalarını gerektirmişti. Bu sebepten onlar Akdeniz'in doğu kısmının kontrolünü ellerinde tuttukları gibi, Suriye limanlarından çıkan Tolunoğulları gemileri, Adalar Denizi'ne kadar uzanan seferler düzenliyorlardı. Hatta, 904 yılında Selanik'e kadar uzanan Tolunoğlu donanması, bu şehri istilâ etmiş, gaziler şehirde kaldıkları günlerde ele geçirdikleri pek çok esir ve ganimet ile geri dönmüşlerdi. Başka bir tarihçinin naklettiğine göre ise Tolunoğlu Ahmed öldüğünde bin teknelik bir donanma bırakmıştı.

TOLUNOĞULLARI DEVRİNDE MISIR'DA İLMÎ VE FİKRÎ HAYAT

Tolunoğulları devrinde Mısır; başta edebiyat, tarih, dini ve felsefî ilimler olmak üzere muhtelif ilim sahalarında büyük gelişme göstermiştir. Bu ilmî faaliyet, Abbasîler devrinde İslâm âleminin şahidi olduğu büyük yenilğin bir uzantısı idi. Ancak bu devirde Mısır'da medreselerin bulunmadığına hemen işaret etmeliyiz. Dersler âdet olduğu üzere camilerdeki halkalarda veriliyordu. Bu sahada bilhassa Amr b. el-Âs Camii ve Ahmed b. Tolun Camii başta geliyordu. Öte yandan ilme ve âlimlere ehemmiyet veren emirlerin evleri de birer ilim merkezi hâlindeydi.

Tolunoğulları'nın Mısır'da tesis ettikleri müstakil İnşa Divanı, edebiyat'ın gelişmesinde müessir olmuştur. Bu divanda görev yapan kâtipler, bilhassa Kitâbet San'atının gelişmesini sağlamışlardır. Tolunoğulları devrinde Mısır İnşâ Divânı'nda ilk görev alan kişi İbn Abd diye meşhur olan Ebû Cafer Muhammed'dir. İbnü'n-Nedim'in dediğine göre bu kişi «beliğ ve fasih» birisi idi.

Öte yandan Tolunoğulları devri, şairi bol bir devir olarak göze çarpar. Servetin artışına paralel olarak bu ülkede şairlerin sayısı da artmıştı. İbn Tanrıverdi'nin, Kadı Ebû Amr Osman en-Nablûsi'den naklettiğine göre, Ahmed b. Tolun'un yaptırdığı saray ve bahçesini medheden şairlerin listesi oniki defteri doldurmakta idi. Eğer bu doğru ise, sadece adları oniki defter tutan şairlerin şiirlerini tahmin etmek pek zor olmayacaktır.

Tolunoğulları, halka karşı çok cömert davranıyorlardı. Bu yüzden şairler ve edipler, onların ihsanlarına nâil olmak için, etraflarına toplanmışlardı. Bu şairler arasında en meşhuru el-Hüseyin b. Abdüsselâm idi. Ahmed b. Tolun'un en büyük oğlu el-Abbas da şair idi.

Bu devirde şiirin yanısıra, dil çalışmaları da önemle üzerinde durulan konulardan birisi idi. Arap dili üzerinde çalışanlardan iki tanesi çok meşhur olup bunlar, el-Velid b. Muhammed et-Temimi ve Ahmed b. Cafer ed-Dineveri idiler.

Tarih yazıcılığı sahasında ise İbnüddâye diye meşhur olan Ahmed b. Yusuf b. İbrahim başta gelir. Bu zat Ahmed b. Tolun ve Ceyş'in biyografilerini yazmıştır.

Dinî ilimlerde tefsir, hadis, fıkıh ve kıraat başta gelmekte idi. Tolunoğulları ilmi ve âlimleri teşvik ve himâye ettikleri için, Doğu'dan ve Batı'dan pek çok âlim Mısır'a gelmişlerdi. Bunlar arasında er-Rebi b. Süleyman el-Muradî önde gelir. Ahmed b. Tolun kendisini davet ettiği için bu zât Mısır'a gelmiş ve önce Fustat'taki Amr b. el-Âs Camii'nde dersler verdikten sonra, Ahmed b. Tolun Camii'nin inşaatının tamamlanması üzerine derslerine burada devam etmişti. Mısır'da Şafii mezhebinin çok sayıda taraftar bulması, bu zat sayesinde mümkün olmuştur. Ebû Cafer et-Tahavî de Hanefî imamların başında geliyordu. Bilindiği gibi et-Tahavî *el-Meânî*'nin müellifi olup kendisinin tarih ve fıkıh sahasında da eserleri vardır.

Mısır'da Tolunoğulları devrindeki bu edebi ve dini hareketin yanısıra felsefî hareket de görülmektedir. Bunda en büyük pay, İskenderiye Medresesi'nin olmalıdır. Her ne kadar İslâm fetihleri neticesinde İskenderiye Mektebi, insanların daha ziyade İslâm kültürüne alâka duymaları sebebi ile, zayıflamış idiyse de hükümdarlar, tabipsiz ve müneccimsiz edemedikleri için felsefenin de konusu olan tıp ve ilm-i nücûm gelişmeye devam etmiştir. Tolunoğulları devrinde bu iki ilim sahası ile meşgul olanlar, umumiyetle hristiyan idiler. Bunların başında olan Said b. Nevfel en-Nasranî, aynı zamanda Ahmed b. Tolun'un tabibi idi. Bu zat aynı zamanda İskenderiye Patriği tayin edilmişti. Kendisinin tıp ve cedel sahasında kitapları olduğu gibi, Aristo'nun bazı eserlerini de Arapça'ya tercüme etmiştir.

Görüldüğü gibi Mısır, Tolunoğulları devrinde miladî IX. yüzyılda İslâm dünyasının her tarafından görülen ilmi ve fikri uyanışından da nasibini almıştır.

Tolunoğulları'nın Mısır'daki İmar Faaliyetleri :

Tolunoğulları, Mısır'da hüküm sürdükleri kısa müddet zarfında bu ülkede büyük imar faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu imar faaliyetlerinin başında şüphesiz Tolunoğullarına başkent olarak kurulan el-Kâtaî şehrinin tesisi gelir. Daha önceki vali veya naiplerin oturdukları ve hükümet dairelerinin bulunduğu Fustat ve el-Asker'den uzakta ve müstakil olarak inşâ edilen bu şehir, başlangıçta bir mil karelik bir mesaha üzerinde kurulmuştu.

Bu şehrin merkezinde Tolunoğlu Ahmed'in sarayı ve hükümet daireleri bulunuyordu. Her biri ayrı bir hizmet için kullanılan ve o adla anılan pek çok kapısı olan bu sarayın inşâsı için Ahmed, ellibin dinar sarfetmişti. Ahmed'in sarayının etrafında komutanların ikâmetgâhları ve ordusunun kışlaları vardı. Sayısının yüzbine ulaştığı

söylenilen Tolunoğulları ordusundaki Türkler, Siyahiler, Rumlar, vs. milliyetlerine ve sınıflarına göre kendilerine tahsis edilen hususi mahallelerde oturuyorlardı. Bu kalabalık ordu ve sarayın hizmetini gören her sınıf insan, bunların etrafında kendilerine mahsus mahallelerde yerleşmişlerdi. Her meslek erbabının kendisine has yerlerde oturduğu bu şehrin muntazam bir planı vardı. Pek çok cami, çarşı han, hamam, değirmen ve fırın şehri süslüyordu. Zamanla büyüyüp genişleyen ve el-Asker ve Fustat ile birleşerek tek bir şehir hâline gelen el-Katai şehri, hilâfet orduları komutanı Muhammed b. Süleyman el-Kâtibî tarafından yerle bir edildiği sırada (905) yüzbin hânelik büyük bir şehir idi.

Bu gün artık hepsi tarih kitaplarında kalmış bulunan Tolunoğullarının imar faaliyetlerinden günümüze kadar ulaşabilen yegâne eser, devletin kurucusunun adı ile anılan camidir. Yeşkûr Dağı üzerine, Samerra Ulu Camii planında yapılan bu eserin minaresi nevinin Mısır'daki yegâne örneğidir. Rivayete göre Tolunoğlu Ahmed, bu camii firavunlardan birinin mezarından çıkan define ile yaptırmış ve cami için harcadığı yüzyirmibin dinardan arta kalan define parasını da yine Mısır'da nevinin ilk örneği olan hastahaneye ve diğer hayır işlerine vakfetmiştî. Caminin içinde bir de eczane vardı. Ayrıca burada, her cuma günü namaz kılarken hastalananları anında tedavi etmek üzere bir de tabip bulunuyordu. Caminin yanında biri kadınlar ve diğeri erkekler için olmak üzere iki de hamam yapılmıştı.

Humâraveyh, babasının her sınıf halk tarafından sevilmesinin esas sebebinin askerî başarıları değil, halkın gelir ve refahını artıran tedbirleri ve imar faaliyetleri olduğunu bildiğinden, babasının yolundan gitmek istedi. Ancak bütün faaliyet ve masraflarını, halka faydalı eserler yapmaktan ziyâde, gösterişe ve lükse tahsis etmekten de kendini alamadı.

Humâraveyh, babasının yaptırdığı sarayın bahçesinde yeni düzenlemeler yaptığı gibi, ayrıca kendisi de bir bahçe yaptırdı. Burası her çeşit meyve ve süs bitkileriyle donatılmıştı. Ağaçların gövdeleri, çeşitli renklerde işlemeli madenî levhalarla kaplanmış, ağaçlara madenî meyveler asılmıştı. Fıskıyeli havuzlardan akan sular çiçek seralarını suluyor, dörtbir taraftan getirtilen nâdide kuşlar tatlı sesleriyle ötüşüyorlardı. Bahçıvanlar çiçeklere ve süs bitkilerine makaslarla öyle şekiller vermişlerdi ki, seyreden kendisini bir tablo karşısında zannederdi. Halı ve kilim şekillerinden yazıya kadar her türlü süslemeler arasında çeşitli hayvanlar dolaşıyordu.

Bu bahçedeki hayvanat bahçesinde her cins hayvan vardı. Bunlardan mavi gözlü bir arslan, Humâraveyh'in şahsî dostu ve koruyu-

cusu idi. Gözünün renginden dolayı «Zurayk» adını verdiği bu arslan, onunla dolaşır, ve onu korurdu.

Humâraveyh, bu bahçede bir köşk yaptırmıştı ki bu köşkün bütün duvarları Laciverd ve altınla kaplı idi. Bu duvarlar, başta kendisinin ve sevgililerinin freskleri olmak üzere, muganniye ve rakkaselerin freskleri ile süslenmişti. Âdeta hakiki gibi olan bu fresklerin başında mücevher ve altınla süslü taşlar, kulaklarında değerli küpeler vardı. Elbiseleri çeşitli boyalarla boyanmıştı. O zamana kadar böyle bir şey ne yapılmış ne de görülmüştü.

Humâraveyh, bu köşkün önünde elli zıra uzunluğunda ve genişliğinde bir havuz yaptırmış, içini cıva ile doldurtmuştu. Havuzun ortasında hava ile şişirilen bir yatakta istirahat etmekteydi. Buralarda daha sonra yapılan arkeolojik kazılarda da cıva kalıntılarına rastlanmıştır. Humâraveyh avcılığa ve biniciliğe düşkündü. Babasının yaptırdığı hipodroma o da ehemmiyet vererek geliştirmişti. Fustat'ın at yarışları bu devirde zirveye ulaşmıştı.

Humâraveyh'in bu debdebe ve lükse dönük israflarından devletin hâzinesi tamtakır kaldı. Humâraveyh 896'da öldüğü zaman tarihçinin deyişiyle: «*Kendisi için ölünebilecek en uygun zamanda ölmüştü.*» Çünkü arkasından Mısır tahtına geçen oğulları askere cülûs bahşişi verecek para bile bulamamışlardı. Buna rağmen Humâraveyh'in debdebeli ve lüks hayatı, Mısırlılar'ın hâtıralarında, Mısır'ın zenginlik ve servetinin canlı bir örneği olarak yaşamaya devam etmiştir.

Humâraveyh'in haleflerinin on yıllık saltanatı sonunda Mısır, tekrar Tolunoğlu Ahmed'in vali nâibi olarak geldiği zamanki durumuna dönmüş, o zamanın İslâm dünyasının bu en zengin ülkesi, İslâm Ordusunun eline geçmiştir.

Tolunoğulları, Mısır tarihinde askeri bir rejime dayalı yabancı bir hâkimiyeti temsil etmekle birlikte Mısır'ı, fethinden beri erişemediği iktisadî bir refah ve siyasî bağımsızlığa kavuşturmuş ve kendisinden sonra orada kurulacak devletlere de güzel bir örnek olmuştur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SÂCOĞULLARI

1 — Ebu's-Sâc Divdâd b. Divdest:

Sâcoğulları ailesi aslen Uşrusana menşelidir(1). Ailenin İslâm devleti hizmetinde faaliyet gösteren ilk temsilcisi Ebu's-Sâc Divdad b. Yusuf Divdest(2)'in ne zaman memleketini terkettiği bilinmemektedir. Muhtemelen Halife Me'mûn zamanında Ahmed b. Ebî Hâlid'in 207 (822-823) yılında Uşrusana'yı fethetmesi üzerine ülkesini terketmek zorunda kaldığı sanılmaktadır. Ebu's-Sâc'ın, Türk olduğuna dair kaynaklarda açık bir bilgiye rastlanmaz. Ancak bu aile hakkında bilgi veren çağdaş tarihçiler, kaynak göstermemelerine rağmen, onların Türk asıllı olduklarını tereddütsüz kabul etmektedirler(3). Maveraünnehr ve Batı Türkistan, VII. asrın sonlarından itibaren Türklerin elinde bulunuyordu. Taşkent, Semerkand, Fergana, Buhara ve Uşrusana bölgelerinde Göktürklere bağlı Türk beylikleri bulunuyordu. Bu siyasi hâkimiyet yanında nüfus çoğunluğu da Türkler'den meydana geliyordu(4). Ebu's-Sâc'ın memleketindeki mevkii bilinmemekle birlikte İslâm devleti hizmetinde komutan olarak faaliyet göstermesi, onun memleketinin ileri gelenlerinden olduğunu göstermektedir. Zira bu

---

(1) İbn Havkal (Kitâb Suret el-Arz, ed. J.H. Kramers, Leiden-Leibzig 1938-1939, s. 506) Sâc Oğulları'nın Uşrusâna'nın Cankâkes kasabasına mensup olduklarını yazmaktadır.

(2) İbn Hallikân, Vefeyât el-A'yân, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Mısır 1949, V, 457

(3) M. Defrémery, «Memoire sur la Famille des Sadjides» Journal Asiatique, 410; Cl. Huart Sâciler mad. Halil Edhem, Düvel-i İslâmiye, İstanbul 1927, s. 170, J.A.

(4) Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul 1971, I, 66 vd.

devirde Abbasi ordusunda temayüz etmiş olan hemen hemen bütün Türk komutanları geldikleri bölgelerin önemli idarecilerinden idiler. Ayrıca Ebu's-Sâc'ın oğlu Muhammed'in, Uşrusana hâkimlerine verilen *el-Afşin* ünvanını taşıması, Sâcoğulları'nın Uşrusana'nın ileri gelen bir ailesi olduğunu teyid etmektedir. Ebu's-Sâc'ın, Türkler'in siyasi ve askeri kadroları ellerinde bulundurdukları *Samerra devrinde* komutanlık ve valilik görevlerinde bulunması ve bu devrin meşhur Türk komutanlarından Afşin'in maiyetinde çalışması onun Türk asıllı olma ihtimalini daha da kuvvetlendirmektedir. Ancak burada dikkati çeken husus, isminin (Divdad) Farsça olmasıdır. Fakat İran kültürünün hâkim olduğu bir sahada bu durum normal karşılanabilir. Bununla beraber yalnız isme bakarak bir kimsenin milliyeti hakkında kesin bir hüküm verilemeyeceği de açıktır. Bütün bu ihtimalleri göz önüne alarak Sâcoğulları hanedanının Türk asıllı olduklarını kabulde hataya düşülmeyeceği kanaatindeyiz.

Halife Me'mûn'un, Türkler'den askeri birlikler meydana getirdiği sıralarda(1) hilafet ordusu saflarına katıldığı anlaşılan Ebu's-Sâc'ın, bu halife zamanında ismini duyuracak bir faaliyetine rastlanmamaktadır. Ancak Halife Mu'tasım'ın Bâbek isyanını bastırmaya memur ettiği Afşin'in maiyetinde küçük bir birlik komutanı olarak bu harekâta katıldığı, kaynaklarda onun ilk askeri faaliyeti olarak geçmektedir. Afşin komutasındaki birliklerin iki yıllık bir mücadeleden sonra Bâbek'in merkezi olan el-Bazz şehrini ele geçirmeleri üzerine artık kurtuluş ümidinin kalmadığını gören Bâbek; daha önce mektuplaştığı Bizans imparatorunun himayesine sığınmak maksadiyle el-Bazz'da sokak muharebelerinin bütün şiddetiyle devam ettiği bir sırada bu karışıklıklardan faydalanarak kaçmaya muvaffak oldu. Çarpışmaların sona erip Bâbek'in kaçtığını farkeden Afşin, Ebu's-Sâc komutasında dörtyüz-beşyüz kişilik bir birliği onu takibe memur etti. Ebu's-Sâc, Ermeniye bölgesinde Bâbek'e yetişti ise de yapılan çarpışmada onu yakalayamadı. Ancak kardeşini, annesini, karısını ve komutanı Muâviye'yi esir alarak Afşin'e gönderdi. Bundan sonra da takibe devam eden Ebu's-Sâc, nihayet 10 Şevvâl 222 (15 Eylül 837) tarihinde Bâbek'i yakalayarak bu kıymetli esiriyle beraber Berzend'de bulunan Afşin'in yanına geldi(2).

Ebu's-Sâc'ın, Halife Mûtasım zamanında katıldığı ikinci askeri harekât, Mazyar b. Karin'in isyanının(3) bastırılmasına bir birlik ko-

(1) Hakkı Dursun Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, İstanbul 1976, 61 vd.

(2) Taberî, neşr. M.J. de Goeje, Leiden 1879-1898, III, 1222-1228, İbnü'l-Esîr, neşr. C.J. Tornberg, Beyrut 1965, VI, 472 vd.

(3) Mazyar b. Karin ve isyanı hakkında bkz. V. Minorsky İslâm Ansiklopedisi, Mazyar b. Karin mad.

mutanı olarak iştirak etmesidir. 224 (839) yılında Abbasî halifesine ödediği vergiyi keserek Taberistan'da isyan bayrağını açan ve kısa zamanda kuvvetlenen Mazyar üzerine Horasan valisi Abdullah b. Tahir gönderildi. İsyanın bütün Taberistan'a yayılması üzerine Abdullah b. Tahir komutasındaki birlikler bölgeyi doğu ve güneydoğu taraflarından muhasara altına aldı. Halife Mutasım da merkez ve diğer eyaletlerden topladığı kuvvetleri üç ayrı koldan Taberistan'a sevketti. Halifenin gönderdiği birliklerden birisinin komutanı Ebu's-Sâc olup el-Lariz ve Dunbavend cephesinden Taberistan'a girmesi emredilmişti(1). Ebu's-Sâc'ın Mazyar'ın yakalanarak isyanın sona ermesine kadar askerî harekâta katıldığı anlaşılmaktadır.

Bâbek isyanını bastırmaya memur edildiği zaman Azerbaycan ve Ermeniye valiliğine de tayin edilen Afşin, isyanın bastırılmasından sonra Samerra'ya dönünce Azerbaycan'ın idaresini, vekili sıfatiyle akrabası Mengü-çur'a bırakmıştı. Fakat çok geçmeden Mengüçur, etrafına topladığı kuvvetlere güvenerek isyan etti (224/839). Halife Mutasım, Afşin'den isyanın bastırılmasını istedi. Afşin, âsi üzerine Ebu's-Sâc'ı gönderdi. Ebu's-Sâc'ın Mengü-çur'a karşı bir başarı kazanamadığı, isyanın bastırılmasına başka komutanların gönderilmesinden anlaşılmaktadır. Ancak bu sırada halife nezdinde büyük bir itibar sahibi olan Afşin'in rakipleri, Ebu's-Sâc'ın Afşin tarafından Mengü-çur'a yardıma gönderildiğini ileri sürerek onun halife nezdindeki itibarını sarsmak istemişlerdir. Ancak Ebu's-Sâc'ın yardıma gönderildiği hususu oldukça şüpheli olup Afşin'e karşı girişilen menfi propagandanın bir neticesidir(2).

Ebu's-Sâc'ın, Mengü-çur'a karşı uğradığı başarısızlıktan sonra uzun müddet askerî ve siyasî faaliyetine rastlanmamakta, daha doğrusu bu hususta kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Ebu's-Sâc'ın bir kenara itilmesi onun bu başarısızlığından ziyade Afşin'e olan yakınlığıyle ilgili olmalıdır. Bilindiği gibi Uşrusana hükümdar âilesinden olan Afşin, Halife Me'mun ve Mutasım devirlerinde büyük askerî başarılar kazanmış ve bunun neticesi olarak bilhassa ordu içinde büyük bir nüfuz sahibi olmuştu. Onun nüfuz ve itibarını çekemeyenler çeşitli bahaneler uydurarak neticede hapse atılmasını ve ölüme terkedilmesini sağlamışlardır(3). Aslen Uşrusanalı olması ve Afşin'in maiye-

(1) Taberî, III, 1278; İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, neşr. M.J. de Goeje, Leiden 1869, 505; İbnü'l-Esir, VI, 496

(2) Bu hususta bkz. Hakkı Dursun Yıldız, Abbasiler Devrinde Türk Kumandanları; el-Afşın Haydar b. Kâvûs, Tarih Enstitüsü Dergisi, sayı 4-5, 1-22.

(3) Hakkı Dursun Yıldız, Aynı makale

tinde temayüz etmesi aynı zamanda Afşin'e olan yakınlığı sebebiyle Ebu's-Sâc, Afşin'in bertaraf edilmesinden sonra her hangi bir göreve getirilmemiştir. Bu durum, Sâcoğulları hakkında araştırma yapmış olan tarihçileri yanıltmış olmalıdır ki, bunlar Ebu's-Sâc'ı Halife Mütevekkil'in komutam olarak kabul etmişler ve onun Mutasım devrindeki askeri faaliyetlerinden hiç bahsetmemişlerdir(1).

Halife Mütevekkil'in son yıllarına doğru Ebu's-Sâc'ın idari kadrolarda görev aldığını görmekteyiz. 242 (856-857) yılında Ebu's-Sâc, Halife Mütevekkil tarafından Tarik Mekke valiliğine tayin edilmiştir (2). Bu vazife muhtemelen Irak ile Mekke arasındaki hac yolunun bedevi Arap kabilelerinin baskınlarına karşı korunmasıdır.

251 (865) yılında Samerra'da meydana gelen karışıklıklar sebebiyle Halife Müstain'in Vasif et-Türki ve Boga es-Sagir ile birlikte Bağdat'a kaçması ve Samerra'da bulunan diğer Türk komutanlarının Mûtezz'i halife ilân etmeleri üzerine her iki taraf da eyalet valilerini ve komutanları kendi taraflarına kazanmak için harekete geçmişlerdir(3). Hâlâ Tarik Mekke valiliğinde bulunan Ebu's-Sâc, biri Bağdat'ta diğeri Samerra'da iki halifenin ortaya çıktığı ve aralarında iktidar mücadelelerinin devam ettiği sırada Müstain tarafını tutmuş ve hatta valisi bulunduğu bölgede çıkan karışıklıkları Bağdat'tan gönderilen yardımcı kuvvetlerin sayesinde bastırabilmiştir. Bu başarıyı müteâkip yanında yediyüz süvarisi ve bir miktar esirle birlikte 26 Rebîülevvel 251 (27 Nisan 865) tarihinde Bağdat'a gelmiştir. Halife Müstain ve Bağdat muhafızı Muhammed b. Abdullah b. Tahir tarafından iyi karşılandı ve hatta ona hil'at ve kılıç verildi. Bir müddet Bağdat'ta kaldıktan sonra tekrar vazife mahalline döndü(4).

Müstaîn ile Mutezz'in birlikleri arasında çarpışmalar devam ederken Ebu's-Sâc, İsmail b. Firâşe ve Yahya b. Hafs adlı iki komutanla birlikte Medâin'e gönderilerek burasını Mutezz'in birliklerine karşı korumakla vazifelendirildi. Ebu'l-Sâc şehrin etrafına hendek kazdırarak savunma tedbirlerini arttırdı. Diğer taraftan Muhammed b. Abdullah onlara takviye kuvvetleri gönderiyordu(5). Aynı yılın Receb (Temmuz-Ağustos) ayında Ebu's-Sâc ile, Mutezz'in tarafını tutan Türk komutanlarından Bayık Bey arasında meydana gelen çarpışma-

(1) M. Defrémery, Aynı makale, tome IX, 410; Cl. Huart, Sâciler mad. İslâm Ansiklopedisi; Halil Edhem, Düvel-i İslâmiye, 170
(2) Taberî III, 1436; İbnü'l-Esir, VII, 85
(3) Bu hususta daha geniş bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, 114 vd.
(4) Taberî, III, 1559, 1594; İbnü'l-Esir, VII, 151
(5) Taberî, III, 1599; İbnü'l-Esir, VII, 152

da Ebu's-Sâc galip gelerek karşı tarafa ağır kayıplar verdirdi(1). Ebu's-Sâc ile Mutezz taraftarları arasındaki ikinci çarpışma Ramazan (Eylül-Ekim) ayında Carcarâya kasabasında oldu ve yine Ebu's-Sâc galip geldi. Ancak bu mağlubiyetten kısa bir zaman sonra Mutezz'in birlikleri Anbar'ı ele geçirerek Bağdat'ı batı tarafından sıkıştırmaya başladılar. Muhammed b. Abdullah bunlara karşı koymakta güçlük çekiyordu. Diğer taraftan Ebû Nasr Muhammed b. Boga el-Kebir komutasındaki birlikler fazla zorlanmadan Medâin'i zaptettiler(2).

Müstain ile Mûtezz arasındaki iktidar mücadelesi 4 Muharrem 252 (25 Ocak 866) tarihinde Müstain'in hilâfetten çekilmek zorunda kalmasiyle sona erdi. Yeni halife Mutezz, bu dahili mücadelede Müstain'i destekleyenlere karşı her hangi bir harekete geçecek güçte değildi. Müstain'i destekleyenlerin başında bulunan Muhammed b. Abdullah yine Bağdat muhafızlığı görevine devam ediyordu. Hatta kısa zaman sonra Türkler'e karşı Mutezz'in en sadık adamlarından birisi olmuştur. İç savaşın sona ermesinden sonra Ebu's-Sâc, Muhammed b. Abdullah'ın vekili sıfatiyle Kûfe ve çevresinin idaresine memur edildi(3).

Ebu's-Sâc'ın Kûfe'deki vazifesi fazla uzun sürmemiştir. Halife Mutezz'in, Vasif ve Boga es-Sagir'in Samerra'ya dönmelerine müsade etmesinden sonra, muhtemelen bu iki komutanın telkin ve istekleri neticesinde Ebu's-Sâc tekrar eski vazifesine, hac yolu muhafızlığına (Tarik Mekke valiliğine) tayin edildi 252(866)(4). Öyle anlaşılıyor ki, Ebu's-Sâc, Muhammed'in maiyetinde bulunmaya Tarik Mekke valiliğini tercih etmiştir. Çünkü Türk komutanları ile halifeler arasındaki mücadeleler sırasında Tahiriler'in bütün fertleri gibi Muhammed de halifelerin cephesinde yer almıştır. Muhammed'in Türk komutanları hakkındaki düşüncelerini yakından öğrenme imkanına sahip olan Ebu's-Sâc kendi emniyeti bakımından ona bağlı olmayan bir vazifede çalışmayı daha uygun bulmuş olmalıdır.

(1) Taberî, III, 1616

(2) Taberî, III, 1624 vd.; İbnü'l-Esîr, VII, 157

(3) Taberî, III, 1656 vd.; İbnü'l-Esîr, VII, 168

(4) Taberî, III, 1685. E. de Zambaur (**Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'Histoire de l'Islam**, Hannover 1927, 43) Ebu's-Sâc'ı 252-257 yılları arasında Kûfe valisi olarak göstermiştir. Her şeyden önce onun Kûfe valiliğinden pek bahsedilemez. Çünkü yukarda da belirtildiği gibi Ebu's-Sâc, Kûfe'yi Muhammed'in vekili sıfatiyle kısa bir müddet idare etmiştir. Diğer taraftan onun 257 (870-871) yılına kadar Kûfe'de valilik yaptığı hiç bir kaynak tarafından teyid edilmediği gibi 257 yılında Ebu's-Sâc'ın Kınnesrin, Halep ve Avâsım valisi olduğunu bizzat E. de Zambaur kaydederek (s. 383) tenakuza düşmektedir. Onun Kûfe'deki vazifesi muhtemelen bir yıl kadar sürmüştür.

Müstaîn ile Mutezz arasındaki iktidar kavgaları ülke dahilinde asayişin daha da bozulmasına ve her tarafta isyanların patlak vermesine ortam hazırlamıştı. İktidar mücadelelerinin devamından faydalanan İsmail b. Yusuf el-Alevî adlı birisi Mekke'yi işgal etmiş ve onun ölümünden sonra da oğlu Muhammed aynı durumu devam ettirmiştir. Bu hâl, Ebu's-Sâc'ın Tarik Mekke valiliğine yeniden tayin edilmesine kadar devam etmiştir. Ebu's-Sâc'ın, Halife Mutezz tarafından Hicaz'daki bu isyanı bastırmaya memur edildiğini haber alan Muhammed b. Yusuf el-Alevî, ona karşı koyamayacağını anlayarak kaçtı. Mekke'deki bu alevî işgali kısa sürmüş, fakat şehir halkına çok zararı dokunmuştur(1).

Ebu's-Sâc, Rebiülevvel 254 (Mart 868) tarihinde Diyâr-ı Mudar, Kınnesrîn, Halep ve Avasım valiliğine tayin edildi(2). Bu devrin tarihçilerinden Yakubî, biraz daha tafsilat vererek Kelb kabilesinin Kınnesrîn valisi Muhammed el-Müvellid'e karşı ayaklanıp onu mağlup etmeleri üzerine Muhammed'in azledildiğini ve onun yerine Ebu's-Sâc'ın getirildiğini yazmakta, ancak tayin tarihi hakkında kesin bir rakam vermemektedir(3). Ebu's-Sâc'ın, İslâm devletinin Bizans'a karşı yaptığı gazaların merkezi durumunda olan bu askerî bölgedeki valiliğinin ne kadar devam ettiğini ve valiliği sırasında Bizans'a karşı her hangi bir sefere çıkıp çıkmadığını bilmiyoruz. Yakubî, Mutemid halife olduğu zaman her tarafa kendisine biat edilmesi için mektuplar yazdığını, bu sırada Diyâr-ı Mudar, Diyâr-ı Rebîa ve Kınnesrîn valisi olan Ebu's-Sâc'ın ona biat ettiğini kaydetmektedir(4). Buna mukabil İbnü'l-Adîm ise Ebu's-Sâc'ın valiliğinin Halife Mühtedî zamanında (869-870) Ahmed b. İsa b. Şeyh'in Suriye'ye hâkim olmasına kadar devam ettiğini belirtmektedir(5).

256(870) yılında Basra civarında isyan eden Zenci köleler kısa zamanda Ubulla, Abadan ve Basra'yı zaptederek Abbasî hilâfeti için büyük bir tehlike oldular. On üç yıl kadar devam eden ve büyük tahribata sebebiyet veren bu isyanın bastırılması sırasında Ebu's-Sâc'ın birlik komutanı olarak harekâta katıldığı görülmektedir. 261 (874-875) de Ahvaz valisi Abdurrahman b. Müflih'in Fars'a tayin edilmesi üzerine Ahvaz valiliğine Ebu's-Sâc getirilmiş ve bu bölgede faaliyet

(1) Mes'ûdî, **Murûcü'z-Zeheb**, neşr. C. Barbier de Meynard ve Pavet de Courtellle, Paris 1861-1877, VII, 395

(2) İbnü'l-Adîm, Kemaleddin, **Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb**, nşr. Sami Debhan, Dımaşk 1951, I, 74; İbnü'l-Esîr, VII, 179

(3) Ya'kubî, **Tarih**, II, 497

(4) Ya'kubî, **Tarih**, II, 507

(5) İbnü'l-Adîm, Aynı eser, I, 74. E.de Zambaur (Aynı eser, 32) kaynak belirtmeden 258 (871-872) yılını vermektedir.

gösteren Zenci komutanlarından Ali b. Eban ile savaşa memur edilmiştir. Derhal Ahvaz'a giden Ebu's-Sâc, daha buradan ayrılmamış olan Abdurrahman ile birlikte Ahvaz yakınında ed-Dülâb mevkiinde Zenciler ile savaşa tutuştular. Savaş sırasında Abdurrahman'ın ölmesi üzerine tek başına onlara karşı koyamayacağını farkeden Ebu's-Sâc, Asker Mükrem'e çekildi. Zenciler Ahvaz'a girerek yağma ve katliâmda bulundular. Kuvvetlerini takviye ettikten sonra tekrar Zenciler üzerine yürüyen Ebu's-Sâc, onlarla yaptığı ikinci savaşı da kaybetti. Uğradığı mağlubiyetler onun azline sebep olmuş ve yerine İbrahim b. Sîma et-Türkî tayin edilmiştir(1). Böylece Ebu's-Sâc'ın, Ahvaz valiliği bir yıl bile sürmemiştir.

Ebu's-Sâc, Ahvaz valiliğinden azlinden kısa bir müddet sonra, Fars ve civarını ele geçirerek Bağdat'a doğru ilerlemekte olan Yakub b. Leys el-Saffâr'ın yanına giderek onun hizmetine girdi(2). Öyle anlaşılıyor ki, bu azl, ona pek ağır gelmiş ve bu sebeple Abbasi hilâfetini tehdit etmekte olan Saffariler'in safına geçmekte tereddüt etmemiştir. Ancak onun Saffariler hizmetinde askeri faaliyetine rastlamamaktayız. Bununla beraber Yakub b. Leys ile halife kuvvetleri arasında yapılan ve Yakub'un ağır mağlubiyeti ile son bulan Deyru'l-Akûl yakınındaki savaşta 9 Receb 262 (8 Mart 876) Ebu's-Sâc'ın Yakub'un yanında bulunduğu anlaşılıyor(3). Fakat savaşta faal bir rol alıp almadığını bilmiyoruz. Ebu's-Sâc'ın, Yakub b. Leys'in tarafına geçmesi, Halife Mutemid'in nâibi Ebû Ahmed el-Muvaffak'ı çok öfkelendirmiş ve bunun neticesi olarak malları müsadere edilmiş ve ıktaları da Mesrûr el-Belhî'ye verilmiştir(4).

Ebu's-Sâc'ın, Yakub b. Leys'in ölümünden (Şevval 265/Mayıs 879) sonra Saffariler'in hizmetinde kalmak istemediği anlaşılmaktadır. Bunda Ebû Ahmed el-Muvaffak'ın davetinin de rolü olmuştur. Nitekim Amr b. Leys'in karargâhından ayrılıp Bağdat'a dönerken Rebiülâhir 266 (Kasım-Aralık 879) tarihinde Cundişapur'da vefat etmiştir(5).

Ebu's-Sâc'ın İslâm devleti hizmetindeki askeri ve idari faaliyetleri kırk yıl kadar devam etmiştir. Samerra devrinde halifeler ile Türk komutanları arasında devam eden kanlı mücadelelere katılmamıştır. Vazifesi icabı daima merkezden uzakta bulunması onun, merkezde devam eden siyasi mücadelelere katılmasını önlemiştir. O, bu devir Türk komutanlarından Afşin, Aşnas, Boga el-Kebîr, Vasif et-Türkî, Boga

(1) Taberî, III, 1888 vd.; İbnü'l-Esîr, VII, 276; Kitâbu'l-Uyûn, IV, cildi nşr. Ömer es-Saîdî, Dımaşk 1972-1973, IV/1, 29
(2) Taberî, III, 1892; İbnü'l-Esîr, VII, 290; Uyûn, IV/1, 31
(3) İbn Hallikân, Aynı eser, V, 457
(4) Taberî, III, 1896; İbnü'l-Esîr, VII, 292; Uyûn, IV/1, 32
(6) Taberî, III, 1937; İbnü'l-Esîr, VII, 333

es-Sagir vs. gibi birinci derecede bir komutan olmamakla birlikte devlet erkânı arasında nüfuz ve itibara sahip olduğu anlaşılmaktadır. Zira ölümünü müteakip oğlu Muhammed el-Afşin, onun uzun müddet idaresini deruhte ettiği Tarik Mekke valiliğine getirilmiştir. Onun tarihî şahsiyet olarak ehemmiyeti Sâcoğulları hanedânının kurucusu olmasıdır.

2 — Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin :

Sâcoğulları hanedanından, İslâm devleti hizmetine girmiş ve hânedana ismini vermiş olan Ebu's-Sâc'ın Rebiülâhır 266 (Kasım-Aralık 879) tarihinde Cundişapur'da vefat ettiği zaman geriye iki oğlu kalmıştı: Muhammed el-Afşin ve Yusuf.

Uzun müddet Tarik Mekke ve bu arada Kınnesrin, Halep, Avasım ve Ahvaz valiliklerinde bulunmuş olan Ebu's-Sâc'ın, Zenciler'e karşı uğradığı mağlubiyet sebebiyle vallilikten azledilmesi yüzünden Saffariler'in safına geçmesinden kısa bir müddet sonra tekrar Abbasî halifesinin hizmetine dönerken yolda ölümü(1) üzerine Tarik Mekke valiliği Haremeyn valiliğiyle birlikte oğlu Muhammed el-Afşin'e verilmiştir 266 (880) (2).

Muhammed el-Afşin'in ne zaman doğduğu, adı geçen valiliğe tayinine kadar ne gibi askerî ve idarî faaliyetlerde bulunduğu hakkında kaynaklarda her hangi bir bilgiye rastlanamamıştır. Ancak onun Samerra'da doğduğunu, babasının kırk yıl kadar İslâm devleti hizmetinde çalıştığını göz önüne alarak söyleyebiliriz. Ayrıca her zaman Bedevilerin baskınlarına maruz kalan hac yollarının, Mekke ve Medine gibi önemli şehirlerin valiliğine tayin edilmesi, onun daha önce buna benzer vazifelerde bulunduğunu, diğer bir ifade ile az da olsa tecrübe sahibi bir kimse olduğunu göstermektedir.

Muhammed el-Afşin'in Haremeyn valiliğine tayin edildiği sırada Mekke, 265 (878-879) yılından itibaren bu şehirdeki birliklerin komutanlığını yapmakta olan ve daha sonra Basra civarında isyan etmiş bulunan Zencilerin safına katılan Ebu'l-Mugire İsa b. Muhammed el-Mahzumi'nin kontrolünde bulunuyordu. Muhammed, 8 Zilhicce 266 (20 Temmuz 880) tarihinde el-Mahzumî ile yaptığı savaşı kazanarak onun ağırlıklarını ele geçirdi ve Mekke'yi Zenciler'in tasallutundan kurtarmış oldu(3).

(1) Ebu's-Sâc hakkında bkz. Hakkı Dursun Yıldız, **Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hânedânı, Sâc Oğulları I, Ebu's-Sâc Divdâd b. Divdest**, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, sayı 30, İstanbul 1976

(2) Taberi, III, 1942; İbnü'l-Esir, VII, 336

(3) Taberi, III, 1996; İbnü'l-Esir, VII, 362

267 yılı Şevval ayında (Mayıs-Haziran 881) Muhammed el-Afşin'in birlikleri, bir müddetten beri Kûfe'yi elinde bulunduran el-Heysem b. el-Alâ b. Cumhur el-İcli'nin öncü kuvvetleriyle yaptıkları savaşı kazanarak karargâhta bulunan mal ve silahları zaptettiler.

Muhammed el-Afşîn, 268 (881-882) yılında Vasıt'a bağlı küçük bir kasaba olan el-Kariye'yi işgal eden Muhammed b. Ali b. Habib el-Yeşkurî adlı bir âsi ile karşılaştı. Yapılan savaşta el-Yeşkuri mağlup oldu ve öldürüldü(1). Yine aynı yıl el-Harun adıyle bilinen bir Alevi'nin hac yollarında yağma ve çapul yapması üzerine Muhammed, bu âsiyi bertaraf etmeye memur edildi. Onun hac yollarını emniyete almasından sonra hacc yapılabilmiştir(2).

el-Mahzumi'nin 266 yılında mağlup edilmesine rağmen, hâlâ Hicaz bölgesindeki nüfuzu devam ediyordu. Bilhassa Cidde limanını elinde bulundurmasının Mekke için her zaman tehlike arzedeceğini bilen Muhammed el-Afşin, 269 yılı başlarında (882) Cidde'ye bir ordu gönderdi. Bu birlikler el-Mahzumi'ye alt içi silah ve diğer eşya ile dolu iki gemiyi zaptettiler ve bu bölgedeki nüfuzunu tamamen kırdılar(3).

Muhammed el-Afşin'in bu başarıları merkezde ona bir itibar sağlamış olacak ki, Cemaziyelâhir 269 (Aralık 882 - Ocak 883) tarihinde Tarik Mekke ve Haremeyn valiliğine ilaveten yine küçük çapta karışıklıkların hüküm sürdüğü Anbar, Tarik el-Fırat(4) ve Rahba valiliği de uhdesine verildi(5). Muhammed, Rahba'ya hareket edeceği sıralarda Hicaz bölgesinde Bedeviler yağma ve çapulculuğa başladılar. Bu sebeple önce Bedeviler'e karşı harekete geçmek zorunda kaldı. Çarpışmanın ilk anlarında Muhammed'in birlikleri Bedeviler'in karşısında bir varlık gösteremediler. Fakat geceleyin Muhammed'in âni bir baskını sayesinde âsiler mağlup oldular. Ancak Hicaz'da sükûnet sağlandıktan sonra Muhammed, yeni tayin edildiği bölgeye gitme imkânını buldu. Ahmed b. Malik b. Tavk'ın işgalinde bulunan Rahba ona mukavemet etti. Yapılan çarpışmada mağlup olan Ahmed'in Şam'a kaçması üzerine Rahba, Muhammed'in eline geçmiş oldu. Buradan, daha önce bazı isyan hareketlerine karışan İbn Safvân el-Ukaylî'nin kontrolünde bulunan Karkisiya üzerine yürüyerek burasını da itaat altına aldı(6).

(1) Taberî, III, 2025; İbnü'l-Esir, VII, 372
(2) Taberî, III, 2025 vd.
(3) Taberî, III, 2027; İbnü'l-Esir, VII, 396
(4) Tarik el-Fırat. Hadisa ile Rahba arasında Habur'un Fırat'a karıştığı yerin biraz kuzeyindeki bölge, bu hususta bkz. Marius Canard. Histoire de la Dynastie des Hamdanides, Paris 1953, 94 vd.
(5) Taberî, III, 2039; İbnü'l-Esir, VII, 397
(6) Taberî, III, 2048; İbnü'l-Esir, VII, 398

Mısır hükümdarı Ahmed b. Tolun'un Mart 884 tarihinde vefatı, 269 (882-883) yılında Mısır valiliğine tayin edilmiş olan İshak b. Kundacık'a(1) ismen valisi bulunduğu Mısır'a sahip olabilme fırsatını verdi. Bu sırada İbnü'l-Adim'e göre(2) Diyâr-ı Mudar valiliğini elinde bulunduran Muhammed el-Afşin, İshak ile müşterek hareket etme hususunda anlaştı. Bu iki muhteris komutan, Ahmed b. Tolun'un yerine Mısır tahtına geçen oğlu Humareveyh'in kendilerine karşı koyacak cesarete sahip olmadığı zannına kapılarak onun idaresindeki yerleri zaptetmek için hazırlıklara giriştiler. Bununla beraber Ahmed b. Tolun tarafından teşkil edilmiş kuvvetli bir ordunun varlığı onları, halifenin nâibi el-Muvaffak'a yardım için müracaat zorunda bırakmış olmalıdır. el-Muvaffak'a yazdıkları mektupta Tolunoğulları'nın elinde bulunan Suriye ve Filistin'i zaptetmek istediklerini, bunun için de merkezden yardımcı kuvvetlerin gönderilmesinin lüzumunu belirttiler. Bu teklifi, Ahmed b. Tolun'un Mısır'a hâkim olmasından itibaren ona karşı takip etmekte olduğu politikaya uygun bulan el-Muvaffak, yardımcı kuvvetler göndereceğini ve derhal Dımaşk üzerine yürümelerini emretti(3). İbnü'l-Adim, bu sırada Muhammed el-Afşin'in el-Muvaffak tarafından Halep ve civarının valiliğine tayin edildiğini bildirmekte(4), ancak bu husus diğer kaynaklarca teyid edilmemektedir. el-Muvaffak, Tolunoğulları'nın elinde bulunan Halep'e, Muhammed'i vali tayin etmekle, burasının zaptını çabuklaştırmayı ve böylece Tolunoğulları'na Suriye'de bir darbe vurmayı düşünüyor olmalıdır.

Muhammed el-Afşin ile İshak b. Kundacık, el-Muvaffak'tan gerekli izni ve yardım vâdini alınca bu kuvvetleri beklemeden maiyetlerindeki birliklerle harekete geçtiler. Tolunoğulları'nın, Suriye şehirlerindeki valileri genç ve tecrübesiz yeni hükümdar Humareveyh'in nasıl hareket edeceğini bilmedikleri ve ona pek güvenmedikleri için tereddüt içinde idiler. Bu sebeble Muhammed ve İshak'ın kuvvetlerine karşı mukavemet etmediler. Dımaşk nâibi, bu iki komutanla mektuplaşarak onların tarafına geçeceğini bildirdi ve Humareveyh'e isyan bayrağını açtı. Halep, Hıms ve Antakya valileri kurtuluşu kaçmakta buldular. Böylece İshak ve Muhammed hiç bir mukavemetle karşılaşmaksızın adı geçen şehirleri kolaylıkla zaptettiler. Yalnız Şeyzer, Humareveyh'e bağlılığını devam ettiriyordu(5).

Suriye'deki bu gelişmeler üzerine Humareveyh buraya bir ordu gönderdi. Mısırlı birlikler önce Suriye'nin merkezi Dımaşk üzerine yü-

(1) Hakkı Dursun Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, 176
(2) İbnü'l-Adim, Zubdetü'l-Haleb, I, 80
(3) İbnü'l-Esir, VII, 409 vd.; İbnü'l-Adim, I, 80
(4) İbnü'l-Adim, I, 80
(5) İbnü'l-Esir, VII, 409 vd.

rüdüler. İshak ve Muhammed ile anlaşmış olan Dımaşk nâibi bu kuvvetlere karşı koyamayarak kaçtı ve şehir tekrar Tolunoğulları'nın hâkimiyetine geçti. Humareveyh'in ordusu buradan İshak b. Kundacık'ın muhasara ettiği Şeyzer'i kurtarmaya gitti. İshak, Irak'tan gönderileceği vadedilmiş olan yardımcı birliklerin yetişmesini beklemek maksadiyle Mısırlı birlikleri oyalama taktiğine başvurdu ve bunda da başarılı oldu. Humareveyh'in ordusu kışın yaklaşması üzerine mevzilerini terkederek kışı geçirmek için çevreye dağıldılar(1).

el-Muvaffak, oğlu Ebu'l-Abbas Ahmed (daha sonra el-Mutezid ünvanı ile halife olacak) komutasındaki bir orduyu Suriye'ye sevketti. Ebu'l-Abbas Halep'e geldiği zaman Muhammed el-Afşin vali sıfatiyle burada bulunuyordu(2). Onu da yanına alarak Mısır birliklerinin kalabalık bir halde bulunduğu Şeyzer'e hareket etti. Âni bir baskınla dağınık bir halde bulunan Humareveyh'in birliklerine ağır kayıplar verdirdi. Kurtulabilenler Dımaşk'a kaçtılar. Ebu'l-Abbas onları takip ederek Dımaşk önlerine geldiği zaman ona karşı koyamayacağını anlıyan Mısır ordusu Remle'ye çekilmek zorunda kaldı. Buradan Humareveyh'e durumu bildirerek yardım istediler. Ebu'l-Abbas da Şaban 271 (Ocak-Şubat 885) tarihinde Dımaşk'a girdi(3).

Suriye'deki bu aleyhte gelişmeler karşısında Humareveyh bizzat Suriye'ye gitmek lüzumunu hissetti. 271 yılı başlarında (884 yılı ortaları) kalabalık bir ordu ile Mısır'dan hareket eden Humareveyh, Remle'ye gelerek karargâh kurdu ve beklemeye başladı. Fakat bu sırada Ebu'l-Abbas Ahmed ile Muhammed ve İshak arasında kaynakların sebebini belirtmedikleri bir anlaşmazlık çıktı(4) ve bu iki komutan ordudan ayrıldılar. Muhammed Halep'e(5), İshak ise Rakka'ya(6) giderek buralarda durumlarını sağlamlaştırdılar.

(1) İbnü'l-Esir, VII, 410

(2) İbnü'l-Adim, I, 81. İbnü'l-Esir (VII, 410) Mısırlılar'ın Dımaşk'tan Şeyzer üzerine yürüdüklerini, Muhammed ve İshak ile savaşacaklarını kaydederek Muhammed'in de Şahzer'de olduğunu ifâde etmektedir. Ancak haberin devamında Mısırlılar'ın karşısına yalnız İshak'ın çıktığını söylemekle bir önceki haberin doğruluk derecesini şüpheye düşürmektedir. Halbuki İbnü'l-Adim, Muhammed'in bu sırada Halep'te olduğunu açıkça beyan etmektedir. Bu durumda İbnü'l-Adim'e inanmak daha doğru olur kanaatindeyiz. Ayrıca Muhammed'in, Ebu'l-Abbas Ahmed'in Haleb'e geleceğini öğrenmesi üzerine oraya dönmüş olması da mümkündür.

(3) İbnü'l-Esir, VII, 410; el-Kindi, Kitabu'l-Vulât, Leiden, 1917

(4) İbnü'l-Adim, I, 81; İbnü'l-Esir, VII, 414

(5) İbnü'l-Adim, I, 81

(6) İbn Haldun, III, 332

Muhammed ile İshak'ın ayrılmasından sonra ordusunun oldukça zayıflamasına rağmen Ebu'l-Abbas Ahmed ilerlemesine devam ederek, sayıca kendisinden çok üstün olan Humareveyh'in ordusu ile Dımaşk ve Remle arasında Ebû Futrus suyu kenarında et-Tavvâhin (buraya, değirmenler bulunduğu için et-Tavvâhin - Değirmenler adı verilmektedir) mevkiinde karşılaştı. Humareveyh'in tecrübesizliği, Ebu'l-Abbas birliklerinin zayıflığı sebebiyle savaşmaktan çekiniyorlardı. Savaş başlar başlamaz Humareveyh korkuya kapılarak harp meydanını terkedip Mısır istikametinde kaçmaya başladı. Hiç beklemediği anda galibiyet kazanan Ebu'l-Abbas, Musu' ordugâhına girdi ve birlikleri yağmaya başladılar. Bu sırada daha önce savaş taktiği icabı pusuda bekleyen Sa'd el-Aysar, Humareveyh'in çekildiğinden haberi olmadan pusudan çıkarak dağınık bir halde bulunan Irak birliklerine saldırdı. Ebu'l-Abbas, Humareveyh'in bir harp hilesi olarak geri çekildiğini ve sonra da taarruza geçtiğini zannederek kurtuluşu kaçmakta buldu. Birlikleri ağır kayıplar verdiler. Ebu'l-Abbas, Dımaşk'a sığınmak istedi ise de şehir, kapılarını açmadı. Buradan Halep'e gitti, fakat orada da Muhammed el-Afşîn'in mukavemeti ile karşılaştı. Son çare olarak Bizans'a karşı başarılı akınlar yapmakta olan Yâzmân'ın idaresinde bulunan Tarsus'a iltica etmek kalmıştı. Ancak bu şehirde de umduğunu bulamayınca, Bağdat'a dönmek mecburiyetinde kaldı. Böylece Dımaşk, Musul ve diğer bazı Suriye şehirleri kısa bir müddet sonra tekrar Tolunoğulları'nın kontrolüne geçmiş oluyordu. et-Tavvâhin yenilgisi, yıllardan beri Tolunoğullarına karşı düşmanca bir politika takip etmekte olan el-Muvaffak'a, artık kuvvet yoluyla Mısır'ı ele geçiremeyeceği gerçeğini kabul ettirmişti. Çaresiz Humareveyh'in sulh teklifini kabul etti (886)(1).

Muhammed el-Afşîn ile İshak b. Kundacık arasındaki iyi münasebetler Bağdat ile Mısır arasında sulh yapılmasını müteakip bozuldu. Suriye'nin büyük bir kısmını tekrar Tolunoğulları'na kaptıran bu iki muhteris komutan bu sefer de kendi ellerinde bulunan bölgelere göz diktiler. Muhammed el-Afşîn, Ebu'l-Abbas Ahmed'in Bağdat'a dönmesinden sonra Halep ve civarında kendisinin iyice kuvvetlendiğini anlayınca İshak'ın idaresinde bulunan el-Cezire'yi de ele geçirmek arzusunda olduğunu açıkça ortaya koydu. Yıllardan beri bu bölgelerde valilik yapmış olan İshak'ın böyle bir teklife yanaşmayacağı açıktı. İshak ile el-Muvaffak arasındaki iyi münasebetleri bilen Muhammed, tek başına el-Cezîre'yi kuvvet yoluyla zaptetmeye kalktığı takdirde Bağdat halifesinin İshak'ı destekleyeceği ihtimalini hesaba katarak

(1) Zeky Mohamed Hassan, Les Tulunides, Paris 1933, 111 vd.; Şinasi Altundağ, İslâm Ansiklopedisi, Tolunlular Md.

kuvvet dengesini sağlamak maksadiyle Mısır'a yanaşmaya teşebbüs etmiş olmalıdır. Humareveyh'e yazdığı mektupta kendisine destek olduğu takdirde valisi bulunduğu bölgelerde onun adına hutbe okutacağını teklif ediyor ve fikrinde samimi olduğunu göstermek için de oğlu Divdâd'ı rehine olarak Mısır'a gönderiyordu(1).

Humareveyh, Muhammed'in teklifini, Suriye'de sarsılmış olan itibarını yeniden kazanmak için iyi bir fırsat addederek harekete geçti. Önce Muhammed ve mâiyetine bol miktarda para ve hediyeler gönderdi ve arkasından da kuvvetli bir orduyla Mısır'dan ayrıldı. Bâlis'te Muhammed ile buluştu. Hazırladıkları plan gereğince Muhammed, Fırat'ı geçerek İshak'ın bulunduğu Rakka üzerine yürüdü. Yapılan savaşta mağlup olan İshak, Rakka'yı terkederek daha kuzeyde Mardin kalesine sığınmak zorunda kaldı. Bundan sonra Humareveyh de Fırat'ı geçerek er-Râfika'da Muhammed ile buluştu. Mısır hükümdarı, İshak'ın elinde bulunan Musul ve el-Cezire valiliklerini kendisine bağlı olmak şartiyle Muhammed'e verdi(2).

Muhammed el-Afşin, İshak'ı takip ederek Mardin'e geldi ve şehri kuşattı. Fakat bu sırada Sincar'da Bedeviler'in isyan etmesi, onu, muhasarayı kaldırmak mecburiyetinde bıraktı. Bu durumdan faydalanmak istiyen İshak, Musul üzerine yürüdü. Fakat Bedeviler'in isyanını süratle bastıran Muhammed, Musul önlerinde İshak'ı pusuya düşürerek mağlup etmeye muvaffak oldu. İshak yine Mardin kalesine sığındı(3). Muhammed el-Afşin İshak'ı ikinci defa mağlup edip Musul'a kesin olarak hâkim olduktan sonra bölgenin haracını toplamaya başladı. Adamlarından Feth adlı birisini Musul yakınındaki el-Merc'in haracını toplamaya memur etmişti. Bu civarda oturan Yakubiler onun üzerine saldırdılarsa da mağlup oldular. Ancak kısa zaman sonra bütün Yakubiler'in saldırıya geçmesi karşısında tutunamadı. Birliğinden sekiz yüz kişiyi savaş meydanında kaybetti. Yanında kalan yüz kişi ile Musul'a döndü(4).

İshak b. Kundacık, uğradığı bu mağlubiyetlere rağmen, kaybettiği yerleri geri almak için mücadeleye devam ediyordu. Cemâziyelâhir 273 (Kasım - Aralık 886) tarihinde Muhammed ile yaptığı savaşı kaybetmiş, bunu Zilhicce'de (Nisan - Mayıs 887) uğradığı ikinci başarısızlık takip etmiştir(5).

(1) İbnü'l-Esir, VII, 422; İbnü'l-Adim, I, 82; İbn Haldun, III, 333. Ayrıca bkz. Zeky Mohamed Hassan, Les Tulunides, 115 vd.
(2) İbnü'l-Esir, VII, 422 vd.; İbnü'l-Adim, I, 82; İbn Haldun, III, 333
(3) İbnü'l-Esir, VII, 422 vd.; Kitâbu'l-Uyûn, IV/1, 61; İbn Haldun, III, 333
(4) İbnü'l-Esir, VII, 423; İbn Haldun, III, 333
(5) İbnü'l-Esir, VII, 424

Muhammed el-Afşin ile Humareveyh arasındaki ittifak bir yıl kadar devam edebilmiştir. Kaynaklar bu ittifakın kısa zamanda ne sebeple bozulduğu hakkında açık bir bilgi vermemektedirler. Yalnız İbnü'l-Esir, İshak b. Kundacık'ın, uğradığı mağlubiyetler neticesinde Humareveyh'in desteklediği Muhammed'e kuvvet yoluyla bir şey yapamayacağını anlayarak Humareveyh'i kazanmak istediğini yazmaktadır(1). Öyle anlaşılıyor ki, İshak, başarısızlıklarının sebebini Humareveyh'in desteklememesine bağlayarak rakibinin daha önce başvurduğu yolu seçmiş ve Mısır hükümdarının maiyetine girmeyi kendisine daha uygun bulmuştur. Humareveyh için, şahıs değil Suriye'deki hâkimiyeti önemli idi; ayrıca yardım sayesinde tehlikeli olabilecek bir şekilde kuvvetlenen Muhammed'den çekinmiş ve ona karşı İshak'ı desteklemeyi menfaatine daha uygun bulmuş olması düşünülebilir.

Humareveyh'in İshak ile anlaşma yapması üzerine Muhammed el-Afşin, Dımaşk'ı zaptetmek için harekete geçti. Bunu haber alan Humareveyh 17 Zilkade 274 (3 Nisan 888) tarihinde Mısır'dan yola çıktı. İki ordu Muharrem 275 (Mayıs - Haziran 888)'de Dımaşk yakınında Seniyetu'l-Ukab mevkiinde karşılaştı. Savaşın ilk anlarında Mısır ordusunun sağ kanadı ağır kayıplar vererek geri çekildi. Fakat merkez ve sol kanat birlikleri Muhammed'in sayıca az olan kuvvetlerini çember içine alarak savaşın seyrini değiştirdiler. Muhammed silah ve ağırlıklarını terkederek Hıms istikametinde kaçmaya mecbur oldu. Humareveyh de onun Hıms'a girmesine engel olmak için bir birliği süratle yola çıkardı. Bu birlik Hıms'a daha evvel vararak Muhammed'in ağırlıklarını ele geçirdiği gibi onun da girmesine mâni oldu. Bu vaziyet karşısında Muhammed Halep'e, oradan da Rakka'ya gitmek zorunda kaldı. Fakat Humareveyh de onun peşini bırakmıyordu. Rakka'da kalmanın da tehlikeli olacağını görünce Musul'a, Humareveyh'in Beled'e gelmesi üzerine el-Hadise'ye çekildi(2).

Humareveyh, bundan sonra onun takibine kalabalık bir ordu ile İshak b. Kundacık'ı memur etti. Kovalamaca Tekrit'e kadar devam etti. Muhammed, Dicle'yi geçerek karşı tarafta İshak'ı beklemeye başladı. Sayıları yirmi bin civarında olan birliklerinin karşı tarafa geçmesini sağlamak maksadıyle kayıklardan bir köprü kurmaya çalışan İshak, karşı tarafın oklarına maruz kalıyor ve karşı tarafa geçemiyordu. Muhammed bir gece karşı tarafın tedbirsizliğinden faydalanarak iki bin kişilik bir süvari birliğiyle Musul'a hareket etti ve dördün-

(1) İbnü'l-Esir VII, 427

(2) İbnü'l-Esir, VII, 428 vd.; el-Kindi, Vulat, 239; İbn Tagribirdi, Nücûm, III, 62; İbn Haldun, III, 333. Ayrıca bkz. Zeky Mohamed Hassan, Les Tulunides, 116

cü gün buraya gelerek şehrin dışında Deyru'l-Alâ'da karargâh kurdu. İshak onun Musul'a çekildiğini farkedince tekrar takibe koyuldu. Nihayet iki ordu Musul yakınında Kasr Harb mevkiinde karşı karşıya geldi. Yapılan çetin savaşta Muhammed, İshak'ın birliklerinin sayıca çok üstün olmasına rağmen bütün gücüyle savaşa devam etmiş ve neticede galip gelmiştir. İshak Rakka'ya çekildi. Takip sırası bu sefer de Muhammed'e gelmişti. Diğer taraftan el-Muvaffak'a son gelişmeler hakkında bilgi vererek ondan Dımaşk üzerine yürümek için izin ve yardımcı kuvvetlerin gönderilmesini istemiştir. el-Muvaffak, verdiği cevapta başarılarına teşekkür ediyor ve merkezden gönderilecek kuvvetlerin gelmesine kadar beklemesini emrediyordu(1).

İshak b. Kundacık, Humareveyh ile buluşmak için Rakka'dan ayrılınca Muhammed bu şehri işgal etti. Humareveyh ile İshak birlikte Rakka'yı kurtarmak maksadiyle yürüyüşe geçtiler. Fırat kenarına geldikleri zaman karşı tarafta Muhammed'in birliklerinin mevzilendiğini gördüler. Muhammed onları oyalayarak merkezden gönderilecek takviye kuvvetlerini bekliyordu. Bu durumda nehri geçmenin mümkün olmadığını gören Humareveyh, bir kaç gün bekledikten sonra küçük bir birliği başka bir yerden Fırat'ı geçirerek Muhammed'i arkadan çevirmeğe teşebbüs etti ve bunda da başarılı oldu. Hiç beklemedikleri taraftan hücuma uğrayanlar mevzilerini terkederek Rakka'ya çekildiler ve böylece Humareveyh ile İshak rahatça karşı tarafa geçtiler. Rakip kuvvetlerin ilerlemesi üzerine onlara karşı koyamayacağını bilen Muhammed el-Afşin, Musul'a çekilerek burada bir ay kadar el-Muvaffak'tan yardım bekledi. Fakat yardım gelmeyince Dicle yoluyla Bağdat'a gitmekten başka çaresi kalmamıştı. Rebîülevvel 276 (Temmuz 889) tarihinde Bağdat'a vardı ve el-Muvaffak tarafından karşılandı(2).

Muhammed el-Afşin, Bağdat'ta büyük bir itibar gördü ve Humareveyh'e karşı mücadeleleri sebebiyle el-Muvaffak tarafından hil'atla taltif edildi. Hatta el-Muvaffak, el-Cebel bölgesindeki karışıklıkları bastırmak için adı geçen bölgeye gittiğinde onu da yanına almıştır.

Muhammed el-Afşin'in Bağdat'a kaçmasıyla daha önce valisi bulunduğu bütün vilayetlerini kaybetmiş oluyordu. Ancak bu sefer de el-Muvaffak tarafından Azerbaycan valiliğine getirildi. Onun Azerbaycan valiliğine tayin tarihi hakkında kaynaklarca muhtelif rakamlar verilmektedir. İbnü'l-Esir ve muhtemelen ondan naklen İbn Haldûn 276 (889-890) tarihini vermektedirler(3). Bu devrin muasırlarından

(1) İbnü'l-Esir, VII, 430 vd.; İbnü'l-Adim, I, 84; İbn Haldun, III, 333
(2) Taberî, III, 2116; İbnü'l-Esir, VII, 431 vd.
(3) İbnü'l-Esir, VII, 436; İbn Haldun, III, 333

Taberi ise bahsedilen yılda böyle bir tayin keyfiyetinden bahsetmemekte, ancak 285 (898) yılında Azerbaycan ve Ermeniye valiliğine getirildiğini kaydetmektedir(1). Görüldüğü gibi iki tarih arasında dokuz yıllık gibi büyük bir fark bulunmaktadır. İleride görüleceği gibi Muhammed el-Afşin, 284(897) yılında Halife el-Mûtezid'e karşı kısa süren isyan teşebbüsünde bulunmuş, fakat tekrar itaat arzetmesi üzerine 285 (898) de Yeniden Ermeniye valiliği de dahil eski vazifesine iade edilmiştir(2). Ayrıca Muhammed el-Afşin'in 285 yılına gelinceye kadar Azerbaycan'da askerî faaliyetlerini görmekteyiz. Öyle anlaşılıyor ki, Taberî ikinci tarihi ilk tayin tarihi olarak kabul etmiş ve hataya düşmüştür. Bu durumda Muhammed'in Azerbaycan valiliğine tayin tarihi olarak 276 yılını kabul etmek icap etmektedir(3).

Muhammed el-Afşin, Azerbaycan valiliğine tayin edilip bu bölgeye geldiği zaman Meraga'yı elinde bulunduran Abdullah b. Hüseyin el-Hemedânî'nin mukavemeti ile karşılaştı. Taberî'nin Meraga hâkimi(4), İbn Haldûn'un ise Meraga âmili(5) olarak belirttikleri bu şahıs şehir dışında onu karşılayarak durdurmaya çalıştı ise de başarılı olamadı ve şehre çekilmeye mecbur oldu. Şehrin kuşatılmasına ve bu kuşatmanın uzun müddet devam etmesine rağmen netice alınamadı. Bir kaç yıldan beri erzak bakımından büyük bir sıkıntı içinde olan Abdullah ve adamları, Muhammed'in eman vereceğini bildirmesi üzerine teslim oldular. Fakat Muhammed sözünde durmayarak mallarını zapt ve Abdullah'ı idam ettirdi(6). Meraga'nın, Muhammed tarafından zaptı tarihini İbnü'l-Esîr 280 (893-894) olarak vermekte(7), Taberi ise fetih haberinin Bağdat'a Rebiülevvel 280 (Mayıs - Haziran 893) tarihinde ulaştığını kaydetmektedir(8).

Muhammed el-Afşin, Azerbaycan valiliğine tayin edildikten sonra bir taraftan valisi bulunduğu bölgede sükûneti temin etmeye gayret sarfederken diğer taraftan da bu sırada Ermeniye'deki gelişmeleri yakından takip ediyordu. Bilindiği gibi Ermeniye, Emevî hanedanı zamanında fethedilmiş ve merkez Dvin(9) olmak üzere bir eyâlet hâ-

(1) Taberi, III, 2185
(2) İbnü'l-Esir, VII, 491
(3) Çağdaş müellifler de 276 tarihini kabul etmektedirler. Bkz. Ch. Defrémery, Aynı makale, 428; E. de Zambaur, 179
(4) Taberi, III, 2137
(5) İbn Haldûn, III, 333
(6) Taberi, III, 2137; İbnü'l-Esir, VII, 464
(7) İbnü'l-Esir, VII, 464
(8) Taberi, III, 2137
(9) Uzun müddet Ermeniye'nin merkezi olan bu şehir süryanice Devin, Arapça, Dabil ve Ermenice Dvin olarak isimlendirilmektedir. Erme-

line getirilmişti. Buraya gönderilen valiler daha ziyade vergi işleriyle meşgul oluyorlar ve eyâletin içişlerini Ermeni asilzâdelerine bırakıyorlardı. Abbasiler zamanında buraya gönderilen vâlilerin sert tutumları ve ermeniler'in istiklâl kazanma istekleri yüzünden isyanlar eksik olmuyordu. Bu isyanların en tehlikelisi Halife el-Mütevekkil zamanında patlak veren (852) ve Türk komutanlarından Boga el-Kebir'in uzun ve çetin mücadeleler neticesinde bastırabildiği isyandır(1).

862 yılında Ermeniye valiliğine tayin edilen meşhur islâm mücahidi Ali b. Yahya el-Ermeni, sık sık meydana gelen bu isyanları önlemek ve Ermeniler'in Bizans imparatorluğuna yaklaşmalarına mâni olmak için Halife el-Müstain'in emri ile Ermeni hanedânları içinde en nüfûzlu ve bu isyanlarda rol oynamamış olan Bagratuni sülâlesinden Aşot b. Simbat'ı bütün Ermeni naharar ve işhanlarının başı tayin ederek ona *İşhanlar işhanı* ünvanını verdi ve hil'at giydirdi (882). Aşot'un uzun süren saltanatı esnasında İslâm devleti ile ihtilâfa düşmemesi, vergiyi zamanında ödemesi ve dahilde de karışıklığa meydan vermemesi halifeler tarafından iyi karşılanmış, bu yüzden de el-Mütemid tarafından 269 (882-883) yılında *kral* ünvanı verilmiştir. Bundan kısa bir müddet sonra Bizans imparatoru Basileios da ona aynı ünvanı vermiştir. Böylece Aşot, ülkesini dilediği gibi yönetme imkânını bulabilmiştir(2).

Aşot'un öldüğü ve yerine oğlu Simbat'ın geçtiği yıl (890), Muhammed el-Afşin de Azerbaycan valiliğine tayin edilmişti. Muhammed, Meraga'yı zaptetmek için mücadele ederken Simbat da tahtta hak iddia eden amcası Abbas ile uğraşıyordu. Simbat, 891 yılında Abbas gailesini bertaraf edip iktidarını sağlamlaştırdıktan sonra 892 de halifeye elçi göndererek babasının ölümü sebebiyle onun yerine kendisinin geçtiğini bildiriyor ve kırallığının tasdikini rica ediyordu. Halife el-Mütemid, Simbat'ın bu şekilde hareket etmesinden memnun kalmış ve Azerbaycan valisi Muhammed el-Afşin'a bizzat Erazgavork'a (Şirakavan) giderek ona kendi adına taç giydirmesini emretmiştir. Muhammed'in, Kıral Simbat'ın taç giyme merasiminde bizzat hazır bulunup bulunmadığını kesin olarak tesbit edemiyoruz. Bu devir muasırlarından Ermeni tarihçisi Katolikos Hohannes VI., Muhammed'in

niye'nin fethinden sonra müslüman valileri bu şehirde oturmakta idiler. Ayrıca bir de askeri garnizon bulunuyordu. Bkz. M. Streck, **İslâm Ansiklopedisi**, Dvin Mad.

(1) Hakkı Dursun Yıldız, **Abbasiler Devrinde Türk Kumandanlar, I, Boga el-Kebir el-Türki**, Türk Kültürü Araştırmaları, II, Ankara 1969; René Grousset. **Histoire de l'Armenie**, Paris 1947, 355 vd.

(2) René Grousset, **Aynı eser**, 379 vd.; A. A. Vasiliev, **La Dynastie Macédonienne**, II/1. Bruxelles 1968, 104 vd.

halife adına Simbat'a taç ve diğer hediyeler gönderdiğini(1), çağdaş müelliflerden Saint Martin ise, kaynak göstermeksizin Muhammed'in bizzat Erazgavork'a giderek Simbat'a taç giydirdiğini kabul etmektedir(2). İslâm kaynaklarında ise yalnız bu hâdise için değil, daha sonraki yıllarda Muhammed ile Ermeniler arasındaki savaşlar hakkında da hiç bilgi verilmemektedir. Daha önce belirttiğimiz gibi bu sırada Meraga'yı kuşatmakta olan Muhammedin taç giyme merasimine katılamayacağı ve bu sebeple Hohannes'in de belirttiği üzere taç ve diğer hediyeleri gönderdiği açıktır.

Simbat, halife tarafından kıral olarak tanınmasına rağmen ona fazla güvenemediği, babası gibi Bizans İmparatorluğu nezdinde bir destek arama teşebbüsüne girişmesinden anlaşılmaktadır. Nitekim halife tarafından kral ünvanı verilmesinden bir yıl sonra, 893 yılında Bizans İmparatoru VI. Leon'a bir elçi heyeti göndererek babası zamanından beri devam eden iyi münasebetlerin sürdürülmesini ve Bizans İmparatorluğunun vasalliğini arzu ettiğini bildirdi. Leon ile Simbat arasında görünüşte bir ticaret antlaşması imzalandı. Bu aslında müslümanlara karşı siyasi bir ittifak idi. Bizans İmparatoru Simbat'a *oğlum* diye hitap ediyor ve ona kıymetli hediyeler gönderiyordu(3). VI. Leon'un Simbat'a karşı bu derece yakınlık göstermesi kendisinin de Ermeni asıllı olması(4) yanında yıllardan beri Müslümanlar ile devam eden mücadelelerin de rolü büyüktür.

Simbat'ın Bizans İmparatoruna elçi göndermesi, onunla bir antlaşma imzalaması Muhammed el-Afşin'in dikkatinden kaçmıyor ve bu gelişmeleri endişe ile takip ediyordu. Makedonya sülâlesinin iktidara geçmesinden sonra (867) Bizans İmparatorluğunun, yıllardır devam ettirdiği müdafaa harpleri yerine taarruzi bir siyaset takibine başlaması ve böyle bir devrede Ermeni kralı ile bir antlaşma yapılması Azerbaycan valisi olarak Muhammed'in tehdit edilmesi demekti.

Muhammed el-Afşin'in Simbat ile Bizans İmparatoru arasında antlaşma yapılması üzerine âni bir baskın karşısında gafil avlanma-

(1) Jean VI. Katholikos, Histoire d'Armenie, Fransızca terc. M. J. Saint Martin, Paris 1841, 132

(2) M. J. Saint Martin, Mémoires Historiques et Geographiques sur l'Armenie, Paris, 1818, I, 351

(3) Jean Katholikos, Aynı eser, 144; Saint Martin, Aynı eser, I, 351 vd.; René Grousset, Aynı eser, 399; A. A. Vasiliev, Aynı eser, 116 vd.

(4) Etienne Asoghik de Taron, Histoire Universelle, Fransızca terc. Frédéric Macler, Paris 1917, 10; ayrıca bkz. A. A. Vasiliev, Aynı eser, 1 vd.

mak gayesiyle hazırlıklara giriştiği görülmektedir. Diğer taraftan Simbat da, Muhammed ile aralarında düşmanca bir hâdise geçmemesine rağmen, onu yakından takip ediyordu. Muhammed'in bazı hazırlıklara giriştiğini haber alınca kendisine bağlı nahararlara, kuvvetleriyle birlikte maiyetine gelmelerini emretti. Otuz bin kişi kadar bir ordu teşkil ettikten sonra harekete geçti ve Azerbaycan hududunda yerini tesbit edemediğimiz Rodagk bölgesine kadar ilerledi. Aynı zamanda Muhammed de Simbat'a karşı yürüyüşe geçmişti. İki ordu Azerbaycan ve Ermeniye hududunda karşılaştı. İkisinin de birbirinden çekindiği görülüyordu.

Kuvvetlerinin sayıca üstün olmasına rağmen, Simbat hücuma geçme yerine Muhammed ile sulh yapmayı tercih ederek ona bir mektup gönderdi. Mektupta: «*Niçin benim üzerime yürüyorsun. Eğer ben Bizans İmparatoru ile dostluk kuruyor isem bu sizin de yararınızadır. Belki bu dostluğa halifenin de ihtiyacı vardır. Onlara bir zaman ihtiyacınız olabilir; dostluk elinizi uzatınız, kıymetli hediyeler gönderiniz. Tüccarlarınıza onların memleketine giden yolu açınız ve bu sayede onların zenginlikleriyle hazinelerinizi doldurunuz*» diye yazıyordu. Simbat'ın üstün kuvvetleri karşısında savaşa girmekten çekindiği anlaşılan Muhammed, sulh teklifini kabul etmede tereddüt göstermedi. Her ikisi de atlarına binmiş olarak birbirlerine yaklaştılar, hediyeler verdiler ve ayrıldılar. Bu suretle çıkması muhtemel savaş önlenmiş oldu(1).

Muhammed el-Afşin, muhtemelen Simbat ile antlaşma yaptıktan sonra Musul civarında isyan etmiş olan Hariciler üzerine kuvvetler sevketmiş ve onları mağlup ederek esir ettiği otuz kadar Harici ileri gelenini Bağdat'a göndermiştir. Bunlar Bağdat'ta idam edilmişlerdir(2).

281 (894-895) yılında Muhammed'in adamlarından Vasif el-Hadım ile Cibâl valisi Ömer b. Abdülaziz b. Ebi Dulef arasında vuku bulan çarpışmada Ömer mağlup olmuştur. Vasîf, bu galibiyetine rağmen, Cibâl bölgesini istilâ etmeyip Rebiülâhir (Haziran - Temmuz) ayında Muhammed'in yanına dönmüştür(3).

282 (895-896)'de Halife el-Mûtezid, Muhammed el-Afşin'in kardeşi Yusuf'u, el-Muvaffak'ın gulâmı Feth el-Kalanisi'ye yardım için

(1) Jean Katholikos, Aynı eser, 145 vd.; ayrıca bkz. René Grousset, Aynı eser, 400

(2) İbnü'l-Esir, VII, 464

(3) Taberi, III, 2140; İbnü'l-Esir, VII, 467; el-Mes'ûdi, Murûcu'z-Zeheb, VII, 145

es-Saymara'ya gönderdi. Fakat Yusuf, halifenin bu emrini dinlememiş, gönderildiği yere değil Meraga'ya kardeşinin yanına gitmiştir. Yolda halifeye âit bir kervana rastlamış ve bütün malları gasbetmiştir(1).

Muhammed el-Afşin'in Azerbaycan'a vali tayin edildiği ve buraya hâkim olduğu yıllar merkezî hükümetin iyice zayıfladığı ve mahallî hanedânlarm müstakil hareket etmeye başladıkları bir devreye rastlamaktadır. Bu durumu çok iyi bilen Muhammed'in de, bundan faydalanarak müstakil hareket etmeye başladığı görülmektedir. Kardeşi Yusuf'un halifenin emirlerini dinlememesi ve hatta ona âit malları ele geçirip Meraga'ya gelmesi ve Muhammed'in buna tepki göstermemesi halife ile olan bağların kopmak üzere olduğunu göstermektedir. Halifenin de, Yusuf'un bu davranışı karşısında sessiz kalması da dikkati çekmektedir.

Charles Defrémery, 284 (897) yılında Muhammed el-Afşin'in halifeye karşı isyan ettiğini ve kısa zaman sonra isyandan vazgeçerek tekrar itaat arzettiğini, İbn Haldun'a dayanarak ileri sürmektedir(2). Ancak İbn Haldun'da bu hususta açık bir bilgiye rastlamadığımızı belirtmeliyiz. İbn Haldun, Muhammed'in değil kardeşi Yusuf'un Feth el-Kalanisi'ye yardıma gönderildikten sonra isyan ettiğini, sonra da itaat arzettiğini ve Halife el-Mutezid'in de ona hil'at gönderdiğini yazmaktadır(3). Diğer kaynaklarda bu isyanla ilgili haberler bulunmamaktadır. Yalnız başta Taberî olmak üzere bazı tarihçiler 285 (898) yılında Muhammed el-Afşin'in Azerbaycan ve Ermeniye valiliğine tayin edildiğini ve ertesi yıl onun, oğlu Ebu'l-Musafir'i Bağdat'a rehine olarak gönderdiğini ifade etmektedirler(4).

Bilindiği gibi Muhammed el-Afşin 276 yılında Azerbaycan valiliğine tayin edilmiş ve daha sonraki yıllarda bu vazifeden azledilmemiştir. Hâl böyle iken onun 285 yılında tekrar aynı bölgenin valiliğine tayin edilmesi anlaşılmamaktadır. Büyük bir ihtimalle yukarıda verilen tarihler arasında halife ile Muhammed arasında kaynaklara aksetmemiş bazı tatsız hâdiseler meydana gelmiş, bu hâdiseler neticesinde Muhammed, merkezî hükümetin de zayıflığını fırsat bilerek halifeye başkaldırmış, fakat Ermeniye'deki gelişmeler üzerine halifeye itaat arzetmiş ve bağlılığını göstermek için oğlunu rehine olarak Bağdat'a göndermiştir. Yusuf'un, halifenin emirlerini dinlememesine ve Muhammed'in de buna ses çıkarmamasına bu noktadan bakacak olursak durum daha açıklık kazanmış olur. İleride göreceğimiz gibi Sim-

(1) Taberî, III, 2146; İbnü'l-Esir, VII, 473
(2) Ch. Defrémery, Aynı makale, 435
(3) İbn Haldun, III, 350
(4) Taberî, III, 2185; İbnü'l-Esir, VII, 491; Kitabu'l-Uyûn, IV/1, 90

bat'ın faaliyetleri karşısında Muhammed'in, istiklâl arzusuna rağmen, halifeye itaat etmek zorunda kalacağını farketmiş olması düşünülebilir. Onun isyanı ve kısa zaman sonra halifeye bağlılığını bildirmesi üzerine Ermeniye valiliği de dahil, eski vazifesinde kalması kaynaklara adı geçen bölgelere yeniden vali tayin edildiği şeklinde aksetmiş olabileceği kuvvetle muhtemeldir.

Simbat, 893 yılında Muhammed ile sulh yaptıktan ve onun Azerbaycan'a dönmesinden sonra Ermeniye eyâletinin merkezi olan ve müslüman emirleri ile bir askeri garnizonun bulunması sebebiyle huzursuzluk duyduğu Dvin üzerine yürüdü. Halife tarafından kral tayin edilmesine rağmen hâlâ İslâm devletine vergi ödüyor ve Dvin'deki emirlerce kontrol ediliyordu. Simbat kral olduğunu ve bunun halifece de tanındığını ileri sürerek Dvin'in kendisine bağlanmasının gerektiğini ileri sürüyor ve vergi ödemekten şikâyet ediyordu. İşte bu düşüncesini gerçekleştirmek için Dvin önlerine geldi ve şehri muhasara etti.

Müslüman garnizonu onun bu isteğine kesinlikle karşı çıkarak müdafaa tedbirleri aldı. Simbat etrafta yağma ve tahribata başladı. Müslüman birliği geceleyin âni bir çıkış hareketi yaparak hücuma geçti, fakat hazırlıklı olan Simbat karşısında mağlup oldu. Şehir Simbat'ın eline geçti. Esir edilen müslüman emirleri ise, sadakatini göstermek için İstanbul'a İmparator VI. Leon'a gönderildi(1). Simbat, bu başarısından kısa bir zaman sonra da Ermeniye'nin kuzeyindeki dağlık bölgede yaşayan Ermeni ve Gürcü kabilelerini kendisine bağlayarak daha da kuvvetlenmiştir(895).

Aralarındaki antlaşmaya rağmen, Simbat'ın Dvin'i zaptetmesi ve ülkesini genişletmesi onu yakından takip etmekte olan Muhammed'i Ermeniye'ye karşı yeniden sefer yapmaya mecbur etmiştir. Çok gizli bir şekilde hazırlıklarını tamamlayıp Nahcivan'a geldiği zaman Simbat onun düşmanca bir niyet beslediğini anlayabilmiştir. Derhal kendisine bağlı işhan ve naharlara haberler göndererek birlikleriyle yardıma gelmelerini emretti. Ancak daha Ermeni kuvvetleri toplanamadan Muhammed, Dvin önlerine gelerek fazla mukavemetle karşılaşmaksızın şehri zaptetmişti. Simbat'ın çağrısını hemen hemen bütün Ermeni prensleri kabul ettiler. Yalnız Vaspurakan (Van ve çevresi) bölgesindeki Ardzruni hanedânı, Müslümanlar ile bozuşmamak için bu çağrıya katılmadılar. Simbat dağlık bölgeye çekildi. Ermeni kuvvetleri Aragadz (bugünkü Alagöz) dağı eteğindeki Vadzan kasabasında toplandılar(2).

(1) Jean Katholikos, Aynı eser, 146; ayrıca bkz. René Grousset, Aynı eser, 400 vd.; Saint Martin, Aynı eser, I, 352

(2) Jean Katholikos, Aynı eser, 153 vd.; René Grousset, Aynı eser, 402

Ermeni katolikosu II. Georg, çıkması muhakkak gibi görünen savaşı önlemek maksadiyle Muhammed'in yanına gitmeye karar verdi. Muhammed, katolikosu çok iyi karşıladı ve ona dostça muamelede bulundu. Muhammed, sulh teklifini, Simbat'ın, karargâhına gelip görüşme yapma şartiyle kabul edeceğini söyledi. Bunun teminini de katolikosa havale etti. Ermeni tarihçisi Hohannes, Muhammed'in bu teklifinde samimi olmadığını, ancak katolikosun ona inanarak Simbat'ın yanına gidip teklifi ilettiğini, fakat kendisine bir tuzak hazırlandığının farkına varan Simbat'ın, Muhammed'in karargâhına gitmeyi reddettiğini yazmaktadır. II. Georg eli boş olarak Muhammed'in karargâhına dönünce başarısızlığı sebebiyle hapsedildi. İki ordu Alagöz dağı eteğinde karşılaştı. Yapılan savaşta mağlup olan Muhammed geri çekildi ve Simbat'a sulh teklifinde bulundu. Savaşı kazanmış olmasına rağmen Simbat, bu teklifi derhal kabul ederek Muhammed'e kıymetli hediyeler gönderdi. Muhammed, Katolikos II. Georg'u da yanına alarak Azerbaycan'a döndü. Katolikos ancak iki ay sonra serbest bırakıldı(1).

Simbat'a karşı uğradığı mağlubiyetten sonra Muhammed, onun ordusuna katılmayı reddeden Vaspurakan'daki Ardzruni hanedânı ile temasa geçerek onların bu muhalif tutumlarından faydalanmak istedi. Vaspurakan prensi Grigor Derenik'in ölümünden sonra ülkesi daha çocuk yaşta olan oğulları Sergis Aşot, Haçik Gagik ve Gurgen arasında taksim edilmişti. Bu çocukların kuzenleri Gagik Abu-Morvan onların küçük yaşta olmaları sebebiyle Vaspurakan'ın idaresini eline geçirmek istiyordu. Ardzruni hanedânı arasında bu anlaşmazlıklar devam ederken, Muhammed ile Simbat arasında savaş cereyan etmiş ve Ardzruniler savaşa katılmamışlardır. Muhammed de onların Simbat'a karşı bu tutumlarını devam ettirmeleri için faaliyete geçti. Bu üç kardeşe birer mektupla, hediyeler göndererek gönüllerini kazanmak istiyordu. Sergis Aşot, memleketinin iç durumunu da göz önüne alarak bir Müslüman taarruzunun felaket olacağını gördüğü için Muhammed'in bu iyi tutumunu fırsat bilerek onun tabiiyetine girmeyi kabul etti. Şüphesiz Sergis Aşot'un bu kararı Simbat'ın hoşuna gitmemişti. Onu, kararından döndürmek için çok uğraştıysa da başarılı olamadı. Simbat'ın bu baskısı üzerine Sergis Aşot Siuni büyük işhanı ile birlikte tâbilik antlaşmasını imzalamak üzere Muhammed el-Afşin'in yanına gitti(2).

(1) Jean Katholikos, Aynı eser, 154 vd.; René Grousset, Aynı eser, 403
(2) Thomas Ardzruni, Histoire Ardzruni, Fransızca terc. M. Brosset, St. Petersburg 1874, 187; Jean Katholikos, Aynı eser, 159 vd. Karş. René Grousset, Aynı eser, 403 vd.

Kral Simbat, Muhammed'e karşı kazandığı bu başarıdan cesaret alarak bu sefer de el-Cezire va'lsl Ahmed b. İsâ b. Şeyh eş-Şeybani ile mücadeleye girişti. Fakat Ahmed ile yaptığı savaşı kaybetti(1). Simbat'ın bu yenilgisi Muhammed'e Ermeniye işlerine yeniden müdahale fırsatı verdi. Ardzruni hanedânını kendisine bağlamış, fakat bu sefer de Simbat Gürcistan kuropalatı II. Adarnase ile ittifak yapmıştı. Hem Simbat'a, uğradığı mağlubiyetten sonra toparlanma imkânı vermemek, hem de onun Gürcistan ile olan irtibatını kesmek için kuzey Ermeniye'ye yürüdü. Fakat bu bölgedeki prenslerin Simbat'a bağlı kalmaları karşısında kralı merkezden vurmak arzusuyla Kars üzerine yöneldi. Simbat dağlık bölgede bir kaleye çekildi, Muhammed de Ermeniye'nin önemli merkezlerinden Kars'ı kuşattı. Simbat'ın karısı, gelini, diğer prensesler ve çevredeki manastırların keşişleri mahsurlar arasında bulunuyordu. Kars'taki Ermeni kuvvetlerinin komutanı Hasan Kentuni adlı birisi idi. Şehir kendisini çok iyi müdafaa etmesine rağmen kuşatmanın uzaması ve dışarıdan yardım alamaması sebebiyle teslim olmak zorunda kaldı. Muhammed, buraya iltica etmiş olan köylülerin ve bir çok ileri gelen kimsenin şehri serbestçe terkedebileceğini bildirdi. Simbat'ın karısı, gelini ve diğer bazı önemli şahsiyetleri esir aldı ve burada bulunan krallık hazinesine el koydu. Muhammed, Kars'ta fazla kalmayarak esir ve ganimetle Dvin'e döndü(2). Muhammed'in, bu seferiyle bir fetih değil Simbat'a gözdağı vermek istediği anlaşılmaktadır.

Muhammed'in ayrılmasından sonra Kars'a dönen Simbat, muhasara esnasında şehir fazla tahrip edilmiş olacak ki, burada kalamayıp kışı geçirmek için Kağzvan (bugünkü Kağızman) kalesine çekildi. Buradan Muhammed ile temasa geçerek karısı ve diğer esirleri kurtarma teşebbüsünde bulundu. Muhammed, verdiği cevapta esirleri, Simbat'ın yahut kardeşi Sahak'ın kızlarından biriyle değiştirebileceğini ve bu kızla evlenmek istediğini bildirdi. Yapılan görüşmeler sonunda Kral Simbat, oğlu Aşot Erkat ile yeğeni Simbat'ı rehine olarak, küçük kardeşi Şapuh'un kızını da evlenmek için Muhammed'e gönderdi. Ermeni prensesi ile Muhammed'in düğünü çok muhteşem oldu. İlk baharda da Muhammed'in kayınpederi Şapuh rehinelerle damadının yanına giderek esirleri geri getirdi (898)(3).

(1) Bu hususta tafsilat için bkz. René Grousset, Aynı eser, 409 vd.; Saint Martin, Aynı eser, I. 353

(2) Jean Katholikos, Aynı eser, 167 vd.; Etienne Asoghik de Taron, Aynı eser, 14; ayrıca bkz. M. Brosset, Additions et éclairicissements à l'Histoire de la Georgie, St. Petesburg 1851, 163; René Grousset, Aynı eser, 413

(3) Jean Katholikos, Aynı eser, 168; Etienne Asoghik de Taron, Aynı eser, 14; René Grousset, Aynı eser, 414

İki rakibin aralarında sıhrî bağ kurulmasına rağmen hâlâ birbirlerine güvenemedikleri görülmektedir. Simbat, daha önce ittifak yapmış olduğu Bagratuni hanedânına mensup Gürcistan kuropalatı II. Adarnase ile ittifak bağlarını daha da kuvvetlendirmeye gayret sarfediyor, buna mukabil Muhammed de bu ittifakı bozarak Simbat'ı yalnız bırakmaya çalışıyordu. Fakat Simbat ve Adarnase müşterek düşman addettikleri Muhammed karşısında daha sıkı işbirliği lüzumunu farketmişler ve ona göre harekete başlamışlardır. Ermeni kralı, Adarnase'yi kendisine daha fazla bağlamak gayesiyle ona krallık ünvanı vermiş ve taç giydirmiştir (899) (1).

Bu hâdise Muhammed el-Afşin'in harekete geçmesi için kâfi sebep teşkil ediyordu. Tiflis üzerinden yürüyüşe geçen Muhammed bu devirde Müslümanların hâkimiyetinde bulunan bu şehri kontrolüne aldıktan sonra süratle Simbat'ın idaresinde bulunan Şirak (Ani çevresi) bölgesini istilâ etti. Bu âni hücûm karşısında gafil avlanan Simbat, Taik'e, oradan da müttefiki II. Adarnase'nin yanına kaçmak zorunda kaldı. Karşısına çıkacak bir kuvvetin olmadığını gören Muhammed, oğlu Divdâd'ı Dvin'de vali ve güvendiği adamlarından Vasif el-Hâdım'ı (2) da yardımcı bıraktıktan sonra Azerbaycan'a döndü (3).

Bu gelişmeler sırasında veliaht prens Aşot Erkat ve diğer rehineler Muhammed'in yanında bulunuyor ve hatta sefere çıkarken bile onları yanına alıyordu. Kral Simbat, rehineleri kurtarmak için bizzat harekete geçmekten çekiniyordu. Bununla beraber rehineler arasında bulunan Simbat'ın annesi (Kral Simbat'ın kardeşi Şahak'ın karısı) oğlunu kurtarabilmek için Muhammed'in yanına gitmeye karar verdi. Bunda Kral Simbat'ın rolü vardır ve onu desteklemiştir. Muhammed'i yumuşatabilmek için bir annenin göz yaşlarının daha tesirli olacağı dikkate alınmış olabilir. Tarihçi Hohannes'in bildirdiğine göre Simbatın annesi altın ve gümüşten kıymetli hediyeler ve kalabalık bir maiyet erkânı ile yola çıkmış, Muhammed'in yanına gelerek bizzat onunla görüşmüş, ağlayıp sızlamış ve neticede oğlunu kurtarmaya muvaffak olmuştur (4).

(1) Jean Katholikos, Aynı eser, 169 vd.; M. Brosset, Aynı eser, 163; René Grousset, Aynı eser, 414

(2) Thomas Ardzruni (Aynı eser, 195)'de Hovsep olarak geçen bu ismin Vasif veya Yusuf olma ihtimali oldukça kuvvetlidir. Bilindiği gibi Vasif el-Hâdım, Muhammed el-Afşin'in güvenilir komutanlarından biri, Yusuf ise kardeşidir. Adı geçen kaynağın bu şahsın hadım olduğunu tasrih ettiğine göre onun Vasif el-Hâdim olduğunu kabul etmemiz mümkündür.

(3) Jean Katholikos, Aynı eser, 173 vd.

(4) Jean Katholikos, Aynı eser, 174; ayrıca bkz. René Grousset, Aynı eser, 415

Muhammed'in çekilmesinden ve kısmen sükûnetin avdet etmesinden sonra Simbat, Gürcistan'dan ülkesine döndü. Anî yakınlarında Vasîf el-Hâdım ile buluşup ona kıymetli hediyeler takdim etti. Bununla, Ermeniye'nin idaresini fiilen elinde bulunduran Vasîf'i kazanmak istediği açıktır. Fakat istediği neticeyi elde edememiştir. Çünkü kısa bir zaman sonra Vasîf, maiyetindeki birliklerîyle kuzey-batı Ermeniye'deki Sevordik bölgesine bir akın yapmıştır. Sevordik nahapeti Georg bütün gücüyle mukavemet etmeye çalıştı ise de esir olmaktan kurtulamadı. Georg, Divdâd b. Muhammed'in karargâh kurmuş olduğu Paytarakan'a götürüldü ve sonra da idam edildi (1).

Bu başarılarından sonra Vasîf'in Muhammed ile arası açılmıştır. İslâm kaynakları onun 287 (900) yılında Muhammed'in yanından kaçtığını kaydetmekte(2), fakat sebebini bildirmemektedirler. Ermeni kaynakları ise Vasîf'in efendisinden korkarak başta vellahî prens Aşot Erkat olmak üzere diğer rehineleri de alarak Ermeniye'ye kaçtığını ve rehineleri Kral Simbat'a teslim ettiğini, kralın da ona kıymetli hediyeler verdiğini yazmaktadırlar(3). Bütün bu hâdiseler cereyan ederken bile Simbat'ın yıllık vergiyi Dvin'de bulunan Divdâd'a ödediği görülmektedir.

Muhammed el-Afşîn, Simbat ile mücadele ederken Vaspurakan bölgesindeki Ardzruni hanedanıyla anlaşmış ve onları kendisine bağlamıştı. Fakat Kars'ın alınmasıyla biten seferden sonra Muhammed'in beklenmedik bir anda Vaspurakan'a karşı hücuma geçtiğini görmekteyiz. Onun kış ortasında kuvvetli bir orduyla taarruza geçerek Thornavan (Maku'nun güneyi) bölgesine kadar ilerlemesi üzerine ona karşı koyamayacağını bilen Ardzruni prenslerinden Sergis Aşot, müslüman karargâhına kadar giderek yeniden vasallık antlaşması yapmak zorunda kaldı. Antlaşmaya göre Sergis Aşot'un kardeşleri, Haçik Gagik yedi ay, Gurgen ise bir yıl müddetle Muhammed'in yanında rehine olarak kalacaktı. Haçik Gagik'in rehine kaldığı yedi aylık zaman zarfında her hangi bir olay olmadı. Fakat Gurgen, kendisine yapılan muamelelere tahammül edemeyerek arkadaşı Şapuh Amatuni ile birlikte ölümü dahi göze alarak kaçmayı ve Vaspurakan'a dönmeyi başardı(4).

(1) Jean Katholikos, Aynı eser, 175 vd.
(2) Taberî, III, 2195; İbnü'l-Esîr, VII, 487
(3) Jean Katholikos, Aynı eser, 176; René Grousset, Aynı eser, 416
(4) Thomas Ardzruni, Aynı eser, 193 vd.; René Grousset, Aynı eser, 416

Bu firâr hâdisesine çok sinirlenen Muhammed el-Afşin, derhal Vaspurakan üzerine yürüdü. Ona karşı koyamayan Ardzrunî prensleri Sergis Aşot, Haçik Gagik ve Gurgen güneye Küçük Aghbak (Hakkari bölgesi) dağlık bölgesine çekildiler. Van'ı zapteden Muhammed, buraya adamlarından Rum asıllı muhtedi Safî'yi, Ostan'a(1) ise başka bir adamını bırakarak Ardzruniler'i tâkibe koyuldu. Bu sırada Ardzrunî hanedânı ile akrabalığı olan, fakat müslümanlığı kabul etmiş bulunan Hasan b. Vasak adlı birisi Muhammed'in hizmetine girerek bölgedeki mukavemet yerlerinin ortaya çıkarılmasında müslümanlara yardımcı olmuştur. Bir müslüman birliği, Van gölünün doğu sahilinde bulunan Hambairazan kalesini fethetti. Diğer küçük birlikler de çevredeki köy, kasaba ve kalelere akınlar yapıyorlardı. Ancak çok müstahkem kaleler bu hücumlardan kurtulabiliyordu. Muhammed ise Sergis Aşot ve iki kardeşini tâkibe koyulmuş, güneye Aghbak bölgesine kadar ilerlemiş ve burada Hatamakert (bugünkü Başkale) adlı yerde karargâh kurmuştu. Komutanlarından Hadım Hivor'u(2) öncü kollarının başında kakenik kalesinde bulunan Ardzrunî prenslerini yakalamaya göndermiş, kendisi de onu takip etmiştir. Nihayet Kakenik'te onları sıkıştırdı. Yapılan savaş hakkında Ermeni tarihçilerinden Thomas Ardzrunî şu bilgiyi vermektedir:

«Kış mevsiminde, üç yiğit kardeş az bir kuvvetle gelmişlerdi. Şafakla birlikte düşmanları üzerine saldırdılar ve onlardan epey adam öldürdüler. Ancak karın fazlalığı sebebiyle atları yürüyemeyecek halde yorulmuşlardı. Yorulmamış olan düşman onların üzerine görülmemiş bir şekilde ok ve mızrak yağdırmaya başladı. Ermeniler'den bir kısmı kaçtı, bir kısmı esir edildi ve bir kısmı da kılıçtan geçirildi. Esirler Berda'a'ya götürülerek burada idam edildiler. Yalnız Sergis Aşot'un karısı İseta (Seda)'nın yalvarmaları neticesinde Aşot Varajnuni idam edilmedi»(3).

Muhammed, Vaspurakan'a karşı kazandığı bu kesin zaferi müteakip buraya bir birlik bırakarak ülkesine döndü. Bundan sonra Vasif'

(1) Ostan, her türlü vergiden muaf, bir hükümdarın veya prensin imtiyazında olan şehir demektir. Ermeniye'de bu adı taşıyan muhtelif şehirler vardır. Burada bahsedilen şehir muhtemelen Van gölünün kuzey sahilinde bulunmaktadır. Bu hususta bkz. **Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi**, Türk. çev. Hrant D. Andreasyan, Ank. 1962, 49 n. 12(

(2) Ermeni kaynaklarında Hivor şeklinde verilen bu ismin doğrusunun ne olduğunu tesbit edemedik. Çünkü İslâm kaynakları Muhammed el-Afşin'ın Ermeniler ile olan münasebetleri hakkında en küçük bir bilgi bile vermemektedirler.

(3) Thomas Ardzruni, Aynı eser, 194 vd.; René Grousset, Aynı eser 416 vd.

el-Hâdım'ın kaçmasına yardımcı olan Simbat'a bir ders vermek maksadiyle büyük hazırlıklara girişti. Fakat bu sırada Azerbaycan'da bir veba salgını başgösterdi. Muhammed bu salgın sırasında 288 (901) yılında Azerbaycan'da öldü. Ölümünden önce yakınlarına, yerine oğlu Divdâd'ı geçirmelerini vasiyet etmişti(1).

3 — Ebu'l-Kasım Yusuf:

Sâcoğulları hânedânının ikinci temsilcisi, Ebu's-Sâc Divdâd'ın oğlu Muhammed el-Afşin, Azerbaycan ve Ermeniye'de on bir yıl süren yarı bağımsız bir valilikten sonra 288 (901) yılında vefat ederken, yerine oğlu Divdâd'ı geçirmelerini adamlarına vasiyet etmişti. Ancak Muhammed'in bu son arzusu yerine getirilemedi. Çünkü sahneye bu sefer Muhammed'in kardeşi Yusuf çıkmıştı(2). Divdâd'ın, kendisini tanıtacak ve adamlarına sevdirecek ölçüde bir kişiliğe sahip olmadığı anlaşılıyor. Tarihî açıdan önemsiz bir çok kişiye eserlerinde yer vermiş olan bu devre tarihçilerinin Divdâd bakımından sükûtu bu hükmü güçlendirecek mahiyettedir. Nitekim onun hakkında babasının Humareveyh b. Ahmed b. Tolun ile anlaşmaya çalıştığı 273 (886-887) yılında rehine olarak Mısır hâkiminin yanına gönderildiği ve ertesi yıl Humareveyh'in onu babasına iade ettiği haberinden başka bir bilgiye sahip bulunmuyoruz(3). Buna rağmen kaynaklarımız babasının adamlarından bir kısmının onun tarafını tuttuğu ve amcasının da onun kuvvetlerini bozup hâkimiyetini sağladıktan sonra kendisine işbirliği teklifinde bulunduğunu bildirmektedirler(4). Bununla beraber Divdâd amcasının, belki âile bağlılığına atfedilebilecek olan bu teklifini kabul etmemiş ve Taberî'nin kaydına göre(5) ülkesinden ayrılarak Musul üzerinden 23 Ramazan 288 (10 Eylül 901) Cuma günü Bağdat'a gelmiştir. Divdâd, bundan sonra hiç bir tarihî kayıtta yer almamış ve böylece tarih sahnesinden çekilmiş görünmektedir.

Böylece ve oldukça kolay bir şekilde ağabeyisi Muhammed el-Afşin'in mevkiine yükselmiş olan Yusuf b. Ebi's-Sâc, Divdâd b. Yusuf Divdest el-Uşrûsanî'nin iktidara yükselişinden önceki hayatı hakkında kaynaklardan sağlanabilen bilgi pek yeterli olmasa da onun şahsiyeti ve tutumunu belirleyecek niteliktedir.

Yusuf'un doğum tarihi hakkında bilinen kaynaklarda hiç bir bilgiye rastlanamamıştır. Buna mukabil onun 250 (864) yılında doğmuş

(1) Taberî III, 2202; İbnü'l-Esîr, VII, 500
(2) Taberî, II, 2203, 2204 vd.; İbnü'l-Esîr, VII, 417; ayrıca krş. Mes'ûdî, Murûcu'z-Zeheb, VIII, 200
(3) İbnü'l-Esîr, VII, 422 ve 428
(4) Taberî, III, 2205; ondan naklen İbnü'l-Esîr, VII, 509
(5) Taberî, III, 2205

olduğu hakkında bir rivayetin mevcut olduğu anlaşılmaktadır(1). Bu tarihe göre onun babası Ebu's-Sâc'ın Mekke valiliği sırasında dünyaya gelmiş olduğu düşünülebilir. Daha önce de belirtildiği gibi, hânedânın kurucusu ve Yusuf'un babası Ebu's-Sâc Divdâd, Halife Mütevekkil (237-247/847-861) zamanında 242 (856-857) yılında el-Haremeyn (Mekke ve Medine) ve Tarik Mekke (Hac yolları) valiliğine tayin olmuş, gerek Mütevekkil'in karışıklıklarla dolu, onun bütün karşı çabalarına rağmen Türk unsurunun devlet üzerindeki hâkimiyetini geliştirdiği hilâfeti esnasında(2) ve gerekse onu takip eden beş halife devrinde, giriştiği çok yönlü siyâsî faaliyet yanında bu görevini 266 (880) yılındaki ölümüne kadar elinde tutmayı başardı. Onu bu vazifede istihlaf eden Muhammed el-Afşin ise 266-269 (880-883) yılları arasında bu bölgede kalmış ve Bedeviler'in hac yollarında ve Mekke civarında süregelen çapulculuklarını önlemeye çalışmış ve 269 (883)'da aynı bölge valiliği üzerinde kalmak üzre ayrıca el-Anbâr, er-Rahba ve Tarık el-Fırat valiliği de kendisine verilmişti. Halife Mûtemid (256-279 / 870-892)'in dirayetli nâibi el-Muvaffak ile çok iyi ilişkiler kurduğu anlaşılan Muhammed el-Afşin, hemen bu sırada, el-Cezire valisi İshak b. Kundacık ile birlikte Suriye'yi Tolunoğulları'nın işgalinden kurtarma faaliyetine giriştiği için, anlaşıldığına göre Hicaz bölgesinde asayişi ve sükûnu tesis görevini kardeşi Yusuf'a vermiş yani onu kendisine vekâlet etmesi için Mekke'ye göndermiş olmalıdır. Taberî'nin Yusuf'u 271 (884-885) yılında Mekke valisi olarak gösteren kaydı(3) kanaatimizce böyle anlaşılmalıdır.

Aslında Taberî'nin iki ayrı yerde verdiği bilgiyi birleştirmek suretiyle daha anlaşılır bir şekilde ifade etmiş olan İbnü'l-Esîr(4) 271 (884-885) yılında Ahmed b. Muhammed et-Tâ'î'nin(5) Medine ve Ta-

(1) Yusuf'un doğum tarihi yalnız Cemâleddîn Ebu'l-Hasan Alî el-Ezdî (Brockelmann bu zatın 15 Şaban 613 yılında öldüğünü belirtmekte ise de Geschichte der Arabischen Litteratur, Supplement, I, 553, aynı zâtın yazdığı eserin 622 yılına kadar devam ettiğini söyliyerek, Aynı eser, I, 321 tezada düşmektedir. Halbuki Kâtib Çelebi onun ölümünü 623 olarak vermektedir. Keşfü'z-Zünûn, nşr. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, İstanbul 1971, I, sütun 762)nin Ahbaru'l-Duvel el-Munkatî'a (nşr. Freytag, Bonn 1823, 39 vd.) adlı eserinde bulunmaktadır.

(2) Hakkı Dursun Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, İstanbul 1976. 105 vd.

(3) Taberî, III, 2107

(4) İbnü'l-Esîr, VII, 417; krş. Taberî, III, 2106-2107

(5) Bu zat 269 (882-883) yılında Muhammed el-Afşin'in er-Rahba, Tarık el-Furat'a tayin edildiği sırada Kûfe ve Sevâd valiliğine getirilmiştî. bkz. Taberî, III, 2039 vd. Bağdat, Samerra ve Kûfe olaylarında önemli roller oynamış olan bu şahıs 281 (834-895) yılında Kûfe'de ölmüştür, bkz. Taberî, III, 2140

rık Mekke valiliğine tayin olunduğunu ve onun hac emiri olarak gönderdiği gulâmı Bedr'in Mescidü'l-Harâm kapıları önünde Yusuf b. Ebi's-Sâc tarafından saldırıya uğrayarak esir düştüğünü kaydediyor. Yusuf'un, Bedr'in gelişini ağabeyisi Muhammed el-Arşin'e âit olan bütün bölge valiliğinin yetkisine müdahale saydığı için bu harekette bulunduğu kabul edilebilir. Ancak Yusuf, bu hareketin sonunu getirememiş ve işe karışan hacıların ve hac kafilesinde bulunan askerlerin saldırısı sonucunda bizzat esir düşmüş, Bedr ise kurtarılmıştır. Taberî, Yusuf'un zincire vurularak Bağdat'a gönderildiğini kaydetmektedir(1).

Bundan sonra yağma ve çapulculuk hareketlerinin sürüp gittiği Hicaz bölgesinde meydana gelen olaylar hakkında kaynaklarda mevcut olan bilgilerde Yusuf'un adı hiç geçmiyor. Bu suretle onun 281 (894-895) yılına kadar Mekke valiliğinde bulunduğunu kabul eden Zambaur'ın(2) düşüncesine katılmak oldukça güçtür. Bu devre içinde Mekke'nin, adı geçen Ahmed b. Muhammed et-Tâ'i'nin idaresinde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Zambaur da Mekke ve Medine'nin valilerini kaydettiği listede(3) 271 yılında bu şehirlere onun hâkim olduğunu, daha evvelki kayıtlarına rağmen belirtmektedir. Ayrıca Taberî'nin 280 (893-894) yılı olayları arasında zikredilen bir kayıt doğru ise, bu tarihte, yani Zambaur'ın Yusuf'u Mekke valisi olarak gösterdiği bir yılda, onun bu bölgenin çok kuzeyinde bulunan el-Cezire'de faaliyette bulunduğu kabul edilebilir. Taberi bu yıl içinde Yusuf'un Musul yoluyla otuziki Hârici'yi Bağdat'a gönderdiğini, bunlardan yirmi beşinin idam ve geri kalan yedisinin de hapsedildiğini kaydetmiştir(4). Bununla beraber çok dikkatli bir tarih yazarı olduğu hiç bir zaman göz önünden uzak tutulmaması gereken İbnü'l-Esir'in aynı olayı Muhammed b. Ebi's-Sâc'a atfetmiş olduğu da bir vakıadır(5).

Yusuf hakkında Taberi'de kaydedilip doğruluğu şüphe uyandıracak bundan sonraki ilk haber, onun 282 (895-896) yılında Feth el-Kalânisi adında, yalnız İbnü'l-Esir'in, Taberi'nin metnine yaptığı bir ilâve ile el-Muvaffak'ın gulâmı olduğunu bildirdiği(6) bir zâta yardım etmek üzere es-Saymara'ya(7) gönderildiğini ve fakat verilen görevi yapmaktan ise es-Saymara yerine ağabeyisinin bulunduğu Meraga'ya

(1) Taberî, III, 2107. İbnü'l-Esir, VII, 417
(2) E. de Zambaur, Aynı eser, 21 ve 179, n. 3
(3) E. de Zambaur, Aynı eser, 114, n. 2
(4) Taberî, III, 2138
(5) İbnü'l-Esir, VII, 464
(6) İbnü'l-Esir, VII, 473
(7) el-Cebel ile Huzistan arasında bir şehir, bkz. Yakut, Mu'cemu'l-Buldân, Beyrut 1955, III, 439 vd.

gitmeyi tercih ettiğini ve bu arada yolda önüne çıkan devlete ait bir kervanı da gasp ettiğini ifâde eder(1). Bu arada esasen ağabeyisi Muhammed el-Afşîn'in Azerbaycan'da halifenin emirlerini dinlemeyerek bağımsız hareket ettiği göz önüne alınırsa Yusuf'un da belki istemediği halde bir rehine gibi tutulduğu Bağdat'tan kurtulmak fırsatını kaçırmadığı ve böylece ağabeyisine katıldığı kolaylıkla düşünülebilir. Onun Azerbaycan'a gelişinden Muhammed el-Afşîn'in ölümüne kadar ne gibi faaliyetlerde bulunduğunu, kaynaklarda bu hususta bir bilgi bulunmadığı cihetle, tesbit etmek mümkün değildir. Ancak yukarıda da belirtildiği üzere 288 (901)'de ağabeyisinin ölümünden sonra bölgede iktidarı nisebeten kolay ele geçirmiş ve yeğeni Divdâd'ı saf dışı bırakmaya muvaffak olmuş bulunması, onun bu bölgede kalıp muharip ve idarecilerle iyi ilişkiler kurmuş ve bunlar üzerinde iyi intiba bırakmış olduğuna delil sayılabilir kanaatindeyiz.

Muhammed el-Afşîn'in ölümünü müteakip Azerbaycan'da meydana gelen gelişmelere Bağdat halifesi seyirci kalmaktan öteye gidemedi. Azerbaycan ve Ermeniye valiliğine halife tarafından tayin edilmiş bulunan Muhammed'in ölümüyle Yusuf'un bu makamı zorla ele geçirmesine halifenin ses çıkaramaması, bir taraftan merkezi otoritenin eyaletlerde tamamen zayıfladığını, diğer taraftan da Sâcoğullarının Azerbaycan'da iyice kuvvetlenerek müstakil hareket etmeye başladıklarını göstermektedir. Nitekim Yusuf, Azerbaycan'da iktidarı ele geçirdikten çok kısa bir süre sonra 289 (902) yılında Erdebil'de adına gümüş dirhem bastırmıştır. Her ne kadar bu sikkenin üzerinde Halife Mûtezid'in ismi zikrediliyorsa da bu, Yusuf'un tam manasiyle halifeye bağlılığının ifadesi olarak değerlendirilmemelidir. Nitekim Mısır'da Tolunoğulları hanedanının kurucusu olan Ahmed b. Tolun ve oğlu Humareveyh de, Bağdat halifesi ile savaş halinde olmalarına rağmen, bastırdıkları sikkelerin üzerinde halifenin ismine yer vermekte idiler. Bu durumda sikke üzerindeki halifenin isminin, bir sembol olmaktan öteye geçmediği tabiidir.

Muhammed el-Afşîn'in ölümünden sonra meydana gelen gelişmeleri yakından takip ettiği anlaşılan Ermeni kralı Simbat'ın, bu durumdan faydalanmak isteyerek Abbasi halifesi Muktefî ile siyasî münasebetlerini düzeltmek ve Sâcoğulları tehlikesini uzaklaştırmak için harekete geçtiği görülüyor. Bağdat'a bir elçi göndererek halifeye bağlı kalacağını ve Yusuf karşısında kendisine yardım edilmesini istedi. Sâcoğulları'nın ve bilhassa Yusuf'un müstakil hareket etmesini tehlikeli bulan Halife Muktefî, Simbat'ın bu teklifini memnuniyetle kabul

(1) Taberî, III, 2146

etti, hattâ ona krallık tacı, hil'at, kıymetli taşlarla süslü altın kemer, murassa kılıç ve atlar gönderdi(1).

Diğer taraftan Yusuf, halife ile Simbat arasındaki temaslardan haberdar olarak bu ittifakın gerçekleşmesini önlemek maksadiyle teşebbüse geçti ve Simbat'ı Erdebil'e davet ederek halifeye karşı birlikte hareket etme teklifinde bulundu. Ancak Ermeni kralı daha önceki acı tecrübeleri unutmadığından Yusuf'un davetini kabul etmedi(2). Yalnız başına Yusuf ile mücadele edemeyeceğini bilen Simbat'ı, halifenin yardım vaadi cesaretlendirmiş olmalıdır.

Simbat'ın, tekliflerini reddetmesine çok öfkelenen Yusuf, kalabalık bir ordu ile Erdebil'den hareketle alışılmış yol olan Phaytakaran(3) ve Uti(4) üzerinden Taşir (Lori'nin kuzeyinde ve Kür ırmağının kollarından Borçalı suyunun batısı)(5) bölgesine geldi. Buradan Aşotz (Akbaba) ve Ahurean (Arpaçayı)(6) vadisini takip ederek Bagratuni Ermeni krallığının merkez eyaleti olan Şirak'a inmek istiyordu. Fakat onun Erdebil'den hareket ettiğini haber alan Simbat, bölgedeki bütün geçitleri tutarak onun ilerlemesine engel oldu. Bunun üzerine Yusuf, yolunu değiştirerek daha batıdan, nehir vadilerini takip etmek suretiyle gizlice Şirak bölgesine gelmeye muvaffak oldu. Ancak mevsim ilerlemiş ve kış yaklaşmıştı. Kış mevsiminin son derece sert geçtiği bu dağlık bölgede kalmanın ve Ermeniler ile mücadele etmenin tehlikeli olacağını düşünen Yusuf, kışı geçirmek için Dvin'e dönmeye karar verdi. Bu sırada Simbat Aragadz (Alagöz)(7) dağının eteğinde müstahkem Aruc kalesinde kalabalık bir ordu ile mevzilenmiş bulunuyordu.

Yusuf, Ermeni kralının kuvvetli bir ordu ile kendisini takip ettiğinin farkına varınca savaşı göze alamayarak, Simbat ile anlaşma te-

(1) Jean VI. Katholikos, **Aynı eser**, 181 vd.; Etienne Asoghik de Taron, **Aynı eser**, 15

(2) Jean Katholikos, **Aynı eser**, 183 vd.

(3) Kur ile Aras nehirlerinin birleştiği yerin çevresindeki bölge, bkz. J. Laurent, **L'Arménie entre Byzance et l'Islam**, Paris 1919, 306 ve harita H-4; S. Martin, **Mémoires Historiques et Geographiques sur l'Arménie**, I, 153

(4) Kur nehrinin sağ sahili boyunca Sevan (Gökçegöl) gölüne kadar uzanan ve Berda'a'yı da içine alan bölge, bkz. J. Laurent, **Aynı eser**, 13 ve harita GH-3. S. Martin, **Aynı eser**, I, 86 vd.

(5) J. Laurent, **Aynı eser**, 13, 306 ve harita FG-3, Asoghik de Taron, **Aynı eser**, 15 n. 8

(6) Asoghik de Taron, **Aynı eser**, 46, n. 11; Ernst Honigmann, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, Türkçeye çeviren Fikret Işıltan, İstanbul 1970, indeks; S. Martin, **Aynı eser**, I, 39

(7) R. Grousset, **Aynı eser**, 431

şebbüsünde bulundu. Adamlarından Süryanî asıllı birisini elçi olarak kralın yanına gönderdi. Hiç ummadığı bir anda sulh teklifi ile karşılaşan Simbat, bu teklifi memnuniyetle kabul ettiğini bildirdi. Bundan sonra 902-903 kışını geçirmek için Yusuf Dvin'e ve Simbat da Arşarunik bölgesindeki (Ani'nin güneybatısında) (1) Eraskhadzor yakınındaki bir kaleye gittiler. İlkbahara kadar iki tarafta da bir hareket görülmedi. 903 ilkbaharında Yusuf, Simbat'a çeşitli hediyeler ile birlikte üzeri kıymetli taşlarla süslü altın bir taç gönderdi. Veliaht prens Aşot Erkat'a (Demir Aşot) da bir hil'at ve «işhanlar işhanı» ünvanı verildi. Meşhur tarihçi ve katholikos Hohannes bile bu hediyelerden nasibini almıştı. Kral Simbat da Yusuf'a kıymetli hediyeler göndererek mukabelede bulundu(2).

Yusuf ile Kral Simbat arasındaki ilk münasebetler tehlikeli bir şekilde başlamasına rağmen sulhla neticelendi. Yusuf bu ilk seferi sırasında askerî bakımdan bir başarı kazanamadı. Fakat Simbat'ın halife ile kendisine karşı yapmış olduğu anlaşmayı işlemez hale getirdiği gibi ona taç göndererek kendisine tâbi olmasını istemiş ve kral da bunu kabul etmişti.

Yusuf ile Abbasî halifesi arasındaki münasebetlerin daha başlangıçtan itibaren bozuk olduğunu yukarıda belirtmiştik. Azerbaycan ve Ermeniye valiliğinin ilk yıllarında aynı durumun devam ettiği, hattâ daha kötüleştiği anlaşılmaktadır. Gerçi İslâm kaynaklarında bu hususa açıklık getirecek haberlere rastlanamamaktadır. Fakat onların boşluğunu Ermeni kaynakları dolduruyor. Ermeni kaynakları bu hususta şu bilgiyi vermektedirler: Yusuf, 905 yılında Halife Muktefi'ye karşı isyan etti. Bunun üzerine halife, Simbat da dahil kendisine bağlı olanlara mektuplar göndererek Yusuf'un tedibi için kendisine yardım etmelerini istedi. Bilhassa Yusuf'a komşu olan ermeni Simbat'tan birlikleriyle harekete geçmesini istedi ve buna karşılık bir yıllık vergiyi almayacağını bildirdi.

Simbat, Yusuf ile aralarında anlaşma olmasına rağmen, ona fazla güvenemediğinden kuvvetlerini hazırlamaya başladı. Fakat kısa bir süre sonra halife ile Yusuf'un anlaşması Simbat'ı çok güç bir durumda bırakıtı. Simbat'ın harekete geçmemesine rağmen hazırlıklara girişmesinden şüphelenen Yusuf, onu güç durumda bırakmak ve gözdağı vermek maksadiyle yıllık verginin bir defada ödenmesini istedi. Simbat, istenen meblâğın büyük olmasına ve bunu bir defada ödeyecek

(1) J. Laurent, harita F-3; S. Martin, Aynı eser, I, 108 vd.

(2) Jean Katholikos, Aynı eser, 184 vd.; Asoghik de Taron, Aynı eser, 15 vd.; krş. René Grousset, Histoire de l'Arménie, 430 vd.

durumda bulunmamasına rağmen kuvvete başvuracak cesareti kendinde bulamadığı için çaresiz ödeme cihetine gitti. Kendisine tâbi naharar ve işhanlardan para istedi. İstenen para büyük zorluklarla toplanarak Yusuf'a ödendi, fakat Simbat'a karşı Ermeniler arasında büyük bir hoşnutsuzluk ortaya çıktı ve hattâ onu bertaraf etmek için teşebbüse geçildi(1).

Yusuf tehlikesini ağır vergiler ödeyerek önlemeye çalışan Kral Simbat, bu sefer de Vaspurakan bölgesinde hüküm sürmekte olan Ardzruni hanedanı ile ihtilafa düştü. Eskiden beri Ardzruni hanedanına bağlı olan Nahcıvan 902 yılında Simbat tarafından Doğu Siunik (2) prensi Simbat'a verilmişti. 907-908 yılında Ardzruni prensi Haçik Gagik, Kral Simbat'ın içinde bulunduğu güç durumdan faydalanmak isteyerek Nahcıvan meselesini halletmeye, diğer bir ifade ile bu şehre tekrar sahip olmaya karar verdi. İsteğinin Simbat tarafından reddedilmesi üzerine Haçik Gagik, daha önce kendisine hediyeler göndererek ittifak yapma teklifinde bulunmuş olan Yusuf'a başvurarak ondan yardım istedi. Bu isteği büyük bir memnuniyetle kabul eden Yusuf, onu Erdebil'e davet etti. Haçik Gagik de kıymetli hediyelerle yola çıktı(3).

Ermeni prensleri arasındaki ihtilaf Yusuf'un işine geliyordu. Kral Simbat'a cephe alan ve kendisinden yardım isteyen Haçik Gagik'i Erdebil'de merasimle karşılayarak ona çok iyi davrandı. Hattâ ona kral ünvanı ve altın taç vererek Simbat ile aralarındaki ihtilâfı daha da körükledi. Böylece Ermeniler arasında iki kral ortaya çıkmış oluyordu(4): Kuzeyde Bagratuni, güneyde ise Ardzruni krallıkları (908). Yusuf, Ermeniye'nin ikiye bölünmesinde baş rolü oynamasına rağmen, bu iki rakip arasında hakem rolünde görünmeye dikkat ediyordu. Simbat, aleyhine gelişen olayların farkında idi, ancak gerek Yusuf ve gerekse Haçik Gagik'e karşı askeri bir harekâta girişecek kuvveti olmadığını da biliyordu. Bu sebeple Yusuf'u öfkelendirecek hareketlere girişmemeye bilhassa dikkat ediyordu. Haçik Gagik'in bizzat Erdebil'e gitmesine rağmen, Simbat buna cesaret edemeyerek elçi sıfatiyle bu devrin tarihini geniş olarak kaleme almış olan Katholikos VI. Hohannes'i Erdebil'e gönderdi. Hohannes eserinde, çok kıymetli

(1) Jean Katholikos, Aynı eser, 192 vd.; Etienne Orbélian, Histoire de la Sioun, Fransızcaya tercüme Brosset, Petersburg 1864, 113; krş. R. Grousset, Aynı eser, 431 vd.

(2) Gökçegöl-Nahçıvan ve Akera nehirleri arasında kalan bölge, bkz. J. Laurent, Aynı eser, 13, harita G-4; S. Martin, Aynı eser, I, 142

(3) Jean Katholikos, Aynı eser, 199 vd.

(4) Jean Katholikos, Aynı eser, 200; Thomas Ardzrouni, Histoire des Ardzrounis, Fransızcaya tercüme Brosset, Petersburg 1874, 227 vd.

hediyelerle emirin yanına gittiğini, onun tarafından iyi karşılandığını ve Yusuf'un hediyeleri büyük bir memnuniyetle aldığını canlı bir şekilde anlatır. Katholikos, Yusuf'u kazanmak için çok gayret sarfetmiş ise de kendi ifadesine göre rehine olarak hapsedilmekten kurtulamamıştır(1).

Yusuf ile halife arasındaki münasebetlerin 905 yılındaki isyanı müteakip varılan anlaşmaya rağmen düzelmediği anlaşılmaktadır. Yusuf Ermeniler ile, halife de iç karışıklıklarla uğraştıkları için böyle bir anlaşmaya mecbur kalmış olmalıdırlar. Ermeniler'e karşı kazandığı başarılarla iyice kuvvetlenen ve ilerde kendisi için de büyük bir tehlike olacağını göz önüne alan Abbasî halifesi Azerbaycan üzerine asker sevketmeye karar vermiştir. 17 Cemâziyelâhir 295 (24 Mart 908) tarihinde Hakan el-Müflihî komutasındaki dörtbin kişilik bir ordu Bağdat'tan hareket etti(2). Yusuf ile Hakan el-Müflihî arasında bir çarpışmanın olup olmadığını ve hattâ Hakan'ın Azerbaycan'a gidip gitmediğini tesbit edemiyoruz. Çünkü bu hususta İslâm ve Ermeni kaynaklarında bir bilgiye rastlanamamıştır. Ayrıca kuvvetlenen Yusuf'un, halife ile askerî mücadeleye girişmesi Ermeniye'deki harekâtına kısa süre için bile olsa ara vermesini gerektirirdi. Halbuki Ermeni kaynakları böyle bir duraklamadan bahsetmemektedirler. Bu durumda belki de, Hakan el-Müflihî, Yusuf'tan çekindiği için yanındaki zayıf kuvvetle Azerbaycan'a giremeden geri dönmüştür. İleride onun aynı Müflihî ile yaptığı çarpışmadan bahsedilecektir.

Abbasî halifesi, başlangıçtan itibaren karşı çıkmasına rağmen, Cemaziyelâhir 296 (Mart 909) tarihinde Yusuf'un Azerbaycan ve Ermeniye valiliğini resmen kabul etmek zorunda kaldı ki, bunu da üzerine gönderilmiş olan Müflihî'nin hiç bir başarıya ulaşamaması, hatta mücadele etmemiş olmasiyle izah etmek mümkündür. Yusuf da yapılan anlaşmaya göre ona her yıl yüzyirmibin dinar vergi ödemeyi taahhüt ediyordu(3). Böylece Yusuf sekiz yıldır fiilen elinde bulundurduğu bu iki bölgeye resmen sahip olmuş oluyordu. Halife ile Yusuf arasındaki anlaşmanın, uzun ömürlü olmadığı ve bir önem taşımadığı, bir kaç yıl sonra çıkan ihtilaflardan anlaşılmaktadır.

Halife ile olan anlaşmazlığını kısmen halleden Yusuf, tekrar Ermeniye'ye döndü. Bu sırada Haçik Gagik'in kardeşi Gurgen Erdebil'e

(1) Jean Katholikos, Aynı eser, 200 vd.
(2) Taberî, III, 2280
(3) Taberî, III, 2280; Arîb b. Sa'd, Sılat Tarih et-Taberî, ed. M.J. de Goeje Leyden 1897, 31; Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedânî, Tekmile Tarih et-Taberî, neşr. A. Yusuf Ken'ân, Beyrut 1961, 7; İbn Miskeveyh, I, 45; İbnü'l-Esîr, VIII, 54

gelerek Bagratunî hanedanının elinde bulunan yerlere karşı müşterek bir sefer yapılması için teklifte bulundu. Onun dönmesinden bir kaç ay sonra Haçik Gagik, daha önce tesbit edilmiş vergi ve hediyelerle birlikte Erdebil'e geldi. Yapılması kararlaştırılan ortak seferin hazırlıklarını görüştüler. Haçik Gagik'e ikinci defa krallık tacı verildi. Bundan sonra ülkesine dönen Haçik Gagik hazırlıklara başladı(1).

909 yılı ilkbaharında büyük bir ordu ile Erdebil'den hareket eden Yusuf Nahcivan'a gelerek burada Haçik Gagik ve Gurgen komutasındaki Ermeni birliklerinin gelmesini beklemeye başladı. Birkaç gün içinde Ermeni kuvvetleri Nahcivan'a vardılar. Yapılan sefer planı gereğince bir Müslüman birliği Doğu Siunik üzerine sevkedildi. Doğu Siunik hâkimi Simbat ve kardeşleri kendilerine bağlı kuvvetlerle Müslümanları karşılamak için harekete geçtiler. Simbat, dağlık bölgedeki yol ve geçitleri tutmak suretiyle memleketini istilâdan kurtarabileceğini düşünüyordu. Fakat gelen birliğin kalabalık olduğunu haber alınca emniyete alabilmek için annesi Şuşan, kansı Sofi (Haçik Gagik'in kız kardeşi) ve küçük yaştaki oğlunu Erencak (2) kalesine gönderdi. Kendisi de maiyetindeki birliklerle Müslümanları durdurmak için mücadeleye girişti. Yapılan çarpışmalarda Ermeni kuvvetleri ağır kayıplar vererek dağlık bölgedeki kalelere çekildiler. Müslümanlar bütün Doğu Siunik'i ele geçirdiler. Ancak sarp dağlardaki kalelere sığınanlar kendilerini kurtarabildiler. Böylece Doğu Siunik, Nisan 909 tarihinde Yusuf'un eline geçmiş oldu (3).

Batı Siunik'in âkıbeti de Doğu Siunik'in kaderinden farklı olmadı. Batı Siunik'in hükümdarı II. Grigor Suphan (Kral Simbat'ın yeğeni), Yusuf'un bu bölgeye sevketmiş olduğu kuvvetlere karşı koymaya çalıştı ise de mağlup olmaktan kurtulamadı. Bütün ümitlerini kaybetmiş olduğu halde bu sırada Dvin yakınına gelmiş olan Yusuf'un karargâhına giderek ona bağlılık arzetti. Batı Siunik de böylece fazla zorluk çekilmeden itaat altına alınmış oluyordu(4).

Vaspurakan ve Siunik hâkimlerinin Yusuf'a tâbi olmalarından sonra Kral Simbat yalnız ve çok güç durumda kalmıştı. Onu bu kötü durumda yakalayan Yusuf, bir yıllık vergiyi hemen ödediği takdirde

(1) Jean Katholikos, Aynı eser, 202 vd.

(2) Nahcivan'ın kuzey-batısında, Alinca çayı üzerindeki bugünkü Alinca kalesi, bkz. R. Grousset, Aynı eser, 435, 439; Asoghik de Taron, Aynı eser, 18 n. 9

(3) Jean Katholikos, Aynı eser, 204; Etienne Orbélian, Aynı eser, 113 vd. Bu son kaynakta Doğu Siunik prensi Simbat'ın, Yusuf'a karşı koyamayacağını anlaması üzerine kayınbiraderi Haçik Gagik'in yanına kaçtığı belirtilmektedir; ayrıca bkz. R. Grousset, Aynı eser, 435

(4) Jean Katholikos, Aynı eser, 205; Etienne Orbélian, Aynı eser, 114

barışın devam edeceğini bildirdi. Yusuf'un, Ermeniler'e karşı takip etmekte olduğu politikanın çok çabuk değiştiğini gören ve ona hiç güvenemeyen Simbat, çaresiz istenilen büyük meblâğı ödemek zorunda kaldı. Buna rağmen Yusuf, seferine devam ederek Bagratuni krallığının arazisine girdi. Bu sırada Bağratunî hanedânına mensup olan Gürcistan kralı II. Adarnase de, diğer Ermeni ileri gelenleri gibi Simbat'a cephe almıştı. Yusuf ile savaşacak kuvveti olmayan Simbat, tarihçi Hohannes'e göre çok sarp bir yerde bulunan Kelarck (Gelarck) kalesine(1), Asoghik'e göre de Taşir bölgesindeki Odsun (Otzun) köyüne ve oradan da Abhazlar'ın yanına kaçtı(2). Yusuf onu takip ederek bazı kaleleri fethetti ise de Simbat'ın sığındığı kaleyi ele geçiremedi. Bütün yaz boyunca dağlık bölgede askeri harekâta devam etti. Kışın yaklaşması üzerine Tiflis üzerinden Dvin'e döndü(3).

Yusuf'un Dvin'e dönmesini müteakip Kral Simbat da başşehri Erazgavor'a döndü. Kışın çok şiddetli geçmesine rağmen iki rakip birbirini devamlı kontrol altında tutuyorlardı. Bu sırada Simbat'ın kardeşi Şapuh'un oğlu büyük sparapet (komutan) Aşot, kıymetli hediyeler ile birlikte Dvin'e giderek Yusuf'a bağlılık arzetti(4). Simbat'ın maruz kaldığı tehlike ve Ermeni prensleri arasındaki rekabet üzerine Ermeni asilzâdeleri Yusuf'un himayesine girerek bir mevki kapmak için âdeta yarış hâlinde idiler. Vaspurakan ve Siunik prenslerinden sonra Bağratunî hanedanına mensup olanlar da aynı yolu takip etmeye başladılar. Bu durum Ermeniye'yi hâkimiyeti altına almak için uğraşan Yusuf'un işini oldukça kolaylaştırıyordu.

Yusuf, 910 yılı ilkbaharında kalabalık bir ordu ile Simbat'a kesin darbeyi indirmek için Dvin'den hareket etti. Vaspurakan kralı Haçik Gagik de birlikleriyle ona katıldı. Diğer taraftan Simbat da, birliklerini oğulları Aşot Erkat ve Muşegh komutasında Yusuf'a karşı göndermiş ve bilhassa geçitleri tutmalarını emretmişti. İki kardeş Nig(5)

(1) Gökçegöl'ün güney-doğusunda ve Siunik tarafında yer almaktadır, bkz. R. Grusset, Aynı eser, 436; S. Martin, Aynı eser, I, 146

(2) Jean Katholikos, Aynı eser, 205; Asoghik de Taron, Aynı eser, 17. Hohannes'in ismini verdiği Kelarck kalesi Sevan gölünün güney-batısında ve Siunik bölgesinin hududunda bulunmaktadır. Siunik'in bu sırada Yusuf'un hâkimiyeti altında bulunduğunu dikkate alarak Simbat'ın buraya sığınmakla bizzat tehlikeye yaklaşmış olduğunu söyleyebiliriz. Bu durumda Asoghik'in verdiği Odsun (Lori'nin hemen kuzeyinde) kalesine sığınmış olması akla daha uygun gelmektedir. Krş. R. Grousset, Aynı eser, 436

(3) Jean Katholikos, Aynı eser, 206; Asoghik de Taron, Aynı eser, 17

(4) Jean Katholikos, Aynı eser, 206 vd.

(5) Erivan'ın kuzeyinde ve Alagöz dağı eteklerinde yer almaktadır; bkz. Asoghik de Taron, Aynı eser, 18, n. 1; R. Grousset, Aynı eser, 437

dağlık bölgesinde Yusuf'un birlikleriyle karşılaştılar ve Asoghik'in verdiği bilgiye göre(1), Dsknavacar(2) adlı yerde savaşa tutuştular. Ermeni kaynakları, iki kardeşin, karşılarındaki kuvvetin sayıca çok üstün olmasına rağmen, savaş meydanını terketmeyerek cesurca dövüştüklerini kaydetmektedirler. Savaşın bütün şiddetiyle devam ettiği bir sırada Uti dağlık bölgesinden gelmiş olan ve Sevordik(3) adı verilen dağlı birliğin savaş meydanını terketmesi Ermeni kuvvetlerinin yenilmesine sebep olmuştur(4). Aşot Erkat birlikleriyle geri çekilip kurtuldu ise de kardeşi Muşegh'in, Yusuf'un birlikleri tarafından sarılarak esir edildiği, bir müddet sonra da Dvin'e gönderilip hapiste zehirletilerek öldürüldüğü Ermeni tarihçiler tarafından belirtilir(5).

Dsknavacar zaferi, bütün kuzey-doğu Ermeniye'nin Yusuf'un eline geçmesini sağlamıştı. Bagratuni Ermeni krallığının kontrolünde, içinde yalnız Ani ve Erazgavor gibi şehirlerin bulunduğu Şirak bölgesi kalmıştı. Her taraftan sarılmış ve tek başına zayıf bir hâle gelmiş olan Bagratuni krallığına kesin darbeyi indirmek an meselesi idi. Bu sırada Batı Siunik hâkimi II. Grigor Suphan, Yusuf tarafından zehirletilerek öldürüldü. Kardeşleri Sahag ve Vasag ise bir gece hapisten kaçmayı başardılar. Yusuf onları yakalamak için bir müfreze sevketti. İki kardeş anneleri Mariam (Sımbat'ın kızkardeşi) ile birlikte Sevan (Gökçegöl) gölünde bir adaya sığındılar. Fakat Yusuf'un adamları onların peşini bırakmıyordu. Bu sebeple adayı da terkederek gölün batı tarafında yer alan Gardman bölgesine kaçtılar ve canlarını kurtarmayı başardılar(6).

Emir Yusuf, Ermeniye'deki harekâtına devam ediyordu. Artık karşısına çıkacak kuvvet kalmamıştı. Kral Simbat ise Kapuit-Berd (Mavi kale)(7) kalesine sığınmıştı. Hohannes'e göre(8) Yusuf, Vas-

(1) Asoghik de Taron, Aynı eser, 18.

(2) Bu kelimenin manası Asoghik'de verilen nota göre (Aynı eser, 18, n. 2) «Balık pazarı»dır ve yeri tesbit edilemedi.

(3) Honigmann (Aynı eser, 146 n. 19) bu dağlıları Güney Kafkas Macarları olarak vermektedir.

(4) Jean Katholikos, Aynı eser, 210.

(5) Jean Katholikos, Aynı eser, 210 vd., 217; Asoghik de Taron, Aynı eser, 17

(6) Jean Katholikos, Aynı eser, 220 vd.; Etienne Orbélian, Aynı eser, 116

(7) Ermeniye'de bu ismi taşıyan bir kaç kale bulunmaktadır. Bunların en meşhurlarından birisi Erzurum'un kuzey-doğusunda, diğeri ise Siunik bölgesinde yer almaktadır. Ancak burada zikredilen Kapuit-Berd'in Şirak ve Vanand bölgelerinin güneyinde Arşaruniğ yakınında bulunması muhtemeldir, fakat kesin olarak mevkii tayin edilememektedir. Bkz. R. Grousset, Aynı eser, 438, n. 7.; Asoghik de Taron, Aynı eser, 18, n. 5

(8) Jean Katholikos, Aynı eser, 222 vd.

purakan kralı Haçik Gagik'i maiyetindeki kuvvetlerle beraber Vagharşagerd (yahut Vagharşakert) (1) kalesini zapta göndermişti. Kuşatmanın uzun müddet devam etmesine ve çetin çarpışmaların olmasına rağmen, kale bir türlü ele geçirilemiyordu. Asoghik ise Hohannes'in aksine 359 Ermeni yılında (13 Nisan 910-12 Nisan 911) Haçik Gagik'in adı geçen kaleyi zaptettiğini bildirmektedir(2). Diğer kaynaklarda bu hususta bilgi bulunmaması sebebiyle bu haberlerden hangisinin doğru olduğunu kabul etmenin zorluğu ortadadır. Bununla beraber, hâdiselere bizzat şahit olmuş olan Hohannes'in haberinin gerçeğe daha yakın olacağı kanaatindeyiz. Bu arada Yusuf'un birlikleri de Bagratuni arazisine girerek yağma ve tahribatta bulunuyorlardı(3).

Ermeniye'deki olayların gittikçe Ermeniler aleyhine bir gelişme takip etmesi, 893 yılında Kral Simbat ile bir antlaşma yapmış olan Bizans imparatorluğunun gözünden kaçmıyordu. Ermeni tarihçisi Hohannes, Ermeniler'in maruz kaldıkları güç durumu öğrenen Bizans imparatoru VI. Leon'un(4), Simbat'a yardım göndermek için büyük bir kuvvet teşkil ettiğini ve bu birliği harekete geçireceği sırada öldüğünü (912) ifade etmektedir(5). Adı geçen kaynakta Ermeniler'in imparatordan yardım istedikleri hususunda bir bilgi bulunmamakla beraber büyük bir ihtimalle yardım isteğinin Ermenilerden geldiği düşünülebilir. Leon'dan sonra Bizans imparatoru olan Aleksandr, gerek dahili durumdaki zorluklar ve gerekse hudutlarda Müslümanlar ile devam eden mücadeleler sebebiyle böyle bir teşebbüse girişememiştir. Aynı zamanda onun imparatorluğunun bir yıl kadar devam etmesi de bu yardıma imkân vermemiştir(6).

Simbat, ülkesinin adım adım istilâ edilmesi karşısında canını kurtarma çareleri arıyor ve sığınmış olduğu Kapuit-Berd kalesinde savunma tedbirlerini kuvvetlendirerek gelişmeleri beklemeyi tercih ediyordu. Muhasaranın bir yıl devam etmesine rağmen son derece sarp bir yerde bulunan kale, Müslümanlar'm eline geçmedi. Onu teslim

(1) Bugünkü Eleşkirt, bkz. R. Grousset, Aynı eser, 438
(2) Asoghik de Taron, Aynı eser, 18
(3) Jean Katholikos, Aynı eser, 223
(4) Hohannes Bizans imparatorunun adını Basil olarak vermekte ise de yanlış olup, burada bahsi geçen imparatorun, VI Leon'dan başkası olamayacağı açıktır.
(5) Jean Katholikos, Aynı eser, 225
(6) A.A. Vasiliev, Byzance et les Arabes, tome II, la Dynastie Macédonienne, Fransızca edisyonunu hazırlıyan Marius Canard, Bruxelles 1968, 119

olmaya mecbur etmek maksadiyle civardaki köy ve kasabalara akınlar yapılarak her taraf yağma ve tahrip ediliyordu. Bir taraftan kuşatmanın uzaması sebebiyle kalede erzakın tükenmesi, diğer taraftan da Ermeniler ile meskûn olan yerlerin tahribi Simbat'ı teslim olmak zorunda bıraktı. Simbat, Yusuf'un karargâhına elçi göndererek kalenin teslim edileceğini, buna karşılık onun da Ermeniler'e iyi muamele etmesini ve elindeki esirleri serbest bırakmasını istedi. Bir yıldan beri muhasara ettiği halde ele geçiremediği Simbat'ın kendi isteği ile teslim olmayı kabul etmesine çok memnun olan Yusuf, onun isteklerini kabul etti ve kendisine altın işlemeli bir hil'at gönderdi. Aralarında geçen bunca olaylara rağmen Yusuf'tan gördüğü yakın alâka ve dostluktan şüphelenen ve daha önce yaptıkları antlaşmaları istediği zaman ihlâl etmiş olması sebebiyle ona güvenemeyen Simbat, bir fırsatını bularak Yusuf'un karargâhı arasından kaçmaya muvaffak oldu ve Şirak bölgesinde küçük bir köyde saklandı. Muhtemelen Yusuf tarafından gönderilen Haçik Gagik onu bularak tekrar Yusuf'un karargâhına getirilmesini sağladı. Kışı geçirmek için Dvin'e dönen Yusuf, böylece, beraberinde getirmiş olduğu Simbat'ı hapse attırdı (913) (1).

Emir Yusuf'un, muhtemelen bir yıllık bir aradan sonra Ermeniler üzerine tekrar bir sefere çıktığını görmekteyiz. Seferin hedefi, Siunik bölgesi büyük işhanı Simbat'ın annesi Şuşan, karısı Sofi, ve bölgenin ileri gelenlerinin bulunduğu Erendcak kalesi idi. Yusuf'un teslim teklifi kaledekiler tarafından reddedilince muhasara başladı. Simbat da tutuklu olarak buraya getirilmişti. Bütün mücadelelere ve muhasaranın uzamasına rağmen kale zaptedilemiyordu. Bu durum karşısında Yusuf, kral Simbat'a kalenin teslimi için aracılık yapmasını teklif etti ise de o buna yanaşmadı. Buna kızan Yusuf da kralı idam ettirdi (2). Tarihçi Hohannes, Yusuf'un, mahsurların dayanma gücünü kırmak ve kaleyi teslim etmelerini sağlamak gayesiyle kralı onların gözleri önünde öldürttüğünü belirtmektedir (3). Bunlardan farklı olarak Asoghik ise, kalenin zaptından sonra Dvin'e dönen Yusuf'un, Kral Simbat'ı burada katlettirdiğini yazmaktadır (4).

Verilen bu üç rivayetten ilk ikisi arasında büyük bir fark olmadığı görülmektedir. Hâdiselerin gelişmesi ve ileriye sürülen görüşler

(1) Jean Katholikos, Aynı eser, 226 vd.; Asoghik de Taron, Aynı eser, 18; Etienne Orbélian, Aynı eser, 116. N. Adontz, Simbat'ın Kapulit kalesine sığınmasını 910 ve Dvin'e getirilmesini de 911 yılında gösteriyorsa da, bu görüşü kabul etmek oldukça zordur, bkz. N. Adontz, Les Taronites en Arménie et à Byzance, Byzantion, IX, sayı 2, Bruxelles 1934, 732

(2) Etienne Orbélian, Aynı eser, 116

(3) Jean Katholikos, Aynı eser, 231

(4) Asoghik de Taron, Aynı eser, 19

dikkate alınınca, onlardan tamamen farklı olan Asoghik'in rivayetinin daha zayıf olduğu anlaşılmaktadır. Başvurduğu bu son çare de bir netice vermeyince Yusuf, mahsurların çevre ile münasebetlerini tamamiyle keserek teslim olmalarını beklemeye başladı. Bu arada kaledekilerden birisi para ile elde edilerek kale kapısı açtırıldı ve Yusuf'un birlikleri kaleyi zaptettiler. Kalede bulunanların büyük bir kısmı kılıçtan geçirildi. Siunikli hanımlar Dvin'e götürülerek hapsedildiler(1). Kral Simbat'ın katliyle neticelenen bu seferin tarihi hakkında 913-916 yılları arasında çeşitli tahminler ileri sürülmekte ise de 914 yılının, olayların gelişmesi bakımından gerçeğe en yakın ihtimal olduğu anlaşılmaktadır.

Yusuf b. Ebi's-Sâc'ın Ermeniye işleriyle meşgul olduğu sıralarda batıdan Erdebil ve çevresine Ruslar tarafından bir akın yapılmıştır. Bu hususta bilgi veren Mes'ûdî'ye göre(2) 300 (912-913)(3) yılından sonra Ruslar beşyüz gemilik bir nehir donanmasiyle İtil (Volga) nehri üzerinden Hazar denizine inmişler ve bu denizin güney ve batı sahillerindeki Taberistan, Deylem ve Gîlân sahillerini yağmalamışlar, hattâ Baku'da karaya çıkarak Azerbaycan'a girmişler ve Erdebil çevresine kadar ilerleyerek yağma ve tahribatta bulunmuşlar, kadın ve çocukları esir alarak geri çekilmişlerdir. Bu baskın sırasında Yusuf'un, başşehri Erdebil'de olmadığı anlaşılmaktadır. Büyük bir ihtimalle Erendcak kalesinin muhasarasında bulunuyordu. Erdebil'de Ruslar'ı karşılayacak bir kuvvetin olmaması onların daha cüretkâr hareket etmelerine imkân hazırlamıştır. Yusuf'un komutanlarından Alî b. Heysem, bölge halkının yardımı ve ticaret gemileriyle Ruslar'ı takip ederek onların çekildikleri Hazar denizindeki bir adaya hücum etti. Ancak büyük kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kaldı. Ruslar bir müddet daha Hazar sahillerinde yağma ve katliâma devam ederek geldikleri yolla ülkelerine döndüler.

(1) Jean Katholikos, **Aynı eser**, 235; Etienne Orbélian, Aynı eser, 117; ayrıca bkz. R. Grousset, **Aynı eser**, 439 vd.

(2) Mes'ûdî **Murûc**, II, 18 vd.

(3) Akdes Nimet Kurat (**Rusya Tarihi**, Ankara 1948, 22 vd.), 912 yılında Kiyef knezi olan İgor'un ganimet elde etmek için Hazar denizinin güney sahillerine bir akın yaptığını, Baku civarında karaya çıkarak bol miktarda esir ve ganimet elde ettiğini, daha sonra geri döndüğünü, fakat Hazarlar'ın hizmetindeki Müslüman kıtalarının onlara hücum ederek büyük bir kısmını kılıçtan geçirdiklerini yazmakta ve bu Rus akınının 301 (913-914) yılında yapıldığını ifade etmektedir. Bu bilgi Mes'ûdî'nin verdiği rivayete uymaktadır. Ruslar'ın buna benzer akınları daha önceki yıllarda da olmuştur; bu hususta bkz. Abdu'l-Rafî' Hakikat, **Tarih-i Nevzâdhây-ı Millî İran**, Tahran Hicrî-şemsî 1354 (1976), 82 vd.

Kral Simbat'ın Erendcak kalesi önünde öldürülmesinden sonra Bagratuni hânedanının başına oğlu Aşot Erkat (Demir Aşot) geçti. İkinci oğlu Abas, ağabeyisinin en büyük yardımcısı oldu. Aşot, kral olduğu zaman son derece güç durumda idi. Bir taraftan Ermeniye'nin büyük bir kısmı Yusuf tarafından zaptedilmiş, diğer taraftan da Bagratuni hânedanına mensup olan Gürcistan kralı II. Adarnase ile Taron hâkimi Grigorigios başta olmak üzere bütün Ermeni işhan ve nahararları siyasi rekabetten dolayı Aşot'a cephe almışlardı. Diğer bir deyişle yeni hükümdar Aşot da, babası gibi Yusuf'un karşısında yalnız kalmıştı. İçinde bulunduğu güçlükler sebebiyle Yusuf ile başa çıkamayacağını anlayan Aşot Erkat, arazinin verdiği imkânlardan faydalanarak çete harbi yapmaya karar verdi ve kendisine bağlı az fakat sadık birlikleriyle bu kararını uygulamaya girişti.

Ermeniye'deki müstahkem mevkilerden sonuncusu olan Erendcak kalesinin zaptından ve Simbat'ın katlinden sonra bu tarafta hiç bir tehlike kalmadığını kanaat getiren Yusuf'un Rey taraflarındaki siyasi gelişmelere müdahale etmesinden ve esas kuvvetlerini bu cepheye sevketmesinden faydalanan Aşot âni baskınlarla Ermeniye'deki Müslüman garnizonlarını sıkıştırmaya başladı. Küçük süvari kuvvetlerinin süratli ve âni baskınları bu garnizonların birleşmelerini önlüyor ve böylece Aşot, yavaş yavaş kale ve şehirleri geri almayı başarıyordu. Birbiri arkasından Bagrevand, Arşarunik, Şirak ve Gugark bölgeleri Aşot'un hâkimiyetine girdi. Buralardaki Müslüman birlikleri esir veya katledildiler. Bagratuni hânedanının ülkesini böylece ve nisbeten kolaylıkla Müslümanlar'dan geri alan ve önemli bir mukavemetle karşılaşmayan Aşot, kuzeye yönelerek Taşir bölgesini ve daha sonra da Tiflis şehrini zaptetti(1).

Sâcoğulları ile Ermeniler arasındaki mücadeleleri yakından takip eden ve hattâ Kral Simbat ile bir anlaşma yapmış olan Bizans imparatorluğunun, bu son gelişmeler, yani Simbat'ın katli ve Ermeniye'nin Yusuf tarafından zaptı karşısında tekrar harekete geçtiği görülmektedir. İmparator Kostantinos Porphyrogennetos üzerinde büyük bir nüfûz sahibi olduğu anlaşılan İstanbul patriği Nikolaos, Ermeni katholikosu VI. Hohannes'e yazdığı mektupta, imparatorun Ermeniler'e yardımcı kuvvetler göndereceğini, ancak bu kuvvetlerin gelmesinden önce bütün Ermeni işhan ve nahararlarının, Gürcistan kralının ve Abhaz ileri gelenlerinin Müslümanlar'a karşı birleşmelerinin lüzumunu belirtiyor ve bunu sağlamak için de Katholikos'un harekete geçe-

(1) Jean Katholikos, Aynı eser, 237 vd.; krş. R. Grousset, Aynı eser, 441 vd.; Brosset, Aynı eser, 165

rek Ermeni asilzâdeleri ve bölgenin diğer hristiyan ileri gelen şahsiyetleri ile temasa geçmesinin icap ettiğini ve müşterek hareket sâyesinde korkunç düşmanlarından kurtulabileceklerini ilâve ediyordu(1).

İstanbul patriği Nikolaos'ın mektubunun, Ermeniye'deki siyasi gelişmeler üzerinde büyük bir tesir uyandırdığı görülmektedir. Mektubu alan Katholikos Hohannes'in Ermeni reisleri arasındaki faaliyeti kısa zamanda meyvelerini vermeye ve Aşot'un etrafında Yusuf'a karşı bir birlik kurulmaya başladı. Gürcistan kralı II. Adarnase, yıllardan beri Bagratuni hânedanı ile aralarında devam eden rekabete son vererek Aşot'un yanına gitti ve onu kral olarak tanıyarak eski dostluk antlaşmasını yeniledi(2). Katholikos Hohannes Bagratuni âilesinden Taron hâkimi Grigorigios'un yanına giderek ondan Aşot ile aralarındaki düşmanlığa son vermesini istedi. Aynı zamanda bölgedeki işhan ve nahararlar ile bir toplantı düzenleyerek onları da Aşot lehine kazanma cihetine gitti ve bunda da başarılı oldu(3). Bunların hepsinden önemlisi Bagratuni hânedanı ile Vaspurakan kralı Haçik Gagik arasındaki düşmanlığın sona ermesi idi.

Bilindiği gibi bu iki hânedan arasındaki münasebetler arazi ihtilâfı sebebiyle son derecede bozulmuş ve Haçik Gagik Yusuf'un saflarında Bagratuni hânedanı ile savaşmıştı. Haçik Gagik son gelişmelerden ve Yusuf'un Azerbaycan'a dönmesinden faydalanarak eskiden kendi âilesine âit bulunup şimdi kaybetmiş olduğu merkezi Dariunk (bugünkü Doğubayezit)(4) olan Kogovit ile merkezi Maku olan Artaz bölgelerini zaptederek ülkesinin hududunu Büyük Ağrı'nın güney doğusundaki Masiats-ont bölgesine kadar genişletti. Kendisinin, doğuda meşgul bulunduğu sırada Ermeniye'de Aşot lehine vuku bulan gelişmeleri öğrenen Yusuf, Haçik Gagik'e haber göndererek Aşot'a karşı tekrar beraber harekete geçmelerini teklif etti. Ancak Haçik Gagik, Ermeniler lehine gelişen olayları dikkate alarak zaten pek güvenemediği Yusuf'un teklifini reddetti. Diğer taraftan ondan korktuğu için Mog dağlık bölgesine çekilerek Yusuf'un tepkisini beklemeye başladı(5).

Katholikos Hohannes, Ermeniler arasında birlik fikrinin kuvvetlenmesine ve hattâ bazı başarılar kazanılmasına rağmen, Yusuf'un

(1) Bu mektubun tamamı Hohannes'in eserinde bulunmaktadır, 263 vd.
(2) Jean Katholikos, Aynı eser, 239
(3) Jean Katholikos, Aynı eser, 267; N. Adontz, Adı geçen makale, 732; R. Grousset, Aynı eser, 443
(4) R. Grousset, Aynı eser, 443 n. 5
(5) Thomas Ardzruni, Aynı eser, 230; Jean Katholikos, Aynı eser, 268; krş. R. Grousset, Aynı eser, 443 vd.

dönmesi hâlinde Ermeniler'in onunla başa çıkamayacaklarını gayet iyi bildiği için İstanbul patriği Nikolaos'a, aslı kendi eserinde bulunan uzunca bir mektup yazdı(1). Hohannes mektubunda İmparator Kostantinos Porphyrogennetos'tan Ermeniler'e yardım edilmesini istiyor, Bizans imparatorluğunun Müslümanlar'a karşı kazandığı başarıları büyük bir heyecanla selâmlıyor ve bu başarılar sayesinde memleketinin kurtulacağını ümit ettiğini belirtiyordu. Ayrıca Müslüman akınları sebebiyle Ermeniler'in maruz kaldıkları kötü durumu, Ermeniye'nin uğradığı zararları acıklı bir şekilde ifade ettikten sonra: «*Allah'ın askeri, Hz. İsa tarafından taçlandırılmış Romalılar'ın kudretli imparatoru, bize yardım için birliklerinizi hazırlayınız, biz çok kötü durumdayız, bizi bu zor durumdan kurtarınız ve öcümüzü alınız*» diyerek devrin hristiyan âleminin en büyük devletlerinden birisini âdeta bir haçlı seferine davet ediyordu.

Katholikos Hohannes'in mektubunun Bizans imparatoru üzerinde iyi bir tesir uyandırdığı anlaşılmaktadır. İmparator, kıymetli hediyeler ile birlikte Theodoros adlı bir elçiyi Ermeniye'ye gönderdi. Kostantinos Porphyrogennetos ile Bagratuni kralı Aşot arasındaki dostluk bağlarını kuvvetlendirmek ve kral ile katholikos'u İstanbul'a davet etmekle vazifelendirilmiş olan Theodoros, önce Hohannes'in bulunduğu Taron'a geldi ve onunla birlikte Aşot'un yanına gitti. Ermeniye'deki gelişmelerin kendi lehine bir seyir takip etmesine, hatta Yusuf ile Abbasî halifesi arasındaki anlaşmazlıkların çatışmaya dönüşüp Yusuf'un esir edilmesine rağmen yine de en büyük tehlikenin Azerbaycan'dan geleceğini düşünen Aşot, Bizans'ın askeri desteğini sağlamak ümidiyle daveti kabul ederek hemen yola çıktı. Ancak Katholikos Hohannes, Bizans kilisesi ile Ermeni kilisesi arasındaki inanç ayrılıkları sebebiyle kendisine baskı yapılabileceğini göz önüne alarak çeşitli bahanelerle İstanbul'a gitmedi(2). Aşot, İstanbul'da büyük bir merasimle karşılandı. İmparator ona yakınlık gösterdi; kendisine ve maiyetine kıymetli hediyeler verildi. Bu gösterişli törenlerin arkasında önemli görüşmelerin yapıldığı şüphesizdir. Bizans imparatoru ile Ermeni kralı arasında yapılacak ittifakda, Ermeniye'yi Müslüman hâkimiyetinden kurtarmak ve bu arada da İslâm devletine karşı saldırgan bir siyaset takip etmekte olan Bizans imparatorluğuna bazı yeni fırsatlar sağlamak hedef alınmıştı. Diğer bir ifade ile Katholikos Hohannes'in arzu ettiği haçlı seferi böylece başlama imkânını bulacaktı.

(1) Mektubun tam metni için bkz. Jean Katholikos, Aynı eser, 270-282
(2) Jean Katholikos, Aynı eser, 282 vd.

Aşot'un Bizans imparatorunun davetini kabul ederek İstanbul'da ve Emir Yusuf'un da Bağdat'ta hapiste bulunmasından istifade cihetine giden Vaspurdkan kralı Haçik Gagik, Zarevan (Urmiye gölünün kuzey-batısında şehir ve bölge) (1) ve Her (Hoy) (2) hudut bölgesinde, Merend istikâmetinde bir akın teşebbüsünde bulundu. Bu teşebbüs başarısızlıkla neticelendiği gibi Yusuf'un birlikleri karşı akına geçerek Van ve Mardastan (Van'ın kuzeyinde) (3) şehirlerine kadar ilerleyerek tahribatta bulundular(4). Diğer taraftan Aşot'un yokluğundan faydalanmak isteyen, amcası Şapuh'un oğlu Aşot Sparapet, isyan ederek Arpaçay ile Aras nehirlerinin birleştiği yerin kuzey ve güneyinde yer alan Goghb ve Bagaran bölgelerini(5) eline geçirdi(6).

Ermeniye'deki bu son gelişmeleri haber alan Aşot, imparatordan ülkesine dönmek için izin istedi. İmparator Kostantinos Porphyrogennetos onun bu isteğini yerinde buldu ve onu, yanına yardımcı kuvvet olarak verdiği bir Bizans birliğiyle İstanbul'dan merasimle uğurladı. Dönüşü sırasında Goghb bölgesinde Aşot Sparapet'in birliklerinin mukavemetini Bizanslı birliğin yardımıyla kırmayı başaran Aşot, büyük bir törenle başşehri Erazgâvor'a döndü(7).

Kral Simbat'ın katli ile Aşot Erkat'ın İstanbuldan dönüşüne kadar cereyan eden olayların kronolojisini tesbit etmek oldukça zordur. Hâdiselerin bizzat şahidi olan Hohannes, bu olayları geniş olarak anlatmasına rağmen tarihi bildirmemektedir. Diğer Ermeni kaynaklarında da fazla birşey bulunamıyor. İslâm kaynakları ise Yusuf ile Ermeniler arasında geçen mücadeleler hakkında hiç bir bilgi vermemektedirler. Kral Simbat'ın katli tarihinin 914 yılı olabileceğini yukarıda belirtmiştik. Yusuf'un Ermeni'ye'de kazandığı başarılar ve Ermeniler'in maruz kaldıkları güç durum karşısında Bizans imparatorluğu harekete geçmiş ve İstanbul patriği Nikolaos yukarıda bahşettiğimiz mektubu yazmıştır. Mektup Simbat'ın ölümünden sonra Ermeniye'ye ulaşmıştır.

Aşot'un, çete harbine girişmesi ve Ermeni asilzadeleri arasında bir birliğin kurulmaya başlaması büyük bir ihtimalle 915 yılından iti-

(1) J. Laurent, Aynı eser, 22 ve harita G-4; S. Martin, Aynı eser, I, 125
(2) Bkz. E. Honigmann, Aynı eser, İndeks.
(3) R. Grousset, Aynı eser, 146
(4) Jean Katholikos, Aynı eser, 287 vd.; ayrıca bkz. R. Grousset, Aynı eser, 445 vd.
(5) R. Grousset, Aynı eser, 446; J. Laurent, Aynı eser, İndeks ve harita F-3; Asoghik de Taron, Aynı eser, 18 n. 4
(6) R. Grousset, Aynı eser, 447
(7) Jean Katholikos, Aynı eser, 292 vd.; Etienne Orbélian, Aynı eser, 117 vd.

baren vuku bulmuş olmalıdır. Bunlardan sonra Katholikos Hohannes'in, cevabi mektubunu yazmış olması düşünülebilir. Hohannes'in mektubunun tarihi hakkında da bazı görüşler ileri sürülmektedir. Saint Martin ve muhtemelen ondan naklen René Grousset, mektubun 920 yılında yazıldığını ve ertesi yıl da Aşot'un İstanbul'a gittiğini kabul etmektedirler(1). N. Adontz Aşot'un 914 yılında İstanbul'a gittiğini ileri sürmekte(2) ise de bu tarihin kabul edilemeyeceği açıktır. Çünkü verilen yılda Aşot, Bagratuni tahtına yeni geçmiş ve muhtemelen ancak daha sonraki bir kaç yıl içinde ülkesini kısmen Yusuf'un birliklerinden kurtardıktan sonra İstanbul'a gitmiştir. Bunların hepsinin aynı yıl içinde olması mümkün değildir.

Bu hususta verilen diğer tarihler şunlardır: İstanbul patriği Nikolaos 918 yılında Ermeni katholikos'u Hohannes'e mektup yazmıştır. Hohannes'in Bizans imparatorundan yardım isteyen mektubu 920 tarihini taşımaktadır. Aşot'un İstanbul'a gidişi 921 yılındadır(3). Bu durum karşısında, Hohannes'in eserinde verilen tafsilâttan faydalanarak ve olaylardaki veriliş sırasını göz önüne alarak Hohannes'in mektubunun 920 yılında yazılmış olabileceğini ve Kral Aşot'un da muhtemelen 921 yılında İstanbul'a gittiğini kabul etmek mümkündür.

Yusuf Bağdat'tan Erdebil'e döndüğü zaman Aşot'un Bizans'ın askerî desteği ile Ermeniye'de faaliyette bulunduğunu gördü. Ermeni azilzâdelerinden Aşot Sparapet krala cephe almış ve onun İstanbul'dan dönmesi üzerine Dvin'e sığınmıştı. Katholikos Hohannes tarafından iyi bir insan olarak tanıtılan ve birçok kilise yaptırdığı ifade edilen Aşot Sparapet 909 yılında Yusuf'un yanına giderek onun tabiiyetini kabul etmiş ve çeşitli zamanlarda ona erzak ve zahire temin etmişti. Yusuf, kendisine karşı yapılmış olan Bizans-Bagratuni ittifakını tesirsiz hâle getirmek ve biraz da kurulmuş olan birliği zayıflatmak gayesiyle iki Aşot arasındaki anlaşmazlıktan faydalanma cihetine gitti. Dvin'de bulunan Aşot Sparapet'e taç giydirdi ve Ermeniler'in kralı olarak onu tanıyacağını ilân etti(4).

(1) Saint Martin, Aynı eser, I, 361; R. Grousset, Aynı eser, 444

(2) N. Adontz, Aşot Erkat ou de fer roi d'Arménie de 913 à 929, Annuaire de l'Inst. de Phil. et d'Hist. Orient, Bruxelles 1935, III, 24

(3) A.A. Vasiliev, Aynı eser, II, 233 n. 4; ayrıca bkz. Marius Canard, Histoire de la Dynastie des Hamdanides de Jazira et de Syrie, Paris 1953, I, 725, n. 15

(4) Jean Katholikos, Aynı eser, 293. R. Grousset (Aynı eser, 447) Yusuf tarafından Aşot Sparapet'e taç giydirilmesini 921 yılında göstermekte ise de, bu sırada Yusuf'un Bağdat'ta hapiste olduğunu ve 922 yılında Azerbaycan'a döndüğünü kesin olarak tesbit ettiğimize göre verilen tarihi bir yıl sonraya almamız gerekmektedir.

Aşot Sparapet, Yusuf'un desteğini sağladıktan sonra Kral Aşot tarafından işgal edilmiş olan Koghb ve Bagaran'a döndü. Burada çok kötü bir manzara ile karşılaştı: Bütün evler ve kaleler tahrip edilmiş, taraftarlarından esir edilenler esir pazarlarında satılmıştı. Bunun üzerine iki Aşot arasında mücadele başladı. Fakat Ermeni asilzâdeleri arasında büyük nüfûzu olduğu anlaşılan Katholikos Hohannes araya girerek onları barıştırdı(1). Ancak bu barışma uzun ömürlü olmadı. Aşot Sparapet, hâkimiyet sahasını genişletmek maksadiyle Vagharşapat (Ecmiazin)(2)'ı zaptetti. Derhal harekete geçen Kral Aşot, âni bir baskınla adı geçen şehri ele geçirdiği gibi bol miktarda esir ve ganimet almış, Aşot Sparapet yine Dvin'e sığınmak zorunda kalmıştı. Katholikos Hohannes harekete geçerek tekrar onları bir anlaşma yapmaya ikna etti(3).

Aşot Erkat, Bizans imparatorluğunun desteğine rağmen Ermeniye'nin tamamını hâkimiyeti altına alamamış ve daha önceki yıllarda olduğu gibi Yusuf'un desteklediği yeni bir rakip kralla karşı karşıya kalmıştı. Rakibini bertaraf edebilmesi için Bizans desteğinin yetmeyeceğini anlayan Aşot, Yusuf'a başvurarak ona bağlılık arzetti. Yusuf ise, Azerbaycan ve Ermeniye valiliğine geldiğinden beri bütün çabalarına rağmen Bagratuni hanedanını ortadan kaldıramamıştı. Bu sebeple Aşot'un teklifini kabul ederek onu Ermeni kralı olarak tanıyacağını ilan etmiş ve kıymetli hediyelerle birlikte bir de taç göndermiştir. Ayrıca ona yardımcı olması için bir Müslüman birliğini de yola çıkarmıştır. Kral Aşot merasimle Yusuf'un gönderdiği tacı giydikten ve onun askerî desteğini sağladıktan sonra Aşot Sparapet üzerine yürümüştür. Dvin yakınlarında yaptığı savaşı kaybederek geri çekilmek zorunda kalan Aşot, Abhaz prensi Gurgen (yahut Giorgi)'den temin ettiği yeni kuvvetlerle Vagharşapat'a geldiği zaman Katholikos Hohannes'i karşısında buldu. Katholikos dinî otoritesi sâyesinde bu iki rakibi üçüncü defa barıştırmayı başardı(4).

Yusuf'un Abbasî halifesi ile ihtilâfa düşmesi ve hattâ esir edilerek Bağdat'ta hapsedilmesi, daha önceki yıllarda arazileri Yusuf tarafından zaptedilmiş olan Ermeni asilzâdelerini harekete geçirmiştir. Bu cümleden olarak Doğu Siunik işhanı Simbat ve üç kardeşi, eskiden kendilerine âit Goghthan bölgesindeki (Nahcivan'ın güney doğusun-

(1) Jean Katholikos, Aynı eser, 295
(2) Burası uzun müddet Ermeni katolikosluğunun merkezi olmuştur; bkz. S. Martin, Aynı eser, I, 115; Asoghik de Taron, Aynı eser, 18 n. 7
(3) Jean Katholikos, Aynı eser, 299 vd.
(4) Jean Katholikos, Aynı eser, 301 vd.; krş. Brosset, Aynı eser, 167

da)(1) Erendcak kalesini geri almak için harekete geçtiler. Yusuf'un birlikleriyle yapılan savaşta, Simbat'ın sol kanat kuvvetlerine komuta eden kardeşi Vasag'ın maiyetindeki birliklerin(2) savaş meydanını terketmeleri üzerine Ermeniler mağlup oldular(3).

Yusuf hapisten kurtulup Azerbaycan'a dönerken, daha önceki yıllarda Bagratuni hanedaniyle yaptığı savaşlarda daima onu desteklemiş olan, fakat onun hapiste bulunduğu sırada Merend istikametinde bir akın teşebbüsünde bulunan Vaspurakan kralı Haçik Gagik ile komşusu Antzevatsik (Van gölünün doğusunda yer alan bölge)(4) hâkimi Hetum, Yusuf'tan çekinerek dağlık bölgelere sığındılar ve gerekli tedbirleri aldılar. Buna rağmen birikmiş vergilerini ödemeyi ve tekrar itaat arzetmeyi de ihmal etmediler.

Yusuf b. Ebi's-Sâc 901'de fiilen ve 909'da da halife tarafından resmen, Azerbaycan ve Ermeniye valisi tayin edildikten sonra bütün askeri gücünü Ermeniler ile yaptığı mücadelelere hasretmiş ve ancak 914 yılında Bagratuni kralı Simbat'a karşı kazandığı kesin zaferden sonra doğuya dönme fırsatını bulabilmiştir. İbn el-Furat'ın azledilerek onun yerine Ali b. İsa'nın vezir tayin edilmesi (913) üzerine Ermeniye'deki meseleleri halletmiş olan Yusuf, yeni vezire başvurarak Rey valiliğinin de kendisine verilmesini istedi. Ali b. İsa, Halife Muktedir'den bu hususta bir ferman almaya muvaffak oldu. Kaynaklar bu fermanın halifenin haberi olmadan gönderildiğini belirtmektedirler. Rey valiliğinin Yusuf'a verildiği sıralarda bu bölge Samaniler'den Nasr b. Ahmed b. İsmail'in elinde bulunuyordu. Yusuf, halifenin desteğini sağladıktan sonra kuvvetli bir ordu ile Rey üzerine hareket etti. Samani valisi Muhammed b. Ali Su'lûk, Rey ve çevresini elinde bulundurmasına karşılık halifeye vergi ödemekte idi. Yusuf'un hareket ettiğini öğrenen Muhammed, ona karşı koyamayacağını bildiğinden Horasan'a çekilmek zorunda kaldı. Yusuf da hiç bir mukavemetle karşılaşmaksızın 304 (916-917) yılında Rey'e girdi ve ardından da Kazvin, Zencân ve Ebher şehirlerini zaptetti(5).

Yusuf, Rey ve çevresini zaptettiği sıralarda Bağdat'ta Ali b. İsa vezirlikten azledilmiş ve onun yerine tekrar İbnu'l-Furat tayin edilmişti (9 Zilhicce 304/3 Haziran 917). Bu iktidar değişikliği üzerine İbnu'l-Furat'a müracaat eden Yusuf, Rey ve çevresi valiliğinin Ali b.

(1) J. Laurent, Aynı eser, 86 ve harita G-4.
(2) Etienne Orbélian (Aynı eser, 119, n. 3), Vasag'ın maiyetindeki birliklerin İskit Türkleri olduğunu belirtiyor.
(3) Etienne Orbélian, Aynı eser, 119; Jean Katholikos, Aynı eser, 311 vd.
(4) S. Martin, Aynı eser, I, 131; J. Laurent, harita G-4.
(5) İbn Miskeveyh, I, 44 vd.; Hemedâni, 18; İbnü'l-Esir, VIII, 89 vd.

İsa tarafından kendisine verildiğini ve bu sebeple adı geçen bölgeyi Samaniler'in işgalinden kurtardığını belirtiyor ve valiliğinin tasdikini istiyordu. İbnu'l-Furat, hapiste bulunan Ali b. İsa'dan, gerçekten bu valiliğin Yusuf'a verilip verilmediğini sordu. Ali b. İsa böyle, bir hususun kesinlikle olmadığını açıkladı. Zaten Yusuf'un İbnu'l-Furat'a müracaat ederek valiliğinin tasdikini istemesi daha önce bir ferman almadığı intibaını kuvvetlendirmektedir. Çünkü valiliğin ona vezir tarafmdan değil, halife tarafından verilmiş olması gerekiyordu. Öyle anlaşılıyor ki, Yusuf merkeze sormadan harekete geçmiş ve vezirin değişmesini fırsat bilerek valiliğe tayin edilmesini istemiştir. Bunun yanında merkeze ödemekte olduğu vergiyi de kesmesi halife ve İbnu'l-Furat'ı tamamiyle kendisine cephe almaya zorlamıştır. Halife Muktedir, Yusuf'un valilik isteğini kesinlikle reddederek, ona karşı Hâkan el-Muflihi komutasında bir ordu gönderdi. İki ordu Rey yakınında karşılaştı. Yapılan savaşta Muflih mağlup oldu ve askerlerinden büyük bir kısmını kaybetti. Yusuf, esirlerle birlikte Rey'e döndü(1).

Hâkan el-Muflihî'nin mağlubiyet haberinin Bağdat'a ulaşması üzerine Halife Muktedir, kısa bir zaman önce Bizans hududundan dönmüş olan Mûnis el-Hâdım'ı Azerbaycan'a göndermeye karar verdi. Ayrıca Mûnis'in geçeceği şehirler haberler göndererek asker ve zahire bakımından ona yardımcı olmalarını emretti. Mûnis 305 (918) yılı ilkbaharında(2) Bağdat'tan hareket etti. Mûnis'in hareketini haber alan Yusuf, ona bir elçi göndererek Rey ve çevresinin valiliği kendisine verildiği takdirde Beytülmâl'e yediyüzbin dinar ödeyeceğini bildirdi. Yusuf'tan çekindiği anlaşılan Mûnis, halifeye müracaat ederek talimat beklemeyi uygun buldu. Ancak Halife Muktedir, Yusuf'un teklifine yanaşmayarak onun, önce Bağdat'a gelmesi şartiyle adı geçen bölgenin askeri işlerini uhdesine verebileceğini bildirdi. Bağdat'a gitmenin kendisi için tehlikeli neticeler doğurabileceğini düşünen Yusuf, on gün gibi kısa bir zamanda Rey şehrinin haracını toplayarak Erdebil'e döndü. Mûnis el-Hâdım, Rey, Kazvîn ve Ebher valiliğini Vasîf el-Begtemiri'ye verdi. Bu gelişmeler karşısında Yusuf tekrar Bağdat'a müracaat ederek Azerbaycan ve Ermeniye valiliğinin devam etmesi halinde Rey ve çevresinden vazgeçeceğini bildirdi. Vezir İbnu'l-

(1) Hâkan el-Muflihî ile Yusuf arasında yapılan bu savaşın tarihi İbn Miskeveyh'te (I, 45 vd.) 304 (916-917), Arîb (67) ile İbnü'l-Esir'de (VIII, 100 vd.) ise 305 (917-918) yılında gösterilmiştir.

(2) Cemâleddin Ali el-Ezdî, (35) Mûnis'in Şevval 305 (Mart Nisan 918) tarihinde Bağdat'tan hareket ettiğini, Arîb ise (67) aynı tarihte Mûnis'in Rey'e girdiğini belirtmektedirler. Kış mevsiminde Bağdat'tan Rey'e gitmenin zorluğunu dikkate alarak birinci tarihin daha doğru olduğu kanaatindeyiz.

Furat'ın bu teklifi kabul etmesine karşılık Halife Muktedir, onun Bağdat'a gelmemesi hâlinde askeri harekâta girişileceğini kesinlikle ifade etti(1).

Yusuf, bütün tekliflerine karşılık Bağdat'a gelme şartiyle karşılaşınca bunun kendisi için kurulmuş bir tuzak olduğuna iyice kanaat getirdi ve Erdebil'de gerekli tedbirleri almaya başladı. Ondan bir cevap alamayan Mûnis de Hemedan'dan hareket etti. İki ordu 8 Safer 306 (21 Temmuz 919) tarihinde Tebriz'den Erdebil'e giden yol üzerinde bulunan Serât'ta(2) karşılaştı. İlk hücum Yusuf'un öncü kuvvetlerinin komutanı Ali b. Vasif tarafından yapıldı ve Mûnis'in komutanlarından Sîmâ b. Büveyh esir alındı. Fakat daha sonra savaşın seyri süratle Yusuf'un aleyhine gelişmeye başladı.

Bu sırada Yusuf ve gulâmı Sebûk el-Müflihi(3), maiyetlerindeki süvari kuvvetleriyle hücuma geçtiler. Bu âni hücum karşısında neye uğradıklarını şaşıran Mûnis'in birlikleri savaş meydanını terkederek kaçmaya başladılar. Mûnis'in karargâhı ve ağırlıkları Yusuf'un eline geçti. Mûnis, Zencân'a çekildi. Sebük onu takip etmek istedi ise de Yusuf buna mani oldu. Birkaç gün savaşın cereyan ettiği yerde kalan Yusuf, daha sonra Erdebil'e döndü. Ele geçirilen esirlere iyi muamele edilmesini emretti ve hattâ komutanlara karşı iyi davranarak onlara hil'at giydirdi(4). Bu davranışı ile Yusuf'un, ya bu komutanları kendi saflarına kazanmak veya halife ile tekrar anlaşmak ümidinde olduğu düşünülebilir.

Mûnis el-Hâdım Zencân'dan halifeye mağlubiyet haberini bildirdi ve bundan sonra ne yapması gerektiği hakkında ondan talimat istediğini açıkladı. Halife Muktedir, yardımcı kuvvetler göndereceğini, bu kuvvetlerin gelmesine kadar Zencân'da beklemesini emretti. Bu sırada Mûnis, Yusuf'un sulh teklifini ihtiva eden bir mektubunu aldı. İkisi arasında elçiler gidip geldi. Mûnis, Yusuf'un sulh teklifini halifeye arzetti ise de tekrar red cevabı ile karşılaştı ve bütün kışı merkezden gönderilecek kuvvetlerin gelmesini bekleyerek Zencân'da geçirdi. 307 Muharrem'inde (Haziran 919) Hamdaniler'den Ebu'l-Heycâ

(1) İbn Miskeveyh: I, 46 vd.; İbnü'l-Esir, VIII, 101

(2) İlk İslâm coğrafyacılarının Serât olarak isimlendirdikleri bu şehir, Hamdullah Müstevfi ve Yakut'ta Serâv, Serâb ve Serv şeklinde geçmektedir. Serât'ın Tebriz'den üç, Erdebil'den iki günlük yolda olduğu yine aynı coğrafyacılar tarafından ifade edilmektedir; bkz. G.le Strange, The Lands of the Eastern Caliphates, Cambridge 1930, 163

(3) Arîb'de (71) Nasr es-Sebûki olarak geçmektedir.

(4) Arîb, 70 vd.; İbn Miskeveyh, 47; İbnü'l-Esir, VIII, 101 vd.; Uyûn, IV/1, 199

Abdullah ve Ebu'l-Alâ Sa'id(1) komutasında yardımcı kuvvetler geldi.

Bu sırada Yusuf'un bazı güçlüklerle karşı karşıya bulunduğu haberinin alınması üzerine derhal harekete geçildi. Erdebil yakınlarında iki ordu karşılaştı. Yapılan savaşta Yusuf yenilerek Erdebil'e doğru kaçmaya başladı. Ebu'l-Heycâ onu takibe koyuldu. Yusuf kaçarken attan düşüp yaralanması üzerine yakalandı ve Münis'in karargâhına getirildi. Münis, bu mücadeleci rakibine çok iyi davrandı ve hattâ yaralarının tedavi edilmesi için bir hekimi vazifelendirdi. Hususi bir çadır tahsis edilerek yaralarının iyileşmesine kadar beklenildi. Münis ayrıca Yusuf'a, halife nezdinde yardımcı olacağını ve ağır cezaya çarptırılmaması için çalışacağını vaadetti(2).

Yusuf b. Ebi's-Sâc'ın esir edilmesinden sonra onun idaresinde bulunan yerlere yeni valiler tayin edildi. Bu cümleden olarak Rey, Dunbâvend, Kazvîn, Ebher ve Zencân valiliği Ali b. Vehsûzân'a, İsfehan, Kum, Kâşân ve Sâve Ahmed b. Ali Su'lûk'a ve Azerbaycan'ın diğer şehirlerinin valiliği de muhtemelen Muhammed b. Ubeydullah el-Fâruki'ye verildi. İdarî tedbirlerin tamamlanmasından sonra Münis, Yusuf ile birlikte Azerbaycan'dan hareket ederek 10 Rebiülâhir 307 (9 Eylül 919) tarihinde Bağdat'a vardı. Başta vezir Hâmid b. el-Abbâs olmak üzere devlet erkânı onları karşıladılar. Yusuf bir deve üzerine bindirilmiş olarak halkın arasından geçirilerek halife sarayına getirildi, huzura kabul edildi ve sarayda hapsedildi(3).

Münis'in, Azerbaycan'dan ayrılmasından sonra Yusuf'un gulâmı Sebük harekete geçerek dağılmış olan birlikleri topladı ve Azerbaycan'ın bir kısmına hâkim oldu. Üzerine gönderilen Muhammed b. Ubeydullah el-Fâruki'yi mağlup etti. Halifeye gönderdiği mektupta Azerbaycan valiliğinin kendisine verilmesini, buna karşılık her yıl ikiyüzyirmibin dinar vergi ödeyeceğini bildirdi. Halife Muktedir bu olupbittiyi kabul etmek zorunda kaldı(4).

Yusuf hapiste üç yıl kadar kalmıştır. Bir taraftan Azerbaycan ve çevresindeki siyasi gelişmelerin tehlikeli bir hâl alması, diğer taraftan

(1) Bazı kaynaklar Münis'in Ebu'l-Heycâ ve Ebu'l-Alâ Said'in yardımcı olarak gönderilmemesi halinde Yusuf ile harbedemeyeceğini bildirmesi üzerine halifenin onları gönderdiğini bildirmektedirler, bkz. M. Canard, Aynı eser, I, 347.

(2) Uyûn, IV/1,200 vd.; İbn Miskeveyh, I, 48; Mes'ûdî, Murûc, VIII, 284 vd.; İbnü'l-Esir, VIII, 102; Arîb, 77

(3) İbn Miskeveyh, I, 48 vd.; Mes'ûdî, Murûc, VIII, 284 vd.; Arîb, 77; İbnü'l-Esir, VIII, 102

(4) İbn Miskeveyh, I, 50; İbnü'l-Esir, VIII, 103. Arîb'in kaydettiği bir rivayete göre (77) Münis'in baskısı ile Yusuf'un, Sebük'e bir mektup yazarak halifeye itaat etmesini istemesine rağmen, Sebük bunu kabul etmemiş ve bundan sonra kuvvete başvurulmuştur.

Mûnis'in tavassut ve ricaları neticesinde halife, Muharrem 310 (Mayıs 922) tarihinde onu hapisten çıkarttı, huzuruna kabul ederek hil'at giydirdi ve yılda beşyüzbin dinar vergi ödemek şartiyle Rey, Kazvin, Ebher, Zencân ve Azerbaycan valiliğine tayin etti. Maiyetine Vasif el-Begtemiri komutasında bir birlik vererek Musul üzerinden Azerbaycan'a dönmesini ve Musul'daki karışıklıklara son vermesini emretti. Yusuf, halifenin emri gereğince Musul'a gelerek buradaki işleri yoluna koyduktan sonra Erdebil'e döndü. Erdebil'e geldiği zaman kendisinin hapiste bulunduğu sırada emaretini idare etmiş olan Sebük'ün kısa bir zaman önce öldüğünü öğrendi(1). Böylece 901 yılından beri idare ettiği ülkesine üç yıllık bir aradan sonra tekrar sahip oldu.

Yusuf Erdebil'e döndüğü sırada Rey, Ahmed b. Ali Su'lûk (daha önce Rey'i Samaniler adına idare etmekte olan Muhammed b. Ali Su'lûk'un kardeşi)'un elinde bulunuyordu. Azerbaycan'daki işlerini düzene koyduktan sonra halife tarafından kendisine verilmiş olan Rey üzerine yürüdü. Ebher ile Zencân arasında yapılan savaşta Ahmed b. Ali mağlup oldu(2).

Yusuf bir müddet Rey'de kaldıktan sonra yerine gulâmı Müflih'i bırakarak 313 yılı başında (Mart-Nisan 925) Hemedan'a gitmek için bu şehirden ayrıldı. Fakat onun ayrılmasından sonra Rey halkı isyan ederek Müflih'i şehri terketmeye mecbur etti. Bunun üzerine Yusuf geri dönerek Cemâziyelâhir 313 (Ağustos-Eylül 925) tarihinde Rey'e girerek şehri tekrar itaat altına aldı(3).

IX. yüzyılın ikinci yarısında Basra bölgesinde çıkan Zenci isyanının büyük güçlüklerle bastırılmasından sonra Bahreyn'de yeni ve daha tehlikeli başka bir isyan, Karmatiler'in isyanı patlak vermişti(4). Karmatiler, Suriye'de başarısızlıkla neticelenen ayaklanmalarını müteakip Ebû Said Hasan b. Behram el-Cennâbî'nin idaresinde 281 (894) yılında Ahşa'da tekrar başkaldırdılar. Birkaç yıl içinde bütün Ahsa bölgesini ellerine geçirerek müstakil bir devlet kurdular (286/899). Hasan'ın oğlu Ebû Tâhir Süleyman zamanında (914-943) Karmatî isyanı bütün Irak'ı tehdit etmeye başladı. Hattâ 312 (924-925) yılından itibaren doğu bölgelerinden gelen hacılar Mekke'ye gidemedikleri gibi Karmatî akınları Kûfe'ye kadar uzanmaya başladı(5). Tehlike-

(1) İbn Miskeveyh, I, 82 vd.; İbnü'l-Esir, VIII, 136 vd.; Hemedânî, 29; Uyûn, IV/1, 219

(2) İbnü'l-Esir, VIII, 144; Hemedânî, 43

(3) İbnü'l-Esir, VIII, 145

(4) Karmatiler'in ortaya çıkışları, siyâsî ve dinî faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. M.J. de Goeje, Mémoire sur les Carmathes du Bahrain et les Fatimides, Leiden 1886

(5) M.J. de Goeje, Aynı eser, 87 vd.

nin Bağdat'ı bile tehdit etmeye başlaması ve onlara karşı gönderilmiş olan kuvvetlerin bir netice alamamaları üzerine Vezir Ahmed el-Hasîbî, Halife Muktedir'e Karmatiler'e karşı Azerbaycan valisi Yusuf'un gönderilmesini tavsiye etmiştir.

Halife Muktedir, 314 (926-927) yılında Yusuf'u Azerbaycan ve Ermeniye valiliği de dahil olmak üzre geniş selahiyetlerle bütün doğu bölgelerinin valiliğine getiriyor, ayrıca idaresine verilen yerlerden topladığı vergileri merkeze göndermeyip kendi birliklerinin ihtiyaçlarına sarfetme selahiyetini veriyor ve Karmatiler ile savaşmak için Irak'a gelmesini emrediyordu. Böylece Yusuf yıllar önce babası ile kardeşi Muhammed el-Afşin'in görmüş oldukları aynı vazife ile görevlendirilmiş oluyordu. Halifenin isteği üzerine Yusuf gulâmı Fâtik'i vekil olarak Erdebil'de bırakıp ordusunun bir kısmıyla yola çıktı ve Karmatiler'e karşı sevkedilecek ordunun toplandığı Vâsıt'a geldi. Onun gelmesinden kısa bir süre önce Vâsıt'ta bulunan Mûnis Bağdat'a dönmüştü(1).

315 yılı başlarında (927 yılı başları) Vâsıt'a varan Yusuf'un, hiçbir harekete girişmeden altı ay kadar beklediği görülmektedir. Bu bekleyişin sebepleri arasında, kaynaklarda belirtilmemekle beraber büyük bir ihtimalle ordunun ihtiyaçlarının sağlanamaması ve devlet erkânı arasında Yusuf'a karşı bir güven duygusunun olmamasını sayabiliriz.

Uzun bir bekleyişten sonra Ebû Tâhir Süleyman el-Karmatî'nin Hacer'den hareketle Kûfe'ye doğru yürüdüğü haberi geldi. Halife Muktedir Vâsıt'ta bulunan Yusuf'a derhal Karmatiler'i karşılama emrini verdi. 29 Ramazan 315 (28 Kasım 927) tarihinde Vâsıt'tan hareket eden Yusuf, Ebû Tâhir'den bir gün sonra 8 Şevval'de (6 Aralık) Kûfe önlerine vardı. Vali şehri terketmiş ve Karmatiler Kûfe'yi zaptetmişlerdi. Yusuf, Ebû Tahir'e haber göndererek derhal şehri terketmesini ve halifeye itaat arzetmesini istedi ise de bu teklifi kabul edilmedi. Karmati ordusunun sayıca kendi birliklerinden çok az olduğunu(2)

(1) İbn Miskeveyh. 147 vd.; Mes'ûdî. Murûc, VIII, 285; Arîb, 128; Hemedânî, 49. De Goeje (88) Yusuf'un Rey'den yirmibin kişilik bir kuvvetle Irak'a hareket ettiğini İbn Miskeveyh ve İbnü'l-Esîr'e dayanarak ileri sürmektedir. Ancak kaynaklarda böyle bir rakama rastlanmamıştır. Diğer taraftan Yusuf'un Azerbaycan'dan ayrılırken ordusunun bir kısmını orada bırakacağı tabiidir. Bu sebeple de Goeje'nin verdiği rakam mübalâğalıdır.

(2) Kitâbu'l-Uyûn'da (IV/1, 237) Ebû Tâhir'in ikibin savaşcısına karşılık Yusuf'un ordusunun otuzbin süvarî ve piyadeden meydana geldiği belirtilmekte ise de diğer kaynaklarda bu rakamları teyid edecek bir bilgiye rastlanamadığı için kesin bir sayının verilemeyeceği açıktır.

gören Yusuf, daha savaş başlamadan etrafa zafer haberleri göndermeye başlamıştı. 9 Şevvâl'de (7 Aralık) iki ordu savaşa tutuştu. Savaş, bütün gün hattâ gece bile devam etti. Hiç ummadıkları bir mukavemetle karşılaşan Yusuf'un birlikleri gecenin karanlığından istifade ederek savaş meydanını terkettiler. Ertesi gün mücadele yine şiddetlendi. Birkaç yüz kişilik sadık taraftarlarıyle bizzat hücuma geçen Ebû Tâhir Süleyman, etrafında pek az bir kuvvet kalmış olan Yusuf'u esir almaya muvaffak oldu(1).

Yusuf'un Karmatiler tarafından mağlup ve esir edilmesi haberi Bağdat'ta büyük bir paniğe sebep oldu. Hele Karmatiler önünden kaçan birliklerin perişan hâli bu paniği daha da arttırdı. Halk, Hulvan ve Hemedan'a gitmek için şehri terkediyordu. Mûnis el-Hâdım bu paniği durdurmak ve Karmatiler'in merkeze yaklaşmalarını önlemek maksadiyle Kûfe'ye hareket etti. Karmatiler'in bu sırada Kûfe'yi terkederek kuzeye Aynu't-Temr istikâmetinde ilerlediklerini öğrenince beşyüz kişilik bir birliği kayıklara bindirerek onların Fırat'ı geçmelerine engel olmak üzere yola çıkardı. Aynı zamanda bir birliği de Anbar'a sevkederek yapılabilecek hücumlara karşı gerekli tedbirleri aldırttı. Bu suretle Fırat üzerindeki bütün geçit noktaları tutulmuş oluyordu. Fakat Karmatiler'den üçyüz kişi Anbar'daki birliklerin gafletinden faydalanarak nehri geçtiler ve şehri zaptettiler. Fırat üzerine kurulan köprü vasıtasiyle Ebû Tâhir ve ordusu nehrin doğusuna geçmeyi başardı. Bu sefer tehlike kuzeyden gelme istidadı gösteriyordu.

Halife Muktedir bu son gelişmeler karşısında Nasr el-Hâcib komutasında bir orduyu Mûnis ile birleştikten sonra Karmatiler'in ilerlemesini durdurmak için harekete geçirdi. Mûnis ile Nasr el-Hâcib'in birliklerinin sayısı kırkbine ulaşıyordu. Hamdaniler'den Ebu'l-Heycâ ve kardeşleri de bu ordunun saflarında yer almışlardı. Mûnis, Bağdat'ın iki fersah kuzeyinde Akarkub yakınında Zubârâ kanalı üzerinde karargâh kurdu. Ebû Tâhir Süleyman'ın öncü birlikleri Mûnis'in ordugâhına yaklaşınca bütün geçitlerin tutulduğunu gördüler ve şiddetli bir ok yağmuru ile karşılaşarak geri dönmek zorunda kaldılar. Bu sırada halife ordusunun büyük bir kısmı ordugâhlarını terkederek Bağdat'a kaçmıştı. Mûnis çok kötü bir durumla karşı karşıya idi.

Ancak bu durumdan haberleri olmayan Karmatiler de karşılaştıkları mukavemet neticesinde Anbar'a doğru geri çekilmeye başlamışlardı. Mûnis, komutanlarından Yalbak'ı(2) altıbin kişilik bir kuv-

(1) İbn Miskeveyh, I, 162 vd.; İbnü'l-Esir, VIII, 170 vd.; Arib, 132 vd.; Hemedânî, 52; Uyûn, IV/1, 237 vd.; Krş. de Goeje, Aynı eser, 90 vd.

(2) Bu isim İbn Miskeveyh (I, 178), Hemedânî (54) ve Arib (133)'de Yalbak; Mes'ûdî (VIII, 286) ve İbnü'l-Esir (VIII, 173)'de ise Bulayk

vetle onları takip ederek Yusuf'u kurtarması için sevketmişti. Ebû Tâhir, Anbar'ı zaptedip güneye doğru inmeye başladığı zaman, ağırlıklarını ve Yusuf'u Fırat'ın batısında bırakmıştı. Yalbak'ın ilk hedefi bu ağırlıkları ele geçirmek ve Yusuf'u kurtarmak idi. Ebû Tâhir Mûnis'in bu plânını öğrenince süratle Anbar'a geldi ve nehri geçerek Yalbak'ı beklemeye başladı. Kısa zaman sonra Yalbak da geldi. Yapılan çarpışmada Yalbak ağır kayıplar vererek geri çekildi. Çarpışmanın devam ettiği sırada çadırından çıkan Yusuf, çarpışmaları seyrediyordu. Ebû Tâhir onun kaçmak istediğini zannederek derhal yanına getirtti ve diğer esirlerle birlikte idam ettirdi(1).

Yusuf b. Ebi's-Sâc 901 yılından itibaren ölümüne kadar, Bağdat'ta hapiste bulunduğu üç yıl hariç, müstakil bir hükümdar gibi Azerbaycan ve Ermeniye'de hüküm sürmüştür. Abbasî halifesinin adı geçen bölgelerdeki valiliğini tanıyıp tanımaması onun durumunda bir değişiklik yapmamıştır. Bastırdığı sikkelerde halifenin adının zikredilmesi, onun her hususta halifeye bağlı olduğu şeklinde anlaşılmamalıdır. Nitekim, çeşitli zamanlarda halifeye ödemekte olduğu vergiyi ödememiş ve ona karşı cephe almıştır. Ermeniler ile devam eden mücadeleler onun iyi bir asker olduğunu ortaya koymuştur. Gerek Ermeni hanedanlarının birbirleri arasındaki münasebetlerinin gelişmesinde ve gerekse Bagratuni krallığı ile Abbasî halifesi arasındaki münasebetlerde oynadığı rol, onun iyi bir siyasetçi olduğunu göstermektedir. Halifeyle aralarının iyi olmamasına rağmen, Bağdat'ta devlet erkânı arasında iyi bir muhiti olduğu dikkati çekmektedir. Onun hapisten kurtarılmasının, karşı karşıya savaştığı Mûnis sâyesinde olması bu hususu teyid etmektedir. Hâkimiyeti zamanında devamlı savaşlara rağmen, bölgenin iktisadi durumunun iyi olduğu, muhtelif tarihlerde bastırdığı çoğu altın olan sikkelerden anlaşılmaktadır.

Gençlik yıllarını Mekke'de geçiren Yusuf'un iyi bir tahsil gördüğü, Arap dil ve kültürüne vâkıf olduğu ve devrin edebî çevreleri ile iyi münasebetler kurduğu anlaşılmaktadır. Nitekim devrin önde gelen şâir ve ediplerinden es-Sûlî ile dost olduğu bizzat es-Sûlî tarafından ifade edilmektedir(2). Bir kumandanda aranması lâzım gelen cesaret ve gözüpeklikle beraber sâkin bir karaktere sahip olduğu, yavaş ve güzel konuştuğu ve hattâ şiir yazdığı rivayet edilmiştir(3).

---

olarak geçmektedir. Kitabu'l-Uyûn'da bu hâdise sırasında olmamakla beraber Mûnis'in gulâmı Yalbak ismine rastlanmaktadır. Bkz. IV/1, 200

(1) İbn Miskeveyh, I, 176 vd.; İbnü'l-Esir, VIII, 171 vd.: Arîb, 133

(2) Muhammed b. Yahya es-Sulî, Akhbâr ar-Râdî billah va'l-Muttaqî billah, Fransızcaya tercüme Marius Canard, Alger 1946-1950, I, 32, 77

(3) Arîb (78) onun Bağdad'da hapiste bulunduğu sırada yazdığı bir

Yusuf b. Ebi's-Sâc'ın ölümünden sonra yeğeni Ebu'l-Müsâfir Feth b. Muhammed el-Afşin, Halife Muktedir tarafından Zilhicce 315 (Şubat 928) tarihinde Azerbaycan ve Ermeniye valiliğine tayin edildi. Bu zatın iki yıla yakın devam eden valiliği esnasında hiç bir siyasi ve askeri faaliyeti kaynaklara aksetmemiştir. Muhammed el-Afşin ve Yusuf hakkında geniş bilgi veren Ermeni kaynakları bile onun valiliği devresiyle ilgili herhangi bir haber vermemektedirler. Ölümü hakkında iki rivayet vardır: Bunlardan birincisinde birliklerinin isyanı üzerine Meraga'ya kaçtığı ve burada yakalanıp idam edildiği, ikincisinde ise kölelerinden birisi tarafından zehirlenerek Şaban 317 (Eylül-Ekim 929) tarihinde öldürüldüğü anlatılmaktadır(1).

Ebu'l-Müsafir Feth'in öldürülmesinden sonra, 276 (889-890) yılından beri Azerbaycan ve Ermeniye'de devam eden Sacoğulları hâkimiyeti sona eriyordu. Gerçi Ebu'l-Musafir'in oğlu Ebu'l-Ferec, ilk emirülümerâ İbn Râik'in komutanları arasında zikredilliyorsa da(2) onun Azerbaycan'a vali tayin edildiği hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlanılmamıştır. Üstelik Ebu'l-Musafir'in öldürülmesini müteakip Azerbaycan valiliğine Yusuf'un gulâmlarından Vasif es-Sirevâni ve kısa bir müddet sonra da Muflih geçmiş ve bu keyfiyet Halife Muktedir tarafından tasdik edilmiştir(3).

Sâcoğulları'nın Azerbaycan'daki hâkimiyetleri 890'dan 929 yılı sonlarına kadar (Şaban 317) devam etmiştir. İslâm devleti sınırları içinde, fakat iç ve dış siyasetlerinde tamamen müstakil hareket edebilen Mısır'daki Tolunoğulları'ndan sonra ikinci Türk hânedânıdır. Sâcoğulları'nın Azerbaycan'da bağımsız hareket etmeye başladıkları sıralarda Mısır'da Tolunoğulları, el-Cezire ve çevresinde Hamdaniler, Maverâünnehr'de Samaniler ve ülkenin çeşitli bölgelerinde diğer bazı hânedanlar hüküm sürmekte idiler.

Sâcoğulları'nın İslâm dünyası içinde siyasi, askeri ve kültürel bakımdan büyük bir varlık gösterdikleri iddia olunamaz. Nitekim yukarıda adları geçen hânedanlar hakkında İslâm kaynaklarında geniş bilgi bulunması, buna karşılık aynı kaynaklarda Sâcoğulları üzerinde pek az ve hattâ hiç durulmaması bu hususa açıklık kazandırmaktadır. İslâm devletinin bir vilâyeti olan Ermeniye'ye karşı yapılan seferler ve Ermeniler'e karşı kazanılan zaferler de kaynaklarda hiç akis bula-

şiirini vermektedir. Ayrıca bkz. as-Sûli, 77; Defrémery, Aynı makale, 435 vd.

(1) Arîb, 145; Cemâleddin Ebu'l-Hasan Ali el-Ezdi, Aynı eser, 39; Zambaur, Aynı eser, 179

(2) as-Sûli, II, 30; Cemâleddin Ebu'l-Hasan Ali el-Ezdi, Aynı eser, 40

(3) Arîb, 145; Cemâleddin Ebu'l-Hasan Ali el-Ezdi, Aynı eser, 40

mamıştır. Bu askerî başarılara rağmen Sâcoğulları'nın, Tolunoğulları'nın Mısır'da gerçekleştirdikleri imar ve sosyal faaliyetleri, Samaniler'in Maverâünnehr'de başarı ile yürüttükleri dinî ve kültürel faaliyetleri yanında sönük kaldıklarını söyleyebiliriz.

Bölgenin çok eskiden beri sürüp giden durumu da esasen bu çeşit faaliyetlere imkân verecek nitelikte değildi. Ermeniye, ilk Roma-İran münasebetlerinden beri İslâm devrinde de hep sınır olmuş ve gelişmesi de hep bu çizgide oluşmuştur. Ancak iktisadî bakımdan Sâcoğulları zamanında Azerbaycan'da bir canlılık olduğu, hânedan mensupları adına bastırılan altın sikkelerden anlaşılmaktadır. Yusuf'un dört ve Ebu'l-Musafir Feth'in bir altın sikkesi elimize geçmiştir. Askerî sahada oldukça kuvvetli oldukları, Ermeniler'e karşı yaptıkları başarılı askerî harekâttan, halifeye meydan okumalarından ve Karmatiler önünde acze düşen halifenin bunlardan yardım istemesinden anlaşılmaktadır.

Hanedanın merkezinin, Muhammed el-Afşin zamanında Meraga olduğu kaynaklarda açıkça belirtilmekte ise de, Yusuf b. Ebi's-Sâc'ın iktidarı sırasında Meraga'nın terkedilerek eyalet merkezinin daha merkezî durumdaki Erdebil'e nakledildiği anlaşılıyor.

Sâcoğulları'nın Azerbaycan'ın Türkleşmesinde ne derece rol oynadıklarını tesbit etmenin güçlüğü ortadadır. Hâkimiyet kurdukları bölgede, burayı ele geçirdikleri zaman büyük bir Türk nüfusu olmadığı bellidir. Bunlar ile birlikte Azerbaycan'a kalabalık Türk nüfusunun yerleşmediğini de söyleyebiliriz. Maiyetlerindeki askerî birlikler arasında muayyen miktarda Türk askerî bulunduğunu kabul etsek bile, Azerbaycan içinde bunun büyük bir anlam taşıyamayacağı açıktır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KARAHANLILAR

a — Karahanlılar'a Bu Adın Verilişi:

Karahanlılar Devletine adını vermiş olan sülâleye muhtelif isimlerin verildiği bilinmektedir. Bu adların içinde en yaygın olanı «Karahanlılar»dır. Bu ad ile, Doğu ve Batı Türkistan'da hüküm süren ilk Müslüman-Türk sülâlesinin (840-1212) kurduğu Devlet ifade edilmektedir. Bu ad, bilhassa tarihçi ve müsteşrik V. V. Grigorev'in 1874 yılında Maveraünnehr Karahanlıları hakkında yazmış olduğu makaleden itibaren yaygın bir isim haline gelmiştir. Karahanlılar tabiri bu sülâleye mensup hükümdarların ünvanları arasında sık sık geçen *Kara* sözünden ileri gelmektedir. Gerçekten de bu sülâleye mensup meşhur hükümdarlardan bazılarının Kara Han, Kara Hakan, Arslan Kara Hakan, Tamgaç Buğra Kara Hakan gibi ünvanlar kullandıkları bilinmektedir. İşte bu ünvana bakarak, Grigorev tarafından bu devlete *Karahanlılar Devleti* adı verilmiştir. Söz konusu unvanlarda geçen *Kara*'nın manâsına gelince: O. Pritsak bunun eski Türklerde kuzey yönünü ifade eden Kara sözünden hareketle Türklerin hukuki rumuzunda büyüklük ve yükseklik ifade eden bir tabir haline geldiğini ve Kara Han'ın *Büyük Baş* manâsında kullanıldığını belirtir. Ayrıca Kara'nın kuvvet anlamına geldiği de belirtilmektedir. Aynı sıfatın Karahanlı hükümdarlarına ünvan olarak verildiğini kaydeden Kaşgarlı Mahmud, onlara bu sıfatın verilişi ile ilgili bir hikâyenin de varlığına işaret etmiş ise de ne hikâyeyi kaydetmiş ne de Kara'nın bu ünvanlarda hangi anlamda kullanıldığını bildirmiştir.

Biz burada söz konusu devletin hükümdarlarına Kara ünvanının verilmiş olması ile ilgili iki hususa işaret etmek istiyoruz. Evvelâ, aşağıda ifade edileceği gibi Karahanlılar devletini Yağma'lar kurmuştur. Kaşgarlı Mahmud ise Yağma'lara «Kara Yağma» denildiğini kaydetmiştir. Acaba Kara sıfatı, Yağma'ların bu sıfatı ile ilgili olamaz mı? Diğer taraftan yine Kaşgarlı Mahmud, bu devletin hükümdarları tarafından kullanılmış olan «Kadır» sıfatının anlamını izah ederken Türklerin «Karakış» manâsında «Kadır Kış» sözünü kullandıklarını kaydetmektedir. O halde her iki kelime de (Kara ve Kadır) şiddetli,

çetin, sert manâlarına gelmektedir. Buradan alınarak, çetin, sert, zorlu, şiddetli tabiata sahip hükümdar manâsında «Kara Han» ünvanının kullanılmış olması en kuvvetli ihtimal olarak görülmektedir. Nitekim günümüzde de «Gözü Kara» sözünün hemen hemen aynı manâları ifade ettiği bilinmektedir.

Bu sülâle ve dolayısıyla kurdukları devlet için ilmî eserlerde kullanılan diğer bir isim ise İlek Hanlar tâbiri olup, bu tâbir de bu sülâleye mensup hükümdarların pek çoğu tarafından kullanılan «İlig» ünvanının müsteşrikler tarafından «İlek» şeklinde okunmuş olmasından kaynaklanmıştır. İlig ünvanının kelime manâsına gelince: Bilindiği gibi Türkler İl (el) kelimesini önce millet manâsında kullanmışlardır. Bugün kullandığımız «*el mi yaman bey mi yaman?*» ifadesindeki el de kelimenin bu manâsı ile ilgilidir. Daha sonra onların, bir milletin üzerinde yaşadığı toprağa da İl dedikleri görülür. Bu suretle İl - Vatan, Yurt, Ülke manâsını kazanmıştır. Nihayet aynı kelimenin, belli bir toprak (Yurt, Vatan) üzerinde yaşayan milletin meydana getirdiği siyasî organizasyona da ad olduğu görülmektedir. Bu safhada İl - Devlet demek olmuştur. Netice itibariyle İl + Lig = İlig de, tıpkı Osmanlılar dönemindeki «Devletlû» tabiri gibi, «millete, ülkeye ve devlete sahip çıkan, onları koruyan» manâsını ifade etmiştir. Yani İlig-hükümdar demek olmuştur. Dolayısıyla, yukarıda işaret edildiği gibi Karahanlı hükümdarlarının pek çoğu, bu unvanı da kullanmışlardır ve batılı tarihçiler de bu Türkçe unvanı ve manâsını bilmediklerinden bu unvanın Arap harfleri ile yazılış şekliyle «İlek» tarzında okuduklarından, bu devlete İlek-Hanlar devleti gibi bir ad daha vermişlerdir

Bu sülâle ve devlet için Karahanlılar ve İlek-Hanlar adları yaygınlaşmadan önce ise aynı devlet için batılı tarihçilerce «Türkistan Uygur Hanları» adının kullanıldığı bilinmektedir. Buna uygun olarak ve bilhassa devletin hâkimiyet sürdüğü ülkelerin adından dolayı Osmanlı tarihçilerinin ise bu sülâleye «Türkistan Hakanları» adını verdikleri görülmektedir.

Diğer taraftan aynı sülâle için Karahanlılar ile muasır İslâm kaynaklarında daha başka adların kullanıldığı da görülmektedir.

Bu cümleden olarak, yine bu sülâle hükümdarlarınca çok sık kullanılmış olan Han ve Hakan ünvanları ile ilgili olarak *el-Hâkâniyye*, *el-Hâniyye* gibi adların, veya *Mülûku'l-Hâkâniyye* (Hakanlı Hükümdarları), *Mülûku'l-Hâniyye* (Han'lı Hükümdarları), *Evlâdü'l-Hâniyye* (Han Oğulları) gibi isimlerin verildiği de görülmektedir.

Ayrıca, muasırları olan tarihçiler gibi, Karahanlı hükümdarları da kendilerini Alp Er Tonga'nın neslinden kabul ettikleri için, bu

Türk hükümdarının İranlıların Şehnâmelerinde Afrâsiyâb olarak adlandırılmış olmasından dolayı bu sülâleye *Âl-i Afrâsiyâb* (Afrâsiyâb-oğulları) gibi bir ad verildiği de bilinmektedir. O. Pritsak, Alp Er Tonga adındaki Tonga sözünün Tamgaç adı ile ilgili olduğunu ileri sürmüşse de bu doğru değildir. Bu ad Türkçede yırtıcı hayvanlardan birinin adı olarak kullanılmış olup, bugünkü karşılığı muhtemelen Panter demektir. Dolayısıyla onlar nasıl Arslan adını hükümdar ünvanlarında kullanmışlar ise tıpkı onun gibi Tonga adını da hükümdar ünvanı ve hatta şahıs adı olarak kullanmış görülmektedirler.

b — Karahanlıların Menşei :

Bilindiği üzere Karahanlılar devletinin başında, kendilerinin efsanevî destan kahramanı Alp Er Tonga'nın (Afrasiyâb) soyundan geldiklerine inanılan bir aile bulunmuştur. Nitekim, bununla ilgili olarak bu aileye Âl-i Afrasiyâb denildiğini de biliyoruz. Bu cümleden olarak, sözkonusu devletin tarihinin ilk dönemleri hakkında kısa fakat doğru bilgiler vermiş olan Cemal Karşi, onların Afrasiyâb neslinden olduklarını kaydettiği gibi, Kaşgarlı Mahmud da *Han* unvanı dolayısıyla şu bilgiyi verir: «*Han, Türklerin en büyük hükümdarıdır ve Afrasiyâb oğullarına Han denilir. Afrasiyâb Hakandır.*»

Ancak, Karahanlılar sülâlesinin menşei hakkında mevcut kaynaklarda yer alan bilgilerin çok eksik olması, bu konuda değişik görüşlerin ileri sürülmesine sebep olmuştur. Konunun mütehassısı olan ilim adamlarınca bu konuda ortaya konulmuş olan faraziyeleri şöyle sıralayabiliriz. 1 - Uygur faraziyesi, 2 - Türkmen faraziyesi, 3 - Yağma faraziyesi, 4 - Karluk faraziyesi, 5 - Karluk-Yağma faraziyesi, 6 - Çigil faraziyesi, 7 - T'u-chue (Tukyu-Göktürk) faraziyesi.

Bununla beraber, daha önce V. V. Barthold, V. Minoraky ve F. Sümer tarafından da işaret edildiği gibi, devleti kuranların Yağmalar olduğu hemen hemen kesinlik kazanmıştır. Zira, X. Yüzyıl Coğrafya eserlerinden *Hudûdü'l-Âlem*'de kaydedildiğine göre Yağmalar, Uygurların bir kolu idi ve başlarında bulunan hükümdarlar da Uygur (Toguz-Guzz) hükümdar ailesindendi. Aynı kaynağa göre Kaşgar ve Artuç kasabaları da aynı dönemde Yağma'ların elinde bulunuyordu ki, Kaşgar'ın Karahanlıların ortaya çıkışı yıllarında bu devletin başlıca merkezlerinden olduğu ve Artuç'ta da Karahanlı hükümdar ailesinin mezarlığının bulunduğu mâlumdur. Yine aynı kaynakta Bulak'ların bir Yağma boyu olmakla birlikte, Uygurlarla karışık bir halde bulundukları da kaydedilmiştir. Bunun gibi, Kaşgarlı Mahmud da Bulakların bir Yağma boyu olduğunu bildirmektedir. Diğer taraftan *Mücmelü't-Tevârîh ve'l-Kısas*, Yağma hükümdarlarına *Buğra Han* denildiğini a-

çıklıkla kaydeder ki, kanaatımıza göre işte bu husus onların Karahanlılar devletinin kurucuları olduklarını gösteren en kuvvetli delildir. Çünkü, tarih boyunca Karahanlılardan başka hiçbir Türk devletinden hükümdarların Buğra Han unvanını kullandıkları görülmemektedir.

O halde, bunlara bakarak söylemek mümkündür ki, ihtimal Uygurların bir kolu veya Uygurlara bağlı bir kavim olan Yağma'lar Uygur devletinin yıkılması üzerine (840) batıya göç ederek Kaşgar bölgesine gelmişler, buraları Karluklar'dan alarak yurt edinmişlerdir. Daha sonra onlar İli vadisine de yayılmışlar ve dolayısıyla devletin öteki önemli merkez sahası olan Balasagun (Kuz-Ordu=Kuz-Uluş) bölgesi de ellerine geçmiştir. Onların hükümdarlarının kolaylıkla *Han* unvanını almış olmaları da şüphesiz Uygur hükümdar ailesi ile olan münasebetlerinden ileri gelmiştir. Buna karşılık, aynı devletin kurucuları olarak ileri sürülen Karluklar'ın hükümdarları Yabgu ünvanını taşımışlardı ve hatta *Hudûdü'l-Âlem*'e göre Karluk hükümdarları bu Yabgu ünvanını eskiden kullanmışlardı. Dolayısıyla eserin yazıldığı yıllarda (982) artık bu ünvanı da taşımıyorlardı. Buna paralel olarak Kaşgarlı Mahmud da XI. Yüzyılda Karluk büyüklerine verilen ünvanlar olarak «Çuglan», «Sagun» ve «Köl İrkin»i gösterir ki, bu mütevazî ünvanlar şüphesiz onların siyasi varlıklarını iyice yitirmiş bulunmaları ile ilgilidir.

Öte taraftan Karahanlıların Yağmalar yolu ile Uygurlar'a bağlı bulunmalarının daha başka tarihî izleri de mevcuttur. Bu cümleden olarak Yusuf Has Hâcib'in hükümdar'a hitabederken, eski Uygur hükümdar ünvanlarından birini kullanarak «ay ıduk kut» demesi de tamamen bununla ilgilidir. Yine bununla ilgili olarak Yusuf, eserinin bir yerinde hükümdar'a, «*ey müslüman*» anlamında, «*ey çomak*» diye hitabediyor ki; çomak'ın, budist Uygurlar tarafından müslüman anlamında kullanılan bir tâbir olduğu Kaşgarlı vasıtasıyla bilinmektedir.

c — Karahanlılar Tarihinin İlk Devirleri:

840 yılında Ötüken'deki Uygurlar devletinin Kırgızlar tarafından yıkılmasından sonraki Orta Asya Türk tarihinin seyri hakkında ayrıntılı bilgilere sahip değiliz. Bu yüzden de Karahanlılar devletinin tarih sahnesine çıkışı konusu bugüne kadar gereği gibi aydınlatılmayan bir konu olarak kalmaktadır.

Bilindiği gibi eskiden beri Yukarı Yenisey bölgesinde yaşayan Kırgızlar 840 yılında Uygurlar üzerine yürüyerek, kağanın oturduğu Orhun kıyısındaki Ordu Balığ'ı yıktılar. Uygur kağanı öldürüldü. Bu-

nun üzerine hükümet merkezine yakın yerlerde yaşayan onüç Uygur boyu Çin sınırına doğru kaçtı. Bu onüç boy bir taraftan Çinliler'in bir taraftan da Kırgızların ardı kesilmeyen saldırışlarına uğrayarak dağıldılar. Onların mühim bir kısmı Çin hâkimiyetine girdi, bir kısmını da Kırgızlar tutsak aldı.

Uygurlardan onbeş boydan müteşekkil diğer bir küme ise, batıya doğru kaçmıştı. Bunlar 766'dan beri İli ve Çu havzalarını ellerinde bulunduran Karluklar'a sığınmak istiyorlardı. Anlaşıldığına göre batıya kaçan bu Uygurlar da iki kısma ayrıldılar. Bir kısmı Tibet üzerinden Kansu'ya geçti ve burada 1020'lerdeki Tangut hâkimiyetine kadar süren küçük bir krallık kurdular. Daha kalabalık olduğu anlaşılan öteki kısma gelince, bunlar Tien-Şan bölgesinde yurt tutup, 848 yılından önce Mong-li adlı başbuğlarını Kağan ilân ettiler. Daha sonra ise 866'dan itibaren onların bütün Beşbalık bölgesinin hâkimleri durumuna geldiklerini görüyoruz. Bu suretle Moğol istilâsına kadar devam edecek bir başka Uygur Devleti de kurulmuş oluyordu ki, biz bunları genellikle Beşbalık Uygurları olarak tanımaktayız.

Bilindiği gibi, X. yüzyıl İslâm coğrafyacıları hem Ötüken hem de Beşbalık Uygurlarından hep Toguz-Guzz (Dokuz Oğuz) olarak söz etmişlerdir. Zira, bu coğrafyacılar 840 yılında Orhun'daki Uygur Devletinin yıkılışından haberdar olmamışlar ve X. yüzyılda da Uygurlar'ı eskisi gibi Türk kavimlerinin en kuvvetlisi olarak anlatmışlardır.

Uygurlar'ın yanında Göktürk İmparatorluğunun yıkılış olayına katıldıktan sonra, Uygurlar ile hâkimiyet mücadelesine giren ve bu mücadeleyi kaybeden Karluklar ise, batıya yönelerek batı Türklerinin bir başka söyleyiş ile On-Ok'ların ülkesini ellerine geçirdiler. Böylece Göktürkler devrinde üç boy halinde (Üç Karluk) Urungu-Zaysan-Ala Göl üçgeni arasında yaşayan Karluklar 766'dan itibaren On-Ok'lar yurdunun sahipleri haline geldiler. 840 yılında Ötüken'deki Uygur devleti yıkıldığı zaman onlar Isıg-Göl'ün güneyi ile İsficab'dan Çu ve İli havzalarına kadar olan geniş sahayı ellerinde bulunduruyorlardı.

İşte bu durumu göz önünde bulunduran bazı tarihçiler, Uygur Devletinin yıkılması üzerine Karluk Yabgu'sunun kendisini bozkırlar hâkiminin (Uygur kağanının) kanuni halefi ilân ederek Karahanlılar Devletini kurduğunu beyan etmişlerdir. Ancak, Karluklar'ın böyle bir siyasî varlık göstermiş olmaları şüphelidir. Zira bilebildiğimiz kadarıyla onlar bu bölgede dağınık ve tesirsiz bir hayat yaşadılar. Hatta bu yüzden Samanlı hükümdarı İsmail b. Ahmed 893'te Talas'a kadar uzanan bir sefer yapmış; oradaki büyük kiliseyi camiye çevirdikten sonra, Karluk Yabgusu'nun hatunu da dahil olmak üzere on-

beşbin tutsak ile geri dönmüştü. Öte yandan bu gevşek ve dağınık yaşayışın tabii bir sonucu olarak, Karluk boyları olarak tanıdığımız Çiğil ve Tuhsı'lar muhtemelen daha IX. yüzyıldan itibaren ana kümeden kopup müstakil birer Türk kavmi sayılacak kadar önem kazanmışlar ve X. yüzyıla ait başlıca eserlerde de öyle yer almışlardır. Eğer iddia edildiği gibi 840 yılında Karluklar Karahanlılar devleti gibi kuvvetli bir siyasî teşekkül meydana getirebilselerdi. Samaniler karşısında kadar tesirsiz kalmayacakları gibi bu Türk elini meydana getiren boyların aynı siyasî çatı altında varlıklarını devam ettirmeleri gerekirdi.

Öte yandan X. yüzyıl coğrafya eserlerinden bazılarında Karluklar'ın başbuğlarının eskiden Yabgu ünvanını taşıdıkları belirtildiği gibi, XI. yüzyılın ikinci yarısı ortalarında yazmış olan Kaşgarlı Mahmud da bu Türk elinin büyüklerinin ancak Çuğlan, Sagun ve Köl İrkin (Kül Erkin) gibi ünvanlar taşıdıklarını beyan etmektedir. Yani Karluklar'ın başında bulunan hükümdarların Kağan, Hakan veya Han gibi ünvanlar taşıdıklarına dair herhangi bir kaynağa sahip bulunmuyoruz. Bu durumda da devletin kurucularının Karluklar olduğu şeklindeki görüşü kolayca kabul etmek mümkün değildir.

Biz, devleti kuranların Karluklar değil, Yağmalar olduğu kanaatindeyiz. Zira, yukarıda da işaret edildiği üzere, *Hudûdü'l-Âlem*'de Yağmalar'ın Toguz-Guzz'lardan idi ve başlarında bulunan hükümdarların da Toguz-Guzz (Uygur, belki de Göktürk) hükümdar ailesinden oldukları belirtildiği gibi *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısas*'ta da Yağmalar'ın başında bulunan hükümdarların *Buğra Han* ünvanını taşıdıkları açıkça kaydedilmiştir. Bu husus bazı araştırmacılarca Karahanlı hükümdar ailesinin *Ashina* ailesinden oldukları tarzındaki tesbitlerine aykırı olmadığı gibi, onların Hakan ve Han ünvanlarını kullanarak hâkimiyetlerinin pek çok Türk eli tarafından kolayca kabul edildiği anlaşılmaktadır.

Öyle anlaşılıyor ki, 840 yılında Ötüken'deki Uygur Devleti yıkıldıktan sonra, Uygurlar'a bağlı bir kavim olan ve Uygur hükümdar ailesinden başbuğların idaresinde bulunan Yağmalar, batıya doğru çekilerek Kaşgar yöresine gelmiş ve bazı yerleri Karluklar'dan alarak hâkim olmuşlardır. Bu bölgede yaşayan Karluklar'ın hiç değilse bir kısmının, daha bu ilk fetih sırasında onların hâkimiyeti altına girdikleri anlaşılıyor. Bu durum X. yüzyıl coğrafyacılarının Yağmalar'ı Kaşgar ile onun kuzeybatısındaki yörelerin hâkimleri olarak göstermeleri ve yine *Hudûdü'l-Âlem*'in Kaşgar'dan söz ederken bu şehrin hâkimlerinin Karluklar'dan veya Yağmalar'dan olduğunu ifade eden kaydı ile de teyid edilmektedir.

Daha sonra Yağmalar Çu ve bilhassa İli vadilerine de hâkim oldular. Nitekim Kaşgarlı Mahmud XI. yüzyılın ikinci yarısında onlardan önemli bir kısmının İli boylarında, bir kısmının da Tıraz (Talas - Taraz) yakınlarında yaşadığını belirtmiştir. Öyle anlaşılıyor ki, Yağmalar'ın bu bölgeye yayılması, adı geçen yerlerin Karahanlı hâkimiyetine girişi ile paralel olan şekilde olmuştur. Bununla beraber daha bu bölgelerin ele geçirilişinden itibaren bilhassa Çu boyundaki Balasagun'un ehemmiyet kazandığı ve ilk fetihten itibaren uzun süre devletin (Kaşgarla birlikte) en önemli merkezi olarak kaldığı anlaşılmaktadır.

Karahanlı ailesinin tesbit edilebilen ilk hükümdarı Bilge Kül Kadır Han'dır. Ancak onun saltanatı zamanı hakkında olduğu kadar faaliyetleri hakkında da hiçbir bilgi bulunamamaktadır. Cemal Karşi'ye göre onun zamanında Türk ülkelerinden Şaş (Taşkent) bölgesi islâmiyeti kabul etmiş idi. Bilge Kül Kadır Han'ın iki oğlunu tanıyoruz. Bazir Arslan ve Oğulcak Kadır Han. Başta Pritsak olmak üzere bazı yazarlar, bu iki oğuldan Bazir Arslan Han'ın Balasagun'da (Büyük Kağan Sıfatıyla) ve Oğulcak Kadır Han'ın da (Ortak Kağan Olarak) Tıraz ve bilâhare Kaşgar'da hüküm sürdüklerini ifade etmişlerse de şimdiki bilgilerimize göre bunu böyle kabul etmeye imkân yoktur. Zira, evvel emirde Karahanlılarda «ortak kağanlık» mefhumu olmadığı gibi, X. yüzyılın birinci yarısı sonlarına kadar (942'ler) Karahanlı hanedanının Balasagun ile ilgisine dair hiçbir kesin delile de sahip değiliz. Gerek bu eski aileye ait en eski bilgileri bize veren Cemal Karşi'nin gerekse Satuk Buğra Han menkıbesinin devamlı surette Kaşgar'dan bahsetmesi, ailenin asıl yurdunun bu bölge olduğunun bir başka delilidir ki, onların aile mezarlığı da bu şehirde bulunuyordu.

Oğulcak Kadır Han zamanında yeğeni Satuk'un (Satuk Buğra Kara Han b. Bazir Han) Karahanlılar'a sığınmış Ebû Nasr adlı Samanlı şehzadesi veya İslâm Sûfi vâizleri ile karşılaşması onun İslâm dinini benimsemesi ile neticelenmiş, amcasına karşı giriştiği taht mücadelesini kazandıktan sonra da hâkim olduğu bölgelerde İslâmiyeti resmen ilân etmiştir. Kaynağın «el-mücahid», «el-gazi» olarak bahsedişine bakılırsa, yeni dini yaymak için onun gayrı-müslim Türklerle epeyce mücadele etmiş olduğunu söyleyebiliriz. Ancak, onun İslâmiyeti kabul tarihi hakkında da kesin bilgimiz yoktur. Grenard onun 900 veya 910'da doğmuş olacağını ifade eder ki, doğru olmalıdır. Yine onun, Satuk'un unvanları arasında «İlig»e de yer vermiş olması Karahanlı hükümdarlarının daha bidayette bu ünvanı kullanmış olmaları bakımından kayda değer. Menkıbenin verdiği 333 (944-945) yaklaşık olarak onun İslâmiyeti kabul edişi veya hâkimiyeti ele geçirişi

tarihi olarak kabul edilirse, gayri-müslim Türklere karşı mücadelesinin de bu yıllarda başladığını kabul etmemiz gerekir. Belki de bu mücadeleler sırasında ona karşı direnen aynı hanedan idaresindeki gayri-müslim Türkler 942'de Balasagun'u ele geçirmişlerdir. Bu tarih herhalde hanedanın bir kolunun Çu ve Talas vadilerine hâkim olduğu yılı göstermelidir. Gerçekten de Karahanlı hükümdarlarının adı ile bağlı olarak bu şehirden ancak bu tarihten sonraki döneme ait kaynaklarımızda bazı kayıtlar yer almaktadır. Cemal Karşi'ye göre Satuk Buğra Han 344 (955-956) yılında ölmüştür. Onun müslüman adının Abdülkerim olduğu malumdur. İşaret edildiği üzere 942'de gayri-müslim Türklerin eline geçen Balasagun bölgesinin bundan bir müddet sonra Satuk Buğra tarafından zaptedildiği ve bu mücadeleler esnasında kendisinin müslüman gönüllülerinin de desteğini gördüğü anlaşılmaktadır.

Satuk Buğra Han'dan sonra yerine oğlu Musa Tonga İlig geçmiştir. Onun çok kısa sürdüğü anlaşılan saltanatından sonra hükümdar olan öteki oğlu Baytaş Arslan Han (Süleyman), gayri-müslim muhaliflerine karşı mücadele etmiş ve bütün Karahanlı devletini İslâm dairesi içine dahil etmeyi başarmıştır. Gerçekten de İslâm tarihçileri 349 yılında (960) ikiyüzbin çadırlık bir Türk topluluğunun müslüman olduğunu bildirirler ki, bunların Karahanlı Devletinin hâkim bulunduğu bölgelerde yaşayan Yağma, Karluk, Çiğil ve Tuhsı gibi Türk kavimleri olduğunda şüphe yoktur. Bu hâdise herhalde Baytaş Arslan Han Süleyman'ın faaliyetleri ile ilgili olmalıdır.

Baytaş'ın yerine geçen oğlu Ebu'l-Hasan Ali (Arslan Han b. Baytaş) 388 yılı Muharrem sonlarında (Kasım 998) ölmüştür. Zamanı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.

Kaynağımızın ondan «el-harîk» ve «eş-şehîd» sıfatları ile bahsedişine bakılırsa onun da babası gibi yeni dini yaymak için savaşlar yaptığı ve bunların birinde de yanarak şehid düşmüş olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan sikkelerden anlaşıldığına göre, Fergana bölgesinin Samanîlerden alınması da onun zamanında olmalıdır.

Ebu'l-Hasan Ali Arslan Han zamanında, devletin batı kısmını idare etmekte olduğu anlaşılan kardeşi Kılıç Buğra Han Hârun (Ebû Musa el-Hasan b. Baytaş Süleyman) ile birlikte Karahanlı tarihinin az çok iyi bilinen dönemi başlamaktadır. Onun daha çok batı ile meşgul olarak Samanîlere karşı harekete geçtiğini ve mühim başarılar elde ettiğini görüyoruz. Gerçekten de o, Samanî Ümerâsının da muvafakatı ile 990'da İsficab'ı zaptetmiş ve 992 başlarında da Semerkand'ı aldıktan sonra Samanîlerin başkenti Buhara'ya girmiştir. Onun bu hareketinde Samanîlerin Horasan Valisi Ebû Ali Simcurî'nin rolü ol-

duğunu ve ikisinin, Ceyhun sınır olmak üzere Samani devletini taksim etmek hususunda anlaştıklarını biliyoruz. Ancak Buğra Han Harun burada uzun süre kalamadı. Hastalığı sebebiyle şehri terketti ve Kaşgar'a dönerken Koçkarbaşı'nda öldü. Onun Şihabü'd-Devle ve Zahirü'd-Davâ gibi bir İslâmî lâkap da taşıdığını biliyoruz. Bununla beraber el-Birûnî'ye göre bu lâkap halife tarafından verilmiş olmayıp, unvanlarına kendisi tarafından eklenmişti.

Anlaşıldığına göre onun ölümünden sonra devletin batı kısmını idare ve Samanilere karşı mücadeleyi devam ettirme işi, Ali Arslan Han'ın oğullarından Nasr b. Ali'ye kalmıştır. Bu durumda Nasr b. Ali'nin (İlig Han) 998'e kadar babası adına, ondan sonra da kardeşi Ebû Nasr Ahmed b. Ali (Togan Han 998-1016-1017) adına batıda hüküm sürdüğü anlaşılıyor. O, Karahanlı hükümdarları içinde Abbasi halifesini ilk tanıyan olarak bilinir ki, bundan böyle onların sikkelerinde devrin hâkimiyet anlayışının bir icabı olarak Abbasi halifelerinin adları yer almaktadır.

Büyük Kağan Ebû Nasr Ahmed b. Ali'nin doğudaki faaliyetleri hakkında fazla bilgimiz yoktur. Ancak kardeşi İlig Nasr'ın batıdaki faaliyetlerini oldukça teferruatlı bir şekilde takip edebiliyoruz.

İlk önceleri Fergana taraflarının idarecisi olarak gördüğümüz İlig Nasr'ın (992/1012-1013) daha sonra Özkent'te oturduğu anlaşılıyor. Ayrıca Samani Devletindeki karışıklıklardan faydalanma yoluna gitmiş ve bu bakımdan adı geçen devletin en yüksek mevkilerini işgal eden Fâik, Ebû Ali Simcurî ve Sebüktegin arasındaki mücadeleyi fırsat olarak değerlendirmiştir. Bu cümleden olarak İlig Nasr, 996 yılında Fâik'in teşviki ile bu devlete ait topraklara hücum etti. Ancak Gazne Hâkimi Sebüktegin'in aracılığı ile bir anlaşmaya varıldı. Buna göre Katvan Çölü'ne kadar Sir Derya sahası Karahanlılara terkedilecek ve Fâik de Semerkant valisi olacaktı. Ancak anlaşma uzun sürmedi ve İlig Nasr 997'de Buhara üzerine yürüdü. Bu teşebbüs Fâik'in iki taraflı hareketi yüzünden başarıya ulaşamadı ise de, 999 yılı sonlarında giriştiği yeni bir teşebbüsü başarılı oldu. Ciddi bir mukavemet görmeden Buhara'ya girdi.

İlig Nasr Maveraünnehr'deki Samani hâkimiyetine son vermek niyetinde idi. Bu yüzden hanedan mensuplarının hepsini Özkent'e götürerek orada hapsetti. Ancak bunlardan Nuh b. Mansur'un oğullarından Ebû İbrahim İsmail, hapis bulunduğu yerden kaçarak Harizm'e gitti ve etrafına bir hayli adam topladı. Niyeti hanedanını yeniden dirilterek Samani topraklarına hâkim olmak idi. Gerçekten de hareketinin başlangıcında oldukça başarılı oldu. Hâcibi Arslan Balu'-

yu Buhara üzerine gönderen Ebû İbrahim, Arslan Balu'nun Karahanlı komutanlarına karşı kazandığı mühim başarılar üzerine Buhara'ya geldi ve hükümdarlık tahtına oturdu. Hükümdarlık ünvanı olarak da Muntasır adını aldı. Ancak İlig Han'ın harekete geçmesi üzerine Buhara'yı terketmek zorunda kaldı. Horasan'da yenilgiler ile sonuçlanan bazı savaşlar yaptıktan sonra, 1001 yılında yardımlarını elde etmek için Oğuzlar'ın yanına gitti. Oğuz Yabgusu (İsrail b. Selçuk-Arslan Yabgu) onunla dünürlük kurdu ve yardım vaadetti. Ancak bu yardıma rağmen Muntasır'ın başarıları devamlı olmadı ve 1004 yılında öldürüldü. Bununla beraber, gerek Karahanlılar'a gerekse Gazneliler'e öyle güçlükler çıkarmıştı ki, ölümü üzerine her iki tarafın da büyük bir galeden kurtuldukları muhakkaktır.

Bu suretle bütün Maveraünnehr'in tek hâkimi hâline gelen İlig Han 1001'de henüz Muntasır gailesinin devam ettiği bir sırada, yaptığı bir anlaşma ile Gazneliler'e bıraktığı Horasan'ı da ülkesine katmaya karar vermişti. Bu yüzden Sultan Mahmud'un Hindistan'da seferde bulunmasından faydalanarak 1006 yılında Horasan üzerine iki ordu gönderdi. Bunlardan biri Subaşı Tegin komutasında Nişabur ve Tus, ikincisi de kardeşi Cafer Tegin komutasında Belh üzerine yürüdü. Ancak, bu ordular Hind'den sür'atle dönen Mahmud ile kardeşi ve Horasan hâkimi Nasr tarafından yenilgiye uğratıldılar. Fakat İlig Nasr'ın bu yenilgiye rağmen Horasan'dan vazgeçmediğini görüyoruz. O, bu defa Hotan hâkimi bulunan Yusuf Kadır Han'dan yardım ister. Kadır Han yardıma gelirse de 1008'de Belh yakınlarında yapılan savaşta birleşik Karahanlı kuvvetleri Sultan Mahmud'un fillerle takviye edilmiş kuvvetleri karşısında duramayarak dağılır. Görünüşe göre bu sefer, Karahanlılar tarafından Horasan'ı ele geçirmek için yapılan son büyük teşebbüs olmuştur.

Öyle anlaşılıyor ki, Gazneliler karşısında uğranılan bu son yenilgi Karahanlı ailesi arasında bir takım huzursuzluklara sebep olmuştur. Bu cümleden olarak İlig Han'ın, belki de Gaznelilere karşı kendisine yardım etmeyen ağabeyi ve büyük hakan Togan Han (Ahmed b. Ali)a karşı istiklâl davasına girdiğini görüyoruz. Bu durumda devleti Kaşgar'dan idare etmekte olan Togan Han da, İlig'e karşı Sultan Mahmud ile bir anlaşma yapar. Bunun üzerine İlig Nasr'ın 1011-1012 kışında Kaşgar üzerine düzenlediği sefer, karın yürüyüşe imkân vermemesi sebebiyle sonuçsuz kalmış, bu defa iki kardeş, aralarındaki anlaşmazlığı halletmesi için Gazneli Mahmud'a başvurmuşlardır. Sultan Mahmud'un aracılığı ile aralarında barış sağlandı ise de çok geçmeden Maveraünnehr'in ikinci ve hakiki fâtihi olan Nasr b. Ali İlig Han 496 (1012-1013) yılında öldü.

Maveraünnehr'de İlig Han'ın yerine kardeşi Mansur (Arslan İlig) geçti ve kısa zamanda hanedanın en meşhur hükümdarlarından biri hâline geldi. Anlaşıldığına göre o, Togan Han Ahmed'in hastalığından da faydalanarak hâkimiyetini Talas, Şaş, Tünhas, Binhas, Fergana, Özkent, Hocend, Uşrusana ve Buhara'da tanıtmış idi. Diğer kardeşi Muhammed b. Ali de onun hâkimiyetini tanıyordu.

Kaşgar hükümdarı Togan Han Ahmed, bu iki kardeşe karşı harekete geçti. Hotan hâkimi Yusuf Kadır Han ve Ali Tegin de onunla birlikte idi. Mücadelenin kesin sonucu hakkında bilgimiz yok ise de Ali Tegin'in Arslan İlig Mansur eline tutsak düştüğüne bakılırsa Ahmet Han'ın başarılı olamadığı anlaşılır. Daha İlig Han zamanından beri Sultan Mahmud ile müttefik bulunan ve onunla iyi ilişkilerini sürdüren Ahmed, hayatının sonlarında, içlerinde muhtemelen Kıtaylar'ın da bulunduğu yüzbin çadırdan fazla gayri-müslim göçebelere karşı mücadele etmek zorunda kaldı. O, Balasagun'a sekiz günlük mesafeye kadar yaklaşmış bulunan bu göçebelere karşı kazandığı büyük zaferden sonra onları üç ay müddetle takip etmiş ve bu sefer dönüşünden kısa bir müddet sonra da ölmüştür (1017-1018). Sikkelere bakılırsa onun 1014-1015'ten itibaren, Hotan'dan başka Yarkent ve Kaşgar'ı da Yusuf Kadır Han'a bırakmış olması ve hayatının son zamanlarında sadece Balasagun bölgesinin hâkimi olarak kalmış bulunmasının da ihtimalden uzak olmadığı görülür.

Togan Han Ahmed'den sonra, hanedan içinde en kuvvetli durumda olarak kardeşi Mansur kalmıştı. Ancak, Yusuf Kadır Han onun hâkimiyetini tanımayarak taht üzerinde hak iddiasına girişti. Bu maksatla Sultan Mahmud ile de ittifak etti. Sultan Mahmud ona yardım maksadıyla Maveraünnehr'e girdi ise de anlaşılmayan bir şekilde geri döndü. Ondan umduğu yardımı görmeyen Yusuf Kadır Han, Mahmud'a ait toprakları zaptetmek üzere, Mansur ile anlaştı. Müttefik Karahanlı orduları Horasan'a bir sefer yaptılar ise de Belh civarında Sultan Mahmud karşısında ağır bir yenilgiye uğradılar (1019-1020). Panik içinde Maveraünnehr'e dönen Karahanlı ordusundan pek çok asker Ceyhun'u geçerken suda boğuldu. Öyle ki, zaferden bir kaç gün sonra Harizmşah Altuntaş'tan bir tebrikname alan Sultan Mahmud, zaferin ne çabuk Harizm'de öğrenildiğini sormuş ve «*Ceyhun'un Harizm'e kadar taşıdığı Türk Karahanlı külâhlarından öğrendik*» cevabını almıştı. Bunun üzerine Kadır Han ile Sultan Mahmud bir görüşme yaparak anlaştılar. Bu sıralarda Arslan İlig Mansur b. Ali'nin elinden kurtulmayı başardığı anlaşılan Ali Tegin, 411 (1020-1021)'de Buhara'ya hâkim oldu. Ali Tegin ile Selçuklu Arslan Yabgu arasında kuvvetli bir ittifakın kurulduğu ve Buhara'nın da muhtemelen Sel-

çukluların yardımı ile ele geçirildiğini anlaşılıyor. Bundan bir müddet sonra da Karahanlılar'ın büyük Kağan'ı Mansur hükümdarlıktan vazgeçerek (415/1024-1025), yerini Yusuf Kadır Han'a bıraktı. Daha önce Hotan hâkimi olarak gördüğümüz Yusuf Kadır Han'ın bir ara Buhara'yı, son zamanlarda da Mansur b. Ali adına Semerkand'ı idare ettiği anlaşılmaktadır. Mansur'un kardeşi Muhammed b. Ali İlig'in, onun tahttan ayrılışından bir süre önce Ali Tegin ve Arslan Yabgu kuvvetleri karşısında bir yenilgiye uğradığını biliyorsak da bilâhare ne olduğu ve ağabeyinin neden tahtı kendisine bırakmadığı konusunda herhangi bir şey bilinmemektedir.

Yusuf Kadır Han'a karşı kardeşleri Ahmed ile Ali Tegin cephe aldılar. Ahmed kendisini büyük kağan ilân ederek Balasagun, Hocend ve Fergana'ya hâkim oldu. Bundan dolayı Yusuf Kadır Han da Gazneli Mahmud ile eski ittifakını yenilediği. Zira Mahmud da topraklarına sık sık tecavüzlerde bulunduğu için, Ali Tegin'in komşuluğundan memnun değildi. Bunun üzerine Kaşgar'dan gelen, Yusuf Kadır ile Sultan Mahmud 1025 yılında Semerkand'da buluşarak meseleleri aralarında görüştüler. Buna göre Ali Tegin gailesinden başka Arslan Yabgu meselesi de halledilecekti. Ayrıca iki hanedan arasında akrabalık tesisi de kararlaştırılmıştı. Bu iki büyük hükümdarın bölgeye gelişi üzerine Ali Tegin Bozkırlara kaçmış, Arslan Yabgu'da Sultan Mahmud tarafından hile ile yakalanarak bertaraf edilmişti. Mamafih Mahmud'un Ali Tegin'i tamamen ortadan kaldırarak Yusuf Kadır'a bütün Türkistan'ın yegâne hâkimi olmak imkânını vermemek için Ali Tegin meselesi üzerine fazla varmadığı da bir vakıadır. Çünkü Mahmud'un ayrılmasından sonra Ali Tegin'in tekrar Buhara ve Semerkand'a hâkim olduğunu görüyoruz.

Daha sonraki yıllarda Ali Tegin mevkiini muhafaza ederken, Yusuf Kadır Han'ın hâkimiyetini daha da yaygınlaştırdığına şahid oluyoruz. O ve oğulları önce Özkend'i, sonra da Balasagun'u ele geçirmeyi başardılar (1026-1027). Gazneliler ile münasebetlere gelince, 1030'da Sultan Mahmud'un ölümünden sonra pek olumlu cereyan etmediği anlaşılıyor. Sultan Mesud, tahta çıkışını bildirmek ve iki hanedan arasında yeni bir akrabalık tesisi maksadıyla 1031 yılında Karahanlı bir elçilik heyeti göndermiş ise de, büyük kağanlık meselesinde Gazneliler'in tutumundan dolayı hâlâ kırgın bulunan Yusuf Kadır Han Kaşgar'da bu heyeti iyi karşılamadı. Fakat 1032 yılında Yusuf Kadır Han da öldü. Onun Kaşgar'da hakanlar mezarlığına gömüldüğü malumdur.

Bu suretle onun idaresi altında bulunan yerler, oğullarından Süleyman Arslan Han ile Muhammed Buğra Han'ın eline geçmiş olu-

yordu. Bunlar zamanında Gazneliler ile aradaki bazı küçük pürüzlerin giderildiğini ve iki taraf arasında anlaşma sağlandığını görüyoruz. Ancak, daha sonraki yıllarda meydana gelen bazı siyasi olaylar, Karahanlılar devletinin biri doğu öteki de batı olmak üzere iki ayrı devlet olmasına yol açtı ki, şimdi kısaca buna da işaret edelim.

Sultan Mesud, Gazneli tahtını ele geçirmeden önce kardeşi Muhammed'e karşı Ali Tegin'den yardım istemiş ve buna karşılık Huttal'ı ona vadetmişti. Ancak, tahtı elde ettikten sonra bu sözünde durmadığı gibi, Ali Tegin'e karşı Yusuf Kadır Han'ın oğullarından Muhammed Buğra Han'ın Maveraünnehr'e hâkim olması için çalışmaya başladı. Bu durum Ali Tegin ile Gazneliler'in arasını açtı. Gazneliler'in ona karşı Harizmşah Altuntaş'ı kışkırtmaları bir netice vermedi. (1032) İki yıl sonra ise bu defa Ali Tegin Harizmşah (Hârun) ile anlaştı. Maksatları Gazneli topraklarına birlikte saldırmaktı. Ancak 426 (1034-1035) yılı kışında Ali Tegin öldü. Yerine küçük yaştaki iki oğlundan Yusuf geçti ve Harizmşah Harun ile birlikte Çağaniyan'ı zaptederek Tirmiz'i kuşattı. Fakat çok geçmeden Harun da öldü (1035). Yusuf yalnız kalmıştı. Ayrıca, sadık müttefikleri olan Selçuklular'ın darıltılıp, Buhara civarından ayrılmalarına sebep olunması da onun kuvvetinin büyük ölçüde azalmasına yol açmıştı. Diğer taraftan İlig Han'ın iki oğlu Muhammed ile İbrahim (Önceleri Böri Tegin, sonraları Tamgaç Buğra Kara Han), herhalde Ali Tegin'in ölümünden sonra güç kazanarak bölgede varlıklarını hissettirmeye başlamışlar ve bu da Yusuf'u müşkül durumda bırakmıştı. Gerçekten Muhammed b. İlig Nasr'ın 1036-1037'den itibaren Özkent'te oldukça kuvvetli bir duruma gelmiş olduğu anlaşılıyor. Çaresiz kalan Yusuf, Sultan Mesud'a başvurmak zorunda kaldı. O, bu müracaatında Huttal'dan vazgeçtiğini bildiriyor ve Süleyman Arslan Han ile barışmaları için ondan aracılık yapmasını istiyordu.

Buna rağmen Ali Tegin oğulları için bir netice hasıl olmadı. Zira İbrahim b. Nasr onların elinde bulunan Kiş, Soğd ve Buhara'yı birer birer ele geçirdi. Ali Tegin oğulları, Yusuf Kadır Han'ın oğullarının yanına kaçtılar. Bu durumda İlig Nasr'ın oğulları Maveraünnehr'in tamamı dahil, devletin batı kısmının hâkimleri hâline geldiler. Bununla birlikte 1041-1042'lerde hâlâ Muhammed Han ile kardeşi İbrahim'in Kaşgar hükümdarı adına hareket ettikleri görülmektedir. Ancak 1044'lerde Doğu'da yoğunlaşan hâdiseler devletin batı kısımları ile meşgul olmak imkânını tamamen ortadan kaldıracak ve bağlar kopacaktır. Bu durumda İlig Nasr'ın oğullarının 1046'dan itibaren Maveraünnehr'de tamamen müstakil bir devlet teşkil ettiğini görüyoruz. Bu yıllardan itibaren İlig Nasr'ın oğullarının kendilerini Yusuf

Kadır Han oğullarından tamamiyle ayrıldıkları ve Doğu-Batı olmak üzere iki ayrı Karahanlı Devletinin meydana geldiği anlaşılıyor.

Batı Hanlığı Maveraünnehr ile Hocend'e kadar Fergana'ya sahipti. Devlet merkezi önceleri Özkent, sonra da Semerkant oldu. Doğu Hanlığı'nın hudutları içinde ise, Balasagun, Talas, İsficab, Şaş, Doğu Fergana, Kaşgar, Yarkent ve Hotan bölgeleri yer alıyordu. Devletin merkezi ise umumiyetle Balasagun ve Kaşgar olmuştu.

d — Batı Karahanlılar Devleti:

Devletin ikiye ayrılmasından sonra, merkez Özkent olmak üzere batıda hâkimiyetin I. Muhammed b. Nasr'ın elinde olduğu ve asıl kuvvet sahibi bulunan I. İbrahim b. Nasr'ın onun adına Semerkant'da Maveraünnehr'i idare ettiği anlaşılıyor. Muhammed'in ölümünden sonra (1052) ise İbrahim (Tamgaç Buğra Kara Hakan Ebû İshak İbrahim b. Nasr), devletin tek hâkimi hâline geldi. O, Özkent'e gitmedi ve bu suretle devletin merkezi Semerkant oldu. Kendisi Karahanlı hükümdarlarının en meşhurlarındandır. Bu itibarla kendisinden uzun zaman «Büyük Tamgaç Han» olarak söz edildiğini biliyoruz. Bilhassa Avfî, onu ideal bir hükümdar olarak tavsif etmiştir.

İbrahim, para işlerini ıslah etmiş ve bunun sonucu olarak da kendi adıyla «Tamgaç dirhemleri» olarak şöhret bulan paraları bastırmıştı. Diğer taraftan Avfî'nin ifadelerine göre onun devrinde asayişi koruma, reaya rahat ve adalette ünü Nûşirevan'dan daha yaygın idi. Semerkant etrafında pek bol bulunan bağlardan bir tek gülün bile, sahibinden habersiz koparılmamasını irade buyurmuş, aksine hareket edenlerin ölüm cezasına çarptırılacağını bildirmişti. Hırsızlık yapan bir çocuğun affedilmesi için bütün devlet erkânının ricada bulunmasına rağmen affetmemiş, cezalandırmıştı. Aynı şekilde yol kesici haydutlar ile bütün diğer hırsızlara karşı amansız bir şekilde mücadele etmişti.

Anlaşıldığına göre ilk zamanlarda bütün gayret ve ihtimama rağmen yol kesici haydutların kökü kazınamamıştır. Hatta bir gün bu haydutlar Semerkant hisarının kapısına şöyle yazarlar: «*Biz yeşil soğana benzeriz, keserseniz yine boy veririz*». Tamgaç Han da bunun altına: «*Ben de bahçıvan gibi, siz nereden baş kaldırırsanız keserim*» diye yazdırır.

Gerçekten de bir süre sonra hükümdar bu haydutların reisini hizmet vaadiyle kandırır. Kendisine ve dört oğluna muhafızlık (çandârlık) vazifesi verir. Yine onun aracılığı ile diğer haydutları da hizmete alacağını bildirir ve üçyüz kadarını sarayında toplar. Bir ziyafet verir.

Fakat ziyafet sonrasında hepsini öldürtür. Bu hâdiseden sonra yol kesici eşkiyadan eser kalmamış, memlekette dirlik ve düzenlik kemâle ermiş, kimsenin bir dirhem gümüşü kaybolmadığı gibi yollar da emniyet altına alınmıştı. Öte yandan fiatlarda da istikrarı sağlamıştı. Bununla ilgili olarak da Avfî şu hâdiseyi anlatır:

Semerkant kasapları et narhının yükseltilmesini isterler ve eğer teklif ettikleri fiat kabul edilirse hazineye bin dinar ödeyeceklerini bildirirler. Buna çok sinirlenen ve hazinemin böyle paraya ihtiyacı yok diyen hükümdar, kimsenin kasaplardan et almamasını, alanın öldürüleceğini emreder. Halk bu yasağa titizlikle uymuş her gün beşaltı kişi bir koyun keserek et ihtiyaçlarını gidermişlerdir. Durumun kendileri aleyhine nasıl bir hal aldığını gören kasaplar, eski narh üzerinden et satmaktan başka çıkar yol görememişlerdir. Tamgaç Han, kahraman bir asker ve vakur bir hükümdar olarak tanınmakta ve aynı zamanda dindar bir kimse olarak bilinmektedir. Gerçekten de kendisinin fakihlere danışmadan yeni vergiler almayacak veya vergileri yükseltmeyecek kadar insaf sahibi biri olduğu bilinmektedir. Kısacası o, Yusuf Has Hâcib'in eserinde ideal hükümdar olarak gösterilen tipin ta kendisidir denilebilir.

Tamgaç Han İbrahim, Doğu Karahanlılarından Şaş, İlâk, Tünhas ve Fergana'nın bazı kısımlarını almıştır. Ancak hayatının son zamanlarında Selçuklular'ın nasıl hızla yükseldiklerine şahit olduğu gibi, onların kendi topraklarına giriştiği saldırılarla da karşılaştı. Gerçekten Alparslan, uzun süre İbrahim'in elinde bulunmuş olan Huttal ve Çağaniyan'ı aldığı gibi, Selçuklu kuvvetleri asıl Karahanlı sahasına da akınlar yapmaya başlamıştı. İbrahim daha 1061'de Bağdat'a bir elçilik heyeti göndererek bu akınlardan şikayet etmiş ve halifeden duruma müdahele etmesini istemişti. Ancak halife ona lakap ve hil'at göndermekten başka bir şey yapamamıştı.

Tamgaç Han İbrahim'in, son zamanlarında felç olması üzerine hâkimiyetini daha sağlığında oğlu Nasr'a (Şemsü'l-Mülk Ebûl-Hasan II. Nasr b. İbrahim) bıraktığı anlaşılıyor. Fakat öteki oğlu Şuayb (veya Şuays) ki, o zamana kadar Şaş ve Tünhas valisi olduğu anlaşılıyor, bu durumu kabul etmeyerek isyan etti. Ancak babalarının sağlığında cereyan eden mücadele, Şemsü'l-Mülk lehine sonuçlandı.

Selçuklular'a karşı savaşlar ise Şemsü'l-Mülk zamanında da (1068-1080) devam etti. 1072 sonbaharında Sultan Alparslan Maverâünnehr'i ele geçirmek maksadıyla 200 bin kişiden müteşekkil olduğu belirtilen bir ordu ile harekete geçti. Ancak onun, Ceyhun ötesi kalelerinden birinin kumandanı olup, Sultanın huzuruna tutsak olarak

getirilen Yusufü'l-Harezmî tarafından yaralanarak üç-dört gün sonra da ölmesi üzerine bu sefer neticesiz kaldı. Alparslan'ın ölümü ile meydana gelen durumdan faydalanmak isteyen Şemsü'l-Mülk, derhal harekete geçerek Tirmiz'i aldı ve yağmaladı (Aralık 1072). Daha sonra, Belh valisi bulunan Alparslan'ın oğlu Ayaz'ın o sıralarda Curcan'a gitmiş olmasından faydalanarak Belh üzerine yürüdü. Şehri ele geçiren Han, burada da halkın mallarını yağmaladıktan sonra Tirmiz'e döndü. Ancak Belh'de bıraktığı kuvvetler ile şehrin başıbozuk kuvvetleri arasında çarpışmaların başlaması üzerine geri gelerek şehrin yıkılmasını emretti. Ancak daha sonra ileri gelenlerin af dilemeleri üzerine tahribattan vazgeçerek hutbeyi kendi adına okutmaktan başka, yıllık vergi kesmiş ve bir hayli de mal yağmalatmıştı. 1073 başlarında geri dönerek Belhî' ele geçirmeyi başaran Ayaz Tirmiz'i de almak istemiş fakat başarılı olamamıştır. Tirmiz önlerinde yeniden Ayaz'ın askerlerinden bir kısmı öldürülmüş, pek çoğu da Ceyhun'da boğulmuşlardır. Kendisinin çok az bir kuvvetle kaçmayı başardığı anlaşılıyor.

Babasının ölümünden sonra ortaya çıkan güçlükleri bertaraf eden Melikşah 1074'de Karahanlılar'a karşılık vermek üzere harekete geçti. İlk önce Şemsü'l-Mülk'ün, adını bilmediğimiz bir kardeşi tarafından müdafaa edilen Tirmiz'i kuşattı. Uzun süre dayanamayacaklarını anlayan müdafiler eman dilediler. Şehri ele geçiren Sultan, teslim olan Han'ın kardeşini serbest bıraktı. Şehirde gerekenlerin yapılmasını Emir Savtekin'e havale ettikten sonra Semerkant üzerine yürüdü. Maksadı Şemsü'l-Mülk ile hesaplaşmak idi. Ancak Selçuklu öncü kuvvetleri Semerkant civarında görüldüğü zaman, mukavemet edemeyeceğini anlayan Şemsü'l-Mülk, Selçuklu veziri Nizamü'l-Mülk aracılığı ile af dileyip sulh istedi. Sultan onu da affederek yerinde bıraktı.

Şemsü'l-Mülk de babası gibi âdil bir hükümdar olarak şöhret bulmuştu. O, bugünkü bilgilerimize göre Karahanlı hükümdarları içinde imar faaliyetlerine en çok önem veren bir kimse olarak bilinmektedir. Onun en meşhur eserlerinden biri, Harceng köyü yakınında 1078-1079'da yaptırdığı Ribat-ı Melik'tir. Bir başka Rıbatı da Semerkant'tan Hocend'e giden yol üzerindeki Akkütel'de idi ki, kendisinin de burada medfun bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Buhara yanındaki Şemsâbât da onun eserlerinden olduğu gibi aynı şehirdeki Mescid-i Câmi'nin yeniden inşası da onun zamanında olmuş idi.

Şemsü'l-Mülk'e, kardeşi Ebû Şucâ Hızır b. İbrahim halef oldu. Ancak onun ölüm tarihini bilemediğimiz gibi, devrindeki olaylar hakkında da fazla bilgimiz yoktur. Nizamî-i Aruzî'ye göre devlet onun

zamanında en ihtişamlı dönemini yaşamıştır. Ona göre Han, âdil, akıllı ve siyaset oyunlarını iyi bilen bir hükümdardı. Onun bilhassa şairlerin en büyük koruyucusu olduğu, onlara bir defada bin dinara kadar varan ihsanlarda bulunduğu ve ihtişama düşkünlüğünden, alay gösterilerine çıktığı zaman atının önünden, öteki silahlarının yanı sıra yediyüz altın ve gümüş gürz taşıttığı da aynı kaynak tarafından belirtilmektedir.

Hızır Han'ın yerine oğlu Ahmed geçti (1081-1088; 1090-1095). Henüz çok küçük yaşta tahta oturduğu anlaşılan Ahmed'in idaresizliği yüzünden bilhassa ulema ile ihtilâfa düştüğünü görüyoruz. Bu bakımdan Sultan Melikşah'a şikâyet edildi. Anlaşıldığına göre bir taraftan da halka kötü muamelede bulunuyor ve teb'asının servetini gasp ediyordu. Bilhassa, zenginliğinden dolayı Ahmed Han'ın mallarını gasp edeceğinden korkan Şafii fakihlerinden Ebû Tahir b. Alek, İsfehan'a giderek vaziyeti anlatmış ve Melikşah'ı bu ülkenin fethine teşvik etmişti.

Melikşah bu yoldaki şikayet ve teşviklerin de tesiri ile 481 (1088-1089) başlarında Ceyhun'u geçerek Buhara önlerine geldi. Şehri muhasara ve zaptetti. Buradan Semerkant'a yürüdü. Şehrin muhasarası sırasında bir burç komutanının ihaneti yüzünden Semerkant da çabucak düştü. Ahmet Han yakalandı ve İsfehan'a gönderildi. Melikşah Semerkant'ta bir nâib bırakarak Özkent'e kadar ilerledi. Bu esnada Talas, İsficab ve Balasagun hâkimleri Sultan'a tâbi oldukları gibi, Kaşgar Han'ı Buğra Kara Hakan el-Hasan b. Süleyman da hutbeyi Melikşah adına okumak ve sikkede de onun adını zikretmek üzere tâbiiyete alındı. Böylece, Ahmed Han'ın tutsak alınmasından sonra devletin batı kısmı bir süre için de olsa doğrudan Büyük Selçuklu İmparatorluğuna bağlandığı gibi, doğu kısmı da tâbiiyyet altına alınmış oluyordu.

Fakat, bir yıl kadar sonra Melikşah ikinci bir Maveraünnehr seferinde daha çıkmak zorunda kaldı. Zira, Semerkant nâibi ile Karahanlı ordusunda mühim bir varlığı olan Çiğil askerlerinin reisi Aynüddevle arasında anlaşmazlık çıkmış ve Nâib Ebû Tahir Harizm'e kaçmıştı. Aynüddevle, Kaşgar Hanının kardeşi ve Atbaşı şehrinin hâkimi Yakub Tegin'i Semerkant'a davet etti. Yakub, işe Aynüddevle'yi katletmekle başladı ve bu yüzden Çiğillerin düşmanlığını kazandı. Sultan Melikşah duruma müdahale maksadıyla Buhara'ya geldiğinde Yakub Tegin Fergana üzerinden kendi vilayeti olan Atbaşı'ya kaçtı. Sultan Semerkand'ı tekrar zaptetti. Yakub Tegin'i ise takibe adamlar memur ettiği gibi, Kaşgar Hanına da onun derhal yakalanarak huzura yollanmasını bildirdi. Kendisi de herhalde hâdiseleri daha yakından takip edebilmek için yeniden Özkent'e vardı.

Semerkant'tan kaçışı sırasında kuvvetleri dağılmış bulunan Yakub, kardeşi Kaşgar Han'ı Hasan b. Süleyman'a sığınmaya mecbur oldu. Han, oğlunun komutasındaki bir kıt'a askerin muhafazasında Yakub'u Sultan'a teslim edilmek üzere yolladı. Ancak bu sırada Kaşgar'ın taarruza uğradığı ve Kâşan kalesi hâkimi Yınal Oğlu Tuğrul'un Kaşgar Hanını esir ederek ülkesine döndüğü duyuldu. Bu haber üzerine kardeşinin saltanatının nasıl olsa yıkıldığını söyleyen Yakub, bol vaatlerle muhafızlarının elinden kurtulmaya muvaffak oldu. Melikşah bir ara bizzat Tuğrul'un üzerine yürümeyi düşündü ise de, bazı mülâhazalarla bu fikirden vazgeçti ve Tuğrul'a karşı mukabil bir kuvvet bulundurmak gayesi ile Yakub ile anlaşmaya karar verdi. Yakub'un Doğu Karahanlı devletine hükümdar yapılması ile, Tuğrul'un saldırıları da önlenmiş olacaktı.

Sultan Melikşah'ın, tutsak aldığı Batı Karahanlı hükümdarı Ahmed Han'ı bir süre sonra kendisine tabii kalmak şartıyla makamına iade ettiğini biliyoruz. Böylece bir süre Sultan'ın nâip veya valileri tarafından idare edilen Batı Karahanlıları sahası da bir devlet durumuna getirilmiş oluyordu. Bu iadenin ne zaman yapıldığı hususunda kaynaklarımız çelişkili bilgiler veriyorsa da, bunun Sultan'ın ikinci Maveraünnehr seferinden sonra olduğu anlaşılmaktadır. Zira, Doğu Karahanlılarından gelebilecek saldırılara karşı az önce söylediğimiz tedbiri alırken, aynı maksatla Batı Karahanlı devletinin bağlılık statüsü içinde varlığını korumasında fayda görmüş olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca eğer Melikşah, Ahmed Han'ı birinci seferden sonra hemen tahtına iade etmiş olsa idi, Semerkant'da bir naip bırakması pek düşünülemeyeceği gibi, aynı şekilde ikinci defa Semerkand'ı zaptedip, Özkent'e doğru yola çıkarken şehirde vali olarak kimseyi bırakmaması lâzımdı.

Tahtına iade edilen Ahmed Han bir süre sonra Ulema ile yeniden ihtilâfa düştü ve zındıklıkla itham ediliyordu. Nihayet askerleri ve halkın ileri gelenleri tarafından esir edildi. Alenî bir muhakemede ithamları reddetmesine rağmen, isnat edilen suç varid görülerek idam edildi (1095).

Daha sonra yerine âsiler tarafından Rükneddin Kılıç Tamgaç Han I. Mesud b. Muhammed'in geçirildiği anlaşılıyorsa da onun kısa sürdüğü anlaşılan (1095-1097) saltanat devri hakkmda hemen hiçbir bilgimiz yoktur.

Bundan sonra Sultan Berkyaruk tarafından Batı Karahanlıları tahtına, birbiri ardından üç hükümdar çıkarıldığı anlaşılıyor. Bunlardan ilki tahta çıkarıldığı yıl içinde öldüğü anlaşılan Süleyman Tegin olup kendisi Dâvud Güç-Tegin'in oğlu ve Tamgaç Han İbrahim'in de

torunu idi. İkincisi ise kaynağın, Mahmud Tegin olarak kaydettiği Ebu'l-Kasım I. Mahmud Han (1097-1099)'dır. Berkyaruk tarafından tahta çıkarılan üçüncü şahıs ise, Bundari'de Hârun Tegin olarak kaydedilmiştir. Pritsak, Hârun Tegin'in XII. yüzyılın hemen başlarında Maveraünnehr'i istilâ ettiği bilinen Doğu Karahanlılardan Kadır Han Cebrâil b. Ömer ile aynı şahıs olabileceğini ifade etmiş ise de, bu hususta kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Zira, İbnü'l-Esir, aynı şahsı Togan Han b. Karahan olarak kaydetmektedir.

Sözü edilen Kadır Han Cebrâil, sadece Maveraünnehr'i istilâ etmekle kalmamış, Melikşah'ın oğulları arasında başgösteren mücadelelerden de istifade ederek, 1102 yılında Selçuklu topraklarına girmiş ve Tirmiz'i ele geçirmeye muvaffak olmuştu. Ancak, aynı yılın Haziran'ında Sancar tarafından Tirmiz civarında yenilerek öldürüldü. Böylece Maveraünnehr artık tamamen Sancar'ın müdahalesine müsait bir duruma gelmişti. Sancar Cebrail'in istilâsı sırasında Horasan'a kaçmış bulunan yeğeni Muhammed Tegin'i (Arslan Han II. Muhammed b. Süleyman, 1102-1130) Batı Karahanlıların hükümdarı olarak Semerkant'ta tahta çıkardı. Muhammed Arslan Han, saltanatının ilk yıllarında öteki taht müddeilerine karşı mevkiini ancak Sancar'ın müdaheleleri ile koruyabildi. Kendisinin bilhassa Buhara'yı fevkalâde imar ettiğini, 12 bin kişiden olduğu anlaşılan Hassa (Memlûk) ordusu ile muhtemelen gayri müslim Kıpçaklar'a karşı savaşlar yaptığını ve bu yüzden de «gâzi» sıfatıyla anıldığını biliyoruz. Bütün bunlara rağmen, devleti artık iyiden iyiye Selçuklu hâkimiyetine girmiş bulunuyordu. Bu cümleden olarak onun sikkelerinde Sancar'ın adı görüldüğü gibi, Sancar da kendisinden «*nâibimiz ve hudut memurumuz*» olarak söz ediyordu.

Muhammed Arslan Han b. Süleyman ömrünün son yıllarında felce uğramış olduğundan oğulları, Nasr ve Ahmed'i devlet işlerinin yürütülmesi ile vazifelendirmişti. Bu sıralarda onun, muhtemelen daha bağımsız bir politika takibine meyletmesi yüzünden Sultan Sancar ile aralarının açıldığı anlaşılıyor. Nitekim Sultan Sancar Semerkand'ı zaptederek devlet hazinesine el koydu ve Muhammed Arslan Han'ı da esir etti (1130), Muhammed Arslan Han 1132'de Merv şehrinde öldü. Oğlu II. Ahmed Han'ın bir müddet için Sancar'ın hâkimiyetini kabul etmeyerek bağımsız hareket ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim İbnü'l-Esir de ondan bu münasebetle «*Sahibü Maveraünnehr Ahmed Han*» olarak bahsetmektedir. Pritsak, Ahmed Han'ın «Kadır Han» ünvanını taşımış olduğunu belirtirse de bu husus kesin değildir.

Diğer taraftan, daha Ahmed Han'ın sağlığında Sultan Sancar'ın, hanedanın bir başka koluna mensup bulunması kuvvetle muhtemel

bulunan ve kaynakta el-Hasan b. Ali olarak zikredilen Hasan Han'ı kendi adına hüküm sürmek üzere batı Karahanlı tahtına çıkardığı anlaşılıyor. (1130-1132) Ancak, çok geçmeden bu Hasan Han'ın da ölmesi üzerine bu defa Sancar'ın, Muhammed Arslan Han'ın kardeşi İbrahim Han'ı tahta çıkardığını görüyoruz. Bu zatın Sultan Sancar'm sarayında terbiye görmüş olmasından başka, hakkında bilgi bulunmamaktadır.

İbrahim Han'dan sonra, Muhammed Arslan Han'ın üçüncü oğlu Mahmud'un tahta çıkarıldığına şahit oluyoruz (1133-1141). Sancar'ın yeğeni olan Mahmud Han ona tam bağlı idi. Batı Karahanlı devletini bilhassa dış müdahalelere karşı korumak hususunda Selçuklu politikasından asla ayrılmamış ve âdeta Selçuklular'la kader birliği yapmıştı. Maveraünnehr'in Kara Hıtaylar (Kıtaylar) tarafından istilâsı da onun zamanında meydana gelmiştir. 1136 yılında onlarla savaşmak mecburiyetinde kalan Mahmud Han, savaşı kaybedince Semerkant'a kaçmıştır. Bir müddet sonra, bu defa Maveraünnehr'de yaşayan Karluklar ile arası açılan Mahmud Han, onlara karşı Sultan Sancar'dan yardım ister. Buna karşılık Karluklar da Orta Asya'nın yeni siyasî hâkimi durumuna gelmiş bulunan Kara Hıtay hükümdarını (bu hükümdarların hepsi Kür Han ünvanı ile anılmaktadırlar) yardıma çağırırlar. Neticede Selçuklu-Karahanlı müttefik ordusu, aralarında Karlukların da bulunduğu Kara Hıtay ordusu ile Semerkant'ın doğusundaki Katvan bozkırında karşılaşırlar. Yapılan şiddetli bir savaş neticesinde yenilen Selçuklu-Karahanlı kuvvetleri, otuzbin kayıp vermiş, Sultan Sancar ile Mahmud Han Horasan'a kaçmaya mecbur olmuşlardır.

Bu galebe üzerine Kara Hıtaylar bütün Maveraünnehr'i istilâ ettiler. Ancak, mevcut Karahanlı idaresine de dokunmadılar. Ne var ki, Horasan'a kaçmış bulunan Mahmud'un yerine, kardeşi III. İbrahim'i «Tamgaç Buğra Han» ünvanı ile Semerkant tahtına çıkardılar (1141-1156). O, uzunca bir zaman Kara Hıtayların himayesi altında Batı Karahanlı devletini idare etti. Ancak İbrahim Han da Karluklar ile mücadele etmek mecburiyetinde kalmış ve 1156 yılında Buhara yakınlarında Karluklar'la yaptığı savaşta yenilerek öldürülmüştür.

İbrahim Han ile Batı Karahanlı tarihinde İlig Han oğulları kolu son bulmuş ve bu tarihten sonra hâkimiyet Ali Tegin ailesine geçmiştir. Gerçekten de İbrahim Han'dan sonra Batı Karahanlı tahtına Ali Tegin kolundan Ali Han'ın (Ali b. el-Hasan) oturduğunu görüyoruz. (1156-1160) Karlukların Maveraünnehr'den tamamı ile çıkarılması bunun zamanında olmuştur. O, önce Karluklar'ın reisi Peygu (Yabgu) Han'ı öldürmüş ve onun oğullarını da bertaraf etmiştir. Daha son-

ra Kür Han'ın isteği üzerine Karluklar'ı aske rlik işlerinden uzaklaştırarak yerleşik hayat yaşamaya mecbur etmiştir. Bunun neticesinde Karluklar ile Karahanlılar arasında uzunca sü üren kanlı çarpışmalar meydana geldi. Neticede, 1158 tarihinde Buhara yakınlarında meydana gelen savaşta, Harizmşah İl Arslan'ın da Karluklar ile birlik olmasına rağmen Ali Han galip geldi. Bu savaşta Kür Han'ın da teşviki neticesinde, Doğu Karahanlı hükümdarı II. İbrahim Han (İbrahim b. Ahmed) da Batı Karahanlılarına yardıma gelmiş ve netice itibarıyla mağlup olan Karluklar Maveraunnehr'den tamamen çıkarılmışlardır.

Ali Han'ın 1160 yılında vefat ettiği anlaşılıyor. Yerine kardeşi II. Mesud Han (Ebu'l-Muzaffer Mesud b. el-Hasan) hükümdar olmuştur. Onun, «Kılıç Tamgaç Han» ünvanı ile de bilindiği anlaşılmaktadır. Sindbaz-Nâme'ye göre onun hükümdar olduğu sırada ülkede karışıklıkların hüküm sürdüğü, fakat kısa bir müddet zarfında bu karışıklıklara son verdiği anlaşılıyor. Daha sonra Nahşeb, Kiş, Çağaniyan ve Tirmiz'de Karluklar'a karşı harekatta bulunmuş, bundan başka Oğuzlar ile de mücadele etmiştir. O, başta Buhara olmak üzere imar faaliyetleri yanında, san'at ve ilim hâmîliği ile de meşhurdur. Bu âlimlerin en meşhurları, Muhammed b. Ali Suzenî-i Semerkandî ile Muhammed b. Ali ez-Zahiri el-Kâtib es-Semerkandî'di.

Tarih-i Buhara'nın kaydına göre Mesud Han'ın 1178 yılında öldüğü anlaşılıyor. Yerine yeğeni IV. İbrahim b. el-Hüseyn Han hükümdar olmuştur. Adına bastırılmış sikkelerden anlaşıldığına göre İbrahim, *Arslan Han* ve *Küç (Güçlü) Arslan Han* ünvanlarını kullanmıştır. Zamanında bazı mühim ilmi faaliyetlerin yapılmış olması istisna edilirse faaliyetleri hakkında hemen hemen hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Sikkelerinden anlaşıldığına göre 600 (1203-1204) yılında ölmüş olmalıdır. Gerçekten de İbnü'l-Esir 601 (1204) tarihinde Batı Karahanlılar'ı tahtında hükümdar olarak onun oğlu Osman Han'ı göstermektedir. Osman Han, Batı Karahanlılarının son hükümdarıdır (1204-1212). Onun zamanı Harizmşahlar devletinin büyük bir siyasî kuvvet olarak görüldüğü zamana rastlamış olup, bu yıllarda Tekiş oğlu Harizmşah Muhammed bir taraftan İslâm dünyasında ve tabiatıyla Batı Karahanlı sahasında, diğer taraftan da o zamana kadar Kara Hitayların hâkim bulundukları Orta Asya'da hakimiyeti ele de etmek için mücadeleye girişmiş bulunuyordu. Osman Han bu mücadele döneminde kendisinin iyi bir siyaset adamı olduğunu göstermek fırsatını da bulmuştur.

Bu cümleden olarak, bidayette henüz Kür Han'a (Kara Hitaylar'a) bağlı bulunan Muhammed Harizmşah, Gurlular'ı sindirmek üzere Kür Han tarafından gönderildiğinde, Osman Han da Harizmşah'a

yardım etmekle vazifelendirilmişti. Fakat Osman Han, Kür Han'ın emrine rağmen, müslüman Gurluların Kara Hıtayların hâkimiyeti altına düşmemeleri için bütün gayretini sarfetmiştir. Yine de Kür Han ile münasebetleri ni devam ettirmiş ve hatta onun kızı ile evlenmek talebinde bulunmuştur. Bu talebi reddedilince, bu defa Muhammed Harizmşah ile ittifak etmiş ve bu ittifak neticesinde birlikte, Kara Hıtaylar himâyesinde bulunan Buhara'yı zaptetmişlerdir (1207). Daha sonra ise Kara Hıtaylar'a yenilmesine rağmen, yaptıkları affedilmiş ve daha önce reddedilen isteği kabul edilerek, Kür Han'ın kızı ile evlenmiştir (1210). Bunu takiben değişen siyasî şartlar onu yeniden Muhammed Harizmşah ile bir ittifak yapmaya mecbur etmiştir. Bu ittifak ile ilgili olarak o, bu defa da Harizmşah'ın kızı Han Melik (Melek ?) ile evlenmiş ve o dönemlerde umumiyetle Türkler'de âdet olduğu üzere bir yıl kaynbabası evinde kalarak, ancak 1211 yılında ülkesine dönebilmiştir.

Fakat, ülkesine döndüğü zaman, Harizmşah'ın Semerkant nâibinin keyfî hareketlerine şahit olunca, Kara Hıtayların son zamanlardaki durumunun hiç de iyi olmasına rağmen yeniden Kür Han'a tabii olmaya karar vermiştir. Bu şekilde Harizmşah'lar ile münasebetler giderek daha da gerginleşir. Neticede 1212 yılında Semerkant'ta Harizmlilere karşı bir isyan patlak verir ve Osman Han'ın teşvikiyle şehirdeki bütün Harizmliler kılıçtan geçirilir. Bu haberin Harizm başkentinde duyulması üzerine Muhammed Harizmşah ordusu ile Semerkant'a gelmiş ve bir süre devam eden muhasarayı müteakip şehri zaptederek Osman Han'ı da esir almıştır. Osman Han, Harizmlilerin kendi ülkesinde Karahanlılara tahakküm etmeye kalkışmalarından dolayı bütün Harizmlilere kızgın olduğu gibi, Harizmli bir kadına da hakaretlerde bulunmuştur. Bu yüzden, affedilebileceği beklenirken, kanının teşvikleri sonunda idam edildi. Bu fetih ve idam hareketini müteakip Semerkant şehri Harizmşahlar devletinin başşehri haline gelmiş ve Batı Karahanlılar devleti de sona ermiştir (1212).

e — Doğu Karahanlılar Devleti

Yusuf Kadır Han'ın ölümüründen sonra Karahanlı tahtına oğlu Süleyman Arslan Han (1032/1056-1057) geçmişti. Ancak yukarıda kısaca izah edildiği gibi, batıda cereyan eden hâdiseler sonunda devletin batı toprakları İlig Han Nasr'ın oğulları eline geçince, Kadır Han oğulları da doğuda ellerinde kalan topraklarla iktifa etmek mecburiyetinde kaldılar. Bu bakımdan «Şerefüddevle Ebû Şucâ» lakabını taşıyan Süleyman Arslan Han, doğu Karahanlılarının da ilk hükümdarı oldu. Onun saltanatı zamanında doğuda gayri müslim Türkler'e karşı çetin

savaşlar yapıldığı anlaşılıyor. Hatta bu savaşlar o zamanki Karahanlı Türk muhitinde o derecede yankılar yapmıştır ki, bu olaylar destanlar hâlinde anlatılır hâle gelmiş ve bu destanlara ait bazı parçalar Kaşgarlı'nın Divan'ında da yer almıştır. Buna göre Karahanlılar kuzey-doğuda Yabaku, Basmıl ve Çomul'lar, hatta muhtemelen Yimek'ler ile mücadele etmek mecburiyetinde kalmışlardır.

Karahanlı ordularına komuta ettiği anlaşılan Bekeç Arslan Tegin Gazi'nin kazandığı seferler ile önce Yabakular yenilmiş, tutsak alınan başbuğları Büke Budraç öldürülerek tehlike bertaraf edilmiştir. Yabakularla yapılan bu savaşlar sırasında, Yabaku tehlikesi yüzünden Karahanlılar ile anlaşma imzalayıp Hakan'a sadakat yemini eden ve savaşta da Karahanlı ordusunda yer alan Basmıl ve Çomullar daha sonra bu anlaşmayı bozmuşlarsa da Arslan Tegin'e yenilerek itaat altına alınmışlardır. Bu suretle bütün Balkış ve Alagöl yöresinin de hiç değilse bir müddet için Karahanlı hâkimiyeti altına girdiği anlaşılıyor. Eğer ifade edildiği gibi Fergâna'nın Isfara kasabası yakınlarındaki Varuk kayalıkları üzerinde kazılmış Kitâbe gerçekten bu savaşların bir hatırası olarak yazdırılmış ise, bu hâdiseler 1041-1042 yıllarında vuku bulmuş olmalıdır. Ayrıca 1043'te Bulgar ile Balasagun arasında göçebe olarak yaşayan on bin çadırdan oluşan bir Türk topluluğunun İslâmiyeti kabul etmesi de, yukarıda sözü edilen mücadelelerin Karahanlılar lehine neticelenmesinden hemen sonra vuku bulmuşa benzer.

İşte doğuda beliren bu tehlikeler ve bunun tabiî neticesi olarak yapılan savaşlar, ister istemez bütün dikkatlerin bu yöne çevrilmesine sebep oldu. Bu yüzden de büyük ihtimalle Süleyman Arslan Han, devletin batısında meydana gelen gelişmeler ile meşgul olma fırsatı bulamadı ve İlig Han oğullarının batıya tamamen hâkim olması önlenemedi. Doğuda cereyan eden olaylarla, onu takip eden yıllarda meydana gelen devletin ikiye bölünmesi hâdisesinde bu olayların oynayabileceği role de şimdiye kadar hiç işaret edilmemiştir.

Öyle anlaşılıyor ki, başta Süleyman Arslan Han olmak üzere Yusuf Kadır Han'ın oğulları doğudaki galileri bertaraf ettikten sonra, aralarında işbirliği yapmak ve faaliyet sahalarını belirlemek için bir araya geldiler (1043-1044). Buna göre artık yalnız Doğu Karahanlılar'ın hükümdarı olarak kalması bilinen Süleyman Arslan Han Balasagun ve Kaşgar bölgelerini doğrudan idare edecek, kardeşi Muhammed Han Tıraz ve İsficab'da, öteki kardeşi Mahmud Han da devletin en doğusundaki topraklarda onun adına hüküm süreceklerdi Herhalde Batı Karahanlılarına karşı da müşterek hareket ediyorlardı. Gerçekten onların bir müddet sonra Fergana'nın bir kısmı ile Özkent'i ele geçirmeyi başardıklarını görüyoruz.

Süleyman Arslan Han, kaynakların ifadesine göre âdil ve dindar bir hükümdar idi. Âlimlerin dostu ve hâmisi olarak tanınmıştı. O yüzden her taraftan âlimler onun katına gelirler, lütuf ve ihsanına mazhar olurlardı. Böyle olmasına rağmen, bilemediğimiz bir sebepten dolayı kardeşi Muhammed ile anlaşmazlığa düştü. Aralarında yapılan bir savaşta da yenilerek esir düştü. Ağabeyini hapse attıran Muhammed, kendini büyük Kağan ilân etti. Ancak bu da onbeş aylık bir hükümdarlıktan sonra (1057-1058), yerini büyük oğlu Hüseyin'e terketti. Ancak, İbrahim adlı bir başka oğlunun anası bu işe razı olmadı ve tahtı kendi oğluna kazandırmak maksadıyla kocasını zehirlediği gibi, ailenin pek çok ferdini de ortadan kaldırttı. Böylece taht gerçekten İbrahim b. Muhammed Han'a kalmış oldu. İbrahim'in saltanatı yıllarında (1057-1059), Batı Karahanhlarının büyük hükümdarı ve adaşı Tamgaç Han İbrahim, doğudaki bu aile çekişmesinden faydalanarak Fergana'yı tekrar zaptettiği gibi, Şaş ve Tünhas'ı da ele geçirdi.

Doğu Karahanlı hükümdarının bazı iç gaileler yüzünden devletin batısı ile ilgilenme ve bu saldırılara cevap verebilme fırsatını bulamadığı anlaşılıyor. Hakikaten o bu sıralarda, anasının da teşviki ile, Barsgan hakimi Yınal Tegin üzerine yürümüş, lâkin yapılan savaşta yenilerek öldürülmüştür.

Onun ölümünden sonra Doğu Karahanh tahtına Yusuf Kadır Han'ın üçüncü oğlu Tuğrul Karahan Mahmud (1059-1075 ?) geçti. Onun, bu yıllarda Kaşgar hakimi bulunan müstakbel Büyük Kağan Ebû Ali Hasan b. Süleyman ile birlikte, Batı Karahanlılarına kaptırılan toprakları yeniden zaptetmek için, 1068'den sonra Şemsü'l-Mülk'e karşı savaş açtığını görüyoruz. Bu savaş iki taraf arasındaki sınırı yeniden düzenleyen bir anlaşma ile son buldu. Buna göre sınır Sir-Derya'yı takiben Batı Karahanlılarına bırakılan Hocend'e ulaşıyor ve Fergana'nın hemen tamamı Doğu Karahanlılarının eline geçiyordu.

Tuğrul Kara Han Mahmud zamanı hakkında başka bilgimiz yoktur. Onun ölümünden sonra yerine oğlu Tuğrul Tegin Ömer geçti. Fakat bu da bir-iki aylık hükümdarlıktan sonra Kaşgar hakimi Ebû Ali Hasan tarafından ele geçirilmiş, ordusu da Hasan'a sadakat yemini etmiştir.

Bu suretle Tavgaç Buğra Kara Hakan Ebû Ali Hasan Doğu Karahanlılarının büyük kağanı oldu. Onun büyük kağan oluşu 1075 yılında olmuş ise de, daha babasının ölümünden (1056-1057) itibaren Kaşgar hâkimi bulunmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Pritsak'ın daha önce söylediği gibi, bu sıralarda Kaşgar artık mühim bir kültür merkezi hâline gelmişti. Bunda, Karahanlıların hâkim bulunduğu öte-

ki sahalarda zaman zaman huzursuzluk ve iç mücadelelerin başgöstermiş olmasına rağmen, daha babası Süleyman Arslan Han zamanından beri Balasagun ve bilhassa Kaşgar bölgesinde oldukça müstakar bir idarenin kurulmuş olmasının şüphesiz büyük rolü vardır. Bu itibarla Süleyman Arslan Han'ın katına pek çok âlimin geldiğini bildiğimiz gibi, oğlu Ebû Ali Hasan'ın da bu bakımdan şöhret bulduğu ve katına âlimlerin geldiği anlaşılıyor. Bunlardan biri de şüphesiz Balasagun'lu Yusuf Has Hacip olup, meşhur eseri *Kutadgu Bilig*'i 462 (1069-1070) yılında Kaşgar'da yazarak ona ithaf etmiştir. Zamanının bir başka âlimi de Ebu'l-Fütuh Abdülgafir b. el-Hüseyin el-Almai olup (ölm. 1093), onun bugüne kadar ulaşmayan *Tarih-i Kaşgar* adlı eseri de bu zamanda kaleme alınmıştır. Hatta Kaşgar'dan çok uzakta eserini yazmış olmasına rağmen Kaşgarlı Mahmud'un, *Divanu Lugati't-Türk*'ünün de aynı kültür muhitinin bir mahsulü olarak ortaya çıktığı muhakkaktır.

Ebû Ali Hasan'ın 496 (1102-1103) yılına kadar hüküm sürdüğü anlaşılıyor. Ancak, oldukça uzun sürdüğü görülen bu saltanat dönemi hakkında bildiklerimiz pek fazla değildir. Selçuklu Sultanı Melikşah 1089'da Özkent'e geldiğinde, Ebû Ali Hasan da onun hâkimiyetini tanımak mecburiyetinde kalmıştır. Bundan bir müddet sonra, yukarıda da işaret edildiği gibi, kardeşi ve Atbaşı hâkimi Yakub Tegin, Semerkant tahtına geçmiş ancak Melikşah'ın yeniden gelişi üzerine Atbaşı'ya kaçmak zorunda kalmıştı. Hasan, Melikşah'ın buyruğu üzerine, onun kardeşi üzerine yürüyüp Melikşah Yakub'un kendisine teslim edilmesini istemişti. Hasan ilk önce buna yanaşmadı ise de, Sultan'ın ikinci defa Özkent'e gelmesi üzerine bu teslime razı olduğunu bildirip onu Özkent'e doğru yola çıkardı. Ancak çok geçmeden Ebû Ali Hasan'ın Karahanlı ailesinden Tuğrul b. Yınal tarafından tutsak edildiği haberi geldi. Bu durumda Melikşah, Yakub Tegin ile bir anlaşma yaparak, Tuğrul ile mücadeleyi ona bıraktı.

Bundan sonraki gelişmeler hakkında fazla bilgi yoktur. Ancak öyle anlaşılıyor ki, Kavgaç Buğra Han Ebû Ali Hasan kısa bir müddet sonra bu tutsaklıktan kurtulup yeniden tahta oturmuştur. Yarkent'te 474 veya çok daha muhtemel olarak 494 (1100-1101) yılında düzenlenen mahkeme kaydından anlaşıldığına göre bu tarihte hayattadır ve oğullarından Çağrı Tegin Ebû Musa Hârun onun adına Yarkent ve havalisini idare etmektedir. Onun Togan Tegin Ebu'l-Muzaffer Me'mun adında bir başka oğlunun varlığı da ifade edilmiş ise de, bu husus şüphelidir.

Ebû Ali Hasan'a oğullarından Ahmed'in halef olduğu anlaşılıyor. Ahmed Han, 1105 yılında Halife el-Müstazhir Billâh'a bir heyet gön-

dererek berat istemiştir. Onun bu isteğini yerine getiren Halife, kendisine hil'at ile birlikte Nurûddevle lâkabını da tevcih etmiştir. Ahmed'in 1128'lerde Kara Hıtayları da yenerek onların batıya doğru ilerlemelerini bir müddet için durdurduğu da ifade edilmektedir.

Onun oğlu ve halefi II. İbrahim Han, Batı Karahanlılarında da sık sık görüldüğü üzere ülkesinde bilhassa göçebe unsurların sebep olduğu iç karışıklıkları önlemek ve güçlük çekmesi üzerine, Kara Hıtaylardan yardım istemek mecburiyetinde kalmıştır. Bu davet üzerine Balasagun'a gelen Kara Hıtaylar bir daha bu şehirden çıkmamış ve böylece Balasagun Kara Hıtayların başşehri olmuştur. Bu durumda, tamamen Kara Hıtaylara tabii bir duruma düşen İbrahim Han, Kaşgar'dan Doğu Karahanlı devletini idare etmek durumunda kalmıştır. Daha sonra (1141'de) Batı Karahanlıları devleti de Kara Hıtaylar'ın Hâkimiyeti altına girdikten sonra, 1158 yılında isyan eden Karlukları cezalandırmak için Batı Karahanlı hükümdarına yardım etmek üzere kendisinin Kür Han tarafından Maveraünnehr'e gönderildiğine yukarıda işaret edilmişti. Bu olaydan sonra onun zamanı hakkında herhangi bir bilgimiz yoktur. Cemal Karşî, onun hakkında «eş-Şehid» tabirini kullanıyor ise de, ne zaman ve nerede şehid düştüğünü tesbit etmek mümkün olmamıştır.

Kendisinden sonra, «Arslan Han» ünvanı ile hüküm sürdükleri anlaşılan oğlu II. Muhammed Han ile onun oğlu Yusuf Han zamanlarında devletin durumu hakkında hiçbir bilgi edinmek mümkün olmuyor. Cemal Karşî «Ebu'l-Muzaffer» lâkabını da taşıdığı anlaşılan Yusuf Han'ın 1205 yılında öldüğünü ve Kaşgar'da hükümdarlar mezarlığına (Cenbezetü'l-Hakaniyye) defnolunduğunu kaydetmektedir.

Onun vefatı yıllarında oğlu II. Muhammed'in (Ebu'l-Feth Muhammed b. Yusuf) Kür Han'ın sarayında rehin bulunduğu anlaşılıyor. Fakat bir müddet sonra, Orta Asya'ya kısa zaman da olsa hâkim olan Nayman devleti kurucusu Küçlük Han, Kara Hıtayları yenerek son hükümdarlarını esir aldığı zaman, III. Muhammed'i de Kür Han'ın sarayından kurtarıp Doğu Karahanlı tahtına oturmak üzere Kaşgar'a göndermişti. Fakat, aynı sırada Kaşgar'ın ileri gelen aileleri tarafından şehirde büyük bir isyan çıkarılmış ve bu isyanın liderliğini yapan beyler, Doğu Karahanlılarının bu son temsilcisini daha şehre ulaşamadan öldürmüşlerdi (607/1210-1211). Bunun üzerine Küçlük Han, Kaşgar üzerine giderek şehri almış ve bir çok isyancıyı öldürmüşse de böylece Doğu Karahanlılar devleti de son bulmuştur.

f — Fergana Hanlığı ve Karahanlıların Sonu:

Anlaşıldığına göre 1141 yılında Kara Hıtaylar'ın Maveraünnehr'i istilâ etmelerinden sonra, Fergana'da merkezi Özkent şehri olmak üzere bağımsız bir Karahanlı devleti daha meydana gelmiş ve bunun hükümdarları umumiyetle «Tuğrul Kara Hakan» ünvanını taşımışlardır. Kaynaklarda, bu devletin ilk hükümdarı olarak Batı Karahanlı hükümdarlarından Ali Han ile II. Mesud Han'ın kardeşleri Hüseyin Han (el-Hüseyin b. el-Hasan) kaydedilmektedir. A. V. Yakubovsky tarafından neşredilmiş olan Hüseyin Han'ın türbe kitâbesinde kendisinin «Celâlüddünya ve'ddin» lâkabı yanında Türkçe «Alp Kılıç Tonga Bilge Türk Tuğrul Hakan» ünvanı da bulunmaktadır. Cemal Karşi'nin kaydına göre kendisi 1156 tarihinde vefat etmiş ve 1152 yılında yaptırıldığı anlaşılan bu türbeye defnedilmiştir. Görünüşe göre kendisinden sonra Fergana tahtına oğlu Tuğrul Han Mahmud geçmiş olmalıdır. Kendisinin ne kadar hükümdarlık yaptığı kesinlikle belli olmamasına rağmen 1164 tarihinde ölmüş olmalıdır.

Zira 1164'ten itibaren Özkent'te basılmış sikkelerin Hüseyin Han'ın ikinci oğlu «Nusretüddünya ve'ddin» İbrahim Han adına darbedildiği görülmektedir. Bu İbrahim Han'ın 1178'de IV. İbrahim Han ünvanı ile Batı Karahanlı tahtına geçtiğine yukarıda işaret edilmiş ve kendisinin son Batı Karahanlı hükümdarı Osman Han'ın da babası olduğu belirtilmiştir.

İbrahim Han, Batı Karahanlı hükümdarı olduktan sonra Fergana tahtına kendisine tabi olarak kardeşi Nasr Han'ın oturduğu anlaşılıyor. Bu sonuncusu, adına «Tuğrul Han» ünvanı ile kesilmiş sikkelerden anlaşıldığına göre 1168-1173 yılları arasında Fergana tahtında bulunmuş olmalıdır. Fergana tahtına Nasr Han'dan sonra oğlu Muhammed Han oturmuş görülüyor. Muhammed Han adına 578 (1182-1183) yılında kesilmiş paralar mevcut olduğuna göre kendisinin bu tarihlerde hükümdarlığının devam ettiği anlaşılmaktadır. Ancak Muhammed Han'dan sonra adına «Uluğ Sultan Kadır Hakan» ünvanı ile para bastırılmış olan hükümdarın adı ve kimliği bizim için meçhul ise de 1209-1212 yılları arasında Özkent tahtında bulunan bu zatın, Batı Karahanlıları hükümdarı Osman Han'ın idamından sonra Muhammed Harizmşah tarafından itaate davet edildiği bilinmekte, ancak akibetinin ne olduğu bilinememektedir.

Sülâlenin bundan sonraki tarihi bizim için şimdilik tamamiyle meçhuldür. Pritsak, Moğol istilâsı yıllarında Yedisu bölgesinde hüküm süren Karluk devletinin başında bulunan hükümdarların «Arslan Han» ünvanını taşımış olmalarına bakarak, bunların da Karahanlı sülâlesine mensup bulunabileceklerini belirtmekte ise de bu durum henüz kesinlik kazanmamıştır.

KARAHANLILARDA DEVLET TEŞKİLÂTI

a) Hâkimiyet Anlayışı ve Hükümdar:

Karahanlılar Devleti'nin teşkilâtı hakkında bilgi vermeye çalışırken, ilk önce bu dönemin hâkimiyet anlayışı üzerinde durmak, konunun daha iyi anlaşılması bakımından faydalı olacaktır. Zira, devlet teşkilâtının hemen her kademesinin tanziminde bu hâkimiyet anlayışının büyük payı olduğu muhakkaktır.

Bilindiği gibi eski Türklerde hâkimiyet anlayışı, hükümdarda tanrı bağışı olan bazı vasıfların varlığını kabul eden bir anlayıştır. Buna göre, idare etme hakkı, Türk hükümdarlarına Tanrı tarafından bir ilahi lütuf olarak bağışlanmıştır. Bir başka söyleyişle hükümdar, Tanrı irade ettiği için, yani kendisine Kut (Devlet, Baht, Hükümranlık hakkı) ve Ülüğ (Kısmet) verdiği için hükümdar olmuştur ve siyasi iktidar hakkına sahiptir. Yani onun, devleti idare etme hak ve selâhiyetinin kaynağı ilâhîdir. Bu bakımdan Türk Kağanı âdeta göğün yeryüzündeki temsilcisi gibidir.

Bu anlayış, İslâm halifesini veya onun adına hüküm süren hükümdarları, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olarak telakki eden İslâmi anlayışa tamamen benzemekte olup, Türklerin, İslâm dinini benimsemelerinde bu anlayışın da büyük tesiri olmuştur.

Yukarıda ana hatları ile işaret edilen Türk hâkimiyet anlayışının Asya Hun İmparatorluğu zamanından beri, yüzyıllar boyunca Türk devlet idaresinin temel unsuru olarak kaldığı da malûmdur(1). Bu cümleden olarak, Karahanlılarda da aynı anlayışın varlığı açıkça görülmektedir. Bunu en güzel delili de Yusuf Has Hâcib'in ünlü siyaset kitabına *Kut* kelimesi ile ilgili olarak verdiği *Kutadgu-Bilig* adıdır. Bilindiği üzere burada *Kutadgu* kelimesi *Kutadmak* mastarından yapılmış bir isim olup, mânâsı da «Kut'a eriştiren, Kutlu Kılan» demektir.

---

(1) Bu hususta bkz. B. Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları, II**, 57 vd; İ. Kafesoğlu. **Türk Millî Kültürü**, 220 vd.

Kut kelimesinin ifade ettiği mânâya gelince, Yusuf Has Hâcib bu kelimeyi, eserinin muhtelif yerlerinde doğrudan doğruya *devlet* kelimesinin Türkçe karşılığı olarak kullanmıştır(1). Fakat burada kastedilen devlet *State* değildir. Zira Türklerin bu mânâda *İl* (el) kelimesini kullandıklarını biliyoruz. O hâlde buradaki devlet (Kut), bu gün kullandığımız *devlet kuşu* deyimindeki *devlet* sözünün içinde saklı olan mânâdaki devlettir. Bu bakımdan Kut'u, *Siyasî hâkimiyet kudreti, yânî devleti idare etmek kudret ve selâhiyeti* mânâsında anlamak gerekmektedir. Bu kelimeye verilen *baht, iyi talih, ikbal, uğurluluk ve saadet* gibi mânâlar, ikinci planda kalan ve daha sonraları ortaya çıkan mânâlar olarak görülmektedir.

Yine bununla ilgili olarak aynı kaynakta sık sık kullanılan *İlig Kut* tabirinin ise doğrudan doğruya *Devletlü Hükümdar* mânâsında kullanıldığı görülmektedir. Diğer taraftan Yusuf Has Hâcib'in hakimiyet hakkının Allah tarafından bahşedilen ilâhî bir lütufla mümkün olabileceğini gösterir başka kayıtları da vardır. O, hükümdara şöyle seslenir: *"Bu hükümdarlığı sen arzu edip kuvvet kullanarak ele geçirmedin. Onu Allah kendi fazlı ile ihsan etti, lutfederek sana verdi. Allah, beylik işini kime verirse ona, işi ile mütenasip akıl ve gönül de verir. Allah kimi hükümdar olarak yaratmak isterse ona, önce münasip tavır ve hareket ile akıl verir. Hükümdarlar hâkimiyetlerini Allah'dan alırlar. Allah seni doğruluk için hükümdar yaptı"* (2).

İşte bu anlayıştan dolayıdır ki, hükümdarlık *Iduk Kut* tabirinin de gösterdiği gibi kutsaldır, ilâhîdir. Kaynağını Tanrı'dan almaktadır.

Öyle anlaşılıyor ki, Türk hakimiyet telakkisi tarihin en eski zamanlarından beri Kut'un babadan oğula kan yolu ile geçtiği inanışını da esas almıştır(3). Nitekim Yusuf Has Hacib'in: *«Bey, anasından doğarken beylikle doğar. Babası hükümdar idi kendisi de hükümdardır. Babası hükümdar ise oğlu da hükümdar doğar ve o da babası gibi bey olur»* şeklindeki sözleri bu telakkinin de Karahanlılar devrinde çok yaygın bir inanış olduğunu açık bir şekilde göstermektedir(4)

(1) Yusuf Has Hâcib'in, eski Türk şairlerinden birinden alarak eserinin (b. 740-741) kaydettiği ifadeler, Kut'un «Devlet» karşılığı olarak kullanıldığına en güzel örneklerdir.

(2) Kutadgu-Bilig, b. 1933, 1934, 1978, 5195, 5469, 5470, 5947

(3) Kut'un kan vasıtasıyla babadan oğula intikal ettiği inancı ve bu yüzden hükümdar ailesi mensuplarının kanlarını dökmenin yasak olduğu hakkında bkz. M. F. Köprülü, Türk ve Moğol Sülâlelerinde Hanedan Azasının İdamında Kan Dökme Memnuiyyeti, Türk Hukuk Tarihi Dergisi, I, 1-9

(4) Kutadgu-Bilig, b. 1932, 1936, 1950

Yusuf Has Hacib'in XI. yüzyıl Karahanlı hâkimiyet telakkisi hakkında verdiği bilgilerden, Türk hükümdarının göğün altındaki bütün ülkelerin ve insanların tek hâkimi olarak farzedilmesi inanışının da bu dönemde yaygın olduğu anlaşılmaktadır ki, tarihte geniş fetihler şeklinde beliren Türk Cihan Hâkimiyeti anlayışının temel felsefesini de ilâhî menşeli bu telakki teşkil etmiştir. Ancak, bu telakkiye rağmen Türk hükümdarları asla insan üstü birer varlık sayılmamışlardır. Esasen Türk telakkisi Kut'a nâil olmuş bir hükümdarın ancak buna uygun hareket ettiği müddetçe hükümdar olarak kalabileceği tarzındadır. Diğer taraftan, öyle anlaşılıyor ki, Türk hâkimiyet telakkisi siyasî iktidarın kaynağını Allah'a bağlamakla hükümdarı yaptığı işlerden dolayı Allah katında sorumlu tutmuş ve bu suretle, bu gün *Milli İrade* denilen yüksek kontrol otoritesi meselesini de üstün kültürleri sayesinde kendilerine göre halletmişler ve insanları da hükümdarın şahsî insaf duygusuna sığınmaktan kurtarmışlardır. Öyle olunca Türk hükümdarı elbette hiçbir sorumluluk taşımayan müstebid biri değil, öncelikle Allah'a ve sonra da Törü (Kanun) yoluyla idaresi altındakilere karşı sorumlulukları olan ve bu sorumlulukları yerine getirebildiği müddetçe hükümdar kalabileceğini bilen biri oluyordu. Bir başka söyleyişle hem Türk hükümdarının kendisi hem de idare edilenler, onun insanı üstü bir varlık değil, normal bir insan olduğunu ve idare selâhiyetinin bazı şartlarla tahdid edilmiş bulunduğunun farkındadırlar.

b) Hükümdar ve Ailesi:

Karahanlı devrinde Türklerin ideal hükümdar tipi, onların erdem olarak kabul ettikleri yüksek ahlâkî değerleri ve diğer üstün vasıfları şahsında toplayan kişidir. Bu erdemlerin, Kut gibi hükümdara Tanrı'nın ilâhî bir lütfu olarak verildiğine de inanılıyordu. Bu yüzden de hükümdarların Kut'a nailiyetlerinin devamı, bu erdemlere sadece sahip olmakla değil, bunların icaplarına göre hareket etmekle mümkün olabiliyordu. Karahanlılarda gördüğümüz bu telâkkiler, kaynağını Türk tarihinin derinliklerinden alan inanışlardır.

Buna göre hükümdar'dan beklenen başlıca vazifelere gelince:

1 — Tarih boyunca Türk devlet anlayışının ve idare felsefesinin temelini, halkı zengin kılarak refah içinde yaşatmak teşkil etmiştir. Bu anlayışı Göktürk Kitabelerinden itibaren çok açık bir şekilde görmek mümkündür. Dolayısıyla aynı anlayışın Karahanlılarda da bütün canlılığı ile devam ettiği görülmektedir. Hatta Yusuf Has Hacib'e göre bu dönemde hükümdarların idare ettikleri kitleyi aç bırakmama-

ları, yani müreffeh kılmaları âdeta Allah buyruğu olarak telâkki edilmiş ve bunu yerine getirmedikleri takdirde, Allah katında mes'ul tutulmuşlardır (1). Onun kaydettiği, *«Allah senin boynuna bir emanet yüklemiştir. Bu emaneti gözet, zira onu sana soracaktır»* şeklindeki ifade bu konuda yeterli bilgi vermeye kâfidir.

Yusuf'un kaydettiği; *«Ey devletlü hükümdar! Eğer kullarından fakirlik adını kaldıramazsa bir kimse nasıl Bey (hükümdar) olur?»* şeklindeki ifade de halkı müreffeh kılmanın, fakirlikten kurtarmanın, hükümdarlığın icabı olduğunu göstermektedir. O hâlde bir hükümdar çıplak olanı giydirmeli, aç olanı doyurmalıdır. *«Zira, halkın zenginliği hükümdarın zenginliği demektir. Bu bakımdan da iyi bir Bey'in kendi menfaatini değil, halkın menfaatini düşünmesi gerekir. Çünkü, Bey'in menfaati halkın menfaatinin içindedir(2).*

Yusuf'un şu sözlerine bakarak söylemek mümkündür ki, hükümdarlık; daha geniş bir ifadeyle devlet, halk içindir ve devlet de her şeyden önce idare edilenlerin karnını doyurmak ve sırtını giydirmekle mükelleftir. Onun, Kün Togdı'nın şahsında, muvaffak olmuş bir hükümdar için söylediği, *«Ey âdil, temiz ve halim beyi Allah sana akıl, bilgi ve bir çok faziletler verdi. Her türlü iyilik için sana tevfik verdi. Halkın karnı tok ve sırtı pek oldu»* şeklindeki sözleri (3) de başarılı idarenin ölçüsünün halkı doyurmak ve giydirmek olduğunu göstermektedir.

2 — Tarihi Türk hâkimiyet telakkisinde olduğu gibi, Karahanlılar devri idare felsefesinde de hükümdarların ikinci mühim vazifesi Törü'yü (Kanunları) düzenleyip tatbik ederek dirlik ve düzeni sağlamak, adaleti temin etmek idi.

Anlaşıldığına göre Türk idare anlayışı, kanunu tebaanın hakkı olarak görmüş ve tıpkı doyurma ve giydirme gibi, iyi kanunlar yapılıp bunların adaletle uygulanmasını da devletin varoluş felsefesinin temeli saymıştır. Bununla ilgili olarak Yusuf Has Hacib'in, *«Devletin direği, sağlamlığı, temeli, esası ve kökü iki şeye bağlıdır. Bunlardan biri halkın hakkı olan kanun, diğeri de hizmette bulunanlara dağıtılan paradır»* demesi, aynı anlayışın Karahanlılar döneminde de titizlikle uyulması gereken temel bir görüş olarak muhafaza edildiğini göstermektedir.

Yine Kutadgu-Bilig'de yer alan, *«Hükümdarlık ve büyüklük çok iyi bir şeydir. Fakat daha iyi ve büyük olan kanundur. Ama asıl mü-*

(1) Kutadgu-Bilig, b. 2052, 2053, 5165, 5357, 5360
(2) Kutadgu-Bilig, b. 2982, 2983, 5353, 5545
(3) Kutadgu-Bilig, b. 3113

him olanı ise kanunu eşitlikle tatbik etmektir» (1) şeklindeki ifade, söz konusu dönemin kanun ve adalet anlayışı hakkında kâfi derecede fikir vermektedir. Diğer taraftan Kaşgarlı Mahmud'a göre, Türklerin Törü kelimesine kanun (örf, gelenek) manasının yanında «İnsaf» manası da vermiş olmaları dikkat çekicidir(2). Buna dayanarak söylemek mümkündür ki, Türk nizam anlayışı, törü'ye «İnsaf» gibi bir mânâ da vermek suretiyle, halkın hakkı olan törü'yü (kanunu), zora karşı insanları insafla himaye eden bir hükümler birliği gözüyle görmektedir. Demek ki, Türkler kendilerini bir kişinin (hükümdarın) veya kişilerin insafına değil, törü'nün insafına teslim etmiş oluyorlardı ki, ancak çağdaş hukuk anlayışında ifadesini bulan Kanunun üstünlüğü'nü çok eski dönemlerde gerçekleştirmek suretiyle, bu konuda da medeni üstünlüklerini göstermişlerdir.

3 — Savaş gücünü daima muntazam ve kuvvetli bulundurarak fetihler yapmak da tarihî geleneğe uygun olarak Karahanlı hükümdarlarının en önemli vazifelerinden olmuştur. Zira, öyle anlaşılıyor ki, bütün eski Türk devletlerinde olduğu gibi Karahanlılarda da devletin temeli savaş gücüne dayanıyordu. Yusuf Has Hacib'in, «*Eğer ülke tutulursa kılıç ile tutulur, eğer ülkeye hükmedilirse kalem ile edilir*» demesi de şüphesiz bu anlayışın bir ifadesidir.

Diğer taraftan, 940'lardan sonra artık tam mânâsıyla bir müslüman hükümdarı olmuş olan Karahanlı Hükümdarlarının gazâ ve cihad yapmaları yani kâfir illerini İslâma açmaları da gerekmektedir. Bu konuda da Yusuf'un, «*Ordu ile bu düşman kâfirini ez. Silahını kâfire çevir. Kâfir ile dövüşerek ölmek, ölüm değildir. Onların putlarını kır, yerine mescid yap, İslâmiyeti aç, şeriatı yay*» demesi, müslüman Karahanlı hükümdarlarının bu konudaki vazifelerinin ne olması gerektiğini de göstermektedir. Gerçekten de Karahanlı hükümdarlarının çoğu bu uğurda mücadele vermişler, şehid olanları olduğu gibi, pek çoğu da *el-Mücahid, el-Gâzî* gibi sıfatlarla anılmışlardır.

Netice itibariyle diyebiliriz ki, ilk önce Karahanlı hükümdarları da tarihî Türk telakkisine uygun olarak ülkeler fethetmek ve buralarda Kut'un icabı olan dünya nizamını kurmakla vazifeli kabul edilmişlerdir. Diğer taraftan, İslâm hükümdarları olarak cihad edip İslâm dinini yaymak da onların başlıca vazifelerinden olmuştur.

4 — Hükümdarların Reaya (vatandaş, teb'a, halk) ile münasebetlerine gelince: Yusuf Has Hacib'in tesbit ettiği Türk idare felsefe-

(1) Bkz. R. Genç, arg'e, 105
(2) DLT, Kilisli, II, 16-Atalay, II, 18

sine göre, idare edilenlerin hükümdar üzerinde üç temel hakkı bulunmaktadır. Bunlar :

● Paranın ayarını korumak (yani iktisadi istikrarı koruyarak, geçim sıkıntısı çektirmemek),

● Halkı âdil kanunlarla idare etmek, zorbalığa ve tahakküme yer vermemek (kanun hâkimiyetini sağlamak),

● Bütün yolları emniyet altında tutarak, haydutların ve yol kesicilerin ortaya çıkmasına meydan vermemek (dirlik ve düzeni sağlalamaktır).

Bunlara mukabil, aynı tesbite göre hükümdarın da halk üzerinde üç temel hakkı vardır. Bunlar da :

● Hükümdarın emirlerine hürmet etmek ve bunlar ne olursa olsun derhal yerine getirmek (bugünkü mânâda devletin kanun ve nizamlarına mutlaka itaat etmek),

● Hazinenin hakkını gözetmek ve zamanında vermek (vergi borcunu zamanında ödemek, vergi kaçırmamak),

● Hükümdarın (devletin) dostuna dost ve düşmanına da düşman olmak (ve şüphesiz gerektiğinde dostluğun ve düşmanlığın icabı olan vatani vazifeyi yerine getirmektir).

Yukarıda kısaca işaret edildiği gibi Karahanlılar devri idare anlayışı da tarihî Türk idare anlayışına uygun olarak devletin temel vazifesini teb'anın karnını tok sırtını pek kılmak olarak görmüştür. Fakat görüldüğü üzere Türk idare felsefesi bununla da yetinmemiş, devleti (hükümdarı), doyurup giydirdiği teb'asına hayat pahalılığı çektirmemek, onları âdil bir idare altında, dirlik ve huzur içinde yaşatmakla da mükellef kılmıştır. Buna karşılık devletin (hükümdarın) halktan bekledikleri ise, en basit vatandaşlık vazifeleri olmaktadır.

Görülüyor ki, günümüzde bile bazı devletlerin, vatandaşlarına karşı yerine getirmeyi devletin temel vazifeleri hâline koyamadıkları bu hususları Türk idare felsefesi en az bin yıl önceden, karşılıklı hakhukuk anlayışı içinde esaslı prensiplere bağlamıştır. Dolayısıyla, bu konuda da üstün bir kültür ve nizam anlayışının müessisleri olmuşlardır(1).

Temel hususiyetlerini ve vazifelerini izah etmeye çalıştığımız Karahanlı devletinin başında bulunan hükümdarların Uygur hükümdar

(1) Bkz. R. Genç, Aynı eser, 114-124

ailesine mensup bulunduklarını ve Yağma'ların başında batıya gelerek Kaşgar merkez olmak üzere devletlerini kurduklarını yukarıda kaydetmiştik.

Bu hükümdarların lâkap ve unvan, hutbe, sikke, başkent, saray, otağ, taht, tâc, çetr, bayrak, tuğ (hem tuğ hem nevbet manâlarında) ve hil'a gibi hâkimiyet alâmetlerinin tamamını zaman içinde kullandıklarını görüyoruz. Kullandıkları başlıca unvanlar Tonga (Tona), İlig, Buğra, Arslan, Kara, Kadır, Kılıç, Tamgaç (Tafgaç, Tabgaç), Han, Hakan ve Terken gibi Türkçe unvanlardır. Bunlardan Terken unvanının bilahere hatunlar için de (tıpkı Osmanlı dönemindeki Sultan unvanı gibi) kullanıldığını görmekteyiz ki, bundan alınarak Terken Hatun tabirini kullanmışlardır(1). Ayrıca çoğu zaman bu Türkçe unvanların bir kaçının bir arada kullanıldığı da görülmektedir.

Hükümdarlık ailesi mensuplarına gelince: Türklerin, daha Hunlar zamanından beri tanıdıkları Katun tabirinin Karahanlılarda da (çoğu defa Hatun şeklinde) kullanıldığını görmekteyiz. Az önce işaret edildiği gibi bunun Terken ünvanı ile birlikte Terken Hatun şeklinde kullanılması yaygın olup, bu ünvan öteki Türk devletlerinde de (bilhassa Selçuklular ve Harezmşahlarda) kullanılmıştır. Ayrıca, Karahanlı sarayındaki kadınlara *Kunçuy* ve *Katun Kunçuy* ünvanları da verilmiştir. Hakanlı Şehzadelerine ise umumiyetle *tigin* lâkabı verilmiş olup, bu da birtakım başka sıfat ve unvanlar ile birlikte kullanılıyordu (çoğu tigin, küç (güçlü) tegin vb. gibi). Ayrıca *bekeç* kelimesinin de şehzade ünvanlarından olduğu görülmektedir.

c) Saray Teşkilâtı:

Hükümdarın ailesi mensupları ile birlikte ikamet ettiği bir mesken olmaktan ziyade, devletin idare edildiği merkez demek olan saray'da bulunan devlet memurları ve bunların başlıca vazifeleri şöyle idi:

Ulu Hâcib: Büyük Hâcib, (Ulug Hâcib) veya Baş Hâcib demek olan Ulu Hâcib'in, emrindeki diğer Hâcib'ler ve bıruk (buyruk) ünvanı verilen memurlardan müteşekkil genişçe bir kadronun ifa ettiği başlıca vazifeler şunlardı:

● En yüksek rütbeli beylerden en yoksul kimselere kadar herkesin derdini dinlemek, gerekiyorsa huzura arzetmek, değilse sadece isteklerini hükümdara iletip, aldığı cevapları ilgililere ulaştırmak. Bir

(1) Bu ünvan günümüzde Türkân şeklinde de kadın adı olarak kullanılmaktadır.

başka söyleyişle, hem hükümdar ile hükümet ve hem de hükümdar ile halk arasındaki teması sağlamak, (Kaşgarlı Mahmud'a göre bu işler çok itimat etmeyi gerektiren işlerden olduğundan Türkler Hacib'e Tayangu diyorlardı ki, kendisine güvenilen, dayanılan, itimat edilen demek oluyordu).

- Mezalim gününde, (Şikâyeti olanların hükümdar huzurunda veya hükümdar adına yapılan duruşmalarında) maruzatı olanları veya haksızlığa uğrayıp adalet talebinde bulunanları huzura çıkarmak.
- Merasimlerde ve toplu kabullerde huzura çıkan devlet büyüklerini ve öteki ilgilileri, buruklar vasıtasıyla rütbelerine göre yerleştirmek (teşrifat işlerini, protokol merasimlerini yerine getirmek).
- Yabancı elçilerin her türlü işleri ile meşgul olmak.

Kapucubaşı: Sarayda Tayangu (Ulu Hâcib)'dan sonra gelen en büyük devlet memuru idi. Başlıca vazifeleri ise şunlardı:

- Çeşitli hizmetler için saraya adam almak,
- Her türlü saray hizmetlilerinin huzura takdimi, onların tayin ve terfileri ile bütün şahsi problemlerini çözmek,
- Bütün saray hizmetlerinin usulünce yürütülmesini sevk ve idare ederek, gerekli kontrolleri yapmak,
- Gerek sarayda gerekse saray dışında, her türlü tehlikeye karşı hükümdarın şahsi korunmasını sağlamak.

Emîr'i Candâr: Hükümdar ve sarayın muhafazasına memur muhafızlara, yatgak ve turgak gibi Türkçe adlar verilirken, bilâhere Farsçadan alınarak bunlara candâr denilmiş olup, bunların âmiri olan emir-i candâr, kapucubaşının emrinde sarayın gece ve gündüz nöbet işlerini ve saray dışında hükümdarın korunması işini yürütürdü.

Silâhdar: Kapucubaşının emrinde, sarayın silahhanesini idare eder, silâh yapımı işlerini yürütür ve ayrıca hükümdarın silâhlarının da bakım ve muhafazasını yaptırırdı.

Alem Başlar Er (Alemdar): Alemdar da Kapucubaşının emrinde bulunan saray vazifelilerindendi. Barış zamanlarındaki vazifeleri hükümdarın bayrak ve sancaklarını hazırlamak, muhafaza etmek veya merasimlerde ve memleket gezilerinde yürüyüş kolunun gerekli yerinde taşımak idi. Savaş zamanı ise savaş saflarının önlerinde bulunarak, harekâtın sevk ve idaresinde en önemli unsurlardan biri olarak vazife almaktı.

Aşbaşçı (Aşçıbaşı, Hânsâlâr): Karahanlı sarayının mühim makamlarından birinin de aşçıbaşılık olduğu anlaşılıyor. İlk önceleri Türkçe ünvanı ile (Aşbaşçı) bilinirken, sonradan bilhassa Batı Karahanlılarında Farsçanın tesiri ile Hânsâlâr ünvanı ile de söylenmiştir. Kapucubaşının emrinde vazife gören aşçıbaşıların başlıca vazifelerine gelince:

- Mutbah'ın sevk ve idaresi ile, yemeklerin pişirilmesine nezaret etmek,
- Hükümdarın sofrasını veya ziyafet sofralarını kurdurmak, kapucubaşının denetiminde yemekleri huzura çıkarmak,
- Yemekleri mutlaka vaktinde, usulü dairesinde ve yeteri kadar takdim etmek,
- Takdim ettiği yemeklerin temiz ve bilhassa zehirlenmelere karşı emin olmasından kapucubaşı ile birlikte sorumlu bulunmak olarak belirlenmektedir.

İdişçibaşı: Anlaşıldığına göre mevki itibariyle aşçıbaşından sonra idişçibaşı gelmektedir. Türkçe kadeh, bardak ve benzeri şeyler manâsındaki İdiş sözü ile ilgili olan idişçibaşı, adından da anlaşılabileceği gibi hükümdar sofrasının veya sarayda tertiplenen ziyafetlerin meşrubatını hazırlamak ve sunmakla vazifeli olanların başında duran kimsedir.

Aşçıbaşı gibi, en emin kimselerden seçildiği anlaşılan idişçibaşının başlıca vazifeleri ise :

- Lüzlumlu bütün meşrubat ile macun, hazım ilâcı ve müshil gibi şeylerin hazırlanmasında kullanılan malzemeyi tedarik etmek veya bunları bizzat hazırlamak,
- Gerek hazırladığı meşrubatı gerekse ilgili malzemeyi daima kilit altında ve emniyette bulundurmak (zehirlenmelere karşı),
- Sofrada bulundurulması gereken yaş ve kuru meyve, çerez ve benzeri şeyleri hazır bulundurmak,
- İçecekler, meyve, macun ve benzerlerini, zamanında Kapucubaşının kontrolünde sofraya takdim etmek ve emrinde bulunan «boşgut»ları (sâkiler ve yamaklar) vasıtasıyla sofrada bulunanlara ikram etmek, olduğu görülmektedir.

İlbaşı (Emîr-i Ahur, Seyisbaşı): Bu makamda bulunan kimse, saraya mahsus has ahırların hizmetlerini gören teşkilatın

başında bulunan kimse olup, vazifesi hükümdara mahsus atların ve sair savaş hayvanlarının yetiştirilmesi ve bakımını sağlamak idi. Vazifesini kapucubaşının emrinde yürütürdü.

Câmedâr: Türkçe karşılığına bu dönem metinlerinde rastlayamadığımız câmedârın vazifesinin, saray terzihanesini idare etmek, başta hükümdar ve ailesi mensupları olmak üzere diğer saray ilgililerinin elbiselerini diktirmek ve muhafaza etmek idi. Bu da kapucubaşının emrinde vazife görürdü.

Diğer Müteferrik Saray Hizmetlilerine Gelince: Bunlardan döşekçiler, Selçuklu sarayındaki ferraşların vazifesini görmekte olup, bunların başında bulunan kimseye «Ordu-başı» denilirdi. Bu teşkilatın başlıca vazifesi; yatak, yorgan, yastık, minder ve perde işleri başta olmak üzere sarayın bütün mefruşat işlerini temin etmek, sermek ve muhafaza etmek idi.

Saray vazifelilerinden Tuğcuların iki esaslı vazifesi vardı. Bunlardan biri hükümdarın resmî hâkimiyet bandosunu (Nevbet Takımını) teşkil ederek günde üç veya beş defa saray kapısı önünde mehter marşları çalmak. İkincisi ise hâkimiyet sembollerinden olan tuğları hazırlayıp, lüzumu hâlinde usulüne uygun yer ve şekilde taşımak idi.

Kuşçu'lar ise, Osmanlılardaki doğancılar gibi, hükümdarın av doğanlarını yetiştirmek ve onları av esnasında kullanmakla vazifeli idiler.

Kişçiler, muhtelif kürk hayvanlarının avlanması ve derilerinden kürk hazırlanması işini yaparlardı.

Bunlardan başka, sarayda *okçular* ve *yaycılar* olarak adlandırılan askerî birliklerin de varlığı görülmektedir ki bunların, nöbet hizmetini gören yatgak ve turgaklar dışında kalan kapukulu askerleri olduğu anlaşılmaktadır.

d) Merkez ve Taşra Teşkilâtı:

Yuğruş (Vezir): Karahanlı teşkilâtında hükümdar adına çeşitli devlet işlerini yürütmekle vazifeli merkez teşkilâtının başında, Türkçe ünvanı *yuğruş* olan bir vezirin bulunduğu görülmektedir. Ancak, üzülerek belirtmek gerekir ki, bu merkez teşkilât hakkında fazla bilgi sahibi değiliz.

Yusuf Has Hacib'in kayıtlarından anlaşıldığına göre Karahanlılarda bir kimseye vezirlik tevcih edilirken ona, makamı ile mütenasip bir ünvan ile tuğ, davul, zırh, hil'at, süslü eğer takımı, at ve şüphesiz

hepsinden mühim olarak da vezirlik mührü verilmektedir. Ayrıca vezir'e siyah ipekten bir çetr de veriliyordu. Diğer taraftan vezirlere makamları ile mütenasip dirlikler verildiğine dair de Kutadgu-Bilig'de bazı imalar mevcuttur.

Vezirlerin başlıca vazifelerini de :

● Memleketi tanzim ederek, doğru kanunlar ile idare edip, düzeni sağlamak,

● Halkı huzura kavuşturmak, halka kötü ellerin musallat olmasını önlemek ve dolayısıyla hükümdarının adını iyilikle yaymak,

● Zengin bir devlet hazinesi meydana getirmek, ülkeyi genişletmek,

● Hizmetinde bulunanlara iyilik ve adaletle muamele etmek, şeklinde özetlenebilir. Aslında bunların tamamı devletin (dolayısıyla hükümetin) vazifeleri olup, vezir de bu vazifeleri hükümdar adına ve bir nevi hükümet başkanı olarak yerine getirmekle mükellef idi.

Yağru (vezir), aslında Başvezir (sadrazam) makamını temsil eden en yüksek hükümet görevlisi olup, emrinde de, günümüz kabinelerine benzetebileceğimiz bir büyük divan bulunur, bu divan idarî işleri görüşerek kararlar alır ve bunları hükümdara arzedip onun olurunu aldıktan sonra uygulamaya koyardı. Bu büyük Divan'a bilhassa Selçuklu müelliflerinin Meclis-i Alî adını verdikleri de bilinmektedir.

Bu divanda vazife alan diğer vezirlerin başkanlığını yaptığı divanlara gelince :

Agıçı (Hazinedar)'nın başkanlığındaki divanın, Selçuklulardaki istifa divanı gibi, devletin malî işlerini yürüttüğü anlaşılmaktadır. *Agılık*, *Tavarluk* ve *Kaznak* gibi muhtelif adlarla anılan hazinenin her türlü gelir-gider hesaplarını tutmak, *Imga* denilen tahsildarlar vasıtasıyla devlet alacaklarını tahsil etmek ve verilen emirlere göre devlet harcamalarını yapmak bu teşkilâtın başlıca vazifelerindendi.

Tamgaçı (mühürdar)'nın başkanlığındaki divan ise, hükümdarın ve idarenin iç ve dış yazışmalarını yürütürdü. Bu divanda *Bitigçi* ve *Ilımga* ünvanlı kâtipler vazife görürlerdi.

Adalet işlerinin herhangi bir divana bağlı bulunup-bulunmadığı hakkında bilgi mevcut değil ise de mezalim mahkemeleri, kadılar ve ordu kadıları (kadı asker, kazasker) vasıtasıyla bu hizmetlerin yürütüldüğü bilinmektedir.

Askerlik işleri de, Selçuklulardaki *Divan-ı Arız* veya *Arz* gibi işleyen bir divan tarafından idare edilir, *Ay Bitiği* denilen ve askerlerin

aylık ücret ve tahsisatlarının kaydedildiği defterler bu divan tarafından tutularak, asker yoklamaları, kayıt ve silinmeler bu defterlere göre söz konusu divan tarafından yapılırdı.

e) Taşra Teşkilâtı:

Yukarıda da işaret edildiği gibi Karahanlı Devleti, daha ilk kuruluş yıllarında, tarihi Türk devlet idaresi geleneğine uygun olarak iki büyük idarî kısma bölünmüştü. Umumiyetle bunlardan doğuda kalan kısmın başında Hakan bulunur ve her türlü idarî selâhiyeti elinde bulundurur; Batı kısmını da hakanın hükümranlığı altında, aynı aileden bir hân, ona bağlı olarak idare ederdi. Ayrıca, her iki kısım muhtelif eyalet veya vilâyetlere ayrılır, bunların başında da çoğu zaman hanedana mensup kimseler veya devlet idaresinde tecrübe kazanmış valiler bulunurdu.

Hanedan üyesi şehzadeler veya valiler tarafından idare edilen vilayet veya eyaletlerdeki taşra idaresinin arzettiği duruma gelince; buralarda da adalet işlerinin kadılar tarafından yürütüldüğü bilinmektedir. Malî işlere, Batı Karahanlılarda Âmiller, Doğu Karahanlılarında ise Imga'lar bakıyordu. Ayrıca şehirlerde halk tarafından seçildiği bildirilen reislerin(1) ve belediye işlerini murakabe eden muhtesiplerin varlığı anlaşılmaktadır. Reislerin seçilmeleri ve vazifeleri hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Muhtesiplere gelince, vazifeleri daha çok İslâmın vecibelerinin yerine getirilmesini sağlamak, bunlara uymayanları cezalandırmak ve bir de belediye işlerini, usta-çırak, üretici - tüketici münasebetlerini murakabe etmek olan muhtesipler, taşra idaresinde mühim rolleri olan idarecilerdi. Tayinleri hükümdar veya vezir tarafından yapılırdı.

Diğer taraftan şehir ve kasabalarda kale komutanları ile emirlerindeki askeri birlikler emniyet ve asayişi sağlamakla vazifeli idiler.

Şehirler ve kasabalar arasında muntazam işleyen bir posta teşkilâtı mevcut olup, *eşkinci* denilen postacılar her türlü resmî haberleşmeyi bu teşkilât vasıtasıyla yürütürlerdi.

Köy ve oba gibi küçük birimlerde ise devletin resmi vazifelilerinden başka, boy, oba ve oymak beyleri ile muhtelif işleri yürütmekle vazifeli kimseler de vardı. Meselâ köylerde veya göçebe oymakların başında *Kökyuk* ünvanlı kimseler vardı ki, günümüz muhtarlarına benzetilebilir. Yine köyün büyüğü ve tanınmışı olup, kaynaklardan köylülere içme suyu dağıtmakla vazifeli olan tudunların da mevcudiyeti bi-

(1) Bu hususta bkz. Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, 310

linmektedir. Kaşgarlı, köy büyüğünün işlerinde ona yardımcı olan ve kendilerine *çoban* denilen kimselerden de bahsetmektedir.

f) Askeri Teşkilât:

Karahanlılarda ordu'nun, Selçuklularda olduğu gibi başlıca dört ana unsurdan meydana geldiği anlaşılmaktadır. Bunlar da:

- Saray Muhafızları,
- Hassa Ordusu,
- Hanedan mensupları ile valilerin ve diğer devlet adamlarının kuvvetleri,
- Devlete bağlı Türk teşekküllerine mensup kuvvetler (çiğil, karluk, uğrak vb.).

Saray muhafızlarının yatgak ve turgaklardan ibaret olduğu anlaşılıyor. Bunlardan yatgaklar gece nöbetlerini tutmakla vazifeli muhafızlar olup, adları da *geceyi nöbet tutarak geçirmek* demek olan *yatmak* mastarından gelmektedir. Bu tabir Selçuklular başta olmak üzere öteki Türk Devletlerinde de kullanılmış olup, *yatakçı* tabiri XVII. yüzyıla kadar Osmanlılarda çarşı, bedesten ve mahalle bekçileri için kullanılmıştır. Turgaklar ise, gündüz nöbetlerini tutmakla vazifli saray muhafızları idi. Bunlar küçük yaşta hizmete alınan ve bir kısmı savaş esirlerinden, çoğu da devlete bağlı öteki teşekküllerden devşirilerek yetiştirilen elemanlar idi.

Mahiyeti hakkında fazla bilgi sahibi olamadığımız Karahanlı Hassa Ordusunun da saray muhafızları gibi hükümdarın şahsına bağlı ve ücretli askerlerden meydana geldiği anlaşılıyor. Bunların da temini ve yetiştirilmeleri saray muhafızları gibi idi. Sayıları hakkında kesin bir şey söylemek mümkün görülmüyorsa da Bundârî'deki bir kayıttan anlaşıldığına göre Batı Karahanlılarından Muhammed Arslan Han'ın (1102-1130) Hassa ordusu onikibin Türk Gulâmdan müteşekkildi. Diğer taraftan Yusuf Has Hacib'in, «*Onikibin kişilik ordunun büyük bir kuvvet olduğu*» şeklindeki kaydına bakılırsa bu miktarın, Hassa ordusu başta olmak üzere muhtelif komutanlar emrinde bulunan askeri birlikler için âdeta standart bir ölçüyü de ifade etmiş olması ihtimalden uzak değildir.

Gerek saray muhafızlarının gerekse hassa ordusunun öteki birliklerinin maaş vesair istihkaklarının ise bir divan tarafından idare edildiği ve bu divandaki kayıtlarının *Ay Bitiği* adı verilen künye defterlerinde tutulduğuna yukarıda işaret edilmişti.

Hanedan mensupları ve valiler ile öteki devlet adamlarının idare merkezlerinde de tıpkı hükümdarın kapukulu askerleri gibi askeri birliklerin varlığı ve bir savaş vukuunda, ihtiyaca göre bunların da bir araya gelmesiyle asıl ordunun teşekkül ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca, ihtiyaç duyulduğunda devletin sınırları içinde yaşayan çeşitli Türk topluluklarından da askeri kuvvetler meydana getiriliyordu. Nitekim, bilhassa Karluklar ile Çigillerden teşkil edilen askeri birliklerin zaman zaman Karahanlı askeri kuvveti arasında önemli bir yer işgal ettiği bilinmektedir.

Karahanlı ordusunun sefer hâlindeki durumuna gelince: Ordunun önünden *Yezek* adı verilen öncü kuvveti gider, bunun önünde de *Yelim* denilen küçük keşif kolları yer alırdı. Ayrıca ordunun sağında, solunda ve arkasında da emniyeti sağlamakla vazifeli birliklerin gittiği kesinlikle bilinmekte ise de(1) bunlara hangi adların verildiğini tesbit etmek mümkün olmamıştır.

Diğer taraftan geceleri de düşmanın gözcülerini ve ileri karakollarını yakalamak üzere keşif kolu olarak bir atlı bölük gönderilir ve bu birliğe de *Tutgak* denilirdi.

Ordunun konakladığı yere *Han Toyı* denilir, ve tıpkı günümüz ordularının mevzi keşif ve seçiminde olduğu gibi mahfuz, otu ve suyu bol olan yerlerin konaklama yeri olarak seçilmesine dikkat edilirdi. Ordugâhlarda mükemmel bir parola sistemi uygulanırdı ki, onların parolaya *im* dediklerini de biliyoruz. *Sakçı* denilen ordugâh nöbetçileri birbirlerini bu parola ile tanırlar, parolayı bilmeyenleri ise derhal öldürürlerdi. Ayrıca düşman tarafından *dil* yakalamaya çok önem verilir ve bunun umumiyetle gece yapılmasına gayret edilirdi.

Diğer taraftan Karahanlılar, geceleyin gidip düşmanı ordugâhında basan atlı askere *akıncı* diyorlar ve bu usulle de pek çok galebe elde ediyorlardı. Yine, gönderilen akıncıların gece baskını yaparak düşmanı ansızın yakalamak üzere kararlaştırılan yere *basığ*, bununla ilgili olarak düşmanı âniden ordugâhında bastıran kuvvete de *basımçı* diyorlardı. Ayrıca, gece savaşları için ordüda meşaleciler de vardı.

Karahanlılarca, çarpışmak üzere mevzi almış bir ordudaki asker saflarına *çelik* ve saf tutmaya da *çerik tüzmek* denilmekte olup, asker mânâsındaki *çeri* sözü de buradan gelmektedir. Yine bu safları teşkil etmekle vazifeli askeri görevlilere de *çavuş* denilliyordu.

Savaştan önce yiğitler, atlarının kuyruklarını ipekle örerek bağlıyorlardı ki, savaşta veya yolculukta at kuyruğu bağlamanın Türklerde

(1) Kutadgu-Bilig, bkz. 2374

çok yaygın bir âdet olduğu mâlûmdur. Ayrıca, mızrakların ucuna *tanguk* denilen bir ipek parçası da takılırdı ki birbirini tanımak maksadıyla yapılan bu işin de Türklerde yaygın olduğu bilinmektedir.

Yine beçkem denilen ve yaban sığırı kuyruğu veya ipek kumaştan yapılan bir çeşit püskülün de askerler tarafından takınıldığı yahut atlarına takıldığı görülüyor ki, yiğitlik alameti olarak kullanıldıkları anlaşılıyor.

Bütün Türklerde olduğu gibi, Karahanlılarda da uzaktan ok atarak savaşa başlanırdı. Birliklerden bir kısmı ihtiyat kuvveti olarak ayrılır, ve bu kuvvete *yetüt* denilirdi.

Ordudaki en küçük askerî birliğe *otak* denilir ve muhtemelen bir çadıra sığacak kadar (bir manga) mevcudu olan bu birliğe *otak başı* komuta ederdi. Daha sonra *Hayl* (takım) ve *on otak* geliyordu ki, *on otak başı*, Memlukler'deki yüzler emiri gibi umumiyetle yüz kişilik bir birliğe komuta ederdi. Daha sonra herhâlde bin kişilik askerî birlik ve nihayet tümen (onbin) gelirdi. Dolayısıyla Türklerdeki eski On'lu askerî teşkilâtın Karahanlılarda da büyük ölçüde devam ettiği anlaşılmaktadır.

Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Karahanlılarda da, binlikten daha büyük askeri birliklere komuta eden komutanlara Sü-başı denildiği bilinmektedir. Selçuklularda olduğu gibi, Karahanlılarda da bir Sü-başı'nın komutasında bulunan askeri kuvvetin miktarının dörtbin ile onikibin arasında değiştiği söylenebilir.

Burada, enteresan bulduğumuz için Yusuf Has Hacib'in iyi bir Sü-başı'nda bulunması lazım geldiğine işaret ettiği özelliklerin neler olduğunu da kaydetmek istiyoruz :

- Onun yüreği harpte arslan yüreği, dövüşürken de bileği kaplan bileği gibi olmalıdır,
- Domuz gibi inatçı, kurt gibi kuvvetli, ayı gibi azılı ve yaban sığırı gibi kinci olmalıdır.
- Aynı zamanda kızıl tilki gibi hilekâr olmalı, deve aygırı gibi öç gütmelidir,
- Kendisini saksağandan daha dikkatli tutmalı, kaya kuzgunu gibi daima uzağı gözetmelidir.
- Arslan gibi hamiyyeti yüksek tutmalı, baykuş gibi geceleri uykusuz geçirmelidir.

Bu vasıflara sahip olması istenen Karahanlı komutanlarının emri altındaki ordunun silahlarının neler olduğuna gelince: Bunların başında ok ve yay gelmekte olup, ateşli silahlar icat edilinceye kadar ok'un Türklerin milli silahı mahiyetini koruduğu bilinmektedir. Ayrıca Süngü (mızrak), kılıç, balta, hançer, topuz, tolga, zırh ve kalkan da bu ordunun başlıca hücum ve müdafaa silâhlarındandı.

BEŞİNCİ BÖLÜM

IHŞİDİLER

TOLUNOĞULLARI DEVLETİNİN YIKILIŞINDAN IHŞİDİLER DEVLETİNİN KURULUŞUNA KADAR MISIR TARİHİNE BİR BAKIŞ

GİRİŞ

Abbasi Hilâfet Orduları Komutanı Muhammed b. Süleyman el-Kâtib, 905 yılı Ocak ayı başlarında Tolunoğulları Devleti'ne son vermiş ve Tolunoğulları'nın başşehri el-Katâi şehrini, Ahmed b. Tolun Camii hariç, tamamen yerle bir ettikten sonra, başta bu hanedanın mensupları olmak üzere -ki bunların hepsi yirmi kişi idi- asker ve sivil devlet ileri gelenlerini Bağdat'a sürüp götürmüştü.

Kan bakımından kendilerine tamamen yabancı olmalarına rağmen, Tolunoğulları hanedanının bu şekilde sona ermesine Mısırlılar çok üzüldüler. Çünkü Tolunoğulları, İslâm fütûhatından beri ilk defa olarak Mısır'da müstakil bir idare kurmuşlar ve Mısır'ı Bağdat'tan gelen emirlere göre değil, bu ülkenin kendi şartlarını dikkate alarak idare etmişlerdi. Buna ilaveten Mısır, Tolunoğulları devrinde iktisadi ve kültürel bakımlardan da müreffeh ve canlı bir hayat yaşamıştı. Her ne kadar Mısır'ın servetinin mühim bir kısmı Tolunoğulları ailesi ile onların askerlerine tahsis edilmiş idiyse de bu servet, yine ülke dahilinde sarfedildiği için bütün halk bundan istifade etmişti.

Tolunoğulları Devleti'nin yıkılması, Mısır'ı doğrudan doğruya yine Bağdat'a bağlarken, Mısır'a öç alma esasına dayanan bir idarenin de bununla beraber geldiği anlaşılıyor. Çünkü Tolunoğulları'nın zevalinden sonra halife'nin adamları Mısırlılar'a, Tolunoğulları'na muti olmaları ve onları desteklemiş bulunmaları sebebiyle, çok kötü davrandılar. Bu sebepledir ki, Tolunoğulları Devleti'nin yıkılmasından sonra taraftarları bu devleti ihya etmek için teşebbüslerde bulundular.

I — VALİLER DEVRİ

1 — Muhammed b. Süleyman el-Kâtib'in Mısır'daki Hâkimiyeti

Halife el-Müktefî, Muhammed b. Süleyman el-Kâtib'i Mısır'a sadece Hilâfet Orduları Başkomutanı olarak göndermiş ve ona vallilik görevi vermemişti. Ancak başka birisi de vali tayin edilmediğinden Muhammed b. Süleyman el-Kâtib, en yüksek rütbeli komutan olarak, Mısır'ın idaresini re'sen ele aldı. Öte yandan ordusunda bulunan komutanlardan birisi olan Ebû Musâ İsa b. Muhammed en-Nuşeri'yi müjdeci olarak Bağdat'a gönderdi. İsa henüz Dımaşk'a varmış idi ki, Halife'nin kendisini Mısır valisi tayin ettiğinin emri geldi. İsa en-Nuşeri, Dımaşk'tan bir adamını acele Mısır'a gönderdi. İsa'nın adamı 24 Mart 905 tarihinde Mısır'a gelerek onun adına görevi devraldı. Halife el-Müktefî, Tolunoğlu Ahmed'in bütün görevleri elinde toplamasından yararlanarak nasıl Mısır'da müstakil bir devlet kurduğunu bildiği için bu defa Mısır'daki muhtelif vilayetlerin idaresini ve mühim görevleri çeşitli kimselere dağıtmıştı.

İsa'nın adamı Mısır'a gelinceye kadar bu ülkede yegâne söz sahibi kişi olarak galip ordunun başkomutanı Muhammed b. Süleyman el-Kâtib bulunuyordu. Muhammed'in ilk işi, Mısır camilerinde yalnız Halife el-Müktefî adına hutbe okutmak olmuş ve ardından da Ebû Zunbur diye meşhur olan Ebû Ali el-Hüseyin b. Ahmed el-Mazerai'yi de Ahmed b. Ali el-Mazeraî yerine Mısır maliyesinin (Harac teşkilatı) başına getirmişti. Muhammed b. Süleyman el-Kâtib'in diğer icraatı ise tarihçi İbn Tagribirdi'nin ifadesi ile «*Mısırlıları kamçılatmak, onların ellerini ve ayaklarını kesmek, boyunlarını vurarak hurma dallarına asmak ve bu neviden çeşitli işkenceler*» olarak anlatılmaktadır. Bu kötü muamele karşısında Mısırlılar, Tolunoğullarını bir kere daha hayırla yâdediyorlar, o tatlı günleri arıyorlar ve şairler onlar için mersiyeler yazıyorlardı. İşte bu sebeplerle Tolunoğulları Devleti'nin zevalinden sonra, Mısırlılar bu devleti ihya etmek için çeşitli teşebbüslerde bulundular.

2 — Ebû Musa İsa b. Muhammed en-Nuşeri'nin Mısır Valiliği

Yeni vali Ebû Musa İsa b. Muhammed en-Nuşerî, 16 Nisan 905 tarihinde Mısır'a gelmiş ve onun gelişinden bir müddet sonra da Mu-

hammed b. Süleyman el-Kâtib Irak'a gitmek üzere Mısır'dan ayrılmıştı (9 Mayıs). Muhammed, beraberinde Tolunoğulları ailesi mensupları ile bu devletin askeri ve sivil erkânını da götürüyordu. Haleb'e vardığında, Halife'nin elçisi, Muhammed'e gelerek Mısır'dan ele geçirdiği ganimeti Halife'nin gönderdiği adamlarına teslim etmesini istedi. Muhammed muhtemelen bu muameleden alınmış olmalıdır ki, beraberinde Bağdat'a götürmekte olduğu kişiler üzerindeki murakabeyi gevşetti ve bundan faydalanan bazıları oraya buraya dağıldılar. Bunlardan biri de Mısır'dan zorla götürülmekten memnun olmayan Tolunoğulları Devleti'nin ileri gelenlerinden İbnü'l-Halic diye meşhur Muhammed b. Ali b. el-Halenci idi.

İbnü'l-Halic'in İsyânı:

İbnü'l-Halic, kendisine katılan komutanlarla gizlice Mısır'a doğru kaçtı. Kaçanların hepsi Mısır valisi olarak ona biat ettiler (Haziran, 905). İbnü'l-Halic, Remle'ye doğru yürüdü. Remle'de Küçük Vasif b. Savartekin bulunuyordu. Küçük Vasif, İbnü'l-Halic'e ehemmiyet vermeyerek üzerine yürüdü ise de yenildi. İbnü'l-Halic, Remle'ye girerek Cuma günü orada Halife, Humâreveyh'in oğlu İbrahim ve kendi adına hutbe okuttu. Ancak İbrahim esir olarak Bağdat'a götürülmekte olduğu için, sonradan hutbede onun adı zikredilmez oldu.

İbnü'l-Halic'in bu başarısı üzerine, dörtbir tarafa dağılmış olan askerler ve gayri memnunlar gelerek onun etrafında toplandılar. Böylece İbnü'l-Halic, bir dirhem para harcamadan büyük bir kuvvete sahip oldu. Bu gelişmeleri haber alan Mısır valisi İsa en-Nuşeri, hemen deniz yolu ile ona karşı asker sevketti. Bu asker Gazze'ye vardığında, İbnü'l-Halic'in üzerlerine gelmekte olduğunu duyup el-Ariş'e çekildi. İbnü'l-Halic önünde çekilmeye devam eden Mısır kuvvetleri el-Abbâse'ye kadar geriledi. İsa en-Nuşeri de büyük bir ordu ile el-Abbase'ye geldi. Ancak İbnü'l-Halic onu şaşırtarak Cırcir'e geldi. İsa en-Nuşeri geri dönerek önce Fustat dışına konakladı ise de İbnü'l-Halic'in gelmesi üzerine şehre girdi. Sonra şehirden çıkarak Nil'in batı sahiline geçip el-Cize'ye yerleşti. İbnü'l-Halic'in geçmemesi için Nil üzerindeki iki köprüyü tamamen yaktırdı. Böylece Mısır'ın idare merkezi ve vallerin makarrı olan Fustat şehri kendi kaderine terk edildi. Bundan istifade eden İbnü'l-Halic, gelerek Fustat'ı ele geçirdi (29 Ekim, 905). Kısa zamanda bütün Delta İbnü'l-Halic'e boyun eğdi. İbnü'l-Halic'in üzerine kuvvet sevketmesi karşısında el-Cize'de tutunamayan İsa en-Nuşeri oradan İskenderiye'ye gitti.

İbnü'l-Halic idarî görevleri dilediği gibi dağıttı. Mısır'ın dörtbir tarafından pek çok kişi, birşeyler koparabilmek ümidi ile ona koşuştu-

lar. Askerinin sayısı kısa zamanda elli bini geçti. Onları elde tutabilmek ve ihtiyaçlarını temin edebilmek için, paraya olan ihtiyaç da o nisbette arttı. İsa en-Nuşeri, Halife'ye göndermek üzere topladığı dokuzyüzbin dinarı sakladığı gibi, mâliye defterlerini ve bu işten anlayan memurları da beraberinde alıp gitmişti. İbnü'l-Halic bunlara aldırmayarak ihtiyacı olan parayı bulmak için Mısır halkına eziyet etmeye başladı. Ancak, kendisinden para veya mal aldığı kimselere, daha sonra ödeyeceğine dair bir senet vermeyi de ihmal etmiyordu.

İsa en-Nuşeri'ye gelince o, İskenderiye'ye varmıştı. İbnü'l-Halic'in komutanı da oraya vararak şehir dışına kondu. İbnü'l-Halic bu komutanına karadan ve Nil yolu ile silah, cephane ve asker gönderdi. Terrûce yakınlarında iki taraf arasında cereyan eden savaşta İbnü'l-Halic'in kuvvetleri yenilerek Fustat'a çekildi. İbnü'l-Halic kuvvetlerine çeki düzen vermekle meşgul iken, Mısır'ın tekrar elinden çıkmakta olduğunu gören Halife el-Müktefî, Irak'tan Fatık ve Bedrü'l-Hammami komutasında bir orduyu Mısır'a sevketmişti. İbnü'l-Halic bunu işitince, es-Said taraflarına çekilmiş olan İsa en-Nuşerî üzerine asker sevketti. Sonra kendisi ordusunun başında olduğu halde Irak'tan gelen askerlere karşı yürüdü. Benû Suveyf yakınında Irak askerî ve en-Nuşerî ile aralarında meydana gelen savaşta yenilen İbnü'l-Halic, Fustat'a döndü.

Bitmek bilmeyen kargaşa yüzünden Mısır'ın iktisadî durumu bozulmuş, yiyecek azalmış ve idarî düzen altüst olmuştu. Neticeden ümidini kesen İbnü'l-Halic'in Nil üzerinden kaçma planı arkadaşının ihaneti sebebiyle akamete uğrayınca, İbnü'l-Halic, Fustat'ta bir evde gizlendi. Ancak orada da kendisini ele verdiler ve 906 yılı Mayıs başlarında yakalanarak Bağdat'a götürüldü. Sayıları otuzu bulan arkadaşları ile birlikte şehirde teşhir edildikten sonra idam edildiler.

İbnü'l-Halic'in Mısır'da Bağdat Abbasî Halifeliğinin nüfûzunu sür'atle kırarak yedi aydan fazla hüküm sürmesi, «*Mısırlılar'ın yıkılan sanki kendilerinin milli devletleriymişçesine Abbasî hilâfetine karşı kahramanca karşı koymalarının bir neticesi idi*». İbnü'l-Halic'in isyanı böylece başarısızlıkla sona erdi. Ancak Mısırlılar, Kuzey Afrika'da zuhûr eden Fatımî nüfûzuna karşı kayıtsız kalarak ve hattâ el altından onları destekleyerek Abbasîlerin, Tolunoğullarına ve kendilerine revâ gördükleri kötü muameleye karşı tavırlarını ortaya koydular.

İbnü'l-Halic gâilesinin böylece bertaraf edilmesinden sonra İsa en-Nuşerî tekrar Mısır valiliği makamına oturdu. 908 yılı Ağustos'unda Abbasî halifesi el-Müktefî Billah Ali vefat edince yerine halife olan kardeşi el-Muktedir Billah Cafer de İsa en-Nuşerî'yi bu görevde bı-

raktı. İsa en-Nuşeri 909 yılı Mayıs'ının 10'undaki ölümüne kadar bu görevde kaldı.

3 — Ebû Mansur Tekin b. Abdullah el-Hazari'nin Birinci Mısır Valiliği :

İsa en-Nuşeri'nin ölümünden sonra valilik görevini babasının vasiyeti gereğince, oğlu Ebu'l-Feth Muhammed b. İsa bir müddet sürdürdü ise de, halife el-Muktedir, Ebû Mansur Tekin b. Abdullah el-Hazari'yi Mısır valisi tayin etti. 23 Haziran 910 tarihinde, Mısır camilerinde Ebû Mansur Tekin adına hutbe okundu. Ebû Mansur Tekin'in adamı 5 Temmuz'da ve kendisi de 12 Ağustos'ta Mısır'a geldi.

Ebû Mansur Tekin, nisbesinden de anlaşılacağı üzere Hazar Türklerinden idi. Kendisi halife el-Mûtezid'in kölesi idi. Onun hilâfeti esnasında (892-902) yıldızı parlamış ve büyük komutanlar arasına girmişti. Kendisi halife el-Muktedir zamanında (908-932) önce Dımaşk valisi oldu ve ardından da Mısır valisi tayin edildi.

Ebû Mansur Tekin'in bu ilk valiliği esnasında Mısır halkının hoşnutsuzluğu ve huzursuzluğu devam etti. Bu sebeple avamdan bazılarıyla Bedeviler isyan ettiler. Ebû Mansur Tekin, bunlarla savaşmak için Barka'ya asker sevketti. İsyancı Bedeviler, artık o sıralarda el-Mağrib'i ele geçirmiş olan Fatımi halifesi el-Mehdi'nin askerleri idiler. Mısır ordusunu Fatımî komutanı Habâse b. Yusuf karşıladı. Habâse, Ebû Mansur Tekin'in komutam Ebu'l-Yumna idaresindeki Mısır ordusunu yenerek Barka'yı istilâ etti ve hemen İskenderiye'ye yürüdü. Kaynakların ifadesine göre, bu Fatımî ordusu yüzbin kişiden fazla idi.

Ordusunun Fatımilere yenilerek dönmesi üzerine Ebû Mansur Tekin Bağdat'tan yardım istedi. Irak'tan gelen yardımcı kuvvetin komutanları arasında daha sonra Mısır valisi olacak olan Ahmed b. Kayığlığ da vardı. Bu kuvvet Eylül ayında Mısır'a geldi.

Öte yandan Fatımî ordusu ise, 27 Temmuz 914 tarihinde İskenderiye'ye girmişti. Ebû Mansur Tekin ve Irak'tan gelen yardımcı birlikler, hep beraber İskenderiye'ye doğru yürüdüler. Her iki taraftan da binlerce kişinin öldüğü kanlı savaşı, müttefik Mısır-Abbasi kuvvetleri kazandı ve Delta'ya doğru ilerlemiş olan Habâse önce İskenderiye'yi ve arkasından da Barka'yı boşaltarak ülkesine geri döndü.

Fatımilerin İskenderiye'yi de ellerine geçirdikleri bu ilk Mısır seferi, Mısır vallilerine ve Abbasî halifelerine kendileri için esas tehlikenin nerede olduğunu göstermişti.

4 — Hadım Mûnis'in Mısır Valiliği:

Bu ilk Fatımî hücumu önlendikten kısa bir müddet sonra, Ebû Mansur Tekin'e de valilikten el çektirildi. Irak'tan gelen ordunun komutanlarından birisi olup hadım bir köle olan Mûnis, valilikten el çektirdiği Ebû Mansur Tekin'in yerine Mısır valisi oldu (31 Mayıs, 915). Muhtemelen Fatımîler'e karşı başarısızlığı sebebiyle azille cezalandırılan Ebû Mansur Tekin'in Mısır'da kalması da mahzurlu görülerek Suriye'ye gönderildi (23 Haziran). Ebû Mansur Tekin'in bu ilk Mısır valiliği beş yıl kadar devam etmişti.

5 — Zekâ el-Aver'in Mısır Valiliği:

Abbasî halifesi el-Muktedir, Mûnis'e mektup göndererek, el-Hüseyin b. Hamdân'ın itaatten çıktığını bildiriyor ve bir an önce Bağdat'a dönmesini emrediyordu. Ayrıca Mısır'da kalmasından korkulan komutanlardan Ahmed b. Kayığlığ, Ali b. Ahmed b. Bistam ve el-Abbas b. Amr'ı da beraberinde getirmesini istiyordu. Halife Mısır'a vali olarak da Ebu'l-Hasan Zekâ el-Aver (er-Rûmî)'i tayin etmişti. Zekâ 27 Ağustos 915 tarihinde Mısır'a geldi. Zekâ ile birlikte mâliyeyi (Harac) idare etmekle görevlendirilen el-Hüseyin b. Ahmed el-Mazeraî de Mısır'a gelmişti. Zekâ'nın gelerek görevi devralmasına kadar Mısır'da *Üstâd* lakabı ile valilik yapan Mûnis, onun gelmesinden sonra, bütün Irak askeriyle Mısır'ı terketti (21 Ekim 915).

Zekâ'nın Mısır'a gelirken Halife'den hususî talimat aldığı anlaşılıyor. Çünkü Zekâ Mısır'a gelir-gelmez, Mısırlılardan Fatımîler'le haberleştikleri veya onları destekledikleri gerekçesiyle pek çok insanı hapisle tazyik etmeye başladı. Şüpheli (kişileri öldürterek gözdağı verdi. Böylece o hem Mısırlıların Fatımîlere meyletmesine mâni olacağını zannediyor ve hem de Fatımîlere gözdağı vermek istiyordu. Zekâ bunlarla birlikte Fatımîler'e komşu olan bazı bölgelerin halkını toptan İskenderiye'ye sürüyordu. Zekâ'nın zulme dayanan bu idaresinden Mısır halkı validen ve onun askerlerinden iyice soğudu. (918). Mısır'ın bu durumundan istifade etmek isteyen Fatımî ordusu, Fatımî halifesi el-Mehdî'nin oğlu Ebu'l-Kasım el-Kâim Muhammed komutasında Barka üzerinden İskenderiye'ye yürüdü ve 10 Temmuz 919 tarihinde ikinci defa olarak şehri ele geçirdi. Çoğu şehir halkından olmak üzere, karadan ve denizden Suriye'ye doğru kaçışan insanlardan pek çoğu yollarda telef oldu.

Bu Fatımî hücûmu üzerine Zekâ, savaşa karar vererek askerlerini topladı. Fakat askerler, maaşları sebebiyle Zekâ'ya muhalif idiler. Mı-

sır Haracı'nın başındaki el-Hüseyin b. Ahmed el-Mazerai askerlere yeniden para dağıtarak onları savaşa ikna etti. Zekâ, el-Cize'de karargâhını kurarak etrafını hendek ile çevirdi. Ancak bir müddet sonra hastalanarak, 11 Ağustos 919 tarihinde el-Cize'de öldü.

6 — Ebû Mansur Tekin b. Abdullah el-Hazari'nin İkinci Mısır Valiliği.

Zekâ'nın ölümünden sonra Ebû Mansur Tekin, ikinci defa Mısır valisi oldu. Abbasî Halifesi el-Muktedir, Zekâ'ya yardımcı olmak üzere Mısır'a bir ordu göndermişti. Bu orduda İbrahim b. Kayığlığ ve Mahmud b. Cemel gibi komutanlar vardı. Bu ordu, Ebû Mansur Tekin'in gelip vali olarak göreve başlamasından önce Fustat'a vardı (Ağustos, 919). Bunlardan birkaç ay sonra da Ebû Mansur Tekin Mısır'a geldi (16 Ocak, 920).

Ebû Mansur Tekin, Mısır'a varır-varmaz Mısır ve Irak ordusu ile birlikte hemen el-Cize'ye yerleşip Zekâ'nın ölmeden önce kazdırdığı hendekten ayrı bir hendek daha kazdırdı.

Fatımî ordusuna gelince: Bu ordunun komutanı, Fatımî Halifesi el-Mehdî'nin oğlu Ebu'l-Kasım el-Kâim Muhammed olup bu ordu, 919 yılı Temmuz ayında İskenderiye'ye girmişti. Fatımî ordusunda salgın bir hastalık başgösterip başta komutan el-Kâim olmak üzere pek çok asker hastalanmış ve komutanlar da dahil olmak üzere pek çok asker ölmüştü. Buna rağmen Fatımî ordusu, Fustat'a doğru yola çıkmıştı. Ebû Mansur Tekin, Fatımî ordusu gelinceye kadar el-Cize'de bekledi. Karada ve Nil üzerinde cereyan eden savaşlar neticesinde Tekin galip gelerek, Fatımî ordusu es-Said'e doğru kaçtı. Tekin de Fustat'a döndü.

Öte yandan Fatımîlerin arzettiği tehlikeyi idrak eden ve muhtemelen Ebû Mansur Tekin'e de güvenemeyen Halife el-Muktedir, Mûnis komutasında Mısır'a üçbin kişilik yardım göndermişti. Mûnis, 920 yılı Mayıs-Haziran ayında Mısır'a geldi. Bundan sonra Tekin, tekrar el-Cize'ye geçti ve İbrahim b. Kayığlığ'ı Fatımîlerle savaşmak için el-Uşmûneyn'e gönderdi. İbrahim yolda el-Behensa'da öldü (14 Mart, 921). Tekin bu arada, Mısırlılardan bir çoklarının Fatımî Halifesi el-Mehdî'yi Mısır'ı almak üzere davet ettiklerini duyarak, onların elebaşılarını yakalayıp öldürttü ve taraftarlarını da hapsetti. Diğer taraftan Fatımî ordusu ise el-Feyyum, el-Uşmûneyn ve bazı yerleri ele geçirmişti. Tekin bunlarla başa çıkmaktan âciz kalınca, Irak'tan yine bir hadım olan Cinnî komutasında bir miktar yardımcı asker daha geldi (Nisan, 921). Hep birlikte Fatımî ordusu üzerine yürüdüler. İki ordu

arasında el-Feyyum ve İskenderiye'de müteaddit savaşlar oldu. Her iki taraf da kesin bir zafere ulaşamamasına rağmen, Mısır'daki kalışı uzayan ve esasen hastalık ve diğer sebeplerle oldukça yıpranmış bulunan müstevlî Fatımî ordusu sonunda Barka'ya çekildi.

7 — Ebû Kabus Mahmud b. Cemel ve Ebû Mansur Tekin'in (Üçüncü Defa) Valilikleri:

Ebû Mansur Tekin, bu defa da Fatımiler'in Mısır'ı istilâ hareketini tek başına defedememişti. Dolayısiyle, daha önce olduğu gibi, Mûnis 22 Temmuz 921'de Tekin'i valilikten azlederek yerine Ebû Kabus Muhammed b. Cemel'i vali tayin etti. Ancak Mısır askeri, Ebû Kabus'u küçümseyerek Mûnis'in bu icraatına karşı çıktılar. Öte yandan Mısır halkı da Tekin'in haksız yere valilikten azlini hoş karşılamamışlardı. Bu sebeple isyan çıkacağı yolunda dedi-koduların artması üzerine Mûnis, tayininden üç gün sonra Ebû Kabus'u valilikten azletti. Askerin ve valinin arzusu üzerine Ebû Mansur Tekin'i tekrar vali tayin etti (5 Ağustos, 921). Tek başına bu olay bile, Mısır halkının kendini idare edecek kişiyi tayinde tercih hakkını kullanmak arzusunda olduğunu göstermektedir. Ne var ki Mûnis Mısır'da sevilmesi ve Fatımiler'e karşı belki de kasten gevşek davranması sebebiyle, müstakil olmak niyetinden şüphelendiği Tekin'i dört gün sonra bu görevden azletti. Bunun Mûnis'in keyfi kararı değil, Bağdat halifesinin iradesi ile yapıldığında şüphe yoktur.

8 — Ebu'l-Hasan Hilâl b. Bedr'in Mısır Valiliği:

Üçüncü defa valilikten azledilen Ebû Mansûr Tekin'in yerine, bu defa Hilâl b. Bedr vali tayin edildi. Bir isyan çıkarmasından endişe edilen Tekin de dörtbin kişilik bir askerî birlik ile Suriye'ye gönderildi. Halife el-Muktedir de bu icraatı tasdik etti.

Ebû Mansur Tekin'in üçüncü defa azlinden sonra vali tayin edilen Ebû'l-Hasan Hilâl b. Bedr, 14 Ağustos 921 tarihinde Mısır'a geldi. Onun gelişinden onüki gün sonra da Mûnis, Halife el-Muktedir'in kendisini Bağdat'a çağırması üzerine, Mısır'dan ayrıldı. Hilâl valilik görevini devraldığı zaman Mısır'da durum çok karışıktı. Nitekim Mısırlılardan bir gurup Hilâl'e karşı çıkıp, onunla savaşa karar verdiler. Askerlerden de bunlara katılanlar oldu. Şurta (emniyet) teşkilâtının başında bulunan Muhammed b. Tahir de onlarla beraber idi. İki taraf arasındaki çatışma günlerce devam etti. Savaş uzadıkaç yol kesicilik, yağma ve öldürme olayları arttı ve Mısır halkı büyük sıkıntılara maruz kaldı. Köy ve kasabalarda yaşayanların zararı büyük şehirler-

dekilerden daha fazla idi. Hilâl bu karışıklığı halledemedi. Mısır'da mal ve can güvenliği kalmadı. Bir mesele halledilmeden bir yenisi baş gösteriyordu. Bir tarihçi'nin deyimi ile Hilâl'in Mısır'daki valilik müddeti, Mısır halkı için «*zamanların en kötüsü*» idi. Bu sadece Mısır'da değil, Abbasî hilâfetinin muhtelif yerlerinde de böyle idi. Abbasi Halifeliği, bilhassa Karmatiler karşısında acze düşmüştü. Bağdat'taki ümerâ arasındaki rekabet ve çekişme, halifelerin otoritesini olabileceği kadar zayıflatmıştı. Sonunda Halife el-Muktedir Billah, Hilâl'i Mısır valiliğinden azlederek yerine Ahmed b. Kayığlığ'ı vali tayin etti (Temmuz/Ağustos, 923). Böylece Hilâl de Mısır halkı da bu acıklı durumdan kurtuldular.

9 — Ebû'l-Abbas Ahmed b. Kayığlığ'ın Mısır Valiliği:

Ebû'l-Abbas Ahmed b. Kayığlığ, Hilâl b. Bedr'in yerine Mısır valisi tayin edilince, önce kendi adına oğlu el-Abbas'ı Mısır'a gönderdi. el-Abbas, 17 Ağustos 923 tarihinde Fustat'a gelerek babası adına göreve başladı. Bir müddet sonra da Ahmed b. Kayığlığ Mısır'a geldi. Harac teşkilâtının başına da Muhammed b. el-Hüseyin b. Abdulvehhab el-Mazeraî tayin edilmişti. Ahmed b. Kayığlığ'ın ilk icraatı, askerlere bolca para dağıttıktan sonra, piyade askerin sayısını azaltmak oldu. Ancak bu icraatı tasvip etmeyen piyadeler isyan ettiler. Bu sırada Munyetu'l-Asbağ'da bulunan Ahmed, oradan Fâkus'a kaçtı. el-Mazerai ise Fustat'a kapandı. Ahmed 12 Ocak 924 tarihine kadar Fâkus'ta kaldı ve aynı tarihte valilikten azledildi. Ahmed b. Kayığlığ'ın karışık valilik dönemi yedi ay kadar sürdü.

10 — Ebû Mansur Tekin'in Dördüncü Mısır Valiliği:

Kısa valiliği döneminde Mısır'da sükun ve asayişi temin edemeyen Ahmed b. Kayığlığ'ı bu görevden alan Abbasî Halifesi el-Muktedir Billah, Ebû Mansur Tekin'i gönülsüz olarak Mısır valisi tayin etti. Birisi dört günlük de olsa, bu tayin Tekin'in dördüncü valiliği idi. Mısır'da her vali değişikliğinde, ilk akla gelen isim; artık Ebû Mansur Tekin oluyordu. Çünkü asker onu istiyor ve Mısır halkı da onu tercih ediyordu. Vallilerin başarılı olamamalarının bir sebebi de, Tekin taraftarlarının onlara karşı takındıkları menfi tavır idi. Diğer taraftan Fatımi tehlikesi de ikide bir kapıyı çalıyordu. Bu sebeple valiler, münhasıran onlarla meşgul oluyor ve bu iş de devamlı asker gerektiriyordu. Dolayısiyle valiyi istemeyen bir askerle Mısır'ı elde tutmak mümkün değildi. Bu yüzden el-Muktedir Billah, Tekin'i istemeye istemeye vali tayin etti.

924 yılının 12 Şubat günü Tekin'in adamı Mısır'a gelerek onun adına idareyi devraldı. Bu defa Tekin, hutbeyi kendi adına okumak üzere İbn Mancur'u görevlendirmişti. İbn-i Mancur, Tekin Mısır'a gelinceye kadar bu görevi ifa etti. Tekin, İbn-i Mancur'u önce Şurta (emniyet) teşkilâtının başına getirdi ise de, sonradan onu Karatekin ile değiştirdi. Daha sonra Karatekin'i Vasif ile, Vasif'i de Beckem el-Aver ile değiştirdi. Bütün bu değişiklikler, Mısır'ın bir türlü istikrara kavuşturulamayan dahili durumu ile alâkalı idi. Ebû Mansur Tekin, kötülük ve fesada sebep olan askerlerin pek çoğunu ordudan atarak sonunda emniyet ve asayişi temin etti.

932 yılı Ekim'inde Abbasî Halifesi el-Muktedir Billah ölüp yerine kardeşi el-Kahir Billah Muhammed halife olunca, o da Ebû Mansur Tekin'i valilikte ibka etti. Böylece Ebû Mansur Tekin, 933 yılı Şubat'ındaki vefatına kadar valilikte kaldı. (15 Şubat). Onun bu son valiliği dokuz yıldan fazla sürmüştür. Ebû Mansur Tekin'den sonra Mısır valiliğine Muhammed b. Tuğc (Togaç) getirildi.

11 — Muhammed b. Tuğc'un Mısır Valiliği :

Ebû Mansur Tekin'in vefatından sonra yerine oğlu Muhammed vali oldu. Ancak Muhammed; bu valiliği halife tarafından yapılmış bir tayinle değil, ölmeden önce babasının yaptığı vasiyete dayanarak elde etmişti. Zaten bu sırada el-Muktedir'in öldürülmesi ve Karmatilerle savaş dolayısıyla Bağdat'ta da durum fevkalâde karışıktı. Gücü yeten istediği görevi eline geçirebiliyordu. Aynı şekilde, Ebû Bekir Muhammed b. Ali el-Mazeraî de Mısır'ın idaresini tamamen eline geçirmişti. Bu sebeple Mısır askeri; maaş bahanesiyle baş kaldırdı ve el-Mazeraî'nin ve ailesinin evlerini yaktı. Bunun üzerine Muhammed b. Tekin de Munyetü'l-Asbağ'a çekildi el-Mazeraî, Muhammed'e adam göndererek Mısır topraklarından çıkıp gitmesini istedi. Her ihtimale karşı kendisi de Fustat'ın kapısı önünde ordugâhını kurdu. Tekin'in oğlu Mısır'dan çıkarak (16 Mart), Dımaşk'a varıp oradan kuvvet toplayarak, Mısır'ı ele geçirmek için geri döndü ise de el-Mazeraî buna engel oldu.

Mısır'da durumunun karışması üzerine halife el-Kahir Billah (932-934), Muhammed b. Tuğc'u vali tayin etti. Bunun emri, 31 Ağustos 933 tarihinde Mısır'a geldi. Ancak bu sırada Dımaşk'ta bulunan Muhammed b. Tuğc, daha yeni görevine gelip başlamamıştı ki, azledilerek yerine Ahmed b. Kayığlığ tekrar vali tayin edildi (2 Ekim, 933). Muhammed b. Tuğc'un fiilen göreve başlamadığı bu valiliği, otuziki gün sürmüş ve bu müddet zarfında Dımaşk'takl Muhammed b. Tuğc adına Mısır minberlerinde hutbe okunmuştu.

12 — Ahmed b. Kayığlığ'ın İkinci Mısır Valiliği:

Muhammed b. Tuğc'un azlinden sonra, Ahmed b. Kayığlığ el-Kahir Billah tarafından ikinci defa Mısır valisi tayin edildi. Ahmed Mısır'a gelmeyerek Ebû'l-Feth Muhammed b. İsa en-Nuşeri'yi kendisine nâib tayin etti. Askerler maaşları yüzünden baş kaldırarak Harac teşkilâtının başındaki el-Mazerai'den para istediler. Parayı ödeyemeyen el-Mazerai, bir yere gizlenince ona ve ailesine ait evler yakıldı. Bu sebeple Mısır'da büyük karışıklık ve fitne çıktı. Bundan yararlanmak isteyen Muhammed b. Tekin, 1 Mayıs 934 tarihinde Filistin'den Mısır'a geldi ise de, el-Mazerai ortaya çıkarak Muhammed'in Mısır'ı zorla ele geçirmesine mâni olmak istedi. Ancak Mısırlılardan bir grup Muhammed'den yana çıkarak, camilerde onun adına dua etmeye başladılar. Bu yüzden Mısırlılar; birbirlerine düşerek ikiye ayrıldılar: Bir tarafta Ahmed b. Kayığlığ'ı vali kabul edenler ve diğer tarafta Muhammed b. Tekin'i vali olarak kabul edenler. İki tarafın birbirleriyle mücadelesi sonucunda ülkede her şey altüst oldu. Ahmed b. Kayığlığ'ın nâibi en-Nuşeri'nin başkanlığındaki birinci grup, Fustat'tan çıkarak es-Said'e gittiler ve ona bağlılıklarını sürdürdüler. Muhammed b. Tekin Fustat'a yerleşti. Mısır'daki büyük kargaşa ve hâkimiyet mücadelesi, Ahmed b. Kayığlığ'ın bizzat gelmesine kadar sürdü. Ahmed Mısır'a gelince, Muhammed b. Tekin'in taraftarlarının çoğu ona katıldılar. Bunu gören Muhammed b. Tekin, geceleyin Fustat'ı terketti ve böylece Ahmed b. Kayığlığ tek başına Mısır'a hâkim oldu (22 Haziran, 934). Halife tarafından vali olarak tayin edilen Ahmed b. Kayığlığ'ın bizzat gelmeyip nâib göndermesinden faydalanarak, tegallüp yolu ile Mısır'a hâkim olan Muhammed b. Tekin'in valiliği yaklaşık olarak dört ay sürmüştü.

Ahmed b. Kayığlığ uzun süredir bozulmuş olan nizam ve otoriteyi yeniden tesis etmekle işe başladı. Devamlı karışıklık ve mücadele, ülkenin iktisadî durumunu çok sarsmış, 933 ve 934 yıllarındaki depremler de ülkeyi harabeye çevirmişti. İşte Ahmed b. Kayığlığ bütün bu meseleleri halletmekle meşgul iken, hilâfet merkezi Bağdat'ta da büyük hadiseler cereyan ediyordu. Esasen eyaletlerdeki karışıklıklar da buradan kaynaklanıyordu. Nitekim Bağdat'ta halife el-Kahir tahtan indirilerek er-Râzî Billah'a biat edilmişti.

Muhammed b. Tekin, Bağdat'taki bu değişikliği duyunca, yeni halife kendisini vali tayin etmiş gibi göstererek, kalabalık bir kuvvetle tekrar Mısır'a geldi. Ahmed b. Kayığlığ, Mısır askeri ile çıkarak Muhammed ile savaştı. Muhammed yenilerek esir edildi ve es-Said'e götürülerek orada hapsedildi.

13 — Muhammed b. Tuğc'un İkinci Mısır Valiliği:

Ahmed b. Kayığlığ, Muhammed b. Tekin gailesini bertaraf ettiğine sevinemedi. Çünkü bundan kısa bir müddet sonra, halife er-Razi'den, kendisinin azledilerek yerine Muhammed b. Tugc'un vali tayin edildiği ve Muhammed'in de yakında Mısır'a varmak üzere olduğunu bildiren mektubu geldi. Buna çok kızan Ahmed b. Kayığlığ, Muhammed b. Tuğc'a engel olmak için el-Feremâ'ya asker sevketti. Muhammed b. Tugc ise kuvvetlerini ikiye ayırarak denizden ve karadan Mısır'a sevketmişti. Muhammed'in öncü birlikleri karadan yürürken, denizden gelenler de Tinnis'e ulaştılar. Ahmed b. Kayığlığ'ın kuvvetleri ile aralarında vuku bulan büyük savaşta (22 Temmuz, 935) Ahmed'in kuvvetleri yenildi. Muhammed b. Tuğc'un gemileri, Nil üzerinden Fustat'a geldi (4 Ağustos, 935). Çaresiz kalan Ahmed b. Kayığlığ, esasen kendisine karşı savaşmak istemediğini, fakat Mısır askerinin kendi emirlerini dinlemeden onunla savaştığını öne sürerek özür diledikten sonra, valilik görevini Muhammed b. Tuğc'a teslim etti (27 Ağustos, 935). Böylece Mısır'da, *Ihşidîler Devri* başladı.

VALİLER DEVRİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Mısır'da Tolunoğulları Devleti'nin yıkılmasından (905), Ihşidiler Devleti'nin kurulmasına kadar (935) geçen otuz yıl zarfında Mısır, Bağdat'tan tayin edilen ve doğrudan doğruya Abbasî halifesine bağlı valiler tarafmdan idare edildi. Bu otuz yıllık dönemde Abbasî halifeleri, görüldüğü gibi, Mısır'ın idaresini bir tek valinin eline bırakmamışlar, muhtelif şehir ve bölgelerin idaresini, çeşitli kimseler arasında böldükleri gibi, mühim görevleri de (bilhassa Harac, Şurta ve Berid gibi) farklı kimselere dağıtarak, Tolunoğlu Ahmed'in yaptığı gibi, dirayetli bir valinin müstakil bir hanedan veya devlet kurmasını önlemişlerdir.

Ancak bu otuz yıl, Mısır halkının Tolunoğullarına olan sevgi ve bağlılıklarından dolayı yeni valilere sıcak davranmaması sebebiyle valilerin de bir öç alma faaliyetine girişmeleri; Kuzey Afrika'da artık ikbal yıldızı parlamaya başlayan Fatımîlerin ikide bir Mısır'ı istilâ amacı ile askeri faaliyetlere girişmeleri sebebiyle valilerin devamlı olarak askerî faaliyetlerle meşgul olup ülkenin imar ve kalkınmasıyla ilgilenmeye fırsat bulamamaları; uzun süren harplerle ülkenin iktisadi durumunun fevkalâde bozulması ve bu iktisadî çöküntüyü emniyet ve asayişsizliğin takip etmesi ve nihayet valilerin kendilerine asker ve sivil taraftarlar toplayarak yekdiğerine üstün gelip Halife üzerinde baskı kurmak amacıyla devamlı mücadele etmeleri gibi sebeplerle, Mı-

sır halkının Tolunoğulları devrinde görüp yaşadığı emniyet ve huzur ile refah ve saadeti getirememiş ve Mısır halkı bu devirde acıklı bir hayat yaşamıştır. Mısırlılar'ın Tolunoğulları devrindeki kadar olmasa bile, nisbeten güzel bir hayat yaşadıkları devir, bu valiler devrini takip eden Ihşidiler Devri olmuştur. Şimdi bu devri görelim.

II — IHŞİDİLER DEVLETİ

M. X. yüzyılda İslâm Dünyası, siyasî bakımdan parçalanmış bir halde idi. İslâm Âlemi, Dımaşk'ta oturan bir halife tarafından temsil edilir ve onun çıkardığı emirler; Medine, Basra, İsfehan, San'a, Fustat, Kayrevan ve Kurtuba'da yerine getirilirken 750 tarihinden itibaren bu siyasî birliğini kaybetmiş ve M. X. yüzyılda da üç halifelik tarafından temsil edilir olmuştu. Bunlar Endülüs'teki Emevi hilâfeti, Kuzey Afrika'daki Fatımî hilâfeti ve nihayet Irak'taki Abbasî hilâfeti olup, bu sonuncusu gittikçe zayıflamaktaydı. Abbasî hilâfeti'nin zaaf ve çözülmesinin en kuvvetli delili, hilâfet merkezine uzak eyâletlerdeki valilerin istiklâl hareketlerinin yanı sıra, bizzat halifelerin devlet işlerine hâkim olmaktan âciz kalıp, başta Türk komutanlar olmak üzere, ordunun tahakkümüne maruz bulunmaları idi. Bu komutanlar hilâfet orduları'nı sevk ve idare ediyorlar, başta vezirlik olmak üzere diğer mühim görevleri deruhte ediyorlar ve böylece devlet idaresinde, birinci derecede söz sahibi bulunuyorlardı.

a) Ihşidilerin Menşei ve Cuff b. Yeltigin b. Furan b. Furi el-Fergani et-Türki :

Tolunoğulları bahsinde de gördüğümüz gibi, bilhassa Harun er-Reşid'in oğlu halife el-Mûtasım zamanında (833-842), Abbasiler hizmetindeki Türk unsuru gerek sayı ve gerekse nüfuz bakımından fevkalâde kuvvetlenmişti. el-Mûtasım Fergana'dan çok sayıda Türk getirtmişti. Bunlardan birisi de Ihşidiler'in atası olan Cuff (Ceff) idi. Kaynaklarımızın bildirdiğine göre Cuff'un nesebi şöyle idi: Cuff b. Yeltigin b. Furan b. Furi el-Fergani et-Türki. Başta Cuff'un kendi adı olmak üzere babasının ve dedelerinin adlarının okunmasında ve mânâlarında şu veya bu şekilde görüşler öne sürülse bile, onun Ferganalı bir Türk olduğunda zerre kadar şüphe yoktur. Hattâ, daha sonra göreceğimiz gibi, Cuff'un torunu Muhammed'in Mısır'da müstakil bir devlet kurmasından sonra kendisine verilen ve daha sonra o devlete de alem olan *Ihşid* lakabını açıklarken kaynaklar Cuff'un Fergana hükümdarları neslinden olduğunu da kaydetmektedirler.

el-Mûtasım'a, Cuff'un şecaat ve savaştaki kabiliyetlerini çok methetmişler ve bunun üzerine el-Mûtasım da onu huzuruna getirmelerini

emretmişti. Nitekim Cuff, Mûtasım'ın huzuruna çıkarıldığında, halife ona ihsanda bulunmuş ve Samerra'da bir *kati'a* (mahalle) tahsis etmişti. Cuff'un Samerra'daki mahallesi, büyük İslâm biyografyacısı İbn Hallikan (1211-1282) *Vefeyâtu'l-A'yân*'ını yazarken bile (eserin bitirilişi 1274'dür) hâlâ onun adı ile biliniyordu.

el-Mûtasım'ın vefatından sonra (842), halife el-Vâsık (842-847) ve el-Mütevekkil (847-861) zamanlarında da Cuff halifeler nezdindeki yüksek yerini ve itibarını devam ettirdi ve halife el-Mütevekkil'in öldürüldüğü gece Samerra'da (veya Bağdat'ta) öldü (11 Aralık, 861).

İHŞİDİLERİN ŞECERESİ

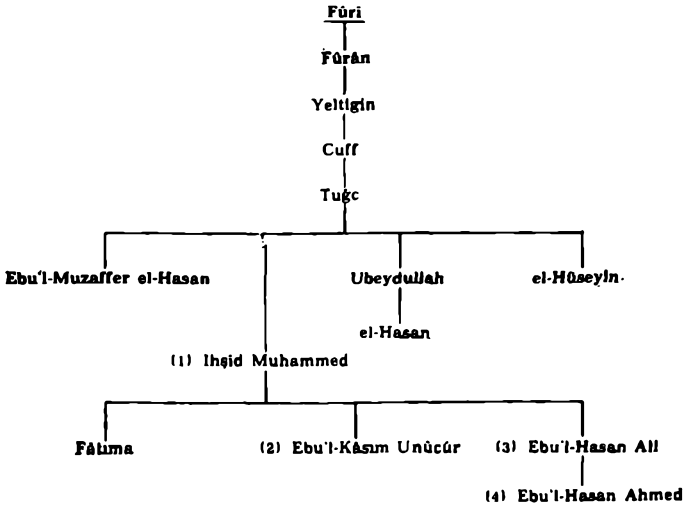

b) Tuğc b. Cuff b. Yeltigin b. Furan b. Furî el-Fergani et-Türki:

Tuğc *(Togaç)* kelimesinin mânası kaynaklarda *Abdurrahman* olarak verilmektedir. Bu devirlerde İslâm Devleti hizmetine giren Türklerin, daha birinci nesilde çocuklarına İslâmî isimler koyduklarını hatırlayacak olursak, Cuff'un Bağdat'ta doğan oğluna özbeöz Türkçe bir isim vermesi oldukça dikkat çekicidir.

Babaları Cuff'un ölümü üzerine oğulları Bağdat'ı terkettiler. Bunlardan Tuğc Mısır'a gitti ve orada Ahmed b. Tolun'un mevlası Lü'lü ile münasebet kurarak onun vasıtası ile Ahmed'in hizmetine girdi. Fakat Tuğc Ahmed b. Tolun ile olan dostça münasebetleri uzun sürmedi. Ahmed ile Musul valisi İshak b. Kundacık arasındaki mücadele esnasında Tolunoğullarından yüz çeviren Tugc, İshak ile birlik oldu. Ahmed b. Tolun'un vefatından sonra (884) hükümdar olan oğlu Humaraveyh İshak b. Kundacık ile barış yapıncaya kadar, İshak'ın hizmetinde kalan Tugc, barıştan sonra tekrar Tolunoğulları'nın hizmetine girdi. Humaraveyh, Tugc'u Dımaşk ve Taberiyye valiliklerine tayin etti. Aralarındaki soğukluğa rağmen Tuğc, Humaraveyh'in ölümüne kadar (896) sadakatla Tolunoğullarına hizmet etti.

Humaraveyh'in oğlu Ceyş zamanında da Tuğc, yarı müstakil bir vali gibi, Tolunoğullarının Suriye'deki topraklarını idare etti. Ceyş öldürüldükten sonra (896) yerine hükümdar olan kardeşi Harun zamanında Suriye Karmatiler'in hücumuna maruz kalıp da Tolunoğulları bunları defetmekte acze düşünce, Abbasî halifesi el-Müktefî Billah (902-908) bu fırsattan istifade ederek, hem Karmatileri ortadan kaldırmak ve hem de Suriye ve Mısır'da Abbasi nüfûzunu tekrar kurmak amaciyle harekete geçip Muhammed b. Süleyman el-Kâtib idaresinde bir ordu göndermişti. Tolunoğulları bahsinde gördüğümüz gibi, bu ordu hem Karmatilerin Suriye'deki faaliyetlerine, hem de Tolunoğulları Devleti'ne son vermişti (905). İşte Muhammed b. Süleyman el-Kâtib'in bu gaye ile Suriye'de bulunduğu sırada, zaten Ceyş zamanındanberi gayri memnun bulunan Tuğc, diğer Tolunoğulları komutanları ile birlikte Abbasi ordusuna katılarak, bu ordu ile Mısır'a girdi. Muhammed b. Süleyman el-Kâtib, Mısır'da işini bitirip Irak'a dönünce, Tuğc da onunla birlikte Bağdat'a döndü. Halife el-Müktefi, Tugc'a izzet ve ikramda bulundu ise de, Tuğc'un halife'nin veziri el-Abbas b. el-Hasan'a tepeden bakması sebebiyle vezirle arası açılan Tuğc, Vezir'in halife nezdindeki teşebbüsleri sonunda önce hapsedildi ve ardından da hapishanede öldürüldü (906).

Kaynaklardan öğrenebildiğimiz kadarıyla Tuğç'un dört oğlu vardı. Bunlar: Muhammed, Hasan, Hüseyin ve Ubeydullah idiler. Bunlardan

Muhammed ve Ubeydullah babaları ile birlikte hapsedilmişlerdi. Hasan ve Hüseyin'in de babaları ile birlikte hapsedilip hapsedilmediklerine dair kaynaklarımızda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Bunlardan Muhammed; *Ihşidiler Devleti*'nin kurucusu olup kaynaklarda hakkında geniş bilgi bulunmaktadır.

Hasan, çeşitli vesilelerle Mısır'dan ayrıldığında kardeşi Muhammed'e niyâbet etmiş ve yeğeni Unûcur'un hâkimiyeti zamanında da mühim görevler ifa etmiştir.

Hüseyin ise, Suriye'deki hâkimiyet mücadelesi sırasında, Ihşidiler'le İbn er-Râik arasındaki savaşta ölmüştür.

Ubeydullah'a gelince: Onun hakkındaki bilgiler çok daha azdır. Babalarının hapiste ölümünden sonra, Muhammed ve Ubeydullah da serbest bırakılmışlardı. İki kardeş, babalarının öldürülmesinden mesul tuttukları vezir el-Abbâs b. el-Hasan'dan intikamlarını aldıktan sonra Bağdat'tan kaçtılar. Muhammed Suriye'ye doğru gitti ve Ubeydullah da Sâcoğullarından Azerbaycan hâkiminin yanına kaçtı. Ubeydullah'ın hayatının bundan sonraki kısmı hakkında malesef bilgimiz yoktur.

c) Muhammed b. Tuğc'un Mısır Valisi Oluncaya Kadarki Hayatı:

Muhammed b. Tuğc, 268 yılı Receb ayının ortasında (8 Şubat, 882), Bağdat'ın Kûfe caddesindeki bir evde dünyaya geldi. Kendisinin çocukluk ve delikanlılık devirlerine ait bilgimiz yoktur. Ancak, yüksek dereceli bir komutanın oğlu olması hasabiyle onun iyi bir asker olarak yetiştirildiğinde şüphe yoktur. Tuğc'un bildiğimiz dört oğlundan sadece Muhammed'in bir devlet kurmasında, bahtı kadar şahsî kabiliyet, liyakat ve yetişmesinin de tesiri olduğu muhakkaktır.

Yukarıda Muhammed'in babası ve kardeşi ile birlikte Bağdat'ta hapsedildiğini, babasının hapiste katledilmesinden sonra kardeşiyle serbest bırakıldığını, babasının ölümüne sebep olan vezir el-Abbas b. el-Hasan'dan öçlerini aldıktan sonra Bağdat'tan kaçtıklarını, Ubeydullah'ın Sâcoğulları'na ve Muhammed'in de Suriye'ye doğru gittiğini belirtmiştik.

Muhammed, Suriye çöllerinde bir müddet dolaştıktan sonra Mısır valisi Ebû Mansur Tekin ile temasa geçti: Bundan sonra Muhammed'in yıldızı parlamaya başladı. Ebû Mansur Tekin Muhammed'e, el-Ahvaf şehrinin valiliğini verdi. Muhammed, Fatımiler'in Mısır'ı istilâlarına bütün gücü ile karşı koydu ise de, Tekin ile arası açılarak (929-930) Suriye'ye kaçtı. Orada, Dımaşk ile Hicaz arasındaki yolları kese-

rek hacıların ağır can ve mal kaybına sebep olan Bedevîleri ve diğer bozguncu unsurları sindirerek hacıların korunmasında büyük hizmet ifa etti.

Muhammed b. Tuğc'un bu güzel hizmetleri, halifenin kulağına varmış olmalıdır ki, Muhammed önce er-Remle'ye (928) ve ardından da Dımaşk'a (930) vali tayin edildi. Suriye halkı, Muhammed'in idaresinden çok memnun kaldı. Bu sayede Muhammed de Suriye'de kendisine sağlam bir yer edindi. Kardeşleri ve ailesinin bütün mensupları Dımaşk'ta onun etrafında toplandılar. Burada büyük ve güçlü bir ordu teşkil etti. Mısır'da yaşamış, bu ülkenin kaynak ve servetinin zenginliğini yakından görmüş birisi olarak Muhammed'in gönlünde bu ülkeye hâkim olma emeli yatıyordu. Ancak vali Ebû Mansur Tekin'in sağlığında bunu gerçekleştirmesi mümkün değildi. Çünkü Ebû Mansur Tekin, hem asker ve hem de sivil halk tarafından sevilen dirâyetli biriydi. Fakat Ebû Mansur Tekin'in vefatı ile (15 Şubat, 933) Muhammed'in önündeki bu engel kalktı ve Mısır'ın kapıları ona açıldı. Ama yine de o, Mısır'a hâkim olmak için görüldüğü gibi epey uğraşmak mecburiyetinde kaldı.

MUHAMMED B. TUĞC DEVRİ (935-946)

a) Muhammed b. Tuğc'a «Ihşid» Ünvanının Verilmesi:

Muhammed b. Tuğc'un ikinci defa Mısır valisi oluşunu, yukarıda tafsilâtı ile anlatmıştık. Halife er-Razi Billah (934-941), bu defa Mısır'ın Harac teşkilâtını da doğrudan doğruya Muhammed'e bağlamıştı. Halbuki Tolunoğulları Devleti'nin yıkılmasından bu yana, otuz yıldır Harac, Şurta, Berid gibi mühim görevlerin bir elde toplanmasına gayret gösterilmişti. Harac'ın da Muhammed'e verilmesi, muhtemelen, Mısır'ın idarî ve iktisadî durumunun fevkalâde bozulmuş olup, ayrı ayrı baş çeken kişilerce durumun düzeltilmesinin âdeta imkânsız hâle gelmiş bulunması ile alâkalı olmalıdır.

939 yılı Haziran-Temmuz ayında vezir Ebu'l-Feth el-Fazl b. Cafer b. Muhammed b. el-Furat, halifenin elçisi olarak Mısır'a gelip, Muhammed b. Tuğc'a hil'at ve hediyeler getirdi. Muhammed hil'atı giyip yer öperek mutat merasimi icrâ etti. Halife er-Razi, Muhammed b. Tuğc'a *el-Ihşîd* (veya el-Ihşîz) ünvanını da vermişti. İbn Tagribirdi, *Ihşîd* ünvanını açıklarken bunun «*Fergana meliklerinin ünvanı*» olduğunu özellikle belirtmekte ve bu kelimenin Fergana dilinde *Melikü'l-Mülûk* (Meliklerin Meliki) anlamına geldiğini söyleyerek bunun ehemmiyetini tebârüz ettirmek için diğer ülkelerin hâkimlerinin unvanlarını saymaktadır (Afşin, Hakan, Sâman, Sûl, Kayser, Kisrâ, Necaşi, Fir'avn, Sultan vb.). Bu ünvanın Muhammed'e verilmesi, tesadüfî olmayıp, daha önce de zikrettiğimiz gibi, onun «Fergana meliklerinin soyundan» gelmiş olması ile alâkalıdır. Bundan sonra bu ünvan, Muhammed'in adının yerine geçmiş ve onun kurduğu devlete de alem olarak günümüze kadar devam edegelmiştir.

b) Ihşid Muhammed b. Tuğc'un Mısır ve Suriye Hâkimiyeti:

a) Mazeraîler'in Nüfuzlarının Kırılması:

Tolunoğulları Devleti'nin yıkılmasından sonra Mısır'ın idaresinin valiler ve ordu komutanları arasında paylaşıldığı sırada kuvvetli bir aile ortaya çıkarak bu ülkenin idaresinde büyük ölçüde söz sahibi olmuştu. Bu aile Mazeraîler (el-Mazeraiyûn) idi. İran asıllı olan bu aile,

Irak'tan Mısır'a gelmiş, gerek Tolunoğulları döneminde ve gerekse onlardan sonra Mısır'da büyük nüfuz kazanmıştı. Bu nüfuz sayesinde bazı mühim görevleri de elde etmişlerdi. Bunlardan İbn Zunbur diye meşhur olan Ebû Ali el-Hüseyin el-Mazeraî, Mısır'ın tekrar doğrudan Abbasîler'e bağlanmasından sonra bu ülkenin *Âmilü'l-Harac*'ı (mâliye teşkilâtının başındaki kişi) olmuş ve böylece Mazeraîler bu devirde Mısır ve Suriye'nin iktisadî kontrolünü tamamen ellerine geçirerek bu sayede büyük servet toplamışlar ve bu servet sayesinde de, Ihşidiler Devleti'nin kuruluşu esnasında Mısır'ın idaresinde söz sahibi olmuşlardı. Bu sebeple Mazeraîler, başlangıçta Muhammed b. Tuğc'a büyük mukavemet gösterdiler. Çünkü bu ülkenin idaresine hâkim olarak büyük servet toplayan bu ailenin menfaatlarını haleldâr edecek olan hangi kuvvet olursa olsun ona karşı çıkmaları tabii idi.

Buna karşılık Muhammed b. Tuğç da halifenin veziri Ebu'l-Feth el-Fazl Cafer b. Muhammed b. el-Furat ile Mazeraîler arasındaki ezeli düşmanlıktan yararlanarak İbnü'l-Furat'ı Mısır'a davet etti. Vezir İbnü'l-Furat da Mısır'daki Mazeraîler'in nüfuzunu kırmak ve mallarını müsadere etmek için Mısır'a gelmekte tereddüt göstermedi. Ihşid, halife ve vezirini arkasında alarak Mazeraîler'in nüfuzunu kırmakla, sadece Mısır'daki kuvvetli bir rakipten kurtulmakla kalmadı. Aynı zamanda müsadere neticesinde elde ettiği büyük servetle Mısır'daki durumunu kısa zamanda sağlamlaştırma imkânına da kavuştu. Kaynakların bu konuda çeşitli meblâğlar vermelerine rağmen, bu servet akıl almaz miktara ulaşmaktadır.

b) Muhammed b. Raik ile Mücadele ve Suriye'de Hâkimiyetin Tesisi:

Ihşid, kısa zamanda Mısır'da durumunu sağlamlaştırdı ise de onun hâkimiyetini tehdit eden esas tehlike Mısır'da değil, Suriye'de idi. Abbasî hilâfetinin zaafından yararlanarak başgösteren bu tehlikelerin bir kısmı bizzat hilâfet merkezi Bağdat'tan ve bir kısmı da Abbasîlerden ayrılan ve devamlı olarak birbiriyle çatışıp duran küçük beyliklerden kaynaklanıyordu. Muhammed b. Tuğc'un karşısındaki bu tehlikelerin birincisi, Abbasî Devleti'nin Emirü'l-Ümerâsı olan Muhammed b. Raik idi. Bu sıralarda Emirü'l-Ümerâ'lık fevkalâde ehemmiyet kazanmış olup bu makamı elinde tutan kişi gerek hilâfet merkezinde ve gerekse buraya bağlı olan civar bölgelerde, idarî ve mâlî sahalar başta olmak üzere, devlet idaresinde büyük ve geniş nüfuz sahibi olmuştu. Bizzat halifeler de bundan şikayetçi idiler.

Muhammed b. Raik, 936 yılında Bağdat'ta Emirü'l-Ümerâlık'ı ele geçirmişti. Başta vezirlik ve divânlar olmak üzere herşey onun kontro-

lü altındaydı. Bu makamların sadece ismi var olup esas güç, İbn Raik'in elinde idi. Ancak onun rakiplerinden birisi de iki yıl sonra bu makamı ondan zorla almıştı. Bu yüzden fırsat kollayan İbn Raik, Halife er-Râdi'nin Hamdâniler'le savaş için Bağdat'tan ayrılmasından yararlanarak Bağdat'a kapanmış ve halife kendisine Harran, Urfa ve diğer bazı bölgelerin valiliğini vermediği müddetçe şehri terketmeyeceğini bildirmişti. Ancak İbn Raik'in bu uzak yerlerin valiliği ile yetinmeyeceği açıktı. O, buraların Suriye ile hemhudut olmasından yararlanarak nüfuzunu burada da yaymak ve stratejik bakımdan mühim ve zengin olan bu bölgeye de hâkim olmak istiyordu.

Suriye'nin büyük bir kısmı bu esnâda Ihşid'e bağlı olup, onun adına Bedr b. Abdullah bu bölgeyi idare etmekte idi. Suriye'nin, Mısır'a Doğu'dan gelecek hücumlar için kapı durumunda olduğunu ve bütün tarih boyunca Mısır'a doğu tarafından gelen tehdit ve istilâların bu kapıdan vukûbulduğunu göz önüne alacak olursak, Ihşid'in de İbn Raik'in niyet ve gayelerini bilen birisi olarak, bu bölgeye sadece oradaki nüfuzunu devam ettirdiği bir yer olarak değil, bizzat Mısır'daki hâkimiyetini emniyet altında tutan stratejik bir bölge olarak bakıp hesabını ona göre yaptığını tahmin edebiliriz.

İbn Raik, Ihşid'i Suriye'den çıkarmak için korkutmakla işe başladı. Ona elçi göndererek, Suriye'nin haracını kendisine göndermesini istedi. Böylece o, Suriye'nin kendisine tâbi olduğunu ve Ihşid'in kendisine niyâbeten oraya hükmetmekte olduğunu imâ ediyordu. Bu ilk merhalede Ihşid akıllıca davranarak, İbn Raik gibi kuvvetli bir komşu ile silahlı bir çatışmaya girmekten dikkatle kaçındı. Çünkü o, Mısır'daki hâkimiyetini tamamen sağlamlaştırmak için bütün imkân ve gücünü oraya sarfetmek mecburiyetindeydi. Bu sebeple Ihşid, İbn Raik'in istediği meblâğı ona gönderdi. Fakat İbn Raik, esas amacının para olmayıp, oradan Mısır'a sıçrayabilmek için Suriye'yi ele geçirmek olduğunu ortaya koydu. Suriye'ye hücum ederek orada Ihşid adına valilik yapan Bedr b. Abdullah'ı yendi (938) ve kuzeydeki Halep ve Hıms gibi büyük şehirlerden başlayarak Filistin'in güneyindeki er-Remle'ye kadar olan bölgeleri istilâ edip el-Ariş'e kadar uzandı.

Ihşid, Muhammed b. Raik'in bu hareketini halifeye şikâyet etti. Fakat halifelik bu esnâda iki valisi arasındaki silahlı çatışmayı halledemeyecek kadar zayıftı. Ihşid'in önünde Muhammed b. Raik ile savaşmaktan başka yol kalmamıştı. Bu sebeple Ihşid, kardeşi el-Hasan'ı Mısır'da kendisine nâib olarak bırakıp, ordusunun başında Suriye'ye doğru yürüdü (Ekim, 939). Donanmasına ait bazı gemileri de sahilden kendisini desteklemesi için Suriye kıyılarına sevketti. İki taraf arasında vukû bulan ufak-tefek çatışmalardan sonra, emirlerden el-Hasan b.

Tahir b. Yahya el-Alevî'nin araya girmesiyle iki taraf arasında anlaşma yapıldı. Buna göre Ihşid, Taberiye'den itibaren kuzeyi Muhammed b. Raik'e bırakıyordu.

Bu anlaşmadan sonra Ihşid Mısır'a döndü. Ancak daha Fustat'a varmamıştı ki (Şubat, 940), İbn Raik'in anlaşmayı bozarak Dımaşk'tan Mısır'a doğru harekete geçtiğini haber aldı. Bunun üzerine çabucak geri dönen Ihşid, el-Arîş'te İbn Raik ile savaştı (Mayıs, 940). Savaşın başında Ihşid'in sağ kolu hemen bozuldu ise de Ihşid merkezde sebat ederek kahramanca savaştı ve neticede İbn Raik'i yenerek beşyüz kadar askerini de esir aldı. Ne var ki, kendi kardeşi el-Hüseyin b. Tugc da takip esnâsında, İbn Raik tarafından öldürülmüştü. Savaştan sonra İbn Raik Dımaşk'a, Ihşid de er-Remle'ye çekildiler.

Dımaşk'a çekilen İbn Raik oğlu Muzâhim'i Ihşid'e göndererek, kardeşinin ölümünden duyduğu üzüntüyü dile getirip, olup-bitenlerden dolayı özür diledi. İbn Raik, Ihşid'in kardeşi el-Hüseyin'i mumyalatıp kefenlettirerek oğlu Muzâhim ile birlikte Ihşid'e göndermiş ve «*el-Hüseyin'i öldürmek niyetinde olmadığına yemin ederek eğer Ihşid isterse, onun yerine oğlu Muzâhim'i fidye olarak almasını*» istemişti. İbn Raik'in barışı bozarak savaşa ve kardeşinin ölümüne sebep olan kişi olmasına rağmen onun bu davranışı Ihşid'i memnun etti. Muzâhim'i çok iyi karşılayan Ihşid, ona hil'at verip ikramda bulunduktan sonra babasına geri gönderdi. Bu sayede iki taraf arasındaki barış da kolayca sağlandı. Buna göre İbn Raik, er-Remle'yi Ihşid'e bırakıyor ve Ihşid de İbn Raik'e yıllık yüzkırkbin dinar ödemeyi kabul ediyordu. er-Remle'nin kuzeyinden itibaren Suriye'nin geri kalan kısmı da İbn Raik'in oluyordu. Ayrıca her iki taraf da aldıkları esirleri salıvereceklerdi. Anlaşmadan sonra İbn Raik Dımaşk'a ve Ihşid de Fustat'a döndü (8 Ekim).

Bu anlaşmadan bir müddet sonra Abbasî Halifesi er-Râzî Billah vefat etmiş (Ocak, 941) ve kardeşi el-Muttaki Billah İbrahim'e halife olarak biat edilmişti. Yeni halife de Ihşid'i Mısır valiliğinde bıraktı. Böylece Ihşid'in Mısır'daki durumu daha da kuvvetlendi. Bağdat'taki değişikliklerden istifade eden İbn Raik de tekrar Emîrü'l-Ümerâ'lık görevine Jönmüştü. Ancak onun bu görevi uzun sürmedi. Hamdanîler'le yaptığı savaş esnasında Musul'da öldürüldü (942).

İbn Raik'in öldürülmesini; Suriye'yi tekrar ele geçirmek için iyi bir fırsat sayan Ihşid, sür'atle oraya yürüdü (Mayıs, 942) ve Dımaşk'a girdi. Bu seferi sırasında kardeşi Ebu'l-Muzaffer el-Hasan'ı Mısır'da nâib olarak bırakmıştı. Ihşid, Suriye işlerini düzene koyup burada da nüfuzunu tesis ettikten sonra Mısır'a döndü (23 Ocak, 943).

c) Ihşid'in Abbasi Halifeliği ile Münasebetleri :

Ihşid Mısır'a döndükten sonra, oğlu Ebû'l-Kâsım Unûcur'un veliahtlığını kabul ettiklerine dâir bütün ordu komutanlarıyla askerlerden ve Mısır halkından biat aldı (30 Ağustos, 943). Bu icraatı Ihşid'in Mısır'da kendisini ne derecede kuvvetli hissettiğini gösterdiği kadar, kendisinden sonra evlâdının tevârüs edeceği bir sülâlenin devamını sağlayacak tedbirleri almağa başladığını da gösterir.

Kendisinden sonra oğlunun veliahtlığını ilân eden ve bunun için askerlerden ve halktan biat alan Ihşid'in bu karar ve icraatı karşısında Abbasi hilafetinin tutumunun ne olduğunu kesin olarak bilemiyoruz. Bu konuda kaynaklar, tam suskunluk içindedirler. Ancak göründüğü kadarı ile bu sıralarda Abbasi halifesi, vilâyetlerde cereyan eden hâdiselerden daha ziyade, hilâfet merkezinde, emirler arasında cereyan eden olaylarla meşgul idi. Halife o kadar acz içinde idi ki, el-Muttaki Ihşid'e elçi göndererek, kendisini sıkıştırarak Bağdat'ı terk edip Musul'a göçe zorlayan Emîrü'l-Ümerâ Tüzün'ü, Ihşid'e şikâyet ediyor ve Tüzün'e karşı ondan yardım istiyordu. Ancak el-Muttaki'nin bu karara, Hamdanîler'in kendisine yardım için gönderdiği kuvvetin Tüzün'e yenilip, artık onların kendisine bir fayda sağlayabileceklerinden ümidini kestikten sonra vardığı anlaşılıyor.

el-Muttaki, kendisinden hangi sebep ve şartlar altında yardım istemiş olursa olsun, bu daveti alır-almaz Ihşid, kardeşi Ebu'l-Muzaffer el-Hasan'ı Mısır'da nâib olarak bırakıp, halife ile buluşmak üzere Suriye'ye hareket etti (Mart, 944). Rakka'da vuku bulan buluşmada Ihşid halifeye değerli hediyeler ve para takdim ederek büyük saygı gösterdi. Halifeye; «*Ey mü'minlerin emiri! Ben sizin kölenizim. Babam da köleniz idi. Türklerin* (Bağdattaki askerleri kastediyor) *yaptığı zulüm ve kötülükleri gördünüz. Lütfen benimle Suriye'ye ve Mısır'a geliniz. Oralar sizindir ve orada canınızdan emin olursunuz*» diyerek Halifeyi kendisi ile Mısır'a gelmeye ve orada ikamet etmeğe davet etti ise de Halife bunu kabul etmedi. Bunun üzerine Ihşid; «*Öyle ise burada* (er-Rakka) *ikamet ediniz. Ben size para ve asker veririm*» dedi. Ancak halife bu teklifi de kabul etmedi. Ihşid vezir İbn Mukle'ye dönerek; «*Benimle geliniz*» dedi. Fakat İbn Mukle de halifeden müdârâ ederek teklifi kabul etmedi. Kaynaklar, İbn Mukle'nin daha sonra bu kararından pişmanlık duyduğunu ve; «*Keşke Ihşid'in tavsiyesini kabul etseydim*» dediğini yazarlar.

Halife, Ihşid'in kendisiyle Mısır'a giderek orada ikamet etmesi teklifini kabul etmemesine rağmen onun kendisine olan bağlılık, samimiyet ve dürüstlüğünü de boşa çıkarmadı. Ihşid'e; «*Otuz yıllığına Mı-*

sır'ı sana verdim. Senden sonra da oğlun Unûçur'u vellaht yaptım.» diyerek onu mükâfaatlandırdı. Bu, halifenin, «*Mısır'da Ihşid'den sonra oğullarının tevarüs edeceklerine muvafakati*» demek olup, bu ise Ihşid'in yıllardanberi fiili olarak elde etmek istediği netice idi.

Halife, Tüzün'ün kendisini Bağdat'a daveti üzerine oraya dönerken, halifeye veda eden Ihşid de ülkesine yöneldi ve Dımaşk'a geldi. Önce el-Hüseyin b. Lü'lü'yü kendisine niyâbeten buraya vali tayin etti ise de bir müddet sonra onu Hıms'a nakletti ve Dımaşk'a da Ye'nis el-Mûnisî'yi tayin ederek Mısır'a geldi (23 Aralık, 944).

Ihşid'in halifeyi Mısır'a davet ederken gerçek niyetinin ne olduğunu bilemiyoruz. Bilindiği gibi Tolunoğlu Ahmed de halifeyi Mısır'a davet etmiş, ancak o da bunda muvaffak olamamıştı. Her iki davet için de; «*Eğer kabul edilseydi ne olurdu?*» gibi bir faraziye yürütmek istemiyoruz. Ancak gerek Tolunoğullarının ve gerekse Ihşidiler'in Mısır'ı Abbasî hilâfetinin merkezi yapma arzuları başarısızlıkla neticelenmiştir. Bu rüya Bağdat'ın 1258 yılında Moğol İstilâsı'na uğramasından sonra, Memlûkler tarafından gerçekleştirilmiştir.

Halife el-Muttaki ise, Bağdat'a döndükten kısa bir müddet sonra Tüzün tarafından hal' edilerek yerine el-Müstekfî Billah İbrahim halife ilan edildi. Bu değişiklik, Ihşid'in Bağdat Abbasî halifeliği ile olan münasebetleri üzerinde menfî bir tesir yapmadı. el-Müstekfî (944-946) de Ihşid'in valiliğini tasdik ettiği için münasebetler dostça devam etti. Böylece el-Müstekfî'den sonraki halife el-Mutî' zamanında da (946-974) bu münasebetler dostça devam etti.

Ihşid, 940 yılından itibaren bastırdığı sikkelerde, halifenin adının yanında kendi adını da yazdırıyordu. Bu şüphesiz onun, kendisini Bağdat Abbasî Halifeliği'ne bağlayan zayıf ipi koparmadan, istiklâlini devam ettirme arzusunun bir işareti sayılmalıdır.

d) Ihşid'in Hamdanîlerle Münasebeti :

Gördüğümüz gibi Ihşid, önce Muhammed b. Raik ile barış yapmış ve arkasından da İbn Raik'in ölümü ile Suriye'de hâkimiyetini kurmuş idi. Ancak Ihşid için Suriye meselesi, yalnızca İbn Raik ile tamam olmuyordu. Bu sırada Suriye'nin kuzeyinde ve el-Cezire'de yeni ve kuvvetli bir unsur ortaya çıkmıştı. Bu unsur Hamdanîlerdi. Hamdaniler İbn Raik'in Bağdat'a gitmesinden sonra onun idaresi altındaki bölgeleri ele geçirmişler ve İbn Raik'i de öldürmeye muvaffak olmuşlardı.

Hamdaniler bundan sonra nüfuzlarını Suriye'de yaymağa başladılar ve bu onları Ihşidîlerle karşı karşıya getirdi. Gördüğümüz gibi el-Muttaki Ihşid ile görüşmesinden sonra Bağdat'a döner dönmez, Sey-

füddevle Ali b. Abdullah b. Hamdan, Halep üzerine yürüyerek Ihşid'in buradaki nâibi Ye'nis el-Münisi'nin elinden bu şehri zorla aldı. Arkasından da Dımaşk üzerine yürüdü. Ihşid bu durumda halife el-Muttaki'ye elçi göndererek Seyfüddevle'yi şikâyet etti. Ancak halife, bu konuda karar alabilecek durumda değildi. Ihşid'e bazı hediyeler ve hil'at göndererek onun gönlünü almaktan başka bir şey yapamadı. Bu durumda Ihşid'in önünde hukukunu korumak için kuvvet kullanmaktan başka çıkar yol kalmamıştı. Bu sebeple kölesi Kâfur komutasında bir orduyu Suriye'ye gönderdi. Seyfüddevle Kâfur'u er-Remle'de karşılayarak savaştı ise de yenilerek önce Hıms'a, arkasından da Hama'ya kaçtı. Kâfur da onun peşine düştü. Âsi nehri kıyısında iki kuvvet arasında vukubulan ikinci savaşta Kâfur'un yenilmesi üzerine Ihşid Suriye'ye gitti. Kuzey Suriye'de vukubulan çarpışmalarda her iki taraf da yekdiğerine üstünlük sağlayamadı ve neticede barış yapıldı (945).

Buna göre Hıms, Halep ve Antakya'ya kadar olan bölgeler Seyfüddevle'nin ve Hıms'ın güneyinden itibâren Suriye'nin geri kalan kısmı da Ihşidiler'in olacaktı. Bu barışı pekiştirmek için Seyfüddevle Ihşid'in kardeşinin kızı ile evlendi.

Buna rağmen Seyfüddevle ile Ihşid'in arası tekrar açıldı. Ihşid kölesi Kâfur ve Fâtik'i onunla savaşmak üzere gönderdi. Daha sonra kardeşi Ebu'l-Muzaffer el-Hasan b. Tuğc'u Mısır'da nâib olarak bırakıp, kendisi de onların arkasından yürüdü (Mart, 945). Kınnesrin yakınında yaptığı savaşta Seyfüddevle'yi yenerek Haleb'i ondan aldı. Ancak bir müddet sonra el-Muttaki'nin hal' edilip el-Muti Lillah'ın halife olduğu (9 Mayıs, 946) haberi geldi. Halife el-Muti de Ihşid'in Mısır ve Suriye valiliğini tasdik etti. Ihşid bundan sonra Dımaşk'a döndü ve burada hastalanarak vefat etti (25 Temmuz, 946).

e) Ihşid Muhammed b. Tuğc'un Şahsiyeti

Ihşid Muhammed b. Tuğc Mısır'da Tolunoğulları Devleti'nin yıkılmasından sonra, Bağdat'a ismen bağlı olarak müstakil bir devlet kuran ikinci Türk'tür. Atalarının ünvanı olan ve bu sebeple Abbasî Halifesi tarafından kendisine tevcih edilen *Ihşid* ünvanı bu devlete alem olmuş ve kurduğu devlete *Ihşidiler Devleti* denilmiştir.

Ihşid Mısır'da onbir yıl kadar hüküm sürmüştür. Kendisi heybetli, cesur, dirayetli, tedbirli ve harp sanatında mâhir bir kimse idi. Halkın kalbine korku salmıştı. Fevkalâde kuvvetli idi. Yayını kimse geremezdi. Askerlerine karşı çok cömertti. Giyim-kuşamı çok güzeldi. Merasimleri halifenin merasimlerinden daha gösterişli idi.

Memlüklerinin sayısı sekizbine ulaşmıştı. Askerlerinin sayısı ise dörtyüz bin idi. Kendisini korumada çok tedbirli idi. Bu sebeple ken-

disine hizmet edenleri otağının yanıbaşında yedirir içirir, hiç kimseye de güvenmezdi. Hattâ bazan hizmetçilerinin çadırında bile uyurdu. O uyurken, her gün bin memlûkü sıra ile onu korurdu. Öldüğü zaman altmış yaşında idi (ez-Zehebî ise altmışaltı demektedir. Bağdat'ta doğup Dımaşk'ta ölmüş ve Kudüs'te defnedilmiştir.

f) Ihşid Muhammed b. Tuğc'un Halefleri:

1 — Ebu'l-Kâsım Unûcur b. Ihşid Muhammed b. Tuğc (946-960):

Yukarıda Ihşid'in ölmeden önce oğlu Ebu'l-Kâsım Unûçur'u veliaht olarak tayin edip komutanlar ve askerlerle sivil halktan ona biat aldığını ve halife el-Muttaki'nin de bunu tasdik ettiğini belirtmiştik. Ihşid son Suriye seferine çıkarken onu halefi ilan ederek amcası el-Hasan'a emanet etmişti. Bu sebeple babası vefat ettiğinde Unûcur'un tahta çıkması için önündeki bütün yollar apaçıktı. Unûcur'un babası öldüğü sırada onbeş yaşında bir delikanlı olmasından doğan mesele de, Ihşid'in sarayında bulunan dirayetli ve güvenilir bir kişi sâyesinde halledilmişti. Bu kişi, Ihşid'in kölesi Ebu'l-Misk Kâfur'dan başkası değildi. Kâfur, efendisi Ihşid'in vefatından sonra ortaya çıkan meseleleri halletmek için onun oğullarını alarak Bağdat'a gitmiş ve halife nezdindeki teşebbüsleri sonucunda Mısır valiliğini, efendisi Ihşid'in oğulları adına tescil ettirmişti. Ancak bunu yaparken onun, arslan payını da kendisine çıkardığını görüyoruz.

2 — Ebu'l-Misk Kâfur:

Kaynaklar Ebu'l-Misk Kâfur'u vücudu eğri büğrü, dudakları sarkık, fevkalâde çirkin, hadım bir siyâhî köle olarak tasvir ederler. Bir köle tüccarı, onu on yaşlarında iken onsekiz dinara satın alarak Mısır'a getirmiş (922), birkaç el değiştirdikten sonra İbn Abbas el-Kâtib'e intikal etmiş ve günlerden bir gün İbn Abbas onu hediye ile o sıralarda Mısır valisi bulunan Ebû Mansur Tekin'in komutanlarından birisi olan Muhammed b. Tuğc'a göndermiş ve o da hediyeyi geri göndererek onun yerine Kâfur'u alıkoymuştu. Böylece Muhammed b. Tuğc'a intikal eden Kâfur, yeni efendisinin hizmetinde sür'atle yükselerek onun en yakını ve sırdaşı olmuştur. Öyle anlaşılıyor ki Kâfur, Ihşid'in son zamanlarına doğru onun nezdinde öyle bir mevki kazanmıştı ki ondan başka hiçbir devlet görevlisi, o derecede nüfuz sâhibi değildi. Kâfur, Ihşid'in vefatı ile sonuçlanan Suriye seferi esnasında da onun yanında bulunuyordu. Efendisinin vefatı üzerine (946) ortaya çıkan meseleleri bizzat hallederek oğlu ve veliahtı Unûcur'u tahta çıkarmış ve kendisi de onun adına işleri idare etmeye başlamıştır.

Kâfur, Mısır'a döndükten sonra devletin idaresini tamamen eline geçirdi. Unûcur'a yıllık dörtyüzbin dinar tahsis ederek geri kalan geliri istediği gibi harcamaya başladı. Harac teşkilâtının başındaki Ebu Bekr b. Muhammed bundan şikâyet etmeye başlayınca onu azlederek yerine Muhammed b. Ali el-Mazerai'yi getirdi. Bu, Ihşid'in nüfuzlarını kırdığı el-Mazerai ailesinin yeniden güçlendiğinin de bir delili idi.

Kâfur iç meselelerden henüz başını kaldırmıştı ki, Seyfüddevle Hamdaninin Ihşid'in ölüp yerine küçük yaştaki oğlunun geçmesinden istifade ederek Dımaşk'a yürüyüp şehri ele geçirdiği haberi geldi. Kâfur, Suriye'deki Ihşidi nüfuzuna yönelik bu tehlike karşısında, büyük bir ordunun başında hemen yola çıktı. Yanında Unûçur ve amcası el-Hasan b. Tuğc da vardı. Remle'de Ihşidiler ile Hamdaniler arasında meydana gelen büyük savaşta Seyfüddevle yenilerek kuzeye Hama'ya ve oradan da Rakka'ya kaçtı. Sonunda Ihşid ile yaptığı barış şartlarına uymayı kabul etmesi üzerine, Seyfüddevle ile barış yapıldı.

Ihşidî ordusunun Suriye'de bulunmasını fırsat bilen Galbun, başına topladığı gürûh ile Fustat'a girerek şehri ele geçirmişti. Ordunun dönmesi üzerine Galbun, kaçtı ise de Unûçur'un amcası el-Hasan'ın takibi neticesinde yakalanarak öldürüldü.

954 yılına kadar Kâfur, Ihşidî Devleti'ni sadakat ve doğrulukla idare etti. Ancak 954 yılında Unûçur, Kâfur'un ağırlığından bıkmış olarak, kendisinin rüşde ulaştığını ve devleti tek başına idare edebileceğini söyleyip Kâfur'un pençesinden kurtulmak istedi. Kaynaklar, Kâfur'u kıskanan bazı kişilerin Unûçur'a; *«Kâfur devleti bütün gelirine el koyup, orduyu tek başına idare etmektedir. Babanın nesi varsa ele geçirmiştir. Sen de onun esiri gibisin»* gibi sözlerle onu Kâfur'a karşı kışkırtıklarını zikrederler. Bu ve benzeri telkinlerle gittikçe Kâfur'dan soğuyan ve uzaklaşan Unûçur, kendisini av ve eğlenceye verdi. Hattâ Fustat'tan ayrılarak Remle'ye gitmeyi kararlaştırdı. Ancak annesi, oğluna bir kötülük yapar endişesiyle onun bu niyetini Kâfur'a bildirdi. Unûçur ile Kâfur'un arasına annesinin girmesi neticesinde bir fitne çıkması önlenerek durum eskisi gibi devam etti. Nihayet Unûçur, 960 yılı Aralık ayı sonu veya 961 yılı Ocak ayı başlarında öldü. Bu konuda kaynaklardaki tarihler çelişkilidir. 29 Aralık 960 ile 11 Ocak 961 tarihleri arasında muhtelif tarihler verilmektedir.

Unûçur, Mısır tahtına oturduğu zaman onbeş yaşında bir çocuk olması ve devletin dizginlerini Kâfur'un ele geçirmiş bulunması sebebiyle sadece ismen bir hükümdardı. Onun bu ismi hâkimiyeti ondört yıl kadar sürmüştür. Cenâzesi Kudüs'e götürülerek, babasının yanına defnedildi. İbn Tagribirdî Unûçur kelimesinin Arapça mânâsının «Mah-

mud» olduğunu söylemektedir ki bu dilimizde «*övülen, medhedilen, övülmüş kişi*» demektir.

3 — Ebu'l-Hasan Ali b. Ihşid Muhammed b. Tuğc (960-966):

Unûçur'un vefatından sonra yerine kardeşi Ebu'l-Hasan Ali, ağabeyisinin vefatından önce kendisini halef tayin etmesi üzerine, Kâfur başta olmak üzere babasının adamları ve ordunun ittifakı ile, Mısır hâkimi oldu. Halife el-Mutî Lillah da bunu tasdik etti. Ağabeyisi Unûçur zamanında olduğu gibi, işleri yine Kâfur yürütüyordu. Kâfur ağabeyisine tahsis ettiği gibi Ali'ye de yıllık dörtyüzbin dinar maaş bağlayıp, onu devlet idaresine zerre kadar karıştırmadı. Kâfur'un şevket ve kudreti Unûçur zamanındakinden daha da arttı. İsmen hâkim Ali ve fiilen hâkim Kâfur olmak üzere durum böylece devam etti.

Ali'nin ismen hüküm sürdüğü beş yıl; Mısır'da karışıklıkların arttığı, dâhilî ve hâricî durumun kötüleştiği bir devirdir. İçeride Nil'in suyunun azalması sonucu (962) kıtlık ve pahalılıktan halk perişan olmuş; dışarıda ise Batı'dan Fatımiler'in ve Güney'den Nubyalılar'ın hücumu şiddetlenmişti. Öte yandan Suriye'de Karmatîler ortalığı kasıp kavurmuşlardı. Bunlara ek olarak Ali ile Kâfur'un arasının açılması sebebi ile durum daha da kötüleşmişti. Fakat Kâfur o derece kuvvetli idi ki, Ebu'l-Hasan Ali'yi tecrid ederek onun başkaları ile görüşmesine mâni oldu. Münzevî bir hayat yaşamaya mecbur edilen Ali, ağabeyisinin hastalığına yakalandı ve 7 Ocak 966 tarihinde vefat etti. Onun cenazesi de babası ve ağabeyisininki gibi Kudüs'e götürülerek orada defnedildi. Ali'nin beş yıl kadar süren hâkimiyeti bir isimden ibaret olup, onun devlet idaresinde müsbet veya menfî bir etkisi olmamıştır.

4 — Ebu'l-Misk Kâfur el-Ihşidî (966-968):

Ali'nin vefatından sonra Mısır, birkaç gün hükümdarsız kaldı. Fakat Kâfur, bu birkaç gün zarfında da âdeti üzere ülkeyi idare etmeye devam etti. Ebu'l-Fazl Cafer b. el-Furat da ona yardım etti. Bu birkaç gün zarfında Kâfur, tahta kendisinin mi geçeceği yoksa Ali'nin oğlu Ahmed'i mi geçireceği konusunda da karara vardı. Kâfur, zaten fiilî olarak yirmi yıldır devleti idare eden kişi olarak, Ali'nin o sırada henüz dokuz yaşında bulunan oğlu Ahmed'i hükümdar ilan etmektense, doğrudan doğruya kendisini hükümdar ilan etmeyi daha uygun buldu. Ordu ve devlet ileri gelenlerinin oybirliği ile Mısır hâkimi oldu ve *el-Ihşidî* ünvanını aldı. Böylece o Ihşidîler ile olan irtibatını da koparmamıştı. Halife el-Mutî de Kâfur'un hâkimiyetini tasdik etti. Bu an-

dan itibaren Kâfur, resmen ve fiilen tek başına Mısır'ı idare etti. Onun bu seferki hâkimiyeti iki yıldan biraz fazladır. Ancak Kâfur hakkında hüküm verirken bu son iki yılı göz önünde bulundurmak doğru olmaz. Görmüş olduğumuz gibi Kâfur, efendisi Ihşid'in ölümünden beri Mısır'ın fiili hâkimi idi. Yirmi yıl süren bu müddet zarfında Kâfur, bir tarihçinin deyimi ile; «*mâhir bir siyasetçi, anlayışlı, zeki, akıllı ve dâhi bir idareci*» olduğunu ortaya koymuştur. Onun ne kadar mâhir bir siyasetçi olduğunu Abbasiler'le Fatımiler arasında varlığını sürdürmesi dahi göstermeğe yeter.

Kâfur cesur ve kararlı birisi idi. İhsanına nâil olmak için şairler, ona medhiyeler yazmışlardır ki, bunların başında meşhûr el-Mütenebbi gelir. Halk adâletinden ve takvasından dolayı onu seviyordu. Sabah-akşam halkın şikâyetlerini dinleyip, ihtiyaçlarını gidermek için divân'da otururdu. Öldüğü zaman hazinesinde birmilyon dinar'dan fazla nakit bulunmasına rağmen cömert birisi idi. Her yıl Hacc mevsiminde Hicaz'da dağıtılmak üzere para, yiyecek ve giyecek gönderirdi. Mutfağında her gün 1,5 ton kadar et, 500 tavuk, bin güvercin, 100 kaz, 500 kuzu, 100 oğlak, 500 sahan helva pişerdi. Tarihçinin dediği gibi Ebu'l-Misk Kâfur, «*Dünyanın harikalarından*» birisiydi.

DIŞ MÜNASEBETLER

a) Ihşidi-Abbasî Münasebetleri :

Bundan önceki sahifelerde, Ihşidiler'in Abbasîlerle olan münasebetlerinin dostça olduğunu görmüştük. Ihşidiler'in Abbasîler'e sadakatla bağlı olup müşterek menfaatlerin bunu gerektirdiği kadar, halifelerin kendilerini büyük emirlerin tahakkümünden kurtarmakla meşgul olmaları ve emirlerin birbirleriyle veya halifelerle bitip tükenmeyen mücadelelere girmiş bulunmaları da bunda müessir olmuştur. Bu mücadeleler, onlara Mısır veya başka bir yerle meşgul olmaya fırsat vermemiştir. Abbasî halifelerine Mısır veya Suriye camilerinde hutbe okunması ve Ihşidilere de kendilerinin Suriye ve Mısır'daki hâkimiyetlerinin halifeler tarafından tanınması yetmiştir. Böylece her iki taraf da birbirlerinden memnun kalmışlardır.

b) Ihşidi-Hamdanî Münasebetleri :

Bilindiği gibi Hamdaniler daha başlangıçtan itibaren, Fırat'tan Nil'e kadar uzanan sahada, kendileri için toprak kazanmak amaciyle hem Abbsiler ve hem de Ihşidiler'le çatışma içinde bulunmuşlardır. Bu sebeple Hamdanî orduları, Suriye'ye hücumlarını tekrarlamış ve Haleb'i nihaî olarak almayı başarmışlardır. Ancak güney'de Remle'ye kadar uzanmalarına rağmen Dımaşk'ı elde tutmaya muvaffak olamamışlardır. Böylece Hamdaniler'in nüfuzu Kuzey Suriye'ye münhasır kalmış, Ihşidiler ise Suriye'nin geri kalan mühim kısmında hükümlerini sürdürmüşlerdir.

c) Ihşidi-Bizans Münasebetleri :

Bizans İmparatorluğu, X. yüzyılda İslâm Devleti içinde cereyan eden bölünme ve ayrılıkları dikkatle takip ederek, VII. yüzyılda Müslümanlara kaptırdığı zengin eyâletleri kazanacağı zamanın gelmesini beklemeye devam etmiştir. Bizanslılar bu ümitle, Suriye'yi ele geçirmeyi, Haçlı Seferleri'ne kadar, bir an bile unutmamışlardır. Bilhassa Kudüs'ü geri alma ümidi, imparatorundan alelâde insanına kadar herkesin gönlünde yaşamasına rağmen X. yüzyılda Bizans, Suriye'ye karşı böyle büyük bir hücumu gerçekleştirebilecek kuvvette değildi. Bizans İmparatoru Romanos I. Lakapenos (920-944), Ihşid'in gücünü biliyor olmalıdır ki, Abbasî Halifesini görmezlikten gelerek, doğrudan ona el-

çi göndererek esirlerin mübadelesi ve fidye meselesini onunla görüşmüştür. Nakledildiğine göre Muhammed b. Tuğç, İmparatorun elçisine ikramda bulunmuş ve hediye göndermişti. Ihşid'in ölümünden sonra Kâfur da Bizans'a karşı aynı siyaseti devam ettirmiştir.

X. Yüzyılın ikinci yarısında Bizans'ın gittikçe kuvvetlenmesine mukabil, etrafındaki İslâm kuvvetlerinin bölünerek zayıflamaları, II. Romanos'u (959-963) Suriye'yi istilâya sevketmiş ve 962 yılında Bizanslılar Haleb'i ele geçirmişlerdir. Seyfüddevle el-Hamdani, Bizans hücumu karşısında âciz kalınca, Ihşidiler'den yardım istemiş ve buna icabet eden Ihşidi ordusunun Dımaşk'tan yola çıkması üzerine Bizanslılar, Haleb'i tahliye ederek çekilmişlerdir. Ancak Nikephor Phokas, Bizans tahtına çıkar çıkmaz (963), Kuzey Suriye'ye karşı hücumlara başlamış ve Seyfüddevle el-Hamdani'ye ağır darbeler indirmiştir. 966 yılında Suriye'ye akın düzenleyen Nikephor II. Phokas (963-969) Trablus'a kadar ilerleyerek ülkeyi yakıp yıkmıştır. Bizans ordusu, 969'da Antakya'yı istilâ etmiş ve arkasından Haleb'e yürümüştür. Ancak bu sırada Ihşidiler Devleti, can çekişmekte olduğu için buna karşı bir harekette bulunulamamıştır.

d) Ihşidi-Nubya Münasebetleri:

Bizans gibi, Ihşidiler'in güney komşusu Nubya da Hristiyan ülkesi idi. Müslümanlar Mısır'ı fethettikleri sırada Nubya'yı fethedememişler ve bundan sonra da Nubya Mısır'ın güney hududunda Hristiyan bir ülke olarak durumunu korumuştu. Nubyalılar, Mısır'daki herhangi bir zaaf anında hemen harekete geçiyorlar ve ele geçirmeyi amaçladıkları hayvan, zahire vb. yağmaladıktan sonra geri dönüyorlardı. Diğer taraftan Mısır hâkimleri de Nubya'ya köle temin ettikleri büyük bir pazar gözü ile bakıyorlardı. Tolunoğulları, Ihşidiler ve daha sonra da Fatımi ordularında, Nubya'dan celbedilmiş siyahîlerden müteşekkil çok sayıda askerî birlikler istihdam edilmiştir.

Unûçur zamanında, 951 yılında, Nubyalılar Mısır'ın güneyine bir akın yaparak fevkalâde tahribat yaptılar. Bundan beş yıl sonra da Nubya hâkimi, Asvan'a kadar uzanan bir akın icra etti. Kâfur, buna karşı bir ordu gönderirken, Nil ve Kızıl Deniz üzerinden de donanma sevketti. Böylece 957 yılında Nubyalılara büyük bir darbe indirildi. Ihşidi ordusu, çok sayıda esirle geri döndü. Fakat bu yenilgi Nubyalıları yıldırmadı. Ebu'l-Hasan Ali b. Ihşid Muhammed b. Tuğc zamanında Ihşidiler, doğudan Karmatîler, batıdan Fatımiler ve içeride de kıtlık sebebiyle iyice bunalmışlarken, güneyden hücuma geçtiler. Nubyalıların bu hücumunda, Fatımiler'in de parmağı vardı. Fatımiler, Ihşidiler'i zayıflatmak ve onları bir kaç cephede meşgul ederek bunaltmak amacıyla, Nubyalılar'ı sık sık Mısır'a hücuma teşvik etmişlerdir.

EBU'L-HASAN AHMED B. ALİ B. IHŞİD MUHAMMED B. TUĞC VE IHŞİDİLER'İN SONU

Kâfur'un öldüğü gün, Ihşid Muhammed b. Tugç'un torunu Ebu'l-Hasan Ahmed b. Ali Mısır hâkimi oldu (22 Nisan, 968). Ahmed o sırada henüz onbir yaşında bir çocuktu. Bu sebeple, Remle'de vali iken Karmatilerin hücumu üzerine Mısır'a kaçıp gelmiş olan el-Hasan b. Ubeydullah b. Tuğc, (Ahmed'in babasının amcasının oğlu) ordunun isteği üzerine Ahmed'in nâibi oldu. el-Hasan amcası Ihşid'in kızı Fatıma ile de evlendi ve hatipler camilerde Ahmed'in adından sonra onun adına da duâ etmeğe başladılar.

Kâfur'un ölümünden sonra Mısır'ın nizamı bozulmuştu. Bu sırada vezir Ebu'l-Fazl Cafer b. el-Furat idi. Vezir kötü birisi olduğu için, devlet ileri gelenlerini tevkif ediyor ve mallarını müsadere ediyordu. Üstelik askerlerin ücretlerini de azaltmıştı. Bu yüzden askerler de ondan nefret ediyorlardı. Bu sebeple el-Hasan veziri tevkif ederek mallarını müsadere etmiş ve durumu bir dereceye kadar yatıştırmıştı. Ancak el-Hasan da zalim birisi idi. Bu sebepten ondan memnun olmayanlar, Fatımi Halifesi el-Muizz Lidinillah ile yazışarak, ondan Mısır'ı teslim almak üzere asker göndermesini istediler. Malı müsadere edilenlerden Yakub b. Killis adında bir mühtedi de Mağrib'e el-Muizz'in yanına kaçarak, Mısır'ın içinde bulunduğu karışık ve zayıf durumu anlatmış ve onu Mısır'ı fethe teşvik etmişti.

Zaten Fatımiler Mağrip'de hâkimiyeti ellerine geçirdikleri andan itibaren gözlerini Mısır'a dikmişler ve bu ülkeyi ele geçirmek için seferler tertiplemişlerdi. Şimdi durumun her zamankinden daha müsait olduğunu gören el-Muizz, komutanı Cevher'i pek de kalabalık olmayan bir ordu ile (İbn Tagribirdi bin kişi veya daha fazla demektedir ki bu rakam çok daha kabarık olmalıdır) Mısır'a gönderdi. Cevher, İskenderiye yakınındaki Terrûce'de konaklayarak oradan kendilerini Mısır'a davet edenlere haber gönderip teslim olmalarını istedi. Onlar da mallarına ve canlarına dokunulmayacağına dair eman istediler. Cevher onlara müsbet cevap verdi. Bunu duyan Ihşidiler savaş hazırlıklarına başladılar. Cevher onlara bir mektup göndererek teslim oldukları takdirde, kendilerine bir kötülük yapılmayacağına dair söz verdi. Bu mek-

tubun müzakeresi sırasında Ihşidiler, birbirlerine düştülerse de neticede savaşmakta karar kıldılar. 30 Haziran 969 günü, el-Cize'de iki taraf arasında başlayan savaş bir müddet devam etti. Her iki taraf da canını dişine takarak savaştı ise de Ihşidiler daha fazla zayiat vererek eman dilediler. Cevher'in eman vermesi üzerine halk sakinleşip çarşılar açıldı ve bir gün sonra da muzaffer Fatımi ordusu Cevher komutasında Fustat'a girdi (2 Temmuz, 969).

Bu andan itibaren; Mısır, Hicaz, Yemen ve Suriye'de Abbasiler adına okunan hutbe, Fatımiler adına okunmaya başladı. Ihşidi Devleti de tabiatiyle son buldu. Ihşidiler Devleti'nin yıkılması, Tolunoğulları Devleti'nin yıkılması gibi sadece bir hânedan değişikliği değildir. Bunun neticesinde Fatımiler idare merkezlerini Mısır'a taşımışlar ve Mısır ve Yakın-Doğu'nun siyasi ve içtimaî yapısında büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Fatımilerin bu saydığımız bölgelerdeki hâkimiyeti ikiyüz yıl sürdükten sonra Zengiler marifetiyle buralar tekrar Abbasiler lehine kazanılmıştır.

Cevher, Fustat'taki Ihşidi ailesi mensuplarını tevkif etti. O sırada Suriye'de bulunan el-Hasan de Cevher'in komutanı Cafer b. Felah ile yaptığı savaşı kaybederek yakalandı. Mısır'da yaptığı zulümler sebebiyle teşhir edildikten sonra, ailenin diğer mensupları ile bir araya konuldu. Cevher, Ihşidi ailesi mensuplarını bir gemiye doldurarak Halife el-Muizz'e gönderdi.

Böylece Mısır'da otuzdört yıl müddetle bağımsız bir hayat sürmüş olan Ihşidiler Devleti de son buldu.

III — IHŞİDİLER DEVRİNDE MISIR'IN İÇTİMAİ, İDARİ, İKTİSADİ, ASKERİ VE KÜLTÜR DURUMU

a) İçtimaî Durum :

Her toplumda idareciler, içtimaî yapının en üstünde yer alırlar. Bu yüzden Ihşidîler devrinde Mısır cemiyetinde de Ihşidîler Ailesi toplumun en üst tabakasını teşkil ediyordu.

Ihşid Muhammed b. Tuğc ve aile fertleri, Tolunoğullarının Mısır'da ne kadar fazla sevilip sayıldığını bildiklerinden, kendileri de onlar gibi olmaya özeniyorlardı. Ihşid hususî ve resmî hayatında, merasimlerinde ve her işinde Ahmed b. Tolun'u kendisine örnek ittihaz etmişti. Kendisi eli sıkı birisi olmakla birlikte, sırf bu yüzden, gösteriş için lüzumlu hiç bir masraftan kaçınmıyordu. Yine aynı sebeple, 936 yılından itibaren bir hipodrom yaptırmış, pek çok cins at, yırtıcı kuş vb. beslediği gibi, güzel cariyelerinin yanı sıra çok sayıda köle edinmiş, âlimlere ve şairlere yakınlık göstermiş ve onlara ihsanda bulunmuştur.

Ihşid için bu söylediklerimizi, onun ailesinin diğer fertleri için de aynen söyleyebiliriz. Bir farkla ki, oğulları Unûçur ve Ali ile torunu Ahmed küçük yaşta hükümdar olmuşlar ve uzun müddet hüküm sürememişlerdir. Kâfur ise, uzun müddet devleti idare etmiştir. Bu yüzden Kâfur'un sarayı ve yaşayışı diğerlerine örnek sayılabilir. Kâfur'un sarayında dörtbin köle hizmet etmekteydi. Bunların iki bini Rum, binseksen'i Türk ve geri kalanları ise melez ve siyahîlerdi.

Bu hükümdar ailesinden sonra Hz. Muhammed (s.a.v.)'in neslinden gelen Eşraf geliyordu. Eşraf'ın hususî bir statüsü olup, bunların işlerini yürüten bir de «*Nakîbü'l-Eşrâf*» vardı. Eşrafın avâm ve havâss arasında yüksek bir mevkii vardı. Cemiyette önde gelen guruplar arasında zengin tüccarlar üçüncü sırada idiler ki, bunların başında söylediğimiz gibi Mazeraîler geliyordu.

Bu imtiyazlı grupların dışında kalan ve büyük çoğunluğu teşkil eden halk (avam) tabakası hakkındaki bilgilerimiz ise çok azdır. Şehir ve köylerde yaşayan bu halkın, asırlardan beri yaşayageldikleri hayat tarzını devam ettirdiklerini söyleyebiliriz.

İdarecileri ve idare edilenleri bir araya getiren vesileler ise, bayramlar ve törenlerle hususi günlerdi. Bayramlar sadece müslümanlara has olmayıp Hristiyanların da bayramları vardı. Bütün halkın, din farkı gözetilmeksizin, coşku ile kutladığı günler de vardı ki, bunların başında Nevruz ve Nil'in taşması ve sedlerin açılması geliyordu.

b) İdarî Durum :

Ihşidiler, Abbasî halifeliğine bağlı olmakla birlikte, bu bağ şekli bir bağ olup, Ihşidiler'in istiklâl ve hürriyetlerini tahdid edecek fiilî ve zorlayıcı bir bağ değildi. Ihşidiler hernekadar Abbasî Hilâfeti'ne bir miktar para gönderiyor idiyseler de bu muntazaman gönderilen bir para olmayıp, sembolik bir mahiyetteydi. Kaynaklarda bu paranın zor karşısında gönderildiğine dair kesin bir işaret yoktur.

Bu esas dahilinde Ihşidiler, müstakil bir hükümdâr gibi hareket ediyorlar ve bu istiklâle uygun idari tedbirleri alıyorlardı. Hattâ onlar, hususî ve resmî hayatlarında ve idarî nizamlarında, bilerek ve isteyerek Abbasîleri taklit ediyorlar ve onlara benzemeye gayret ediyorlardı.

329 (940/941) yılında Muhammed b. Tuğc'un darbettirdiği sikkenin üzerinde Halifenin adı yazılmadan «*el-Emîrü'l-Ihşid Muhammed b. Tuğc*» ibâresinin bulunması da bunun bir tezahürüdür. Değilse Halife'nin adının bir unutkanlık veya hatâ eseri olarak yazılmamış olduğunu düşünmek hatâ olur.

Böylece, Ihşidiler devrinde, *Emir* (Beg, Hükümdar) ülkedeki en yüksek siyasî gücü temsil ediyordu. Emir'in yaşı küçük olursa, işleri onun adına bir *vasî* idare ediyordu (Kâfur'un yaptığı gibi). Emir'in yanında, onun hususi ve resmi işlerinde yardımcısı olan yüksek dereceli görevliler vardı. Bu yüksek dereceli görevliler iki kısma ayrılmışlardı: Saray görevlileri ve Devlet görevlileri.

Saray görevlilerinin başında *Hâcib* geliyordu. Hâcib'in görevi, muayyen kaidelere göre, Emir ile görüşecek kişilerin huzûra giriş-çıkışlarını düzenlemekti. Hâcib'den sonra Emir'in hususî hazinesini idare eden *Hazinedar* gelirdi. Bundan sonra da *Tabib* gelirdi. Tabib, Emir'in sıhhatından sorumlu olup, hazarda ve seferde, her zaman ve her yerde, onun yanında bulunurdu. Bundan sonra Emir'i koruyan *Muhafız Alayı Komutanı*, has ahırlardan sorumlu olan *Emîr-i Ahur* , saraylardan ve köşklerden sorumlu olan diğer görevliler gelirdi.

Ihşidiler devrindeki Devlet Görevlileri'ne gelince: Bunların başında Ihşidî Emirleri'nin, Bağdat Abbasî halifelerini taklit ederek kendi-

lerine yardımcı olarak aldıkları *Vezir* gelmektedir. Vezir kendisine havâle edilen işleri yapar ve idarede Emir'e yardımcı olurdu. Vezir'in de yardımcıları vardı. Bunların başında «*İnşâ Divânı*»nın başında bulunan *Kâtib* gelirdi. Bu Divân'dan devletin resmî yazışmaları çıkar, dışarıdan gelen yazılar buraya gelirdi. Kâtib'in, bu divândan çıkacak olan dahilî ve haricî bütün yazışmaları hakkıyla ifa edebilecek liyakat ve ehliyette olmasının yanı sıra *güvenilir birisi olması* da gerekiyordu.

Devletin mâlî işlerine gelince· Bu teşkilâtın başında *Âmilü'l-Harac* denilen kişi bulunurdu. Başta «*Harac*» vergisi olmak üzere devletin gelirini teşkil eden diğer kaynaklardan para toplamak bunun vazifesi idi. Ihşidiler devri vesikalarından anlaşıldığı üzere Zımmiler (Hristiyan ve Yahudiler, mâli konularda usta olup, haracı bunlar topluyorlardı. Bunlardan en meşhuru vezirlik makamına ulaşabilmek için ihtidâ etmiş olan Yakub b. Killis adlı bir Yahudi idi.

Vergi toplanmasının yanısıra *sikke kesilmesi* de mühim bir mali konu idi. Bu işin başında ya «*Darphâne Mütevellisi*» denilen kişi veya bizzat «Kadı» bulunurdu. Paranın ayar ve veznini korumak için İslâm hükümdarlarının hassasiyetle üzerinde durdukları konuların başında bu iş geliyordu.

Ülkenin emniyet ve asâyişine gelince: Bu görev, *Sâhibü'ş-Şurta* denilen kişiye havâle edilirdi. Sâhibü'ş-Şurta, emniyet ve asâyişi temin eder, suçluları yakalayarak cezalandırırdı. Başkentteki Sâhibü'ş-Şurta'dan başka diğer vilâyetlerde de aynı görevi yapan ve ünvanı aynı olan kişiler bulunurdu. Fakat başkentteki bunların derece bakımından en yükseği idi.

Mısır, Ihşidiler devrinde, idarî bakımdan büyük eyalet ve vilâyetlere ayrılmıştı. Ihşidiler bütün ülkeyi kontrolleri altında tutabilmek için bu eyalet ve vilâyetlere kendi ailelerinden valiler tayin ediyorlardı. Bu valiler; bulundukları bölgenin her şeyinden sorumlu olup, kendi bölgelerinde şurta, harac âmili vesâir kişiler onlara yardım ederlerdi.

Bu büyük idarî görevlerin yanısıra dinî görevler de vardı. Bunlar *Kazâ*, Mezâlim ve Hisbe görevleri idi. Bunlarm her üçü de, dinî hükümlerin tatbiki ile, adâleti sağlayan görevlerdi. Dolayısiyle bu görevlere getirilecek kişiler, dinî ahkâmı bilmek mecburiyetinde idiler. Diğer bir deyişle bu görevlerin sahipleri münhasıran âlim kişilerdi.

Kadı, başlangıçta Halife tarafından doğrudan tayin edilirken, Abbasî Devleti'nin zayıflaması sonucunda, Ihşidiler kendi kadılarını kendileri tayin etmişlerdir. Kadı, büyük bir merasimle, Amr Camil'nde görevi devralırdı. Ondan sonra kendileri de çeşitli yerlere nâiblerini tayin ederlerdi. Kadı'ya «*Şâhid*»ler yardım ederdi.

Kadı'nın hükmünü âdil bulmayanlar, dâvâlarının *Divân-ı Mezâlim*'de görülmesini isteyebilirlerdi. Çoğu zaman bu Divân'a ülkenin hâkimi (emiri) başkanlık eder, onun yanında da kadılar, fakihler, şahidler, yüksek dereceli devlet ricâli ve ayân, derecelerine göre yerlerini alırlardı.

Hisbe görevine bakan kişiye ise «*Muhtesib*» denirdi. Muhtesib'in görevi ise şeriat ahkâmının tatbiki ile yiyecek ve içeceklerin kalite ve fiyatlarını denetleyerek tüketiciyi korumak ve genel ahlâka mugayir davranışları önleyerek suçluları cezalandırmaktı.

Ihşidiler devrinde idâre, İslâmî bir çerçeve içinde işlerdi.

c) İktisadi Durum :

Uzun tarihi boyunca Mısır'da iktisadi hayatın mihverini ziraat teşkil etmiştir. Ihşidiler devrinde de Mısır halkının çoğunluğunun mesleği çiftçilik olup, geçim kaynağını da zirai mahsuller teşkil ediyordu. Devletin gelirinin ana kaynağını teşkil eden ve topraktan alınan verginin adı «*Harac*» olup, bunun nisbeti toprağın verimliliğine ve ekilen mahsulün nev'ine göre değişirdi. Ihşidî devrinden kalan vesikalardan öğrendiğimize göre, bir dönüm arazinin «haraç»ı 1 Dinâr ile 2,5 Dinâr arasında değişmektedir.

Mısır'ın bütün ekilebilir toprağı, Nil'in taşması ile yılda bir defa umûmen sulanırdı. Bu yüzden ülkenin zirai hayatı tamamen Nil'in taşmasına bağlı idi. Taşma kâfi miktarda olup toprak sulanmazsa, kıtlık ve pahalılık başgösterir ve bunu da salgın hastalıklar takip ederdi. Nitekim 940, 949, 952, 954 ve 963 yıllarında bu durumlar yaşanmıştı. Bu yüzden Mısır müverrihleri, -bu meyanda İbn Tağribirdi- her yılın olaylarının sonunda Nil'in su durumunu da yazarlar. Nil nehrinden toprağı sulamak için kanallar açılıyor ve setler yapılıyordu. Ancak Ihşidiler, bu konuda selefleri Tolunoğulları kadar başarılı olamamışlardır. Zirai mahsullerin başında hububat, keten, sebze ve meyve geliyordu.

Ihşidiler devrindeki sınai mahsullere gelince; bunların başında dokumacılık, ağaç ve maden işçiliği geliyordu.

Ihşidiler devrinde ticaret de şüphesiz iktisadi hayatın önemli bir unsuru idi. Bütün tarihi boyunca Mısır, Batı ile Doğu arasındaki müstesnâ mevkii sayesinde ticaretten çok istifade etmiştir. Nil nehri de bilhassa iç ticarette, Mısır'ın güneyini kuzeyine bağlayan bir su yolu olarak önemli bir vasıta idi. Ancak Ihşidiler devrinde, gerek iç ve gerekse dış ticaretin büyük mikyasta Yahudilerin ve İranlıların elinde olduğunu belirtmeliyiz.

Ihşidiler devrinde Mısır'da iktisadi hayatın genellikle pek iyi olmadığını görüyoruz. Bu, Ihşidiler'in pek eli açık olmamaları, para biriktirmeye meyilleri yüzünden askere fazla para vermemeleri ve sulama kanal ve setlerini ihmal etmelerinin bir neticesi idi. Üstelik vergiler de ağır idi. Bir de Ihşidiler, sık sık zenginleri müsadereye başvuruyorlardı. Bunun gerekçesi devletin giderlerini karşılamak da olsa şüphesiz hatalı bir yol idi. Nitekim müsadere edilenlerden bazılarının devletin düşmanları ile işbirliği yaptıklarını ve bunun devletin yıkılmasında müessir olduğunu görmüştük. Halk da kendilerine yapılan baskı yüzünden Ihşidiler'e kırgın idi. Kaynakların yazdığına göre Ihşid, son Suriye seferine çıkarken, kendisini acı acı tenkit eden bir mektubu sarayında bulmuştu.

d) Askerî Durum:

Ihşidiler bağımsızlıklarını korumak ve devam ettirmek için orduya ve donanmaya itina göstermişlerdir. Kaynakların yazdığına göre, Suriye ve Mısır'daki Ihşidi ordusunun mevcudu dörtyüzbin idi. Orduyu teşkil eden unsurların başında Türkler geliyordu. Türkler'den sonra Siyahîler ve diğer muhtelif ırklardan askerler vardı.

Ihşid, Tolunoğlu Ahmed'in yaptığı gibi, bayram ve sâir münasebetlerle ordusuna geçit resmi yaptırırdı. Kendisi birçok savaşlarda ordusuna bizzat komuta etmiştir. Ordu komutanları memleketin idaresinde ve bilhassa kimin hükümdar olacağında müessir idiler.

Ihşid'in vefatı ve Kâfur'un ordunun idaresi de dahil olmak üzere idareyi ele almasından sonra, Ihşidî ordusunda çözülme başgöstermiş ve ordu *Ihşidîler* ve *Kâfurîler* olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Ihşid, kuvvetli şahsiyeti ve dirayeti ile, muhtelif milliyetlerden müteşekkil ordusuna tam olarak hâkim idi. Ancak onun halefleri, muhtelif unsurlardan mürekkep orduyu bir arada idarede onun kadar muvaffak olamamışlardır. Kâfur bunu fazla para vererek temin etmeğe çalışmış ise de onun ölümünden sonra (968) Ihşidi ordusu süratle inhilâl etmiş ve askerler ayaklanarak idareye karışmışlardır ki bu da Ihşidi Devleti'nin yıkılışını hazırlayan sebeplerin başında gelir.

Ihşidiler, Tolunoğulları gibi, donanmaya da ehemmiyet vermişlerdir. Ihşid, er-Ravza adasındaki tersanenin bir kısmını Fustat'a taşımış ve burada da gemiler yaptırmıştır. Suriye'ye yaptığı seferlerinde Ihşid, donanmasından istifade ettiği gibi, Kâfur da Nubyalılara karşı Kızıl Deniz ve Nil üzerinden donanma sevketmiştir.

e) İlim ve Fikir Hayatı:

Ihşidiler devrinde Mısır'da ilim ve fikir hareketlerinin de gelişmeye devam ettiğini görüyoruz. Bu devirde âlimler ve edipler, başta hüküm-

darlar olmak üzere, yüksek dereceli idarecilerden büyük teşvik görmüşlerdir.

Ulemâ, üdebâ ve fukahâ Emirlerin meclislerinde bir araya geliyorlar, ve onlardan büyük maddi ve manevî destek görüyorlardı. Hattâ Ihşid fakihlerden birini o kadar takdir etmişti ki ona Mısır sahillerinin valiliğini vermişti. Unûçur meşhur dilci Sîbeveyh ile çok samimî dost idi. Endülüs Emevî *halifesi* Abdurrahman en-Nâsır'ın Mısır'daki Mâliki fakihlerine dağıtılmak üzere onbin dinar göndermesi üzerine, Kâfur da Şafiî fakihlerine yirmibin dinar dağıtmıştı.

Ihşidiler devrinde daha Medrese'ler kurulmamıştı. Bu yüzden dersler Amr ve İbn Tolun Camileri'nde veriliyordu. Fustat'ta «*Sûku'l-Varrâkîn*» (Kitapçılar Çarşısı) diye bir çarşı teşekkül etmiş olup, buradaki dükkânlarda kitaplar satılıyor ve münazaralar yapılıyordu. Aynı şekilde Emir'lerin ve yüksek dereceli idarecilerin evlerinde de ilim meclisleri kuruluyordu.

Ulemânın en çok ihtimam gösterdiği iki ilim Fıkıh ve Hadis idi. Bu devirde Mısır'da Şafiî ve Mâliki mezhepleri birbirleriyle yarış içinde idiler. Bu yarış bazan camilerde kavgaya bile varıyordu. Bu devirdeki Şafiî fukahasının reisi 955 yılında vefat eden, Ihşid'in kadısı, Ebû-Bekir b. Haddâd idi. Kur'an, Hadis, Fıkıh, Ensâb, Dilbilgisi ve Şiir'de meşhur olan bu âlim seksen yıl kadar yaşamış ve Amr Camii'nde dersler vermişti. Muâsırlarına göre, «*uzun dilli*» olan bu zat, yine onlara göre, «*münakaşalarda kendisi ile başa çıkılmaz birisi*» idi. Bunlardan başka daha birçok din âlimi vardı ki bunların hiçbirisi Mısır'lı olmayıp, Ihşidiler'in ilmî ve ulemâyı teşviklerini duyarak çeşitli bölgelerden buraya gelmişlerdi. Ihşidiler devrinde, dinî hayata bağlı olarak, tasavvufî hayat da gelişmeğe başlamıştı. Bilhassa 859 yılında vefat eden Zü'n-Nûn el-Mısrî ile başlayan tasavvufî hareket, ondan sonra Tolunoğulları ve Ihşidiler devrinde de gelişerek devam etmiştir.

Ihşidiler devrinde Mısır'da dinî ilimler ve tasavvufun yanısıra diğer ilim dallarında da önemli gelişmeler görülmüştür. 946 yılında ölen Ebu'r-Recâ Muhammed el-Asvânî Tıp ve Felsefe sahalarında eserler yazmış; 939'da ölen Said b. el-Bıtrik (Kendisi fiilen İskenderiye Patriği idi) Tıp ve Cedel sahalarında eserler yazmış, Aristo'nun «*Kitâbu'l-Hayavân*»ını Arapçaya tercüme etmiş ve bir de tarih yazmıştır.

İhşidiler devrinde, Mısır'da, Mûtezile'nin görüşlerini takip eden bir gurup da vardı. Nakledildiğine göre Ebû Alî el-Vâsıtî, bu görüşü tam olarak biliyordu ve Sîbeveyh de bu konuda ondan dersler almıştı.

Ihşidiler devrinde Mısır'da en çok gelişmiş olan iki ilim dalı Tarih ve Dilbilgisi idi. Arapça üzerindeki çalışmalar (sarf ve nahiv), zuhû-

runda olduğu gibi, burada da yine dinî ilimlere bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Çünkü bu ikisi -sarf ve nahiv- daima dinî ilimlerin anahtarı durumunda idiler. Ihşidiler devrinde bu sahada temâyüz etmiş kişiler, Ebu'l-Abbas Ahmed b. el-Vellâd (öl. 943), ve Ebû Cafer en-Nehhas (öl. 949) idiler. Bunlardan birincisi *el-İntisar li-Sibeveyh* ve *el-Maksur ve'l-Memdûd* adında iki eser yazmıştır. el-Müberred, İbnü'l-Vellâd'ı «*Arap-çada Mısır diyarının şeyhi*» olarak tavsif etmektedir. İbnü'l-Vellâd'ın arkadaşı olan Ebû Cafer en-Nahhas ise *İ'râbu'l-Kur'ân, Meani'l-Kur'an* ve *el-Mübhic fi Ihtilâfi'l-Basriyyin ve'l-Kûfiyyin* gibi eserlerin müellifidir. Bu iki âlim Mısır'daki Arap dili çalışmalarının öncüleri olup, pek çok kişi onlardan ders almıştır.

Tarih sahasında ise, Ihşidiler devrinde Mısır'da üç meşhur tarihçi yetişmiştir. Bunlar İbn Yunus, el-Kindi ve İbn Zolak'tır.

İbn Yunus es-Sadafi (894-958), önce fıkıh ve hadis ile meşgul olmuş ve sonradan tarihe merak sardırarak, kendisinden önce yazılan eserleri okuyup, bu sahada kendisi de iki eser telif etmiştir. Bunlar «Mısırlıların Aslı»'na dair büyük eseri ile «Mısır'a Gelen Yabancılar»'a dair eserleridir.

Muhammed b. Yusuf el-Kindî (896-961) ise meşhur *Kitâbu'l-Vulât ve'l-Kuzât*'ın yazarıdır. el-Kindî, Fustat şehri hakkında da bir eser yazmış olup (Hutat) daha sonra bu konuda eser yazanlar (el-Makrizi, İbn Dokmak vb.) bundan geniş ölçüde yararlanmışlardır. Ancak el-Kindî'nin eserinin mühim bir kısmı zamanımıza kadar gelememiştir.

Hasan b. İbrahim b. Zolak (öl. 998) ise Ihşid Muhammed b. Tuğc'un tercüme-i hâlini yazmış, el-Kindî'nin *Kitâbu'l-Vulât*...ını tamamlamış ve Sibeveyh'in hayat hikâyesi ile Fustat hakkında bir eser kaleme almıştır. Bunlardan başka İskenderiye patriyarkı olan Said b. el-Bıtrik de «*et-Tarihü'l-Mecmû' alâ et-Tahkîk ve't-Tasdîk*» adlı bir tarih yazmıştır.

Ihşidiler devrinde Mısır'da tarihçiliğe son vermeden el-Mes'ûdi'yi (öl. 958) de zikretmek gerekir. «*Mürûcü'z-Zeheb*»'in müellifi olan el-Mes'ûdi, hayatının sonuna doğru Mısır'a gelmiş ve ömrünün geri kalan kısmını Mısır'da tamamlayarak burada ölmüştür. Onun kısa bir müddet de olsa Mısır'da yaşamış olması Mısır'daki tarih kültürü üzerinde müessir olmuştur.

Ihşidiler devrinde Edebiyat ve ediplere gelince: Bu devirde nesir Mısır'da hâlâ şiirden daha fazla yer işgal ediyordu. Mısır gerek Tolunoğulları ve gerekse Ihşidiler devrinde Irak şairleri gibi büyük şairler çıkaramamıştır. Nesir yazarlarının başında, Ihşidilerin İnşâ Divânının

reisi İbrahim b. Abdullah b. Muhammed en-Nuceyremî gelir. Muhammed b. Tuğc'un, o zamanın Bizans tahtının vasisi Romanos'a gönderdiği mektup onun kaleminden çıkmıştır. Ihşidiler devrinde Mısır'da yaşayan ediplerden birisi de Sibeveyh diye meşhur olan Ebû Bekr Muhammed'dir (öl. 968).

Ihşidiler devri şairleri ise; Ahmed b. Muhammed, el-Kâsım b. Ahmed er-Ressî, Muhammed b. el-Hasan b. Zekeriyâ ve diğerleri idiler. Ancak söylediğimiz gibi bunlar Irak şairleri seviyesinde değildiler. Bu devirde meşhur şair el-Mütenebbi de Mısır'a gelmiş, önce Kâfur'u medheden şiirler söylemişse de umduğunu bulamayınca hicvetmiştir.

f) İmar Faaliyetleri:

Ihşidiler devrinde Mısır'da yapılan mimârî eserlerin hiçbirisi günümüze kadar gelememiştir. Bunların varlığını biz tarihlerdeki tasvirlerden anlıyoruz. Bu tasvirlerden anlaşıldığı kadarı ile Ihşidiler devrinde mimârî ve teferruâtı ile ilgili sanatlar (resim, oyma, kakma vb.) oldukça yüksek bir seviyeye ulaşmıştı. Meselâ Ihşid, er-Ravza adasında güzel bir saray ve bahçe yaptırmıştı. İbn Zolak ve el-Makrizi'de, Ihşidiler'in yaptırdığı birçok cami isimleri vardır. Kezâ Kâfur da bir hastahane inşa ettirmişti.

Ihşidiler devrinde bilhassa işlemeli dokumacılık çok meşhurdu. Geometrik desenli dokumalarla, üzerinde kuş ve hayvan resimleri bulunan çeşitli renklerde dokumalar ve üzerlerinde Ihşidiler devri Abbasî halife ve vezirlerinin adları yazılı kumaş parçaları günümüze kadar gelmiştir.

Sonuç olarak denilebilir ki; Ihşidiler devri, otuzdört yıl gibi kısa bir devir olmasına rağmen, Mısır'da Fatımîler'in ilk devirlerinde çeşitli ilim ve san'at dallarında görülen büyük gelişmelerin temellerinin atıldığı hareketli bir devir olmuştur. Bu devir, Tolunoğulları Devleti'nin yıkılmasından sonra, Bağdat'a doğrudan bağlı valiler devrindeki kargaşayı sona erdirmesi ve ülkeye siyasî istikrarı getirmesi bakımından da Mısır tarihinde müsbet bir devir olarak tarihte zikredilmeğe değer.

ALTINCI BÖLÜM

GAZNELİLER

KURULUŞ DEVRİ :

Türklerin tarih boyunca yayılıp devletler kurdukları ülkelerden biri de Afganistan'dır. Türkler bu bölgede M.Ö. II. yüzyıldan itibaren çeşitli devletler kurmuşlardır. Bu Türk devletlerinden biri olan Gazneliler, isimlerini başkentleri Gazne şehrinden almışlardı. Ancak bu devlet, tarihî kaynaklarda, *Yeminiler* ve *Sebüktegîniler* olarak da geçmektedir.

Samanî Devleti (819-1005)'nin en parlak devrinde çok sayıda Türk, guruplar halinde Maveraünnehr yoluyla İslâm dünyasına getirilmekteydi. Bunların büyük bir kısmı, Abbasî halifeleri ile eyaletlerdeki Arap ve İranlı valilerin hizmetinde asker veya muhafız kuvvetleri olarak hizmet görmekteydiler. Böylece, III-IV. (IX.-X.) yüzyıllarda Türk askerleri, İslâm dünyasının doğu ve merkezi kısımlarına tedrici olarak yerleşmeye başladılar. Bu sırada İran'daki Büveyhîler ile Samanîler, mahallî kuvvetlere ilave olarak Türk askerlerini istihdam etmeye başlamışlardı. Nitekim 300(912) yılından itibaren Samanî Devleti'nin vali ve komutan kadrolarında Türk isimleri de görülmeye başlanmıştı. Artık Türkler, İran'daki devletler içinde komutan ve vali olarak seçkin bir sınıf teşkil ediyorlardı. Merkezi hükümetin otoritesi zayıfladığı anda, bu Türk komutanlar, devlet içinde kuvvet ve kudreti ele geçirerek yarı-bağımsız bir şekilde hüküm sürüyorlardı. Samanî Devleti zayıflamaya başladığı sırada; Simcûriler, Kara Tegin İsficabi ve Baytuz gibi Türk aile ve komutanlar bazı bölgelerde hâkimiyet kurmuşlardı.

İşte bu Türk komutanlardan biri de Gazne Devleti'ni kuracak olan Alptegin'dir. Alptegin tahminen 277 (890-891) yılında doğmuştur. O, Samanî emiri Ahmed b. İsmail (907-914)'e köle olarak satılmış ve onun hassa askerleri arasına dahil edilmiştir. Netice olarak o, Samanîlerin takdir ettikleri bütün vasıflara sahipti. Bu sebeple, yavaş yavaş temayüz eden Alptegin'i Emir Nasr b. Ahmed (914-943) azat etti.

Daha sonra Samanilerin başına geçen Nuh b. Nasr (943-954), ona bazı birliklerin komutasını vermişti. Bundan sonra Alptegin'in mevkiinin *Hacibü'l-Hüccab*'lığa (bütün saray idaresinin başı) yükseldiğini görüyoruz. Nuh'un ölümünden sonra Samani emiri olan genç yaştaki oğlu Abdülmelik (954-961) üzerinde onun büyük nüfûzu vardı. Artık bu devrede Alptegin, Samani siyasetinde aktif bir rol almaya başlamıştı.

Nitekim Emir Abdülmelik'e her istediğini yaptırabilen Alptegin, bu sırada vezir olan Ebû Mansur Yusuf b. İshak'ın devleti kötü idare ettiğini ileri sürdü. Emir Abdülmelik veziri azletti ve onun yerine Ebû Ali Muhammed b. Muhammed el-Bel'amî'yi bu göreve tayin etti. Bel'ami, İslâm tarihçisi ve müfessiri Taberî (839-923)'nin meşhur eseri *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*'u Farsçaya çeviren kişidir. Bu tercüme yeni Farsçanın bilinen en eski tarihî eseridir. Bu sebeple Bel'amî, tarihçiler açısından meşhur bir şahsiyettir. Ancak vezirliğe Bel'ami'nin tayininden sonra, Emir Abdülmelik'in ileride Alptegin'den gelebilecek tehlikeleri sezdiği ve ona karşı davranışının değiştiği anlaşılıyor. Alptegin bu durumu hissetmiş ve Emir'in meclislerine daha az gitmeye başlamıştı. Nitekim Abdülmelik, onu başkentten uzaklaştırmak maksadıyla, Belh eyaleti âmilliğine vergi memuru tayin etti. Alptegin ise; Hâcibü'l-Hüccâb'lıktan sonra, daha aşağı seviyedeki bir görevi kabul etmeyerek, âmil olamayacağını ileri sürdü. Emir Abdülmelik, teklifinin reddedilmesi karşısında onu devletin en yüksek askeri mevkii olan Horasan sipehsalarlığına tayin etmeye mecbur kaldı. Fakat Alptegin'in yerine hâcip olarak yine onun bir kölesi (gulâmı) getirilmişti. Böylece onun saraydaki nüfuzu devam ediyordu. Alptegin, 20 Zilhicce 349 (10 Şubat 961) tarihinde, Nişapur'a gelerek yeni görevine başladı. Alptegin saraydaki nüfuzu sebebiyle, devlet merkezindeki gelişmelerden haberdardı. Ayrıca o, vezir Bel'amî ile devlet işlerini birlikte yürütme hususunda anlaşmıştı. Bel'amî vezirliğe Alptegin sayesinde getirilmiş olduğundan, bu anlaşmaya tam manasıyla uymaya çalışıyordu.

Alptegin yeni görevine başladıktan bir müddet sonra, Emir Abdülmelik attan düşerek öldü (Kasım 961). Vezir Bel'ami, derhal Alptegin'e bir mektup yazarak durumu bildirdi ve Samanî tahtı için en uygun adayın kim olduğunu sordu. Alptegin ölen Abdülmelik'in oğullarından birinin tahta geçirilmesini tavsiye etti. Bel'ami buna uyarak Abdülmelik'in oğlu Nasr'ı tahta geçirdi ise de, o ancak bir gün emir olarak kalabildi. Bu sırada Samani sarayında, Alptegin'in hâkimiyetinden ve her işe müdahale edişinden kurtulmaya karar veren yeni bir gurup ortaya çıkmıştı. Nitekim Samanî hanedan mensupları ve ordu, Mansur b. Nuh'a sadakat yemini ederek tahta geçirdiler. Alptegin ise, kendi adayını zorla tahta çıkarmaya karar verdi. Bu maksat-

la Alptegin'in Buhara'da kendisine karşı koyabilecek kuvvetleri hazırlıksız yakalamak için hızla harekete geçtiği anlaşılıyor. O Ceyhun'un kenarına ulaştığı sırada, emrindeki bazı subaylara, Buhara'dan Alptegin'in bir gâsıb olduğu hakkında mektuplar geldi. Alptegin bunları görünce ordusunun içinde de kendisine karşı bir hareket olabileceğini sezdi ve Buhara üzerine yürümekten vazgeçerek kendi has gulamları ile Belh'e çekilip bu şehri aldı.

Alptegin bir-iki ay orada ikamet etmeye, ondan sonra da Hindistan'a doğru yola çıkmaya karar verdi. Ancak Alptegin'e karşı olanlar, Samani emiri Mansur'u, onu yakalamak için bir ordu göndermeye ikna ettiler. Emir Mansur onun ardından Eş'as b. Muhammed komutasında onaltıbin kişilik bir ordu gönderdi. Alptegin de harekete geçerek Belh ile Hulm arasındaki, Hulm geçidinde yer tuttu. Bu sırada onun emrinde ikibinikiyüz Türk gulâmı ile gazâ için gelen sekizyüz atlı vardı. Samani ordusu ile Alptegin arasındaki savaşı, yanında az bir kuvvet bulunmasına rağmen, Hulm geçidini başarıyla tutan Alptegin kazandı (Rebiülevvel 351/Nisan-Mayıs 962). Alptegin, daha sonra Hindistan'a yapacağı seferler için uygun bir üss olan Gazne şehrine yürüdü. Belki de o, bu hareketiyle Samani Devleti'nin güney hudutlarında görünüşte Samanilere bağlı fakat aslında bağımsız olan bir gurup Türk gulâmı örnek almış olmalıdır. Söz gelişi Türk komutanlarından Karategin, ölüm tarihi olan 929 yılına kadar Büst ve Ruhhac bölgelerinde bu şekilde yaşamış ve ölümünden sonra da kölelerinden bir gurup, Büst'de vali olarak ona halef olmuşlardı.

Alptegin, bundan sonra beraberindeki küçük kuvvetiyle yoluna devam etti. Bu yürüyüşü sırasında o, Bâmiyan hâkimi Şîr Bârik'i ve Kâbil'in Hinduşahî hükümdarını itaat altına alarak Gazne'ye geldi. Alptegin, buranın hâkimi Ebû Bekr Levik (veya Enük)'i şehrin kalesinde dört ay süren bir muhasaradan sonra mağlup ederek Gazne'yi ele geçirdi (13 Zilhicce 351/12 Ocak 963). O, bu şehirde kendi hâkimiyetini ilan etmekle, Gazneliler Devleti'nin de temelini atmış oldu. Gazne hâkimi Ebû Bekr Levik'in Hindû olması muhtemeldir. Ancak bu isim türkçe «Enük» (hayvan yavrusu, arslan, sırtlan, kurt, köpek yavruları) manasında da okunmuş ve onun Türk olabileceği ihtimali de ileri sürülmüştür. Ebû Bekr Levik, Gazne'yi kaybettikten sonra Kabûl Şahları'nın yanına sığındı.

Gazne şehrinin bulunduğu Afganistan'ın güney bölgesinde Türklerin mevcudiyetinin, çok eski devirlere kadar inmesi mümkündür. Büyük bir ihtimalle, Türk oldukları kabul edilen Kuşanlar ve daha sonra Eftalitler (Akhunlar) bu bölgeye hâkim olmuşlardı. Kuşanlar, M.Ö. I. yüzyılın ortalarından itibaren başlattıkları Afganistan'a hâkim olma mücadelesini, tahminen M. 40 yılında kazanmışlardı. Kuşan

Devleti, topraklarını Hindistan'a kadar genişletmişti. Onların Afganistan'daki üstünlüğü, Akhunlar tarafından sona erdirildi (M. V. yüzyılın sonu). İlk İslâmî devre içinde; kuzeyde Toharistan ve Bedahşan'dan, güneydeki Büst'e kadar olan saha içinde Türk an'anesine uygun olarak konar-göçer yaşayışlarını devam ettirmiş bulunan Halaç Türkleri, Eftalitler'in torunları olarak Ceyhun'un kuzeyinden gelmiş, sonra da Doğu Afganistan'ın bu bölgesinde yerleşmiş Türk topluluklarıdır.

İslâm orduları, İran ve Kuzey Hindistan'a doğru ilerledikçe daha Emeviler zamanından (661-750) başlayarak Türkler ile karşılaşmışlardı. Emeviler'den Mervan'ın hilâfeti zamanında (684-685), Sistan valiliğine tayin edilen Abdülaziz b. Abdullah, Büst ve Kâbil'in yerli hükümdarına karşı yaptığı seferde (64/684). Türklere tesadüf etmişti. Araplar geldiği vakit, Afganistan'ın batısında Hamun gölü etrafında ve Belucistan hududunda da bazı Türk kabileleri yaşamaktaydı. Tahminen 850 yılına kadar Kâbil'de Türk olan Kabûl-Şahlar hânedanı hüküm sürmüş ve adı geçen bu hânedan, IX. yüzyılın başında Horasan valisi Abdullah b. Tahir'e yıllık harac olarak Oğuz esirlerinden ikibin kişilik bir grup göndermişti. Yine Abbasî halifesi Mansur zamanında (754-775), Zâbulistan hâkimi Zunbil, Sistan'ın müslüman valisine yıllık harac olarak develer, Türk çadırı ve esirler yollamıştı. Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere, Gazneliler devrinden önce de Afganistan'da Türk toplulukları bulunmaktaydı ve Gazneliler Devleti büyük ölçüde bu topluluklara dayanıyordu. Nitekim Halaçlar, daha sonra Gazneliler ordusunda önemli bir kuvvet olarak yer almışlardı.

Alptegin'in Gazne'yi ele geçirmesinden hemen sonra Samanî emiri Mansur b. Nuh, Ebû Cafer komutasında yirmibeşbin kişilik bir orduyu ona karşı gönderdi. Alptegin, bu Samanî ordusunu Gazne kapıları önünde mağlup etti; Ebû Cafer çekilmeye mecbur kaldı. Emir Mansur, bundan sonra Alptegin ile arasını düzeltmek maksadıyla zaptettiği ülkelerin idaresini ona veren bir ferman gönderdi. Alptegin, daha sonra Büst'ü ve Kabûl-Şahlar'ın ülkesinin bir kısmını zaptetti ve Hindistan'a seferlere başladı ise de, kendi hükümdarlığında uzun boylu saltanat süremeden 13 Eylül 963 tarihinde öldü.

Öte taraftan Levik hanedanı, Gazne'yi kolay kolay elden bırakmamış, Alptegin'e halef olan oğlu Ebû İshak İbrahim zamanında (963-966), bu şehri ele geçirmişti. Ebû İshak, Samanî Emiri'nin yardımıyla Gazne'ye tekrar hâkim oldu. Böylece Samaniler de bu bölge üzerinde hiç olmazsa ismen hâkimiyet kurdular. Ebû İshak İbrahim'in oğlu olmadığından, ölümünden sonra devletin başına Türk komutanların geçtiğini görüyoruz. Bunlardan birincisi olan Bilge Tegin, Sa-

maniler'in merkezi Buhara'ya elçi göndererek bağlılığını bildirdi ve Türklerin reyi ile seçilmiş olduğunu ifade etti. Ancak Buhara'daki Samani komutanlarından Fâik, Gazne'de bağımsız bırakılmış olan bu Türk topluluğuna şiddetle karşı idi. Bu yüzden, doğrudan doğruya kontrolü ele geçirmek için Gazne üzerine bir ordu gönderdi. Bilge Tegin, bu Samani ordusunu mağlup etti ve bir daha Buhara'dan Gazne'ye ordu gönderilmedi. On yıllık bir saltanattan sonra Bilge Tegin, Gerdiz kalesini kuşatırken öldü (975).

Bilge Tegin'in yerine Alptegin'in diğer bir kölesi Böritegin (veya Pirî Tegin) başa geçti. Ancak çok geçmeden idare şekliyle halkı kendisinden nefret ettirdi. Bu sebepten Gazne halkı, Levik'i kendilerine hükümdar olmak üzere davet ettiler. Levik, Kabûl-Şahlar'dan yardım alarak derhal Gazne'ye hareket etti. Sebüktegin, emrindeki beşyüz gulâm ile istilâcıları karşılayarak mağlup etti. Devleti yönetmekte başarısız kalan Böritegin ise görevinden uzaklaştırıldı. Onun yerine, yine Türkler'in seçimiyle, Alptegin'in en çok güvendiği adamlarından Sebüktegin getirilmişti (977).

Sebüktegin, oğlu Mahmud'a nasihatlarda bulunduğu *Pendnâme*'sine göre, şimdi S.S.C.B.'ne bağlı Kırgızistan hudutları içinde bulunan Isıkgöl sahillerindeki Barshan bölgesinde dünyaya gelmişti. Onun Karluk Türkleri'ne bağlı boylardan birine bağlı olması muhtemeldir. Sebüktegin'in başa geçmesiyle Gazneliler Devleti, hükümdarlığın babadan oğula geçtiği bir hanedanın idaresi altına girmiş oldu. Bir diğer yönüyle Gazneliler Devleti'ni kuruluş yıllarında yöneten Türk komutanların yerini artık bir hanedan almış oluyordu. Sebüktegin, görünüşte Samaniler'in bir valisi olarak hareket etmesine rağmen, bağımsız *Gazneliler Devleti'nin temeli* onun zamanında atılmıştı. Çok geçmeden Türkler'in nüfuzu, Gazne'den Doğu Afganistan'daki Zâbulistan bölgesine kadar yayıldı. Sebüktegin, Zâbulistan asillerinden birinin kızıyla evlenerek mahallî güçleri de kendi tarafına çekmeye çalıştı.

Sebüktegin, devletin devamlılığını emniyet altına almak için en iyi yolun dinamik bir genişleme siyaseti takip etmek olduğunu görmüş olmalıdır ki, iktidara geçtikten sonra, rakip Türk gulâm gruplarının bulunduğu Büst şehrine bir sefer düzenleyerek bu şehri ele geçirdi. Aynı zamanda Kuzeydoğu Belucistan'daki Kusdar bölgesini de topraklarına ilave etti. Sebüktegin, hâkimiyetini Toharistan ve Zemindâver'e kadar genişletmiş ve daha sonra gözlerini Hindistan'a çevirmişti. Onuncu yüzyılda Lamgan ve Kâbul'e kadar aşağı Kâbul vadisi, kudretli Vayhand Hinduşahi hükümdarlarının hâkimiyeti altında idi. Bu hükümdarlar, İslâm dininin Kuzey Hindistan'da yayıl-

masına bir engel teşkil ediyorlardı. Neticede 367(986-987)'de Kâbul -Lamgan bölgesindeki çetin savaşlardan sonra Hinduşahî Racası mağlup edildi ve Sebüktegin, Kâbul nehri boyunca Peşâver'e kadar ilerlemeye ve orada İslâm dinini yaymaya muvaffak oldu. Bundan sonra Sebüktegin'in, Samanîlerin iç siyasetinde önemli rol oynamaya başladığını görüyoruz. Türk komutanlarından Ebû Alî Simcurî ve Faik ittifakına karşı Samanî emiri Nuh b. Mansur, Sebüktegin'i yardıma çağırdı (994). Sebüktegin ve oğlu Mahmud, Horasan'a gelerek bu isyancıları mağlup ettiler (995). Bunun üzerine Samanî emiri, Mahmud'a Seyfüddevle lakabı ve Horasan ordu komutanlığını vermişti. Sebüktegin, Gazneli Devleti'nin temellerini sağlam bir şekilde attıktan sonra Ağustos 997 yılında öldü.

Sebüktegin; ölmeden önce küçük oğlu İsmail'in tahta geçmesini vasiyyet etmiş, hattâ emirler ve komutanlardan ona itaat edeceklerine dair sadakat yemini almıştı. Nitekim Sebüktegin'in dediği yapıldı. İsmail babasının ölüm haberini duyar duymaz derhal Belh şehrine giderek kendi hükümdarlığını ilan etti. Bu sırada Nişapur'da bulunan Mahmud, kudret ve tecrübe bakımından İsmail'den daha üstündü. Mahmud zayıf yaratılışlı kardeşi İsmail'in hükümdarlığını tanımayarak kardeşine bir elçi gönderdi. Ona kendisinin yaşça daha büyük olduğunu ve bu hukukunun tanınması gerektiğini bildirdi. Ayrıca Gazne şehrinin de kendisine teslim edilmesini istiyordu. Buna karşılık Mahmud, kardeşine Belh ve Horasan eyaletlerini bırakıyordu. Ancak İsmail, bu teklifi kabul etmedi. Bu sebeple Mahmud, işini kuvvete başvurarak sonuçlandırmaya karar verdi ve mücadele için hazırlandı. İki kardeş arasında, Mart 998 tarihinde savaş başladı. Mahmud'un kuvvetleri karşısında bütün gün savaşan İsmail'in ordusu, akşama doğru dağılarak kaçmaya başladı. Bu savaşla beraber Mahmud, Gazneliler tahtını da kazanmış oldu. İsmail de Gazne kalesine sığındı, fakat mukavemetin faydasızlığını anlayarak teslim oldu. Onun saltanatı yedi-sekiz ay sürmüştü. Mahmud onu bir kaleye hapsettirdi. İsmail burada hareketlerinde serbest bırakılmış ve mevkii ile uygun her türlü davranışı hoşgörüyle karşılanmıştı.

1 — SULTAN MAHMUD

Sebüktegin'in en büyük oğlu olan Mahmud, 2 Kasım 971 tarihinde doğmuştur. Mahmud'un annesi, Zâbulistan bölgesinde asil bir ailenin kızı idi. Bu sebeple şairler, Mahmud'a zaman zaman «Mahmud-ı Zabuli» olarak hitap etmişlerdir. Mahmud daha gençlik yıllarında devlet idaresinde görev almaya başlamış, babasının yanısıra katıldığı savaşlarda cesaret ve zekâsıyla kendisini göstermişti. O, bu başarı ve kazandığı tecrübeyle kendisine ilerde Gazneli tahtını sağlayacak ortamı hazırlamıştı.

a) Sultan Mahmud'un Samaniler ile Münasebeti :

Sultan Mahmud, kardeşi ile taht mücadelesi yaptığı sırada, Samaniler Horasan'ı işgal etmiş. II. Nuh'un ölümü üzerine de yerine oğlu Ebu'l-Hâris I. Mansur (997-999) geçmişti. Yeni Samani emiri'nin ileri görüşlü bir kimse olmadığı anlaşılıyor. O Mahmud'un ayrılmış olduğu Horasan'a kendi komutanlarından Beytüzün'ü Sipehsalar tayin etmişti. Beytüzün de bu tayin sonucu Nişapur'a yerleşmişti. Halbuki o sırada Samani Devleti'nin yaşaması Mahmud'un yardım ve desteğine bağlıydı.

Sultan Mahmud, Gazneliler tahtına çıktıktan sonra Belh şehrine gelerek II. Mansur'a tahttaki değişikliği ve babası gibi tâbi olduğu hükümdara hizmet edeceğini bildirmek ve bu sebepten eski ülkesi Horasan'daki haklarının tanınmasını sağlamak için Buhara'ya bir elçi gönderdi. Emir II. Mansur, cevabında Mahmud'u tebrik ediyor; Belh, Tirmiz, Herat ve Büst vilâyetlerinin Gazne'ye bağlı bulunduğuna dair ferman gönderiyor, ancak Beytüzün'ün idaresine verilmiş bulunan Horasan'ın iadesinin mümkün olmadığını bildiriyordu. Mahmud da elçisiyle gönderdiği cevapta :

«Gerek babamın, gerek benim tahtımıza olan hizmetimizin hukuku sabittir. Düşmanların kötülük ve hilesiyle o hukuk kayba uğratılmamalıdır. Ötedenberi Horasan işlerini, güzel bir şekilde görmüş ve Horasan sipehsalarlığını hakkıyla yapmış olduğuma güveniniz ortadan kalkmamalıdır.» demişti. Ayrıca II. Mansur, Buhara'ya gelen Mahmud'un elçisini kendisine vezir yapmak üzere kandırmış, bu bardağı taşıran son damla olmuştu. Mahmud Horasan'ı barış yoluyla ala-

mayacağını anlayınca, kuvvet kullanmaya karar vererek Nişapur'a yürüdü. Beytüzün, Sultan'a karşı koyamayacağını anlayınca Nesâ ve Bâverd'e çekilerek Buhara'dan yardım istedi. Emir II. Mansur ve Semerkant valisi Faik, ona yardıma geldiler ve Serahs civarında ordugâh kurdular. Mahmud onların yardıma geldiğini haber alınca, II. Mansur ile savaşmadan geri çekildi. Belki de o, Samaniler'e son darbeyi vurmak istemiyordu. Ayrıca onun asıl maksadı, bu sırada Maveraünnehr'e el atmaya çalışan Karahanlılar'a fırsat vermemekti. Bu sebepten Mahmud, geri çekilerek durumun gelişmesini bekledi. Beytüzün ise, Nişapur'u işgal ettikten sonra öteki kuvvetlerle birleşmek üzere Serahs'a yürüdü. O ve Faik, Emir II. Mansur'un kendilerinden ziyade Mahmud'a güvenmesinden ve kendilerini ona teslim etmesinden korktular. Bunun sonucu olarak Emir II. Mansur'u yakalayıp gözlerine mil çektiler (2 Şubat 999). Onun yerine henüz çok küçük yaşta bulunan Abdülmelik b. Nuh'u tahta geçirdiler. Böylece Samanî Devleti içinde iktidara, perde arkasında Faik ve Beytüzün hâkim olmuştu.

Artık Mahmud'u savaştan alıkoyacak bir sebep kalmamıştı. O Faik ve Beytüzün'e karşı, kör edilen emirin intikamını almak için harekete geçti. Faik ve Beytüzün, onun yaklaşması üzerine Merv şehrine kaçtılar. Mahmud da onları takip etti ve Merv önünde karargâh kurdu. Burada iki taraf arasında başlayan barış görüşmeleri sonunda, eski şartlar üzerine bir anlaşma yapıldı. Mahmud bu anlaşmayla Beytüzün'ün Horasan'da kalmasına razı oluyordu. Mahmud, kan dökülmeden barış yapıldığı için sadaka olarak ikibin dinar dağıttı. Onun böyle bir barış yapmasında, rakiplerinin Ebu'l-Kasım Simcurî'nin kuvvetleriyle birleşmesinin ve sayıca üstünlüklerinin etkili olduğu anlaşılıyor. Ancak bu anlaşma çok kısa bir süre içinde bozuldu. Mahmud ordusuna hareket emrini verdi, fakat rakiplerinin ordusunda bulunan Ziyarîler hanedanından Dârâ b. Kabûs komutasındaki bir gurup askerin bu anlaşmayı kabul etmeyerek Mahmud'un kardeşi Nasr idaresindeki Gazneli ardçı birliklere saldırması savaşın patlamasına sebep oldu.

Mahmud'un ordusunun sağ kanadında onbin atlı ve otuz fil ile kardeşi Nasr bulunmaktaydı. Sol kanatta ise onikibin süvari ve kırk fil vardı. Merkezde ise Sultan Mahmud onbin atlı ve yetmiş fil ile yer almıştı. Gazneli ordusu; Emir Abdülmelik, Beytüzün, Faik ve Ebu'l-Kasım Simcurî'nin birleşik kuvvetlerini 16 Mayıs 999 tarihindeki savaşta mağlup etti. Emir Abdülmelik, savaş meydanında ikibin ölü ve ikibinbeşyüz esir bırakarak Buhara'ya çekildi. Beytüzün önce Nişapur'a sonra da Cürcan'a, Ebu'l-Kasım Simcurî ise Kuhistan'a kaçtılar. Sultan Mahmud, Tus şehrini komutanlarından Arslan Câzîb'in

idaresine bıraktı ve ona Beytüzün'ü takip etmesi için emir verdi. Beytüzün, Horasan'da başarısız bir ayaklanmadan sonra bu eyalet hudutları dışına kaçtı. Ebu'l-Kasım Simcuri de Arslan Câzib karşısında tutunamayarak Tabes'e kaçmaya mecbur kaldı.

Sultan Mahmud böylece Horasan'ı ele geçirdi. O burayı ele geçirmekle, zengin ve parlak bir eyaletin sahibi olmuştu, kardeşi Nasr'ı oraya vali tayin etti. Mahmud daha sonra Bağdat'a bir elçi göndererek Abdülmelik'e karşı olan galibiyetini Abbasi halifesi el-Kadir Billah (991-1031)'a bildirdi. Samaniler tarafından halife olarak tanınmış bulunan el-Kadir, Mahmud'un elçisini memnuniyetle karşıladı. Halife ayrıca ona hil'at, taç ve bayrak ile birlikte, hâkim olduğu ülkelerin fermanını gönderdi. Yine Mahmud'a *Veli Emiru'l-Mü'minin* ile *Yemînu'd-Devle ve Emiru'l-Mille* lakaplarını verdi (Kasım 999). Sultan gönderilenleri aldıktan sonra «*İslâm dinine yardım etmek ve İslâm düşmanlarını söküp atmak maksadıyla her yıl Hindistan'a sefer yapmayı vaadetti.*»

Bu sırada Samaniler'in zayıf durumundan yararlanan Karahanlılar'dan Nasr b. Ali, Maveraünnehr bilginlerini kendi tarafına çektikten sonra, mukavemet görmeksizin Buhara'ya girdi (23 Ekim 999). Daha sonra Samani sülalesinin bütün mensuplarını Özkent'e gönderdi. Samani Devleti'nin ortadan kalkmasıyla Mahmud, tam mânasıyla bağımsız bir hükümdar nitelliğini kazanmış oldu ve halife'nin gönderdiği hil'atleri ve tacı büyük bir merasimle giydi. Bundan sonra da Gazneliler Devleti içinde Halife el-Kadir adına hutbe okundu.

b) Sistan Seferi:

Saffari hanedanından Halef b. Ahmed, Buğracuk'un idaresi altındaki Puşenc'i savunmasız bırakarak, İsmail ile mücadelesinde Mahmud'a yardıma gitmesinden yararlanmış ve oğlu Tahir'i göndererek bu vilâyeti ve Kuhistan'ı işgal etmişti. Sultan Mahmud tahta çıktığı zaman Buğracuk'a yardımcı kuvvetler vererek onu, bu şehri geri almak için gönderdi. Tahir mağlup oldu ve kaçtı. Buğracuk ise zafer kazanmanın yanısıra fazla içkiden de sarhoş olmuştu, buna rağmen düşmanı takibe devam etti. Tahir onun bu durumundan yararlanarak geriye dönmüş ve Buğracuk'u tuzağa düşürerek öldürmüştü (998).

Sultan Mahmud, amcasının ölümüne sebep olmasından dolayı, Halef'i cezalandırmaya karar verdi ve bu maksatla Aralık 999 tarihinde büyük bir ordunun başında Sistan'a yürüdü. Halef, İspehbed Kalesine çekilmiş, Mahmud da bu kaleyi kuşatmıştı. Ancak Halef'in yüzbin dinar ödemeyi ve hutbeyi Mahmud adına okutmayı kabul etmesi

üzerine, Sultan barışa razı oldu ve anlaşma yaparak Gazne'ye döndü (1000).

c) Hind Seferleri :

Sultan Mahmud, Karahanlılar ile bir anlaşma yapıp kuzey cephesini emniyete aldıktan sonra, tahta çıkarken yaptığı yemîne ve söze sadık kalarak, Hint seferlerine başlamaya karar verdi. O daha önce de babasıyla Hindistan'a gitmiş, bu ülkenin ne kadar zengin olduğunu görmüştü. Bu bakımdan Mahmud'un Hindistan seferlerinin sebeplerinden birinin bu ülkenin zenginliği olduğu anlaşılmaktadır. İkinci ve en önemli sebep ise, bu ülkede İslâm Dînini yaymaktı. Ayrıca boş ve hareketsiz duran büyük bir orduyu çıkarabileceği isyan ve kargaşadan uzak tutmak için çarelerden biri de cihat idi. Bu bakımdan kalabalık Gazneliler ordusunu hareket halinde tutmak ve gaza yapmak da Hind seferlerinin sebeplerinden birisidir. Halk ve gönüllüler de ganimet getirdiği için bu seferleri desteklemekteydi.

Sultan Mahmud, takriben Eylül 1000 tarihinde ilk Hind seferine çıktı. O, Kabûl'un doğusunda Lamgan bölgesinde Hintlilerin elinde bulunan birkaç kaleyi zaptettikten sonra Gazne'ye döndü.

Sultan Mahmud'un ikinci Hint seferi Vayhand Racası Caypal'a karşı olmuştur. O hazırlıklarını tamamladıktan sonra, Eylül 1001 tarihinde onbeşbin atlı ile birlikte Gazne'den harekete geçti ve Peşâver yakınında ordugâh kurdu. İki tarafın kuvvetleri, 27 Kasım 1001 tarihinde Mahmud'un ordugâhı civarında karşılaştılar. Savaşı Gazneli ordusu kazanmış, Caypal onbeş kadar oğlu, torunu ve büyük komutanlarıyla esir düşmüştü. Sultan Mahmud'un eline bu savaştan sonra muazzam ganimet geçti. Caypal ise, elli fil ve ikiyüzellibin dinar fidye karşılığında serbest bırakıldı. Bu zaferden sonra Hinduşahî hanedanının merkezi Vayhand (Und) şehrini zapteden ve geri kalan kış aylarını burada geçiren Sultan Mahmud, büyük ganimet ve fîller ile muzaffer bir şekilde Gazne'ye döndü. Ayrıca o «*Gazî*» lakabını aldı (Nisan 1002). Caypal ise, o sıradaki Hint geleneklerine göre, müslümanlara esareti sebebiyle halkın gözünden düşmüş ve bu nedenle kendisini ateşe atarak intihar etmiştir. Yerine oğlu Anandpal geçti (1002 yılı sonu).

Sultan Mahmud, 1004 yılının Ekim-Kasım aylarında müslümanlar tarafından Bhatiya denilen (Bhatinda, Multân'ın doğusunda bugünkü Uch) bölgenin Racası Becî Rây'a karşı üçüncü Hint seferine çıktı. Sultan, ikinci Hint seferinde Becî Rây'ın kendisine yardım edeceğini ummuş, ancak bu düşüncesinde hüsrana uğrayınca onu ceza-

landırmak için Gazne'den ayrılmıştı. Sultan, İndus (Sind) Irmağını Multan bölgesinden geçerek Bhâtiya önüne geldi. Beci Rây Sultan Mahmud'un ordusuna mağlup olup kaçmış, ancak daha sonra çaresiz kalarak esir düşmektense intihar etmişti. Sultan Mahmud bir süre orada kalarak Bhâtiya Racalığı'nın bütün bölgelerini itaat altına aldı. Bu bölgede mescitler ve minberler yaptırdı. Ayrıca Sultan oraya İslâm'ın esaslarını öğretmek için âlimler tayin etti. Mahmud daha sonra Gazne'ye dönüş için harekete geçti. Ancak o Bhâtiya'da çok kalmıştı, bu yüzden dönüşü sırasında erken başlayan şiddetli yağmurlar yüzünden zorluklarla karşılaştı. Multan hâkimi Ebu'l-Feth Dâvud'un ülkesinden geçerken dostça davranmaması Mahmud'un bu dönüşünü güçleştiren sebebler arasında idi. Sultan tahminen Mayıs-Haziran 1005 tarihinde büyük bir zorlukla Gazne'ye dönebildi.

Sultan Mahmud'un Hindistan'a yaptığı seferlerinin sebeblerinden biri de sünniliği koruma fikri idi. Multan o sıralarda Karmati mezhebinde olan Ebu'l-Feth Davud'un idaresinde idi. Bu şahsın batını düşünceleri yayma gayreti Mahmud'un oraya bir sefer yapmasına sebep oldu. Bu dördüncü Hint seferinin sebeblerinden biri de bu emirin Sultan Mahmud Bhatiya bölgesinden dönerken Gazneli ordusuna karşı kötü davranışı idi. Sultan Mart-Nisan 1006 tarihinde Gazne'den harekete geçti. Mahmud bu sefer sırasında önce topraklarından geçiş izni vermeyen Pencap Racası Anandpal üzerine yürüyerek onu mağlup etti. Sultan daha sonra Multan'a yürüdü. Ebu'l-Feth şehri terkederek İndus Nehri üzerindeki bir adaya kaçtı. Bir haftalık bir kuşatmadan sonra Multan'ı zapt etti ve buradaki Karmatiler'i cezalandırdı. Sultan Mahmud müslüman olan Nevasaşah adıyla meşhur Suhpal'i Multan ve civarının valiliğine getirdikten sonra Gazne'ye döndü.

Sultan'ın kuzeyde Karahanlılar ile olan mücadelesinden yararlanan Multân valisi Suhpal Mahmud'a itaati reddederek tekrar Hindû dinine dönmüştü. Sultan Mahmud bu haberi Ocak 1008 tarihinde aldı. O kış mevsiminin şiddetine rağmen beşinci Hint seferine çıkarak Multân'a yürüdü. Mahmud, bu şehir önünde gözüktüğü zaman, Suhpal mukavemete çalıştı ise de, başarılı olamayarak tutuklandı. Sultan, Multan ve çevresinin idaresini komutanlarından Tegin Hazin'e bıraktıktan sonra Gazne'ye döndü.

Sultan Mahmud'un altıncı Hint seferi Caypal'ın oğlu Anandpal'a karşı olmuştur. Anandpal Pencap bölgesinin gittikçe artan İslâm baskısı altında bulunması üzerine Kuzeybatı Hindistan'daki öteki Racalardan yardım istemişti. Bu Racalar da yaklaşan İslâm tehlikesini hissederek onunla anlaştılar ve ordu gönderdiler. Sultan Mahmud Hintlilerin bu hareketini de kış ortasında almıştı, 31 Aralık 1008'de Gaz-

ne'den ayrıldı. O İndus nehrini geçtikten sonra Hintliler ile Vayhand (Und) şehrinin karşısındaki ovada karşılaştı. İki taraf arasındaki savaşı zor da olsa Mahmud kazanmıştı. Bu savaşta Kuzey Hindistan'ın başlıca Racalarının kuvvetlerinin ezilmesi, Pencap yolunun Müslüman-Türk orduları bakımından güveninini sağlamıştı. Sultan Mahmud savaş alanından kaçanları meşhur bir tapınağın bulunduğu Sarp Nagarkot (Bhim Nagar) Kalesi'ne kadar takip etti. Gazneli ordusu üç günlük bir kuşatmadan sonra bu kaleyi de aldı (1009). Burada ele geçen ganimet son derece fazla idi. Sultan Mahmud bu kaleyi kendi adamlarının idaresine bıraktıktan sonra Gazne'ye döndü. Başkent Gazne'de ele geçirilen bu hazineler halka gösterildi (Ağustos-Eylül 1009).

Sultan Mahmud Ekim 1009 tarihinde büyük bir ticaret merkezi olan Narayan (Narayanpur)'a karşı yürüdü. Burasının Racası mukavemete teşebbüs etti ise de, başarılı olamadı. Gazneli ordusu şehri ele geçirerek yağmaladı. Sultan Mahmud daha sonra Gazne'ye döndü. Narayan racası Gazneliler'e karşı koyamayacağını anlayarak Sultan ile barış yapmak istedi. Sultan Mahmud'un onun teklifini kabul etmesi üzerine iki taraf arasında anlaşma sağlandı. Bu barış Horasan ile Hindistan arasındaki yolların tüccarlara açılmasına ve ticaretin hız kazanmasına zemin hazırladı.

Sultan Mahmud, yarım kalan Multan fetih hareketini tamamlamak için Ekim 1010 tarihinde sekizinci Hint seferine çıktı. O bu seferinde hiçbir zorlukla karşılaşmayarak Multan'ı bütünüyle itaat altına aldı. Buradaki Karmatiler'e ağır bir darbe indirildi. Mahmud, orada devamlı karışıklıklar çıkaran Ebu'l-Feth Davud'u yakalayarak beraberinde Gazne'ye getirdi.

Sultan Mahmud, Nandana (Naradin, bugünkü Salt Range bölgesinde)'ya karşı dokuzuncu Hint seferini yaptı. Buranın racası Triloçanpal idi. Fakat esas idareye hâkim olan oğlu Bidar (Korkusuz) Bhimpal faal bir siyaset izleyerek Sultan Mahmud'a tabi olmayı reddetmişti. Sultan, Mart 1014 tarihinde iyi hazırlanmış bir orduyla Nandana'ya yürüdü. Triloçanpal, Sultan Mahmud'un harekete geçtiğini haber aldığı zaman Nandana kalesinin idaresini oğluna bırakarak yardım istemek üzere Keşmir racasının yanına gitti. Bhimpal Gazneli ordusu karşısında önce dar bir boğazda mevzilendi ise de, daha sonra Nandana Kalesi'ne çekilmek zorunda kaldı. Gazneli ordusu bu kaleyi kuşattı, kalenin duvarları altında kazılan lağımlar ve özellikle keskin Türkmen nişancılarının okları karşısında kaledekiler kayıtsız şartsız teslim oldular. Sultan Mahmud, buradan Keşmir'e doğru ilerledi ve önce Keşmir kuvvetleri komutanı Tunga sonra da Triloçan-

pal'ı mağlup etti. Onun bu zaferinin Hindistan'daki yankıları büyük oldu ve en uzak yerlere kadar yayıldı. Bu ülkelerin sakinlerinden bir kısmı İslâm dinini kabul ettiler. Mahmud, Temmuz-Ağustos 1014 tarihinde Gazne'ye döndü. O Gazne'ye döndüğü zaman Abbasi halifesi el-Kadir tarafından kendisine *Nizameddin* lâkabı verildi.

Sultan Mahmud, Hindistan'daki en önemli seferlerinden birisini Delhi'nin 150 km. kadar kuzeyinde bulunan Thanesar şehrine yapmıştır. Hintlilerce mukaddes bilinen bu şehirde birçok tapınak ve put vardı. Bu putlar arasında en meşhuru Çakrasvami adında büyük bir put idi. Ayrıca Thanesar racası da müslümanlara karşı direnmekteydi. Sultan Mahmud, hem o putu kırarak Hinduların maneviyatını sarsmak, hem de bu şehirde bulunan hazine ve filleri ele geçirmek için Ekim-Kasım 1014 tarihinde onuncu Hind seferi için Thanesar üzerine yürüdü. Buranın racası Sultan'ın yaklaşması üzerine şehri terk etmişti. Mahmud herhangi bir mukavemetle karşılaşmadan Thanesar şehrine girdi. Buradaki putlar kırıldı, ancak en meşhuru olan Çakrasvami Gazne'ye götürülerek halka gösterildi.

Sultan Mahmud 1015 yılı sonlarına doğru onbirinci Hint seferine çıktı. O Nandana seferi sırasında Triloçanpal'a yardım etmiş bulunan Keşmir racasını cezalandırmak istiyordu. Mahmud, Keşmir yolu üzerinde önce zaptedilmez olarak meşhur Lokhot (bugünkü Boharin) Kalesini kuşattı. Ancak Gazneli ordusu şiddetli kış yüzünden bir ay sonra kuşatmayı kaldırmak ve çekilmek zorunda kaldı.

Sultan Mahmud'un onikinci seferi zengin ve bayındır bir ülke olan Kanavc'a karşı idi. Sultan bu sefer için 27 Eylül 1018 tarihinde Gazne'den ayrıldı. O Büst'de bulunduğu sırada Türkistan'dan gelen yirmibin kişilik bir gönüllü gurubunun katılmasıyla ordusu daha da kalabalıklaşmıştı. Hint dünyası Sultan Mahmud'dan o kadar yılmıştı ki, onun şöhreti kendisinden önce gitmekte ve birçok yerlerde fetihlerin daha kolay olmasını sağlamaktaydı. Nitekim bu seferinde de ona karşı önemli bir direnme olmamış ve başarılar birbirini takip etmişti. Sultan Mahmud Cumne Nehrini geçerek önce Agra'nın 170 km. kadar doğusunda bulunan Sirsava Kalesi'ni ele geçirdi, sonra da Baran (veya bugünkü Bulendşehr)'a yürüdü. Buranın racası Hardat itaatini bildirdi ve onunla beraber onbin taraftarı İslâm dinini kabul ettiler. Cumne Nehri kenarındaki Mahaban Kalesi racası Kulçend (Kul Çandra) ise Gazneli ordusu karşısında mağlup oldu. O esir olmaktansa ölümü seçti, önce karısını öldürdü, sonra da intihar etti.

Sultan Mahmud böylece Cumne ile Ganj nehirleri arasındaki ülkeleri zapt ettikten sonra, Delhi ile Agra yolunun ortasında bir yerde bulunan Mathura (Muttra) şehri üzerine yürüdü. Burası da mukad-

des Hint şehirlerinden biri idi. Sultan'ın yaklaşması üzerine Mathura'daki garnizon direnmeden teslim oldu. Mahmud daha sonra asıl hedefi olan Kanavc şehrine yürüyerek 20 Aralık 1018'de oraya ulaştı ve bir günde Kanavc Kalesini aldı. Buradaki hazinelere el konuldu. Gazneli ordusu dönüş sırasında etrafdaki bazı kaleleri de ele geçirmişti. Ayrıca Şarva Racası Candar Ray da mukavemete hazırlandı ise de bir başarı sağlayamayarak mağlup oldu. Sultan Mahmud bu seferden rivayete göre tahminen üçmilyon dirhem para, ellibeşbin esir ve üçyüzelli fil ganimet ile Gazne'ye döndü. Gazne'nin ünlü Ulu Camii Kanavc'dan alınan ganimetler ile yapılmıştır.

Sultan Mahmud Kanavc seferinden döndükten sonra Kalincar Racası Ganda ortalığın karışmasına sebep olmuştu. Sultan Mahmud bu olayı haber aldığı zaman zorunlu bir yürüyüş ile Hindistan'a girdi. Onun onüçüncü Hint seferinin gayesi Ganda ve müttefiklerini itaat altına almaktı. Sultan'ın harekete geçtiğini duyan Anandpal'ın oğlu Triloçanpal güneye doğru yürüyerek Ganda ile birleşmek istedi. Mahmud önce Triloçanpal'ın Ganda kuvvetleriyle birleşmesini önlemeye çalıştı ve bunda da başarılı oldu. Sultan onu Ramga (veya Ruhut) ırmağı kenarında yakaladı ve mağlup etti. Triloçanpal savaşta yaralanmış ve kaçmaya çalışırken adamları tarafından öldürülmüştü. Öte taraftan müttefiklerin reisi Kalincar Racası Ganda rivayete göre; yüzkırkbeşbin yaya, otuzbeşbin atlı ve altıyüzkırk filden oluşan ordusuyla Sultan Mahmud'un ordusuna doğru ilerledi. İki ordu tam mânâsıyla savaşa girmeden önce, gece yapılan bir öncü çatışmasını Gazneliler'in kazanması Ganda'nın ürkmesine ve gece karanlığında kaçmasına sebep oldu. Sultan Mahmud bu galibiyetten sonra Gazne'ye döndü.

Sultan Mahmud ondördüncü Hint seferini daha önce ele geçiremediği Keşmir üzerine yaptı. O Eylül-Ekim 1021 tarihinde Gazne'den ayrıldı. Fakat bundan önceki Keşmir seferinde olduğu gibi, kışın şiddetle bastırması sebebiyle, Lokhot kalesinin zaptı bu kez de mümkün olmadı.

Daha önce Kalincar Racası Ganda mağlup edilmişse de, kesin olarak itaat altına alınamamıştı. Bu sebebten Sultan Mahmud 1022 yılında Ganda'ya karşı harekete geçti ve önce ona bağlı olan Gvalior Racası Arcan'ın üzerine yürüdü. Gvalior (Gwalior) kayalar üzerinde inşa edilmiş, zaptedilmesi güç bir kale idi. Gazneli ordusu kaleyi kuşattığı zaman, Gvalior Racası mukavemet edemeyeceğini anlayarak Sultan'a tabi olmak ve otuzbeş fil vermek şartıyla barış teklifinde bulundu. Sultan'ın bu teklifi kabul etmesiyle iki taraf anlaştı. Gazneli ordusu bundan sonra Kalincar üzerine yürüdü. Bu şehir de çok sarp kayalar üzerine inşa edilmişti. Rivayete göre; içinde beşyüzbin insan, yirmibin hayvan ve beşyüz fil barınabilmekteydi. Sultan Mahmud bu

kaleyi kuşatarak öteki yerlerle olan bağlantılarını kesti. Ganda da yıllık harac, hediyeler ve üçyüz fil karşılığında barış istedi. Sultan bu şartları kabul ederek kuşatmayı kaldırdı. Ganda ayrıca Mahmud'u öven bir şiir yazarak göndermişti. Sultan bu şiiri çok beğendi ve ona onbeş kalenin idaresini vererek Mart-Nisan 1023 tarihinde Gazne'ye döndü.

Sultan Mahmud'un Hindistan'a yaptığı en önemli ve meşhur seferlerden biri onaltıncısı olan Somnat seferidir. Somnat, Hindistan'ın batı sahilinde Kathiavar yarımadasında bir şehirdi. Bu şehirde kendisine tapılan Siva'ya âit kutsal bir putla, bir tapmak bulunmaktaydı. Orayı ziyarete gelen binlerce insan en kıymetli mücevherlerini bu meşhur puta sunarlardı. Hintliler'in inanışına göre, Somnat'daki put, Hint ülkelerindeki öteki putların en kudretlisi idi. Sultan Mahmud bunu işittiği zaman, bu sapık inançla beraber o putu da yıkmaya karar verdi. Bu sayede Hintliler arasında İslâm dininin yayılması hareketi de çabuklaşmış olacaktı. Sultan Mahmud otuzbin atlı ve yüzlerce gönüllüden oluşan ordusuyla 18 Ekim 1025 tarihinde Gazne'den harekete geçti. Multan'da Gazneli ordusunun geçeceği Büyük Tar (Thar) Çölü için hazırlıklarda bulunuldu. Tar Çölünde önemli ilk durak Lodorva Kalesi idi, Gazneli ordusu bu kaleyi aldıktan sonra ilerlemeye devam etti. Bir aylık bir yürüyüşten sonra çöl geçildi. Nihayet 6 Ocak 1026 tarihinde Sultan ve ordusu Somnat'a ulaştı ve şehri kuşattı. Kaledeki garnizon; Brahmanlar ve gönüllüler tarafından takviye edilmişti. Bunlar, Sultan Mahmud'un ordusuna karşı cesaretle direndilerse de, başarılı olamadılar. Gazneli ordusu 8 Ocak'da Somnat'ı zaptetti. Sultan, meşhur tapınağa girdi ve müezzine tapınağın üzerine çıkarak ezan okumasını emretti. Tapmaktaki putların hepsini kırıp yok ettiler. O taştan büyük putu dört parçaya ayırdılar. Bu parçalardan ikisi Gazne'deki Ulu Câmi ve Sultan Sarayının kapıları önüne konulmuş, öteki ikisi de Mekke ve Medine'ye gönderilmişti. Bir tarihçiye göre, ganimetten Sultan'ın payına düşen beşte bir malın değeri yirmimilyon dinar idi.

Mahmud, Somnat'da onbeş günden fazla kalmadı. Gazneli ordusunun dönüşünde rivayete göre; deve, katır, at gibi ikiyüzbin yük hayvanı bu zengin ganimetleri taşımakta idi. Sultan bu ağır yüklere rağmen yine de fetihlerde bulunmaktan geri kalmadı. Karmati olan Mansura hâkimi Hafif, Sultan'ın önünden kaçtı. Sultan, İndus Nehri boyunca Multan'a doğru yürüyüşüne devam etti. Fakat bu bölgenin yerli halkı Catlar sürekli saldırılarla Gazneli ordusuna ağır kayıplar verdirdiler. Sultan Mahmud uzun ve yorucu bir yürüyüşten sonra Gazne'ye ulaştı (2 Nisan 1026). Onun Somnat seferi ve zafer kazanması haberi İslâm dünyasında büyük sevinç ve heyecan yarattı.

SULTAN MAHMUD DEVRİNDE DİĞER OLAYLAR

a) Sistân'ın Zaptı:

Sultan Mahmud 999 yılında Sistan bölgesine yürümüş ve buranın hâkimi Halef yüzbin dinar para karşılığında eman dilemeye mecbur olmuştu. Bundan kısa bir süre sonra Halef, oğlu Tahir ile anlaşmazlığa düştü. Halef'in oğlunu mağlup etmek için giriştiği savaş başarısız bir teşebbüs olarak kaldı. Ancak Halef bu başarısız teşebbüse rağmen oğlunun peşini bırakmamış onu bir hile ile ele geçirmeye ve öldürmeye muvaffak olmuştu (1002). Halef'in oğluna karşı zalimce davranışı onun etrafındakiler arasmda bir korku ve nefret havası estirmişti. Bu sebebten Tahir b. Zeyd başkanlığındaki emirler ve komutanlar Sultan Mahmud'u kendi hükümdarları olması için Sistan'a davet ettiler.

Sultan Mahmud için bu kaçırılmaz bir fırsattı, nitekim derhal Sistan'a yürüdü (Kasım 1002). Halef onun hareketini haber aldığı zaman, etrafı derin ve geniş bir hendekle çevrili müstahkem Tâk kalesine çekildi. Sultan bu kaleyi kuşattı ve çevresindeki hendeğin doldurulmasını emretti. Gazneli ordusu kaleden atılan taşlara ve üzerlerine yağmur gibi yağan oklara rağmen doldurulan hendeği geçtiler ve fillerin şiddetli saldırısına dayanamayıp kırılan kale kapılarına hücum ettiler. Kaleyi savunanlar onlara karşı cesurca savaştılar. Fakat Halef, Gazneli ordusundaki fillerin ayakları altında kendi adamlarının ezilişini gördüğü zaman, bu dehşet verici manzaranın yarattığı korkuyla direnmenin faydasızlığını anladı. O, Sultan'a itaatini bildirerek kaleyi teslim etti (21 Aralık 1002). Halef, Mahmûd'un huzuruna getirildiği zaman, onun ayaklarına kapanarak af diledi, pahalı hediyeler ve değerli inciler takdim etti. Sultan Mahmud, onun hayatını bağışladığı gibi, bütün servetini muhafaza etmesine izin verdi ve Halef'i arzusu üzerine Cuzcan'a gönderdi. Sultan, Sistan bölgesini komutanlarından birinin idaresine bırakarak Gazne'ye döndü.

Sultan Mahmud, bir süre sonra Sistanlılar'ın Halef'in kız tarafından torunu olan Ebû Bekr Abdullah idaresinde kendisine karşı ayaklandıklarını haber alarak derhal bu bölgeye yürüdü. Sultan'a bu seferinde kardeşi Nasr, Emir Altuntaş ve Ebû Abdullah et-Tâî refakat

etmekte idiler. Mahmud 393 yılı Kurban Bayramı (10-11 Ekim 1003)'nda Halefabad'a geldi. Âsiler onun geldiğini öğrendikleri zaman müstahkem Erk kalesine kapandılar. Sultan ve ordusu kaleyi kuşattı. Âsiler Gazneli ordusu üzerine bir çıkış yaptılarsa da başarılı olamadılar ve tekrar kaleye çekilmek zorunda kaldılar. Sultan Mahmud gece karanlığından yararlanarak ordusunu hücuma geçirdi. Gazneli askerler bu hücum sonunda kalenin istihkâmlarını ele geçirmeye muvaffak oldular. Onları istihkâmlar üzerinde gören âsiler müthiş bir paniğe kapıldılar. Kalenin içine yayılan Gazneli askerler âsilerin bir çoğunu yakaladılar ve bir kısmını da öldürdüler. Böylece Sistan tekrar Gazneliler tarafından itaat altına alınmış oldu. Sultan bu bölgeyi kardeşi Nasr'ın idaresine bırakarak, Gazne'ye dönmek üzere harekete geçti (24 Ekim 1003).

b) Şehzâde İsmail b. Nuh'un Samani Devletini İhya Teşebbüsü:

Karahanlılardan Nasr b. Ali, 999 yılında Samaniler'in başkenti Buhara'ya girmiş ve bu hanedanın bütün mensuplarını Özkent'e götürmüştü. Samani hânedanı mensuplarından İsmail b. Nuh bir süre sonra tutuklu olduğu yerden kaçarak atalarının devletini yeniden kurmak için teşebbüse geçti. O «Muntasır» lakabı alarak önce Harezm'e gitti. Burada hâlâ Samanilere sadık olarak yaşayan birçok soylular ona katıldılar. İsmail el-Muntasır, topladığı ordunun kumandanlığını Hâcib Arslan Balu (Yalu)'ya verdi. Arslan Balu, Karahanlılar'ın Buhara valisi Cafer Tegin'i şehirden çıkartmaya ve esir almaya muvaffak olmuştu. Buhara'dan kaçanlar yine Karahanlılar'ın Semerkand valisi Tegin Han ile birleştilerse de bunlar, İsmail ile yaptıkları savaşta yenilerek yine kaçmak zorunda kaldılar. İsmail el-Muntasır da tekrar Buhara'ya döndü (1000). Ancak Nasr b. Ali idaresindeki Karahanlılar karşısında bu kez kaçmak zorunda kalanlar İsmâil ve kumandanı Arslan Balu olmuştu.

Öte taraftan İsmail'in Sultan Mahmud ve kardeşi Nasr ile mücadelesi önceleri başarılı gibi göründüyse de, çok geçmeden bu cephede de hüsrana uğradı. O, önce Nişapur'a yürümüş ve buraya hâkim olan Nasr'ı 27 Şubat 1001 tarihinde yenerek Herat'a çekilmeye mecbûr etmişti. Fakat Sultan Mahmud hemen takviye kuvvetleriyle yetişti. İsmail, Sultan'ın geldiğini haber aldığı zaman Cürcan'a kaçmıştı. İsmail, bir süre sonra tekrar Horasan'a dönerek Nişapur üzerine yürüdü. Bunun üzerine Nasr, bir kere daha Nişapur'dan çekilmek ve Mahmud'dan yardım istemek zorunda kaldı. Böylece İsmail bir kez daha Nişapur'a girdi (Eylül 1001). Sultan Mahmud, kumandanlarından Ebû

Said Altuntaş'ı kardeşine yardıma gönderdi. Bu sefer Nasr, Nişapur şehri üzerine yürüdü ve İsmail'i mağlup ederek Cürcan'a kaçmaya zorladı. Neticede Nasr, bu mücadeleden üstün çıkarak tekrar Nişapur'u ele geçirdi. Şehir halkı bu duruma çok sevinerek şenlikler tertipledi. İsmail ise bu mağlubiyet ve içine düştüğü sıkıntılı durumun sebebini başkumandanı Arslan Balu'ya yüklemiş ve onu öldürtmüştü. Ancak İsmail el-Muntasır'ın bütün bu yenilgi ve talihsizliğine rağmen devletini diriltme mücadelesini kolay bırakacak bir şahıs olmadığı anlaşılıyor. Nitekim o Cürcan'dan geri dönerek Serahs'ı ele geçirmişti. Nasr bu şehir civarında yapılan savaşta onu tekrar mağlup etti ve aralarında Ebu'l-Kasım Simcurî de olmak üzere onun birçok kumandanlarını esir ederek Gazne'ye gönderdi (Ocak-Şubat 1002). İsmail el-Muntasır, bu yenilgiden sonra Oğuzların yanına sığındı ve onlardan yardım istedi. Onun yanına sığınmış olduğu Oğuzlar artık Selçuklu ailesinin idaresinde idi. İsmail, Oğuzlar'ın yardımıyle Karahanlılar ile birkaç kez savaştı ise de neticede mağlup oldu. İsmail, kurtuluşu kaçmakta bulmuş ve Ceyhun nehrini geçerek Horasan'a girmişti.

Sultan Mahmud, onun kendi bölgesine geri döndüğünü haber aldığı zaman, çıkardığı karışıklıkları vaktinde önlemek ve yeniden kuvvet toplamasına fırsat vermemek için derhal harekete geçmiş ve Belh şehrine gelmiştir. Mahmud, Farîgun b. Muhammed idaresinde bir Gazneli ordusunu İsmail'in üzerine gönderdi. İsmail, bu kuvvetin takibinden kurtulabilmek için Kuhistan'a gitmişti. Sultan'ın kardeşi Nasr ve Arslan Cazip onu takip ettiler. İsmail de onların korkusundan son olarak Bistam'a kaçmış, daha sonra aldığı bir davet üzerine Buhara tarafına yürümüştü. Fakat sürekli savaşmaktan ve dolaşmaktan usanmış olan askerleri onu terk ettiler. Böylece yanında sadece sekiz kişi kalan İsmail, Karahanlıların takibinden kurtulmak için Merv civarındaki çöle girdi ve İbn Buheyc'in reisi bulunduğu kabileye sığındı. Fakat yanına sığınmış olduğu İbn Buheyc, bu bölgenin âmili Ebû Abdullah Mâhrûy'un teşvikiyle onu öldürdü (Ocak 1005). Bu suretle hanedanını diriltmeye çalışan son temsilcisinin ölümü üzerine Samanî Devleti tarihten silinmiş oluyordu. Sultan Mahmud, İsmail'in akıbetini haber aldığı zaman, Arslan Cazib'i göndererek Ebû Abdullah ve İbn Buheyc'i, onun bu kötü sonuna sebep olduklarından dolayı öldürtmüş ve Araplar'ın obasını yağmalatmıştı.

c) Sultan Mahmud ve Karahanlılar:

Karahanlı hükümdarı Nasr b. Ali, Buhara'yı zaptettikten sonra Sultan Mahmud ile birbirlerine dostluk mesajları gönderdiler. Daha sonra iki devlet arasında Ceyhun nehrinin hudud olması kabul edil-

di. Ayrıca aradaki bu dostluğu kuvvetlendirmek için de Sultan Mahmud, Nasr'ın kızı ile evlendi. Mahmud, bir elçi heyetini kendi temsilcisi olarak Özkent'e yolladı. Bu elçi heyeti gelini alarak Horasan'a getirdiler. Nasr bu elçileri değerli hediyeler ile uğurlamıştı. Nasr b. Ali'nin verdiği hediyeler arasında; değerli madeni eşyalar, misk, atlar ve develer, kadın ve erkek esirler, doğanlar, kürkler ve çeşitli Çin eşyaları bulunmaktaydı (1001).

Ancak Karahanlı Nasr ile Sultan Mahmud arasındaki bu dostluk kısa bir süre sonra sona erdi. Çünkü Nasr b. Ali, Samaniler'in bütün mirasına konmak istiyor ve Horasan'ı ele geçirmek için de fırsat bekliyordu. Sultan Mahmud'un Multan üzerine gitmesiyle bu fırsat kendiliğinden ortaya çıkmış oldu (396/1005-1006). Nasr b. Ali, Sultan'ın Hindistan'da bulunmasından yararlanarak iki koldan Horasan'a kuvvet gönderdi. Onun kardeşi Cafer Tegin komutasındaki bir kol Belh şehrini, Sübaşıtegin komutasındaki diğer kol da Nişapur ve Tus'u zaptedecekti. Nitekim Karahanlı kuvvetleri, Belh ve Nişapur'u ele geçirdiler. Gazneliler komutanı Arslan Cazip, bu durumda Karahanlılar önünden çekilmiş ve Gazne'ye giden yolları tahkim ettirmişti.

Sultan Mahmud, bu durumu öğrendiği zaman Multan'ın uzak bölgelerinin itaat altına alınmasını komutanlarına bırakarak sür'atle Gazne'ye döndü. Ordusunu Halaçlar ve Afganlar ile takviye ettikten sonra da Belh'e doğru yürüdü. Cafer Tegin onun harekete geçtiğini öğrendiği zaman, bu şehri terk ederek Tirmiz'e kaçtı. Mahmud, Arslan Cazib'i de Sübaşıtegin'e karşı göndermişti. Sübaşıtegin, kaçmayı tercih ettiyse de Gaznelilerin elinden kurtulması oldukça güç oldu. O, maceralı bir yolculuktan sonra Buhara'ya gelebildi. Bu sırada Nasr b. Ali, Gazneliler tarafından sıkıştırılan Sübaşıtegin'i kurtarabilmek için, Cafer Tegin'i onikibin kişilik bir kuvvetle tekrar Belh üzerine gönderdi. Sultan Mahmud, kuvvetlerini ikiye bölmemek için onun Belh'i almasına ses çıkarmadı, fakat Sübaşıtegin'i mağlup ettikten sonra tekrar Belh'e yöneldi. Cafer Tegin için Belh'i terk edip Buhara'ya kaçmaktan başka çare kalmamıştı. Bu suretle Sultan Mahmud, 397 yılı başında (Eylül-Ekim 1006) Karahanlı kuvvetlerini Horasan'dan uzaklaştırmış oluyordu.

Fakat Nasr b. Ali, kolay kolay Horasan'da vazgeçmek niyetinde değildi. Bu sebeple Karahanlılardan Hotan hâkimi olan Yusuf Kadır Han'dan yardım istedi. Tahminen kırk-ellibin kişi civarında bulunan birleşik Karahanlı kuvvetleri, Sultan Mahmud idaresindeki Gaznelı ordusuyla Belh'e yirmi km. kadar mesafedeki Katar (Keter) ovasında karşılaştı (5 Ocak 1008). Bu savaşta Nasr b. Ali kahramanca döğüştü ve hatta galibiyet ibresini kendi lehine çevirmek üzereydi. Fakat biz-

zat Mahmud'un Karahanlı ordusunun merkezine yönelttiği başarılı hücumlar, diğer Gazneli komutanların da maneviyatını yükseltmişti. Onlar da idareleri altındaki birliklerle şiddetle Karahanlılar üzerine saldırdılar. Bu savaşta Karahanlı ordusunu çökerten sebeplerden birisi de Sultan Mahmud'un ordusunun önünde bulunan beşyüz fil olmuştu. Fillerin Karahanlı süvarilerini atlarından aşağıya alarak ayakları altında ezişi Karahanlı ordusunun yenilgisini çabuklaştırdı. Maneviyatları bozulan Karahanlılar, artık yenilmiş ve kaçmaya başlamışlardı. Gazneli ordusu, şiddetli kışa rağmen kaçanları takip etti; Karahanlıların pekçoğu esir alındı veya öldürüldü. Gazneliler'in eline bol miktarda ganimet geçti. Hindistan'da Suhpal'in isyanı Sultan Mahmud'un daha ileriye gitmesini engellemişti. Bu yüzden derhal Gazne'ye döndü. Bu aynı zamanda Karahanlıların Horasan'ı ele geçirmek için yaptıkları son büyük teşebbüs olmuştu.

İlig Han Nasr b. Ali, bu yenilgi üzerine ülkesine çekilmesine rağmen yine de Mahmud ile mücadele için kendisine müttefik arıyordu. Nitekim bu maksatla kardeşi Büyük Kağan Togan Han Ahmed ve Yusuf Kadır Han'a müracaatta bulunmuştu. Ancak diğer taraftan o, bağımsızlığını da ilan etmek istiyordu. Bu sebepten Ahmed, kardeşi Nasr'a karşı Sultan Mahmud ile bir dostluk anlaşması yaptı. Buna çok kızan Nasr b. Ali'nin; kardeşinin ülkesi Kaşgar'a sefer teşebbüsü, şiddetli kış yüzünden sonuç vermemişti (402/1011-1012). Bundan sonra iki kardeş, aralarındaki anlaşmazlığı çözmesi için Sultan Mahmud'a elçiler gönderdiler. Gazneli Mahmud, iki kardeş arasında aracı olmakla beraber onların elçilerini kabul ettiği sırada kuvvet ve kudretini göstermekten de geri kalmadı. Nitekim Sultan, sarayının ihtişamıyla Karahanlı elçilerini etkilemeye çalışmış, onları büyük merasimle ve süslü elbiseli muhafızları arasında huzuruna kabul etmişti.

İlig Han Nasr b. Ali 403 (1012-1013) yılında öldü, onun yerine kardeşi Ebû Mansur Arslan Han geçti. O, Sultan Mahmûd ile iyi komşuluk münasebetlerini devam ettirmek isteyerek bir anlaşma yaptı. Arslan Han Mansur, Sultan Mahmud'a bu maksadla gönderdiği haberde: «Senin Hind gazalarıyla, benim de (Müslüman olmayan) Türkler ile meşgul olmamız, birbirimizle mücadeleyi bırakmamız hem Müslümanlar'ın hem de İslâmiyetin yararınadır» demişti. Böylece her ikisi de kâfirlere karşı gazayla meşgul oldular. Diğer taraftan Sultan Mahmud, Karahanlılar'ın iç mücadelelerinden ve kendisine hakemlik başvurularından yararlanmak istedi. Nitekim, halife el-Kadir Billah'tan bir Karahanlı şehri olan Semerkant'ın kendisine bağışlanması hususunda bir ferman istemiş; fakat halife, onun bu arzusunu şiddetle reddetmişti (404/1013-1014).

Ancak Karahanlılar arasındaki saltanat mücadelesi bitmiyordu. Yusuf Kadir Han, Mansur'un büyük kağanlığını tanımayarak taht üzerinde hak iddia ederek Sultan Mahmud'dan yardım istedi. Sultan Mahmud, Yusuf Kadır Han'a yardım etmek için sefere çıktı ve Ceyhun nehrini geçti. Ancak daha ileriye gitmeden geri döndü. Bir gösterişten ileriye gitmeyen bu seferden de anlaşıldığına göre Sultan, Hindistan ile meşgul olduğu bir sırada Karahanlıların birbirleri ile uğraşmalarını daha uygun bulmuştu. Yusuf Kadır Han, onun bu davranışından dolayı hayal kırıklığına uğramış, bu sebepten Mansur ile müzakerelere girişerek onunla anlaşmıştı. Her iki Karahanlı hükümdarı, ordularını birleştirerek Mahmud'a karşı harekete geçtiler ve Horasan'a yürüdüler. Sultan Mahmud, bu birleşik Karahanlı ordusunu Belh civarında yenerek Maveraünnehr'e geri döndü (410/1019-1020). Bu durumda Yusuf Kadır Han, yeniden Mahmud ile anlaşmayı tercih etti.

Öte taraftan Yusuf'un kardeşi Ali Tegin, 411 (1020-1021)'de Buhara'yı ele geçirdi. Ali Tegin, ölümüne kadar Gaznelilerin Orta Asya'daki isteklerine inatla karşı koymuştu. Ancak Büyük Kağan Mansur'un hükümdarlıktan vazgeçerek yerini Yusuf Kadır Han'a bırakması, yeni olaylara sebep oldu (415/1024-1025). Yusuf Kadır Han'a kardeşleri Ali Tegin ve Ahmed karşı çıktılar. Bu durumda Yusuf Kadır Han, Sultan Mahmud ile anlaşmak istedi. Sultan Mahmud, yeni komşusu Ali Tegin'e güvenemediğinden bu anlaşma kolaylıkla olmuştu. Sultan, ikinci kez Ceyhun nehrini geçti ve Semerkant yakınlarına kadar ilerledi. Onun ikinci kez Maveraünnehr'i geçmesinin başka bir sebebi de bu bölge halkının, Ali Tegin'in zulmünden kendisine şikayette bulunmaları idi. Sultan Mahmud ve Yusuf Kadır Han, Semerkand civarında buluştular (Mart-Nisan 1025).

Bu iki hükümdarın görüşmesinde önemli kararlar alındı. Bu kararlara göre; Ali Tegin'in hâkim olduğu yerler, Yusuf Kadır Han'ın ikinci oğlu Yığan (Boğa) Tegin Muhammed'e verilecek ve iki hanedan arasında evlenme yoluyla akrabalık tesis edilecekti. Ayrıca Sultan Mahmud, Ali Tegin'in müttefiki olan Arslan Yabgu'yu Maveraünnehr ve Türkistan'dan uzaklaştıracaktı.

Sultan Mahmud, önce Arslan Yabgu'ya karşı harekete geçti. Arslan Yabgu, Sultan'ın geldiğini duyunca çöle kaçmıştı. Sultan Mahmud bir elçiyle ona şu haberi gönderdi: «Biz daima Hindistan'a gazaya gidiyoruz. İslâm ülkelerinden bir çok insan bu gazalara iştirak etmektedirler... Sizden hiç bir kıtanın, böyle ilahî bir saadete nail olmaya teşebbüs etmemiş ve benden bu hususta ricada bulunmamış olmasından hayret içindeyim. Bununla beraber bizim sizinle dostluk kurma

arzumuz tamdır... ancak şefinizin huzurumuza gelmesi gereklidir...». Arslan Yabgu, bu davet üzerine onbin atlı ile yola çıktı. Ancak Mahmud, tekrar bir elçi göndererek maksadının kendisiyle görüşmek olduğunu bildirdi. Arslan Yabgu, bu kez üçyüz kadar adamıyla Mahmud'un Semerkant civarındaki ordugâhına geldi. Arslan Yabgu'nun küçük, fakat sür'atiyle ün yapmış bir atı vardı. Bu at sayesinde yakalanması mümkün olmuyordu.

Sultan Mahmud, bu durumu bildiği için daha önceden adamlarına emir vermiş, onlar da bir bahaneyle Arslan Yabgu'nun atını götürmüşlerdi. Ziyafet meclisinde yapılan mülâkattan sonra, Sultan onun önemli bir kuvvete sahib olduğunu anlamıştı. Mahmud, kendi ülkesine gelebilecek zararları önlemek için Yabgu'yu hileyle tutuklayarak Hindistan'da, Keşmir'e giden geçitte bulunan Kalincar kalesinde hapsettirdi. Arslan Yabgu, ölüm tarihi olan 1032 yılına kadar o kalede kalmıştı.

Öte taraftan Ali Tegin de Sultan'ın hareketini öğrendiği zaman Semerkand ve Buhara'yı terk ederek çöle kaçmıştı. Sultan, onu takip için kumandanlarından Bilge Tegin'i görevlendirmişti. Ali Tegin, Gazneli kuvvetlerin takibinden kurtulmasına rağmen karısı, kızları ve ağırlıkları Bilge Tegin'in eline geçti. Bilge Tegin, onları Semerkant'a getirdi. Ancak bu başarıya rağmen Sultan Mahmud, müttefiki Yusuf Kadır Han'ın çıkarını düşünmeden Belh üzerinden Gazne'ye döndü. Onun yine de Ali Tegin'i bütünüyle ortadan kaldırmayı düşünmediğini ve sürekli bir Karahanlı saltanat mücadelesini tercih ettiği anlaşılıyor. Nitekim Sultan'ın Somnat seferi hazırlıkları için Maveraünnehr'den ayrılmasından hemen sonra, Ali Tegin geri döndü. O Yusuf Kadır Han'ı mağlup ederek tekrar Semerkant ve Buhara'ya hâkim oldu. Bu fırsattan yararlanan Mahmud ise Huttal, Çaganiyan, Kubadiyan ve Tirmiz gibi şehirleri Gazneli Devleti'ne daha sıkı olarak bağlamaya çalıştı. Bu suretle Sultan Mahmud, eski Samanî Devleti'nin mirasını içine alan topraklara bütünüyle hâkim oluyordu.

Bu arada Karahanlı Muhammed b. Yusuf (Yığan Tegin), Mahmud'un kızı Zeynep ile evlenmek ve kendisine vaadedilmiş olan toprakları almak için Sultan'dan yardım sağlamak üzere Belh'e gelmiş, ancak burada soğuk bir şekilde karşılanmıştı. Mahmud ona: «Sizin şimdilik geri dönmeniz lâzım. Çünkü biz şimdi Somnat üzerine yürümek istiyoruz, önce bu işi bitirelim. Siz de Türkistan hanlığını ele geçirin, o zaman bunun tedbirini alırız» demişti. Muhammed b. Yusuf, hayal kırıklığına uğramış olarak Belh şehrini terketti. Yardım alamadığı gibi, Zeynep ile de evlenememişti. Ancak bundan sonra Yusuf Kadır Han ve oğullarının talihleri açılmıştı. Onlar önce Özkent'i, sonra da Balasagun'u ele geçirdiler (1026/1027).

Sultan Mahmud, Somnat seferinden döndükten sonra (1026), Yusuf Kadır Han ile görüşmek için fakih Ebû Bekr Husayri'yi Merv'e gönderdi. Daha sonra da yardım için bir Gazneli ordusu gönderilmiş olduğu anlaşılıyor. Neticede Ali Tegin mağlup olmuş ve Sultan Mahmud ile bir anlaşma yapmıştır. Bu anlaşmaya göre, Ali Tegin'in Maveraünnehr'deki hükümdarlığı tanınıyordu. Yusuf Kadır Han ise Sultan Mahmud ile arasındaki dostça ilişkileri devam ettirdi.

d) Harezm'in Zaptı:

Öte taraftan Sultan Mahmud her fırsatta Harezm'i itaat altına almaya çalışmaktaydı. Buranın hâkimi Me'mûnilerden Ebu'l-Abbas Me'mûn, Sultan'ın kızkardeşi Hurrey-i Huttali (veya Hurrey-i Kalçı) ile evlenmişse de Mahmud'dan korkmakta ve bu sebeple Gaznelilere karşı Karahanlılar ile ittifak yapmak istemekteydi. Fakat Karahanlılar, onunla görüşmelerde bulunmakla beraber bir askeri anlaşma yapmaya yanaşmıyorlar, daha çok Gazneliler ile onun arasında aracı olmayı tercih ediyorlardı. Me'mûn, bu aracılık teklifini kabul etti. Mahmud ise 1016-1017 kışında Karahanlılara elçi göndererek Harezmşah ile bir anlaşmazlığı olmadığını nazikâne bir şekilde bildirmişti. Ancak Sultan, Me'mûn'a da bir mektup göndermiş ve Harezmşah'ı tehdit etmişti. Nihayet Karahanlılar'ın aracılığı ile Sultan Mahmud ile Harezmşâh arasında bir barış yapıldı. Bu barışa göre; Harezmşah, Sultan Mahmud'a tâbi olacaktı. Ebu'l-Abbas Me'mûn, Nesâ ve Ferâve şehirlerinde hutbeyi Sultan adına okuttu. Başkent Gürgenç dışındaki şehirlerde de öyle yapılacaktı. Ayrıca anlaşma gereği; Şeyhler, kadılar ve devletin ileri gelenleriyle birlikte Sultan Mahmud'a seksenbin dinar para ve üçbin at gönderildi. Mahmud, buna memnun olarak Gazne'ye döndü. Öte taraftan hutbenin Sultan Mahmud adına okunmaya başlanması, Harezm ordusu komutanları arasında bir anlaşmazlığa yol açmıştı. Hutbenin okunmasını istemeyenler bu durumun ülkenin itibarına gölge düşürdüğünü ileri sürdüler. Bu komutanlar arasında Buharalı Alptegin ve arkadaşları Me'mûn'u öldürerek (17 Mart 1017) yerine onyedi yaşındaki yeğeni Ebu'l-Hâris Muhammed b. Ali'yi geçirdiler. Bu sırada Karahanlılar arasında da bir saltanat mücadelesi başgöstermişti. Sultan Mahmud ise Karahanlıların bu iç mücadelesinden ve Yusuf Kadır Han'ın yardım istemesinden yararlanarak görünüşte enistesi Me'mûn'un intikamını, hakikatte ise Harezm'i almak için harekete geçmek istiyordu. Nitekim bu maksatla önce Harezm'e bir elçi yollanarak Memûn'u öldürmüş olanların gönderilmesi ve hutbenin tekrar Mahmud adına okunması istendi. Harezm'deki isyana önderlik edenler, Sultan'ın kızkardeşi Hurrey-i Kalçı'yı geri gönder-

diler, hattâ beş-altı kişiyi Me'mûn'un katilleri olarak yakaladılar. Ancak Sultan Mahmud'a itaat ve hutbeyi onun adına okutmak hususunda harekete geçmediler. Mahmud'un; Alptegin ve öteki önderleri, öldürülmek üzere kendisine teslimini istemesi, iki taraf arasında bir savaşı kaçınılmaz kılmıştı. İlk öncü savaşında; Harezmliler Gazneli öncülere ağır kayıplar verdirdiler. Fakat Sultan zamanında yetişerek Gazneli öncü birliklerini bütünüyle yok olmaktan kurtardı. Nihayet 3 Temmuz 1017 tarihinde yapılan savaşta, Sultan Mahmud'un ordusu, Alptegin komutasındaki Harezm ordusunu yenerek bu bölgenin başkenti Gürgenç'e girdi. Mahmud, bu suretle Harezm bölgesine hâkim oldu ve buradaki Me'mûnîler hanedanına son verdi. İsyanın üç elebaşısı idam edildi. Öteki âsiler suçlarının derecesine göre çeşitli cezalara çarptırıldılar. Me'mûnîler hanedanının bütün mensupları, Gazneli ülkesindeki muhtelif kalelerde hapsedildi. Karahanlılar, kendi iç mücadelelerinden dolayı bu durumu kabul etmek zorunda kaldılar. Sultan Mahmud, Harezm'i Hacib Altuntaş'ın idaresine vererek Gazne'ye döndü. Esir alınan Harezmli askerler de zincire vurularak Gazne'ye götürüldüler. Fakat daha sonra affedilerek Gazneli ordusuna alındılar ve Hindistan seferlerinde görev yaptılar.

e) Sultan Mahmud ve Oğuzlar:

Arslan Yabgu'nun Sultan Mahmud tarafından tutuklanmasına; Selçukluların bu sırada aralarında bir birlik bulunmaması ve Mahmud'a karşı koyacak kadar kuvvetli olmamalarından tepki gösteremedikleri anlaşılıyor. Buna karşılık Arslan Yabgu'ya bağlı dörtbin çadırlık bir Oğuz gurubunun ileri gelenleri, Sultan Mahmud'a, Selçuklulardan zulüm görmekte olduklarını ve Maveraünnehr'de geçim darlığı içinde bulunduklarını bildirerek, Horasan'a geçmelerine müsaade edilmesini rica ettiler. Bir rivayete göre de, onların Maveraünnehr'den ayrılmalarına Selçuklu ailesi içindeki önderlik mücadelesi sebep olmuştu. Sultan Mahmud, onlardan özellikle askerî kuvvet olarak faydalanabileceğini düşünerek Tûs valisi Arslan Cazib'in muhalefetine rağmen, Oğuzlar'ın Ceyhun nehrini geçmelerine müsaade etti. Başlarında Yağmur, Buka, Göktaş ve Kızıl Beyler'in bulunduğu bu Oğuz gurubu, Serahs, Ebiverd ve Ferâve sahralarında yerleştiler. Arslan Cazib, Mahmûd'a ok atmamaları için onların baş parmaklarının kesilmesini yahut da Ceyhun nehrine atılmaları tavsiyesinde bulunmuştu. Sultan onun bu sözlerine hayret etmiş ve: «Sen merhametsiz, katı yürekli bir adam imişsin» cevabını vermişti.

Ancak olaylar Arslan Cazib'e hak verdirecek şekilde gelişti. Oğuzlar (Türkmenler) yerli halkı sıkıntıya düşürmeye başladılar. Nitekim

1028 yılı başında Necâ, Bâverd ve Ferâve halkı Türkmenler'den Sultan Mahmud'a şikayette bulundular. Sultan, Arslan Cazib'i Türkmenler üzerine gönderdi. Fakat Arslan Cazib birkaç kez Türkmenler ile karşılaştı ise de, bu mücadelede başarı kazanamadı. Halkın devam eden şikayetleri üzerine Mahmud, Arslan Cazib'i beceriksizlikle itham etti. Arslan Cazib, bu hakikatı kabul etti ve verdiği cevapta; Türkmenlerin bir eyalet ordusunun yeterli olamayacağı derecede kuvvetlendiğini bildirerek bizzat Sultan'ı mücadeleye çağırdı.

Sultan Mahmud, hastalığına rağmen harekete geçti (1028). Önce Tûs'a yürüdü ve Arslan Cazib'i gerekli yardımcı kuvvetler ile takviye ederek Türkmenler üzerine gönderdi. Ferâve kervansarayı (Rıbât-ı Ferâve) yakınında yapılan savaşta, Arslan Cazib idaresindeki Gazneli kuvvetleri, Türkmenleri ağır bir yenilgiye uğrattı. Türkmenlerden bu savaşta dörtbin kişi öldürüldü, geri kalanları Balhan Dağları'na, Dihistan'a ve bir kısmı da Kirman'a kaçtılar. Kirman'a kaçanlar orada da çok kalamayarak İsfehan'a geldiler. İsfehan hâkimi Kakuyiler hanedanından Alaüddevle Muhammed b. Düşmenziyâr (1008-1041) onları kendi ordusuna asker kaydetti. Ancak Türkmenler'in buradaki rahat hayatları çok kısa sürdü. Sultan Mahmud'dan gelen bir emir üzerine İsfehan hâkimi Alaüddevle, Türkmenlere bir tuzak kurdu ise de onun Türk hizmetkârlarından biri durumu soydaşlarına bildirdi. Bu durumu öğrenen Türkmenler, adı geçen yerden ayrıldılar ve yollarını kesmeye çalışan Alaüddevle'nin bir birliğini yenerek Azerbaycan'a ve Balhan Dağları'na kaçtılar. Sultan Mahmud, ölünceye kadar içte ve dışta Türkmenleri takip ettirerek ülkesini onlardan temizledi. Fakat bu geçici bir süre için olmuş, onun ölümünden sonra yerine geçen oğlu Mesud devrinde, Türkmenler tekrar Horasan'a inerek Büyük Selçuklu Devleti'ni kurmuşlardır.

f) Sultan Mahmud'un Gur'u Zaptı:

Afganistan'ın Helmend vadisi ile Herat arasında bulunan dağlık bölgeye Gur veya Guristan denilir. Bu bölgeye bazan Mendiş adı da verilir. Başarısız kalan bazı teşebbüslere rağmen Sebüktegin etki sahasını Gur'un doğusuna kadar yaymış ve Gur hâkimi Muhammed b. Sûrî ona tâbi olmuştu. Sebüktegin'in ölümünden sonra İbn Sûrî, Gazneliler'e karşı düşmanca davranmaya başladı. Onun idaresindeki Gurlular yol kesmekte ve türlü kötülükler yaparak Sultan Mahmud'un halkını rahatsız etmekte idiler.

Bu eyaletin Gazneli valileri, İbn Sûrî üzerine yürüdükleri zaman o, ulaşılmaz dağlık bölgelere sığınarak kurtulmaya muvaffak oluyordu. Nihayet Sultan Mahmûd h. 401 (m. 1011) yılında bizzat harekete

geçti. Öncü olarak iki büyük emîri; Altuntaş ve Arslan Cazib'i gönderdi. Sultan kendisi de Büst şehrinden bu bölgeye doğru ilerledi. Gazneli ordusunun geldiğini öğrenen Gurlular sür'atle dağlara çekilerek, kendilerini savunmaya çalıştılar ve bunda da başarılı oldular. Altuntaş'ı dar boğazlarda sıkıştırarak yendiler. Sultan Mahmud ordusunun güç duruma düştüğünü öğrenince ağırlıklarını, küçük yaşta olan iki oğlu Mesud ve Muhammed ile kardeşi Yusuf'u Zemindâver şehrinde bırakarak sür'atle ilerledi. Gurlular onun karşısında aynı başarıyı gösteremediler. Gazneli ordusu, Gur bölgesinin başkenti Ahengerân şehrine yürüdü. Muhammed b. Sûrî onbin kişilik ordusuyla Sultan'a karşı koymaya çalıştı. İki taraf arasında öğleye kadar devam eden savaş sırasında, Sultan Mahmud, sahte bir geri çekilme hareketi yaparak Gurluları dağlık bölgeden ovaya çekmeyi başardı. Burada devam eden savaşta Gazneli ordusu, Gurluları mağlup etti. İbn Sûrî ve oğlu Şis, Sultan Mahmud'un eline esir düştüler ve Gazne'ye gönderildiler. Ancak İbn Sûrî esir olmaktansa ölmeyi tercih etti ve yüzüğünde gizlediği zehiri içerek intihar etti. Sultan Mahmud, Cur bölgesini İbn Sûrî'nin, müslüman olan diğer bir oğlu Ebû Ali'ye bıraktı. Ayrıca bu bölgede İslâmiyeti yaymak için din adamları görevlendirildi.

Sonraki yıllarda Gur bölgesine birkaç sefer daha yapıldı. Sultan Mahmud 1015 yılında, muhtemelen Gur bölgesinin güneybatısında bulunan Hvabin'e yürüdü ve bazı kaleleri ele geçirdikten sonra Gazne'ye yürüdü. Birkaç yıl sonra Sultan Mahmud, oğlu Mesud'u Gur'un Teb adı ile meşhur kuzeybatı bölgesini itaat altına almakla görevlendirdi. Mesud, 1 Eylül 1020 tarihinde bu bölgeye gitmek için Herat'tan ayrıldı. Teb bölgesinde birçok kaleyi zaptettikten sonra buranın hâkimi de itaatini bildirdi, ayrıca Garcistan tarafında ele geçirdiği bütün kaleleri teslim etmeye söz verdi. Mes'ûd, Tur adındaki başka bir kaleyi de bir hafta süren şiddetli çarpışmalardan sonra zaptederek Herat'a döndü. Bu suretle bütün Gur bölgesi, Sultan Mahmud'un idaresi altına girmiş oldu.

g) Kusdar Bölgesinin İtaat Altına Alınması:

Bugünkü Belucistan'ın kuzeydoğusuna düşen Kusdar bölgesi, hükümdarı Sebüktegin zamanında Gazneliler Devleti'ne bağlanmıştı. Sebüktegin, 977-978 tarihinde Kusdar şehrini zaptetmiş ve buranın hükümdarı yıllık harac vermek ve hutbeyi kendi adına okutmak şartıyla serbest bırakılmıştı. Ancak bu bölge hükümdarı 401 (1009-1011) yılında ülkesinin dağlık oluşuna güvenerek Sultan Mahmud aleyhine Karahanlılar ile irtibat kurmuş ve yıllık haracı göndermemişti. Mahmud, Aralık 1011 yılında onun üzerine yürüdü. Sultan, önce Herat'a

gidiyormuş gibi yaparak aniden Kusdar bölgesine döndü ve bu şehri kuşattı. Buranın hâkimi Sultan'a itaat etmeyi kabul ettiği gibi, yıllık haraca ilave olarak onbeş fil ve yüklü bir tazminat ödemeye söz verdi. Sultan bu şartları ve onun hükümdarlıkta kalmasını kabul ettikten sonra Gazne'ye döndü.

h) Garcistan'ın Zaptı:

Garcistan, Afgan Türkistanı içinde, Murgab'ın yukarı vadisinde bir ülkedir. Sultan Mahmud, 999 yılında bu bölgenin Şir (veya Şar) denilen hâkimi Ebû Nasr Muhammed b. Esed'e devrin meşhur tarihçisi Ebû Nasr el-Utbi'yi elçi olarak gönderdi ve Şir'den itaat etmesini istedi. Şir de bunu kabul ederek hutbeyi Sultan Mahmud adına okuttu. Ancak bir süre babasının yerine geçen Şir Muhammed, Sultan'ın bir seferine katılmadığı gibi, Horasan'ı zaptetmeleri için de Karahanlıları gizlice teşvik etmişti. Sultan Mahmud, bu durumu haber aldığı zaman komutanlarından Altuntaş, Arslan Cazib ve Mervrud şehri valisi Ebu'l-Hasan el-Menii'yi Garcistan üzerine gönderdi. Gazneli kuvvetler, yolun bütün güçlüklerine rağmen bölgenin başkentine girmeye muvaffak oldular. Şir Muhammed, zaptı güç bir dağ kalesine çekildiyse de burada tutunamayarak sonuçta Gazneli kuvvetlerin eline esir düştü. Belucistan'daki Mesteng şehrine gönderildi ve birkaç yıl sonra orada öldü. Bu suretle Garcistan 1012 yılında Gazneli Devleti sınırları içine alınmış oldu. Sultan Mahmud, bu bölgeyi Ebu'l-Hasan el-Meni'inin idaresine verdi. Yaşlı Şir Ebû Nasr Muhammed ise Gazne'ye getirildi, kendisine büyük hürmet gösterildi ve 406 (1015-1016) yılında adı geçen şehirde öldü.

SULTAN MAHMUD'UN DIŞ MÜNASEBETLERİ

a) Ziyariler ile Münasebeti :

Gaznelilerin özellikle Cürcan ve Taberistan'a hâkim olan Ziyariler Devleti ile yakın münasebetleri vardı. 402 (1011/1012) tarihinde bu hanedanın başında bulunan Kabûs b. Vuşmgir zalimliği yüzünden ordusunun isyanıyla karşılaşmış ve tahtından uzaklaştırılarak yerine oğlu Felekü'l-Meâlî Menuçehr geçirilmişti.

Sultan Mahmud ise Kabûs'un diğer oğlu Dârâ'yı desteklemekteydi. Dârâ daha önce babasıyla anlaşmazlığa düşmüş ve Gazne'ye Sultan'ın yanına sığınmıştı. Mahmud, bu sebeple onu desteklemeye karar vermiş ve Arslan Cazib komutasındaki bir orduyu Dârâ'yı Ziyariler tahtına çıkarmak için göndermişti. Fakat Menuçehr, Sultan Mahmud'a tâbi olmak ve yıllık ellibin dinar harac ödemeyi vaadetmek suretiyle tahtında kalabildi. Bu olaydan kısa bir süre sonra Sultan Mahmud, bir kızını Menuçehr ile evlendirdi (403/1012-1013). Ancak bu evlilik Menuçehr'e bir üstünlük sağlamamış, o da öteki vasaller gibi zaman zaman Mahmud'un seferlerine asker göndermiştir. Bu seferlerden birinde 404 (1013-1014) yılında Sultan Mahmud, Hindistan'da Nandana'ya yürüdüğü sırada Menûçehr, Deylemli askerlerden yardımcı bir birlik yollamıştı. Sultan Mahmud, batıya; Rey şehrine doğru yürüdüğü zaman, Menuçehr onu kendi toprakları içinde karşılamış, dörtyüzbin dinar para ödemeye ve Gazneli ordusunun erzak ihtiyacını gidermeye zorlanmıştı.

Öte taraftan Rey şehrinin düşmesinden sonra Menuçehr, Sultan'ın Gazneli ordusunu kendi ülkesini ele geçirmek için kullanabileceğini düşünerek korkmuş ve bu yüzden Mahmud'a karşı düşmanca bir tavır takınmıştı. Ayrıca kendi ülkesinden Gazne'ye gîden yolları kapattı, bütün köprüleri ve çevreyi tahrîp etti. Sultan Mahmud, onun yaptıklarını öğrendiği zaman çok kızdı ve bütün güçlüklere rağmen Gazne'ye dönmeden Menuçehr'e bir ders vermek istedi. Menuçehr, Sultan'ın kendi ülkesine doğru ilerlemesinden çok korkmuş, onu önleyebilmek ve yerinde kalabilmek için af dileyerek beşyüzbin dinar ödemiştir. Mahmud, onun itaatini sağladıktan sonra Gazne'ye döndü (1029). Bundan birkaç ay sonra da 420 yılının sonunda (1029 yılı sonu /

1030 yılı başı) Menuçehr öldü. Onun yerine geçen oğlu Anûşirvan da Gazneliler tarafından emirliğinin tanınabilmesi için beşyüzbin dinar para ödemeye mecbur olmuştu.

b) Büveyhiler ile Münasebeti:

Sultan Mahmud'un ilk saltanat yıllarında Kirman bölgesine Büveyhî hanedanından Bahaüddevle Ebû Nasr Fîrûz (990-1012) hâkimdi. Sultan'ın kudretli şahsiyeti ve faaliyetleri karşısında tutunamayacağını anlayan ve bu sebepten korku içinde yaşayan Bahaüddevle hediyeler ve elçiler göndererek onunla dostluk kurmuş böylece bir ittifak tesis etmişti. Bu yakınlaşmayı gözönüne alan Sultan Mahmud'un Büveyhilere karşı siyaseti bundan sonra tam bir müdahale şeklinde olmadı. Ancak onun Kirman'da hâkimiyetini tesis için bir fırsat beklediği görülmektedir. Mahmud'un eline bu fırsat Bahaüddevle'nin ölümüyle geçti. Bahaüddevle'nin ölümünden sonra (1012) yerini, halife el-Kadir Billah tarafından «Sultanü'd-Devle» unvanı verilen ve hükümdarlığı tasdik olunan oğlu Ebû Şüca (1012-1021) almıştı. Ancak bir müddet sonra Ebû Şüca'ya Kirman valisi olan kardeşi Ebu'l-Fevaris isyân etti (407 / 1016-1017). Şiraz civarında, iki kardeş arasında yapılan savaşta Ebu'l-Fevâris mağlup olarak önce Kirman'a kaçtı. Fakat takip edildiğini anladığı zaman yardım istemek için Sultan Mahmud'un yanına gitmekten başka çaresi kalmamıştı. Bu nedenle Ebu'l-Fevaris önce Büst şehrine gitti.

Sultan Mahmud için Kirman'a müdahale etmek fırsatı doğmuştu. Ebu'l-Fevâris'in geldiğini öğrenince Sistan valisine haber göndererek onun karşılanmasını emretti. Sistan valisi tarafından Ebu'l-Fevaris'e herkesi şaşırtacak derecede büyük ikramlarda bulunuldu. Ebu'l-Fevaris daha sonra Gazne'ye gitti. Sultan Mahmud onu karşılayarak ikramlarda bulundu. Kendisine hediye olarak altın, gümüş, atlar ve sürüler verdi. Ebu'l-Fevaris, üç ay Sultan Mahmud'un yanında kaldı. Burada gördüğü itibar, başka emirlerin onu kıskanmalarına dahi sebep oldu. Nihayet Ebu'l-Fevaris, Sultan'dan hükümdarlığı ve Kirman'ı tekrar ele geçirebilmek için yardım istedi. Sultan Mahmûd da komutanlarından ve devletin ileri gelenlerinden Ebû Said b. Muhammed et-Taî komutasındaki bir orduyu Ebu'l-Fevaris'in emrine verdiği gibi, para yardımında da bulundu.

Ebu'l-Fevaris ve Ebû Said beraberce Kirman üzerine yürüdüler. Sultanü'd-Devle'nin orada bırakmış olduğu kuvvetler onlara mukavemet edemeyeceklerini anladıkları zaman geri çekildiler. Ebu'l-Fevaris, bu suretle yeniden Kirman'a hâkim oldu, oradan Fars bölgesine geçerek Şiraz'ı da aldı. Ebu'l-Fevaris, bundan sonra Gazneli ordusu

dönünceye kadar herhangi bir anlaşmazlığa sebebiyet vermemek ve bunların kendi ülkesini ele geçirmeye çalışmalarını önlemek için Gaznelilere dürüst davranmaktaydı. Fakat onlara karşı yine de soğukluğunu hissettirmemeye muvaffak olamadığı anlaşılmaktadır. Nitekim, Ebu'l-Fevaris ile Gazneli kumandan Ebû Said'in arasının açıldığı o devrin kaynakları tarafından da belirtilmiştir. Çünkü, Ebû Said onun yanında daha fazla durmayarak geri dönmüş ve Sultan Mahmud'a onu şikayet etmiştir.

Böylece kısa bir süre için Sultan Mahmud'un himayesine girmiş olan Ebu'l-Fevaris, Ebû Said idaresindeki Gazneli kuvvetlerin yanından ayrılmasından sonra, biraz da kendi endişeli davranışı yüzünden Gazneli hükümdarının yardımından uzak kalmış bulunuyordu. Nitekim Ebu'l-Fevaris 408 (1017-1018) tarihinde Sultanü'd-Devle'ye yenilmiş ve hâkim olduğu vilayetleri bırakıp kaçmıştı. Sultan Mahmud ise daha çok Hindistan ile meşgul olduğundan Kirman üzerine bir ordu göndermemişti. Kirman, daha sonra oğlu Sultan Mesud zamanında Gazneliler tarafından zaptedilecektir.

Öte taraftan Büveyhîlerden Rey hâkimi Mecdüddevle b. Fahrüddevle ise idareyi annesi Seyyide'ye bırakmak zorunda kalmıştı. Çünkü devlet işlerinden çok vaktini, harem zevkleri ve ilimle uğraşmakla geçirmekteydi.

Seyyide, 1028 tarihinde öldüğü zaman oğlu Mecdüddevle idareyi tekrar eline aldı. Ancak o devlet idaresinde tecrübesizdi. Bu bakımdan ordusu kendisinden memnun değildi. Neticede Deylemli askerler hareketleriyle Rey sakinlerini dehşete düşürdüler, hatta Mecdüddevle'yi dahi tehdit ettiler. Bu durumda Mecdüddevle'nin Sultan Mahmud'dan yardım istemekten başka çaresi kalmamıştı. Diğer bir rivayete göre bu daveti, Mecdüddevle'nin ordusu yapmıştı. Hangi taraftan gelirse gelsin, Sultan Mahmud böyle bir fırsatı sabırsızlıkla bekliyordu. Nitekim, Hacib Ali Karib idaresinde sekizbin kişilik bir kuvveti derhal Rey üzerine göndermiş ve bu komutanına Mecdüddevle'yi tutuklamasını emretmişti. Sultan Mahmud gittikçe bozulan sağlığına rağmen kendisi de harekete geçti ve önce Cürcan'a gitti. Belki de o önce buraya gelmekle Mecdüddevle'ye Selçuklulardan ulaşması mümkün bir yardımı önlemek istiyordu. Hacib Ali Karib, Mayıs 1029 tarihinde Rey şehrine geldi. Mecdüddevle yanında yüz kişilik bir kuvvet olduğu halde Gazneli ordusunu karşılamaya çıktı. Hacib Ali onu ve yanındakileri tutuklayıp Gazneli ordugâhına gönderdi. Sonra da Gazneli subayları yollayarak Rey şehrinin kapılarını ele geçirdi. Bu muvaffakiyet haberini alan Sultan, Gürcan'dan ayrılarak 26 Mayıs 1029 tarihinde hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Rey şehrine girdi. Mecdüddevle'nin

Gazneli kuvvetlerini karşılamaya çıkması ve daha sonra Sultan ile arasında geçen konuşmalardan çıkarılabilecek sonuç Mahmud'u onun davet etmiş olmasıdır. Sultan'ın eline Rey şehrinde büyük ganimet geçti. Mecdüddevle ve oğlu Ebû Dulef ise hapsedilmek üzere Hindistan'a gönderildi.

Sultan Mahmud, ayrıca bu bölgede dini yönden karışıklıklara sebep olan Batınileri cezalandırdı. Rey'de bulunduğu sırada komşu ülkelerin hükümdarları, itaatlerini bildirmek için onun huzuruna geldiler. Ancak genellikle Sallar ismi ile meşhur olan Tarum, Zencan, Ebher, Sercihan ve Şehrizûr şehirleri hakimi Müsafiri hanedanından II. Merzuban'ın oğlu II. İbrahim bu görevi yapmamıştı. Mahmud, II. İbrahim'i cezalandırmak için onun eski rakibi Cüstani hanedanından el-Merzuban'ı büyük bir orduyla harekete geçirdi. el-Merzuban, Müsafiriler'e ait Kazvin'i aldı ise de Sultan Gazne'ye döndüğü zaman II. İbrahim, bu şehre tekrar sahip oldu. Mahmud, Rey ve civarındaki bölgenin idaresini oğlu Mesud'a bırakarak Nişapur'a döndü.

Mesud beraberinde el-Merzuban olduğu halde II. İbrahim'e karşı harekete geçti. II. İbrahim, önce Sercihan kalesine çekildi ise de daha sonra Gazneli kuvvetleri ile savaşı kabul etmek zorunda kaldı. Mesud II. İbrahim'in bazı adamlarını kandırarak onu esir almaya muvaffak oldu (13 Eylül 1029). II. İbrahim'in oğlu ise Gaznelilere itaatı ve yıllık vergi ödemeyi kabul etti. Mesud daha sonra Kâkuyi hanedanından Hemedan'ı 421 yılı başında da (Ocak 1030) İsfehan'ı zaptederek Gazneli toprakları içine kattı.

c) Sultan Mahmud'un Afganlarla Münasebeti:

İndus nehri ile Gazne arasındaki dağlık bölgede yaşayan Afganlar, Sultan Mahmud'un ülkesinin hudut bölgelerine zaman zaman yağma akınları yapmakta ve Horasan ile Hindistan arasındaki kervanları vurmaktaydılar. Afganlar ayrıca Kanavc seferi dönüşü (1019). Sultan'ın birliklerine dağ geçitlerinde hücum etmişlerdi. Bu sebepten Sultan, aynı yılın sonlarında onlara karşı bir sefer tertipledi. Bu sefer sonucunda Afganlar cezalandırıldı.

Sultan Mahmud, daha sonra Kabil'in doğusundaki Nur ve Kirat vadilerinin putperest Afganlıları üzerine hücum etti. Nur ve Kirat, Kafiristan (bugünkü Nuristan) Lamagan'ın kuzeyindeki iki nehrin ismidir. Sultan Mahmud, Arslana taptıklarını öğrendiği bu bölge halkı arasında İslâm dinini yaymak istiyordu. Nitekim 411 yılı başında (Mayıs-Haziran 1020) bu bölgeye yürüdü ve sarp dağlardan ordusunu geçirebilmek için yollar yaptırdı. Kirat hakimi, Mahmud'a itaat ve ta-

raftarlarından büyük kısmıyla İslâm dinini kabul etti. Sultan, ona hürmetle muamelede bulunmuş ve vasalı olarak yerinde bırakmıştı.

Nur vadisi halkı ise, Kirat vadisindekilerin aksine hareket ederek Sultan'a karşı düşmanca davrandılar. Sultan, komutanlarından Ali Karib'i o bölgeye gönderdi. Ali Karib, bu bölgeyi itaat altına alarak bir kale yaptırdı ve bir Gazneli garnizonu bırakarak oradan ayrıldı. Sultan Mahmud da bu bölgenin İslâmlaşması için hocalar tayin ettikten sonra Gazne'ye döndü.

d) Sultan Mahmud ve Mekran Hâkimleri:

Mekran, Uman körfezinin kenarından itibaren Sind, Kirman ve Belucistan'ın bir kısmını içine alan bir ülke olup, buranın emirleri önceleri Büveyhilere tâbi idiler. Ancak Büveyhiler çökmeye yüz tuttuğu sırada Mekran emiri Ma'dân, önce Sebüktegin'e, onun ölümünden sonra da Mahmud'a itaat etmişti. Ma'dân 416 (1025-1026) yılında ölmüş ve iki oğlu; İsa ve Ebu'l-Muasker, taht için mücadeleye girişmişlerdi. Bu mücadeleyi kaybeden Ebu'l-Muasker, ülkeyi terk ederek Sistan'a kaçmaya muvaffak olmuştu.

Sultan Mahmud'un Somnat seferinden dönüşünde (1026) Ebu'l-Muasker, Gazne'ye gitti ve burada iyi karşılandı. İsa ise kardeşine yardım edileceğini anlayınca Sultan'a bağımlı olmak zorunda kaldı. Fakat bir süre sonra 1029 yılında, Sultan Mahmud'un Selçuklular ile meşgul olduğunu gören İsa, Gaznelilere karşı düşmanca bir tavır takınarak bağımsızlığını ilan etti. Sultan, bu durumu haber aldığı zaman İsa'nın üzerine yürümek ve tahta Ebu'l-Muasker'i yerleştirmek istedi ise de ecel bunu gerçekleştirmesine müsaade etmedi.

e) Abbasî Halifeleri ile Münasebetleri:

Sultan Mahmud, başlangıçta Abbasî Devleti ile iyi münasebetler için de bulunmuş, Samaniler tarafından halife olarak tanınmamış bulunan el-Kadir Billah'ı halife tanımıştı. Kadir Billah, Sultan'ın bu davranışından memnun olmuş, ona hil'at ve hediyeler göndermişti. Yine halife, İslâm dinini yaymak için Mahmud'un putperest Hindlilere karşı yaptığı gazaları memnunlukla izlemiş ve Mahmud'a bu gayretinden dolayı ünvanlar vermişti. Sultan, buna karşılık Şiî inançlı Fatımî halifelerine hiç yüz vermemişti. Gazneli ülkesinde Fatımî halifesi ile haberleşen gizli bir teşkilat yakalanmış ve birçok kişi öldürülmüştü. Hatta Sultan Mahmud'a Fatımî elçisi olarak gönderilen Taharti de idam edilmişti. Bu olaydan sonra Abbasî halifesi, Mahmud'a «Nizamü'd-Din» ve «Nâsırü'l-Hakk» lakablarını vermişti.

Sultan Mahmud'un Abbasi halifesi ile arası, Karahanlılara ait Semerkand şehrinin fermanının kendisine verilmesini istediği zaman açılmıştı. Halife cevabında: «Bunu yapamam ve eğer bu işi benim fermanım olmadan yapmaya kalkışırsan bütün dünyayı sana karşı ayaklandırırım.» demişti. Sultan Mahmud, daima desteklediği Abbasi halifesinden böyle bir cevap alınca kızmış ve Kadir Billah'ın elçisine: «Bin fil ile Bağdat'ı yok etmek istediğinde olduğunu» söylemişti. Ancak bir müddet sonra halifeden gelen üç harfli bir mektubun tefsir edilmesiyle Mahmud, bu davranışından dolayı mahçup olmuştu (1014). Halife'den gelen mektup merasimle açıldığı zaman içinde yalnız dua ve «elif ,lâm, mim,» harflerinin yazılı olduğu görülmüştü. Herkes bu şekildeki bir mektuba şaşırmış ve bunun ne manaya geldiğini anlayamamıştı. Neticede Ebû Bekr Kuhistani adındaki bir bilgin, bunun kur'an'daki «elemtere keyfe» sûresine işaret olduğunu ileri sürmüştür. Bu sûrede Habeşistan hâkimi Necaşi'nin Yemen valisi olan şahsın Kabe'yi yıkmak için gönderdiği ve önünde «Mahmud» adını taşıyan bir fil bulunan ordunun nasıl helâk olduğuna işaret vardır.

Bundan sonra halife ile Sultan Mahmud'un arasını açacak bir olay daha olmuştu. Mekke'ye 414 (1023-1024) yılında gönderilen Horasan hacılarının başında, Emir-i Hacc olarak, Nişapur'un ileri gelen ailesi Mikâîloğulları'ndan Hasenek denilen Ebû Ali Hasan b. Muhammed bulunuyordu. Hasenek, dönüşte çöl yolunu tehlikeli bulduğundan Fatımi bölgesi içinde olan Suriye ve Filistin yolunu takip etmişti. Mısır Fatımi halifesi ez-Zâhir, onu ve öteki hacıları hararetle karşılamış, onlara hediyeler ve hil'atler vermişti. Abbasi halifesi, Hasenek'e hediyeler verilmesini hoş karşılamamış, bunun Sultan Mahmud'un bir tertibi olmasından ve bir Gazneli-Fatımi yakınlaşmasından şüphelenmişti. Nitekim Abbasi halifesi bu sebeple Hasenek'in Karmati olduğunu öne sürerek idamını istedi. Mahmud, bu iddiaya son derece kızmış ve saçma bulmuştu. Ancak elçilerin gidip gelmesinden sonra, Abbasi halifesini tatmin etmek için Fatımi halifesi'nin Hasenek'e verdiği hediye ve hilatler Bağdat'a yollanmış ve halkın önünde yakılmıştır (1025). Bu olaya son derece canı sıkılan Sultan Mahmud «ölünceye kadar Halife'nin şahsına karşı içinde gizli bir rahatsızlık duymuştur». Sultan belki de bu duygunun tesiriyle bir müddet sonra Hasenek'i vezir yaptı. Bu olay gizliden gizliye bile olsa, halife ile Mahmud'un arasını daha da çok açacak nitelikteydi. Bütün bu olaylara rağmen Sünniliğin tam bir koruyucusu olan Mahmud, daima halifenin ismini paralarının üstüne bastırmaya, seferlerinden sonra elde edilen ganimetten Bağdat'a hediyeler göndermeye ve fetihnamelerinde kendisini bu inancın bir savaşçısı olarak göstermeye dikkat etmişti.

f) Sultan Mahmud'un Ölümü ve Şahsiyeti:

Sultan Mahmud, hayatının büyük bir kısmını savaş meydanlarında geçirmiş, özellikle Hindistan'a yaptığı seferler onu çok yormuş ve hastalanmasına sebep olmuştu. Doktorların tavsiyelerine rağmen hiç dinlenmiyor ve bir hükümdarın yapması gereken bütün vazifelerini yerine getiriyordu. Onun hastalığı hakkında çeşitli rivayetler vardır. Genellikle tarihçiler, Sultan Mahmud'un verem hastalığından öldüğünü kabul ederler. Sultan Mahmud, dinlenip tedavi olacağı yerde hareketli hayatına devam etmiş ve böylece sıhhati günden güne kötüye gitmiştir.

Mahmud, 1029-1030 kışını Belh'de geçirdi. Fakat bu şehrin havası ona hiç iyi gelmedi. Bu nedenle Gazne'ye döndü (22 Nisan 1030). Burada da sağlığına kavuşamayan Sultan Mahmud, 30 Nisan 1030 tarihinde ellidokuz yaşında iken öldü.

Türk-İslâm dünyasının müstesna devlet adamlarından biri olan Sultan Mahmud öldüğü zaman Gazneli Devleti; batıda Azerbaycan hudutlarından, doğuda Hindistan'ın Yukarı Ganj vadisine, Orta Asya'da Harezm'den Hint Okyanusu sahillerine kadar uzanan çok geniş bir sahaya yayılmıştı. O, Hindistan'a yaptığı seferler sebebiyle gazi lakabıyla anılmış ve putperest Hinduların çekici olarak şöhret kazanmıştı. Sultan Mahmud; Allah'tan korkan, zeki, cesur, ileri görüşlü, ihtiyatlı ve adil bir hükümdardı. Nitekim onun bu özellikleriyle ilgili birçok hikâye tarih kitaplarına geçmiştir. Nizamü'l-Mülk'ün *Siyasetnâme*'sindeki bir hikâyede de geçtiği üzere o, oğlunu dahi yargılamaktan çekinmemiştir.

Nizamü'l-Mülk'ün *Siyasetnâme*'sine göre; Sultan Mahmud, güzel yüzlü ve yakışıklı değildi. Çekik gözlü, uzun boylu, kalkık burunlu ve köse idi. Toprak yemesi sebebiyle kırmızı yüzlü idi. Sultan, bir sabah odasında namaz kılmış, önüne ayna ve tarak koymuş, ayetler okuyor ve dua ediyordu ki veziri Ahmed b. Hasan içeri girdi. Sultan aynayı yüzüne tuttu ve gülümsedi. Ahmed b. Hasan'a: «*Şu anda gönlümden ne geçtiğini biliyor musun?*» dedi. Ahmed: «*Efendimiz daha iyi bilir*» deyince «*Yüzümün güzel olmamasından dolayı halkın beni sevmemesinden korkuyorum*» dedi. Bunun üzerine Ahmed, altın ve ziynetten uzak durarak halkın sevgisini kazanabileceğini belirtti. Sultan'ın, bu siyasetinde başarılı olduğu kaydedilmektedir.

Tarihçi İbnü'l-Esir'e göre ise, Sultan Mahmud orta boylu, yakışıklı bir insandı. Güzel bir simaya sahip, küçük gözlü ve kızıl saçlıydı. Halkına çok iyi davranır, onlara şefkatle muamele ederdi. Ancak zaman zaman çeşitli yollarla halkın mallarını müsadere ettiği kaydedilmektedir.

Sultan Mahmud, yerli-yersiz adam öldürtmekten çekinmiş, esir aldığı birçok hükümdarı hapsetmekle yetinmiştir. O özel hayatında gûy (bir çeşit top oyunu) oynamayı sever, sık sık ava gider ve eğlence meclisleri tertip ederdi. Sultan aynı zamanda gösterişe meraklı idi. Nitekim debdebeli bir şekilde sürdürdüğü saray hayatının ihtişam ve büyüklüğünü, yabancı devlet elçileri geldiği zaman göstermekten geri kalmaz, bu maksatla resmî geçitler ve ziyafetler tertip eder, misafirlere zengin hediyeler verirdi. Mahmud yüksek bir edebiyat terbiyesine de sahipti.

2 — SULTAN MUHAMMED B. MAHMUD DEVRİ

Sultan Mahmud, ölmeden önce hâkim olduğu ülkeleri, beş erkek çocuğundan büyük olan ikisi arasında taksim etmişti. Buna göre; Gazne, Horasan, Belh ve Kuzey Hindistan Muhammed'e, yeni zaptedilmiş ve geleceği meçhul olan Rey, İsfehan ve Cibal ise büyük oğlu Mesud'a verilmişti. Sultan Mahmud, her iki oğluna da bu taksime uyacaklarına dair yemin ettirmişti. Ancak bu adaletsiz taksim Mesud'u kızdırmıştı. Hatta bu taksimi beğenmeyen Sultan'ın bazı gulamları (köleleri) Mesud'u tahta geçirmeyi planlamışlardı. Ancak Mesud bu teklifi şiddetle reddetti. Bununla beraber durumdan haberdar olan Sultan Mahmud'un, oğlu Mesud'a karşı burukluğu artmış ve ölümünden kısa bir süre önce onu vellahtlıktan uzaklaştırarak bütün ülkesini Muhammed'e bırakmıştı. Mesud bu sırada Rey şehrinde bulunuyordu ve iddia edildiğine göre Sultan Mahmud, orada zayıf bir kuvvet bırakarak onu kontrol altında tutmuştu. Ancak Sultan'ın zayıf karakterli Muhammed'i tutmasına rağmen, saltanat için yapılacak mücadeleyi tecrübeli ve cesur Mesud'un kazanacağını anlamış olduğu, fakat kendi sağlığında Muhammed'in hürmet görmesini istediği rivayet edilmektedir.

Sultan Mahmud, 30 Nisan 1030 tarihinde öldüğü zaman Gazne'de duruma akrabalarından Emir Ali b. İlarslan Hacib (Karib) hâkim olmuş ve şehirde çıkması muhtemel kargaşalığı önlemişti. Bundan sonra başta Sultan Mahmud'un kardeşi Yusuf ve Emir Ali'nin de dahil olduğu Gazneli devlet büyükleri, bu sırada otuzüç yaşındaki Muhammed'e bîat ettiler.

Muhammed tahta geçer geçmez Mesud'un isyan ihtimalini gözönüne alarak hiç bir masraftan kaçınmamış ve tedbir almıştı. Ancak bu sırada Muhammed'in taraftarları arasında anlaşmazlık çıkmış, bazı komutan ve köleler, Mesud'un yanına kaçmayı başarmışlardı.

Mesud'un Tahtı Ele Geçirme Hazırlıkları:

Muhammed, tahta çıktığı zaman ağabeyi Mesud devletin batısında İsfehan'da bulunuyordu. Mesud'a babasının ölüm haberi 26 Mayıs 1030 tarihinde gelmişti. Bu durumda Mesud batı bölgesini kardeşi Muhammed ile yapacağı taht mücadelesi için terketmek zorunda idi.

Bu bakımdan kardeşi ile yapacağı mücadele sırasında batıda kendisine bağlı birisini bırakmayı düşünmüş ve sabık İsfehan hakimi Kakuyiler'den Alaüddevle Muhammed b. Düşmenziyar (1008-1041)'ı İsfehan'da vekil olarak bırakmıştı. Mesud, 29 Haziran 1030 tarihinde İsfehan'dan ayrılarak Rey'e hareket etti. Bu arada bir elçisini kardeşi Muhammed'in huzuruna Gazne'ye gönderdi. Onun gayesi kardeşini tebrik edip başsağlığı dilerken miras meselesini de ortaya koymak idi. Mesud, yazdığı mektupta babasının taksimine razı olduğunu ve birlik olup aralarındaki anlaşmazlığa son verecek olurlarsa bütün engelleri aşabileceklerini belirtiyordu. Ancak bu arada kardeşinin vekili gibi kalmasında, hutbelerde ve sikkede önce kendi adının zikredilmesinde ısrar ediyordu.

Muhammed, ağabeyine gönderdiği cevapta kendisinin veliaht olduğunu, babalarının ölmeden önce ona verdiği Rey ile yetinmesini, ayrıca hiç bir şekilde onun vekili olamayacağını bildirmişti.

Mesud, kardeşinden aldığı cevap üzerine Bağdat'a halifenin yanına gitmek istedi. Fakat Nişapur'da bulunan Horasan orduları komutanı Hacib Asıgtegin Gazi'nin kendisini sultan tanıdığını ve hutbeyi adına çevirdiğini, civardaki devlet büyükleri ile halkın da aynı şekilde hareket ettiğini öğrendi. Mesud'u rahatlatan ikinci olay ise Abbasî halifesi el-Kadir'in onu Mahmud'un veliahtı olarak tanıması idi. Halife tarafından babasının veliahtı olarak tanınması kardeşiyle yapacağı mücadelede kendisine büyük bir destek idi. Bundan sonra Mesud'a, başta amcası Yusuf olmak üzere Gazneli devlet adamlarından kendisini destekleyen ve gelerek saltanat tahtına geçmesini isteyen mektuplar geldi. Mesud bu mektupları aldığı zaman yakın adamlarını toplayıp durumu onlarla görüştü. Neticede onlar acele hareket etmeyi ve asıl gayeye ulaşmayı kararlaştırdılar. Mesud, Beyhak köylerinden birisine geldiği zaman Horasan sipehsaları Gazi kalabalık bir orduyla onu karşılayarak hizmetinde olduğunu belirtti. Mesud onu ordusuna başkomutan tayin etti. Daha sonra Nişapur'a gitti ve burada halk tarafından büyük bir merasimle karşılandı. Bu sırada Nişapur'a Abbasî halifesinin elçisi de geliyordu. Halifenin menşuruyla Mesud, babasından kalan bütün ülkelere sahip oluyor, ayrıca ele geçirdiği ve bundan sonra zaptedeceği yerlerde de onun hâkimiyeti kabul ediliyordu.

Mesud, halifeden aldığı bu destekle kardeşine karşı yeni müttefikler aramaktaydı. Nitekim Karahanlı hanedanından Buhara'ya hakim olan Ali Tegin'e bir elçi göndererek yardım istemiş, karşılığında Huttal vilayetini vereceğini bildirmişti. Mesud, bu sırada Balhan Dağları'ndaki Türkmenler'in Horasan'a dönmelerine müsaade etmiş; Ki-

zıl, Göktaş ve Buka adındaki reislerin idaresindeki bu Türkmenleri hizmetine almıştı. Bu iki olay Mesud'un başına ilerde iş açacak iki hata idi. Gazne'den devamlı mektuplar alması ve bir kısım kuvvetlerin de kendi tarafına geçmesiyle Mesud, artık devletin merkezine yürümeye karar vermiş ve bu maksatla da 16 Eylül 1030 tarihinde Nişapur'dan ayrılmıştı.

Öte taraftan Muhammed, sultan oluşundan dört ay sonra Mesud'un üzerine yürümeye karar vererek harekete geçti. Tekinâbâd denilen yere geldiği zaman, bütün ordu komutanları ve büyükleri bir araya toplanarak Muhammed'e, artık Mesud'a tâbi olduklarını bildirdiler. Sultan Muhammed, onlara birşey yapamayacağını anlamış ve çaresiz bu oldu-bittiyi kabul etmek zorunda kalmıştı. Neticede Muhammed, sultanlıktan uzaklaştırılarak Tekinâbâd'ın Kuhtiz kalesinde hapsedildi.

3 — SULTAN MESUD DEVRİ

Muhammed'in tutuklanmasından sonra Gazneli komutanlar ve devlet büyükleri Tekinâbâd'da Mesud adına hutbe okutarak sultanlığını ilan ettiler. Gazne şehrinde de Mesud'un sultanlığı sevinçle karşılandı. Öte taraftan Hacib Ali Karib ve Harezm'i idare eden devlet büyükleri Herat'ta bulunan Sultan Mesud'un huzuruna gittiler. Sultan Mesud burada Hacib Ali Karib ve kardeşini öldürterek onların servetine el koymuştu. «Kavm-i Mahmûdî» veya «Mahmûdiyân» denilen, yani eskider. Mahmud'a hizmet edenler Mesud'un bu davranışı sebebiyle korkuya kapıldılar. Ayrıca Mesud kardeşi Muhammed'i Mendiş kalesine göndererek gözlerine mil çektirmişti.

Mesud, tahta çıktığı zaman Mekran bölgesinde hâkim olan âsi İsa'nın yerine kardeşi Ebu'l-Muasker'i geçirmek için oraya bir ordu göndermeye karar verdi ve bu ordunun komutanlığına Yaruk-Toğmuş'u tayin etti. Yaruk-Toğmuş, İsa'yı mağlup edip Ebu'l-Muasker'i Mekran'da tahta geçirdikten sonra geri döndü (Kasım/Aralık 1030).

Sultan Mesud'un aldığı başka bir karar ise amcası Yusuf'u Kusdâr valisi tayin etmesi idi. Hatta o Yusuf'dan çekindiğinden kontrol etmeleri için peşine adamlar tayin etmişti. Öte taraftan Harezm bölgesini idare eden Altuntaş da Sultan Mesud'a güvenememekte ve bir an önce ülkesine dönmek istemekteydi. Nihayet Altuntaş, Sultan'dan ülkesine dönebilmek için müsaade almış ve gece yarısı âdeta kaçarak gitmişti.

Sultan Mesud, Herat'ta iken Kalincâr Kalesi'nde tutuklu bulunan sabık vezir Hâce Ahmed b. el-Hasan el-Meymendi'yi serbest bıraktırmış ve Gazne'ye getirtmişti. Onun maksadı Hâce Ahmed'i vezirliğe tayin etmekti. Hâce Ahmed bu görevi kabul ederken şartları olduğunu söylemiş, Sultan da onun isteklerini kabul ederek vezirliğe tayin etmişti. Öte taraftan Sultan'ın babasının başka bir veziri Hasenek denilen Ebû Ali Hasan b. Muhammed ile de görülecek bir hesabı vardı. Çünkü Hasenek, Sultan Mahmudun veliaht seçimi sırasında Muhammed'in tarafını tutmuştu. Nitekim Hasenek, Karmati mezhebinden olduğu öne sürülerek, muhakeme ve idam edildi (1031). Sultan Mesud'un bazı davranışları, tahta geçmesinde yardımcı olanlar-

dan Asıg Tegin'in yanından kaçmasına sebeb olmuştu. Ancak Sultan, onun peşinden bir birlik göndererek yakalatmış ve mallarına el koymuştu. Sultan Mesud komutanlarına ve yakınlarına karşı gösterdiği bu denli şüphenin, kışkançlık ve onları gözden düşürmenin cezasını ilerde elbette çekecekti.

Sultan Mesud Belh'de bulunduğu sırada Kirman'dan gelen casuslar, bu bölgenin karışıklık içinde olduğunu, buranın hâkimi Büveyhilerden Ebû Kâlicar'ın akrabaları ile uğraştığından düzen ve adaleti sağlayamadığını bildirdiler. Mesud, hâkimiyeti altındaki Sistan bölgesine komşu olan Kirman'ı mevkiinin önemi dolayısıyla zaptetmek istemekteydi. Nitekim oraya gönderilecek ordunun komutanlığına ve müstakbel Kirman valiliğine Ahmed b. Ali Nuştegin tayin edildi. Bu Gazneli ordusu oradaki Deylemliler'i mağlup ederek dört ay içinde Kirman'a hâkim oldu (1031).

a) Sultan Mesud'un Gazne'ye Gelmesi ve Buradaki Faaliyetleri:

Sultan Mesud nihayet 8 Mayıs 1031 tarihinde Belh şehrinden ayrılarak Gazne'ye doğru ilerledi. Ayrıca o amcası Yusuf'a bir mektup göndererek Gazne'ye gelmesini istedi. O daha babasının sağlığında kızını kendisine vermediği için amcasına kırgındı. Ayrıca amcasının peşine taktığı casusların, Yusuf'un Karahanlılar ile mektuplaştığını bildirmeleri bardağı taşıran son damla oldu. Mesud ile amcası Gazne'ye yakın bir yerde buluştular. Sultan, amcasını tutuklatarak bir kalede hapsettirdi. Yusuf burada çok yaşamadı ve 1032 yılında öldü. Böylece Mesud, korktuğu kişilerin birinden daha kurtulmuş oluyordu.

Sultan Mesud 2 Haziran 1031 tarihinde devletin merkezi Gazne'ye ulaştı ve halk tarafından büyük bir coşku ile karşılandı, gündüz ve gece şehirde eğlenceler yapıldı, pazarlar süslendi. Ertesi günü Sultan büyük bir kabul resmi düzenledi ve hakikî olarak babasının tahtına oturdu. Sultan Mesud daha sonra iki önemli göreve tayinler yaptı. Bunlardan birincisine Taş Ferrâş adında bir komutanını Irak ordusu başkomutanlığına tayin etti. Ayrıca Yağmur, Buka, Göktaş ve Kızıl adlı beylere de bütün Türkmenler ile Taş'ın yanında toplanmaları için emir verildi. Fakat Taş Ferraş'dan bu Türkmen reislerini yakalaması istenmişti. Vezir Ahmed Meymendi Sultan'ın bu kararına yerinde bir görüşle itiraz etmişti. Sultan'ın ikinci olarak görev verdiği kişi Ahmed Yınaltegin olmuştu. Mesud bir süredir boş bulunan Hindistan başkomutanlığına Sultan Mahmud'un hazinedarı olan Ahmed Yınaltegin'i tayin etmişti. O emrindeki kuvvetler ile Sultan Mesud'un önünde bir geçit resmi yaptıktan sonra Hindistan'a hareket etti (17 Ağustos 1031).

Abbasî halifesi el-Kadir Billah Kasım 1031 tarihinde ölmüş, yerine oğlu ve veliahtı Kaim Biemrillah geçmişti. Yeni Halife, Sultan Mesud'dan biat almak için bir adamını elçi olarak göndermişti. Sultan Mesud bu elçiyi Belh şehrinde huzuruna kabul etti. Daha sonra Sultan, Gazneli devleti ileri gelenleri ve Abbasî elçisinin de katıldığı bir merasimle Belh Camî'inde Halife el-Kâim Biemrillah adına hutbe okuttu (27 Aralık 1031). Mesud birkaç gün sonra yine merasimle yemin ederek yeni Halife'ye biat etti ve bu hususta ileri sürdüğü şartlar yazılı olarak elçiye verildi. Abbasî elçisi Halife'ye gönderilen Gazneli elçiler ile Bağdat'a dönmek üzere Belh'den ayrıldı (9 Ocak 1032).

b) Debusiye Savaşı:

Buhara'daki Gazneli casuslar Ali Tegin'in rahat durmadığını ve askerî hazırlıklar yaptığını haber vermişlerdi. Belh'de iken bu durumu haber alan Sultan Mesud devlet ileri gelenleriyle görüşmüş ve Ali Tegin ile savaşma görevini Altuntaş'a vermeyi kararlaştırmıştı. Harezmşah Altuntaş verilen bu görevi kabul ederek harekete geçti. Sultan Mesud da onbeş bin kişilik bir orduyu Altuntaş'a yardımcı kuvvet olarak gönderdi. Altuntaş idaresindeki orduyla Ali Tegin'in askerleri, Buhara-Semerkant yolunun aşağı-yukarı ortasında bir yerde bulunan, Debusiye kasabasında karşılaştılar. Her iki taraf sabahtan akşama kadar savaştılarsa da üstünlük sağlayamadılar. Altuntaş'ın bizzat savaşa girmesi muhtemel bir yenilgiyi önlemiş, ancak kendisi de ağır yaralanmıştı. Neticede iki taraf arasında geri çekilmek üzere bir andlaşmaya varıldı. Altuntaş bu antlaşmadan hemen sonra öldü. Ali Tegin Semerkant'a çekildi. Gazneli ordusu Belh'e dönerken, Altuntaş'ın kuvvetleri de Kethüdası Ahmed'in başarılı idaresiyle Harezm'e gittiler (1032).

Sultan Mesud, Altuntaş'ın yerine Harezm'e oğlu Harun'u tayin etti. Fakat bu tayin o bölgenin doğrudan doğruya Harun'un idaresinde olması demek değildi. Mesud da artık Harezm'i kontrol altına almak istiyor ve bu sebeple de oğlu Said'e «Harezmşah» ünvanı veriyordu. Harun ise Said'in vekili oluyordu. Harun daha sonra Sultan'ın yanından ayrılarak Harezm'e gitti.

c) Batıdaki Olaylar:

Öte taraftan Sultan Mesud'a tâbi olan Kakuyiler'den Alaüddevle Muhammed 1032-1033 kışında Gazneliler'e isyan etti. Alaüddevle önce bir başarı kazanamadı ise de, daha sonra Hemedan, Kerec ve İsfehan'ı ele geçirmeye muvaffak oldu. Hindistan'daki Ahmed Yınaltegin'in is-

yani Sultan Mesud'u Alaüddevle ile bir barış yapmaya mecbur etti. Alaüddevle, Sultan Mesud'a tâbi olacak ve yıllık harac verecekti.

Bu olaylar sırasında Gazneli veziri Ahmed el-Meymendî Herat'da öldü (31 Aralık 1032). Daha sonra Sultan Mesud birkaç adayı gözden geçirmiş, bunlar içinde Harezmşah Altuntaş'ın kethüdası Ahmed Abdüssamed'i tercih etmiş ve vezir olarak atamıştı.

Irak sipehsaları Taş Ferraş, Sultan'dan aldığı emirle, Türkmen reislerine karşı harekete geçmiş ve Rey yolunda onlardan Yağmur ve ileri gelenlerinden elli kadarını öldürmüştü. Buna rağmen Humartaş idaresindeki Türkmenler Gazneli ordusundaki görevlerine devam ederek Rey şehrine gelmişlerdi. Ancak Yağmur'un oğlu ve öldürülen öteki Türkmen reislerinin oğulları babalarının intikamını almak için bulundukları Balhan Dağı'ndan inerek etrafa akınlara başladılar. Sultan Mesud aldığı tedbirler ile bu akınları engelledi. Fakat bu hareket öteki Türkmenlere de sirayet etmiş ve önce Gazneli ordusunda bulunan Türkmenlerde kıpırdanmalar başlamıştı.

d) Harun'un Harezm'de İstiklâlini İlan Etmesi:

1034 yılı ilkbaharında Harezm hâkimi Harun'da da bir takım itaatsizlik işaretleri görülüyordu. İsyan için görünürdeki sebep, onun Sultan Mesud'un sarayında rehine olarak bulunan kardeşinin ölümü idi. Hakiki sebep ise, Horasan'da Türkmenler'in çıkardığı karışıklıklardan istifadeyle onun istiklâlini ilan etmek istemesiydi. Harun, Gazne'ye giden yolları tutmuş ve hükümdarlık alâmetleri kullanmaya başlamıştı. Ayrıca o Karahanlılar'dan Ali Tegin ve Selçuklular ile de ittifak yapmıştı. Bu ittifaka göre, Harun Merv şehrine, Ali Tegin de Tirmiz ve Belh üzerine yürüyecekti. Sultan Mesud Harezm'deki bu durumdan 29 Temmuz 1034'de haberdar olabildi. O Harezm ileri gelenlerine, Harun'a nasihat etmeleri ve bir karışıklık çıkarmadan sakinleştirilmesi için mektuplar yazdırdı, fakat bu bir netice sağlamadı. Harun Ağustos ayında hutbeyi, Mesud'un ismini çıkarmak suretiyle, kendi adına okuttu ve bu suretle istiklâlini ilan etmiş oldu.

Öte taraftan Harun'un müttefikleri olan Selçuklular'dan Tuğrul ve Çağrı Beyler bir çok asker, çadırlar ve sürüleriyle ona yardım için Harezm hududuna geldiler. Harun onlara otlaklar ve konaklayabilecekleri yerler verdikten sonra Horasan'ın fethinde öncülük yapacaklarını bildirdi. Bu sırada Ali Tegin öldü (muhtemelen Aralık 1034/Ocak 1035). Sultan Mesud bu haberi duyduğu zaman bazı tedbirler aldı, Ali Tegin'in yerine geçen oğlu Yusuf'a lakablar vererek mektuplar gönderdi. Ancak bu mektuplar bir fayda sağlamadı. Yusuf, Harun ile ya-

pılan antlaşmaya sadık kaldı. Ali Teginoğulları Harun ile üzerinde anlaştıkları planı tatbik ettiler ve Çağaniyan bölgesini yağmaladılar, sonra da Tirmiz önüne geldiler, buraya bir kaç kez taarruz ettilerse de bir netice sağlayamadılar, Harun'un öldürülmesi üzerine bu seferden vazgeçtiler.

e) **Harun'un Öldürülmesi:**

Sultan Mesud, Harun'un Harezm'de istiklâlini ilan etmesine, Karahanlılar ve Selçuklular ile işbirliği yapmasına üzülmekteydi. Ancak Gazneli Abdüssamed daha önce görev yaptığı bu bölgede adamları olduğu için boş durmuyor, bazı tedbirler alıyordu. Harun da, Ali Teginoğulları ile harekete geçmek için hazırlıklarını tamamlamış ve ordugâhını şehir dışında kurmuştu. Bu ordugâhda Gazneli Veziri'nin satın aldığı adamlar bir fırsatını bularak Harun'u ağır yaraladılar. Harun bu olaydan sonra üç gün yaşadı ve 18 Nisan 1035 tarihinde öldü. Harezm'in merkezi Gürgenç'de çıkan karışıklıklar Altuntaş'ın adamları tarafmdan önlendi. Nihayet Harun'un Handan lakablı kardeşi İsmail emirlik tahtına oturdu. Ordu ve devlet ileri gelenleri ona biat ettiler. Sultan Mesud kendi tarafına çekebilmek için İsmail'e ve devlet ileri gelenlerine mektuplar gönderdi ise de, bu bir fayda sağlamadı. Gazneliler Devleti için Horasan, Rey, Hindistan'da bir çok önemli işler dururken, bir de Harezm meselesi ortaya çıkmıştı.

f) **Ahmed Yınaltegin'in İsyanı:**

Hindistan başkomutanı Ahmed Yınaltegin görev yerine geldiği zaman burada kendi işlerine karışmaya hazır birisini buldu. Bu Hindistan'daki sivil yönetimin başı olan Kadı Ebu'l-Hasan Şirazi idi. Ayrıca Ahmed'in Sultan Mahmud'un oğullarından biri olduğu ve ona çok benzediği de rivayet edilmekte idi. Ahmed Lahor'daki Hindistan ordusuyla harekete geçmiş ve yerli prenslerden yıllık haraçları aldığı gibi, sonra da Benares şehrine bir akın yaparak yağmalamıştı (1032/1033). Ahmed'in başarılı işler yapmasına rağmen, Kadı Gazne'ye devamlı olumsuz mektuplar gönderiyordu. Nihayet bu mektuplar Sultan Mesud'a tesir etti. Ahmed'in, Mahmud'un oğlu olduğunu ileri sürmesi, her zaman şüpheci olmuş Mesud için yeni bir rakibin doğuşu demekti. Sultan Mesud, Hintli Tilek'i başkomutan tayin ederek Hindistan'a gönderdi. Ahmed Yınaltegin de etrafına topladığı kuvvetlerle harekete geçti. Tilek'in âsilere şiddetle davranması sonucu Ahmed Yınaltegin'in isyanı bastırıldı. Onun kesik başı ve esir edilen oğlu Sultan Mesud'un huzuruna gönderildi (Eylül-Ekim 1034).

Öte taraftan 1034 yılı içinde Gazneliler'in Kirman'daki hakimiyetleri sona erdi ve burası tekrar Büveyhiler'in eline geçti.

g) Sultan Mesud'un Seferleri:

Sultan Mesud Harezm meselesinin, Horasan ve Rey civarındaki Türkmen isyanlarının merkezden çözümlenemeyeceğini anlayınca harekete geçmeye karar verdi. Ayrıca Horasan Divanı reisi Suri de yazdığı mektupta Sultan'ın acele Horasan'a gelmesini istiyordu. Türkmenler de Tırmiz hududundaki Kubadiyan kasabasına gelerek yağmaya ve etrafı tahribe başladılar. Tırmiz emiri Hacib Begtegin bunların üzerine yürüdü. Türkmenler kaçarak Andhuy kasabasına doğru çekildiler. Hacib Begtegin Şuburgan kasabası civarında onlara yetişti ve orada iki taraf arasında savaş başladı. Bozulan Türkmenleri takip eden Begtegin atılan bir ok ile yaralandı ve aldığı bu yara ölümüne sebep oldu (Aralık 1034). Begtegin'in ölümünden sonra faaliyetlerini daha da artıran ve Serahs etrafına sarkmış olan Türkmenler, Gazneli ordusunun önünden çekilerek Merv tarafına gitmişlerdi. Bunu haber alan Nuştegin Hadim kendi gulam ve askerleri ile Merv'den onların üzerine yürüdü. İki taraf arasındaki savaşta bozguna uğrayan ve çöllere kaçan Türkmenler olmuştu.

1 — Dihistan ve Taberistan Seferi:

Sultan Mesud bu olaylardan sonra Horasan'da karışıklıklar çıkaran Türkmenler için alınan tedbirleri yeterli bularak Dihistan'a bir sefer düzenledi ve 25 Ocak 1035 tarihinde Nişapur'dan ayrılarak Cürcan'a ulaştı. Buranın hakimiyetini elinde tutan Ebû Kâlicar ve öteki Cürcan reisleri Sultan'ın geldiğini duyunca korkularından kaçmayı tercih ettiler. Sultan daha sonra Cürcan'dan ayrılarak Esterâbâd ve Sari şehirlerine uğradı ve oradan Amül'e ilerledi. Amül reisleri ve halk temsilcileri Sultan'ın huzuruna gelerek itaatlerini bildirdiler. Sultan bu itaatten memnun kalarak Amül'ün haracının bağışlandığını bildirdi. Mesud daha sonra Nâtıl şehrini şiddetli bir savaştan sonra zaptetti. Ancak o Nâtıl'dan gördüğü mukavemetin karşılığını talihsiz Amül halkından çıkarmak maksadıyla şehirden bir milyon dinarlık bir haraç istedi. Bu haracı ödemeyen Amül şehri Gazneli askerler tarafından yağmalandı. Sultan Amül'e yaptığı bu seferden dolayı pişman olmuştu. Çünkü o bu seferden bir kâr sağlamamış ve ayrıca bölge halkı da zarar görmüştü.

2 — Nesâ Yenilgisi:

Sultan, Cürcan'a ulaştığı zaman Horasan Divanı reisi Suri'den haberciler geldi. Bu haberciler Selçuklular'ın Suri'ye göndermiş oldukları mektupları getirdiler. Selçuklular bu mektupta Horasan'a gel-

melerinin sebeplerini belirttikten sonra Nesâ ve Ferâve vilayetinin kendilerine verilmesini istiyorlardı. Sultan Mesud bu istekleri reddettiği gibi, iyi techiz edilmiş bir ordu da gönderdi. Bu orduya kollektif bir sistem içinde on komutan ve onların başına Hacib Beytoğdı tayin edildi. Ancak bu komutanlık sisteminin teşekkül şekline, tecrübeli ve tecrübesiz komutanların biraraya gelişine Hacib Beytoğdı itiraz etti ise de bu itiraz Sultan tarafından kabul edilmedi. Nihayet onbeşbin atlı ve ikibin de saray gulamından oluşan ve fillerin de yer aldığı Gazneli ordusu Nesâ tarafına hareket etti. Selçuklular bu Gazneli ordusunu Nesâ yöresinde ağır bir yenilgiye uğrattılar (29 Haziran 1035). Bu sırada Nişapur'da bulunan Sultan Mesud'a önce galibiyet müjdesi gelmiş o da şenlikler yapılmasını emretmişti. Ancak ardından gelen mağlubiyet haberi Sultan'ın neşesini kaçırdı. Daha sonra iki taraf arasındaki görüşmeler neticesi, Gazneliler Devleti Musa Yabgu'ya Ferave'yi, Çağrı Bey'e Dihistan'ı ve Tuğrul Bey'e de Nesâ'yı veriyordu.

Gazneliler'in bu mağlubiyet haberi üzerine Karahanlılar'dan Ali Teginoğulları harekete geçerek Çağaniyan ve Tirmiz'e doğru ilerlediler. Gazneliler'in bu harekete karşı asker toplamaları ve tedbir almaları, Karahanlılar'ın geriye dönmelerine sebep oldu. Ayrıca, Arslan Hân dışında, öteki Karahanlı hanedan mensupları da Selçuklular'ın zaferine çok memnun olmuşlar ve onları isyana teşvik eden mektuplar göndermeye başlamışlardı. Öte taraftan Selçuklular'ın yanından Nişapur'a dönen Gazneli elçisinin kanaati onlara güvenilemeyeceği şeklinde idi. Sultan Mesud Selçuklular'ın hemen harekete geçeceğini tahmin etmemekle beraber, bazı tedbirler almayı faydalı gördü. Ancak o hayvanlara ot bulmanın zorluğu yüzünden Nişapur'da kalmanın mümkün olmadığını belirtti. Mesud 25 Eylül 1035 tarihinde Nişapur'dan ayrıldı ve Herat yoluyla Belh'e gitti. Sultan, Belh şehrinde iken Ali Teginoğulları'nın başında bulunan Yusuf'un bir elçi heyeti geldi. Yusuf'un elçileri olaylar sebebiyle özür dilediler. Sultan, Vezir'in de teşvikiyle onların özürlerini kabul etmiş ve böylece iki hanedan arasında bir barış yapılmıştı.

3 — Türkmenler'e Karşı Tedbirler Alınması:

Sultan Mesud, Belh'de iken yaptığı işlerden birisi de başta Vezir olmak üzere Gazneli Devlet büyüklerine hil'atler dağıtması olmuştu. Onun bu hil'atleri dağıtmaktaki gayesinin devlet büyüklerini kendisine bağlamak ve daha iyi iş görmelerini sağlamak olduğu anlaşılıyor. Bu işler görüldüğü sırada Horasan bölgesi, Büst, Serahs ve Cüzcan şehirlerinden gelen mektuplarda; Selçuklular'ın tekrar faaliyete geçtikleri, her yerde halkı incittikleri ve birçok kötülükler yaptıkları, eğer

bu hususda yeterli tedbirler alınmadığı takdirde Horasan'ın harap olacağı bildiriliyordu. Sultan Mesud bu haber üzerine Vezir ve öteki devlet büyükleriyle bu konuyu görüştü. Neticede Hacib-i Buzurg Sübaşı'nın onbin atlı ve beşbin piyadeyle Horasan'a gitmesi ve bu bölgenin acele temizlenmesi kararlaştırıldı. Sultan Mesud bu orduyu Türkmenler üzerine gönderdikten sonra Belh'den ayrılarak başkent Gazne'ye döndü (20 Mayıs 1036). O oğlu şehzade Mecdud'u da Hindistan emiri tayin ederek Lahor'a göndermişti.

Alâüddevle Muhammed Kakuyî'nin İsyanı:

İsfehan hâkimi Alâüddevle Muhammed, Sultan Mesud'a tâbi olmaktan vazgeçerek bağımsızlığını elde etmek istedi (1034). Fakat müttefiki Ferhat b. Merdavic'in ölümüyle, Alaüddevle'nin bağımsızlık ümidi kaybolmuştu. Bu durumda o Huzistan'a kaçtı. Bir süre için hareketsiz kalan Alaüddevle 1036 yılında geri döndü ise de tekrar başarısızlığa uğrayarak kaçmak zorunda kaldı. Neticede Alaüddevle ile Gazneliler arasında barış yapıldı. Gazneliler'in bu barışı kabul etmeleri, gittikçe artan Türkmen baskısı sebebiyle Cibal bölgesini böyle bir savaş durumu içinde bırakmak istememelerinden ileri geliyordu. Nihayet Alaüddevle İsfehan'ı da ıkta suretiyle Sultan Mesud'dan almaya muvaffak olmuştu.

Selçuklular'ın başarılarından cesaretlenen Irak'daki Türkmenler de harekete geçtiler ve Rey şehrine yürüdüler. İki taraf arasında Rey civarında vuku bulan savaşı Türkmenler kazandılar. Türkmenler, Taş Ferraş'ı esir ettiler ve daha önce kendilerinden öldürülenlerin intikamını almak maksadıyla onu parçaladılar. Bu başarıdan sonra Türkmenler Rey şehri önünde göründüler. Buradaki Gazneli görevli Ebû Sehl Hamduy yardım almak ümidi kalmayınca şehri kaderiyle baş başa bırakarak Horasan'a çekildi. Onun gidişiyle Gazneliler'in batıdaki hâkimiyetleri de kesin olarak sona eriyordu (Şubat/Mart 1038). Alaüddevle Muhammed, Ebû Sehl'in ayrılışından hemen sonra, emrindeki bazı Türkmen yardımcı kuvvetleriyle, Rey şehrini işgal etti.

4 — Selçuklular'ın Harekete Geçmesi ve Alınan Tedbirler:

Selçuklular'ın Gazneliler ile yaptıkları antlaşmadan sonraki sakin devreleri çok uzun sürmemiş, dört-beş ay geçtikten sonra onlar yeniden Gazneli topraklarına akınlara başlamışlardı. Bir müddet sonra Horasan'dan Sultan Mesud'a gelen mektuplarda (13 Ocak 1037). Türkmenlerin muhtelif yerlere dağılarak akınlar yaptıkları bildiriliyordu. Bu haber Sultan Mesud'u çok üzdü, derhal Veziri çağırarak

Herat'a gitmesini, Hacib Sübaşı ve Horasan ordusuyla birleşmesini ve hazırlıklar tamamlandıktan sonra Türkmenler'in Horasan'dan çıkarılmasını emretti. Vezir emrindeki bin atlıyla Herat'a doğru yola çıktı. Bir müddet sonra Vezir'den gelen bir mektupta (19 Nisan 1037), Horasan'ı Türkmenler'den temizlemek için Sultan'ın, yazı Herat'da geçirmesi teklif ediliyordu. Sultan bu fikri kabul etmemiş ve Büst'den Gazne'ye dönmüştü (28 Mayıs 1037). Daha sonra Vezir Gazneli ordusunun hazırlıklarını tamamlayarak ciddi tedbirler almış, Hacib Sübaşı da Merv'e giderek her tarafa bir şahne göndermişti. Bu alınan tedbirler neticesi Selçuklular Nesa ve Ferave tarafına çekildiler. Sultan Mesud bu haberlerden memnun kalarak son durumu görüşmek üzere Vezir'i Gazne'ye çağırdı.

Öte taraftan Karahanlılar, Gazneliler aleyhine Selçukluları teşvike devam ediyorlardı. Sultan Mesud ileri gelen devlet adamları ile görüştükten sonra Karahanlılar'a elçi göndermeye karar verdi. Ebû Sadık isimli bir şahsın başkanlığındaki elçi heyeti 22 Ağustos 1037 tarihinde Gazne'den ayrıldı. Bu elçi heyeti Arslan Han Süleyman ve Buğra Han Muhammed ile birbuçuk yıl kadar süren görüşmelerden sonra görevini başarıyla tamamlamış ve Karahanlılar ile Sultan Mesud arasındaki dostluğu sağlamıştı.

5 — Sultan Mesud'un Hansi Kalesine Seferi:

Sultan Mesud Karahanlılar'a elçi gönderdikten sonra Hindistan'a bir sefer yapmak istediğini açıkladı. Vezir ve öteki devlet ileri gelenleri Horasan ve Irak-ı Acem'in karışıklık içinde bulunduğu bir sırada Hindistan'a sefer yapmasının doğru olmayacağını belirtiler. Ancak Sultan bu fikirleri ve tavsiyeleri dinlemeyerek Hindistan'a gitmekte kararlı olduğunu gösterdi. Bundan sonra hazırlıklarını tamamlayan Mesud Kâbil yoluyla Hindistan'daki Hansi Kalesi'ne gitmek üzere Gazne'den ayrıldı (6 Ekim 1037). Gazneli ordusu Hansi'ye ulaştı ve Çavhanlar'ın elinde bulunan bu müstahkem kalenin eteğinde ordugâh kurdu. Burası şimdiye kadar zaptedilememiş olması nedeniyle «Bakire» kalesi adını taşıyordu. Gazneli ordusu bu kaleyi kuşattıktan sonra savaşa başladı, fakat kaledekiler şiddetle mukavemet ediyorlardı. Sultan kendi hassa kuvvetlerine bahşiş vererek daha gayretli savaşmalarını sağladı. Nitekim bunun faydası görüldü. Gazneli ordusu tarafından beş tünel kazılması sonucu kale duvarı yıkıldı. Bu suretle içeri giren Gazneli ordusu Hansi Kalesi'ni zaptetti (31 Aralık 1037).

Sultan Mesud'un bu seferi sırasında Gazneliler tarafından başka kaleler de zaptedilmiş ve itaat altına alınmıştır. Hansi'den sonra Gazneli ordusu Delhi'nin yirmiüç mil kuzeyinde bulunan Sunipat kalesi-

ne yöneldi. Buranın hâkimi Cay Dibay kurtuluşu kaçmakta buldu. Sultan'ın emriyle kale yağmalandı ve içinde putların bulunduğu mabetler yakıldı. Gazneliler ordusu daha sonra Delhi'nin yüz mil kadar doğusundaki Rampur olması muhtemel şehre doğru ilerledi. Buranın hâkimi de Sultan'a itaat ettiğini bildiren haber ve hediyeler gönderdi. Sultan onun itaatini ve hediyeleri kabul ederek geriye döndü ve 11 Şubat 1038'de Gazne'ye ulaştı.

6 — Talhâb Bozgunu:

Sultan Mesud'un Hindistan gazasında kazandığı başarının sevinci, Horasan'dan gelen haberler nedeniyle çok kısa sürmüştü. Sultan'ın yokluğu sırasında Türkmenler Talikan ve Faryab'ı yağma etmişlerdi. Zarara uğrayan başka yerler de vardı. Belh'de bulunan Gazne ordusunun kış mevsiminde Türkmenler'e karşı harekete geçmesi mümkün olmamıştı. Sultan bu haberi duyunca Hindistan'a yaptığı sefer dolayısıyla pişmanlık duydu.

Selçuklular ile savaşacak olan Gazneli komutan Sübaşı bu sırada Nişapur'da idi. Ancak bu komutan Selçuklular ile kesin bir savaşa cesaret edemiyor, aynı zamanda işi ticarete dökerek askerlere sattığı buğdaydan kazandığı paralarla kesesini dolduruyordu. Sultan Mesud bu durumu öğrendiği zaman onu azarlayan ve ihtarda bulunan mektuplar göndererek savaşa teşvik ediyordu. Nihayet bu tazyiklere dayanamayan Sübaşı, Selçuklular ile bir meydan savaşı yapmak için Sultan'dan izin istedi. Sultan Mesud Selçuklular'ın durumu hakkında bilgi aldıktan sonra Hacib Sübaşı'ya bir meydan savaşı için gerekli izni verdi. Sübaşı, Sultan'dan aldığı emir üzerine Nişapur'dan harekete geçti ve Selçuklular ile Serahs civarındaki Talhâb denilen yerde karşılaştı. İki taraf arasında sabahtan öğleye kadar devam eden şiddetli savaşta Gazneli ordusu ağır bir yenilgiye uğradı ve bütün ağırlıkları Selçuklular'ın eline geçti (1038 yılı Mayıs ayı sonu). Hacib Sübaşı beraberinde ancak yirmi gulam olduğu halde Herat'a gelebilmişti.

Selçuklular'ın Nişapur'u İşgali:

Selçuklular Şübaşı idaresindeki Gazneli ordusuna karşı zafer kazandıktan sonra Nişapur'u işgal ettiler. İbrahim Yınal, Sübaşı'nın mağlubiyetinden oniki gün sonra Nişapur'a gelmiş ve şehrin teslimini istemişti. Halkın ileri gelenleri yaptıkları toplantı sonucu bir savaşa girişmeden şehri Selçuklular'a teslime karar vermişlerdi. İbrahim Yınal şehre girmiş ve aynı zamanda durumu Tuğrul Bey'e bildirmişti.

Böylece Sultan Mesud adına okunan hutbe, Tuğrul Bey adına çevrildi (Haziran 1038). Bu olaydan on gün kadar sonra da Tuğrul Bey Nişapur'a gelmiş ve Sultan Mesud'un tahtına oturmuştu.

Sultan Mesud bu durumu öğrenince Nişapur ileri gelenlerine harekete geçtiğini bildiren ve onların mâneviyatlarını yükselten mektuplar gönderdi. Mesud daha sonra Vezir'den Velvalic şehrine gelerek ordunun ve özellikle hayvanların ot ihtiyacını karşılayacak hazırlıklar yapmasını istedi. Sultan da hazırlıklarını tamamladıktan sonra ellibin kişiye yaklaşan ordusuyla 6 Ekim 1038'de Gazne'den ayrıldı.

7 — Böri Tegin Üzerine Sefer:

Karahanlılar'dan Ebû İshak İbrahim b. I. Nasr, Ali Teginoğulları'nın eline esir düşmüş, fakat buradan kaçmayı başararak Özkent'te bulunan kardeşi Aynüddevle Muhammed'in yanına sığınmıştı. Bu sırada Böri Tegin ünvanını taşıyan İbrahim orada da kalamayacağını anlamış, muhtemelen kendisine sığınacak yeni bir yer bulmak maksadıyla Gazneli veziri Ahmed b. Abdüssamed'e bir mektup yazmıştı. Ancak Böri Tegin, Mesud'un verdiği cevaptan memnun kalmıyor, Ali Teginoğulları'nın eline düşerse Gazneliler'den bir yardım göremeyeceğini anlayarak bir Türk kabilesi olan Kümeciler'in yanına sığınıyordu. Daha sonra o etrafına üçbin kadar atlı toplayarak Gazneliler toprakları üzerindeki halka zarar vermeye başladı. Sultan Mesud bu haberler üzerine Selçuklular'a karşı yürütülen seferden vazgeçerek önce Böri Tegin meselesini çözümlemek kararını verdi. Böri Tegin onun bu kararını öğrendiği zaman, Vezir'e mektup yazarak olaylardan habersiz olduğunu ve Mesud'un huzuruna gelmek istediğini bildirdi. Sultan ise Böri Tegin üzerine bizzat yürümekte kararlı idi. Nihayet öteki devlet ileri gelenlerinin ve komutanların tepkisi üzerine Mesud, Sipehsalar Ali Daye'yi onbin kişilik bir kuvvetle Böri Tegin üzerine Huttelan tarafına gönderdi (26 Ekim 1038).

Sultan Mesud da Cüzcan'dan hareket ederek Belh'e geldi ve Sipehsalar Ali Daye'yi de bu şehre çağırdı. Çünkü Sultan fikrini değiştirmiş ve Böri Tegin üzerine kendisi sefere çıkmaya karar vermişti. Nitekim o bu maksatla hazırlıklara girişti ve kış mevsiminin başladığı bir sırada Böri Tegin'in bulunduğu istikamette yürüyüşe başladı. Gazneli askerlerin soğuk ve kardan bu seferde çektiği zahmet ve zorluk her türlü tasvirin üstünde idi. Buna rağmen Sultan inadından vazgeçmeyerek yürüyüşe devam ediyor ve iradesiyle her türlü zorluğu yeneceğini düşünüyordu. Fakat bu sırada gelen başka bir haber Sultan'ı daha ileri gitmekten ve bütün askerlerin ölümüne sebep olmaktan vazgeçirdi. Bu habere göre, Çağrı Bey kuvvetli bir orduyla Cüzcan üzerine

yürümüştür ve Ceyhun kenarına ulaşarak muhtemelen bu nehir üzerindeki köprüyü yıkacaktır. Sultan bu haberden son derece telaşa düşerek izlemekte olduğu hareketi değiştirdi. Ayrıca Böri Tegin de bulunduğu yerden ayrılarak başka bir tarafa gitmişti. Sultan onu yakalamaktan ümidini kesti ve Ceyhun üzerindeki köprünün de yıkılmasından korkarak acele geri döndü ve Tirmiz'e geldi (25 Ocak 1039). Sultan'ın geri döndüğünü işiten Böri Tegin fırsatı kaçırmamış, Gazneli ordusunun ağırlıklarının bir kısmını ele geçirmişti. Bu sırada Çağrı Bey ise Faryab ve Şuburkan'a gitmiş ve etrafı yağmalamıştı.

8 — Ulya-abad Savaşı:

Bu olaylardan sonra Çağrı Bey'in hacibi olan Altı adındaki bir Türkmen emrindeki ikibin atlıyla Belh civarındaki iki köyü yağmalamıştı. Sultan Mesud'un gönderdiği Gazneli kuvvetler karşısında Altı ve emrindekiler Ulya-abad'a çekildiler. Bu durumdan haberdar olan Çağrı Bey cesaretlenmiş ve Şuburkan'dan Ulya-abad'a gelmişti. Sultan Mesud otuz filin yer aldığı ordusunu hazırlayarak harekete geçti. İki taraf arasında 6 Nisan 1039 tarihinde şiddetli bir savaş başladı. Gazneli ordusunda muhtelif sınıflara mensup askerlerden başka altıbin de saray gulamı vardı. Guruplar halinde yapılan savaşta Sultan Mesud'un, bin gulam ile Çağrı Bey'in emrindeki Türkmenler üzerine hücum etmesi savaşın seyrini değiştirdi. Türkmenler bozguna uğradılar ve çöllere çekildiler. Gazneli askerler bu kaçanları takip etmek istedilerse de Sultan çölde takibin tehlikeli olacağını söyleyerek onları engelledi. Ayrıca o esirlere iyi davranmış ve serbest bırakmıştı. Sultan 14 Nisan 1039'da Belh şehrine döndü.

9 — Serahs Savaşı:

Sultan Mesud 12 Mayıs 1039 tarihinde Serahs'a gitmek üzere Belh şehrinden ayrıldı. Onun emrindeki kırk-ellibin kişilik ordu teçhizat bakımından mükemmeldi. Öyle ki, Gazneli ordusunun karşısına çıkacak bütün Türkistan ordularını yenebilecek güçte olduğu söyleniyordu. Sultan Ramazan ayının başında (27 Mayıs 1039) Talikan şehrine geldi ve orada iki gün kaldıktan sonra ordusunu düzene sokarak yürüyüşe devam etti. Bu sırada haberciler, Tuğrul Bey'in Nişapur'dan, Musa Yabgu'nun da Merv'den Serahs'a geldiğini bildirdiler. Çağrı Bey de zaten orada idi. Söylendiğine göre Selçuklular'ın yirmibin atlısı vardı. Öte taraftan Sultan Mesud daha önce Selçuklular tarafına kaçan Gazneli askerlere de güvenmekte idi. O savaş sırasında bu kaçak askerlerin kendi sancağını görünce geri döneceğini sanıyordu. Çünkü bunun için para sarfetmişti. Ancak o çok geçmeden yanıldığını gör-

dü. İki taraf arasında başlayan öncü savaşlarında, daha çok Selçuklular tarafına geçen Gazneli askerler Sultan'ın ordusuna karşı çarpıştılar. Onların kendi tarafına geçeceğini sanan Sultan Mesud bu suretle aldatıldığını anlamış oldu.

Buna rağmen Sultan Mesud, Ramazan ayı münasebetiyle kan dökmemek için savaşmıyor, Bayram'dan sonra bir meydan savaşı yapmak istiyordu. Bu sebepten iki taraf arasındaki çarpışmalar Ramazan ayı'nın sonuna kadar sürdü. Bayram'ın ertesi günü Sultan Mesud ordusunu tekrar savaş düzenine sokarak Selçuklular'a saldırdı ve onları Serahs çölündeki savaşta bozguna uğrattı (27 Haziran 1039). Mesud çekilen Selçuklu kuvvetlerini yarım fersah kadar izledi. Daha sonra da Pirî adında bir komutan idaresinde bir miktar asker Selçuklular'ın peşinden gönderildi. Ancak Pirî ve emrindekiler korkuya kapılarak görevlerini yerine getirmediler. Onlar ordugâhtan biraz uzaklaştıktan sonra uygun bir yerde istirahat ettiler ve geri dönerek kimseyi bulamadıklarını söylediler. Herkes onlara inanmıştı, aslında hakikat hiçde öyle değildi.

Sultan Mesud 30 Haziran günü Serahs'a ulaşarak bir su kenarında konakladı. İşte bu sırada Selçuklu öncüleri tekrar göründü, bunlar daha sonra Gazneliler'in, kenarında konakladıkları suyun yönünü değiştirdiler. Şimdi Gazneli ordusunu meşgul eden en önemli mesele su bulmak olmuştu. Gazneli kuvvetleri Selçuklular üzerine yürüdü. İki taraf arasındaki savaş ikindi vaktine kadar sürdü, gerek Gazneli ve gerekse Selçuklu ordusundan çok sayıda ölü ve yaralı vardı. Savaştan dönen Gazneli ordusu mensupları bu durumdan üzgündüler. Orduda ki gizli haberciler ise Sultan'a askerlerin gevşek ve zayıf durumda olduğunu bildirdiler. Komutanlar da ot kıtlığından ve yoksulluktan şikayetçi idiler.

Gazneliler İle Selçuklular Arasında Mütareke:

Bu olaylardan sonra Gazneli Veziri, Selçuklular ile bir andlaşma yapmak fikrini ileri sürmüş, devlet ileri gelenlerinin de katıldığı bir toplantıda uzun görüşmelerden sonra bu fikir kabul edilmişti. Gazneli elçisi olarak Ebû Nasr Mutavvi Zevzeni seçildi. Vezir'den gerekli talimatı alan Ebû Nasr Selçuklular'ın yanına gitti. Selçuklu reisleri elçinin gelişinden sonra toplanarak durumu görüştüler. Neticede onlar da Gazneli Veziri'nin barış teklifini kabule karar verdiler. Selçuklular bu şartları kabul ettikten sonra kendilerine verilmiş olan yerlere doğru çekildiler. Gazneli elçisi ordugâhına döndüğü zaman Vezir'e Selçuklular hakkındaki görüşlerini açıklamış, onların bu fırsat-

tan yararlanarak hazırlık yapmayı uygun gördüklerini, Gazne ordusu Herat'a döndüğü zaman eski hareketlerini tekrarlayacaklarını ve Selçuklular'a güvenilmemesi gerektiğini belirtmişti. Gazneli Veziri de kendisine güvenmekte, o da hazırlık yapacağını ve tedbirler alacağını, Selçuklular rahat durursa üzerlerine gidilmeyeceğini ifade etmişti. Gazneli ordusu bu geçici barıştan sonra Herat'a ulaştı (Temmuz - Ağustos 1039).

Sultan Mesud Herat'da iken Tuğrul Bey'in Nişapur'a döndüğünü, Çağrı Bey'in Serahs'da kaldığını öteki Türkmenler'in Nesa ve Baverd'e gittiklerini öğrendi. Bu durum Selçuklular'ın antlaşma şartlarına uymayarak işgal ettikleri yerlerden çekilmediklerini gösteriyordu. Sultan Mesud Herat'daki hazırlıkların yanısıra Cürcan hâkimi Ebû Kâlicar ve oradaki görevlilerden Ebû Sehl Hamduy ve Surî'ye mektup göndererek Tus ve Nişapur tarafına yürüyeceğini haber vererek onların da Nişapur'da bulunmalarını emrediyor, dünyayı Selçuklular'dan temizleyeceğini bildiriyordu. Kurban Bayramı'nı büyük bir törenle Herat'da kutladı (2 Eylül 1039). Bayram günü atlı ve yaya askerler bütün silah ve teçhizatları ile meydana geldiler, sözüne güvenilen yaşlılar bütün ömürleri boyunca böyle bir ordu görmediklerini söylediler.

10 — Sultan Mesud'un Nişapur Üzerine Yürümesi:

Sultan Mesud Gazne'den istediği teçhizat ve askerler geldikten sonra 9 Kasım 1039'da Herat'dan ayrılarak Buşenc'e doğru ilerledi. Onun emrindeki ordu, savaş fîlleriyle ağırlığı hafif çok sayıda piyade ve atlılardan oluşuyordu. Sultan'ın ordusu, Buşenc sahrasında savaş vaziyeti aldı. Buna göre; Sultan merkeze, Sipehsalar Ali sağ kanada ve Hacib-i Buzurg da sol kanada komuta edecekti. Ayrıca bu orduda elli tane seçkin fil vardı. Tuğrul Bey bu sırada Nişapur'da idi. Buradan hareket eden Sultan Mesud, doğrudan Nişapur'a gidecek olursa, Tuğrul Bey'in kaçacağını bildiği için önce Tus şehrine yürüyüp onu şaşırtmak istiyordu. Bu durumda Tuğrul Bey Nişapur'dan daha geç hareket edecekti. Mesud düşündüğünü uygulamak için Tus'a doğru ilerledi. Tuğrul Bey ise yol üzerine yerleştirdiği gözcüler vasıtasıyla Mesud'un geldiğini ve yolları kapatacağını öğrenerek Nesa tarafına çekildi.

Bu sırada Sultan Mesud'un rahatsızlanması ve bindiği fîlin sürücüsünün hayvanı yavaş sürmesi, Tuğrul Bey'e yaramıştı. Daha sonra Sultan yürüyüşe devam etti ise de, Tuğrul Bey'i yakalayamadı. Gazneli öncüleri Habuşan kasabasına geldiği zaman, Tuğrul Bey'in buradan biraz önce ayrılmış olduğunu anladılar. Sultan Mesud ordusunu Habuşan'da iki gün dinlendirdi ve bu sırada yanına gelen Ebû

Sehl Hamduy ve Surî'ye derhal Tuğrul Bey'in ayrıldığı Nişapur'a gitmelerini ve bu şehri zaptetmelerini buyurdu. Onlar gittikten sonra Sultan da atlılar ile Baverd'e bir akın yaptı. Bu sırada Tuğrul Bey Baverd'e gelmiş ve kendisinden önce oraya ulaşmış olan Çağrı Bey ve öteki Türkmenleri bulmuştu. Selçuklular henüz şehri terketmişti ki, Sultan Mesud Baverd sahrasına ulaştı. Eğer Gazneli kuvvetleri biraz daha sür'atli hareket etselerdi, Selçukluları yakalamaları işten bile değildi. Selçuklular ise süratle Nesa'ya çekildiler .Ertesi gün Gazneli ordusu Nesa'ya doğru yürüdü. Bütün bölge korku ve heyecan içinde kaldı. Selçuklular bu devamlı takip sebebiyle çok güç durumlara düşmüşlerdi. Sultan Mesud birkaç gün Nesa'da kaldı, bu sırada Harezm'de bulunan bir gurup asker ve komutanlar gizlice haber göndererek Sultan'a olan sadakatlerini bildirdiler. Bu durumda Sultan Nesa'dan ayrılarak 16 Ocak 1040 tarihinde Nişapur'a girdi.

Bu sırada Nişapur tamamiyle harap olmuş, sadece birkaç bina ayakta kalmıştı. Şehirde yiyecek namına birşey bulunmuyordu. Açlıktan birçok ailenin bütünüyle yok oldukları görülüyordu. Sıkıntı çeken yalnız halk değildi, Gazneli ordusu da yiyecek ve binek hayvanları için ot sıkıntısı çekiyordu. Sultan Mesud da bizzat ordunun ihtiyacını sağlamakla uğraşıyordu. Ot kıtlığının gittikçe artması üzerine Damgan'a kadar develer yollanarak oradan ot getirildi. Türkmenler de kıtlık ve yokluk içinde olduklarından kendi dertleriyle meşgul idiler, bu sebeple Gazneliler'e ot getirenlere dokunmamışlardı.

Sultan Mesud'un Serahs'a Hareketi:

Sultan Mesud 16 Mart 1040 tarihinde Tus şehrine doğru yola çıktı. O müsait bir sahrada konakladığı sırada; Serahs, Baverd, Nişapur ve çevredeki yol başlarına öncü kıtaları gönderdi. Öte taraftan Selçuklular da harekete geçerek Serahs'a gelmişler ve onlar da öncü birlikleri çıkarmışlardı. Her iki taraf da dikkatli idiler. Sultan Mesud'un ordusu savaş vaziyeti almış ancak Sultan, askerin büyük kısmıyla Selçuklular'ın üzerine yürümüyor, buğdayın gelmesini bekliyordu. Zira kıtlık hâla sürmekte idi. Gazneli komutanlar ot bulunamadığı için ordunun isyan etmesinden korktular ve durumu Sultan Mesud'a bildirerek harekete geçilmesini istediler. Sultan bu teklifi kabul ederek Serahs'a doğru yürüyüş emri verdi (5 Mayıs 1040). Gazneli ordusu bu yolda çok sıkıntı çekti. Sultan ve ordusu 14 Mayıs günü Serahs'a ulaştı. Fakat Gazneliler bu şehirde de umduklarını bulamadılar, yiyecek ve su sıkıntısı burada da devam etti. Serahs'a geldiği zaman sıkıntıların biteceğini sanan Sultan Mesud ordunun perişanlığını görünce çok şaşırmıştı. O daha sonra Merv şehrine gitmeye karar verdi ve bu fikrine karşı çıkacakların boynunu vurduracağını söyledi.

tan yararlanarak hazırlık yapmayı uygun gördüklerini, Gazne ordusu Herat'a döndüğü zaman eski hareketlerini tekrarlayacaklarını ve Selçuklular'a güvenilmemesi gerektiğini belirtmişti. Gazneli Veziri de kendisine güvenmekte, o da hazırlık yapacağını ve tedbirler alacağını, Selçuklular rahat durursa üzerlerine gidilmeyeceğini ifade etmişti. Gazneli ordusu bu geçici barıştan sonra Herat'a ulaştı (Temmuz - Ağustos 1039).

Sultan Mesud Herat'da iken Tuğrul Bey'in Nişapur'a döndüğünü, Çağrı Bey'in Serahs'da kaldığını öteki Türkmenler'in Nesa ve Baverd'e gittiklerini öğrendi. Bu durum Selçuklular'ın antlaşma şartlarına uymayarak işgal ettikleri yerlerden çekilmediklerini gösteriyordu. Sultan Mesud Herat'daki hazırlıkların yanısıra Cürcan hâkimi Ebû Kâlicar ve oradaki görevlilerden Ebû Sehl Hamduy ve Suri'ye mektup göndererek Tus ve Nişapur tarafına yürüyeceğini haber vererek onların da Nişapur'da bulunmalarını emrediyor, dünyayı Selçuklular'dan temizleyeceğini bildiriyordu. Kurban Bayramı'nı büyük bir törenle Herat'da kutladı (2 Eylül 1039). Bayram günü atlı ve yaya askerler bütün silah ve teçhizatları ile meydana geldiler, sözüne güvenilen yaşlılar bütün ömürleri boyunca böyle bir ordu görmediklerini söylediler.

10 — Sultan Mesud'un Nişapur Üzerine Yürümesi:

Sultan Mesud Gazne'den istediği teçhizat ve askerler geldikten sonra 9 Kasım 1039'da Herat'dan ayrılarak Buşenc'e doğru ilerledi. Onun emrindeki ordu, savaş filleriyle ağırlığı hafif çok sayıda piyade ve atlılardan oluşuyordu. Sultan'ın ordusu, Buşenc sahrasmda savaş vaziyeti aldı. Buna göre; Sultan merkeze, Sipehsalar Ali sağ kanada ve Hacib-i Buzurg da sol kanada komuta edecekti. Ayrıca bu orduda elli tane seçkin fil vardı. Tuğrul Bey bu sırada Nişapur'da idi. Buradan hareket eden Sultan Mesud, doğrudan Nişapur'a gidecek olursa, Tuğrul Bey'in kaçacağını bildiği için önce Tus şehrine yürüyüp onu şaşırtmak istiyordu. Bu durumda Tuğrul Bey Nişapur'dan daha geç hareket edecekti. Mesud düşündüğünü uygulamak için Tus'a doğru ilerledi. Tuğrul Bey ise yol üzerine yerleştirdiği gözcüler vasıtasıyla Mesud'un geldiğini ve yolları kapatacağını öğrenerek Nesa tarafına çekildi.

Bu sırada Sultan Mesud'un rahatsızlanması ve bindiği filin sürücüsünün hayvanı yavaş sürmesi, Tuğrul Bey'e yaramıştı. Daha sonra Sultan yürüyüşe devam etti ise de, Tuğrul Bey'i yakalayamadı. Gazneli öncüleri Habuşan kasabasına geldiği zaman, Tuğrul Bey'in buradan biraz önce ayrılmış olduğunu anladılar. Sultan Mesud ordusunu Habuşan'da iki gün dinlendirdi ve bu sırada yanına gelen Ebû

Sehl Hamduy ve Surî'ye derhal Tuğrul Bey'in ayrıldığı Nişapur'a gitmelerini ve bu şehri zaptetmelerini buyurdu. Onlar gittikten sonra Sultan da atlılar ile Baverd'e bir akın yaptı. Bu sırada Tuğrul Bey Baverd'e gelmiş ve kendisinden önce oraya ulaşmış olan Çağrı Bey ve öteki Türkmenleri bulmuştu. Selçuklular henüz şehri terketmiştî ki, Sultan Mesud Baverd sahrasına ulaştı. Eğer Gazneli kuvvetleri biraz daha sür'atli hareket etselerdi, Selçukluları yakalamaları işten bile değildi. Selçuklular ise süratle Nesa'ya çekildiler .Ertesi gün Gazneli ordusu Nesa'ya doğru yürüdü. Bütün bölge korku ve heyecan içinde kaldı. Selçuklular bu devamlı takip sebebiyle çok güç durumlara düşmüşlerdi. Sultan Mesud birkaç gün Nesa'da kaldı, bu sırada Harezm'de bulunan bir gurup asker ve komutanlar gizlice haber göndererek Sultan'a olan sadakatlerini bildirdiler. Bu durumda Sultan Nesa'dan ayrılarak 16 Ocak 1040 tarihinde Nişapur'a girdi.

Bu sırada Nişapur tamamiyle harap olmuş, sadece birkaç bina ayakta kalmıştı. Şehirde yiyecek namına birşey bulunmuyordu. Açlıktan birçok ailenin bütünüyle yok oldukları görülüyordu. Sıkıntı çeken yalnız halk değildi, Gazneli ordusu da yiyecek ve binek hayvanları için ot sıkıntısı çekiyordu. Sultan Mesud da bizzat ordunun ihtiyacını sağlamakla uğraşıyordu. Ot kıtlığının gittikçe artması üzerine Damgan'a kadar develer yollanarak oradan ot getirildi. Türkmenler de kıtlık ve yokluk içinde olduklarından kendi dertleriyle meşgul idiler, bu sebeple Gazneliler'e ot getirenlere dokunmamışlardı.

Sultan Mesud'un Serahs'a Hareketi:

Sultan Mesud 16 Mart 1040 tarihinde Tus şehrine doğru yola çıktı. O müsait bir sahrada konakladığı sırada; Serahs, Baverd, Nişapur ve çevredeki yol başlarına öncü kıtaları gönderdi. Öte taraftan Selçuklular da harekete geçerek Serahs'a gelmişler ve onlar da öncü birlikleri çıkarmışlardı. Her iki taraf da dikkatli idiler. Sultan Mesud'un ordusu savaş vaziyeti almış ancak Sultan, askerin büyük kısmıyla Selçuklular'ın üzerine yürümüyor, buğdayın gelmesini bekliyordu. Zira kıtlık hâla sürmekte idi. Gazneli komutanlar ot bulunamadığı için ordunun isyan etmesinden korktular ve durumu Sultan Mesud'a bildirerek harekete geçilmesini istediler. Sultan bu teklifi kabul ederek Serahs'a doğru yürüyüş emri verdi (5 Mayıs 1040). Gazneli ordusu bu yolda çok sıkıntı çekti. Sultan ve ordusu 14 Mayıs günü Serahs'a ulaştı. Fakat Gazneliler bu şehirde de umduklarını bulamadılar, yiyecek ve su sıkıntısı burada da devam etti. Serahs'a geldiği zaman sıkıntıların biteceğini sanan Sultan Mesud ordunun perişanlığını görünce çok şaşırmıştı. O daha sonra Merv şehrine gitmeye karar verdi ve bu fikrine karşı çıkacakların boynunu vurduracağını söyledi.

1040). Sultan, kardeşi Muhammed ve oğullarından kendisine muhalefet etmeyecekleri hususunda yeminler aldı. O daha sonra Gazne'deki hazinenin götürülmek üzere hazırlanmasını istedi. Bu işler düzenlenirken annesi, halaları, kızkardeşi ve kızlarına Hindistan'a gitmek için hazırlık yapmalarını bildirdi. Sultan Mesud başta annesi ,vezir, devlet ileri gelenleri ve komutanların Hindistan'a gitmekten vazgeçilmesi hususundaki bütün itiraz ve başvuruları kabul etmedi. Ayrıca o oğlu Mecdud'u ikibin atlı ile bölgeyi emniyet altına alması için Multan'a gönderdi. Bundan sonra Mesud, babası Mahmud'un muhtelif kalelere yerleştirilmiş olan hazinelerinin Gazne'de toplanmasını emretti. Sultan, beraberinde bu hazineler ve harem mensupları olduğu hâlde muhtemelen 15 Kasım 1040'da Hindistan'a gitmek üzere Gazne'den ayrıldı.

Sultan Mesud Sind nehrini geçtikten sonra Marikale denilen yerde hazineye göz koymuş olan Türk ve Hintli gulamların ayaklanmasıyla karşılaştı. Bunlar hazineyi yağmalayıp paylarını aldıktan başka, ordunun öteki kısmını da isyana teşvik ettiler. Bu suretle devlet ileri gelenlerinin daha önce söyledikleri gibi, Sultan'ın hazineyi beraberine almasıyla doğacak tehlike ortaya çıkmış oldu. İsyan eden, Gazneli ordusu Mesud'un kardeşi Muhammed'in etrafında toplanarak onu ikinci kez sultan ilan ettiler (21 Aralık 1040). Mesud ise Ribat-ı Marikale'ye gitti ve ertesi günü kendisine sadık kalanlar ile isyanı bastırmaya çalıştı. İki taraf arasındaki savaş sırasında Mesud'un bütün gayretleri sonuç vermeyince, tekrar kaleye sığınmak zorunda kaldı. Ancak Muhammed'in taraftarları onu esir almaya muvaffak oldular. Mesud zincire vuruldu ve beraberinde, Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadır Han'ın kızı olan eşi Sare Hatun olduğu hâlde Girî Kalesi'ne gönderilerek hapsedildi. Sabık Sultan daha sonra o kalede öldürüldü (17 Ocak 1041).

Sultan Mesud sağlam yapılı, güçlü-kuvvetli ve cesur bir hükümdardı. Bu özelliklerini muhtelif savaşlarda döğüşkenliği ile ispat etmişti. Fakat devlet idare etmede babasının akıl ve bilgisinden yoksundu.

SULTAN MUHAMMED'İN İKİNCİ SALTANATI

Sultan Muhammed ikinci kez tahta çıkarıldıktan sonra hemen başkent Gazne'ye dönmemiş ve kışı Peşaver taraflarında geçirmişti. Şehzade Mevdud ise babası Mesud tarafından Selçuklular ile mücadele için Belh tarafına gönderilmişti. Mevdud, Selçuklular ile yaptığı mücadelede başarılı olamayarak Hupyan kasabasına çekildi. O burada iken babasının ölümünü ve amcası Muhammed'in tahta geçtiğini haber almıştı. Mevdud bu durumu öğrendikten sonra intikam almak için derhal amcasının üzerine yürümek istedi. Fakat veziri olan Ahmed b. Abdüssamed onun bu hareketini engelledi ve: *«Önce Gazne'yi zaptetmek daha doğrudur. Eğer Gazne'yi ele geçirirsek ordu çabucak itaat eder»* dedi. Vezir'in bu sözlerini doğru bulan Mevdud, beraberindeki askerler ile Gazne'ye geldi. Bütün Gazne halkı onu karşılayarak önce başsağlığı dilediler, sonra da ona tâbi olduklarını bildirdiler. Mevdud bütün kış aylarını saltanatı amcası Muhammed'in elinden alabilmek için hazırlıklar yaparak geçirdi. Nihayet bahar geldiği zaman, o hazırladığı orduyla gayesini gerçekleştirebilmek maksadıyla amcasının üzerine yürüdü.

Öte taraftan Mesud'un öldürülmesinden sonra ordu ve halk nazarında davranışları sebebiyle Sultan Muhammed ve oğullarının itibarı kalmamıştı. Onların askerleri tarafından Peşaver bölgesi yağma edilmişti. Sultan Muhammed kış sonunda, bulunduğu Peşaver şehrinden Gazne'yi almak için harekete geçti. Muhammed ve Mevdud'un orduları Kabul nehri vadisindeki Nangrahar bölgesinde bulunan Dunpûr mevkiinde (bugünkü Celalâbad) karşılaştılar. Bu sırada Sultan Muhammed'in yanında sadece gulamlar ve askerlerden meydana gelen bir ordu bulunuyordu. Her iki taraf da ordularını düzene koyduktan sonra savaşa başladılar. İki taraf arasındaki savaş bütün gün sürmüş, fakat bir netice alınamamıştı. Ertesi gün iki ordu tekrar savaş düzeninde yer alarak çarpışmaya başladılar. Neticede hezimete uğrayan Muhammed'in ordusu dağıldı (8 Nisan 1041). Mevdud'un adamlarından Ertegin Hacib saray gulamları ile kaçanların peşine düştü, Muhammed taraftarlarından birçoğu öldürüldü ve esir alındı. Sultan Muhammed ve oğulları da esirler arasında bulunuyordu. Muhammed ve oğulları ile Mesud'a isyan edenlerin elebaşıları cezalandırıldılar.

Öte taraftan devlet ileri gelenlerinin bütün dikkatine rağmen Gazneli ordusunda çözülmeler başlamış, Sultan ile komutanlar arasında da bir huzursuzluk ortaya çıkmıştı.

Selçuklular ile Karşılaşma:

Gazneli ordusu 17 Mayıs 1040 tarihinde Serahs'dan Merv'e doğru yürüyüşe başladı. Fakat ordunun bütün fertlerinin maddi ve mânevî kuvvetleri tamamen bozulmuştu, hemen hepsi şaşkın ve perişan bir halde idi. Ayrıca yollarda su bulunamadı. Hiç kimsenin şimdiye kadar su kıtlığını hatırlamadığı bu yollarda büyük kaynakların bile kurumuş olduğu görüldü. Serahs'dan hareketin üçüncü günü susuzluk devam ettiğinden çare olarak kuyular kazılmasına karar verildi. Yürüyüşün sürdüğü 22 Mayıs günü birdenbire karşıdan bin Türkmen atlısı ile Gazne ordusundan Selçuklular tarafına geçenlerden oluşan beşyüz atlı göründü. Bunlar ile Gazneliler arasında şiddetli bir savaş başladı. Selçuklu öncüleri Gaznelileri konak yerine kadar izlediler. Sultan Mesud Selçuklular'ın savaştaki cesaretini gördüğü zaman bu yürüyüşü yaptığına pişman oldu. O devlet ileri gelenleri ve komutanlar ile görüşerek bundan sonra ne yapılacağı hususunda onların fikirlerini sordu. Ancak devlet ileri gelenleri yürüyüş hususunda inatçı kararını bildiklerinden söz söylemeye cesaret edemediler. Sultan'ın ısrarı üzerine söz alan Vezir, iş bu duruma geldikten sonra geri dönülemeyeceğini, yoksa neticenin hezimet olacağını ve Merv'e ulaşıldığı zaman işlerin düzeleceğini belirtti. Toplantıda bulunanlar Vezir'in bu fikrini beğendiler, fakat orduda düzensizlik belirtileri bulunduğunu söylediler.

Sultan Mesud 23 Mayıs günü ordusunu savaş düzeninde harekete geçirdi. Gazneli ordusu henüz bir fersah mesafe yol almıştı ki, sağdan-soldan büyük guruplar hâlinde Selçuklular göründüler ve savaşa başladılar. Gazneli ordusu Selçuklular'm bu saldırısı karşısında çok yavaş ilerleyebiliyordu. Daha önce Selçuklular'ın yanına geçmiş olan Gazneli askerler Sultan'a ait gulamlar ile konuşarak kendi taraflarına çekmeye çalışıyorlardı. Gulamların komutam Beytoğdı ise Sultan kendisini gücendirdiği için işi hafife alıyordu. Sultan Mesud ve öteki komutanlar iyi çalışıp, savaşarak o gün olması muhtemel büyük bir hezimetin önünü almışlardı. Gazneli ordusu yürüyüşe devam ederek su kenarına ulaştı. Artık hiç kimsede bu savaşın kazanılacağı hususunda ümit kalmamıştı, büyük bir bozgun olacağı anlaşılmıştı.

11 — Dandanakan Savaşı:

Ertesi günü 24 Mayıs 1040'da Gazne ordusu Dandanakan Kalesi'ne doğru ilerlerken Selçuklu ordusu hücuma geçti. Gazneli ordusu bu hücuma rağmen öğleye doğru Dandanakan Kalesi'ne ulaşabildi. Sul-

tan Mesud kalenin yanında konaklanması teklifini kabul etmeyerek ordusunun su sıkıntısını önlemek için beş fersah ilerdeki havuza gidilmesini emretti. Bu Gazne ordusunun düzenin bozulmasına ve savaşın kaybedilmesine yol açan bir emirdi. Bu sırada üçyüzyetmişbeş saray gulamı Gazne ordusundan ayrılarak Selçuklular'ın tarafına geçtiler ve daha önce kaçmış olanlar ile birleştiler. Onlar daha sonra şiddetle hücuma geçtiler. Bu hücum; zaten bitik, yorgun ve moralsiz Gazneli ordusunun çökmesine ve etrafa dağılmasına sebep oldu. Sultan Mesud emrindeki birkaç komutan ve kendisine sadık bir kaç gulam ile hemen hemen yalnız kalmıştı. Hacib Beytoğdı ve emrindeki gulamlar çöllere kaçarken, Gazneli ordusunda bulunan öteki askerler de her biri bir tarafa dağılmışlardı. Sultan Mesud kahramanca savaştı ise de, beraberinde neticeyi değiştirecek sayıda asker yoktu. Neticede yanında kalanların ısrarıyla Sultan Mesud da savaş alanını terketti. Selçuklular bir taraftan Gazneli ordusunun ağırlıklarını yağmalarken, diğer taraftan da kaçanları takip ediyorlardı. Bu savaşı kazanmakla Selçuklular kesin bir şekilde devletlerini kurmuş oldular.

Savaş alanını terkeden Sultan Mesud önce Merv ovasında bulunan Berkdiz kalesine, daha sonra da Garcistan tarafına kaçtı. Beraberinde kardeşi Abdürreşid, oğlu Mevdud ve devlet ileri gelenlerinden bazıları bulunuyordu. Sultan, 31 Mayıs günü Garcistan ve sonra Gur'a ulaşmıştı, nihayet 21 Haziran 1040 tarihinde Gazne'ye geldi. Herkes onu teselli ediyor, Dandanakan mağlubiyetinin nâdir olaylardan biri olduğunu söylüyordu.

Öte taraftan Çağrı Bey Belh'e gitmiş ve buranın valisi Altuntaş Hacib'den kendisine itaat etmesini istemişti. Sultan Mesud, Belh'den yardım isteyen mektup ulaştığı zaman, Hacib Altuntaş'ın bin atlı ile gönderilmesini kararlaştırdı. Ancak bu Gazneli kuvveti de Selçuklular tarafından mağlup edilmişti. Bu olaylar olurken Sultan Mesud; Hacib Sübaşı, Beytoğdı ve Ali Daye gibi komutanları tutuklatarak onların mallarına el koymuştu. Sultan, Altuntaş'ın mağlubiyet haberini aldığı zaman, artık gönlü Gazne'den geçmişti. O Çağrı Bey'in Belh'i aldıktan sonra Gazne'ye gelmesinden korkmakta ve bu sebeple Hindistan'a gitmeyi düşünmekte idi. Sultan yine de oğlu Mevdud ve Veziri Ahmed b. Abdüssamed'i Selçuklular ile mücadele için görevlendirdi. Bu Gazneli ordusu 22 Eylül 1040 tarihinde Belh'e gitmek üzere Gazne'den ayrıldı.

h) Sultan Mesud'un Hindistan'a Hareketi ve Ölümü :

Sultan Mesud Selçuklular'dan korktuğu için Hindistan'a gitmeyi aklına koymuştu. Bu maksatla hazırlıklara başlayarak kardeşi Muhammed ve dört oğlunu Nagar Kalesi'nden Gazne'ye getirtti (11 Ekim

1040). Sultan, kardeşi Muhammed ve oğullarından kendisine muhalefet etmeyecekleri hususunda yeminler aldı. O daha sonra Gazne'deki hazinenin götürülmek üzere hazırlanmasını istedi. Bu işler düzenlenirken annesi, halaları, kızkardeşi ve kızlarına Hindistan'a gitmek için hazırlık yapmalarını bildirdi. Sultan Mesud başta annesi ,vezir, devlet ileri gelenleri ve komutanların Hindistan'a gitmekten vazgeçilmesi hususundaki bütün itiraz ve başvuruları kabul etmedi. Ayrıca o oğlu Mecdud'u ikibin ath ile bölgeyi emniyet altına alması için Multan'a gönderdi. Bundan sonra Mesud, babası Mahmud'un muhtelif kalelere yerleştirilmiş olan hazinelerinin Gazne'de toplanmasını emretti. Sultan, beraberinde bu hazineler ve harem mensupları olduğu hâlde muhtemelen 15 Kasım 1040'da Hindistan'a gitmek üzere Gazne'den ayrıldı.

Sultan Mesud Sind nehrini geçtikten sonra Marikale denilen yerde hazineye göz koymuş olan Türk ve Hintli gulamların ayaklanmasıyla karşılaştı. Bunlar hazineyi yağmalayıp paylarını aldıktan başka, ordunun öteki kısmını da isyana teşvik ettiler. Bu suretle devlet ileri gelenlerinin daha önce söyledikleri gibi, Sultan'ın hazineyi beraberine almasıyla doğacak tehlike ortaya çıkmış oldu. İsyan eden, Gazneli ordusu Mesud'un kardeşi Muhammed'in etrafında toplanarak onu ikinci kez sultan ilan ettiler (21 Aralık 1040). Mesud ise Rıbat-ı Marikale'ye gitti ve ertesi günü kendisine sadık kalanlar ile isyanı bastırmaya çalıştı. İki taraf arasındaki savaş sırasında Mesud'un bütün gayretleri sonuç vermeyince, tekrar kaleye sığınmak zorunda kaldı. Ancak Muhammed'in taraftarları onu esir almaya muvaffak oldular. Mesud zincire vuruldu ve beraberinde, Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadır Han'ın kızı olan eşi Sare Hatun olduğu hâlde Girî Kalesi'ne gönderilerek hapsedildi. Sabık Sultan daha sonra o kalede öldürüldü (17 Ocak 1041).

Sultan Mesud sağlam yapılı, güçlü-kuvvetli ve cesur bir hükümdardı. Bu özelliklerini muhtelif savaşlarda döğüşkenliği ile ispat etmişti. Fakat devlet idare etmede babasının akıl ve bilgisinden yoksundu.

SULTAN MUHAMMED'İN İKİNCİ SALTANATI

Sultan Muhammed ikinci kez tahta çıkarıldıktan sonra hemen başkent Gazne'ye dönmemiş ve kışı Peşaver taraflarında geçirmişti. Şehzade Mevdud ise babası Mesud tarafından Selçuklular ile mücadele için Belh tarafına gönderilmişti. Mevdud, Selçuklular ile yaptığı mücadelede başarılı olamayarak Hupyan kasabasına çekildi. O burada iken babasının ölümünü ve amcası Muhammed'in tahta geçtiğini haber almıştı. Mevdud bu durumu öğrendikten sonra intikam almak için derhal amcasının üzerine yürümek istedi. Fakat veziri olan Ahmed b. Abdüssamed onun bu hareketini engelledi ve: «*Önce Gazne'yi zaptetmek daha doğrudur. Eğer Gazne'yi ele geçirirsek ordu çabucak itaat eder*» dedi. Vezir'in bu sözlerini doğru bulan Mevdud, beraberindeki askerler ile Gazne'ye geldi. Bütün Gazne halkı onu karşılayarak önce başsağlığı dilediler, sonra da ona tâbi olduklarını bildirdiler. Mevdud bütün kış aylarını saltanatı amcası Muhammed'in elinden alabilmek için hazırlıklar yaparak geçirdi. Nihayet bahar geldiği zaman, o hazırladığı orduyla gayesini gerçekleştirebilmek maksadıyla amcasının üzerine yürüdü.

Öte taraftan Mesud'un öldürülmesinden sonra ordu ve halk nazarında davranışları sebebiyle Sultan Muhammed ve oğullarının itibarı kalmamıştı. Onların askerleri tarafından Peşaver bölgesi yağma edilmişti. Sultan Muhammed kış sonunda, bulunduğu Peşaver şehrinden Gazne'yi almak için harekete geçti. Muhammed ve Mevdud'un orduları Kabul nehri vadisindeki Nangrahar bölgesinde bulunan Dunpûr mevkiinde (bugünkü Celalâbad) karşılaştılar. Bu sırada Sultan Muhammed'in yanında sadece gulamlar ve askerlerden meydana gelen bir ordu bulunuyordu. Her iki taraf da ordularını düzene koyduktan sonra savaşa başladılar. İki taraf arasındaki savaş bütün gün sürmüş, fakat bir netice alınamamıştı. Ertesi gün iki ordu tekrar savaş düzeninde yer alarak çarpışmaya başladılar. Neticede hezimete uğrayan Muhammed'in ordusu dağıldı (8 Nisan 1041). Mevdud'un adamlarından Ertegin Hacib saray gulamları ile kaçanların peşine düştü, Muhammed taraftarlarından birçoğu öldürüldü ve esir alındı. Sultan Muhammed ve oğulları da esirler arasında bulunuyordu. Muhammed ve oğulları ile Mesud'a isyan edenlerin elebaşıları cezalandırıldılar.

Bunların bir kısmı ok yağmuruna tutularak, bir kısmı da atların arkalarına bağlanarak öldürüldüler. Bu intikam fırtınasından sadece Muhammed'in oğlu Abdürrahim, isyan sırasında amcası Mesud'a gösterdiği hürmet sebebiyle, kurtulabilmişti. Mevdud bu savaşı kazandığı yere bir köy ve rıbat yaptırarak ona Fethâbad ismini verdi, daha sonra muzaffer bir şekilde Gazne'ye döndü (28 Nisan 1041). Bu suretle Muhammed'in üç ay onsekiz gün sürmüş olan ikinci saltanat devresi de sona ermiş oluyordu.

4 — SULTAN MEVDUD'UN SALTANATI

Mevdud Gazne'ye döndükten ve saltanat tahtına oturduktan sonra vezirliği yine Ahmed b. Abdüssamed'e verdi. Ancak Mevdud henüz Gazneliler Devleti üzerinde kesin olarak hâkimiyet kuramamıştı. Daha önce babası zamanında Multan'a gönderilen kardeşi Mecdud'un yanında da kuvvetli bir ordu bulunuyordu. Mecdud da babasının öldürüldüğünü öğrendiği zaman sultanlığını ilan etmişti. Bu durumu öğrenen Mevdud onu ortadan kaldırmak için hazırlıklara girişti. Öte taraftan Mecdud da büyük bir orduyla Lahor yolunu takip ederek Gazne'ye doğru ilerliyordu. O Kurban Bayramı (11 Ağustos 1041)'nı Lahor'da kutladıktan üç gün sonra esrarengiz bir şekilde çadırında ölü bulundu. Mecdud'un ölüm sebebi anlaşılamadı. Böylece Hint ülkelerinin idaresi de Mevdud'un eline geçiyor ve o tek başına Gazneli sultanı oluyordu.

a) Devrindeki Olaylar:

1 — Sistan Olayları:

Selçuklular'ın Sistan'a hâkim oldukları sırada, Gazneliler'e bağlı bazı şahısların Sultan Mevdud'dan yardım istedikleri anlaşılıyor. Onlar Sultan Mevdud'dan aldıkları orduyla Sistan şehri önüne gelerek konakladılar. Bu Gazneli ordusunun başında Kaymaz el-Hacib bulunuyordu. Sistan'da Selçuklular adına hüküm süren Ebu'l-Fazl kendisine bağlı askerler ile oraya gitti ve Kaymaz ile savaşa girerek Gazneliler'i mağlup etmeyi başardı. Yenilen Gazneli kuvvetleri Gazne'ye döndüler (1041). Sultan Mevdud Sistan'ı tekrar ele geçirmekten ümidini kaybetmemişti. Sultan bu maksatla oradaki taraftarlarına gizlice mektuplar gönderiyordu. Bu durumu öğrenen Ebu'l-Fazl, Sistan'daki Gazneli taraftarlarının ileri gelenlerinden bazılarını tutuklattı. Gazneli taraftarların tutuklanması, Sultan Mevdud'u Sistan'a yeni bir ordu göndermeye mecbur etti. Yine Kaymaz'ın komuta ettiği bu Gazneli ordusu ikibin atlı ile onbin yayadan oluşmaktaydı. Gazneli kuvvetleri 20 Mart 1042 tarihinde Sistan önüne gelerek Ebu'l-Fazl ile

savaşa başladılar. İki taraf arasındaki bu savaşı Gazneliler kazandı. Ebu'l-Fazl bu durumda Zerenc kalesine çekilmek zorunda kaldı. Gazneliler, adı geçen kaleyi kuşattılar ve bu kuşatma dört ay sürdü. Ebu'l-Fazl Gazneliler'e karşı mukavemet edemeyeceğini anladığı zaman, Horasan'da bulunan Ertaş'dan yardım istedi. Ertaş'ın gelişinden hiç kimsenin haberi olmadı. O bir sabah vakti ansızın şehrin önünde bulunan Gazneli askerlere saldırdı (21 Temmuz 1042). Selçuklu ve Gazneli kuvvetleri tahminen bir saat kadar savaştılar. Ebu'l-Fazl'ın da, beraberinde şehir halkı olduğu halde dışarı çıkarak Selçuklular'a yardım etmesi, savaşın gidişini değiştirdi. Gazneli kuvvetleri bu mücadelede başarılı olamamış ve çok sayıda kayıp vermişti. Gazneliler'den başlarında Kaymaz'ın bulunduğu çok az kişi Büst şehrine ulaşabildi. Sultan Mevdud'un daha sonra komutanlarından Tuğrul'u Sistan'a gönderdiğini görüyoruz. Tuğrul emrindeki ikibin atlıyla Büst'den harekete geçti ve yol üzerinde Ebu'l-Fazl'ın kardeşi Ebû Nasr'ı esir aldı. Daha sonra Sistan'a geldi (1043 yılı başı) ve halktan birçok kimseyi öldürerek etrafı yağmaladı. Neticede Ebu'l-Fazl onunla mahiyeti kesin olarak anlaşılamayan bir barış yaptı. Böylece Sistan, Sultan Mevdud devrinde Selçuklular'a tâbi olarak kalmıştı.

2 — Hindistan Olayları:

Sultan Mevdud devrinde Hindistan'da da bazı olaylar oldu. Bunlardan birincisinde; 435 (1043-1044) tarihinde bazı Hintli racalar birleşerek Gazneliler'e karşı harekete geçtiler ve müslümanların elinde bulunan Hansi, Thanesar, Nagarkot ve öteki bazı yerleri geri aldılar. Bu birleşik Hintli ordusu daha sonra Lahor'u muhasara etti. Sultan Mevdud onlara yardım için bir ordu gönderdi. Hintliler'in Lahor kuşatması yedi ay sürdü, ancak Hintli liderlerden birinin ölmesi, racaların birbirine girmesine ve kuşatmanın kaldırılmasına sebep oldu. Racalardan bazıları tekrar Mevdud'a itaat ederken, büyük bir kısmı da ülkelerine çekildiler. Daha sonra 1048 yılında Sultan Mevdud Pencap'taki Hintli asiller arasındaki geçimsizliği ortadan kaldırmak için iki büyük oğlu Mahmud ve Mansur'u Lahor ve Peşaver şehirlerine vali tayin etti. Aynı zamanda Hintliler'in saldırılarını önlemek için komutanlardan Ebû Ali Kutval de Hindistan'a gönderildi. Ebû Ali bu görevinde başarılı oldu. Mevdud devrindeki bu başarılar, Gazneliler'in Hindistan'da sona ermek üzere olan nüfuzlarını yeniden sağlamlaştırmış ve racaların itaatini sağlamıştı.

3 — Gazneli-Selçuklu Münasebetleri:

Sultan Mevdud'un bütün arzusu, Selçuklular'ın aldıkları yerleri tekrar ele geçirerek Gazneli Devleti'nin ihtişamını yeniden diriltmek-

ti. Nitekim o Güneybatı hudutlarının korunmasını sağlar sağlamaz, Kuzeybatı Afganistan'da Selçukluları durdurmaya ve geçici olarak geri çekilmeye mecbur etmişti. Sultan Mevdud Herat şehrini kurtarmış, Ceyhun nehri üzerinde önemli bir köprübaşı olan Tirmiz şehri de birkaç yıl daha onun elinde kalmıştı. O Çağrı Bey'in kızı ile de evlenmişti. Selçuklular ile evlilik bağı olmasına rağmen, Sultan Mevdud, Çağrı Bey'in hastalanmasını fırsat bilerek Horasan'ı alabilmek için bu bölgeye bir ordu sevketmişti. Çağrı Bey, Gazneliler ile mücadele için oğlu Alparslan'ı gönderdi. Bu sırada Belh şehrinde üstlenmiş olan Alparslan Gazneli ordusuna hücum ederek birçok kişiyi öldürdü. Ayrıca o Gazneliler'den bin kişi esir edip, birçok ganimet ele geçirerek babasının yanına döndü (Ağustos-Eylül 1043). Bir süre sonra iyileşen Çağrı Bey beraberinde Alparslan olduğu hâlde Tirmiz Kalesi üzerine yürüyerek burasını teslim aldı.

Öte taraftan Sistan'da bulunan Ertaş da 1045-1046 tarihinde Gazne'yi almak için büyük bir orduyla harekete geçti. Sultan Mevdud da onunla mücadele için bir ordu gönderdi. İki taraf arasındaki savaşı kazanan Gazneliler olmuş, Ertaş hezimete uğrayarak Sistan'a dönmüştü.

b) Sultan Mevdud'un Ölümü:

Sultan Mevdud tek başına Selçuklular'a karşı kesin bir netice elde edemeyeceğini anladığı zaman, çevredeki öteki hükümdarlar ile bir ittifak meydana getirmeye çalıştı. Bir çok müzakerelerden sonra İsfehan'da bulunan Hemedan'ın sabık hâkimi Kakuyi ailesinden Ebû Kalicâr Gerşasp b. Alaüddevle Muhammed ve Karahanlılar'dan muhtemelen İbrahim b. Nasr ile ittifak yaptı. Sultan Mevdud onlarla birleşmek üzere Gazne'den ayrıldı ise de, az sonra kulunç hastalığına yakalanması onu tekrar adı geçen şehre dönmek zorunda bıraktı. Daha sonra hastalığı şiddetlenen Mevdud 18 Aralık 1049 tarihinde Gazne'de öldü. Böylece Mevdud'un tatbik etmek istediği plan ölümüyle sonuçsuz kalmış oldu.

Sultan Mevdud yirmidokuz yaşında ölmüştür. İyi bir hükümdar olan Mevdud, cömertliği ve usta okçuluğu ile tanınırdı. Savaşlarda altın ok kullandığı, attığı okun birisine isabet etmesi ve ölmesi hâlinde cenazesinin; okun altınından elde edilen para ile kaldırıldığı, savaşçı yalnızca yaralanırsa tedavi giderlerinin okun parasıyla karşılandığı rivayet olunmuştur.

5 — SULTAN II. MESUD

Sultan Mevdud öldüğü zaman küçük yaştaki oğlu Mesud tahta oturtuldu. Bir rivayete göre II. Mesud bu sırada henüz beş yaşında idi. Ayrıca kaynaklarda Mevdud'un bu oğlunun ismi hakkında da ihtilaf vardır. II. Mesud; Mevdud'un, Çağrı Bey'in kızıyla olan evliliğinden dünyaya gelmişti. O babasının vasiyeti olduğu üleri sürülerek tahta çıkarıldı. Aslında devlet idaresi Selçuklu prensesi olan annesinin elinde idi. Ancak devlet üleri gelenleri birleşip küçük yaştaki II. Mesud'u tahttan indirerek şehzade Ali'yi sultan ilan ettiler (29 Aralık 1049). II. Mesud'un saltanat müddeti beş gün sürmüştü.

6 — SULTAN ALİ B. I. MESUD

Ali b. Mesud, muhtemelen yerini sağlamlaştırmak için, devlet idaresinde söz sahibi olduğu anlaşılan Çağrı Bey'in kızı olan yengesiyle evlendi. Öte taraftan Sultan Mevdud saltanatı ele geçirdikten sonra amcası Abdürreşid b. Mahmud'u Gazne ile Büst yolu üzerindeki Mendiş kalesinde hapsetmişti. Yine Mevdud veziri Abdürrezzak'ı orduyla Sistan'a göndermişti. Vezir, onun ölüm haberini Mendiş kalesi yakınında almış, derhal oraya giderek ailenin en yaşlı kişisi olan Abdürreşid'i tutuklu bulunduğu yerden çıkarmış ve askeri de ona itaata davet etmişti. Askerler bu davete uyduğu için Abdürreşid'in sultanlığı ilan edilmişti. Daha sonra Abdürreşid, Vezir ve beraberindeki askerler Gazne'ye yürüdüler. Güçsüz bir şahıs olan Sultan Ali, Abdürreşid karşısında tutunamayacağını anlayarak kaçmıştı. Bu suretle rakipsiz kalan Abdürreşid Gazneli Devleti sultanı oldu. Sabık Sultan Ali ise yakalanarak bir kalede hapsedildi, onun saltanatı kırkbeş gün sürmüştü.

7 — SULTAN ABDÜRREŞİD B. MAHMUD

Sultan Abdürreşid bir rivayete göre, 24 Ocak 1050 tarihinde Gazneliler tahtına oturdu. O akıllı ve fâzıl bir şahıstı, ancak bu meziyetlerine rağmen beceriksiz ve cesaretsiz idi. Kendisini tahta çıkarmış olan Nûştegin'i Hindistan ordusuna komutan tayin ederek Lahor'a yolladı. Nûştegin, Kangra Kalesi'ni Hintliler'den geri alarak Gazneliler'in Hindistan'daki durumunu sağlamlaştırdı.

Tuğrul Bozan'ın Gazneli Tahtını Ele Geçirmesi:

Gazne Devleti'nin bu sıradaki başarılı komutanlarından birisi de daha önce Sistan'a gönderilen Hacib Tuğrul Bozan idi. Sultan Abdür-

reşid, Tuğrul'u başkomutan tayin ederek Selçuklular'ı durdurma görevini verdi. Tuğrul 1051 tarihinde Selçuklular'ı mağlup ettikten sonra Sistan'a yürüyerek onları bu bölgeden de çıkarmak istedi ve Tak Kalesi önüne gelerek burayı kuşattı (10 Kasım 1051). Gazneli ordusu Tak Kalesi'ni kırk gün kuşattı ise de bir netice elde edemedi. Tuğrul bir sonuç alamayacağını anladığı zaman bin atlı ile Sistan (Zerenc) şehrine yürüdü. Öte taraftan Ebu'l-Fazl durumu Herat'ta bulunan Musa Yabgu'ya bildirerek yardım istemişti. Musa Yabgu ordusuyla Sistan önüne geldi, Ebu'l-Fazl da şehirden çıkarak onunla birleşti. Onlar şehre girmek üzere hazırlık yaparlar iken, Tuğrul ve beraberindekiler Musa Yabgu'nun üzerine hücum ettiler. Bu âni hücum karşısında fazla direnemeyen Musa Yabgu hezimete uğradı ve beraberinde Ebu'l-Fazl olduğu halde, kurtuluşu Herat'a kaçmakta buldu. Hacib Tuğrul kaçanları bir süre takip ettikten sonra geri dönerek Sistan şehrini ele geçirdi.

Tuğrul şehre hâkim olduktan sonra durumu Sultan Abdürreşid'e bildirerek Horasan'a gitmek ve Selçuklular'dan burayı almak için yardım istedi. Sultan da bir gurup atlıyı Tuğrul'a yardımcı olarak gönderdi. Tuğrul bu gelen atlılar ile durumunu sağlamlaştırdıktan sonra Gazneliler tahtına göz dikti ve emrindeki askerler de onun bu arzusuna uyarak Abdürreşid'in tahttan indirilmesini kabul ettiler. Tuğrul da tahtı ele geçirmek için Gazne'ye yürüdü ve şehre yaklaştığı zaman Sultan Abdürreşid'e bir elçi göndererek durumu bildirdi. Abdürreşid yakınları ile Gazne Kalesi'ne çekilmekten başka birşey yapamadı. Tuğrul Gazne'ye girerek Sultan Abdürreşid ve onbir şehzadeyi öldürttü ve böylece Gazneli hanedanında kanlı bir katliam yapmış oldu. Bu katliamdan bir kalede tutuklu bulunan üç şehzade; Ferruhzad, İbrahim ve Şücâ kurtulabilmişti. Bu arada Sultan Abdürreşid'in hizmetkârları da hapse gönderildi. Tutuklananlar arasında meşhur tarihçi Ebu'l-Fazl Beyhaki de bulunuyordu. Tuğrul, Sultan I. Mesud'un kızı ile de zorla evlenerek Gazneli tahtına oturdu. Ayrıca tarihçiler Tuğrul'u, Gazneliler'den gördüğü iyiliklere ihanet etmesi sebebiyle «Kafir-i nimet» ve «Tuğrul el-Mel'un» gibi lakaplarla kaydediyorlar. Nihayet Sultan Mesud'un Türk gulamlarından Nûştegin, beraberinde iki gulam daha olduğu halde, bir fırsattan yararlanarak Gazneli tahtına oturmuş olan Tuğrul'u kılıçla öldürdüler. Bu suretle ölüm sırası gelen üç şehzade de kurtulmuş oldu. Tuğrul'un başı bir sopanın ucuna takılarak Gazne'de dolaştırıldı. Böylece halk onun öldüğüne inandı. Tuğrul'un Gazneli tahtını ele geçirdiği süre, tarihçiler tarafından kırk ila elliyedi gün olarak verilmektedir.

Bu olaylardan kısa bir süre Gazneliler'in Hindistan başkomutanı Hırhız Gazne'ye geldi. O komutanlar ve şehrin ileri gelenlerini bir ara-

ya topladı. Bu toplantının konusu Sebüktegin ailesinden hayatta kalan üç kişi; İbrahim, Ferruhzad ve Şüca'dan saltanata en lâyık olanı seçmekti. Neticede Sultan Mesud'un oğlu Ferruhzad üzerinde karar kılındı. Ferruhzad tutuklu bulunduğu kaleden Gazne'ye getirtilerek saltanat tahtına oturtuldu (1053). Hırhiz de ülke işlerinin yürütülmesinde ona yardımcı olacaktı. Ayrıca bir soruşturmadan sonra Sultan Abdürreşid'in katledilmesinde rol oynayanların hepsi öldürüldü.

8 — SULTAN FERRUHZAD

Ferruhzad tahta çıkar çıkmaz bir tehlikeyle karşılaştı. Selçuklular'dan Çağrı Bey, Abdürreşid'in ölümü ve saltanat değişikliğini öğrendiği zaman durumdan yararlanarak Gazne'yi zaptetmek üzere ordusuyla harekete geçmişti. Ancak Hırhiz idaresindeki Gazneli ordusu Büst şehrine kadar ilerleyen Selçuklu kuvvetlerini bozguna uğrattı. Çağrı Bey bu yenilgi sonucu Horasan'a dönmek zorunda kaldı. Sultan Ferruhzad'ın, durumunu sağlamlaştırdıktan sonra tekrar Horasan'a sahip olmak istediği anlaşılıyor. Nitekim o bu maksatla büyük bir Gazneli ordusunu Toharistan'daki Selçuklular üzerine gönderdi. Emir Kutbeddin Gülsarığ idaresindeki Selçuklu kuvvetleri bu Gazneli ordusunu karşıladı. İki taraf arasındaki savaşı kazanan Gazneliler olmuş, Selçuklu ordusundan birçok komutan ve asker esir düşmüştü. Bu yenilgi Alparslan'ın babası Çağrı Bey'den Gazneliler üzerine yürümek için izin istemesine sebep oldu. Çağrı Bey, oğlunun bu arzusunu yerine getirerek onu hareketinde serbest bıraktı. Gazneliler, Alparslan idaresindeki Selçuklu kuvvetleri karşısında yenilgiye uğradılar ve aralarında komutanların da bulunduğu birçok esir verdiler. Bu savaşın ardından iki taraf arasında bir anlaşma oldu. Sultan Ferruhzad elindeki Selçuklu esirlerini ve Gülsarığ'ı, Selçuklular da Gazneli esirleri serbest bıraktılar (1053).

Sultan Ferruhzad halkına gayet iyi davranmış ve altı yıl hüküm sürdükten sonra 4 Nisan 1059 tarihinde otuzdört yaşında kulunç hastalığından ölmüştür. Selçuklular'ın Gazne üzerindeki tesirinin büyüklüğü Gazneli sultanların «Emir ve Melik» gibi kendi normal ünvanlarına ilave olarak «Sultan el-Muazzam» şeklindeki Selçuklular'ın kullandıkları ünvanları almaları ile gösterilebilir. Bu ünvan da ilk defa Ferruhzad'ın sikkeleri üzerinde görülmektedir.

9 — SULTAN İBRAHİM B. MESUD

Sultan Ferruhzad'ın ölümünden sonra yerine kardeşi İbrahim geçti. İbrahim 6 Nisan'da Gazne'de tahta oturmuştu. Onun sultan olmasıyla, uzun bir süre devam eden Gazneli-Selçuklu mücadelesi sona

erdi. Bu iki Türk devleti arasındaki savaşlara son verilmesine Çağrı Bey de razı olmuş ve iki taraf arasında barış antlaşması yapılmıştı (1059). Bu antlaşma gereğince; iki devlet hâkimiyetleri altındaki ülkeleri muhafaza ediyor ve birbirlerine saldırmamayı yükümleniyorlardı. İki taraf arasındaki hudut ise, Afganistan'ın kuzeyindeki Hindikuş dağları oluyordu. Bu antlaşma meşhur tarihçi Ebu'l-Fazl Beyhaki tarafından kaleme alınmış ve yarım yüzyıl kadar yürürlükte kalmıştı.

Sultan İbrahim bu sakin devreden yararlanarak, Selçuklular ile mücadeleden dolayı karışıklık içinde bulunan ülkesini yeniden düzene soktu ve bir dereceye kadar halka refah getirdi. Öte taraftan bir rivayete göre, Sultan Alparslan tahta geçtiği zaman Gazne'ye elçiler göndererek Sultan İbrahim ile dostluğunu sağlamlaştırmış ve Gazneli topraklarına sefer yapmamıştı. İki devlet arasındaki bu iyi münasebetlere rağmen, Sultan Alparslan'ın ölümü ve yerine oğlu Melikşah'ın sultan ilan edilmesiyle (24 Kasım 1072) meydana gelen taht değişikliğinden Karahanlılar kadar Gazneliler de faydalanmak istedi. Nitekim çok sayıda Gazne askeri Melikşah'ın amcası ve Emîrü'l-Ümerâ ünvanıyla meşhur olan Osman'ın idaresindeki Çiğilkent (veya Sakalkent) şehrine hücum etti. Osman Gazneliler'in bu saldırısına karşı koyamadığı gibi, esir edilerek maiyyetiyle birlikte Gazne'ye götürüldü. Ayrıca onun hazinesi de Gazne'ye nakledildi. Selçuklular'ın bu saldırıya cevap vermek için harekete geçmesiyle, Gazneliler Çiğilkent'i yağmalayarak geri çekildiler.

Öte taraftan Sultan Melikşah amcası Kavurd'un isyanını bastırdıktan sonra Karahanlıları itaat altına almış ve Gazneliler'e karşı harekete geçmişti. Melikşah askerlerini toplayıp hazırlıklarını tamamladıktan sonra Gazne'ye yürüdü ve Herat'ın güneyindeki İsfizar'da konakladı. Sultan İbrahim bu durumu haber aldığı zaman, Melikşah'ı önlemek için, Selçuklu emirlerini kendi tarafında göstermek gibi, psikolojik bir savaş planı düşündü ve bunun tatbikinde de başarılı oldu. Sultan Melikşah eline geçen bu sahte mektupları okuduğu zaman, emirlerinin gerçekten Sultan İbrahim ile ittifak ettiğini sandı ve seferden vazgeçerek İsfehan'a döndü. Sultan Melikşah'ın yarıda kalan bu seferinin yine de faydalı olduğu anlaşılıyor. Sultan İbrahim bu seferden sonra Emirü'l-Ümerâ Osman'ı serbest bıraktı. Ayrıca iki hanedan arasındaki dostluk, evlilik bağları ile de kuvvetlendirildi.

Hindistan Seferleri:

Sultan İbrahim de ataları gibi Hindistan'a seferler yaptı. O önce Güney Pencap bölgesinde Sütlec nehri üzerindeki Şimdi Pak-Patan adıyla bilinen ve Sufî Baba Ferid'in makamının bulunduğu meşhur

Acudhan Kalesi üzerine yürüyerek kuşatmadan sonra zabtetti (13 Ağustos 1079). Bu sefer sırasında Sultan, Rupal denilen bir kaleyi de ele geçirmişti. Onun bu sefer sırasında zaptettiği başka bir kalenin de dağlık mıntıkada bulunan Derâ Dun olması muhtemeldir. Sultan İbrahim'in Hindistan'da zaptettiği son kale muhtemelen Kuzeydoğu Pencap'ta idi. O Kasım 1079'da bu kalenin önüne gelerek orada üç ay, kaldı. Gazneli askerler kış mevsiminin şiddetli geçmesi sebebiyle zorlandılar. Neticede bu çekilenler mutlu bir şekilde sona erdı, Sultan İbrahim bu kaleyi zaptederek muzaffer bir şekilde Gazne'ye döndü (muhtemelen 1080 yılı baharı).

Sultan İbrahim'in saltanatı sırasında Gur bölgesinde Abbas b. Şis hüküm sürüyordu. Ancak Abbas'ın Gur halkına zulüm ve işkence yapması üzerine, halkın ileri gelenleri Gazne'ye mektuplar göndererek yardım istedi. Sultan İbrahim de bu çağrıya uyarak kalabalık bir orduyla Gazne'den hareket etti ve Gur'a ulaştı. Gur ordusu da Sultanın hizmetine girerek Emir Abbas'ı ona teslim etti. Sultan İbrahim, Emir Abbas'ı Gazne'ye götürerek yerine oğlu Muhammed'i tayin etti. Emir Muhammed zamanında Gur halkı rahatladı, o Gazneli sultanlarına hizmet ve itaat ediyor, söz verilmiş olan malı ve hediyeleri de gönderiyordu.

Sultan İbrahim'in uzun süren hükümdarlığı zamanında Gazneliler Devleti, Doğu Afganistan ve Kuzey Hindistan'da parlak günler yaşamıştı. İbrahim âdil ve cömert bir sultandı, ilim ve dinin koruyucusu olarak büyük bir ün kazanmış, birçok cami, medrese ve resmi binalar yaptırmıştı. Sultan İbrahim Eylül/Ekim 1099'da öldü, bu durumda onun kırk yıl gibi uzun bir süre saltanat sürdüğü anlaşılıyor. Sultan İbrahim'in kırk kızı ve otuzaltı oğlu vardı. O bütün kızlarını seyyidler ve âlimlere vermişti. Kızlarından birisini de meşhur tarihçi, âlim ve edip Kadı Minhaceddin Cüzcani'nin atası İmam Abdülhalik ile evlendirmişti.

10 — SULTAN III. MESUD

Sultan İbrahim'in yerine oğullarından III. Mesud geçti. O Selçuklu sultanı Melikşah'ın kızıyla evliydi. Mesud iyi ahlaklı, adalet ve insaf sahibi bir hükümdardı. Halk tarafından kendisine «Mes'ud-i Kerim: Cömert, büyük Mes'ud» diye hitap ediliyordu. Nitekim bu hitaba uygun olarak Mesud Zabulistan ve etraf ülkelerde fazla vergi ve haraçları bağışlamıştı. Ülke onun zamanında barış ve güven içinde idi. Sultan III. Mesud, oğlu Adududdevle Şirzad idaresinde bir orduyu Lahor'a gönderdi. Hindistan'daki askerî hareket sırasında Hacib Togan Tegin idaresindeki Gazneli ordusu Sultan Mahmud zamanından

beri kimsenin ulaşamadığı Ganj nehrinden ileriye geçerek birçok ganimet ile geri döndü.

Sultan III. Mesud onaltı yıllık bir saltanattan sonra Şubat-Mart 1115 tarihinde ellidört yaşında öldü. Onun zamanında Gazneliler Devleti; Gazne, Kâbil, Büst, Kusdar, Mekran ve Kuzey Hindistan bölgelerini içine almaktaydı. Gazneli Devleti birinci derecede Hindistan kıtasında yükselirken, bu hanedan İslâm dünyasında dinin öncüsü olarak hürmet görmekte devam ediyordu.

11 — SULTAN ŞİRZAD

Sultan Mesud'dan sonra Gazneli tahtına oğlu Şirzad geçti. Bu hükümdarın hayatı hakkında kaynaklarda çok az bilgi vardır. O bir yıl saltanat sürdükten sonra kardeşi Arslanşah tarafından tahttan uzaklaştırıldı (Şubat 1116). Şirzad daha sonra Taberistan'da hüküm süren Bavendiler hanedanına sığındı ve hacca gitmek istedi. Bu hanedanın reisi Alaüddevle Ali b. Şehriyar onun bir hacc seferi için gerekli bütün ihtiyaçlarını sağlamıştı. Şirzad hacca gittikten sonra tekrar tahtı ele geçirmek istedi ise de kardeşi Arslanşah tarafından öldürüldü.

12 — SULTAN ARSLANŞAH

Şirzad'dan sonra Gazneli tahtına geçen Arslanşah'ın babası Sultan III. Mesud, annesi ise Selçuklu sultanı Melikşah'ın kızı Mehdü'l-Irak idi. Arslanşah'ın tahta geçerken verdiği mücadele sırasında Şirzad'dan başka, kardeşlerinden bazıları öldürüldü, bazıları da tutuklandı. Bunlardan sadece Germsir bölgesindeki Teginabad şehrinde bulunan Behramşah kurtulmuştu. *es-Sultanül-A'zam, Sultanü'd-Devle* ünvanlarıyla lakaplanan Arslanşah 22 Şubat 1116 tarihinde Gazne'de tahta çıkmıştı. Behramşah ise Teginabad'da Arslanşah kuvvetlerine mukavemet etmiş, fakat yenilerek kaçmak zorunda kalmıştı. O daha sonra Melik Sencer'in huzuruna Merv şehrine giderek yardım istemişti. Behramşah bu sırada Horasan Meliki olan Sencer'e kendisini sevdirmesini bildi. Ayrıca Arslanşah annesi Mehdü'l-Irak'ı küçümseyerek kötü davranmıştı. Melik Sencer bu durumda bizzat Gazne'ye yürümeye ve Behramşah'ı tahta oturtmaya karar verdi. Sencer hazırlıklarını sürdürürken, Emir Üner komutasında bir öncü birliğini Gazne'ye gönderdi. Behramşah da bu öncü kuvvetinde bulunuyordu. Bu Selçuklu ordusu önce Büst şehrine uğradı ve Sistan hâkimi Taceddin Ebu'l-Fazl da onlarla birleşti. Sultan Arslanşah bu haberi duyduğu zaman kalabalık bir orduyla harekete geçti. İki taraf arasında muhtemelen Büst civarında yapılan savaşta, Selçuklu ordusu galip gelmiş ve Arslanşah Gazne'ye dönmüştü.

Öte taraftan Melik Sencer de hazırlıklarını tamamlayarak Gazne'ye doğru ilerledi ve bu şehre ulaştı. Arslanşah otuzbin atlı ve pek çok yaya asker ve yüzyirmi filden meydana gelen bir orduya sahipti. Selçuklu ve Gazneli kuvvetleri şehirden bir fersah uzaklıktaki Şehrabad sahrasında karşılaştılar. Neticede Gazneli ordusu ağır bir yenilgiye uğradı. Sultan Arslanşah Hindistan'a çekilmekten başka çare bulamamıştı. Melik Sencer 25 Şubat 1117 tarihinde Gazne'ye girdi ve Behramşah'ı vasali olarak Gazneliler Devleti tahtına oturttu. Daha sonra Behramşah ile Sencer bir antlaşmaya vardılar. Buna göre; Behramşah hutbeyi sırasıyla önce Abbasî halifesi, Selçuklu sultanı Muhammed Tapar ve Melik Sencer adına, sonra da kendi ismine okutmayı, ayrıca Sencer'e yıllık ikiyüzellibin dinar vergi ödemeyi kabul etmişti. Bu suretle Sencer Selçuklular'ın bir rüyasını gerçekleştirmiş oluyor ve ilk defa Gazne'de Selçuklu sultanı adına hutbe okunmasını sağlıyordu. Sencer Gazne'de kırk gün kalarak 6 Nisan 1117 tarihinde bu şehirden ayrıldı ve Horasan'a döndü.

Sultan Arslanşah ise saltanat mücadelesine devam edebilmek için Hindistan'a kaçmış ve oradaki valisi Muhammed-i Ebû Halim'den yardım almıştı. O Sencer'in Gazne'den ayrıldığını duyduğu zaman, Hindistan'da topladığı kuvvetler ile Behramşah'a hücum etti. Behramşah ona karşı koyacak kuvvet ve kudrette değildi, bu sebeple Bamiyan kalesi'ne sığınarak Sencer'den yardım istedi. Sencer, Behramşah'ı desteklemek için Belh şehrinden tekrar büyük bir ordu gönderdi (1117/18). Gazne'ye hâkim olan Arslanşah kardeşi Behramşah'ı yakalamak için harekete geçti ise de, yardıma gelen Selçuklu kuvvetleri önünde bir kez daha yenilgiye uğrayarak kaçtı. Selçuklu kuvvetleri onu izleyerek yakaladılar. Behramşah önce Arslanşah'ı hapsetti, sonra serbest bıraktı. Fakat Arslanşah rahat durmamış ve tahtı ele geçirmek için gizlice bazı çalışmalarda bulunmuş olmalıdır. Behramşah bu durumu anlayarak Arslanşah'ı öldürtmüştü (Eylül-Ekim 1118).

Arslanşah gayet cesur ve savaşçı bir hükümdardı. Fakat talihin karşısına Sencer gibi ondan daha yetenekli bir şahsiyeti çıkartması, uzun müddet saltanat sürmesini engellemişti.

13 — SULTAN BEHRAMŞAH B. III. MESUD

Behramşah Gazneliler tahtına geçer geçmez, Arslanşah taraftarı olduğunu gördüğümüz Hindistan valisi Muhammed Ebû Halim isyan ederek ona itaati reddetti. Bu haberler Gazne'ye ulaştığı zaman Behramşah, büyük bir orduyla Hindistan'a giderek 11 Ocak 1119 tarihinde Lahor'da yapılan savaşta Hindistan valisini mağlup ve esir etti. Ancak Behramşah, Muhammed'in muktedir ve tecrübeli bir şahıs oldu-

ğunu anlayarak onun suçunu bağışladı ve tekrar görevine iade ettikten sonra Gazne'ye döndü.

Sultan Behramşah'ın Hindistan'dan ayrılmasından sonra Muhammed Ebû Halîm tekrar faaliyete geçti ve Sevâlik (Batı Pencap) eyaletindeki Bhira yakınındaki Nagor'da bir kale yaptırdı. O Arap, Fars, Afgan ve Türk Halaçlar'dan oluşan büyük bir ordu topladı. Muhammed'in isyankâr tutumuyla ilgili haberler Gazne'ye ulaşmakta gecikmedi. Behramşah onbin kişilik atlı ordusuyla Hindistan'a yürüdü, İndus'u gemilerle geçerek Multan'a ilerledi. Asî Muhammed ise Multan civarında Kikyûr denilen, geniş bir çayırlık ile çevrelenmiş bir köyde ordugâh kurmuş ve bu arazinin bir kısmını sular altında bırakmıştı. Böylece su altında kalan arazi onun, Behramşah'ın ordusuna hile yapabileceği bir bataklık oldu. Sultan Behramşah ordusunu savaş düzenine koydu. Asî Muhammed Gazneli ordusunun merkezine hücum etti. İlk hücumun hemen başında Gazneli ordusu Muhammed'i ve onun öncü kuvvetlerine komuta eden oğullarından birkaçını mağlup ettiler. Ayrıca Muhammed'in bataklık yaparak Sultan'ın ordusunu tuzağa düşürmek için hazırladığı arazi, âni bir fırtınanın patlaması ve onun ordusunu bu yöne sürüklemesi sonucu âsi kuvvetlere mezar oldu. Muhammed'in ordusunun büyük bir kısmı bu bataklık tarafından yutuldu. Sadece Sultan Behramşah'a hizmet etmek isteyen Muhammed'in oğullarından İbrahim ve onun ahfadından olanlar bir zarar görmeden kaçabildi. Muhammed ve onyedi oğlu savaş meydanında öldüler (1119). Sultan Behramşah bu âsileri cezalandırdıktan sonra Hüseyin b. İbrahim Alevî adındaki bir şahsı Hindistan valisi olarak tayin ederek Gazne'ye döndü.

Sultan Behramşah 1119 yılından 1134 tarihine kadar sakin ve refah içinde bir saltanat sürdü. Bu son tarihten sonra Behramşah, 1118'de Selçuklu sultanı olan Sencer'in itaatinden çıkmış ve daha önce ödemeyi kararlaştırdığı ikiyüzelibin dinarı ödememişti. Ayrıca Sultan Sencer'e onun halka kötü davrandığı ve mallarına el koyduğu bildirilmişti. Sultan Sencer, Ağustos-Eylül 1135 tarihinde Merv şehrinden harekete geçerek Gazne'ye doğru ilerledi. Selçuklu ordusu Büst şehrine ulaştığı zaman kış bastırdı. Behramşah muhtemelen kışın sert geçmesi sebebiyle Sultan Sencer'in gelebileceğini düşünmemiş ve savaş hazırlığı yapmamıştı.

Behramşah, Sultan Sencer'in Gazne civarına ulaştığını haber alınca korktu ve elçiler göndererek itaatsiz davranışından dolayı özür diledi. Sultan Sencer huzuruna gelmesi şartıyla onun bu isteğini kabul etmişti. Ancak Behramşah, Sencer ile buluşmaktan korkarak maiyeti ile birlikte Hindistan'a kaçtı. O Sultan Sencer'in kendisini cezalan-

dırmasından korkmuştu. Sencer bu olaydan sonra hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Gazne'ye girdi ve Behramşah'ın bütün hazinesine ve servetine el koydu. Behramşah Hindistan'dan Sencer'e yazdığı mektupta özür dilemiş ve korktuğu için huzuruna gelemediğini ifade etmişti. Sultan Sencer, Behramşah'ın samimiyetine inanmış ve Gazneliler Devleti'nin idaresini tekrar ona vermişti. Böylece Behramşah Gazne'ye dönmeye ve tahtına oturmaya muvaffak oldu.

Öte taraftan Gur Devleti'nde saltanat mücadelesi başlamış, bu sırada kardeşlerine kızan Kutbeddin Muhammed Gazne'ye Behramşah'ın yanına kaçmıştı (1147/1148). O Behramşah'ın kızkardeşi ile de evliydi. Kutbeddin Muhammed'in Gazneli Sultanı'nın yanına gelişi sebebi olarak çeşitli rivayetler ileri sürülmüştür. Bir rivayete göre, Kutbeddin Firuzkuh'da durumunu sağlamlaştırdıktan sonra büyük sultanlar gibi hareket etmeye başlamış ve Gazne'ye hâkim olmak istemişti. Sultan Behramşah bu niyetini öğrendiği zaman onu Gazne'ye çağırdı. Kutbeddin Muhammed Gazne'ye geldikten sonra etrafa bol para dağıtarak halka kendisini sevdirmişti. Onu kıskananlardan bir gurup bu durumu Behramşah'a ulaştırmışlar ve «Sultan'a ihanet ediyor ve isyan için bol para dağıtıyor» demişlerdi. Bu sözler Behramşah'ı etkilemiş ve Kutbeddin'den şüphelenerek onu zehirletmişti. Kutbeddin Muhammed Gazne'de gömüldü. Gazneli hanedanı ile Gurlular arasındaki derin nefret ve düşmanlığa bu olay sebep olmuştu.

Seyfeddin Suri bu haberi aldığı zaman, büyük ordular topladı ve beraberinde küçük kardeşleri Bahaeddin Sam ve Alaeddin Hüseyin olduğu halde Kutbeddin'in intikamını almak için Gazne'ye yürüdü. Sultan Behramşah onların harekete geçtiğini duyunca Gazne'ye tabi yerlerden biri olan Kurramân (Kurram, Pakistan'ın kuzeybatı hudud bölgesinde)'a kaçtı. Böylece Gurlular hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Gazne'yi ele geçirdiler (Eylül-Ekim 1148). Suri «Sultan» ünvanı alarak Gazneliler tahtına oturdu. O sultan ünvanı alan ilk Gurlu oluyordu. Suri, Gazne şehrinde kendisini emniyette hissedince, Gur'un idaresini kardeşi Bahaeddin Sam'a verdi. Gazneli Devleti emirleri de ona itaat etmişlerdi. Suri de onlara bağışlarda bulundu. Kış mevsimi geldiği zaman, Suri herkesin kendisine itaat ettiğine güvenerek kardeşleri Bahaeddin ve Alaeddin ile Gurlu emirlere ülkelerine dönmeleri için izin verdi. Onun yanında daha çok Gazneli memurlar görev yapmaktaydı. Kış ve soğuk şiddetlendiği zaman, Gur yolları kar yüzünden kapanmıştı.

Gazne halkı, Gur'dan yardım gelmesinin mümkün olmadığını anlayınca, Gazneli hanedanına olan sevgisini gösterdi. Onlar gizlice Behramşah'a mektuplar göndererek Gazne'ye çağırdılar. Sultan Behram-

şah bu mektuplardaki çağrıya uyarak Afganlar ve Halaçlar'dan topladığı bir orduyla Kurraman'dan Gazne'ye yürüdü ve Surî'ye hücum etti. Savaşı kaybeden Surî, Veziri Mecdeddin Musevî ve yakın adamları ile Gur'a doğru kaçmaya çalıştı. Ancak Behramşah'ın suvarileri onları yakalayarak Gazne'ye getirdiler. Surî ve Veziri burada öküz (veya eşeğe) bindirildiler ve aşağılayıcı bir şekilde şehirde dolaştırılarak halka teşhir edildikten sonra asıldılar (19 Mayıs 1149).

Seyfeddin Surî'nin yokluğu sırasında Gur'u idare eden kardeşi Bahaeddin Sam, onun idam edildiğini öğrendiği zaman intikam almak maksadıyla Gazne üzerine yürümek için bir ordu topladı. Fakat o daha yolda iken çiçek hastalığına yakalanarak öldü. Onun yerine Gur tahtına geçen kardeşi Alaeddin Hüseyin kardeşlerinin intikamını almayı bir vazife bildi ve büyük bir ordu toplayarak Gazne'ye doğru harekete geçti. Sultan Behramşah onun niyetini öğrendiği zaman Gazne ve Hindistan'dan büyük ordular topladı ve Teginabad (bugünkü Kandehar bölgesi)'a ilerledi. İki taraf orduları Zemindaver ovasında karşılaştılar. Gurlu piyadelerin kalkanlarını birleştirerek kendilerini koruyucu bir duvar meydana getirmeleri taktiği, Gazneli ordusundaki filler karşısında başarılı oldu. Ayrıca Harmil adını taşıyan iki Gurlu savaşçı Gazneli ordusundaki filler ile döğüşürken büyük kahramanlıklar gösterdiler. Gurlular'ın hücumu sırasında Behramşah'ın, asrın savaşçısı olarak vasıflandırılan, oğlu Devletşah öldü. Bu olay Gazneli ordusunun düzeninin bozulmasına sebep oldu. Behramşah da bu büyük darbe karşısında yerini muhafaza edemeyerek çekildi. Alaeddin Hüseyin onu Gazne'ye kadar takip etti, Gazne önünde yapılan üçüncü savaş sonunda da yenilgiye uğrayan Behramşah için Hindistan'a kaçmaktan başka çare kalmamıştı.

Alaeddin Hüseyin Gazne'yi hücumla zaptetti, intikamı ise müthiş oldu, şehri tahrip ederek halkı kılıçtan geçirdi. Gazne yedi gün yedi gece ateşe verildi (1151). Alaeddin Hüseyin bu davranışı sebebiyle tarihlerde Cihansûz (dünyayı yakan) lakabıyla anılmıştır. Ancak o Gazne'yi elinde tutmaya çalışmadı. Çünkü Büyük Selçuklu sultanı Sencer onu batı tarafından tehdit etmekte idi. Bu sebeple Alaeddin Gur'a çekildi ve bu dönüş sırasında Gazneliler'in büyük merkezlerinden biri olan Büst şehri de onun gazabına uğradı.

Sultan Sencer'in 24 Haziran 1152'de yapılan savaşta Alaeddin Hüseyin'i mağlup ve esir etmesi, Behramşah'a yeniden Gazne'ye hâkim olmak fırsatını verdi. O Hindistan'dan harekete geçerek tekrar Gazne'ye hâkim oldu (1152). Sultan Behramşah bir müddet daha hüküm sürdükten sonra 1157 yılı başında Gazne'de öldü.

14 — SULTAN HUSREVŞAH

Behramşah'ın ölümünden sonra yerine oğlu Husrevşah Gaznell tahtına geçti. Bu sırada Gurlular Gazne Devleti'ni sıkıştırmaya devam ediyorlardı. Artık Gurlular İslâm dünyasında önemli bir kuvvet haline gelmişler ve sür'atle yükselmeye başlamışlardı. Gerçekten de Gaznell Devleti'nin çökmesi ve Sultan Sencer'in Oğuzlar tarafından esir edilmesinin (1153-1157) sebep olduğu karışıklık ve otorite boşluğu, Horasan'da Gurlular'ın genişlemesini kolaylaştırmıştı. Gurlular; Büst, Zemindaver ve Teginabad şehirlerini Gazneliler'in elinden aldılar. Husrevşah zayıf bir hükümdardı, Gurlular'ın bu baskısına dayanamayarak Gazne'yi terk etti ve Lahor'a çekildi. Bundan sonra Gazneli hükümdarları varlıklarını ancak Lahor'da devam ettirebildiler. Nitekim Husrevşah Lahor'da vefat etmişti (1160).

15 — SULTAN HUSREV MELİK

Husrevşah'dan sonra oğlu Husrev Melik Gazneliler Devleti tahtına oturdu. Onun hâkimiyet sahası Pencab bölgesi idi. Husrev Melik de bu devrede Gazneliler Devleti'ni yıkılmaktan kurtaracak bir karaktere sahip değildi. Her yerde Türk ve yerli emirler ona yüz çevirerek bağımsız hareket etmeye başlamışlardı. O ise gününü gün etmekle meşgul idi. Öte taraftan Gazne'ye hâkim olan Gurlu Gıyaseddin Muhammed buraya Muizzüddin Muhammed'i yerleştirmişti. Muizzüddin Muhammed 1181/1182 tarihinde Lahor kapıları önünde göründü ve Husrev Melik'in oğlu Melikşah'ı esir alarak geri döndü. Muhammed'in bu davranışından ve kuvvetli bir kabile olan Hokarlar'ın arazisine girerek Sialkot kalesini bir hareket üssü haline getirmesinden sonra (1184/1185),Husrev Melik birşeyler yapmak gereğini hissetti ve adı geçen kabile ile birleşerek Sialkot'u geri almaya çalıştı. Fakat Cammü Racası'nın Husrev Melik aleyhine dönerek Gurlu Muhammed'in tarafına geçmesi, Husrev Melik'i esir etti. Muizzüddin Muhammed bu suretle Lahor ve Pencab'a hâkim olarak Gazneliler Devleti'ne son verdi (1186).

Bu devlete şan ve şöhret sağlayan başlıca tarihi gerçek, kuzeyden gelen Türk kütleleri vasıtasıyla Hindistan'ın fethini sağlaması ve bu kıtada İslâm dininin yayılmasına önderlik yapmış olmasıydı.

GAZNELİLERDE DEVLET TEŞKİLÂTI

Gazneliler'de sultan, mutlak bir şekilde hâkimdi. Sultan, *Allah'ın yeryüzündeki gölgesi idi.* Sultan devlette kanun koyma, adli ve yürütme otoritesi bakımından en üstün durumda idi ve halkın üzerinde idam ve affetme yetkisine sahipti. Kısacası sultan, devletin kesin hâkimi olup emirleri tereddütsüz uygulanmaktaydı. Sultan isterse vezir veya daha başka kimselere devlet işleri hususunda danışabilir, fakat onların fikirleriyle hareket etmeyip, kararı dilediği gibi verirdi. Böylece Gazneliler'de «istişare» müessesesinin varolduğu anlaşılıyor.

Gazneliler'in saray teşkilâtı da öteki Müslüman Türk devletlerine benziyordu. Ord. Prof. F. Köprülü'ye göre, «*Gazneliler'in Karahanlılar'ın ve daha sonra Selçuklular'ın birçok müesseseleri üzerinde Samani müesseselerinin tesirleri göze çarpmaktadır. Bu devletler de Abbasî Devletinin kuvvetli nüfuzu altında kalmışlardı*». Nitekim buna uygun olarak Gazneli saray teşkilâtında; Agaçı (Hâcibü'l-Hüccâb), Candar, Emir-i Silâh, Camedâr, Şarabdar, Hansalar, Emir-i Ahur, Emir-i Şikar, Emir-i Hares, Çavuş gibi görevliler yer almaktaydılar. Bu arada Gazneliler Devleti'nde islâmiyetten önceki Türk müesseselerine de raslanmaktadır. Bunların en dikkat çekeni Agaçı müessesesidir.

a) Merkez Teşkilâtı:

Devletin beş büyük dairesi vardı. Bunlar *Divan-ı Vezaret, Divan-ı Risalet, Divan-ı Arz, Divan-ı İşraf* ve *Divan-ı Vekalet* idi.

Divan-ı Vezaret; bu dâirenin başında vezir bulunmakta olup, mali ve genel idarî işler ile ilgilenmekteydi.

Divan-ı Risalet; bu divan Gazneli sultanlarının devletler ve eyaletlerle olan muhaberelerini yapan dâiredir. Divân'ın reisine «Sâhib-i Divân-ı Risâlet» denirdi ve bu görev vezirlik makamına eşit derecede önemli idi.

Divan-ı Arz; bu daire bugünkü deyimle Milli Savunma Bakanlığı görevini yürütmekte olup, başkanına «Arız» veya «Sâhib-i Divan-ı Arz» denilmekte idi. Bu divanın görevi; asker toplama, teşkilâtlanma, teçhizat tedariki ve askerin maaşıyla meşgul olmaktı.

Divan- İşraf (veya Divan-ı Şuğl-i İşraf-ı Memleket); devletin içteki muhaberat ve gizli haber alma dairesi olup, «Baş Müşrif»in idaresinde idi. Bu daire başkanının emrinde de bütün ülke üzerinde çalışan ve «Müşrif» denilen sayısız temsilcileri vardı. Bütün Gazneli devlet görevlileri bu müşrifler tarafından kontrol edilirdi, sultanın ailesi ve oğulları dahi bu gizli gözetimden kaçamazdı. Bu casusluk sistemi dış düşmanları da kapsamakta idi.

Divan-ı Vekâlet; hükümdara ait emlâki idare ve hükümdar ailesinin mali işlerine nezaret eden, ayrıca saray hizmetinin düzgün bir şekilde yürütülmesi ve ihtiyaçlarını tedarik eden daire olup Başkanı «Vekil-i Has» idi.

Büyük Divan'a dahil olmayan başka divanlar da vardı. Bunlardan bir tanesi de posta ve haber almakla ilgili divandır. Bunun başkanına «Sâhibu'l-Berid» denilmekte ve bu görevli sultan tarafından tayin edilmekteydi. Hükümdarlar bu daire vasıtasıyla, ülkenin en uzak köşesine kadar bütün olaylardan bilgi sahibi olurlardı.

b) Adli Sistem :

Gazneliler'de yargı işlerini kadılar yürütmekteydi. Her şehirde bir kadı ve eyalette bir «Kadı'l-Kudat» veya «Baş Kadı» bulunurdu. Kadı'nın devlet idaresinde özel bir önemi vardı. Çünkü müslümanların hayatı ve mülkü üzerinde yetki sahibi idi. Bu sebeple kadıların aylık ücretleri yüksekti. Onlar ancak vazifelerini kötü yaptıkları zaman görevlerine son verilebilirdi. Gazneliler'de «Mezâlim Divanı»na bizzat hükümdarlar da gelirlerdi. Sultan burada büyük-küçük rütbeye bakmadan halkının en basit kişisinin dahi şikayetini dinler ve davasına bakardı.

c) Eyalet Teşkilatı :

Bir eyalette idarî teşkilatın üç önemli şubesi mevcuttu; sivil, askerî ve adli. Bunlardan sivil idarenin başındaki görevliye «Sâhib-i Dîvân» denirdi. O eyaletin yıllık gelirinin toplanması ve yönetim işleriyle yükümlü olup, doğrudan vezire karşı sorumlu idi. Eyaletteki ordunun ihtiyaçlarını sağlamak da onun görevleri arasındaydı. Eyaletteki en yüksek görevli ise buradaki ordunun komutanı (salar, sipehsalar) idi. Bir eyalette en yüksek adlî görevli ise Kadı'l-Kudat idi.

d) Şehirlerin İdaresi :

Eski devirlerde her şehri bir kale koruyordu. Bu kale Kutval denilen bir komutanın idaresinde idi. Şehirde baş görevli şahne olup, düzeni koruma ve inzibat işleriyle meşgul olurdu. Şehirdeki Muhtesib'in

görevi ise belediye işlerine bakmaktı. Gaznelilerde suçluların tutuklanması ve mahkeme önüne çıkana kadar emniyetle muhafazası Emir-i Hares'in görevi idi. Şehirdeki memuriyetlerden biri de hatiplikti. Hatibin başlıca görevi Cuma ve bayram günlerinde sultan adına hutbe okumaktı. Gazneliler teşkilatında Horasan gibi büyük ve merkezden uzak eyaletlerdeki şehirlerde Reislerin görev yaptığını görüyoruz. Merkezî hükümet tarafından tayin edilen reisler, yerli halkın soylu ailelerinden olup memuriyetleri genellikle irsîdir. Reisler hükümdar ile halk arasında bir vasıta olmakta ve şehrin içteki emniyeti için merkezî hükümete karşı sorumlu bulunmaktaydılar.

Medrese ve vakıflar ile ilgili işlere bakan daireye de İşrâf-ı Evkaf denilmekteydi. Bu dairenin başkanı vakıflardan elde edilen gelirin toplama ve harcama işlerine nezaret ederdi.

e) **Ordu:**

Gazneliler Devleti'nin başlangıçtaki karakteristik özelliği bir genişleme siyaseti takip etmek olduğundan, bunu sağlayabilecek ordunun devlet içindeki rolü çok önemli idi. Gazneli ordusu, o devir için oldukça profesyonel ordulardan biri idi ve daimî savaş durumunu muhafaza etmekteydi. Bu sebeple ordunun bir isyan ve kargaşa çıkarmalarını önlemek için mümkün olduğu kadar orduyu meşgul etmek gerekiyordu. Gazneli ordusu şu unsurlardan oluşmaktaydı:

a) Gulâman,
b) Muntazam birlikler,
c) Eyalet askerleri,
d) Ücretli askerler,
e) Gönüllüler.

Gulamların çoğunluğu Türk olup, sayıları yaklaşık olarak dörtbin kişiydi. Bunların komutanı «Salar-ı Gulâman» ünvanı taşıyordu. Gulamların içinde sultanın şahsî muhafız kuvveti de yer almaktaydı ki, bunlara Gulâman-ı Hass (veya Gulâman-ı Saray) denilmekteydi. Onların, üzerinde arslan resmi olan bir de bayrakları vardı. Gazneli ordusuna Türklerin yanısıra birçok milletten asker alınırdı. Nitekim Nizamü'l-Mülk: «*Bütün ordu bir soydan olursa bundan tehlike doğar; çok çalışmazlar. Ordunun her soydan olacak şekilde karışık bulunması gereklidir*» diyerek ordunun bu şekilde teşkil edilmesinin sebebini açıklamaktadır.

Gazneli ordusunda, kuzeyden gelen ücretli askerler de yer almaktaydı. Oğuzlar, Karluklar, Yağmalar ve Halaçlar gibi Türk gurupla-

rından yardımcı kuvvet olarak faydalanılmaktaydı. Gazneli ordusunda önemli bir unsur da Hindistan'dan haraç olarak alınan savaş filleri idi. Filler; savaşta düşman saflarını bozmak ve yarmak, okçulara atış ve komutanlara orduyu denetlemek ve yönlendirmek için yüksek bir yer sağlamak, ayrıca ağır silah ve kuşatma makinelerini çekmek gibi hizmetlerde kullanılırdı. Gazneli ordusunda tespit edilen en yüksek fil sayısı binyediyüz civarında olup, Gazne'de bin fil barındıracak bir filhane vardı.

Ordunun başkomutanı bizzat sultan idi. Ondan sonra ordunun idaresinde *Hâcib-i Buzurg* söz sahibi idi. Gazneli ordusundaki birliklerin çoğu süvari olup bunlar iki at kullanmakta idiler. Yaya askerlerin sayısı az idi. Bunlar kalelerde muhafız kuvveti olarak ve kuşatma savaşlarında kullanılmaktaydılar. Süvariler silah olarak; ok ve yay, savaş baltası, gürz, mızrak, kılıç ve kalaçur denilen kılıçlar taşırlardı. Yayaların silahları ise ok ve yay; yakın döğüş için gürz, kısa kılıç ve mızrak idi. Bunlar ayrıca zırh giyer ve kalkan taşırlardı.

Ortaçağ Müslüman Türk devletlerinin ordularında görüldüğü gibi, Gazneli ordusunun savaş düzeni de merkez (leşker-i kalb), sağ kol (meymene), sol kol (meysere), öncü (mukaddeme, talia veya pişdâr) ve artçı (sakâ) şeklinde tertiplenirdi.

Gazneli ordusunun sayısı, Sultan Mahmud zamanında muhtemelen yüzbin civarında idi. Nitekim Mahmud, 1015-1016'da Harezm seferi için Belh'e ilerlediği sırada ordusunun yüzbin kişiden oluştuğu zikredilmiştir. Sultan Mahmud, 1023'te Şâbahar'da teftiş ettiği zaman ordunun sayısı ellidörtbin idi. Bu sayı, savaş zamanında gönüllüler ve eyalet kuvvetleriyle büyük ölçüde artmaktaydı.

GAZNELİLERDE İLİM VE KÜLTÜR

Gazneliler devri, siyasî kudretin yanısıra ilim ve kültür bakımından da parlak geçmiştir. Sultan Mahmud, oğlu Mesud ve öteki Gazneli sultanlar ananevî İslâm kültürüyle yetişmişlerdi. Sultan Mahmud ve oğlu Mesud, kendi saraylarında devrin en büyük kabiliyetlerini toplamaya çalışmışlar, şairlere hürmet ve sevgi göstermişlerdi. Ayrıca komşu ülkelerden bazı şairleri de ülkelerine çağırmışlardı. Bu şairler arasında Türk asıllı Ferruhî Sistanî ve Menuçehrî Damganî'yi sayabiliriz. Sultan Mahmud'un sarayında dörtyüz şairin bulunduğu şeklindeki Devletşah'ın rivayetini mübalağalı olarak kabul etsek bile Gazneliler devrinde edebiyata verilen önemi göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu şairler içinde Escedî, Gazairî Râzi ve Şehnâme yazarı meşhur Firdevsî'yi sayabiliriz. Bunların başında devamlı olarak efendisi ve öteki saray mensuplarını methetmekle meşgul olan Meliku'ş-Şuarâ Unsurî bulunmaktaydı. Sebüktegin ve Mahmud devirlerinin büyük edip ve münşîlerinden birisi de Ebu'l-Feth Bustî idi. Daha sonra Sultan İbrahim ve halefleri devrinde de Gazneliler sarayının İran edebiyatının gelişmesinde yardımcı olduğunu görüyoruz. Nitekim bu devredeki şairler arasında Ebu'l-Ferec Rûnî, Senâî, Osman Muhtarî, Mes'ûd-ı Sa'd-ı Selmân ve Seyyid Hasan Gaznevî'yi sayabiliriz. Sultan İbrahim de her yıl bir Kur'an istinsah eder ve öteki hediyelerle Mekke'ye gönderirdi.

Tarih yazıcılığı bakımından da Gazneliler devri parlak geçmiştir. Sebüktegin ve Mahmud devrini kaleme alan Ebû Nasr Utbî *(Tarih el-Yeminî), Zeyn el-Ahbâr* adlı eserini Sultan Abdürreşid'e bizzat takdim eden Gerdizi ve Sultan Mesud devrini bize nakleden Ebu'l-Fazl Beyhakî *(Tarih-i Mes'ûdî)* Gazneliler devrinin önde gelen tarihçileridir.

Sultan Mahmud, aynı zamanda Ortaçağın en büyük ilmî simalarından biri olan Türk asıllı Ebû Reyhân el-Birûnî (Beyrûnî)'yi de Harezm'i işgal ettiği zaman (1017), Gazne'ye getirtmişti. Böylece Birûnî, Hindistan'a yapılan Gazneli seferlerine iştirak etmiştir. Onun Hindistan'daki temasları, öteki inanç ve âdetler hakkındaki sınırsız araştırma merakıyla *Tahkîk mâli'l-Hind* gibi büyük bir eser meydana getirmesine imkân vermişti. Bu, Hindular'ın inanç ve âdetlerini tarafsız

olarak tetkik eden ilk islâmî eserdi. Bu eserde Hindu'ların din, ilim ve Hindistan coğrafyası hakkında çok geniş bilgi bulunmaktadır.

Gazneli Sultanlar, edebiyat alanında olduğu kadar mimarî faaliyetleri ile de dikkati çekmektedirler. Sultan Mahmud ve oğlu Mesud, büyük imar faaliyetlerinde bulundularsa da bugüne onların eserlerinden çok azı kalmıştır. Mahmud, pek çok çarşı, köprü ve su yolu kemerleri yaptırmıştır. Hatta bunlardan Gazne'nin kuzeyindeki Bend-i Mahmudî bugüne kadar mevcudiyetini korumuş ve kullanılagelmiştir. Sultan Mahmud, Gazne'de birçok camî de yaptırmıştı. Ayrıca Gazneli sultanların devletin bütün büyük şehirlerinde kendilerine saraylar ve bahçeler yaptırdıkları da bilinmektedir. Sultan Mesud ise büyük bir mimarî kabiliyete sahip olup Gazne'de yaptırdığı yeni bir sarayın planını çizmiş ve yapımına bizzat nezaret ettiği bu saray, dört yılda tamamlanmıştı. Yine o, Gazne'de bir köprü yaptırmıştı. Fransız arkeologlar tarafından son yıllarda yapılan araştırmalarda Büst'teki Leşker-i Bazar'da ortaya çıkarılan büyük saray, Gazneli saraylarının bütün zenginlik ve ihtişamını ortaya çıkarmıştır. Ayrıca Sebüktegin ve Mahmud'un türbeleri bugüne kadar gelmiştir. Sultan İbrahim ve III. Mesud'a ait olduğu söylenen türbe ve mezar taşları da bulunmasına rağmen bunların mimarî ve sanat bakımından önemli özellikleri yoktur. Ancak Gazneliler'in Tus valisi Arslan Cazib'in türbesi ise gelişmiş bir mimarî özellik göstermektedir. Ayrıca Sultan III. Mesud ve Behramşah'a ait Gazne'de bugün dahi varlığını koruyan iki minare, Gazneliler devrinin dikkati çeken yapıları arasında yer almaktadırlar.

Gazneliler'in Türk ve İslâm tarihindeki başlıca rolü, Kuzey Hindistan fütuhatına yol açarak İslâm dinine Pencâb'da kuvvetli bir dayanak noktası elde etmesi ve daha sonraki Hindistan fetihlerine bu suretle sağlam bir zemin hazırlamış olmasıdır. Ayrıca Gazneliler, Hind kültürü ile doğrudan doğruya temas kuranlar olarak tarihe geçmişlerdir. Onlar Hindistan'da İslâm dininin tohumlarını atmakla yıllar sonra Pakistan Devleti'nin kurulmasında da birinci derecede etken olmuşlardır. Sultan Mahmud ve Mesud'un şahsiyetleri ise halkın zihinlerinde büyük müslüman ve halk kahramanları olarak yerleşmişti. Mahmud, daha sonraki İran edebiyatında da meşhur bir şahıs, adalet ve insaf timsali bir hükümdar olarak yer almıştır.

YEDİNCİ BÖLÜM

EYYUBİLER DEVLETİ

I — EYYUBİLERİN MENŞEİ

Adını hanedanın kurucusu Selahaddin'in babası Necmeddin Eyyub'dan alan Eyyubîler, Zengilerin bir uzantısıdır. Memluklar da Eyyubîlerin uzantısı olup bu devletleri birbirinden ayıran sadece başlarındaki hanedanlardır. Zengiler vasıtasıyla bu üç devlet Büyük Selçuklu Devletine bağlanır.

Eyyubiler Devleti, merkeze bağlı eyalet ve vilayetler ile yarı bağımsız beyliklerden ve tâbi hükümdarlıklardan meydana gelmiş bir sultanlıktı. Devlet, şer'i hükümler ile örf ve âdetlerden meydana gelen İslâm hukukuna göre yönetiliyordu. Eyyubiler Devletinin başında bir sultan, hanedana mensup emirler, beyler, vezirler ve Meşveret Meclisinden meydana gelen idareciler gurubu bulunmaktaydı. Devlet kademelerindeki bu hiyerarşiyi diğer yöneticiler takip ediyordu. Bu devletin müesseseleri, Zengi ve Fatımî müesseselerinin karışımından meydana gelmişti.

Eyyubiler, Zengîler vasıtasıyla Selçuklulardan büyük ölçüde etkilenmişlerdir. Devletin kurucusu Selahaddin, Zengilerden ve Fatımîlerden miras aldığı kurumlarda bazı düzenlemeler yaparak Zengîlerin tatbikatına uydurmuştur. Onun tarafından geliştirilen bu sistem, anahatlarıyla Memlukların sonuna kadar devam etmiştir. Devletin çeşitli bölgeleri arasındaki farklılıklar, daha önceki iki devletin idarî yapılarındaki farklılıklardan meydana geliyordu. Bu sırada Mısır'da İsmailliyye Mezhebi, yerini yavaş yavaş Sünnî mezheplere bırakmış; askerî teşkilat da Zengîler Devleti'nin askerî teşkilatına uydurulmuştu. Nureddin devrinde idarî merkez durumunda olan Halep ve Dımaşk, Selahaddin devrinde eski önemini kaybetmiş, yerini Dımaşk ve Kahire'ye bırakmıştı.

Bu devirde Mısır merkeziyetçi bir idare teşkilatına sahipti. Fatımilerin son zamanlarında olduğu gibi ülke, vilayetlere vilayetler de âmilliklere ayrılmaktaydı. Yemen'de çok eskiden beri mevcut olan mihlâf ve âmillik teşkilatı yine mevcuttu. Şam (Suriye, Ürdün Lübnan), el-Cezire (Yukarı Mezopotamya), Diyarbekir ve Kuzey Irak'ta ise eskisi gibi, kale hâkimiyetine dayanan küçüklü-büyüklü hükümdarlıklar varlıklarını devam ettiriyorlardı. Büyük emirlikler kûrelere, kûreler de âmilliklere ayrılmıştı. İdarî sahada toprağa dayalı ıkta (has-zeamet) sistemi hâkimdi. Franklardan geri alınan topraklarda da bu son sistem tatbik edilmiştir.

Askeri sahada ise ülkenin tamamında ıkta sistemi yaygınlaştırılmıştı. Hükümdarlıklar ile Emirliklerin büyük bir kısmı, Nureddin devrindeki ailelerin ellerindeydi. Kendi hâkimiyetini tanımaları şartıyla Selahaddin ve halefleri, onların ellerindeki topraklara dokunmadılar. Emirler, sultanın çıkardığı bir menşurla tayin edilirlerdi. Menşurdaki şartlara uydukça sultan onlara dokunamazdı ve hâkim oldukları topraklar, babadan oğula miras olarak geçerdi. Bunlar içişlerinde merkeze bağlıydılar.

Hükümdarlar, ikili antlaşmayla ülkelerinin başında bırakılırlardı. İçişlerinde serbest olup dışişlerinde merkeze bağlıydılar. Devlete karşı düşmanca tavır takınmadıkları ve antlaşmaya sâdık kaldıkları müddetçe sultan, onların haklarına saygı göstermek mecburiyetindeydi. Hutbede ve parada sultanın adının yanında hükümdarın da adı geçerdi. Devlete doğrudan bağlı emirler (beyler) ise bu hakka sahip değillerdi. Merkezdeki idarî teşkilatın aynısı hükümdarlıklarda ve emirliklerde de mevcuttu.

Eyyubilerin bayrağında sarı zemin üzerine kartal arması bulunuyordu. Büyük bir ihtimalle onlar, bu bayrağı Zengilerden miras almışlardır. Nitekim, Memlûkların bayrağı da sarı renkli olacaktır. Eyyubiler, . elez bir aileye mensuptular. Hezbaniyye kabilesinin bir aşireti olmakla beraber, mensup oldukları Ravvadiler, Arap menşeli idiler. Bu aşiret ve bilhassa Eyyubî ailesi, Türklerle karışarak büyük ölçüde Türkleşmişti. Devletleri ise her yönüyle tam bir Türk devletiydi. Bu devirdeki diğer Türk devletlerinde olduğu gibi devlet, hanedanın ortak mülkü sayılıyordu. Bu sebeple, hanedan mensubu emirler, melik (hükümdar) ünvanı alıyorlar, protokolde tâbi hükümdarlarla aynı seviyede tutuluyorlardı.

Devlet, ana karakteriyle askerî bir devlet hüviyeti taşıyordu. Hanedan mensuplarından sonra en yüksek idarî selahiyete, askerler arasından yetişen emirler (beyler) sahipti. Askerî yetkiye sahip olma-

yan vezirler dahi emirlerden sonra geliyordu. Bir kimsenin emir olabilmesi için, askeri vasıfları yanında üstün idarecilik vasıflarına da sahip olması gerekirdi. Sultanın nâibleri, valiler, kale komutanları hep emirler arasından tayin edilirdi. Emirlik bir bakıma hükümdarlığın uzantısı demekti. Bu sebeple emirlerin çoğu Türklerdendi. Devlet askeri bir kimlik taşıdığı için bütçenin çoğu askeri masraflar için harcanırdı. En müreffeh zümreyi ise emirler ve askerler meydana getiriyordu.

İdareci ve asker sınıfı, Arap, Acem yerli hristiyan ve yahudilerden meydana geliyordu. Devletin bürokrasisi ve mali idare komutanların elindeydi. Bunları ulema takip ediyordu. Başta kazâ ve eğitim teşkilatı olmak üzere birçok görevli bu sınıftan tayin ediliyordu. Ulema, devletin siyasetinde de söz sahibiydi. Başta tabipler, tüccarlar ve büyük toprak sahipleri olmak üzere meslek ve ticaret erbabının bir kısmı da yüksek bir hayat seviyesine sahiptiler(1).

Salahaddin'in babası Necmeddin Eyyub'a nispet edilen Eyyubiler, bu günkü Erivan'ın güneyinde bulunan Düzcin'den olup Hezbani aşiretinin Ravvadiyye koluna mensupturlar. Ravvadilerin ataları, Yemen Araplarından Ravvad b. el-Müsenna el-Ezdî'dir. Ravvad, 758 yılında aşiretiyle Basra'dan alınarak Azerbaycan'a yerleştirilmiştir. Azerbaycan'da zamanla güçlenen Ravvadiler IX. asırda Tebriz şehrini ele geçirmişlerdir. X. asırda bölgedeki Hezbani aşiretiyle işbirliği yaparak onlarla kaynaşmışlar, bundan sonra kendilerini Hezbanilerin bir kolu saymışlardır. Ravvadiler, Arap-Kürt melezi oldukları gibi, bölgelerindeki Türklerle de erken devirlerde kaynaşmaya başlamışlardır.

Eyyubiler, XII. asrın başlarında Necmeddin Eyyub'un veya babası Şadi'nin başkanlığında Duzcin'den Irak'a gelerek Büyük Selçuklu Devleti'nin hizmetine girdiler. Selçukluların Bağdat sübaşısı Behrûz el-Hadim, Necmeddin Eyyub'u veya babası Şadi'yi kendi ıktaı olan Tekrit şehrine vali tayin etti. Eyyubiler, tarih sahnesinde ilk defa 1131 yılında İmadüddin Zengi'nin, Karaca es-Saki'ye mağlup olup Tekrit'e sığınması ve şehrin valisi Necmeddin Eyyub'un ona yardım etmesiyle görülürler. Aynı sıralarda Selçuklu vezirlerinden Azizüddin el-Müstezefi'nin Tekrit kalesinde hapsi ve idamı ile Eyyubilerden yine söz edilir. Eyyubiler, bundan sonra Musul Atabeyi Zengi ile aralarındaki dostluğu pekiştirdiler. 1138 yılında Selahaddin, Yusuf'un doğumundan sonra Musul'a giderek Zengi'nin hizmetine girdi.

1139 yılında Necmeddin Eyyub'u, Zengi'nin Baalbek valisi olarak görüyoruz. Necmeddin Eyyub ve kardeşi Esedüddin Şirkuh bu devirde,

(1) Ramazan Şeşen, Salahaddin Devrinde Eyyûbiler Devleti, 99-101

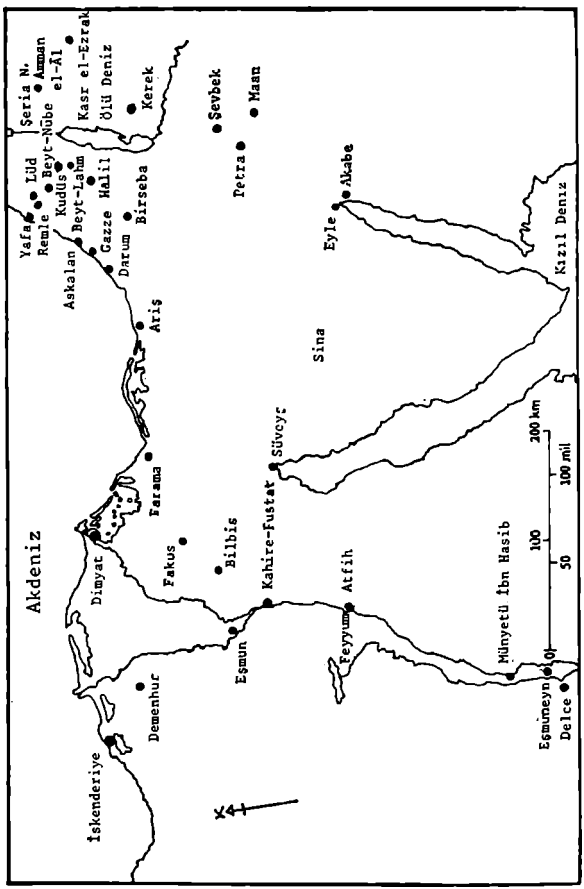

Nil Deltası ve Sinâ

Zengi'nin fetihlerinde ve Urfa'nın Haçlılardan geri alınmasında önemli vazifeler gördüler. 1146 yılında Zengi, Caber Kalesi'ni muhasara ederken şehit düşünce Necmeddin Eyyub, Baalbek'i, Dımaşk Atabeyi Unar'a teslim edip onun hizmetine girmeye mecbur oldu. Kardeşi Esedüddin Şirkuh ise Nureddin Mahmud b. Zengi'nin hizmetinde kaldı; onun Halep ve çevresine sahip olmasına yardım etti. Her iki kardeş yeni efendilerinin yanında büyük itibar kazandılar. Böylece Necmeddin Eyyub, Dımaşk'ın en büyük emirleri arasına girdi. Şirkuh ise Nureddin'in ordu komutanlığına kadar yükseldi. 1154 yılında Dımaşk'ın, Nureddin tarafından zaptedilmesinde iki kardeşin büyük yardımı oldu. Dımaşk'ın zaptı üzerine Necmeddin Eyyub ve oğulları, Nureddin'in hizmetine girdiler.

Kaynaklar; Nureddin'in Dımaşk'ı zaptında Eyyubilerin büyük yardımları olduğunda hemfikirdirler. Bundan sonra Şirkuh'un gücü Nureddin'in gücüne yaklaşmış, Eyyub ise Nureddin'in meclislerinde özel imtiyaz sahibi olmuştur. 1167 yılında Dımaşk'a gelen İmadüddin el-Kâtib'e göre Selahaddin, Nureddin'in en büyük emirlerinden ve yardımcılarından biriydi. Nureddin, savaş ve barış zamanında onu yanından ayırmaz, onunla sık sık çevgân (polo) oynardı. Selahaddin bu oyunda çok ustaydı(1).

Mısır'ın Zaptı ve Selahaddin'in Temayüz Etmesi:

Bu sırada Mısır'daki Şii Fatımî Devleti, iç karışıklıklar içindeydi. Ülkeyi fiilî olarak sultan ünvanını taşıyan vezirler idare etmekteydi. Ülkenin dıştan gelecek ciddî tehlikelere karşı koyması, imkansız gibiydi. Nureddin'in Dımaşk'ı zaptından sonra Şam'da inisiyatifi kaybeden Haçlılar, Mısır'ı ele geçirerek Nureddin'e karşı büyük bir avantaj elde etmek istiyorlardı. Nureddin de Sünni çevrelerin yardımıyla, Mısır'daki Fatımi idaresine son vererek Haçlılara karşı kuşatıcı bir cephe meydana getirmek ve müslümanlar arasındaki mezhep ayrılığını ortadan kaldırmak istiyordu.

1163 yılında Fatımi veziri Şaver, iktidardan uzaklaştırılınca Dımaşk'a gelerek Nureddin'den yardım istedi. Yardım ettiği takdirde Mısır'da onun askerlerine ıktalar vermeyi ve onun müttefiki olarak kalmayı vadetti. Bu konuda iki taraf arasında bir antlaşma yapıldı. Nureddin'e, Mısır işlerine müdahale etmek için aradığı imkan doğmuştu. Bunun üzerine iki taraf arasında varılan antlaşmaya göre Nured-

(1) V. Minorsky, **Prehistory of Saladin, Studies in Caucasian History**, III, 107-158; A. S. Ehrenkreutz, **Saladin**, 26-28; Ramazan Şeşen, **Selahaddin Devrinde Eyyûbiler Devleti**, 33-34, 411-418

din, 15 Nisan 1164 tarihinde Şaver ile beraber ordu komutanı Şirkuh'u güçlü bir birliğin başında Mısır'a gönderdi. Şirkuh ve Şaver, Fatımî veziri Dırgam'ın taraftarlarını yenerek Kahire'ye girdiler. Böylece Şaver, Fatımî vezirliğini yeniden ele geçirdi; fakat, Nureddin ile yaptığı antlaşmayı yerine getirmeyip Şirkuh'un geri dönmesini istedi. Şirkuh buna razı olmayınca Haçlılardan yardım istedi. Kudüs kralı Amori, Şaver'in yardımına geldi. Ancak iki tarafın da kesin bir başarı elde edememesi ve Nureddin'in Harîm'de Haçlılara karşı büyük bir zafer kazanması üzerine, Şirkuh ve Amori ülkelerine döndüler. Şaver de Mısır'ın hâkimi olarak kaldı.

Mısır'daki mücadeleleri sırasında Şirkuh ile Amori, ülkenin zayıf olduğunu gördüler ve taraftarlar edindiler. Diğer taraftan Mısır'da iktidar kavgaları bitmiyordu. 1166 yılı sonlarında Şaver'e karşı olan bazı Mısırlılar, Şirkuh'tan yardım istediler. Bunun üzerine Şirkuh, ikibin kişilik güçlü bir birliğin başında 9 Ocak 1167 tarihinde Dımaşk'tan Mısır'a hareket etti. Birinci seferde olduğu gibi bu seferde de Selahaddin, amcasıyla beraber Mısır'a giden komutanlar arasındaydı ve amcası Şirkuh'un yardımcısı durumundaydı. Şaver bu sefer de Amori'yi yardıma çağırdı.

Şirkuh ise Mısır'daki taraftarlarıyla işbirliği yaparak İskenderiye'yi ve Orta Mısır'ın bir kısmını işgal etti. Orta Mısır'da el-Bâbeyn denilen yerde 6 Nisan 1168 tarihinde Şirkuh'un kuvvetleriyle Şaver ve Amori'nin kuvvetleri arasında yapılan meydan savaşı, Şirkuh'un zaferiyle neticelendi. Bunun üzerine müttefikler takviye kuvvetler almak için Kahire'ye çekildiler. Ardından İskenderiye'de bulunan Selahaddin'i üç ay süreyle muhasara ettiler. Selahaddin'in, amcasını yardıma çağırması üzerine iki taraf arasında antlaşma yapıldı. Şirkuh ve Amori ülkelerine döndüler, Şaver de yine Mısır'ın hâkimi olarak kaldı.

Bu sefer de Şirkuh'u kendisi için tehlikeli gören Şaver, Haçlılarla gizli bir antlaşma yapmış, onların Kahire'de bir çarşı kurmalarına ve şehirde bir garnizon bulundurmalarına razı olmuştur. Selahaddin ise el-Bâbeyn meydan muharebesinde ve İskenderiye'de gösterdiği başarılar dolayısıyla ilerisi için büyük ümitler vâdeden bir emir olduğunu göstermişti.

Şirkuh, ikinci Mısır seferinden döndükten sonra boş durmadı. Mısır'daki taraftarlarıyla gizli irtibatını sürdürdü. Bu arada Mısır'da Şaver'e karşı yeni bir ayaklanma oldu. Komplo başarısızlığa uğrayınca elebaşılar Kudüs-Haçlı krallığına kaçarak Amori'den bu duruma müdahale etmesini istediler. Bunun üzerine, Şaver ile Nureddin'in ara-

ları düzeldi. Bu yaklaşmadan da kuşkulanan Amori, baronlarının teşvikiyle Pisalılardan ve diğer hristiyan devletlerinden yardım alarak Ekim 1168'de Mısır'ın işgaline karar verdi. Hatta sefere çıkmadan önce baronlarına Mısır topraklarını taksim ettiği bile söylenir. Fakat Amori'nin tahminleri, yanlış hareketleri dolayısıyla ters netice verdi. Bilbis'i aldıktan sonra Kahire'yi kuşattı.

Bunun üzerine Şaver ile Fatımi halifesi el-Adid anlaşarak Nureddin ve Esedüddin Şirkuh'tan yardım istediler. Nureddin 17 Aralık 1168 tarihinde Şirkuh komutasında yedibin kişilik bir süvari birliğini Mısır'ın yardımına gönderdi. Bu ordunun beşbin kişisini Türkmenlerden toplanan askerlerle, Şirkuh'un özel birliği olan Esediler teşkil etmekteydi. İkibin kişisini ise Selahaddin, Aynüddevle el-Yaruki, Nâsıhüddin Humartegin, Kutbüddin Yınal b. Hassan, Şihabeddin el-Harimi gibi hassa emirleri ile, İzzeddin Cürdik, Şerefüddin Bozkuş, Garseddin Kılıç gibi Memluk emirlerinin birlikleri meydana getirmekteydi. Şirkuh'un emrindeki kuvvetler, 8 Ocak 1169 tarihinde Kahire'ye vardılar. Onun gelmekte olduğunu duyan Amori çoktan Mısır'ı terketmişti.

Şirkuh'un emrindeki Oğuzların gelişi Şaver'in otoritesini hiçe indirdi. Gerek Şirkuh, gerekse Mısırlılar tarafından sevilmeyen Şaver, 18 Ocak 1169 tarihinde idam edilip yerine Şirkuh tayin edildi. Böylece Mısır'da idare fiilen Oğuzların eline geçti. Şirkuh adına işleri yürüten ise yeğeni Selahaddin'di. Selahaddin'e Mısırlılardan Divanü'l-İnşâ başkanı Kâdı'l-Fâdıl, Divanü'n-Nazar başkanı Esir b. Bünan, Necmeddin b. Masal ile bir çok Sünni âlim ve daha başka görevliler yardım etti. Mısır'daki hâkimiyet Sünnilerin eline geçti. Fakat Şirkuh, vezir tayin edildikten sonra fazla yaşamadı. İki ay kadar sonra 23 Mart 1169 tarihinde öldü.

Şirkuh'un ölümünden sonra, Nureddin'in Mısır'daki askerleri, onun yerine kimin getirileceği konusunda önce ihtilafa düştüler. Fakih Ziyaeddin İsa ve Esedilerin başkanı Bahaeddin Karakuş'un siyasi manevraları sonunda, Selahaddin, ordunun başkomutanı tayin edildi. Ayrıca, Fatımi halifesi el-Adid'e, onu vezir tayin etmesi için baskı yaptılar. Böylece, Selahaddin, 26 Mart 1169 Salı günü Halife el-Adid tarafından amcasının yerine vezir tayin edildi. Selahaddin bir taraftan Nureddin'in ordu komutanı, diğer taraftan Fatımi veziri oluyordu. Gerçekte emir aldığı makam ise Nureddin'di ve Fatımi halifesine sadece şeklen bağlıydı(1).

(1) N. Elisseff, Nur ad-Din un Grand Prince Musulman de Syrie au Temps des Croisades (511-569/1118-1174), II, 571-633; Ehrenkreutz, Saladin, 35-54; Ramazan Şeşen, Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti, 34-36

Fatımî Hilâfeti'nin Ortadan Kaldırılması:

Selahaddin, çok kritik şartlar altında vezirlik makamına gelmişti. Mısır'da ellibinden fazla yerli ve Sudanlı (Zenci) asker, otuzbin civarında da Ermeni okçu birliği vardı. Ülkenin kaynakları bunların elindeydi. Bunlar Selahaddin'e ve yanındaki Oğuzlara karşı düşmanca duygular besliyorlardı. Hilâfet sarayının ülkede hâlâ büyük nüfuzu vardı. Muhalifler Mü'temenü'l-Hilâfe Cevher'in etrafında toplandılar. Haçlılarla gizli işbirliği içindeydiler. Selahaddin, etrafında örülen bu ihanet çemberini meydana çıkararak bir fırsatını bulup Mü'temenü'l-Hilâfe Cevher'i idam ettirdi. Onun idamı üzerine Mısır'daki Zenci ve Ermeni askerler, 21 Ağustos 1169 tarihinde isyan ettiler. Bunlarla Selahaddin'in birlikleri arasında iki gün boyunca Kahire sokaklarında şiddetli çarpışmalar oldu. Zenci ve Ermeni askerlerine büyük kayıplar verdirildi. Bundan sonra Mısır'da Selahaddin'e ve Oğuzlara karşı duracak askerî güç kalmadı. Selahaddin, Mü'temenü'l-Hilâfe Cevher'in yerine Fatımî sarayının muhafız komutanlığına Bahaeddin Karakuş'u tayin etti. Bundan sonra onun bilgisi dışında sarayda hiç bir şey cereyan etmez oldu. Makrizî'nin dediği gibi, «Fatımîler, Mısır'ı Cevher el-Kâid sayesinde ele geçirmişlerdi. Devletlerinin yıkılmasına da Cevher adlı bu komutan sebep oldu.»

Bunun ardından Haçlı ve Bizans kuvvetleri, Mısır'a hücum ederek Kasım-Aralık 1169 tarihinde Dimyat'ı kuşattılar. Selahaddin, herhangi bir isyan ihtimaline karşı Kahire'den ayrılmadı. Takiyyüddin ve Şihabüddin Mahmud el-Harimî gibi değerli komutanlarıyla Dimyat'a güçlü birlikler sevkederek müttefikleri yenilgiye uğrattı. Bu yenilgi aynı zamanda Bizans ile Haçlıların ittifakının sonu oldu. Haçlılar, bundan sonra Mısır üzerine yeni bir sefer yapmaya cesaret edemediler. Bizans ise Selahaddin ile iyi ilişkiler kurdu. Aslında Bizans ve Haçlıların Dimyat muhasarasıyla Sudanlılar ve Ermenilerin isyanı aynı zamanda planlanmıştı. İsyanın daha önce ortaya çıkarılması, Haçhları içeride umdukları destekten mahrum bırakmıştır.

Dimyat'ta kazanılan büyük zaferden sonra Selahaddin, Mısır'daki son muhaliflerini de etkisiz hâle getirdi. Bu arada Fatımî hilâfetini ve etkisini ortadan kaldırmak için Sünnî uygulamalara girişti. Bu arada ezanın Şiilerce okunduğu gibi okunmasını yasakladı. 1170 yılı sonlarında Fatımî kadılarını azlederek yerlerine Sünnî kadılar tayin etti. Camiü'l-Ezher'deki Fatımîlerin propaganda merkezini kapatarak Sünnî akideyi yaymak için medreseler açtı. Medreselerin açılması, Fatımîlerin İsmailiyye Mezhebi'ne karşı indirilen en büyük darbeydi.

Nihayet, şartların uygun hâle gelmesi ve Haziran 1171'de Nureddin'in Fatımî hilâfetinin kaldırılmasını emreden mektubunun gelmesi

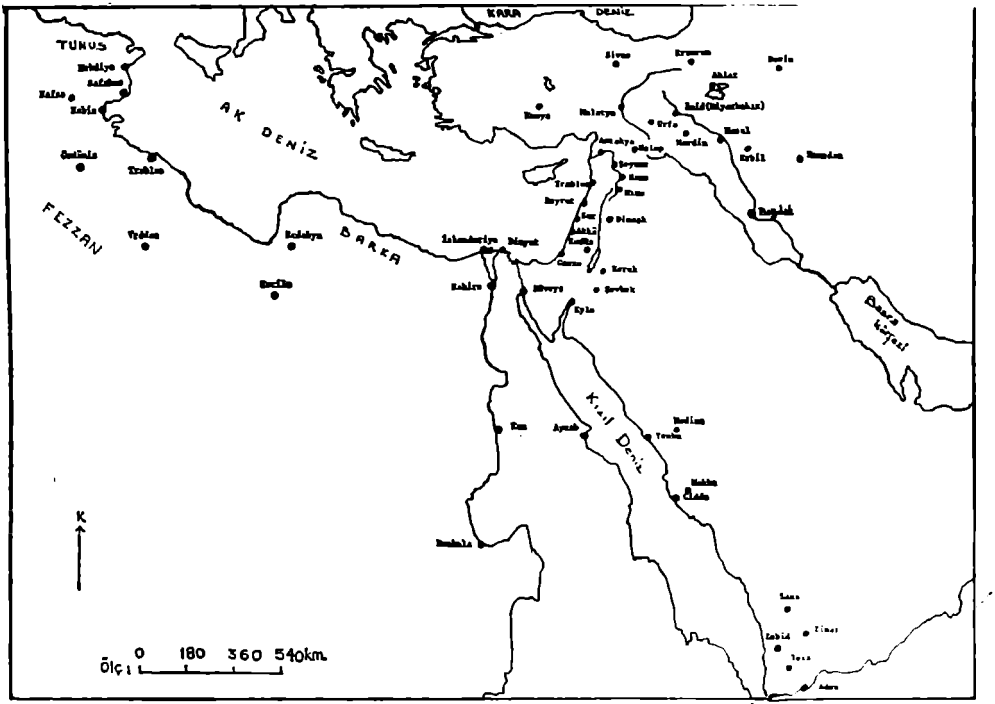

Eyyubiler Devletinin Hareket Sahasını Gösterir Harita.

üzerine Selahaddin ve arkadaşları Fatımî hilâfetini kaldırmaya karar verdiler. Ağustos 1171 sonlarında Halife el-Adid ağır bir hastalığa yakalandı. 10 Eylül 1171 Cuma günü Mısır'da Abbasiler adına hutbe okundu. 13 Eylül Pazartesi günü el-Adid öldü. Onun ölümüyle Fatımî Hilâfeti sona erdi. Hilâfet sarayına ve halifeye ait mallara el kondu. Fatımîlerden sağ olanlar sarayın bir bölümünde kontrol altına alındılar.

Sıkı tedbirler alındığı için, Fatımî hilâfetinin ortadan kaldırılması üzerine herhangi bir isyan teşebbüsünde bulunan olmadı. Fakat Yukarı Mısır'a kaçan Sudanlılar, 1172 yılında Nûbe kralının da yardımıyla Yukarı Mısır'da bir isyan çıkardılar. Bunun üzerine Selahaddin'in büyük kardeşi Turanşah, Nûbe seferine çıkmak mecburiyetinde kaldı. Fatımî Hilâfeti'nin ortadan kaldırılmasına karşı asıl büyük tepki, 1174 yılı Mart-Nisan aylarında meydana çıkarılan Umarat el-Yemenî ve arkadaşlarının komplosunda görülmektedir.

Selahaddin'in, Nureddin'e gönderdiği en son mektuptan anlaşıldığına göre; bu komplo, Mü'temenü'l-Hilâfe'nin komplosu kadar tehlikeliydi. Komplocular, saraydaki Fatımîler, Franklar (Haçlılar), Sicilya Normanları ve Haşhaşîlerle işbirliği içindeydiler. Selahaddin, bu komplonun elebaşılarını şiddetle cezalandırdı. Daha sonra, 1174 yılı yazında Sicilya donanmasının İskenderiye çıkarması sırasında Yukarı Mısır'da Asuvan valisi Kenzüddevle, Sudanlıların yardımıyla isyana kalkıştı. Bu isyan teşebbüsü Selahaddin tarafından hemen bastırıldı. Bundan sonra Mısır'da Fatımîler'in taraftarları teşkilatlı bir isyana teşebbüs edemediler(1).

(1) Ramazan Şeşen, **Salahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti**, 37-39; Ehrenkreutz, **Saladin**, 75-79

II — HÜKÜMDARLAR DEVRİ

1 — SELAHADDİN EYYUBİ DEVRİ

a) Selahaddin'in Seferleri :

1 — Filistin Seferleri, Yemen ve Libya'nın Zaptı :

Dimyat önünde Haçlı ve Bizans kuvvetlerinin yenilgiye uğratılmasından sonra taarruz sırası Selahaddin'e gelmişti. Mısır ile Şam arasındaki irtibatı, Haçlıların Eyle şehri ve bu şehrin kalesi kesmekteydi. Selahaddin bu şehri ve bir adada bulunan kalesini ele geçirmek için hazırlıklara girişip Mısır tersanesinde gemiler yaptırdı. Sefere çıkmadan Kudüs Krallığı'nın Dârum ve Gazze şehirleri üzerine bir yanıltma akını yaptı. Bu akından döndükten sonra Aralık 1170 ortalarında Eyle seferine çıktı. Hazırladığı gemilerle Eyle kalesini ve şehrini kuşattı. Ayın sonlarında şehri ve kaleyi ele geçirdi.

Bundan sonra Nureddin ile anlaşarak Ürdün'deki Araba Vadisinde bulunan Kerek-Şevbek Prinkepsliğine 23 Eylül-16 Kasım tarihleri arasında bir sefer yaptı. Bir rivayete göre Nureddin'den çekindiği, başka bir rivayete göre ise Amori'nin el-Ariş istikâmetinde Mısır'a yürümesi üzerine geri döndü. Selahaddin, 1173 baharında Kerek-Şevbek Prinkepsliği üzerine ikinci bir akın daha yaptı.

Bu sırada, Doğu Franklarıyla savaş hâlinin devam etmesine karşılık Mısır ile İtalyan şehir devletleri arasında iyi ticarî ilişkiler kuruldu. Bu devletler Selahaddin'den Mısır'da bazı ticarî haklar elde etmiş, bunlara karşılık ona Mısır'da az bulunan demir, kereste, zift gibi stratejik hammaddeleri temin etmeye söz vermişlerdi. İki taraf arasında bu konularda anlaşmalar yapıldı. Bu iyi ilişkiler III. Haçlı Seferi'ne kadar devam etti. Bizans ile olan ilişkiler de olumlu bir hava içinde gelişmeye devam etti. Nitekim Selahaddin Temmuz 1174 tarihinde İskenderiye'ye çıkarma yapan Sicilya donanmasının gelişine dair haberlerin bir kısmını Bizans vasıtasıyla almıştı. Selahaddin, 1174 yılında Şam'a hareket etmeden önce Mısır'a gelen Bizans elçileriyle yeni anlaşmalar yaptı.

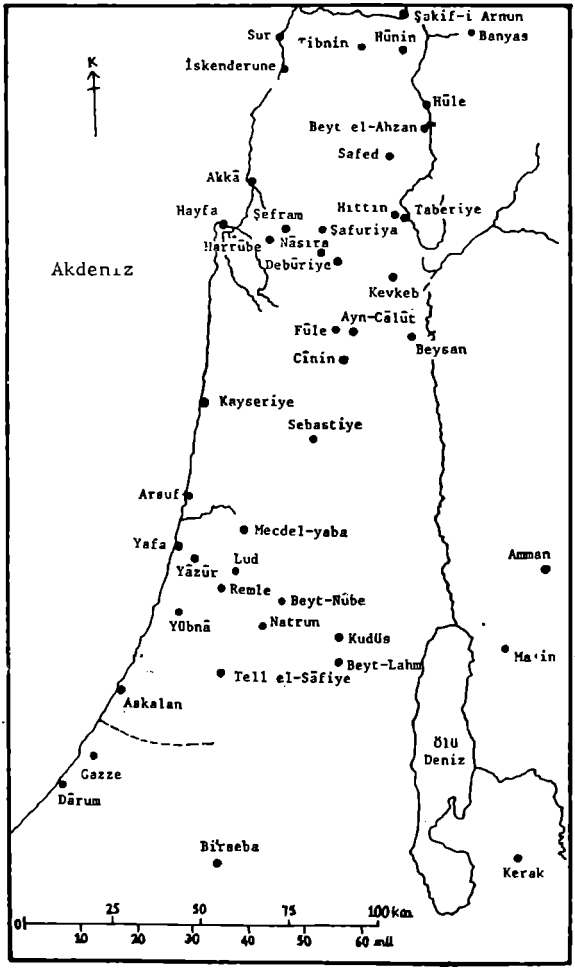
Şakif-i Arnun
Sur
Tibnin
Hūnin
Banyas
İskenderune
K
Hūle
Beyt el-Ahzan
Safed
Akkā
Hayfa
Şefram
Hıttın
Taberiye
Safuriya
Harrūbe
Nāsıra
Akdeniz
Debūriye
Kevkeb
Ayn-Cālūt
Fūle
Beysan
Cīnin
Kayseriye
Sebastiye
Arsuf
Mecdel-yaba
Yafa
Lud
Amman
Yāzūr
Remle
Beyt-Nūbe
Yūbnā
Natrun
Kudüs
Ma'in
Beyt-Lahm
Tell el-Sāfiye
Askalan
Ölü
Deniz
Gazze
Dārum
Birseba
Kerak
0
25
50
75
100 km
10
20
30
40
50
60 mil

Bu sırada Sicilya-Norman krallığı en parlak devrini yaşıyordu. Amori'nin Mısır seferlerine, Haçlı-Bizans kuvvetlerinin Dimyat muhasarasına Sicilya Normanları katılmamıştı. Haçlı- Bizans kuvvetlerinin Dimyat önündeki başarısızlığı üzerine Sicilya kralı II. Guillaume yeni bir kuvvet gösterisine kalkıştı. Uzun hazırlıklardan sonra donanmasını yeğeni Lecce Kontu Tankred komutasında doğuya gönderdi. Öyle anlaşılıyor ki, bu sefer de Umarat el-Yemeni ve arkadaşlarının komplosuyla irtibatlı olarak hazırlanmıştı. 26 Temmuz 1174 tarihinde İskenderiye'ye çıkarma yapan bu donanma, ağır bir mağlubiyete uğratıldı. Bundan sonra III. Haçlı Seferine kadar Sicilya donanması doğuda görülmedi.

Bu sırada Selahaddin ve arkadaşları, Mısır'daki kuvvetler için yeni hareket sahaları aradılar. Bu maksatla Selahaddin'in ağabeyi Turanşah, 1173 yılı başlarında Nûbe (Kuzey Sudan)'ye bir sefer yaptı. Ülkenin fakir ve oturmaya müsait olmadığını görünce Mısır'a geri döndü. Mısır için stratejik ve ticarî ehemmiyeti olan Yemen'e sefer yapmaya karar verdi. Zira Yemen, bu sırada karışıklıklar içindeydi. Yemen'deki Haricilerden Akdünnebi'ye ve Fatımî taraftarlarına karşı yardım isteyen mektuplar gelmekteydi. Bunun üzerine Turanşah, 1174 yılında Yemen seferine çıktı. Kısa bir zamanda bu önemli bölgeyi kontrol altına aldı. Turanşah'ın bu seferiyle Yemen'de Türk hâkimiyeti devri başlamış oluyordu.

Bundan başka bu devirde Takiyyüddin'in Memluklarından Şerefüddin Karakuş komutasında Kuzey Afrika'ya 1173 yılında bir sefer yapıldı. Kuzey Afrika'ya giden bu kuvvetler, Libya'nın büyük bir kısmını ele geçirdiler. Daha sonraki yıllarda Kuzey Afrika'ya yapılan seferler devam etti. Bu münasebetle Türkler, Kuzey Afrika ve Endülüs'te askeri rol oynamaya başladılar(1).

b) Selahaddin'in, Nureddin'in Yerini Alması ve Haçlılara Karşı İslâm Birliğini Yeniden Kurması:

Selahaddin, efendisi Nureddin adına Mısır'ı yönetip ülkeye yeni topraklar kazandırırken 15 Mayıs 1174 tarihinde Nureddin Dımaşk'ta öldü ve yerine onbir yaşındaki oğlu Melik es-Salih İsmail geçti. Bu çocuğun Atabeyliğini elde etmek için Nureddin'in Dımaşk ve Halep'teki emirleri birbirlerine düştüler. Musul'daki nâip Seyfeddin Gazi istiklâlini ilan edip el-Cezire bölgesini işgal etti. Dımaşk ve Halep'teki komutanlar arasındaki iktidar mücadelesini, Musul'dan Haleb'e gelen Gümüştegin ile vezir el-Adl b. el-Acemi kazandılar. Nureddin'in dev-

(1) N. Elisseef Nur ad-Din II, 645-685, Ehrenkreutz, Saladin, 79-81-83-109, Ramazan Şeşen, Salahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti, 39-42

letinin Şam'daki kısmı, Dımaşk, Halep ve Musul etrafında guruplara ayrıldı. Emirler, Haçlılarla mücadele edecek yerde birbirlerine düştüler. Halep'teki Gümüştegin ve arkadaşlarından korkan Dımaşk'taki emirler Şemseddin b. el-Mukaddem'in etrafında birleşerek Selahaddin'i Şam'a çağırdılar.

Selahaddin, Nureddin'in ölümünden sonra istiklâlini ilan etmemişti. Yine onun oğlu Melik es-Salih adına hutbe okutup para bastırıyordu. Haklı olarak onun Atabeyliğine herkesten daha layıktı. Şam'dan gelen dâvet üzerine Selahaddin, 13 Ekim 1174 tarihinde Mısır'dan Şam'a hareket etti. Fakat işi pek kolay olmadı. Nureddin devrinde Şam ve el-Cezire'de kurulmuş olan birliği yeniden meydana getirmek için on seneden fazla uğraşması gerekti. Halep-Musul-Haçlılar-Haşhaşiler arasındaki ortak çıkarlar bu gecikmenin en büyük sebebi oldu. Selahaddin bu ortak cephenin her biriyle ayrı ayrı uğraşmaya mecbur kaldı.

Selahaddin, Şam'a gelince Busra ve Dımaşk hemen onun hâkimiyetini kabul etti. Baalbek, Hıms ve Hama şehirlerini ele geçirmekte de fazla güçlükle karşılaşmadı. Bu arada Melik es-Salih ile anlaşmak istedi. Fakat onun etrafında toplanan muhalif gurup, ikisinin anlaşmasına karşı çıktı. Bunlar Selahaddin'in ateşli muhalifi Kutbuddin Yınal b. Hassan'ı Dımaşk'a göndererek Selahaddin'i tehdit ettiler. Halep'tekilerin anlaşma taraftarı olmadıklarını anlayan Selahaddin, 30 Aralık 1174 tarihinde şehri muhasara etti. Ancak, Haleplilerle işbirliği içinde olan Frankların (Haçlıların) Hıms üzerine yürümeleri sebebiyle muhasarayı kaldırmak zorunda kaldı. Bu arada Abbasî halifesi el-Müstezi'ye başvurarak Nureddin'in vârisi olması hasebiyle hükümdarlığının tanınmasını istedi. Selahaddin'in kendileri için tehlikeli olduğuna kanaat getiren Musullular ile Haleplîler birleşerek onu Şam'dan atmaya karar verdiler. İki taraf arasında 13 Nisan 1175 tarihinde meydana gelen Kurûn-ı Hama Savaşında Selahaddin, müttefikleri yenerek Haleb'i yeniden muhasara etti. Haleplîler bu sefer anlaşmaya yanaşarak Selahaddin'in Şam'da ele geçirdiği topraklardaki hâkimiyetini tanıdılar. O da Halep ve etrafının Melik es-Salih'te kalmasını ve Gümüştegin'in Atabeyliğini kabul etti. Bu anlaşmadan sonra, Abbasi halifesi tarafından Selahaddin'in Şam ve el-Cezire üzerindeki hukuki hâkimiyeti tanındı. Bununla ilgili taklid (temliknâme) 6 Mayıs 1175 tarihinde Hama'da bulunan Selahaddin'e geldi. Selahaddin, bundan sonra istiklâlini ilan etti, kendi adına hutbe okuttu ve para bastırmaya başladı.

Bununla beraber sultan ile Haleplîler arasındaki sulh, uzun sürmedi. Çok geçmeden Haleplîler, Musulluların teşvikiyle anlaşmayı

bozdular ve Seyfeddin Gazi komutasında büyük bir orduyla harekete geçtiler. 22 Nisan 1176 tarihinde Halebin güneyindeki Tellu's-Sultan'da meydana gelen çarpışmada müttefikler yine yenildiler. Bundan sonra sultan Haleb'in etrafındaki Buzâa, Menbic ve Azaz gibi müstahkem mevkileri alarak Halep ile Musul arasındaki irtibatı kesti. 25 Haziran 1176 tarihinde Haleb'i yeniden kuşattı.

Halepliler biraz mukavemet ettikten sonra anlaşmaya yanaştılar. Ağustos 1176'da iki taraf arasında, hâlihazırda ellerinde tuttukları yerlerin olduğu gibi kalması şartıyla anlaşma yapıldı. Kaynaklar, anlaşmanın şartları arasında Haçlılarla yapılan savaşlarda Haleplilerin sultan'ın emrine asker vermesine dair bir maddenin olduğunu söylerlerse de, bu madde hiçbir zaman yerine getirilmemiştir. Anlaşmanın en önemli yönü Musullular, Artuklu beylikleri ve Anadolu Selçuklularının da anlaşmayı geçerli saymaları, ayrıca yeniden anlaşmazlık çıkaracak tarafa karşı diğerlerinin elbirliği yapacaklarına dair söz vermeleriydi. Bu anlaşmayla Halep, Harim ve birkaç küçük kale dışındaki Şam toprakları, sultanın idaresinde kalıyordu. Bundan sonra, Seyfeddin Gazi ile Melik es-Salih'in ölümüne kadar iki taraf arasında bir anlaşmazlık çıkmadı.

c) **Selahaddin ve Haşhaşiler:**

Haşhaşiler, Umarat el-Yemeni ve arkadaşlarının komplosuna iştirak ettikten sonra Haleplilerle işbirliği yaparak birinci Halep muhasarası ve Azaz muhasarası sırasında, sultanın ordugâhına sızarak iki suikast teşebbüsünde bulundular. İkinci suikastta sultan ölümden kılpayı kurtuldu. Bu sebeple sultan, Haleplilerle son anlaşmayı yaptıktan sonra Haşhaşilerin reisi Reşidüddin Sinan'ın oturduğu Misyaf Kalesi'ni kuşattı. Onların ülkesini yakıp yıktı. Haşhaşiler, komşuları olan Hama hâkimi ve sultanın dayısı Şihabeddin Mahmud el-Harimi'nin aracılığı ve Frankların Dımaşk ve Baalbek topraklarına yaptıkları akınlar sayesinde sultanla bir anlaşmaya vardılar.

Bu anlaşma hakkında tarihçiler olağanüstü bazı sebepler naklederlerse de bunların ispatı güçtür. Öyle anlaşılıyor ki Haşhaşiler, bundan sonra sultanla dost geçinmeye ve herhangi bir suikast girişiminde bulunmamaya söz vermişlerdir. Gerçekten, bundan sonra sultan ile Haşhaşiler arasında bir anlaşmazlık meydana gelmemiş, hatta 1192 yılında Haçlılarla anlaşma yaparken sultan, Haşhaşilerin de kendi tarafından anlaşmaya dahil edilmesini şart koşmuştur.

2 — *Haleb'in Zaptı ve Musul'un Selahaddin'in Hâkimiyetini Tanıması:*

1176 yılındaki anlaşmadan sonra, bir müddet sultan ile Halep-Musul ittifakı arasındaki münasebetler iyi gitti. 29 Haziran 1180 tarihinde Musul hakimi Seyfeddin Gazi öldü, yerine kardeşi İzzeddin Mesud geçti. İzzeddin Mesud, sultandan ağabeyi zamanında olduğu gibi, el-Cezire üzerindeki hâkimiyetinin tanınmasını istedi.

Sultan; buraların halife tarafından kendisine verildiği hâlde, kayd-ı hayat şartiyle ağabeyine bırakıldığını, onun ölümünden sonra da kendi hâkimiyetine geçmesi gerektiğini söyledi. Ardından 6 Aralık 1181 tarihinde Halep hâkimi Melik es-Salih öldü. Ölürken ülkesinin idaresini Musul hâkimi İzzeddin Mesud'a bıraktı. Buranın idaresi de halife tarafından gönderilen taklit (tevliknâme) sultana bırakılmıştı. Gerçekte Melik es-Salih'ten sonra şehrin sultan'ın hâkimiyetine geçmesi gerekiyordu. Fakat bu sırada Selahaddin, Mısır'da olduğu için Haleb'e müdahale edemedi. İzzeddin Mesud gelip şehrin idaresine el-koydu. Bu olaylar iki taraf arasındaki anlaşmazlığı yeniden alevlendirdi ve Selahaddin ile Abbasi halifesi arasında çeşitli yazışmalara sebep oldu.

Şam'daki gelişmeler üzerine sultan, Haziran 1182 tarihinde Mısır'dan Şam'a hareket etti. Halep meselesini halletmeye kararlıydı. Bu arada İzzeddin Mesud, Haleb'i ağabeyi İmadüddin Zengi ile Sincar karşılığı değiştirmişti. Sultan, Şam'a geldiği sırada Haleb'in sahibi İmadüddin Zengi idi. Eskiden beri sultan ile Zengi arasındaki ilişkiler iyi olduğu için ikisi anlaşabilirdi. Ancak Selahaddin'e muhalif gurubun buna müsaade etmeyeceği sanılmasına rağmen sultan Şam'a gelince ummadığı müsait bir durumla karşılaştı. Musullulara bağlı olan Harran hâkimi Gökböri, Birecik hâkimi Şihabeddin Mahmud, Seruc hâkimi Mâlik ve Hısn-ı Keyfa hâkimi Nureddin Muhammed b. Kara Arslan onunla işbirliği yaparak onu Musul üzerine bir sefer yapmaya ikna ettiler.

Sultan, bunun üzerine Haleb'i arkasında bırakarak Musul'u muhasara etmeye karar verdi. Yolu üzerinde bulunan Urfa, Rakka, Nusaybin gibi önemli merkezleri aldıktan sonra 10 Kasım 1182 tarihinde Musul'u kuşattı. Musul bu sırada en müstahkem şehirlerden biriydi. Atabey İzzeddin Mesud ve nâibi Mücahidüddin Kaymaz gerekli müdafaa tedbirlerini almışlardı. Artuklulardan Mardin hâkimi İlgazi ve Ahlat hâkimi Sökmen, Bitlis ve Erzen hâkimleri de Musulluların müttefikleriydi. Musullular ayrıca Bağdat'a elçiler göndererek Abbasi halifesi Nâsır Lidinillah'tan, Azerbaycan Atabeyi Pehlivandan da yar-

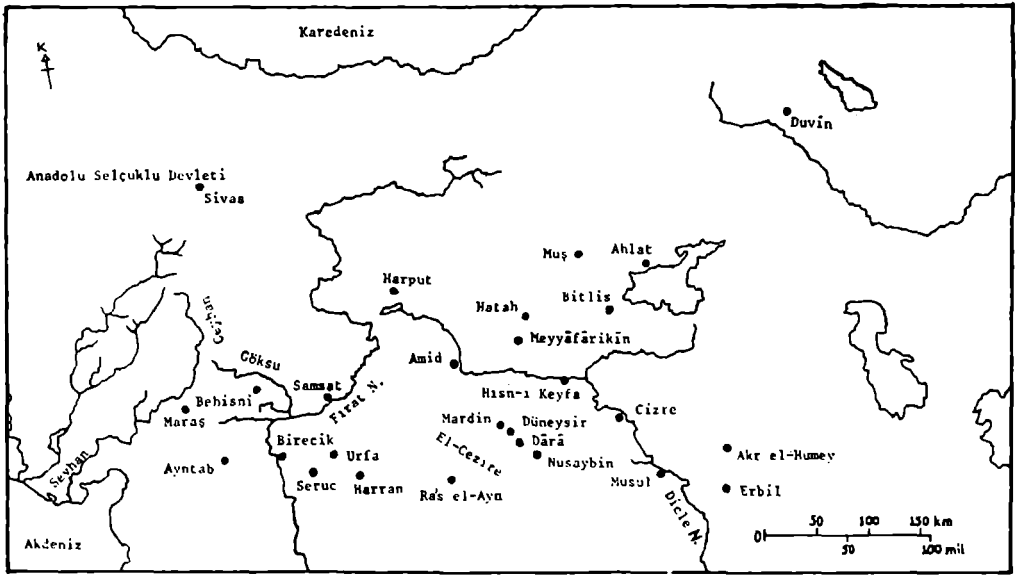

Doğu ve Güneydoğu Anadolu

dım ve siyasi destek istemişlerdi. Neticede, halifenin aracılığı ve Musul'un iyi tahkim edilmiş olması dolayısıyla sultan, muhasarayı kaldırdı ve Musul-Halep yolu üzerinde bulunan Sincar'ı kuşattı. 30 Aralık 1182 tarihinde bu önemli merkezi ele geçirerek el-Cezire üzerindeki hâkimiyetini sağlamlaştırdı. Bu sırada kötü hava şartları dolayısıyla Harran'da istirahate çekildi.

Selahaddin'in, el-Cezire ve Sincar'ı ele geçirmesini kendileri için tehlikeli gören Musul ve müttefikleri, onu el-Cezire'den atmak için birleştilerse de, sultanın, üzerlerine yürümesi sonucu dağıldılar. Sultan, el-Cezire'ye geldiği sırada Hısn-ı Keyfa hâkimi Nureddin Muhammed b. Kara Arslan ondan kendisi için Amid (Diyarbekir) şehrini zaptetmesini istemişti. Sultan, Mardin yakınındaki Harzun'da iken halife tarafından gönderilen Amid'in temliknâmesi geldi. Bunun üzerine, 13 Nisan 1183 tarihinde İnaloğullarının elinde olan Amid kuşatıldı ve 29 Nisan günü zaptedildi. Sultan, aralarında daha önce varılan anlaşmaya uygun olarak şehri Nureddin b. Kara Arslan'a verdi.

Selahaddin, bundan sonra en büyük hedeflerinden biri olan Halep üzerine yöneldi. 9 Mayıs'ta Tell-Halid'i, ardından da Ayıntab'ı aldıktan sonra 21 Mayıs 1183 tarihinde Haleb'i kuşattı. Bu sırada Haleb çok önemli şehirlerden biriydi. *Şehirlerin Anası* diye anılıyordu. Şehrin hâkimi İmadüddin Zengi ve ordu komutanı Toman el-Yaruki bir müddet mukavemet ettilerse de bunun çıkış yolu olmadığını görerek sultanla anlaşmaya karar verdiler. Sultan ile Toman arasında yapılan gizli müzakerelerden sonra İmadüddin Zengi'nin Halep'i teslimine karşılık Sincar, Habur, Nusaybin ile Seruc'u alması ve sultanın hâkimiyetini tanıması, ayrıca Franklara karşı yapılan savaşlarda sultanın emrine asker vermesi kararlaştırıldı. İyi niyetinden ve aracılığından dolayı Rakka da Toman'a verildi. 12 Haziran 1183 günü anlaşma kesin şeklini alınca Halep emirlerine açıklandı. Selahaddin'e düşman olan emirler bunu önce iyi karşılamadılar. Ancak yapacak bir şey kalmadığı için onunla anlaşmak zorunda kaldılar. 13 Haziran günü Halep şehri sultana kapılarını açtı. 21-22 Haziran günleri Halep ile Sincar'ın devir teslimleri tamamlandı. Halep'in zaptını Harim'in zaptı takip etti. Haleb'in zaptıyla Selahaddin, en büyük hedeflerinden birine ulaşmıştı. Böylece Musul'daki muhalefet gurubunun etkili olması ve Franklarla işbirliği yapma imkânı kalmamıştı. Bu arada Selahaddin için Kudüs'ün yolu da açılmıştı.

Öte taraftan 1183 yılı Ağustos ayında Musul Atabeyi Mesud'un nâibi Kaymaz'ı azl ve hapsetmesi ülkesindeki siyasi birliği sarstı. Erbil, Cizre, Şehrazur, Dakuka, Tekrit hâkimleri sultana elçiler göndererek hâkimiyetini tanıdıklarını bildirdiler. İzzeddin Mesud'a karşı

kendilerini himaye etmesini istediler. Sultan da onlarla anlaşma yaptı. Bundan endişeye kapılan İzzeddin Mesud, sultana bir elçi göndererek anlaşma yolları aradı. İyi bir diplomat olmayan elçisi Muhiddin'in katı tutumu dolayısıyla anlaşma imzalanamadı. Ardından, Musullularla Hemedan hâkimi Kızıl Arslan, Erbil Beyliğine hücum ettiler. Şehrin hâkimi Zeyneddin Yusuf onları başarıyla püskürttü ve ağabeyi Gökböri'den yardım istedi. Gökböri de sultanı Musul üzerine ikinci bir sefer yapmaya ikna etti.

Ayrıca sultan, Musullularla Pehlivan arasında meydana gelen yakınlaşmadan da tedirgindi. Bunun üzerine 4 Nisan 1185 tarihinde II. Doğu Seferi'ne çıktı. Haziran ayı başlarında Musul'u muhasaraya başladı. Musul'un doğusundaki teb'a bu sefer sultanın yanındaydı. Hava çok sıcak olduğu için çarpışmaya elverişli değildi. Sultan, Musul'u teslim olmaya mecbur etmek için Dicle Nehri'nin yatağını değiştirmeye karar verdi. Bu konuda gerekli keşifleri yaptırdı. Tam bu sırada Ahlat hâkimi Sökmen'in ölmesi ve Ahlat'taki taraftarlarının sultanı çağırması üzerine 21 Temmuz'dan sonra Musul muhasarası kaldırılıp Ahlat'a doğru hareket edildi.

Ancak sultan, Meyyafarikin Kalesi'ni ele geçirmeden ilerlemeyi doğru bulmadı. Bu müstahkem kale, onu bir ay uğraştırdı. Bu arada Ahlat'ta Sökmen'in Memluklarından Beytemür idareyi ele geçirdi. Bunun üzerine sultan ile Ahlat üzerinde gözü olan Pehlivan aralarında anlaşmaya vararak Beytemür'ün Ahlat üzerindeki hâkimiyetini kabul ettiler Selahaddin, Ahlat üzerindeki emellerine ulaşamamış, fakat Meyyafarikin'i ele geçirmekle Diyarbekir'deki hâkimiyetini sağlamlaştırmış ve hâkimiyetini Dicle'nin doğusuna kadar genişletmişti.

Selahaddin, Ahlat'ın statükosu üzerinde Pehlivan ile anlaştıktan sonra Ekim 1185'de tekrar Musul'a döndü. Musul yakınında el-Cezire'den yardım almaya elverişli olan Kefr-Zemmar'da karargâh kurdu. Musul topraklarında tasarrufa başladı. Bağdat'a ve Pehlivan'a gönderdikleri heyetler eliboş dönünce İzzeddin Mesud ile Mücahiddin Kaymaz, Atabey hanedanının ileri gelen kadınlarını gönderip Selahaddin'den anlaşma istediler. Sincar hâkimi İmadüddin Zengi'nin aracılığıyla yapılan anlaşmalardan sonra iki taraf arasında 3 Mart 1186 tarihinde Harran'da bir anlaşma imzalandı.

Bu anlaşma ile Musullular, Selçuklular adına hutbe okutmak ve para bastırmaktan vazgeçerek sultan adına hutbe okutup para bastıracaklardı. Büyük Zab'ın doğusunda eskiden kendilerine ait olan toprakları sultana bırakacaklar, buna karşılık sultan tarafından iki Zap Nehri arasındaki toprakların bir kısmı onlara verilecekti. Ayrıca bu

anlaşmayla Musullular, Franklara karşı yapılan seferlerde sultanın emrine asker vermeyi de taahhüt ediyorlardı. Böylece Trablusgarp'tan Hemedan'a kadar, İslâm toprakları sultanın hâkimiyeti altına giriyordu. Nureddin Mahmud b. Zengî'nin ölümüyle parçalanan İslâm birliği daha da kuvvetlenmiş olarak tamamlanıyordu(1).

Yemen ve Kuzey Afrika'da Yeni Gelişmeler:

Turanşah, 1176 yılı başlarında Yemen'de nâipler bırakarak Şam'a döndü; 1180 yılında İskenderiye'de ölümüne kadar Yemen'i Zebîd ve Aden'deki nâipleri vasıtasıyla yönetti. Ölümü üzerine Yemen'deki nâipleri ihtilafa düştüler. Bunun üzerine sultan, Yemen işlerinin tanzimiyle kardeşi Tuğtegin'i görevlendirdi. Tuğtegin, Şubat 1182'de Kutluğaba'yı Yemen'e gönderdi. Kutluğaba, kısa bir zamanda duruma hâkim olup Yemen'de düzeni sağladı. Fakat 1183 yılı başlarında Kutluğaba'nın ölümü üzerine Tuğtegin, Yemen'e gitti. Zebîd nâibi Hıttan'ı ve Aden nâibi İzzeddin ez-Zencarî'yi mağlup ederek Yemen'de idareyi ele aldı. Yemen'in idaresini yeni baştan düzenledi. 1196 yılındaki ölümüne kadar Yemen ve Hicaz'ı kontrolü altında tuttu. Bundan sonra Birinci Cihan Savaşı sonlarına kadar Yemen ve Hicaz, Türklerin idaresinde kaldı. Eyyubî hâkimiyeti neticesinde Hicaz'da Şafii Mezhebi hâkim oldu.

Diğer taraftan, Kuzey Afrika'ya sefer yapan Şerefeddin Karakuş 1175-1179 yıllarında yeni seferler düzenledi. Daha sonra Takiyyüddin'in Memluklarından İbrahim es-Silahdar ve Bozaba da Kuzey Afrika'ya giderek ona katıldılar. Bunlar Libya ile Tunus'un büyük bir bölümünü kontrolleri altına aldılar. Ayrıca Mayorka adasından gelen Mülessimilerle işbirliği yaparak Tunus'un tamammı ele geçirip Mehdiye'yi kuşattılar. Bunun üzerine 1187 yılı ortalarında Muvahhidiler hükümdarı Yakub b. Abdülmümin, ordusunun başında bunlara karşı harekete geçti.

Karakuş ve arkadaşları aynı yıl Kafsa yakınında yapılan bir savaşta Muvahhidileri yendiler. Bundan birkaç ay sonra Yakub ile yapılan Kabis Savaşı'nda ise Karakuş ve arkadaşları yenildi. Oğuzların kahramanlığına hayran olan Yakub, onları ordusuna aldı. Bunların başına Bozaba'yı komutan tayin ederek Endülüs'teki Frank cephesine gönderdi. Bundan sonra Oğuzlar, Muvahhidiler ordusunda bir unsur olarak ortaya çıktılar. Karakuş ise bir müddet sonra Yakub'un hizmetinden ayrılıp Trablusgarb'ı işgal etti. 1190 yılında Trablusgarb'ın

(1) Ramazan Şeşen, Salahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti, 42-52

batısında Mülessimilerin ... Yahya el-Mayorki ile Zübabilere karşı yaptığı savaşta mağlup olup Fezzan'daki Veddan vahasına çekildi. 1212 yılında burada Mülessimiler ve Zübabiler tarafından kuşatılarak öldürüldü. Karakuş ve ondan sonra Kuzey Afrika'ya giden Türkler, Osmanlılardan çok önce bu mıntıkada Türklerin tanınmasına yardımcı oldular, hatta zamanımıza kadar ulaşan hatıralar bıraktılar. Ayrıca III. Haçlı Seferi sırasındaki zor günlerde sultan, Muvahhidiler hükümdarına elçiler göndererek donanma yardımı istedi. Fakat Endülüs'te Franklarla savaş hâlinde bulunan Muvahhid hükümdarı Yakub bir yardımda bulunamadı(1).

d) Selahaddin'in Dış Münasebetleri:

1 — İslâm Devletleriyle Münasebetleri:

Selahaddin'in İslâm devletleriyle olan ilişkilerinin başında şüphesiz Abbasi halifesiyle olan ilişkileri gelir. Zira bu sırada İslâm dünyasının Muvahhidiler Devleti dışındaki topraklarının hukuki sahibi Abbasi halifesiydi. Diğer hükümdarlar onun adına hükmediyorlardı. Selahaddin de büyük makam olarak Abbasi halifesine bağlıydı; yaptığı önemli işlerden onu haberdar ediyordu. Sultan ile halife arasındaki münasebetler, bir iki olay dışında genellikle iyi geçti. Her iki taraf birbirlerine elçiler göndererek aralarındaki dostluğu devam ettirdiler.

Sultan ile Anadolu Selçukluları arasındaki ilişkiler de genellikle iyi geçti. Yalnız 1178 yılında sultan Baalbek meselesiyle ilgilenirken Anadolu Selçuklu kuvvetleri Baalbek hâkimi Şemseddin İbnü'l-Mukaddem'in elinde bulunan Araban'ı kuşatmışlardı. Sultan, yeğeni Takiyyüddin komutasında bir birlik göndererek bu muhasarayı kaldırttı. Ardından, Anadolu Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan ile damadı Hısn-ı Keyfa hâkimi Nureddin Muhammed b. Kara Arslan arasında çıkan bir ihtilaf dolayısıyla Haziran 1180'de Anadolu Selçuklularına bir sefer düzenlendi. Bu sefer sırasında Sultan ile Kılıç Arslan'ın elçisi İhtiyarüddin arasında yapılan müzakerelerde ihtilaf halledildi. Bundan sonra III. Haçlı Seferi sırasında Selahaddin ile Anadolu Selçukluları arasında iyi ilişkiler devam etti.

Bu sırada Anadolu Selçuklu Devleti kriz içinde olduğu için Kılıç Arslan ve oğulları Anadolu'dan geçen Haçlılara gerektiği gibi karşı koyamadılar. III. Haçlı Seferi'nin sonlarına doğru II. Kılıç Arslan'ın

(1) Ramazan Şeşen, **Salahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti**, 56-58; Ramazan Şeşen, «**Salahaddin Eyyubi Devrinde Libya'da Türkler ve Karakuş Meselesi**», Tarih Dergisi sayı 333, İstanbul, 1982, 169

oğlu ve Malatya hâkimi Kaysarşah Kudüs'e gelerek ağabeyi Kutbuddin'e karşı Selahaddin'den yardım istedi ve Melik el-Adil'in kızlarından biriyle evlendi. Selahaddin 1192 yılında kazaskeri Şemseddin b. el-Ferraş'ı Anadolu'ya göndererek Kılıç Arslan'ın oğulları arasında hakemlik yapmakla görevlendirdi. Bu arada Sultan ile Azerbaycan Atabeyleri arasındaki münasebetler, Pehlivan'ın ölümünden sonra da iyi bir şekilde devam etti(1).

2 — Bizans ve Ermenilerle Münasebetleri:

Yukarıda, Selahaddin'in Mısır'da Nureddin ve oğlunun nâibiyken Bizans ve İtalyan şehir devletleriyle ilişkilerine temas edildi. Bundan sonra Sultan'ın Bizans ile münasebetleri gelişerek devam etti. Manuel'den sonra imparatorluk tahtına geçen Andronikos, 1181 yılında Kahire'ye elçi gönderdi ve iki taraf arasında dostluk anlaşması yapıldı. 1185 yılında imparator olan İsakios da bir elçi heyeti göndererek Sultan'dan, Haçlılara karşı ortak bir tavır takınılmasını, ayrıca Kudüs'ü fethederse oradaki hristiyanların ve hristiyanlarca mukaddes sayılan yerlerin, Bizans'ın idaresine verilmesini istedi. Selahaddin, bu vesile ile Batı'da III. Haçlı Seferi için yapılan hazırlıkların bir kısmını da Bizans vasıtasıyla öğrendi. 1188 yılında iki taraf arasında yeni bir anlaşma yapılarak İstanbul'daki camide Sultan ve Abbasî halifesi adına hutbe okundu. Ayrıca iki taraf arasında Haçlılara karşı gizli bir ittifak vardı. Bu sebeple Bizanslılar, ülkelerinden geçen; Alman İmparatoru Frederich Barbarossa'nın komuta ettiği Haçlı ordusuna gereken engellemeleri yaptılar. Hatta, Bizans İmparatoru 1192 yılında Selahaddin'e bir elçi göndererek Kıbrıs üzerine ortak bir sefer yapmayı bile teklif etti.

Diğer taraftan Nureddin ile Ermeniler arasındaki ilişkiler çok iyiydi. Nureddin'in son zamanlarında Kilikya Ermeni kralı Mleh onun himayesine girmiş, Kilikya'dan Bizanslıları atmıştı. Onun ölümü üzerine, yerine geçen III. Rupen, Frank taraftarı bir siyaset takip etti. 1179 yılında hayvanlarını otlatmak için izin verdiği göçebe Türkmenlere baskın yaparak hayvanlarını ellerinden aldı ve bazı kişileri öldürdü. Bunun üzerine, Selahaddin, Ekim 1180 tarihinde Anadolu Selçuklularına yaptığı seferden dönerken Ermeni topraklarına girdi ve Ermenilere ait önemli bir kaleyi ele geçirdi. Sultan'ın ciddiyetini anlayan kral Rupen, Türkmen esirleri serbest bıraktı, mallarını iade etti. İki taraf arasında bir anlaşma imzalandı. Ancak 1191 yılında müslüman-

(1) Ramazan Şeşen, **Salahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti**, 46-47, 52-56, 58-59

lar, Bağras Kalesi'ni yıkınca III. Haçlı Seferi'nin verdiği cesaretle Ermeniler, bu kaleyi yeniden inşa edip müstahkem bir mevki hâline getirmişlerdir(1).

e) Selahaddin ve Haçlılar:

Nureddin'in ölümü üzerine Haçlılar, Şam'da harekete geçtiler. Kudüs kralı Amori Banyas'ı kuşattı. Dımaşk komutanı Şemseddin b. el-Mukaddem bir miktar para karşılığı Amori'yi kuşatmadan vazgeçirdi. Bu sırada Haçlılara karşı sefere çıkan Selahaddin, Sadr'a geldiği sırada anlaşma yapıldığını öğrendi ve Kahire'ye geri döndü. Ardından, Amori ölünce doğudaki Franklar hâkimiyet kavgasına düştüler. Selahaddin de Nureddin'in ölümünden sonra çıkan gailelerle uğraşmak zorunda kaldı.

Haçlılar, birinci ve ikinci Halep muhasaraları sırasında da Hama üzerine caydırma akınlarında bulunmuşlardı. 1176 yılı başlarında Turanşah, Yemen'den dönünce Selahaddin onu, Dımaşk kuvvetleri komutanlığına getirdi. Daha önce Baalbek'e Şemseddin b. el-Mukaddem'i, Hama'ya Şihabeddin Mahmud el-Harimi'yi, Hıms'a da Nâsıruddin Muhammed b. Şirkuh'u tayin etmişti. Selahaddin, Misyaf Kalesi'ni kuşatırken Haçlılar Kudüs kralı IV. Baudouin komutasında Sayda istikâmetinden, Trablus kontu III. Raymond komutasında Cübeyl istikâmetinden harekete geçtiler. Baalbek hâkimi Şemseddin b. el-Mukaddem, bunlardan bir gurubu el-Bikâ'da bozguna uğrattı. Kral Baudouin ile Raymond komutasındaki ana kuvvetler birleşerek Dımaşk üzerine yürüdüler. Turanşah komutasındaki Dımaşk kuvvetleriyle Haçlı kuvvetleri arasında Aynu'l-Cerr denilen yerde meydana gelen çarpışmada Turanşah yenildi. Selahaddin'in yaklaşması üzerine Haçlılar geri döndüler.

aa) Remle Yenilgisi:

Nureddin'in ölümünden sonra Selahaddin tarafından Kudüs Haçlı krallığına karşı girişilen ilk büyük sefer, 14 Kasım - 9 Aralık 1177 tarihleri arasında yapılan Gazze ve Askalan seferi oldu. Bu seferin asıl sebebi, Nisan 1177'de Mısır'da bulunan Selahaddin'in yanına gelen Mardin ve Hısn-ı Keyfa elçilerinin Haçlılar tarafından esir edilmesiydi. Selahaddin, bu sefer esnasında ağırlıklarını el-Ariş'te bırakarak Filistin içlerine girdi ve Kral IV. Baudouin'i Askalan'da kuşattı. Ülkenin müdafaasız olduğunu görerek Filistin içlerine ilerledi. Bu arada askerler disiplini bırakarak yağmaya başladılar. Selahaddin ise bir

(1) Ramazan Şeşen, Salahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti, 59-62

kısım askeriyle Remle'ye doğru ilerledi. Remle yakınında Tellu's-Safiye denilen yere vardıklarında IV. Baudouin ve Renaud de Chatillon komutasındaki Haçlı kuvvetlerinin ânî baskınına uğradı. Askerlerinin düzensizliği dolayısıyla, düşman süvarilerinin şiddetli hücumu karşısında zayıf düştüler. Takiyyüddin'in ve kendi birliğinin kahramanca müdafaası karşısında düşman kesin bir zafer kazanamadı. Selahaddin ise kademe kademe geri çekildi. Fakat Mısır Filistin arasındaki Sina Çölü dolayısıyla bu çekilme bir bozguna dönüştü. Askerlerden bir çoğu yollarını kaybettiler. Hayvanların bir kısmı susuzluktan öldü. Yerli Bedeviler, kaçanlardan bir kısmını parayla Franklara sattılar. Bozgun haberini duyan ve el-Arîş'te bulunan vezir Kâdı'l-Fâdıl, kılavuzlar göndererek dağılan ve yollarını kaybeden askerlerin toplanmasını sağladı(1).

Bununla beraber Selahaddin, bu bozgunun etkilerini çabucak ortadan kaldırdı. Yeniden kuvvet toplayarak iki ay sonra yeni gelişmelere sahne olan Şam'a hareket etti. Zira Remle ve Askalan seferi sırasında Şam'da Haçlılar hareket hâlindeydiler. Sultanın, Dımaşk'taki nâibi Turanşah, zevk ve eğlenceyle meşguldü. Arada sulh olmasına rağmen, Haçlılar doğuya gelen Flandre kontu Philippe D'Alsace'in komutasında Hama üzerine yürümüşler ve 14 Kasım 1177 tarihinde Hama'yı kuşatmışlardı.

Bu sırada şehrin hâkimi Şihabeddin el-Harimî ve oğlu Tüküş ağır hastaydılar. Yakında bulunan Seyfeddin Ali b. el-Maştub şehre girerek müdafilerin başına geçti. İki taraf arasında dört gün süren şiddetli çarpışmalardan sonra Haçlılar mağlup olarak çekilip gittiler. Hama önünde başarısızlığa uğrayan Franklar, bu sefer Aralık ayı başlarında Haleb'e bağlı Harim'i kuşattılar. Üç aydan fazla devam eden bu muhasaradan da bir netice alamadılar. Selahaddin'in Mısır'dan Şam'a gelmesi üzerine muhasarayı kaldırarak geri döndüler.

Selahaddin, Şam'a gelince yeni problemlerle karşılaştı. Büyük kardeşini Dımaşk kuvvetleri komutanlığından alarak onun yerine yeğeni Ferruhşah'ı tayin etti. Turanşah'ı Baalbek'e tayin etmek istediyse de, şehrin hâkimi Şemseddin b. el-Mukaddem buna razı olmadı. Selahaddin, onu kalede bir yıla yakın muhasara ettikten sonra Bârun ve bazı yerler karşılığı şehri teslim aldı. Yerine de Turanşah'ı tayin etti. Turanşah, bir iki ay sonra İskenderiye'ye tayin edilince Selahaddin, Baalbek'i Ferruhşah'ın idaresine verdi. Daha önce Hıms'a Nâsırüddin Mu-

(1) R. Grousset, **Histoire des Croisades**, II, 627 633, 650-664, Ehrenkreutz, **Saladin**, 141-142, 152, 158-159; Ramazan Şeşen, **Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti**, 62-66

hammed b. Şirkuh'u, Şihabeddin el-Harimi'nin ölümü üzerine Hama'ya da Takıyyüddin'i tayin ederek Haçlı tehlikesine karşı bu bölgeleri kontrol altına almıştı. Ayrıca bu emirlerin tayiniyle Eyyubilerin Hama, Hıms ve Baalbek kolları da teşekkül etmiş oluyordu(1).

bb) Merc-i Uyûn Zaferi ve Beytü'l-Ahzân Kalesi'nin Fethi:

Selahaddin, Baalbek meselesiyle uğraşırken Franklar Ölüdeniz'in güneyinde Dımaşk yoluna hâkim bir noktada Beytü'l-Ahzân kalesinin inşasıyla uğraştılar. Sultan, bu kalenin yapımına engel olmak için diplomatik teşebbüslerde bulundu. Hatta Franklara tazminat vermeyi bile teklif etmesine rağmen kalenin yapımına engel olamadı.

Kalenin bittiği sırada Selahaddin Baalbek meselesini halletmiş bulunuyordu. Bu sırada kral IV. Baudouin ve Onfrol de Toron komutasında yağma akınına çıkan bir Frank birliği, Dımaşk kuvvetleri komutanı Ferruhşah tarafından 10 Nisan 1179 tarihinde ağır bir yenilgiye uğratıldı. Kral canını zor kurtardı. Onfrol de Toron, aldığı yaralardan bir kaç gün sonra öldü. Bu başarıdan sonra Selahaddin, Mısır'dan takviye alarak Beytü'l-Ahzân Kalesi üzerine bir keşif akınında bulundu. 17 Mayıs 1179 tarihinde Banyas yakınında ordugah kurdu. Kuraklık ve kıtlık dolayısıyla Türkmen ve Bedevi kabileleri yiyecek bulmak için her türlü çareye başvuruyorlardı. Selahaddin bunları yanına çağırarak askerlerin himayesinde Frank topraklarını yağmalamaya gönderdi. Bu birlikler Sayda ve Akka'ya kadar akınlar yaparak düşman arazisini tahrip ettiler ve ekinlerini topladılar. Bu yağma akınlarından birinden dönerken Ferruhşah komutasındaki Dımaşk askerleri, 9 Haziran 1179 Pazar günü Merc-i Uyûn'da düşmanın âni hücumuna uğradılar. Ancak Selahaddin'in yardıma gelmesi üzerine Franklar ağır bir yenilgiye uğratıldılar. Bir çok Haçlı reisi öldürüldü veya esir alındı.

Selahaddin, bu zaferden sonra Beytü'l-Ahzân Kalesinin muhasarası için hazırlıklara girişti. Türkmenlerden yeni yardımcı birlikler aldı. 24 Ağustos 1179 Cumartesi günü hücum ederek kaleyi fethetti. Kalede bulunan düşman askerlerinden yediyüzünü esir aldı. İnşaat işlerinde çalıştırılan yüzden fazla müslüman esiri de kurtardı. Çok miktarda silah ve malzeme ele geçirdi. Kaleyi tamamiyle yıktırdı. Artık Franklar insiyatifi kaybetmişlerdi. Birbiri ardına yedikleri bu dar-

(1) Ramazan Şeşen, Salahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti, 66

belerden sonra elçi göndererek sulh istediler. Merc-i Uyûn'da esir edilen şövalyelerini fidye ödeyerek kurtardılar(1).

Bundan sonra 1182 yazına kadar Müslümanlarla Haçlılar arasında büyük çapta askeri bir olay meydana gelmedi. Selahaddin, bu yılın Haziran ayında Mısır'dan Dımaşk'a döndükten sonra Taberiyye ve Beysan seferine çıktı. Haçlılarla Müslümanlar arasında Kevkeb Kalesi yakınında şiddetli bir çarpışma oldu. Zayıf düşen Haçlılar, Kevkeb kalesine sığındılar. Selahaddin, bu seferden döndükten sonra Beyrut üzerine yürüdü. Daha önce donanma ile Beyrut üzerine ortaklaşa bir sefer yapmayı kararlaştırmıştı. Mısır donanmasının Beyrut önlerine geldiğini duyunca ağırlıklarını Baalbek yakınında bırakarak Beyrut'u karadan kuşattı. Donanma ile desteklenen Beyrut kuşatması dört gün sürdü. Frankların yardıma gelmeleri üzerine muhasarayı kaldırarak Birinci Doğu seferine çıktı.

Bu arada Selahaddin, Musul ve Halep meseleleriyle uğraşırken Haçlılar, Şam'da hareketlerini artırmışlardı. Öte yandan Kerek-Şevbek Prinkepsi Renaud de Chatillon, gemiler yaptırarak Eyle Kalesi'ni muhasara etmiş, gemilerin bir kısmını 1182 yılında Kızıldeniz'de sefere göndererek Hicaz sahillerinde ve Kızıldeniz üzerindeki limanlarda deniz ticaretini tehdit etmişti. Sultan'ın Mısır'daki nâibi ve kardeşi Melik el-Âdil bunu öğrenince Mısır tersanesinde gemiler yaptırarak bunları ünlü amiral Hüsameddin Lü'lü el-Hâcib komutasında Kızıldeniz'deki Haçlı gemilerini takibe gönderdi. Hüsameddin Lü'lü komutasındaki bu gemiler kısa zamanda Kızıldeniz'deki Haçlı gemilerini yakalayıp Renaud de Chatillon'un bu teşebbüsünün izlerini Şubat 1183 tarihinde sildiler.

Selahaddin, el-Cezire ve Haleb'i alıp 1183 yılı yazında Dımaşk'a döndükten sonra, Ekim ayı başında Beysan seferine çıktı. Ayn-ı Câlut denilen yerde Haçlı ordusunu kuşattı, fakat düşman müdafaa durumunda kalarak bir meydan savaşına yanaşmadı. Sultanın askerleri Kudüs krallığı topraklarına akınlar yaptılar. Sultan bu seferden döndükten sonra Kasım ayında Kerek seferine çıktı ve bu müstahkem kaleyi muhasara etti. Kalenin sahibi Renaud de Chatillon, Haçlı ordusunu yardıma çağırdı. Sultan muhasarayı bırakarak Haçlı ordusunun üzerine yürüdü ise de Franklar yine bir meydan savaşını göze alamadılar. Sultan Temmuz-Ağustos 1184 tarihlerinde Kerek'i yeniden kuşattı. Şehri ele geçirip kaleyi iyice tazyike başladı. Kale düşmek üzereyken Frank ordusu yine yardıma geldi. Fakat, Franklar bu sefer de

(1) Grousset, II, 664-678, Ehrenkreutz, Saladin, 161-163; Ramazan Şeşen, Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti, 66-68

bir meydan savaşına yanaşmadılar. Müslüman askerleri Nablus, Sebastiye, Cinin şehirlerini tahrip ettikten sonra geri döndüler(1).

cc) Hittin Zaferi ve Kudüs'ün Zaptı:

Selahaddin 1185 yılında ikinci Doğu seferine çıkıp Musul meselesini halletti, doğudaki pürüzleri giderdi. 1186 yılında ağır bir hastalığa yakalandı. Ardından ülkesinde yeni idarî düzenlemelerle meşgul oldu. Takiyyüddin'in Atabeyliğinde Mısır'da nâibi olan oğlu Melik el-Efdal'ı, Dımaşk'a aldı ve veliaht yaptı. Takiyyüddin, yeniden Hama Beyliğinin başına döndü. Mısır nâibiyken Haleb'e talib olan kardeşi Melik el-Âdil'e Halep Beyliğini vermişti. Bu sefer onu Halep'ten alarak Mısır'a nâip tayin ettiği ikinci oğlu Melik el-Aziz'in Atabeyi yaptı ve onunla Mısır'a gönderdi. Haleb'i ise üçüncü oğlu Melik ez-Zâhir'e verdi.

Diğer taraftan 4 Nisan 1185 tarihinde Kudüs kralı IV. Baudouin ölünce yerine 6 yaşındaki V. Baudouin geçti. Bu çocuk adına ülkeyi Trablus kontu III. Raymond idare etmeye başladı. Fakat ülkede muhalifler yeni kralın anasını Guy de Lusignan ile evlenmeye ikna edip Renaud de Chatillon'un desteğiyle 1186 yılı yazında Guy de Lusignan'ı kral ilan ettiler. Bundan memnun kalmayan III. Raymond, Selahaddin ile anlaşma yaptı. Sultan onun krallığı elde etmesine yardımda bulunmayı vadetti. 1186 yılında Selahaddin'in askerleri III. Raymond'a bağlı olan Taberiyye kontluğu topraklarından Kudüs krallığına akınlarda bulundular.

Bu sırada Guy de Lusignan'ın kral seçilmesinde önemli rolü olan Kerek-Şevbek Prinkepsi Renaud de Chatillon, Mısır'dan Şam'a gelmekte ve anlaşmalar gereği ülkesinden geçmekte olan bir müslüman kervanını vurdu, muhafızlarını esir aldı. Sultan bunun anlaşmaya aykırı olduğunu, kervanın ve alınan esirlerin serbest bırakılmasını hem Renaud'dan hem de kral Guy'den istedi. İsteğine kulak asılmayınca Kerek üzerine yeni bir sefer yapmaya karar verdi ve askerlerini cihada çağırdı.

Diyarbekir, el-Cezire, Musul ve diğer yerlerdeki tâbi hükümdarlar Selahaddin'in çağrısına cevap vererek ya bizzat kendileri veya komutanlarının emrinde cihad için asker gönderdiler. Selahaddin, 1187 Martında ordugâhını Dımaşk'ın güneyindeki *Ra'su'l-Mâ* denilen yerde kurdu. Burada gelecek askerleri karşılaması için oğlu Melik el-Efdal'ı

(1) Grousset, Histoire des Croisades, II, 701-706, 716-719, 723-730 vd. Ehrenkreutz, Saladin, 173, 184; Ramazan Şeşen, Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti, 68, 72

Eski Kudüs surlarının kapılarından biri.

bıraktıktan sonra, hassa birliğinin başında Busra'ya dönmüştü. Frankların, hacıların yolunu kesmelerini önlemek için, hacılar dönünceye kadar orada kaldı. Oradan Kerek üzerine yürüyerek Renaud'a bağlı toprakları yağmaladı. Renaud ise Kerek'te sığındığı yerden çıkamadı. Burada Mısır'dan gelen birlikle birleşti. Bu arada çevreden gelen askerler Ra'su'l-Mâ ordugâhında toplanmışlardı. Melik el-Efdal, Taberiyye kontu Raymond'dan izin alarak bunlardan bir kısmını Gökbörî komutasında 10 Mayıs 1187 günü bir yağma akınına gönderdi. Bunlar Safuriye yanında bir Haçlı birliğinin hücumuna uğradılar. Yapılan şiddetli savaşta Franklar ağır bir yenilgiye uğradılar.

Selahaddin, bu zaferi duyunca Kerek'ten geri döndü. Aştarâ denilen yerde ordugâh kurdu. Gerekli hazırlıklardan sonra bir miktar piyade ve bazı gönüllüler dışında onikibin süvari ile Taberiyye istikâmetinde ilerledi. Kardeşi Melik el-Âdil'e mektup yazarak Mısır askerlerinin başında düşman ülkesine girmesini emretti.

Bu arada Haçlılar, aralarındaki anlaşmazlıkları halledip Dârum'dan Antakya'ya kadar toplayabildikleri en büyük kuvveti toplayıp Safer ayı sonunda Akka'nın doğusundaki Safuriye Çayın'nda ordugâh kurmuşlardı. Franklar ikibin kadar şövalye, yirmibin civarında da piyade çıkarmışlardı. Selahaddin, Ukhuvâne denilen yerde bir harp meclisi toplayıp ne yapılması gerektiğini emirleriyle istişare etti.

Müzakerelerden sonra düşmanla meydan muharebesi yapılmasına karar verildi. Selahaddin ordusunun ağırlıklarını burada bırakıp 1 Temmuz 1187 günü Taberiyye'nin batısındaki Lubya Ovası'na doğru hareket etti. Burası bir meydan muharebesine elverişliydi. Öncü birlikler düşman üzerine ok atarak onu tahrik etmeye çalıştılarsa da düşman yerinden ayrılmadı. Bunun üzerine Selahaddin, orduyu harp nizamında bırakarak yanma bazı birlikleri alıp Taberiyye'yi kuşattı. Biraz sonra şehri ele geçirdi ve kaleyi kuşattı. Kalede bulunan Kont Raymond'un karısı Ehive, Haçlı ordusundan yardım istedi. 2 Temmuz günü Haçlı ordusu Taberiyye istikâmetinde harekete geçti. Sultan bunu duyunca yıllardan beri beklediği fırsatın doğduğunu gördü. Allah'a hamdedip ordusunun başına döndü.

Haçlı tarihçilerine göre, Frankların harekete geçmesinde Renaud de Chatillon ile Guy de Lusignan önayak olmuşlardı. Franklar; ortada süvarileri, etraflarında onları koruyan piyadeleri olduğu hâlde birbirlerine kenetlenmiş olarak yürüyorlardı. Bu onların daha önce defalarca deneyip başarıya ulaştıkları bir taktikti. Fakat bu taktik, bu defa aynı sonucu vermedi. Sultan ordusuyla onların karşısına çıktı. Haçlılar yürüyüşlerinden biraz sonra bir suyu ele geçirdiler ve oradan Taberiyye'ye doğru ilerlemeye başladılar.

Sultan, Takiyyüddin ile Gökböri komutasındaki birlikleri sevkedip, düşmanın ele geçirdiği suyu kontrol altına aldı. O gün çok şiddetli çarpışmalar oldu. Düşman her tarafından çevrilmiş, ne ileri ne geri gidebiliyordu. Her iki taraf geceyi harp nizamında geçirdi. Sultan, düşmanın kapana kıstırıldığını bildiği için o geceyi ertesi günkü çarpışmalar için hazırlıkla geçirdi. Düşman susuz ve çaresizdi.

Ertesi sabah, 3 Temmuz 1187 Cumartesi günü düşman tekrar yürüyüşüne devam etmek istediyse de ok yağmuruna tutularak ilerlemesi önlendi. Sultan, askerlerini düşman üzerine hücum etmeye teşvik ediyordu. İlk hamleyi yapan Memluklardan Menkübars adlı kahraman oldu. Bu kahraman arkadaşları tarafından yalnız bırakıldığı için şehit düştü. Onun şehadeti askeri heyecana getirdi. Düşmana karşı saldırıya geçtiler. Haçlılar kurtuluş için yaptıkları her hamlede ağır kayıplar verdiler. Düşmanın safları parçalandı. Kaçmak isteyen bir gurup imha edildi.

Bu arada Trablus kontu Raymond komutasındaki süvari birliği, muharebenin kaybedildiğini görünce Takiyyüddin'in safları arasından kaçıp Sayda'ya gittiler. Bazı küçük guruplar da kaçıp etraftaki kalelere sığındılar. En sonunda kral Guy'un etrafında yüzelli kadar şövalye Hıttîn tepesine çekilerek orada tutunmaya çalıştılar. Kralın kırmızı çadırı etrafında toplandılar. Nihayet, kısa bir çarpışmadan sonra bir kısmı öldürüldü, bir kısmı da esir edildi. *Gerçek Haç* müslümanların eline geçti. Esir edilenler arasında kral Guy ve Renaud de Chatillon da vardı.

Haçlılar, Doğuya geldiklerinden beri böyle ağır bir yenilgiye uğramamışlardı. Öyle ki, «*Öldürülenlere bakan, kimse esir olmamış; esir edilenlere bakan da kimse öldürülmemiş sanırdı.*» Sultan, Renaud de Chatillon ile Templier ve Hospitalier şövalyeleri dışında bütün esirlere iyi davrandı. Anlaşmaları sık sık bozduğu için Renaud'u kendi eliyle öldürdü. Diğer önemli esirleri Dımaşk Kalesi'ne gönderdi. Diğer esirler ise askerler arasında paylaşıldı.

Hıttîn Savaşında, Kudüs Haçlı krallığı kuvvetlerinin büyük kısmı imha edilmiş ve krallığın ileri gelenleri esir alınmışlardı. Sultan, bundan istifade ile 4 Temmuz 1187 günü Taberiyye'yi, 9 Temmuz günü de ülkenin en büyük limanı ve ticaret merkezi Akka'yı ele geçirdi. Bunları Nâsıra, Nablus, Hayfa, Cinîn ve Arsuf şehirlerinin ele geçirilmeleri takip etti. Kısa bir kuşatmadan sonra 26 Temmuz'da Tıbnîn, 29 Temmuz'da Sayda, 25 Ağustos'ta Cübeyl ve Beyrut fethedildi.

Bundan sonra Selahaddin, güneye yöneldi. Yafa ve Mecdelyaba'yı almış olan kardeşi Melik el-Âdil ile birleşerek çok müstahkem kaleler-

den Askalan'ı kuşattı. On günden fazla süren muhasara ve şiddetli çarpışmalardan sonra 4 Eylül 1187 tarihinde Askalan'ı zaptetti. Bunu Gazze, Dârum ve Ludd gibi önemli kalelerin ele geçirilmesi izledi. Nihayet, donanmayla deniz tarafını emniyete aldıktan sonra 20 Eylül 1187 Pazar günü, Balian d'İbein tarafından müdafaa edilen Kudüs'ü kuşattı. İki taraf arasında çok şiddetli çarpışmalar oldu. Selahaddin şehri 1099 yılında Haçlıların ele geçirdiği şekilde kılıçla zaptetmek istiyordu.

Fakat Haçlılar, sultanı; şartlarını kabul etmezse, şehirdeki müslüman esirleri öldürmek ve mukaddes yerleri tahrip etmekle tehdit ettiler. Bunun üzerine Selahaddin, onların şartlarını kabul etti. 2 Ekim 1187 (27 Recep 583) Cuma günü Mirac Kandili'nde Kudüs kılıç hükmünde emanla teslim oldu. Şehirdeki Franklar ya fidye ödeyerek kurtuldular, ya da esir edildiler. Sultan, şehirde bulunan Haçlılara ve bilhassa kadınlara, çocuklara ve hristiyan din adamlarına her türlü kolaylığı gösterdi. Birçoklarını fidye almadan gidecekleri yere gönderdi. Bu konuda Haçlı tarihçileri, Sultam çok takdir ederler ve övgülerde bulunurlar(1).

Sultan, Kudüs'teki mukaddes yerleri ve şehrin idaresini düzenledikten sonra 30 Ekim'de Sur şehrine doğru hareket etti. 12 Kasım'da Sur önüne vardı. Sur şehri bir yarımadada bulunuyordu. Konumu bakımından müdafaaya çok elverişliydi. Çok müstahkem surları vardı. Üstelik zaptedilen şehirlerdeki Frankların çoğu Sur'a gitmişlerdi. Markis Konrad de Montferrant, İstanbul'dan Filistin'e gelerek müdafilerin başına geçmiş ve gerekli tedbirleri almıştı. Askalan ve Kudüs şiddetli mukavemet gösterdiklerine göre, bu şehrin ele geçirilmesi imkansız gibiydi. Sultan, önce karadan şehri ele geçirmeye çalıştı. Denizdeki düşman gemilerinin bunu zorlaştırması üzerine Akka'dan on gemilik bir filo çağırdı. Bu filo, bir gece düşman gemilerinin baskınına uğrayıp perişan oldu. İşin sarpa sardığını görünce uzun zamandır seferî hâlde bulunan askerler, kışın bastırması dolayısıyla yakınmaya başladılar. Bunun üzerine 1 Ocak 1188 tarihinde sultan, muhasarayı kaldırarak istirahat için askerlere izin verdi. Kendisi Akka'ya giderek şehirde alınan müdafaa tedbirlerini gözden geçirdi. Sur'u kontrol altında tutacak birlikler görevlendirdi. Bu arada Hunin Kalesi de ele geçirilmiş, sahilde Sur'dan başka Kudüs krallığı'na ait toprak almamıştı. İç kısımda bulunan Safed, Kevkeb, Kerek, Şevbek, Şakif Arnun kaleleri ise muhasara altındaydılar.

(1) Grousset, II, 773-778; Ehrenkreutz, Saladin, 198-208; Ramazan Şeşen, Salahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti, 72-77

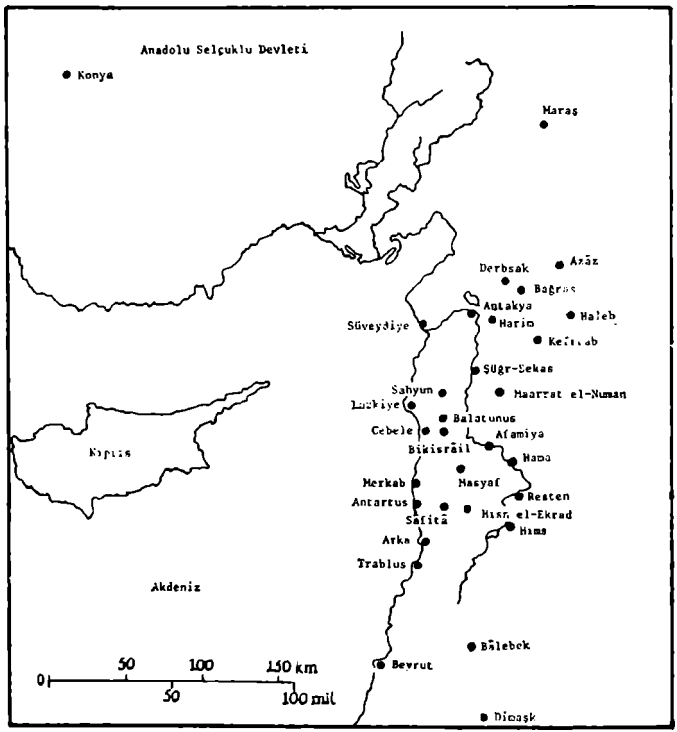

Güney Türkiye

Selhaddin, aynı sıralarda Avrupa'da III. Haçlı Seferi için yapılan hazırlıklardan haberdar olarak Akka'nın tahkimiyle Bahaeddin Karakuş'u görevlendirdi. Kahire-Fustat surlarının inşaasıyla uğraşan Karakuş, 1188 yılı başlarında inşaat için gerekli ustalar, esirler, aletler ve hayvanlarla Akka'ya geldi ve hemen işe başladı(1).

Sultan 30 Mayıs- 26 Eylül 1188 tarihleri arasında Antakya Prinkepsliği'ne karşı sefere çıktı. Bu sefer esnasında Antakya ve Kusayr dışında bu prinkepsliğe ait bütün kaleler ele geçirildi. Trablus kontluğuna ait Antartus zaptedildi. Bu seferde sultanın yanında bulunan İmadeddin, İbn Şeddad ve İbnü'l-Esir tarafından olaylar etraflı bir şekilde anlatılır. Bunu takip eden aylarda Kerek, Şövbek, Safed ve Kevkeb gibi iç kesimde bulunan ve uzun zamandır muhasara edilen önemli kaleler teslim alındılar. Böylece, Sur ile Şakif - Arnun dışında Kudüs Haçlı krallığı'na ait toprak kalmadı(2).

f) Selahaddin ve Haçlı Seferi:

Sultan, bu sırada Batı'da III. Haçlı Seferi için yapılan hazırlıklardan haberdardı. Akka ve Askalan'da alınan müdafaa tedbirlerini gözden geçirdi. Maksadı Avrupa'da hazırlanan Haçlı kuvvetleri Doğuya gelmeden Şakif Arnun, Sur, Trablus, Antakya gibi Frankların elinde bulunan önemli merkezleri ele geçirmekti. Fakat 1189 yılı başlarında III. Haçlı Seferi başlamıştı ve Haçlıların öncüleri doğuya ulaşmak üzereydi. Sultan tarafından serbest bırakılan kral Guy de Lusignan ile Sur'a sahip durumda bulunan Konrad anlaşmışlardı. Durumdan haberdar olan Selahaddin önce Sur ile Dımaşk arasındaki yola hâkim olan Şakif Arnun kalesini muhasara etti. Fakat kale sahibi Renaud de Sidon'un oyalamaları neticesinde kalenin zaptı gecikti. Bu arada Haçlılar, Sur şehrinden çıkarak etrafta harekâta başladılar. Bunlarla müslümanlar arasında çarpışmalar oldu. Haçlıların yeniden kuvvetlendikleri görülüyordu.

Diğer taraftan Kudüs'ün düşmesi ve Doğu'daki Frank kolonilerinin çoğunun müslümanların eline geçmesi, katolik dünyasında büyük bir tepkiyle karşılandı. Önce Sicilya donanması, ardından bir çok kont, dük ve baron, askerlerinin başında Kudüs'ü kurtarmak için doğuya koştular. Papalığın baskısıyla Alman İmparatoru Barbarossa, Fransa kralı Philippe Auguste ve İngiltere kralı Arslan Yü-

(1) İmadeddin el-Kâtib, el-Fethu'l-Kussi, nşr. M. Mahmud Subh, 210, 214; İbn Şeddad, en-Nevadiru's-Sultaniyye, nşr. Cemaleddin Seyyal, 86-94; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XII, 6-24; Grousset, II, 822-830

(2) Ramazan Şeşen, Salahaddin Devrinde Eyyübiler Devleti, 78-80

rekli Richard, bunları takip ettiler. Doğu'daki ticarî menfaatleri tehlikeye düşen Venedik, Piza, Cenova, Amalfi de deniz kuvvetleriyle bu sefere katıldılar. Hatta Danimarkalılar bile gemileriyle doğuya geldiler. Bilhassa İtalyan şehir devletleri, Haçlı kuvvetlerinin doğuya taşınmasında ve ikmal işlerinde önemli rol oynadılar.

Haçlılar, ancak Büyük Haçlı Donanması'nın desteğinde uzun zaman Selahaddin karşısında dayanabildiler. Bu büyük donanma olmasaydı ne bu kadar büyük haçlı kuvveti Akka önünde toplanabilir ne de denizden yardım alan müslüman Akka düşerdi. Hatta Haçlılar, kara tarafından sultanın muhasarası altında oldukları için açlıktan ölürlerdi. Donanmaları sayesinde sultanın bu muhasarası etkisiz kalmıştı. Haçlılar, bu büyük donanmanın desteğinde kıyı şeridi boyunca harekâtta bulunabilmişlerdi. III. Haçlı Seferi'nde etkili olan Frank kuvvetleri denizden gelen güçler olmuştur. Bu kuvvetler karadan gelmiş olsalardı yıpranır, etkileri azalırdı. Nitekim, karadan gelen Alman ordusu çok kalabalık olmasma rağmen, bir varlık gösterememiştir.

aa) Akka Müdafaası:

Selahaddin, Şakif Arnun kalesini muhasara ederken, Kral Guy komutasında Sur şehrinden güneye yönelen Haçlılar, 26 Ağustos 1189 Pazartesi günü donanmalarıyla denizden, ordularıyla karadan Akka'yı kuşattılar. Bu sırada şehirde Bahaeddin Karakuş komutasındaki birlik bulunuyordu. Sultan, onların Akka üzerine yöneldiklerini anlayınca önlerini kesmek istediyse de komutanları, onları yerlerinden atarız, düşüncesiyle ağır davrandılar. Buna rağmen sultan, yanındaki askerlerin başında Akka'nın imdadına koştu. 28 Ağustos günü Akka önüne vardı. Ülkedeki askerleri cihada çağıran emirler gönderdi.

Selahaddin, bir miktar takviye aldıktan sonra 14 Eylül 1189 günü düşmanın kuzeydeki çemberini yararak Akka müdafilerine yardım etti. Hüsameddin Ebu'l-Heycâ es-Semîn komutasındaki takviye birlikleri şehri kontrol altına aldılar. Karakuş ise vali idi. Fakat yeni takviye kuvvetleri alan Haçlılar, 4 Ekim 1189 günü büyük bir saldırıya geçtiler, müslümanların merkezini bozguna uğratarak sultanın çadırlarına kadar geldiler. Burada bulunan bazı önemli kişileri şehid ettiler. Diğer taraftan sağ ve sol kanatlar ise düşmanı püskürtmüştü. Bunun üzerine kısıkaca alınan düşmanın merkez kuvvetleri yenilgiye uğratıldı. Yedi ilâ onbin arasında bir kayıp vererek karargâhlarına çekildiler.

Buna rağmen Haçlılar, iyi tahkim edilmiş mevzilerinden atılamıyor, denizden ve karadan Akka'yı muhasara ediyorlardı. Sultan, bunun üzerine Mısır'da bulunan kardeşi Melik el-Âdil'i ve Mısır donanmasını yardıma çağırdı. 27 Ekim 1189 tarihinde Melik el-Âdil, ordunun başında geldi. Mısır donanması ise Hüsameddin Lü'lü komutasında gelerek, düşman donanmasının muhasara çemberini yarıp Akka limanına girdi. Diğer taraftan Alman imparatoru Barbarossa'nın büyük bir orduyla karadan gelmekte olduğuna dair haberler geliyordu. Bu ordu, Bizans ve Anadolu Selçuklu devletleri topraklarından geçerken oldukça yıpranmıştı. Barbarossa'nın Silifke ırmağında boğulmasından sonra oğlu Schvaben komutasında güneye doğru yoluna devam etti. Sultan, yeğeni Takiyyüddin'i ve Halep etrafındaki askerleri kuzeye gönderdi. Zorla yollarına devam ederek sahilden Akka'ya ulaşan Almanlar, Haçlı ordusu arasında elle tutulur bir varlık gösteremediler.

Diğer taraftan Akka'yı kuşatan Haçlılarla Akka'daki birlikler ve sultanın komutasındaki birlikler arasında hemen her gün ufak çapta çarpışmalar oluyordu. Çarpışmalar esnasında iki taraf zaman zaman karşılıklı konuşmalar yapıyorlardı. Hatta, Akka'dan bazı çocuklarla Haçlı karargâhından bazı çocukların güreştirildiği dahi oluyordu. Bu arada Haçlılar, çeşitli kule ve muhasara aletleriyle şehre hücum ediyorlar, müslüman müdafiler de onlara aynı şekilde cevap vererek muhasara aletlerini yakıyorlardı. Nihayet 25 Temmuz 1190 günü Haçlılar büyük bir saldırıya geçtiler. Melik el-Âdil tarafından komuta edilen sağ kanada hücum ettiler. Melik el-Âdil, ustaca bir manevra ile Haçlıları ağır bir yenilgiye uğrattı.

Fakat Haçlılar, durmadan takviye kuvvetleri alıyor ve kayıplarını hemen telafi ediyorlardı. Akka'daki müdafilerle düşman arasında aralıksız çarpışmalar devam ediyordu. 11-13 Kasım 1190 günlerinde Franklar, sultanın muhasara çemberini kırmak için yeni bir saldırıda bulundularsa da sultan, onları yine püskürtüp mevzilerine attı.

Franklar, etraflarına sur yaparak dışarıdan müslümanların hücumlarını etkisiz bırakıyorlardı. Bu arada 1190-1191 kışı, Franklar için çok zor şartlar altında geçti. Karargâhlarında açlık ve salgın hastalık hüküm sürüyordu. Her türlü güçlüğe rağmen Franklar dayandılar. Bazıları müslüman ordugâhına kaçtılar. Bu durumdan ve kıştan istifade ile sultan, Akka'daki birliği değiştirip daha dinç kuvvetlerle takviye etti. Ebü'l-Heyca es-Semin komutasındaki yorgun birliklerin yerini Seyfeddin Ali el-Maştub komutasındaki yeni birlikler aldı. Fakat bu değiştirme işlemi tamamlanmadan Büyük Haçlı Donanması gelerek şehri denizden kuşattı. Aynı sıralarda sultan, de-

ğerli komutanlarından Takiyyüddin ile Gökböri'yi geçici olarak doğuya gönderdi. Bu iki değerli komutan gittikleri yerlerde askerî harekâta girişerek geri dönmeyince ordunun gücü zayıfladı. Sultan, bu durum karşısında halifeden ve diğer müslüman hükümdarlardan yardım istedi. Ancak bazı gönüllüler dışında kimse yardıma gelmedi.

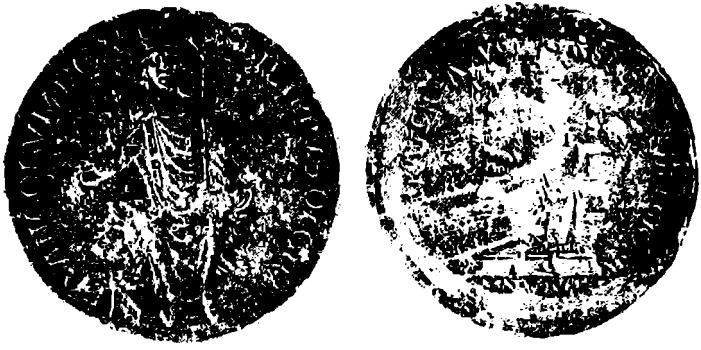

Philippe Auguste ile Richard Coeur de Lion'un Mühürleri

Franklar için kış mevsiminin ilk yarısı çok kötü geçmişti. Donanmalarının erken dönmesi üzerine rahatladılar. Bahar başlarında yeni yardımlar aldılar. Ardından 20 Nisan 1191 tarihinde Fransa kralı Philippe Auguste ondan iki ay sonra 18 Haziran tarihinde İngiltere kralı Arslan Yürekli Richard, donanmalarının başında Akka'daki Haçlı ordugâhına geldiler. Onların gelmeleri Haçlıların maddi ve manevî imkânlarını artırdı. Akka'daki müdafiler ise yardım alamıyorlardı. Erzakları tükenmiş, silah ve personel bakımından zayıflamışlardı. Haçlılar, kurdukları muazzam kuleler ve ellerindeki muhasara âletleriyle şehrin surlarını durmadan dövüyorlar, müdafiler ise her türlü güçlüğe göğüs gererek düşmanın hücumlarını püskürtüyorlardı. Sultan, Akka'daki müdafilere yardımda bulunmak veya düşmanın muhasara çemberini yarmak için çeşitli teşebbüslerde bulundu ise de bunların hiçbiri başarıya ulaşamadı. Nihayet, çaresiz kalan müdafiler şerefli bir anlaşma yaparak şehri düşmana terkedip çıkıp gitmek için düşmanla müzakereye giriştiler.

Haçlıların komutanları Richard ile Philippe, önce buna yanaşmadılar. Fakat müdafilerin kahramanlığı ve azmi karşısında 12 Temmuz 1191 Cuma günü iki taraf arasında Akka'nın teslimi için anlaş-

maya varıldı. Buna göre müslümanlar, içindeki bütün silahlarla birlikte Akka'yı Haçlılara bırakacak, yüzü asil olmak üzere binbeşyüz Frank esirini serbest bırakacaklar, ikiyüzbin dinar fidye verecekler ve *Gerçek Haç*'ı iade edeceklerdi. Buna karşılık Akka'daki müdafiler, aileleri ve şahsî mallarıyla şehirden çıkıp istedikleri yere gideceklerdi.

Sultan, Akka'nın düşmesine ve yapılan anlaşmanın şartlarına çok üzüldü. Fakat yapılacak başka bir şey yoktu. Müdafilerle Haçlılar arasında yapılan anlaşmayı kabullenmekten başka çare yoktu. Haçlılar ise anlaşmayla şehri istilâ edince buradaki müslüman müdafileri, anlaşmanın şartlarının yerine getirilmesi için tutukladılar. İki taraf arasında anlaşmanın şartlarının yerine getirilmesi için müzakereler oluyor, Haçlılar her defasında yeni bir güçlük çıkarıyorlardı.

Bu sırada Philippe ile Richard'ın arası açıldı. Philippe, Henri de Champagne'i ordusunun başında bırakarak ülkesine döndü. Böylece, Haçlıların başında Arslan Yürekli Richard kaldı. Richard, harp sanatını iyi bilmesine rağmen, siyasi yönü zayıf bir kişiydi. İki taraf arasında anlaşmanın şartlarının yerine getirilmesi üzerinde bir karara varılacağı sırada, Akka'da esir düşen müdafilerden ikibinyediyüz kadarını, Akka'nın dışında 19 Ağustos 1191 günü kılıçtan geçirdi. Bunun üzerine müzakere edilecek bir durum kalmadı(1).

bb) Frankların Kudüs Üzerine Yürümeleri ve Barış Anlaşması:

Haçlılar, Akka'da gerekli idari düzenlemeleri yaptıktan sonra gemilerinin himayesinde, sahil boyunca güneye doğru yürüyüşe geçtiler. Selâhaddin de ordusunun başında onları takip etti. Hemen her gün iki taraf arasında çarpışmalar oluyordu. Bu çarpışmalardan Kayseriyye ve Arsuf muharabeleri önemlidir. Arsuf muharebesinde önce müslümanlar, Haçlıları güç durumda bıraktı. Ancak daha sonra Haçlı süvarileri, âni bir hücumla müslümanları geri püskürttü. Bundan sonra Haçlılar Yafa'yı, müslümanlar Kudüs'ü tahkim etmekle uğraştılar. Ayrıca her iki taraf, iç anlaşmazlıklarını çözmekle de meşguldü.

Nihayet, Sur sahibi Konrad'ın, Haşhaşiler tarafından öldürülmesi üzerine başkenti Akka olan yeni Haçlı krallığının başına Henri de Champagne getirildi ve Akka'da taç giydi. Eski kral Guy'a ise Kıbrıs Adası'nın krallığı verildi. Bu arada bir yandan Kudüs ve Yafa'da çeşitli çarpışmalar oluyor, bir yandan da barış müzakereleri de-

(1) Ramazan Şeşen, Salahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti, 85-90

vam ediyordu. Franklar eski Kudüs krallığı topraklarının tamamının geri verilmesini istiyorlar, sultan ise ancak Yafa-Sur arasındaki şeridi bırakmaya razı oluyordu. Bunun dışında Askalan ve Kudüs dahil hiç bir toprağı düşmana bırakmaya razı olmuyordu.

9 Ekim 1191 tarihinde Malazgirt önünde Takiyyüddin'in ölmesinden sonra Selahaddin ile oğlu Melik el-Mansur arasında anlaşmazlık çıkmıştı. Sultan bu meseleyi halletmek için Melik el-Âdil'i doğuya gönderdi. Bu sırada Richard komutasındaki Haçlılar, Askalan ve Darum'u aldıktan sonra Kudüs üzerine iki defa yürüdüler. Üstlerinden uzak düştükleri ve donanmanın yardımından mahrum oldukları için sultan; onları, ikmal yollarını keserek başarısızlığa uğrattı.

Bundan sonra Richard, Beyrut üzerine yürümek istedi. Sultan, doğuya gitmiş olan oğlu Melik el-Efdal komutasındaki birlikleri Beyrut'un yardımına gönderdi. Kendisi de hassa birliğiyle 27 Temmuz 1192 tarihinde Yafa'yı kuşattı. Üç gün sonra şehri ele geçirdi. Kale düşmek üzereyken Richard gelerek şehri kurtardı.

Bu sırada doğudaki anlaşmazlıkları halleden sultanın durumu kuvvetlendi. Mısır'dan ve el-Cezire'den yardımlar aldı. Durumu güçleşmeye başlayan ve ülkesinden kötü haberler alan Richard, anlaşma yapmak istediğini bildirdi. Müslümanlar da beş yıldır aralıksız savaşmaktan bıkmışlardı. Komutanlarının istediği üzerine sultan da anlaşmayı kabul etti. 1 Eylül 1192 tarihinden başlamak üzere 3 yıl 8 ay karada ve denizde geçerli olacak bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşmaya göre Yafa ile Sur arasındaki dar sahil şeridi Frankların elinde kalıyor, diğer fethedilen yerler ise müslümanların oluyordu(1).

Anlaşmanın yapılmasından sonra sultan, Kudüs'ü ve düşman hududundaki kaleleri teftiş edip gerekli müdafaa tedbirlerinin alınmasını emrettikten sonra Dımaşk'a döndü. Richard ise Akka'dan deniz yoluyla ülkesine hareket etti. Yolda giderken gemileri fırtınaya tutularak battı. O da İtalya açıklarına çıktı. Burada yakalanarak Akka'da hakaret ettiği Avusturyalı Leopold'e teslim edildi. 1194 yılında fidye ile kurtarılıncaya kadar zindanda kaldı.

g) Selahaddin'in Son Günleri ve Ölümü :

Sultan Selahaddin, 2 Kasım 1192 günü Dımaşk'a vardı. Şehirden 21 Nisan 1189 günü ayrılmıştı. O zamandan beri istisnasız bütün günleri harp meydanlarında geçmişti. Bu zaman zarfında Ortadoğu'daki Haçlı varlığının belini kırmış, onu asla eski gücüne kavuşamayacağı hâle getirmişti. Böylece Ortadoğu-İslâm dünyasının kolay yenilecek bir lokma olmadığını bütün Avrupa'ya göstermişti. Sultan, 4 Mart

(1) Ramazan Şeşen, **Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti**, 83-87

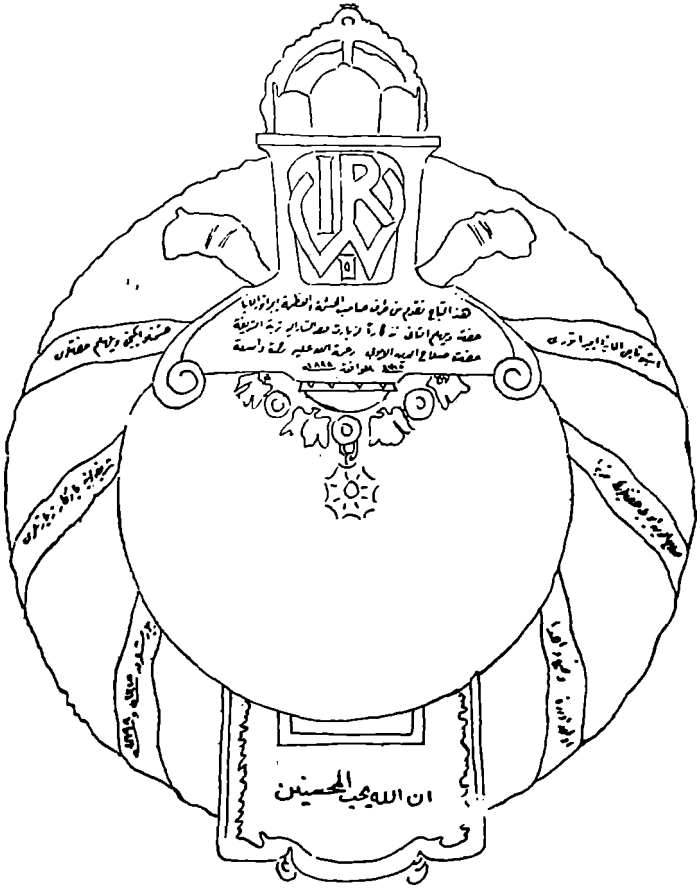

Alman İmparatoru II. Wilhem'in, Selahaddin Eyyubi'nin (1315) 1898'de Türbesini Ziyareti Sırasında Selahaddin Eyyubi'nin Kabrine Konulmak Üzere Lediye Ettiği Taç.

1193 (27 Safer 589) Çarşamba günü Dımaşk'ta öldü. Aynı şehirde bulunan kabri bu gün büyük ziyaretgâhlardandır. Ölümü üzerine, yerine büyük oğlu Melik el-Efdal geçti, ikinci oğlu el-Aziz Mısır'da, üçüncü oğlu ez-Zâhir de Halep'te hüküm sürüyorlardı. Kardeşi Melik el-Âdil ise Ürdün ve el-Cezire'de bulunuyordu. Bunlardan başka ülkede irili ufaklı bir çok beylik vardı. Hepsinin üstünde sultan ise Dımaşk'ta oturan Melik el-Efdal idi.

h) Selahaddin Eyyubi'nin Şahsiyeti :

Sultan Selahaddin, yüksek insanî meziyetlere sahip, iyi huylu, cömert, âdil, kültürlü ve müsamahakâr bir kimseydi. Nureddin'in başlattığı bütün güzel işleri o tamamlamış, devrinde gelişme zirveye ulaşmıştır. Türkçe, Arapça, Farsça ve Kürtçe'yi bilen, iyi tahsil görmüş bir hükümdardı. Kur'an-ı Kerim ve Ebû Temmam'ın Hamase'sini ezberlemişti. Zamanındaki çeşitli âlimlerden hadis ve fıkıh okumuştu. İtikadî mezhebi Eş'arî, ameldeki mezhebi ise Şafiî idi. Edebî zevkleri üstün, tarihî mâlumatı engindi. Verdiği sözü tutar, insanların kendisine olan güvenini sarsmamaya özen gösterirdi. Adalete önem verir, gerektiğinde kendisi de hakim karşısına çıkardı.

Bir gün adamlarından biri bir görevli hakkında haksız bir iddiada bulunmuş, Sultan da ona: «*Müslümanların aralarındaki anlaşmazlıkları halleden kadıları var. Mahkemeye şikayet kapısı herkese açık. Ben inzibatı temin etmekle görevliyim. Mahkeme senin hakkında gerekli kararı verir*» demiştir. O: «*Bağışlama konusunda hata etmek, haklı olarak cezalandırmaktan daha çok hoşuma gidiyor*» derdi.

Kudüs ve diğer şehirlerin fetihlerinde hristiyan kadınlara, çocuklara din adamlarına ve diğer esirlere karşı davranışı, haçlı tarihçileri tarafından çok övülür. Çok cömert olan Selahaddin, öldüğünde özel hazinesinde 1 altın ve 37 gümüş dirhemden başka para yoktu. Onun hakkında İmadüddin:

«*Onunla oturan bir sultanla oturduğunun farkına varmazdı. Kendisini, bir arkadaşıyla oturuyor sanırdı. Anlayışlı, hataları affeden, dindar, temiz, samimi bir kimseydi. Kusurları görmezlikten gelir, kızmazdı. Mütebessim davranır, yüzünü asmazdı. Bir şey isteyeni, eliboş çevirmezdi*» der. Onun şahsiyeti hakkındaki sözlerimizi, Abdüllatif el-Bağdadî'nin Kudüs'te onu ziyareti münasebetiyle yazdığı şu satırlarla bitirelim:

«*Huzuruna vardığımda gözleri heybet, kalpleri muhabbetle dolduran bir hükümdar gördüm. Arkadaşları ona benzemeye çalışıyorlar, birbirleriyle iyilikte yarışıyorlardı. Yanına vardığım ilk gece, meclisini âlimlerle dolu buldum. Çeşitli ilmî konular konuşuluyordu. İnsanlar onda peygamberlerde gördükleri meziyetlere benzer meziyetler*

Templier Şövalyeleri (Eski bir Levhadan)

gördüler. Ondan başka bir hükümdarın ölümüne insanların çok üzüldüğünü görmedim. O, iyi-kötü, müslüman-kafir herkes tarafından sevilirdi»(1).

i) Selahaddin'in Oğulları Arasındaki Saltanat Mücadelesi:

Selahaddin'in oğullarından Melik el-Efdal, yumuşak huylu olduğu için halk tarafından sevilmesine rağmen, zayıf karakterli, bazan kendisini içkiye ve eğlenceye veren, bazan de dindarlaşan bir kişiliğe sahipti. Etrafındaki kişilerin etkisi altında kalırdı. Melik el-Aziz daha sağlam karakterli idi. Melik ez-Zâhir ise akıllı ve siyasetten iyi anlayan bir kimseydi. Fakat bütün bunların devlet idaresindeki tecrübeleri ve etrafındakiler tarafından sayılmaları Melik el-Âdil'in yanında çok zayıftı. Zira Melik son on yıl içinde devlette Selahaddin'den sonra ikinci adamdı. Bunu, idari ve askeri dehasıyla göstermişti.

Selahaddin'den sonra sultanlık, Melik el-Âdil'in hakkıydı ve bu şekilde olması da devletin menfaatineydi. Selahaddin, Nureddin'in ölümünden sonra cereyan eden olaylardan ve Anadolu Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan'ın başına gelenlerden gerekli dersi almamış olacak ki, devleti kardeşi el-Âdil'e bırakacağı yerde, Melik el-Efdal'e ve diğer çocuklarına bıraktı. Bunlar da çok geçmeden aralarında ihtilafa düştüler ve bir takım ayrılmalara yol açtılar.

Selahaddin ölünce ilk tepki Musullulardan geldi. Musul hâkimi İzzeddin, istiklâlini ilan ederek Melik el-Âdil'e ait el-Cezîre'yi almak için harekete geçti. Engin devlet tecrübesi olan Melik el-Âdil, Musulluların bu teşebbüsünü kolayca önledi ve İzzeddin Mesud bu seferden döndükten sonra 30 Ağustos 1193 tarihinde öldü (2).

Diğer taraftan el-Efdal, kendisini içkiye ve eğlenceye vermişti. Ayrıca egoist ve kendini beğenmiş bir kişi olan veziri Ziyaeddin b. el-Esir'in etkisinde kalıyor, Selahaddin zamanında devlet idaresinde rol almış değerli kişilere karşı kırıcı oluyordu. el-Efdal ile vezirinin kötü tutumu üzerine başta Selahaddin'in veziri Kâdı'l-Fâdıl ve İbn Şeddad olmak üzere devlet idaresinde tecrübeli birçok kişi, el-Efdal'ın yanından ayrılarak Haleb'e; ez-Zâhir'in yanına ve Mısır'a el-Aziz'in yanına gittiler.

el-Efdal'ın yanından ayrılıp maiyyetine katılan emirlerin teşvikiyle Mısır hâkimi el-Aziz, ordusunun başına geçerek Dımaşk'ı kuşat-

(1) Ramazan Şeşen. Salahaddin Devrinde Eyyûbiler Devleti, 90-97
(2) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XII, 99-101. Ramazan Şeşen, XII, 477, 478, 479-480; Mir'atu'z-Zaman, VIII/II

tı. Bunun üzerine el-Efdal, amcası el-Âdil'den ve diğer Eyyubilerden yardım istedi. Bu arada Dımaşk, Taberiyye ve Gavr el-Efdal'e; Cebele ve Lazkî de ez-Zâhir'e verildi. el-Âdil'e ise Mısır'daki eski iktaları geri verildi.

Buna rağmen, el-Efdal'ın durumu kötüye gidiyordu ve yanındaki emirler birer ikişer el-Aziz tarafına geçiyorlardı. Yine bu emirlerin isteğiyle el-Aziz, ertesi yıl Dımaşk'ı yeniden muhasara etti. Bu sefer yine el-Âdil'in yardıma gelmesi ve emirlerin arasına nifak sokması üzerine el-Aziz başarısızlığa uğradı. Filistin ve Ürdün el-Efdal'e, Mısır ve Filistin'in güneyi de el-Aziz'e verildi. el-Âdil ise Mısır'da el-Aziz'in yanında kaldı(1).

el-Âdil ile el-Aziz, Mısır'da bulundukları sırada el-Efdal'ın tutumundan memnun olmadıklarından Dımaşk'ı onun elinden almak için burasını kuşattılar. el-Efdal'ın emirlerinden birinin yardımıyla şehre girmeyi de kolayca başardılar. Aralarında yapılan müzakerelerden sonra Dımaşk'ın el-Âdil'e, Sarhad'ın el-Efdal'e verilmesi, Mısır'ın ise el-Aziz'in elinde kalması kararlaştırıldı(2). Statüko bu şekilde devam ederken 22 Kasım 1198 tarihinde Mısır hâkimi Melik el-Aziz öldü. Ölümü üzerine emirleri ihtilafa düştüler. En büyük emiri Fahreddin Çerkes, ülkeyi el-Âdil'e teslim etmek istiyordu. Fakat bu sırada el-Âdil' Mardin'i muhasara etmekteydi; şehri ele geçireceğine kanaat getirdiği için muhasarayı kaldırıp Mısırlılar tarafından yapılan davete icabet etmedi.

el-Aziz'in emirlerinin büyük bir kısmı ise ülkeyi Sarhad sahibi el-Efdal'e teslim etmek istiyorlardı. Ona haber gönderip Mısır'a çağırdılar. el-Efdal, Mısır'a gelerek el-Aziz'in küçük yaştaki oğlu Melik el-Mansur'un Atabeyi sıfatıyla ülkeyi idare etmeye başladı. Bunun üzerine Kudüs ve civarı da el-Efdal'in hâkimiyetini kabul etti. Fakat el-Efdal'in tutumu, Fahreddin Çerkes ve arkadaşlarını darıltmakta gecikmedi. Bunlar Filistin'e giderek Kudüs ve civarının idaresine el koydular.

Diğer taraftan Halep hâkimi ez-Zâhir, ağabeyi el-Efdal'i, amcasının elinde bulunan Dımaşk'ı muhasara etmeye teşvik ediyordu. ez-Zâhir'in teşvikiyle Hama ve Hıms beylikleri de bu ittifaka katıldılar. Bunun üzerine, el-Cezire askerlerinin başında Mardin'in muhasarası

(1) İbnü'l-Esir, XII, 482, 483; Mir'atu'z-Zaman, VIII/II, 654-656; es-Sülûk I/I 228, 229, 230-232; Grousset, III, 282, 322, Said Aşur, II, 945, 972

(2) İbnü'l-Esir, XII, 121-123

için oğlu el-Kâmil'i bırakan el-Âdil, hemen Dımaşk'a döndü. Müttefikler gelmeden Dımaşk'a girdi.

Kudüs ve etrafındaki yerlerin idaresini ellerinde tutan emirlerin de katılmasıyla el-Âdil'in durumu kuvvetlendi. Bir taraftan da ez-Zâhir ile el-Efdal birbirlerini çekemiyorlardı. Bu sırada Kasım 1199 başlarında el-Kâmil'in, el-Cezîre ve Diyarbekir askerlerinin başında babasının yardımına gelmesi üzerine başarı ümidi kalmadığını gören müttefikler, ülkelerine döndüler(1).

Yeni gelen takviyelerle güçlenen el-Âdil, ağabeyi Selahaddin'in Memluklarının da kendisini desteklemesiyle Mısır üzerine yürümeye karar verdi. Bu sırada Mısır'a varan el-Efdal, askerlerine izin vermiş, onlar da iktalarına gitmişlerdi. el-Âdil, hızlıca hareket ederek el-Efdal'ı, kuvvetlerini toplayamadan yakaladı. Yenilgiye uğratıp 26 Ocak 1200 tarihinde Kahire'ye girdi. İki taraf arasında yapılan müzakerelerden sonra el-Âdil'in çocuk yaştaki Melik el-Mansur'un Atabeyi olarak Mısır'ı alması, buna karşılık Meyyafarikin, Hani ve Çapakçur (Bingöl)'un el-Efdal'e verilmesi kararlaştırıldı. Fakat, bu sefer Meyyafarikin ve ona bağlı yerleri idare etmekte olan el-Âdil'in oğlu Necmeddin Eyyub, Meyyafarikin'i el-Efdal'e teslim etmeye razı olmadı(2).

Diğer taraftan el-Âdil, Mısır'da idarenin dizginlerini ele aldıktan sonra, Melik el-Mansur adına hutbe okutmaya son vererek kendi adına hutbe okutmaya başladı. Harran'dan oğlu el-Kâmil'i çağırarak Mısır'ın idaresini ona verdi. Daha önce Mısır'a giderken Dımaşk'ın idaresini oğlu el-Muazzam'a bırakmıştı. Fakat emirlerden bir kısmı el-Âdil'in kendi adına Mısır'da hutbe okutmasından memnun kalmadılar.

Sarhad'da bulunan el-Efdal ile Halep hâkimi ez-Zâhir'e mektuplar yazarak onları Dımaşk'ı muhasara etmeye teşvik ettiler. el-Âdil ve Dımaşk'ta bulunan oğlu el-Muazzam, durumdan haberdardılar. Bunun üzerine el-Muazzam, babasının emriyle Banyas'ı kuşatan Fahreddin Çerkes ve arkadaşlarını yardıma çağırdı. Lakin, onlar karşı tarafla anlaşmışlardı. Bunun üzerine müttefikler, diğer Eyyubî kollarının da yardımıyla Dımaşk üzerine yürüdüler. Şehri kuşattılar. Şehir düşmek üzereyken el-Efdal ile ez-Zâhir arasındaki kadim rekabet yeniden su yüzüne çıktı. Zira el-Efdal, kardeşinin, amcasından

(1) İbnü'l-Esir, XII, 140-145, 148-160; Ebû Şâme, er-Ravzateyn, II, 234-236

(2) İbnü'l-Esir, XII, 155-156; Ebû Şâme er-Ravzateyn, II, 236-238

daha kötü niyetli olduğunu düşünüyordu. İki taraf arasında yapılan müzakerelerden sonra Ekim 1201'de Dımaşk, yine el-Âdil'in oğlunun elinde kaldı. el-Efdal'e Samsat, Seruc ve Ra'sü'l-Ayn verildi. Böylece, el-Âdil'in hâkimiyeti herkes tarafından kabul edilmiş oluyor, devletin birliği de yeniden sağlanıyordu(1).

(1) İbnü'l-Esir, XII, 160-163

2 — MELİK el-ÂDİL DEVRİ

a) Devlet İdaresi:

Melik el-Âdil, ülkenin önemli bölgelerinin idaresini oğullarından birine vermişti. Mısır'da oğlu el-Kâmil, Şam'da el-Muazzam, el-Cezire'de el-Eşref, Diyarbekir'de ise Necmeddin Eyyub onun nâibiydiler. Gökböri dahil, diğer beyler de onun hâkimiyetini kabul etmişlerdi. Kendisi, hükümdarlar üzerinde hâkim bir sultan durumundaydı. el-Âdil, Mardin Beyliğine de hâkimiyetini 1202 yılı sonlarında kabul ettirdi. Yalnız Musul hâkimi Nureddin Arslanşah ona bağlılığını arzetmemişti. Onun maksadı, Yukarı Mezopotamya ve Kuzey Irak'ta Eyyubiler aleyhine topraklarını genişletmekti. Yeğeni ve Sincar hâkimi Kutbuddin ile bazı Artuklu Beyliklerini de kendi tarafına çekmişti. el-Âdil, çevirdiği siyasi manevralarla Arslanşah ile müttefiklerinin arasını açmayı başardı.

Bunun üzerine Arslanşah, Sincar hâkimi Kutbuddin'e ait olan Nusaybin'i kuşattı. Arslanşah'ın kuvvetlenmesini kendileri için tehlikeli gören etraftaki beylikler, el-Âdil'in el-Cezire'de nâibi olan oğlu Melik el-Eşref'in etrafında birleştiler. Bu sırada Erbil hâkimi Gökböri, Musul topraklarını yağmalamaya başladı.

Bunu duyan Arslanşah muhasarayı kaldırarak Kefr-Zemmar'a döndü. el-Eşref tarafından takip edildiğini öğrenince, aldığı yanlış istihbarata güvenerek Buşera denilen yerde konaklamış olan müttefiklere karşı yürüdü. Burada iki taraf arasında 21 Haziran 1204 tarihinde meydana gelen savaşta Musullular yenildiler. Daha sonra iki taraf arasında yapılan müzakerelerle el-Âdil ile Arslanşah arasındaki anlaşmazlık giderildi(1).

1205 yılı başlarında Eyyubiler'den ilk ayrılan Melik el-Efdal oldu. Amcası el-Âdil ile ilişkisini keserek Anadolu Selçuklu sultanı Keyhüsrev'e bağlandı. 1207 yılında Eyyubilerle Mardin Artukluları arasında Ahlat'ı ele geçirmek için mücadele başladı. Melik el-Âdil'in oğulların-

(1) İbnü'l-Esir, XII. 192-194; Sıbt b. el-Cevzi, Mir'atu'z-Zaman, II/II, 518

dan Meyyafarikin hâkimi Necmeddin Eyyub, Muş'u aldıktan sonra Ahlat'ı ele geçirmek için bu yıl giriştiği ilk teşebbüste başarısızlığa uğradı. Ahlat hakimi Balaban'a yenilip geri döndü. Bunun üzerine babasından yardım alıp gerekli hazırlıkları iyice tamamladıktan sonra 1208 yılında yeniden Ahlat üzerine yürüdü.

Balaban'ı yendikten sonra Ahlat'ı kuşattı. Bunun üzerine, Balaban, Erzurum hâkimi Tuğrulşah'tan yardım istedi. Tuğrulşah, askerleriyle Balaban'ın yardımına geldi. İkisi Necmeddin Eyyub'u yenerek Muş'u kuşattılar. Şehir düşmek üzereyken Tuğrulşah, ülkesini ele geçiririm ümidiyle Balaban'ı öldürdü. Hemen Ahlat üzerine yürüdü. Fakat şehir halkı ona kapılarını kapadı. Tuğrulşah bundan sonra Malazgirt üzerine yürüdü. Orada da aynı durumla karşılaşınca Erzurum'a dönmek zorunda kaldı. Diğer taraftan liderlerinin öldürülmesi üzerine Ahlatlılar Necmeddin Eyyub'u çağırarak şehri ona teslim ettiler.

Bu arada Eyyubilerin, Ahlat'ı ele geçirmesini kendileri için tehlikeli gören Gürcüler ve etraftaki beyler, Ahlat topraklarına akınlar yapmaya başladılar. Ahlatlılardan muhalif olanlar da Van Kalesi'ni ve şehrini ele geçirdikten sonra Erciş'i zaptettiler. Bunun üzerine Necmeddin Eyyub, babasından yardım istedi. Melik el-Âdil, oğlu el-Eşref'i gönderdi: İki kardeş birleşip gerekli hazırlıkları tamamladıktan sonra Van üzerine yürüdüler ve şehri aldılar. Böylece Necmeddin Eyyub'un Ahlat üzerindeki hâkimiyeti kesinleşti. Necmeddin Eyyub, bundan sonra Malazgirt üzerine yürüdü. Malazgirt'i kuşatırken, Ahlat'ta nüfuz sahibi olan Memluklar isyan ettiler. Necmeddin Eyyub da el-Cezire'den takviye birlikler alarak Ahlat üzerine yürüdü. Şehri ele geçirerek isyancıları şiddetle cezalandırdı.

Bundan sonra, Ahlat'taki Memluklar ve Ahlat halkı eski güçlerini kaybettiler. Ertesi yıl ise Gürcüler, Ahlat topraklarına girerek Erciş'i zaptettiler, şehri yağmalayıp halkını esir ettiler. Bundan sonra Erciş harap olarak kaldı. Ahlat sahibi Necmeddin Eyyub, şehir halkının isyana kalkışmasından korktuğu için Erciş'in yardımına koşamadı. Gürcüler, bundan sonra Ahlat'ı kuşattılar. Bu muhasara sırasında Gürcü kralı İvan esir düştü. Bunun üzerine Gürcüler, Necmeddin Eyyub ile anlaşma yapmak zorunda kaldılar ve ülkelerine döndüler(1).

1209 yılında Musul hâkimi Arslanşah ile el-Âdil, aralarında Sincar Beyliğinin topraklarını paylaşmak için gizlice anlaştılar. Bunun üzerine el-Âdil, Fırat'ın doğusuna geçerek ona ait Babur ve Nusaybin'i al-

(1) İbnü'l-Esir, XII, 201, 254-255, 272-273-274-275, 279; Mir'atu'z-Zaman, VIII/II, 540-541

dıktan sonra kendisini kuşattı. el-Adil'den emin olmayan Arslanşah bu defa telaşa kapıldı. Ona yardım etmediği gibi, herhangi bir ihtimale karşı müdafa tedbirleri aldı. Diğer taraftan Sincar sahibi Kutbuddin, el-Âdil'e karşı Erbil hâkimi Gökböri'den yardım istemişti. el-Âdil, Gökböri'nin Sincar konusundaki aracılığını kabul etmeyince Gökböri ile Arslanşah, el-Âdil'e karşı birleştiler. Bu ittifaka Halep hâkimi el-Zahir ile Anadolu Selçuklu Sultanı Keyhüsrev'in de katılması üzerine el-Âdil'in Sincar'ı ele geçirme ihtimali kalmadı. İki taraf arasında eski statükonun korunması hususunda anlaşmaya varıldı(1).

Bundan sonra Melik el-Âil'in hayatında bir değişiklik olmadı. Yalnız, 1211 yılı başlarında Musul Atabeyi Arslanşah öldü ve yerine oğlu Melik el-Kâhir İzzeddin geçti. 1216 yılında ise Halep'te ez-Zâhir öldü ve yerine küçük yaştaki oğlu Muhammed geçti. Bu çocuk adına beyliği yöneten ise Atabeyi Şihabeddin Tuğrul idi.

el-Âdil, Kuzey Afrika işleriyle hiç ilgilenmedi. Onun zamanında 1212 yılında Veddan'da Şerefeddin Karakuş ve oğlunun Mülessimîler tarafından öldürülmesiyle Eyyubiler'in Mısır'ın batısındaki siyasi varlığı sona erdi. Diğer taraftan Yemen'de hâkim olan Tuğtegin, 1197 yılında ölünce yerine oğlu Muizz İsmail geçti. İsmail, ne yaptığını bilmeyen bir kişiliğe sahipti. Kendisinin Emeviler sülalesinden geldiğini iddia ederek hilâfetini ilan etti. Abbasiler adına hutbe okutmaktan vazgeçerek kendi adına hutbe okutmaya başladı.

el-Âdil bunu öğrenince mektuplar yazarak onu yola getirmeye çalıştı ise de yararı olmadı. İsmail bunlarla da kalmayarak etrafındaki adamlara da kötü muamele ediyordu. Onun bu hareketlerinden memnun olmayan emirler ve askerler bir fırsatını bulup onu öldürerek yerine babasının Memluklarından Sungur adlı birini tayin ettiler. Bir müddet sonra Sungur'un yerine Takiyyüddin'in torunlarından Süleymanşah geçti. Nihayet, Melik el-Kâmil 1215 yılında Yemen'i kontrolü altına almaya karar verdi. Oğlu Atsız'ı büyük bir birliğin başında Yemen'e gönderdi. Atsız, Yemen'e varıp Süleymanşah'ı bertaraf ederek ülkeyi kontrolü altına aldı(2).

b) el-Adil ve Haçlılar:

Selahaddin zamanında Müslümanlarla Haçlılar arasında yapılan sulh, onun ölümünden sonraki iç karışıklıklar sırasında da yürürlükte kaldı. Gerek Eyyubi ailesinin lideri durumunda bulunan el-Adil, ge-

(1) İbnü'l-Esir, XII, 284-287; Mir'atu'z-Zaman, VIII/II, 541; Ebû Şame, Zeyl er-Ravzateyn, 75

(2) İbnü'l-Esir, XII, 129, 130; İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-A'yan, 75-78; el-Makrizi, es-Sülûk, nşr. M. Mustafa Ziyade, I/I, 160

rekse Doğu Haçlılarının kralı Henri de Champagne sulh taraftarı kişilerdi. Yalnız bu sırada Beyrut valisi olan Üsâmetu'l-Cebeli'nin harp gemileriyle Haçlıların deniz trafiğini zaman zaman tehdit etmesi iki taraf arasında huzursuzluk yaratıyor; Haçlılar, bu konuda el-Âdil'e şikayette bulunuyorlardı.

c) Alman Haçlı Seferleri:

Durum bu şekilde devam ederken Alman İmparatoru VI. Henri yeni bir Haçlı seferine karar verdi. Maksadı, İstanbul ve Kudüs'ü zaptederek doğuda kendi nüfuzu altında kuvvetli bir Haçlı Devleti kurmaktı. Bu seferin öncüleri disiplinsiz gruplar hâlinde 1197 yazında doğuya geldiler. Akka Haçlı topraklarından civardaki müslüman topraklarına saldırmaya başladılar. Bunun üzerine el-Âdil, askerleri cihada çağırdı. Ordunun toplanması üzerine Haçlılar da birleştiler. İki taraf arasında Akka'nın doğusunda yapılan bir savaşta Haçlılar yenildi. Bunun üzerine Henri de Champagne, Alman imparatorundan yardım istedi. İmparator da papaz Hanslar komutasında yardımcı birlikler gönderdi. el-Âdil komutasındaki müslümanlarsa bu aradaki zamandan yararlanıp Yafa'yı savaşla ele geçirdiler; Henri de Champagne şehrin imdadına yetişemedi.

Tam bu sırada Henri de Champagne, Akka'da öldü. Yerine geçecek oğlu yoktu. Bunun üzerine kralın dul karısı, Kıbrıs kralı Amori de Lusignan ile evlendirildi. Akka ile Kıbrıs krallıkları birleştirildi. Alman Haçlılarından da destek alan II. Amori, kaybedilen Yafa'nın yerine Beyrut'u almayı kararlaştırdı. Zira Yafa, ona ait bir şehirdi. Sayda'nın bir kısmı daha önce tahrip edilmişti. el-Âdil Beyrut'u da tahrip etmek için bir miktar kuvvet gönderdi. Bunlar şehri tahrip etmeye çalıştılarsa da vali Usame, onları durdurmayı başardı. Ancak 23 Ekim 1197 tarihinde Frankların gelmesi üzerine Usame şehri terkederek kaçtı. Böylece şehir, Haçlıların eline geçti. Bunun üzerine el-Âdil, müdafaası zorlaşan Sayda şehrini tamamiyle tahrip ettirdi.

Durum bu şekilde yatışmış görünüyordu. el-Âdil, doğudan gelen askerlere ülkelerine dönmeleri için izin vermişti. Tam bu sırada Haçlılar, 13 Aralık 1198 tarihinde Tibnin Kalesi'ni kuşattılar. el-Âdil, Mısır'daki yeğeni el-Aziz'den yardım istedi. el-Aziz'in, Mısır ordusuyla yardıma gelmesi üzerine Haçlılar, muhasarayı kaldırdılar. İki taraf arasında yapılan müzakerelerden sonra Ocak 1198'de Selahaddin devrinde yapılan sulh mahiyetinde yeni bir anlaşma yapıldı. Buna göre; Beyrut ve Cübeyl Haçlıların, Yafa müslümanların oluyor, Sayda ise iki taraf arasında taksim ediliyordu(1).

(1) İbnü'l-Esîr, XII, 126-129; es-Sülûk, I/I, 140-141; Grousset, Aynı eser, 144-152, 155-164

d) IV. Haçlı Seferleri:

Alman İmparatoru VI. Henri, 6 Eylül 1197 tarihinde tasarladığı Haçlı seferini gerçekleştiremeden öldü. Onun ölümü papalığı da rahatlatmıştı. Bu sırada 1198 yılında papa olan III. İnnocentius, yeni bir Haçlı seferi çağrısında bulundu. Bir çok kont ve dük tarafından kabul edilen bu Haçlı seferinin liderliğini Venedikliler yapıyordu. Sefer, önce papalığın isteğiyle Mısır ve Filistin üzerine tasarlanıyordu. Fakat Venediklilerin manevrasıyla Bizans toprakları üzerine yöneltildi. Bunda el-Âdil ile Venedik Dük'ü arasındaki gizli ittifakın da rolü olmuştu. Bilindiği gibi bu sefer, 1204 yılında İstanbul'un Franklar (Latinler, Haçlılar) tarafından işgal edilmesi ve burada bir Latin Devleti'nin kurulmasıyla neticelendi.

Diğer taraftan Melik el-Âdil ile Akka kralı II. Amori, sulh taraftarı kişilerdi. 1198 yılındaki anlaşmanın devammı istiyorlardı. Başka bir ihtimalle el-Âdil, Venediklilerle yapılan gizli anlaşma ile IV. Haçlı Seferi'nin yönünü İstanbul üzerine çevirmişti. Haçlılara karşı düşmanca tavır takınarak onların dikkatini yeniden Kudüs ve Filistin üzerine çekmek istemiyordu. II. Amori ise en azından Haçlılar gelene kadar müslümanları kışkırtmayı düşünmüyordu. Nihayet 1203 yılında Felemenklerden ve Fransızlardan bazı gruplar Akka'ya gelerek Amori'yi, müslümanlara karşı kışkırtmaya başladılar. Ancak II. Amori onları dinlemedi. Bunun üzerine bu gruplar kuzeye giderek Trablus kontluğundaki Hospitaller ve Templier şövalyeleriyle Hama Beyliği topraklarına saldırdılar. Hama emiri Melik el-Mansur, onları 1203 yılının Mayıs ve Haziran aylarında iki defa bozguna uğrattı.

Bundan sonra Hospitaller ve Templierler, 1204 ve 1205 yıllarında Cebele, Lazkiye ve Hama üzerine yeni yağma akınlarında bulundular. Bunun üzerine Halep hâkimi ez-Zâhir, harekete geçerek Haçlıların elindeki Merkad Kalesi'ni kuşattı ve Trablus Kontluğu topraklarını yağmaladı.

Diğer taraftan II. Amori Sayda mıntıkasındaki bir kaleye sahip olan Mısırlı bir emirin Haçlı gemilerini rahatsız ettiğinden şikayet ediyordu. el-Âdil şikayetini cevapsız bırakınca Amori, 1204 yılında Avrupa'dan gelen yeni Haçlıların desteğiyle Mısır'dan Şam'a mal getiren yirmi gemiye yakın bir deniz kafilesini vurdu ve arkasından Halil ve Taberiyye bölgelerindeki İslâm topraklarını yağmaladı. Bu sırada el-Âdil, askerleri cihada çağırmış ve Cebel-i Tur yanında karargâh kurmuştu. Emirlerinin ısrarına rağmen Haçlılara karşı harekete geçmedi.

Aynı sıralarda yirmi gemilik bir Haçlı donanması 20 Mayıs 1204'te Akka'dan hareketle Mısır Deltası'ndaki Reşid ve Favve limanlarını yağ-

maladı. Bu sırada Amori ve el-Âdil İstanbul'a yönelen Haçlı seferinin sonucunu bekliyorlardı. Bu seferin İstanbul'da sona erdiğini öğrenince Amori ve el-Âdil, sulh müzakerelerine başladılar. 1204 yılı sonlarında iki taraf arasında yeni bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşmaya göre el-Âdil; Sayda, Remle ve Lut'taki müslümanların yarı hisselerini Haçlılara bırakıyordu.

Bazı tarihçilere göre, bu anlaşmayla Yafa da düşmana bırakılmıştır. Böylece, Yafa'dan Merkad'a kadar sahil şeridinin tamamı Frankların oluyordu. el-Âdil, bunlardan başka, hristiyan hacıların işini kolaylaştırmak için Nasıra'nın idaresini de Akka krallığına devretmişti. Bu sefer esnasında el-Âdil'in tutumunda görülen ihtiyatlılık; ülkede henüz iç ihtilafların tam manasıyla halledilememesinden, IV. Haçlı Seferi'nin Filistin ve Mısır sahillerine sıçramasını önleme endişesinden dolayı olmalıdır. Zira o, bu seferi İstanbul'da söndürmekle ülkesini uzun ve meşakkatli bir mücadeleden kurtarmıştır(1). 1206 yılında Sis Ermeni krallığı kuvvetleri Halep topraklarına akınlar yaptılar ve Darbsak Kalesi'ne erzak götüren bir grubu ele geçirdiler. 1 Nisan 1205'te II. Amori'nin ölmesi üzerine Kıbrıs ve Akka krallıkları birbirinden ayrılmıştı.

1207 yılında Kıbrıslı Haçlı korsanları Mısır donanmasından bazı gemileri ele geçirdiler. Bunun üzerine el-Âdil, ordusuyla Mısır'dan Akka'ya doğru yola çıktı. Bu sırada Akka'da kral nâibi olan Jean d'İbelin'den, Kıbrıslıların hareketlerinde herhangi bir ilişkisi olmadığını öğrendikten sonra, Hıms emirliği üzerine saldırılarını sıklaştıran Trablus Hospitaller şövalyelerini cezalandırmaya karar verdi. Hıms yanındaki Kadeş Gölü yanında karargâh kurdu ve etraftaki askerleri cihada çağırdı. Hıms, Hama, Baalbek sahipleri, Halep, el-Cezire ve Diyarbekir askerleri geldiler. Böylece yanında onbin kadar süvari toplandı. Etrafa Trablus üzerine yürüyeceği şayiasını yaymıştı. Askerler toplanınca, Haziran 1207 sonunda Hısnu'l-Ekrad'ı kuşattı. Beşyüz esir ve çok miktarda ganimet aldıktan sonra muhasarayı kaldırıp Temmuz ayı başında Trablus'u kuşattı. Bu kuşatma sırasında Trablus topraklarını baştanbaşa yağmaladı. Bunun üzerine Kont IV. Bohemond anlaşma istedi. el-Âdil'e çok miktarda mal, üçyüz müslüman esiri ve kıymetli hediyeler gönderdi(2).

Bundan sonra 1210 yılında Jean d'İbelin, Akka kralı oldu. Aynı yıl iki taraf arasındaki anlaşma sona erdi. Kral sulhu yenilemek istiyordu. Fakat Templierler, sulha aykırı hareketlerde bulundular. Di-

(1) İbnü'l-Esir, XII, 194-195; es-Sülûk, I/I, 162-163 Grousset, III, 180-184; S. A. Aşur, Harekatü's-Salibiyye, II, 902, 907

(2) İbnü'l-Esir, XII, 238-239, 273-274; Grousset, III, 187-189 Aşur, II, 908-910; es-Sülûk, I/I, 116

maşk'ta babasının nâibi olan el-Muazzam, Templierlere cevap olarak Akka topraklarını yağmaladı. Bu sefer esnasında el-Muazzam, Akka Ovası'na hâkim bir nokta olan Tur Dağı üzerinde bir kale inşaasına başladı. Bu kale 1212 yılında el-Adil tarafından tamamlanarak çok müstahkem bir mevki hâline getirildi(1).

Macarların Seferi:

IV. Haçlı Seferi'nin ardından 1212 yılında çocukların Haçlı seferi başladı. Fransa ve Almanya'dan doğuya sefere çıkan bu çocuklardan hiç haber alınamadı. Bu Haçlı seferinin ardından papa İnnocentius'un teşvikiyle Avusturya Hertzugü VI. Leopold'un ve Macar kralı II. Andria'nın komutasında 1217 yılında Macar-Alman Haçlı seferi başaladı. Kıbrıs kralı Hugue de bu sefere katıldı. Bu sırada Akka Haçlı krallığının başında enerjik ve akıllı bir kişi olan Jean de Brienne bulunuyordu. Ekim 1217'de Akka'ya gelen Haçlılar, doğulu Haçlılarla birleşerek el-Âdil tarafından yeni inşa edilen Tur Kalesi'ni ele geçirmeye karar verdiler. Bunun üzerine el-Adil, Mısır'dan hareketle Remle'ye geldi. Maksadı Ayn-ı Calût yakınında Haçlıların yolunu kesmekti. Fakat Haçlıların, daha önce oraya vardıklarını öğrenince Beysan tarafına saptı. Bu sırada Dımaşk'ta nâib olan oğlu el-Muazzam, babasına Haçlılarla savaşa tutuşmayı tavsiye etti. el-Âdil, oğluna: «*Hangi kuvvetle çarpışayım?*» diyerek tecrübesizliğini hatırlattı. Haçlıların bu sefer ikibin şövalye, sekizbin yaya ile Beysan'a doğru yürümeleri üzerine muhtemel bir yenilgiyi önlemek için Dımaşk'a doğru çekildi. Haçlılar, Beysan'a gelip şehri ve etrafını yağmaladılar. Bundan sonra üç gün müddetle Banyas'ı kuşattılar. Filistin bölgesindeki halk endişeye kapıldı. el-Âdil bir taraftan Kudüs ve Dımaşk etrafında gerekli müdafaa tedbirlerini aldı, bir taraftan da doğu ve kuzeydeki bağlılarından yardım istedi.

Bu sırada Haçlılar, Banyas'tan Akka'ya döndüler. Bir müddet istirahat ettikten ve gerekli hazırlıklardan sonra 29 Kasım'da Tur Kalesi'ni muhasaraya başladılar. Bu muhasara sırasında iki taraf arasında çok şiddetli çarpışmalar oldu. Haçlıların bütün gayretlerine rağmen kale teslim olmadı. Yeniden Akka'ya döndüler. Bundan sonra Macar Haçlıları, Lübnan dağlarındaki Merc-i Uyûn ve Şakif Arnun havalisini yağmaladılar. Arazinin elverişsizliği dolayısıyla oldukça hırpalandılar. Macar kralı, bundan sonra ülkesine dönmeye karar verdi. Trablus-Tarsus-Anadolu yoluyla ülkesine döndü(2).

(1) es-Sülûk, I/I, 171-176; İbn Vâsıl, Müferricu'l-Kurub, III, 201; Zeylu'r-Ravzateyn, 69-70

(2) İbnü'l-Esir, XII, 320-323; es-Sülûk, I/I, 166-167; Mir'atu'z-Zaman, VIII/II, 583, 585; Grousset, III, 201-206; Aşur, II, 916-919

İlk bakışta el-Adil'in Haçlılar karşısındaki hareket tarzı gevşek gibi görünüyorsa da, İbnü'l-Esir ve diğer tarihçilerin dediği gibi ihtiyatlı bir davranıştı. Büyük bir tecrübe ve geniş bir istihbarata sahip olan sultan el-Âdil, V. Haçlı Seferi'ne dair Avrupa'da yapılan hazırlıklardan haberdardı. Bu sebeple, kuvvetlerini bir yerde toplayarak diğer cepheleri boş bırakmıyordu. Haçlıların çekilmesinden sonra Tur Kalesi'ni yıktırıp buradaki silahları ve kuvvetleri Dimyat Kalesi'ne naklettirdi.

e) V. Haçlı Seferi ve Dimyat Müdafaası :

Haçlılar, Filistin cephesindeki savaşlarda Eyyubilere karşı büyük bir başarı elde edememişlerdi. Bu yüzden Nil Nehri'nden yararlanarak donanmanın desteğinde Mısır'ın daha kolay zaptedilebileceğini düşünüyorlardı. Üstelik Mısır, geniş ve zengin bir ülkeydi. Haçlılar burayı ele geçirince Filistin'i ve diğer Ortadoğu-İslâm ülkelerini zaptedebilirlerdi. Ayrıca Mısır yoluyla Hicaz ve Yemen bölgelerini, hatta kuzey Hint Okyanusu bölgelerini kontrol ederek baharat yolunu ele geçirebilirlerdi. Bu bölge kısa bir yol dışında tamamiyle Haçlıların üstün oldukları donanma desteğiyle kolayca kontrol edilebilirdi.

Ayrıca Haçlılar, Selahaddin'in Mısır'dan Şam ve Filistin'e gelerek buraları ele geçirdiğini biliyorlardı. I. Baudouin devrinden beri Mısır'ı ele geçirmek için zaman zaman karadan teşebbüste bulunmuşlar ve başarısızlığa uğramışlardı. Halbuki muazzam Haçlı Donanması'nın desteğiyle Akdeniz kıyısında ele geçirilecek önemli bir merkezi üss edinerek Nil Nehri'nin de yardımıyla Mısır'ın istilâsı daha kolay olabilirdi.

İşte bu ve benzeri sebeplerle Akka kralı Jean de Brienne, Mısır'a bir sefer yapmayı düşünüyordu. 1217 yılı sonlarında, Macar kralının dönüşünden sonra papa İnnocentius ve onun yerine geçen papa III. Honorius'un daveti üzerine harekete geçen V. Haçlı Seferi'ne katılan kuvvetler, Akka'ya birbiri ardı sıra gelmeye başladılar. Templier ve Hospitalier şövalyeleri ile Kıbrıs kralının da desteğini alan kral Jean, Akka'da müdafaa için bir miktar kuvvet bıraktıktan sonra, 27 Mayıs 1218 tarihinde Akka'dan donanmayla Mısır'ın Nil deltasında ve Nil'in Akdeniz'e döküldüğü ana kolun üzerinde bulunan Dimyat şehri üzerine yürüdü. Dimyat'ta müslümanlar tarafından gerekli müdafaa tedbirleri alınmıştı. Bu cepheyle el-Âdil'in Mısır'da bulunan oğlu ve veliahtı el-Kâmil uğraşacaktı. el-Âdil ile Dımaşk'taki oğlu el-Muazzam, Akka Haçlı Krallığı karşısında, el-Cezîre sahibi el-Eşref ise Trablus Kontluğu karşısında gerekli tedbirleri alacaklardı.

Kral Jean komutasındaki Haçlı Donanması, Mayıs 1218 sonunda Dimyat önüne geldi. Haçlılar karaya çıkıp karargâhlarını Nil'in batı

kıyısında Dimyat'ın karşısına kurdular. Müslümanlar ise Nil Nehri'ni kalın bir zincirle kesmişler, nehrin ağzına müstahkem bir burç yaparak nehrin ağzını kapatmışlardı. Düşmanın gelmesi üzerine el-Kâmil de Mısır ordusunun başında gelip nehrin doğusunda, Dimyat'ın güneyinde el-Âdiliyye denilen yerde karargâh kurdu. Haçlılar, karargâhların etrafını hendekle ve surla çevirmeye, bir taraftan da getirdikleri malzemelerle burçlar yaparak Nil Nehri'nin ağzındaki burca hücum etmeye başladılar. Diğer taraftan el-Kâmil, Dimyat'a devamlı yardım gönderiyor, düşmanın doğuya geçmesine imkân vermiyordu. Burçtaki müdafilerle düşman arasındaki şiddetli çarpışmalar, dört ay müddetle devam etti. Haçlılar pek çok muhasara aleti ve malzemesi kaybettiler. Etraflarını hendek ve surla çevirdikleri için karargâhlarına baskınlar düzenlemek mümkün olmuyordu. Haçlılar, ancak dört ay sonra burcu ele geçirerek Nil nehrinin ağzındaki zinciri kestiler. Böylece gemileri Nil'den içerilere ilerleyebilecekti. Bu sırada el-Âdil, el-Alikin'de Akka Franklarının karşısındaydı. Dimyat burcunun ve zincirinin düşmanın eline geçtiğini öğrenince çok üzüldü ve hastalandı. 1145 yılında doğan el-Âdil, hastalandıktan birkaç gün sonra 10 Eylül 1218 tarihinde öldü. Cenazesi Dımaşk'a götürülerek kendisi için hazırlanan türbeye gömüldü.

el-Adil akıllı, kurnaz, sabırlı, halim-selim, soğukkanlı, geniş hayat tecrübesi olan bir kişiydi. Bunun yanında tutumluydu. Daima ihtiyaç günlerini düşünür, hazinesini dolu tutardı. Bunun için büyük bir maliyeci olan Safiyyüddin b. Şükr'ü vezir tayin etmişti. Son yıllarında Safiyyüddin'i azledip Amid'e sürdü. Fakat babasının ölümü üzerine yerine geçen oğlu el-Kâmil, onu Amid'den getirterek yeniden vezir yaptı.

Babası öldüğü sırada el-Kâmil, el-Adiliyye'deki ordugâhta Franklar karşısında bulunuyordu. Franklar burcu ele geçirip zinciri kestikten sonra Nil Nehri'nden ilerlemek istediler. Bunun üzerine, el-Kâmil, nehir üzerine büyük bir köprü inşaa ettirdi. Haçlılar bu köprüyü de tahrip etmek için uzun süren şiddetli hücumlarda bulundular. Bunu da tahrip etmeyi başardılar. Bunun üzerine el-Kâmil bazı gemileri Nil Nehri'nde batırarak onların ilerlemelerini önledi. Bunun üzerine Haçlılar, kullanılmaz durumda bulunan Ezrak kanalını yeniden kazarak gemilerini el-Kâmil'in ordugâhının karşısına getirdiler.

Bu sırada Haçlı ordugâhına papa İnnocentius'un temsilcisi kardinal Palegius geldi. Kral Jean de Brienne'in yanında ikinci lider oldu. Dimyat ise bir sıkıntıya düşmemişti. Şehrin kapıları açıktı; devamlı yardım ve erzak alıyordu. Franklar yeni mevzilerinde el-Kâmil'in ordugâhına karşı girişikleri saldırılarda bir başarı elde edemiyorlardı.

Durum müslümanlar için iyi görünüyordu. 9 Ekim 1218 tarihinde el-Kâmil, Haçlı ordugâhına hücum ettiyse de onları yerlerinden atamadı. Bu arada kış geldi. Müslüman karargâhının bir kısmını su bastı. Sultan el-Kâmil, etrafa elçiler göndererek yardım istedi. Haçlıların Mısır'ı ele geçirmesinden doğacak sonuçları hatırlattı.

Bu sırada Melik el-Efdal, Anadolu Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykâvus'u Halep topraklarına sefer yapmaya teşvik etmekteydi. Bunun üzerine İzzeddin Keykâvus, Haçlılarını saldırılarından da faydalanarak Halep topraklarına girdi. Bazı kaleleri ele geçirdi. Onun bu seferi, el-Âdil öldüğü sıralarda oğlu el-Eşref tarafından püskürtüldü. el-Eşref bundan sonra doğuda meydana gelen karışıklıklarla oyalanmak zorunda kaldı.

Diğer taraftan el-Âdil'in ölüm haberi, Dimyat yanındaki müslüman ordugâhına gelince şok tesiri yapmıştı. Bunu fırsat bilen İmadeddin b. el-Meştuk komutasındaki emirler el-Kâmil'i tahttan indirerek yerine kardeşi el-Fâiz'i geçirmek için bir komplo düzenlediler. Belki de İmadeddin b. el-Meştuk; el-Kâmil'in, Türkleri tutmasından memnun değildi. Nitekim, daha önce babası Ali ve amcası Cenah da aynı hususta dolayı Selahaddin'e kırgındılar. el-Kâmil, kendisine karşı komplo hazırlandığını öğrenince tevkif edilmemek için geceleyin karargâhtan ayrılıp Uşmum'a gitti. Sabahleyin askerler sultanın karargâhtan ayrıldığını ve başsız kaldıklarını öğrenince dağıldılar.

Bunu fırsat bilen Haçlılar, nehrin doğusuna geçip 8 Şubat 1219 günü müslüman karargâhını ele geçirdiler. el-Kâmil, askerlerden şüphelendiği için Mısır'ı terketmeye karar vermişti ki, 10 Şubat günü kardeşi el-Muazzam'ın ordugâha gelmesi üzerine mâneviyatı düzeldi. el-Muazzam, İmadeddin b. el-Meştuk'u ve kardeşi el-Fâiz'i alarak Şam'a döndü. el-Kâmil ise Haçlıların karşısında el-Mansura ordugâhında kaldı.

Haçlılar, nehrin doğusuna geçtikten sonra Dimyat'ı kuşattılar, etraflarını hendek ve surla çevirdiler. Denizden ve karadan kuşatılan şehre yardım gönderilemedi. Müdafiler canlarını hiçe sayarak düşmanla aç-susuz dokuz ay çarpıştılar. Nihayet bütün imkânlarını bitirince 7 Kasım 1219 günü şehri emanla düşmana teslim ettiler.

Haçlıların Dimyat'ı ele geçirmesi, Şam'daki Haçlıları harekete geçirdi. Bunun üzerine el-Muazzam, Akka topraklarına girdi. Kayserliye'yi tahrip etti ve Asiis Kalesi'ni kuşattı. el-Eşref de Trablus Kontluğu'na ait Safita ve Hısnu'l-Ekrad kalelerinin etrafını tahrip etti. el-Eşref ayrıca, Anadolu Selçuklularının muhtemel hücumlarına karşı kuzeye dönmek zorundaydı. el-Muazzam bundan sonra Kudüs'te müdafaa tedbirleri aldı ve bazı hudut kalelerini tahrip etti.

Diğer taraftan Dimyat'ın ele geçirilmesi üzerine Haçlılara büyük yardımlar geldi. Dimyat'ı, Mısır'ı ele geçirmek için kullanacakları bir üss hâline getirdiler. Kahire üzerine yürümek için de hazırlıklara başladılar. Müslümanlar için çok kritik günlerdi. Moğollar Azerbaycan'a Irak'a kadar gelmişler, Mısır Haçlıların eline geçme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı. Bunun için el-Kâmil Haçlılara Dimyat'ı ve Mısır'ı terkedecek olurlarsa, Kerek ve Şevbek Prinkepsliği dışında, Kudüs dahil Selahaddin'in fethettiği bütün toprakları geri vermeyi teklif etti. Fakat Haçlılar, Kerek ve Şevbek'i de istedikleri gibi, üçyüzbin altın savaş tazminatı istediler. Bunun üzerine el-Kâmil, Mısır halkını silahlandırıp kardeşlerinden ve doğudaki diğer bağlılarından yardım istedi.

1221 Haziran ve Temmuz aylarında el-Kâmil'e istediği yardımlar gelmeye başladı. Önce, el-Cezire askerlerinin başında el-Eşref geldi. Onu, Hama hâkimi el-Mansur, Nâsır Kılıç Arslan, Hıms hâkimi el-Mücahid, Baalbek hâkimi Behramşah ve daha başkaları takip ettiler. Böylece el-Mansur'a ordugâhında kırkbin kadar süvari toplandı. el-Muazzam ise en arkadan Dımaşk kuvvetlerinin başında gelmekteydi.

Bu arada aldıkları yardımlarla iyice kuvvetlenen Haçlılar, Kahire üzerine yürümeye karar verdiler. Kral Jean de Brienne, bu yürüyüşe muhalifti. Gelecek yardımcı kuvvetler ulaşıncaya kadar beklenmesini tavsiye ediyordu. Fakat Pelagius ve arkadaşları onu dinlemediler. Temmuz ayı içinde Franklar, Kahire üzerine yürümeye başladılar ve Farisûr'da karargâh kurdular (1221). Müslümanlarla Haçlılar arasında Ağustos ayında çarpışmalar başladı. Franklar ülkeyi iyi bilmedikleri için bazı hazırlıkları yapmamışlardı. 19 Temmuz'da Haçlılar, Şaramşah üzerine hücum ettiler. el-Kâmil, yardımcı kuvvetler beklediği için hemen savaşa girişmedi.

Bu arada iki taraf arasında çarpışmalar oluyor, halk, haçlılar üzerinde muntazam ordudan daha etkili oluyordu. Bu arada Haçlılar, Nil'in Dimyat kolu ve Bahru's-Sagir arasında kalan bölgede karargâh kurdular. el-Kâmil 14 Ağustos günü yeni yardımların gelmesinden sonra ordusunu düzenleyerek Haçlılara karşı yürüdü. Askerlerden bir kısmı Bahru'l-Mahalle kanalını geçerek düşmana hücuma başladılar. Müslüman gemileri ise Nil'den Dimyat'a doğru ilerleyip düşman ordugâhıyla Dimyat arasındaki irtibatı kestiler. Bütün personeliyle üç düşman gemisini ele geçirdiler. Bir kısım müslüman askerleri ise Mahalle Gölü'nü geçerek Nil'in taşma mevsimi olmasından istifade ile bentlerin bir kısmını açtılar. Bu sırada Haçlı karargâhını su bastı. Frankların etrafı bataklıkla çevrilmişti, ancak bir çıkış yeri kalmıştı. el-Kâmil de buraya kuvvetler sevkederek Haçlı ordugâhının Dimyat ile irtibatını tamamiyle kesti.

Tam bu sırada düşmandan yeni harp gemileri ve yüzer bir tamirhane, çok miktarda silah ele geçirildi. Bataklıkta sıkışıp kalan düşman, çıkış yolu bulamayınca sulh istedi. Bu sırada el-Muazzam, Dimyat tarafından kuvvetlerinin başında karargâha geldi. Müslümanların mâneviyatı arttı. İki tarafın heyetleri arasında yapılan müzakerelerden sonra Frankların, Dimyat'ı teslim etmeleri ve müslümanlar tarafından sarılmış düşman ordusunu serbest bırakmaları kararlaştırıldı. Ayrıca taraflar, aldıkları esirleri serbest bırakacaklardı. 27 Ağustos 1221 tarihinde iki taraf arasında bu şartlarla anlaşma yapıldı. 29 Ağustos günü Dimyat müslümanlara teslim edildi. Böylece üç yıldan fazla süren V. Haçlı Seferi, otlatılan bütün bâdirelere rağmen, müslümanlar için tam bir başarıyla sona erdirilmiş oluyordu(1).

(1) İbnü'l-Esir, XII, 323-331-351; es-Sülûk, I/I, 189, 209; Grousset, III, 209-240; Aşur, II, 920-941

3 — el-KÂMİL DEVRİ

a) el-Kâmil'in Devlet İdaresi :

Melik el-Âdil ölünce yerine Dimyat önünde Haçlıların karşısında el-Âdiliye ordugâhında bulunan büyük oğlu ve veliahtı el-Kâmil geçmişti. Bundan sonra Dımaşk sahibi el-Muazzam ile el-Cezire sahibi Melik el-Eşref ve diğer Eyyubi beylikleri el-Mansura ordugâhında toplanmışlar ve Haçlıları Dimyat önünde yenilgiye uğratarak Mısır'ı istilâ tehlikesinden kurtardıkları gibi Dimyat'ı da geri almışlardı. Fakat el-Âdil'in oğulları arasındaki bu birlik fazla devam etmedi. Bir müddet sonra el-Kâmil ile el-Muazzam'ın araları açıldı.

Zira 1218 yılında Musul sahibi II. Mesud ölünce Yukarı Mezopotamya'da otorite boşluğu meydana gelmişti. Bu bölgede siyasi üstünlüğü ele geçirmek için Musul nâibi Bedreddin Lü'lü, Erbil sahibi Gökböri ve II. Mesud'un küçük kardeşi III. Zengi arasında bir seri mücadeleler olmuştu. Bu iç kavgalar ancak el-Cezire sahibi el-Eşref'in akıllıca müdahaleleri sonunda yatıştırılabilmişti. Ayrıca el-Eşref bu iç mücadelelerden ve V. Haçlı Seferi'nin meydana getirdiği durumdan da faydalanarak Halep topraklarına giren İzzeddin Keykavus'u da yenilgiye uğratmayı başarmış, Anadolu Selçuklularıyla işbirliği yapan Amid ve Mardin Artuklularını itaat altına aldıktan başka Sincar ve Düneysir'i de kendi topraklarına katmıştı.

el-Eşref, bu işleri başardıktan ve bölgede sükûneti sağladıktan sonra kardeşi el-Muazzam ile el-Kâmil'in çağrılarına uyarak Mısır'daki el-Mansura ordugâhına gitmiş ve oraya giderken kardeşi Şihabeddin Gazi'yi veliaht ilan ederek diğer kardeşi Necmeddin Eyyub'un ölümüyle boşalan Ahlat Beyliği'ne tayin etmişti. Hatta, kaynakların verdiği bilgilere göre el-Eşref, ülkesini Moğol tehlikesi karşısında bırakıp Mısır'daki Haçlılara karşı gitmesini tenkit edenlere bile kulak asmamıştı. Zira o, Haçlıları Moğollardan daha tehlikeli görüyordu. Çünkü Haçlılar, bizzat Eyyubi ülkesinin kalbine saldırmışlardı. Moğol tehlikesi ise henüz Eyyubi Devleti sınırları dışındaydı. İkinci olarak Haçlılar bir ülkeye yerleşmek maksadıyla savaşıyorlardı. Moğolların savaşları ise akınlar şeklinde oluyor, bir müddet sonra çekilip başka yerlere akınlara başlıyorlardı. Nihayet, Dimyat önünde Haçlılar ye-

nildi ve İslâm dünyası, en kritik zamanında bütün şaşaasıyla gücünü cihana yeniden gösterdi(1).

1221 yılında Haçlıların yenilgiye uğratılmasından sonra Mısır bir sükûnet dönemine girdi. el-Kâmil ülkenin imarı, ticaret, ziraat ve el sanatlarının geliştirilmesine önem verdi. Kültür hayatı daha da canlandı.

1225 yılında el-Âdil, onun ölümünden sonra oğlu el-Kâmil devirlerinde vezirlik yapan Safiyyüddin b. Şükr öldü. el-Kâmil onun servetine el koydu ve onun ölümünden sonra başka bir kişiyi vezir tayin etmedi. Şam'da ise Haçlılarla barış devri başladı. Bu arada Salt ve Aclun kaleleri inşa edilerek yağmacı Arap kabileleri kontrol altına alındı(2).

Bu devirde Yemen'de el-Kâmil'in oğlu Atsız hâkimiyetini devam ettirdi. Atsız 1223 yılında Mekke'ye gelerek Hicaz bölgesini kontrol altına aldı. 1225 yılında ise Kahire'ye gelerek babasını ziyaret etti. Atsız'ın getirdiği çeşitli hediyeler arasında üç de fil bulunuyordu.

Atsız ertesi yıl Yemen'e dönerek ölünceye kadar (1229) Yemen ve Hicaz'ı kontrolü altında tuttu. Onun ölümü üzerine nâibi Nureddin Ali b. Resul et-Türkmenî, el-Kâmil'e tabi olarak Yemen'i idareye devam etti. Hicaz'da ise el-Kâmil'in diğer nâibi Şucaeddin Tuğtegin bulunuyordu. Eski Mekke emiri Racih b. Katade'nin tahrikiyle 1232 yılında Ali b. Resul, Hicaz'ı kendi kontrolüne almak için asker gönderdi ve el-Kâmil'in nâibi Tuğtegin'i Mekke'den çıkardı.

Bunun üzerine aynı yıl içinde el-Kâmil, Fahreddin Yusuf b. Şeyhu'ş-Süyûh komutasında asker gönderip Hicaz'ı yeniden kontrolü altına aldı. el-Kâmil, ertesi yıl Alaeddin Aksungur komutasında yeni bir birlik daha göndererek Yemen askerlerini Hicaz'dan attı. Ali b. Resul 1235 yılında eski Mekke emiri Racih komutasında Hicaz'a yeni bir birlik gönderdi ise de bu birlik el-Kâmil'in komutanı Esedüddin Çağrıl tarafından yenilgiye uğratıldı. Yemen hükümdarı Ali b. Resul'un 1236 yılındaki teşebbüsü de başarısızlığa uğratıldı. 1237 yılında Ali b. Resul bizzat gelerek Mekke'ye hâkim oldu ise de Medine emiri tarafından kovuldu. Görüldüğü gibi, 1232 yılından itibaren Mekke, Ali b. Resul tarafından müstakil olarak idare edilmeye başlanmıştır(3).

Eyyubilerin doğu bölgelerinde; el-Cezire, Kuzey Irak ve Doğu Anadolu'da 1220 yılında yatışmış görünen olaylar ise gelişmeye devam etti. Zira bu bölgeler, yerli hanedanların idare ettiği beyliklere bölünmüştü. Eyyubiler arasındaki iç ihtilaflardan başka Anadolu Selçuklu-

(1) İbnü'l-Esir, XII, 333-350, 398-399
(2) Mir'âtü'z-Zaman, VII/II, 625, 633; es-Sülûk, I/I, 213 vd.
(3) İbnü'l-Esir, XII, 413

ları, Abbasî Hilâfeti ve Gürcüler arasındaki bölgede siyasî üstünlük kurma çabaları, bu bölgede çeşitli olaylara neden oluyordu. Gürcüler, Azerbaycan Atabeyi Pehlivan'ın ölümünden sonra bölgede faaliyetlerini artırmışlar, Dvin'i aldıktan sonra Ahlat Beyliği topraklarına akınlara başlamışlardı. Ahlat'ı da muhasara etmişler, fakat yenilgiye uğrayarak çekilip gitmişlerdi. Moğolların gelmesi üzerine Gürcüler, onlarla uğraşmak zorunda kaldılar.

Bununla beraber Ahlat'a bağlı Sürmeni (Sürmeli) Kalesi sahibiyle Dvin'deki Gürcü komutanı arasında olaylar zaman zaman devam ediyor; Gürcüler, el-Eşref'e bu komutanın hareketlerine mâni olması için şikayette bulunuyorlardı.

Diğer taraftan Haçlılara karşı kazanılan zaferden sonra el-Kâmil ile el-Muazzam'ın arasının açılması gecikmedi. el-Kâmil kardeşi el-Muazzam'ı, yanındaki bazı komutanları kandırmakla itham ediyor, el-Muazzam da onu Hama ve Hıms hâkimlerini aleyhine kışkırtmakla suçluyordu. Böyle kuşkulu bir ortam içinde el-Eşref, 1222 yılında kardeşi el-Muazzamdan habersiz el-Kâmil'in ziyaretine gitti. Bu harekete alınan el-Muazzam, Selemiyye'yi aldıktan sonra 1223 yılında Hama'yı kuşattı. Bunun üzerine el-Kâmil ile el-Eşref aralarında anlaşarak el-Muazzam'a karşı cephe aldılar. el-Eşref'in tutumundan memnun olmayan Erbil hâkimi Gökböri ve Ahlat hâkimi Şihabeddin Gazi, Amid ve Mardin Artukluları, daha sonra da Anadolu Selçuklu sultam Alaeddin Keykubat, el-Muazzam tarafını tuttular ve aralarmda bir ittifak kurdular. Musul sahibi Bedreddin ise el-Eşref ve el-Kâmil tarafındaydı.

1224 yılında müttefiklerine güvenen Ahlat hâkimi Şihabeddin Gazi, tâbi olduğu ağabeyi el-Eşref'e karşı isyan etti. el-Eşref önce kardeşini nasihatle yola getirmek istediyse de bunu başaramadı. Bunun üzerine el-Eşref, kardeşini cezalandırmaya karar verdi. Şihabeddin Gazi de diğer ağabeyi el-Muazzam'dan yardım istedi. el-Muazzam kardeşi el-Eşref'le çarpışmak için yola çıktığı sırada Mısır sahibi el-Kâmil ona mektup yazarak Gazi'ye yardım edecek olursa Dımaşk üzerine yürüyüp ülkesini elinden alacağını bildirdi. Bunun üzerine el-Muazzam, Dımaşk'a döndü. Musul'dan da yardım alan el-Eşref, Ahlat üzerine yürüdü. Ahlat halkı el-Eşref'i sevmesine rağmen kardeşi Gazi'nin idaresinden memnun değillerdi. Bu sebeple, el-Eşref kısa bir muhasaradan sonra 1 Temmuz 1224 tarihinde Ahlat'ı ele geçirdi. Kardeşini cezalandırmayıp elinden Ahlat, Malazgirt, Hani, Van, Muş ve Çapakçur'u aldı. Onun elinde sadece Meyyaferikin'i bıraktı(1).

(1) İbnü'l-Esir, XII, 421-422; Mir'atü'l-Zaman, VII/II, 625; et-Tarihu's-Salihî, yap. 228a; es-Sülûk, I/I, 214, 215

Diğer taraftan Gökböri, Musul askerlerinin bir kısmının el-Eşref komutasında Ahlat üzerine gittiğini öğrenince onu yolundan çevirmek için Musul üzerine yürüyerek şehri kuşattı ve el-Muazzam'dan yardım gelmesini bekledi. Beklediği yardım gelmeyince Erbil'e geri dönmek zorunda kaldı. 1225 yılı başlarında Moğolların önünden kaçan Celaleddin Menkuberti komutasındaki Harezmliler, Irak'a girdiler. Tekrit'i ele geçirdikten sonra Erbil ve Musul hudutlarına dayandılar. Bu sırada Gökböri, el-Muazzam ve Celaleddin arasında yapılan müzakerelerden sonra bir anlaşmaya varıldı. Harezmliler, Azerbaycan ve Gürcistan üzerine yöneldiler. Öyle anlaşılıyor ki, Celâleddin Menkuberti bu anlaşma ile el-Eşref ve el-Kâmil'e karşı yapılan ittifaka girmiştir(1).

1226 yılı Haziran ayında Celaleddin Menkuberti'nin el-Eşref'e ait olan Ahlat üzerine yürüdüğü haberi etrafa yayıldı. Bunu duyan Gökböri, el-Eşref'in müttefiki Musul üzerine yürüdü. Musul nâibi Bedreddin, el-Eşref'ten yardım istedi. el-Eşref de Gökböri'yi tutan Mardin üzerine yürüyerek bu beyliğe ait toprakları yağmaladı. el-Muazzam da el-Eşref ve el-Kâmil ittifakına bağlı olan Hama ve Hıms beyliklerinin topraklarına girdi. Bunun üzerine her iki taraf, aralarındaki pürüzleri halletmeye karar verdi. Mısır'dan yardım alma imkânını bulamayan el-Eşref, Dımaşk'ta bulunan kardeşi el-Muazzam'ın yanına gitti. Bu arada Amid hâkimi el-Mesud ile el-Eşref'in aralarının açılmasından faydalanan Anadolu Selçuklu hükümdarı Alaeddin Keykubat Amid Artuklu Beyliğine bağlı Adıyaman, Kahta ve Semkard Kalelerini ele geçirdi(2).

Diğer taraftan Celaleddin Menkuberti, Ahlat üzerine yürümekten vazgeçerek Gürcistan'a döndü. On gün kadar oralarda kaldıktan sonra geri dönerek Ahlat üzerine yöneldi. el-Eşref'in Ahlat'taki nâibi Hacib Ali casusları vasıtasıyla onun geleceğini öğrenmiş, gerekli müdafaa tedbirlerini almıştı. Celaleddin uzun müddet Ahlat'ı kuşattı. Şehir halkı, Harzemlilerin girdikleri yerlerde halka yaptıkları eziyetleri bildikleri için kahramanca çarpıştılar. Muhasaranın uzaması, kışın bastırması ve Irak Azerbaycan'ın da Yive Türkmenlerinin isyanı üzerine Harzemşah Celaleddin muhasarayı kaldırmak zorunda kaldı(3).

1227 yılı başlarında Dımaşk'a giden el-Eşref, kardeşi el-Muazzam ile aralarındaki anlaşmazlığı halletti. İki kardeş birbirleriyle müttefik olmaya karar verdiler. el-Kâmil'e haber göndererek Celaleddin Menkuberti'nin Ahlat'ı kuşatmakta olduğunu ve el-Âdil hanedanının ara-

(1) İbnü'l-Esir, XII, 423-424, 427-428; es-Sülûk, I/I, 216
(2) İbnü'l-Esir, XII, 453-454, 458-459
(3) İbnü'l-Esir, XII, 460-461

larındaki anlaşmazlıkları bir tarafa bırakarak dış düşmanlara karşı elbirliği etme zamanının geldiğini bildirdiler. Fakat el-Kâmil, bu teklifi bir oyun olarak yorumladı. Sicilya-Almanya İmparatoru II. Frederich ile ittifak kurma yollarını aradı. Gerek el-Kâmil gerekse II. Frederich, müslümanlarla Haçlılar arasında sürüp giden mücadelenin mânasızlığına inanıyorlar ve barışçı yollardan iki taraf arasındaki ihtilafları halletmek istiyorlardı. el-Muazzam kardeşi el-Kâmil'in tutumunu öğrenince onun adına hutbe okutmaya son vererek Celaleddin Menkuberti ile anlaşma yoluna girdi. Bu gelişmeler iki kardeşin arasını daha da açtı. Ancak 11 Kasım 1227 tarihinde el-Muazzam öldü. Yerine oğlu en-Nâsır Davud geçti. Böylece el-Kâmil rahat bir nefes aldı.

el-Muazzam, Eyyubî hükümdarları arasında en kültürlü kişilerdendi. Eyyubilerin mensup olduğu Şafiî mezhebini bırakarak Hanefî mezhebine geçmiş ve bu mezhepte değerli eserler kaleme almıştır. Ayrıca, ilmi ve âlimleri himaye eden bir kişiydi. V. Haçlı Seferi sırasında düşman karşısında Eyyubilerin elbirliği yapması için gösterdiği gayretler sonucu el-Muazzam, tarihçiler tarafından taktirle anılmaktadır(1).

en-Nâsır Davud, babası el-Muazzam gibi dirayetli ve iyi bir idareci değildi. Bununla beraber amcası el-Kâmil'e bağlılığını bildirdi. el-Kâmil de ona ve diğer Eyyubî hükümdarlarına sancak vererek hil'atler gönderdi. Buna rağmen iki hükümdarın arası çok geçmeden açıldı. el-Kâmil yeğeni Davud'dan Şevbek Kalesi'ni isteyince, Davud buna yanaşmadı. Amcası el-Kâmil'in Dımaşk'ı elinden alacağını duyunca diğer amcası el-Eşref'e yanaştı. Ayrıca, teb'asına da iyi davranmıyordu. Zevk ve eğlenceye dalmıştı.

Baalbek sahibi Behramşah'ın takip ettiği siyaset de iyi değildi. Hama'da ise Melik el-Mansur'un ölümünden sonra yerine oğlu el-Muzaffer Takiyyüddin'in geçmesi gerekiyordu. Fakat babası öldüğü sırada el-Muzaffer Takiyyüddin, Dimyat önünde Haçlılara karşı savaşıyordu. Bunu fırsat bilen küçük kardeşi Kılıç Arslan, ağabeyisinin veliahtlık hakkına riayet etmeyip Hama Beyliği'nin idaresine el koymuştu. Hâlâ bu pürüz halledilmemişti. Bu gelişmeler üzerine el-Kâmil oğlu Melik es-Salih Necmeddin'i veliaht ve Mısır nâibi yaptıktan ve Fahreddin Yusuf b. Şeyhu'ş-Şüyuh'u ona yardımcı tayin ettikten sonra, 25 Temmuz 1228 tarihinde yanında el-Muzaffer Takiyyüddin olduğu halde Kahire'den Şam'a hareket etti. el-Kâmil önce Kudüs'e oradan Nablus'a geldi. Bunun üzerine en-Nâsır Davud, amcası el-Eşref'ten ve

(1) İbnü'l-Esîr, XII, 463 vd.; es-Sülûk, I/I, 221-224

diğer Eyyubi beylerinden yardım istedi. Şam ve el-Cezire'deki Eyyubi hükümdarları, iktidarları için tehlikeli gördükleri el-Kâmil'e karşı birleştiler. Aslında devletteki bu hastalık Selahaddin'in ölümüyle başlamıştı. Onun ölümünden sonra herkesin sevgi ve saygısını kazanan, şartlar ne olursa olsun otoritesi herkesce kabul edilen bir sultan gelmemişti. Hanedana bağlı hükümdarlar, ancak dış şartlar çok zorlandığı zaman aralarındaki anlaşmazlıkları bir tarafa bırakarak düşmana karşı elbirliği yapabiliyorlardı.

en-Nâsır Davud'un yardım istemesi üzerine el-Eşref, ülkesinde kardeşi el-Hafız'ı nâib olarak bırakıp Dımaşk'a hareket etti. Yolda giderken Hama hâkimi Kılıç Arslan ile Hıms hâkimi II. Şirkuh da ona katıldılar. el-Eşref, 1228 yılı Ağustos ayı sonlarında Dımaşk'a vardı. en-Nâsır Davud tarafından coşkuyla karşılandı. Davud, ondan amcası el-Kâmil ile arasındaki anlaşmazlığı halletmesini rica etti. İki hükümdar el-Kâmil ile buluşmak için Dımaşk'tan hareket ettiler. el-Kâmil onlardan kuşkulandığı için Nablus'tan ayrılarak Mısır'a hareket etti. Davud ile el-Eşref Nablus'a vardılar. Davud burada kaldı. el-Eşref ve II. Şirkuh, el-Kâmil ile müzakerelerde bulunmak için Tellu'l-Acul'a gittiler.

Burada el-Kâmil ile el-Eşref arasında yapılan gizli müzakerelerde Dımaşk'ın, en-Nâsır'dan alınarak el-Eşref'e verilmesi, Filistin'in el-Kâmil ile el-Eşref arasında paylaşılması, en-Nâsır'a Dımaşk'ın karşılığı olarak Harran, Rakka, Seruc ve Ra'sü'l-Ayn'ın verilmesi, Baalbek'in Behramşah'tan alınarak el-Aziz b. el-Âdil'e ve Hama'nın da Kılıç Arslan'dan alınarak el-Muzaffer Takiyyüddin'e verilmesi kararlaştırıldı. en-Nâsır Davud Dımaşk'ı elinden almak için amcalarının anlaştığını öğrenince Nablus'tan Dımaşk'a döndü. Amcası el-Eşref yolda ona yetişip ikna etmeye çalıştı ise de bir sonuç alamadı. Davud, Dımaşk'a dönerek şehri müdafaaya hazırlardı. el-Eşref de yanındaki kuvvetlerle gelip şehri kuşattı(1).

el-Kâmil, Tellu'l-Acul ordugâhındayken Sicilya ve Alman İmparatoru II. Frederich, Akka'ya geldi. İki taraf arasında yapılan uzun müzakerelerden sonra Kudüs şehrinin idaresinin Franklara verilmesi, şehrin etrafındaki arazinin müslümanlarda kalması, iki tarafca mukaddes kabul edilen yerlerin kendi idarelerine bırakılması, Frankların Kudüs'ü tahkim etmeyip sadece sivil maksatlarla kullanmaları kararlaştırıldı. İki taraf arasında 24 Şubat 1229 tarihinden başlamak üzere yaklaşık onbir yıl süreli bir barış anlaşması imzalandı.

(1) İbnü'l-Esir, XII, 479-480, 483-484; es-Sülûk, I/I, 225-227 vd.

Diğer taraftan el-Eşref'in Dımaşk'ı muhasarası devam ediyordu. el-Kâmil, II. Frederich ile anlaştıktan sonra el-Eşref'e yardım etmek için Tellu'l-Acul'dan Dımaşk'a hareket etti. Nisan 1229'da Dımaşk önüne varıp el-Eşref'e katıldı. İki hükümdar şehrin muhasarasını şiddetlendirdiler. en-Nâsır Davud'un durumu iyice güçleşti. Bunun üzerine amcası el-Kâmil ile müzakereye girişti. Dımaşk'ı teslim etme karşılığında ondan Kerek, Gayr, Belkâ, Beysan, Nablus ve Kudüs'ün âmilliklerini istedi. el-Kâmil bunu kabul etti. Kardeşi el-Eşref'ten Dımaşk karşılığı Dâvud'a teslim edeceği el-Cezire topraklarını istedi. O da bunu kabul etti.

Böylece el-Eşref, 25 Haziran 1229 tarihinde Dımaşk hükümdarı oldu. Kardeşi el-Kâmil'e, el-Cezire'deki Harran, Urfa, Rakka, Seruc ve Ra'sü'l-Ayn'ı teslim etti. Ayrıca Şevbek, Halil, Taberiyye, Gazze, Askalan, Remle ve Lut şehirleri de el-Kâmil'in elinde kalıyordu. Serhad ise İzzeddin Aybek'e veriliyordu(1).

Bundan sonra el-Kâmil, II. Şirkuh ile el-Muzaffer Takiyyüddin'i Hama'nın muhasarasına gönderdi. Sonra kendisi de muhasaraya katıldı. Bunun üzerine Kılıç Arslan, Hama'yı ağabeyi el-Muzaffer Takiyyüddin'e teslim etmek zorunda kaldı. el-Kâmil, Kılıç Arslan'ı önce hapsettiyse de daha sonra onu affedip Bârin Kalesini ikta olarak verdi. el-Eşref de bu arada Dımaşk'ta işlerini düzenledikten sonra Behramşah'ın elinde olan Baalbek'i kuşattı. On aylık bir muhasaradan sonra 1230 yılında Baalbek'i Behramşah'tan teslim aldı. Ona Dımaşk kasabalarından Kusayn ve Zebedan'ı verdi. Böylece Eyyubîlerin Baalbek kolu sona ermiş oluyordu(2).

el-Kâmil ise, Hama'yı teslim aldıktan sonra el-Cezire topraklarındaki Ca'ber Kalesi'ne gitti. Bu bölge idaresinin düzenlenmesiyle uğraştı. Bu sırada Mardin, Amid, Musul, Erbil hâkimlerinin elçileri gelerek bağlılıklarını bildirdiler. Ardından Anadolu Selçuklu sultanı Alaeddin Keykubat, elçiler göndererek Celaleddin Menkuberti'ye karşı ittifak teklif etti. Bu sırada Celaleddin, Ahlat'ı muhasara etmekteydi. el-Kâmil uzun zamandır merkezden uzak olduğu için Mısır'a dönmeyi düşünüyordu. Ahlat'ın müdafaasıyla ilgilenmesi için kardeşi el-Eşref'i el-Cezire'ye davet etti. Kendisi de Mısır'a döndü(3).

Şöyle ki; Ahlat'ta el-Eşref'in nâibi olan Hacib Ali, şehri Harzemşah Celaleddin Menkuberti'ye karşı başarıyla müdafaa etmişti. Ayrıca, Öz-

(1) İbnü'l-Esir, XII, 483-484; es-Sülûk, I/I, 233-235; et-Tarihu's-Salihi, yap. 229b-231a

(2) İbnü'l-Esir, XII, 486-487; es-Sülûk, I/I, 235-236, 237-238

(3) es-Sülûk, I/I, 236-238

bek b. Pehlivan'dan sonra Celaleddin ile evlenen II. Tuğrul'un kızı, 1227 yılında Hacib Ali'yi Azerbaycan'a çağırmış, o da İran Azerbaycan'ına giderek Hoy, Merend ve Nahcivan'ı zaptettikten sonra, II. Tuğrul'un kızıyla Ahlat'a dönmüştü. Bunun üzerine Celaleddin, 1228 yılında Ahlat Beyliği topraklarına girerek Muş ve Bingöl'e kadar ilerledi. Etrafı yakıp yıktıktan sonra geri döndü.

1229 yılında el-Eşref, siyasi bir hata yaparak Hacib Ali'yi azledip Ahlat'a memluklarından İzzeddin Aybek'i tayin etti. Aybek hiç bir suçu olmadığı halde Hacib Ali'yi öldürdü. Onun öldürülmesiyle şehrin müdafaasının zayıfladığını anlayan Celaleddin, aynı yıl Ağustos ayı sonlarında Ahlat'ı muhasara etti. Uzun bir muhasaradan sonra 14 Nisan 1230 tarihinde Ahlat'ı zaptetti. Halkının bir kısmını öldürdü, bir kısmını da esir etti. Bundan sonra Ahlat gittikçe zayıflayarak önemini tamamen kaybetti(1).

Celaleddin Menkuberti'nin Ahlat'ı muhasarası sırasında Anadolu Selçuklu sultanı Alaeddin Keykubat'ın, el-Kâmil Harran'da iken elçiler gönderip Harzemşah Celaleddin'e karşı işbirliği teklif ettiğini belirtmiştik. Keykubat'ın elçileri birbirini takip edince el-Kâmil, kardeşi el-Eşref'i Harran'a çağırdı; kendisi Mısır'a döndü. el-Eşref, el-Cezire ve Halep askerlerini toplayarak Keykubat ile Sivas'ta buluştu. Kuvvetlerini birleştiren iki hükümdar, doğu istikâmetinde ilerlediler. Celaleddin ise Ahlat'ı aldıktan sonra müttefiki olan Erzurum Saltuklu hükümdarının ülkesine gitmişti. Müttefiklerin harekete geçtiğini öğrenen Celaleddin, onlar üzerine yürüdü. İki taraf, 8-10 Ağustos 1230 tarihlerine Erzincan yakınlarında Yassıçimen Ovası'nda karşılaştılar.

Celaleddin, bozguna uğrayıp önce Ahlat'a oradan da Erciş'e çekildi. el-Eşref ile Keykubat, doğuya doğru hareketlerine devam ettiler. Keykubat Erzurum Beyliğini ülkesine kattı. el-Eşref de Ahlat'ı geri aldı. Bu sırada Erciş'te bulunan Celaleddin ile el-Eşref arasında karşılıklı elçiler gönderilerek anlaşma yapıldıktan sonra el-Eşref Dımaşk'a döndü. Bu arada, Celaleddin'e karşı kurulan ittifaka katılmayan Erzen hâkimi; Meyyafarikin hakimi Şihabeddin Gazi tarafından cezalandırılarak, şehir Meyyafarikin Beyliğine ilhak edildi(2).

Cemaleddin Menkuberti'nin mağlubiyetini öğrenen Moğollar, 1231 yılında Azerbaycan'a döndüler. Meraga'yı alıp üss edinerek Doğu Anadolu, Diyarbekir ve el-Cezire topraklarına akınlar yapmaya başladılar.

(1) İbnü'l-Esir, XII, 471, 478, 486, 487-488; Mir'âtü'z-Zaman, VII/II, 652, 659-660, 664-665

(2) İbnü'l-Esir, XII, 489-492; Mir'âtü'z-Zaman, VIII/II, 660-662

Celaleddin onların önünden kaçarken, 1231 Ağustos'unda Âmid yakınında Moğolların baskınına uğradı. Ordusu dağıldı. Kendisi de dağlara kaçtı. Ancak Kürtler tarafından yakalanarak öldürüldü.

Harezmli askerlerin bir kısmı bundan sonra başıboş kaldılar. Bunun üzerine, Celaleddin'in komutanlarından Bekke Ham'ın etrafında birleşerek Anadolu Selçuklularının hizmetine girdiler. Böylece Alaeddin Keykubat'ın durumu kuvvetlendi. Onların arkasından gelen Moğollar bütün Doğu Anadolu, Kuzey Irak ve Diyarbekir'i yağmaladılar. Pek çok insanı öldürdüler veya esir ettiler. Nusaybin, Sincar, Mardin ve Musul'a kadar gelerek halkı dehşete düşürdüler(1).

Diğer taraftan el-Kâmil, el-Cezîre bölgesinden Mısır'a döndükten sonra kendisinin Mısır'dan ayrıldığı sırada müstakil bir hükümdar gibi hareket eden oğlu ve veliahtı es-Salih Necmeddin Eyyub'u azletti. Kemaleddin b. Şeyhu's-Şüyun'u da vezir tayin etti. el-Eşref ise Yassıçimen zaferinden sonra Ahlat'ı alıp Dımaşk'a dönmüştü. Dımaşk'ta fazla kalmayıp 1231 yılında kardeşi el-Kâmil'in yanına gitti. Bu sırada Moğollar, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri ile Musul havalisini yağmaladılar. Bunun üzerine el-Kâmil ve el-Eşref, Mısır'dan el-Cezire bölgesine hareket edip bu bölgede Moğollara karşı tedbir almaya karar verdiler.

Nisan 1232'de Kahire'den Dımaşk'a hareket eden el-Kâmil, orada Moğolların yeniden Doğu Anadolu'ya döndüklerini ve Ahlat'ı muhasaraya başladıklarını öğrendi. el-Kâmil öncü kuvvetlerin komutanlığına oğlu es-Salih Necmeddin Eyyub'u tayin ettikten sonra Harran'a hareket etti. Burada Moğolların Ahlat muhasarasını kaldırdıklarını öğrendi. el-Kâmil Harran'da bulunduğu sırada; Frankların, Gürcülerin, Hindistan hükümdarı Fars Atabeyi Sa'd'ın, Abbasî halifesinin ve Gırnata hükümdarlarının elçileri geldi. Elçi gönderen hükümdarların çoğu, Moğollara karşı işbirliği yapılmasını istemekteydi. el-Kâmil, Harran'dan Urfa'ya, oradan da Amid üzerine yürüdü ve şehri kuşattı. 26 Ekim 1232 tarihinde Amid'i zaptetti. Artukluların bu kolu da böylece sona ermiş oldu. el-Kâmil Hısn-ı Keyfa ve Amid'in idaresini düzenledikten ve Hısn-ı Keyfa'ya oğlu es-Salih Necmeddin Eyyub'u tayin ettikten sonra, Amid Artuklu Beyi Mesud'u yanına alarak Kahire'ye döndü, ona ıkta yoluyla Mısır'da bir emirlik verdi(2).

Diğer taraftan, el-Kâmil'e düşman olan diğer Artuklular, onun Mısır'a dönmesini fırsat bilerek Anadolu Selçuklu sultanı Alaeddin

(1) İbnü'l-Esir, XII, 497-601; **Mir'âtü'z-Zaman**, VIII/II, 668, 670

(2) **Mir'âtü'z-Zaman**, VII/II, 673, 675, 676; İbn Vâsıl, **Müferrecu'l-Kurûb**, C.V., nşr. Hasaneyn M. Rala, 12-22, 34-36

Keykubat'ı bu bölgeye sefer yapmaya teşvik ettiler. Harezmlilerin hizmetine girmesiyle güçlenen Keykubat, 1233 yılında Güneydoğu Anadolu bölgesine girdi. Mardin sahibi Nasıruddin ile birleşerek el-Cezire bölgesini yağmaladı. Harran, Rakka ve Urfa şehirlerini muhasara ettikten sonra geri çekildi. Sıbt b. el-Cevzî, el-Cezire bölgesini yağmalayan bu askerlerin, Moğolların dahi yapmadığı kötülükleri yaptıklarını söyler.

el-Cezire bölgesindeki yeni gelişmeler ve Alaeddin Keykubat'ın Ahlat'ı muhasaraya başlaması üzerine, el-Kâmil Mısır'da gerekli düzenlemeleri yaparak oğlu el-Âdil Seyfeddin'i veliaht ve nâib tayin ettikten sonra, 6 Mayıs 1234 tarihinde Kahire'den Dımaşk'a hareket etti. Eyyubi hükümdarlarına haber göndererek, Anadolu Selçuklularına karşı yapılacak sefere katılmalarını istedi. 4 Haziran'da Selemiyye'ye, oradan da Haleb'in doğusundaki Menbic'e, oradan da Malatya istikâmetinde kuzeye doğru ilerledi. Besni ile Adıyaman arasında Fırat'ın kollarından Mavi Irmak yakınında ordugâh kurdu.

Alaeddin Keykubat ise buradan Anadoluya açılan Akça Derbent geçidini tutmuş surlar ve taşlarla kapattırmıştı. el-Kâmil'in askerlerinin ilerlemesine imkân vermiyordu. Bu arada Eyyubiler arasında da birlik yoktu. Eyyubi hükümdarları el-Kâmil'in fazla güçlenip ellerindeki toprakları almasından korkuyorlardı. Bunun üzerine diğer Eyyubi hükümdarları el-Kâmil'e karşı el-Eşref'in etrafında birleştiler. Bunu haber vermek için de Alaeddin Keykubat'a mektup yazdılar. Bu mektup el-Kâmil'in eline geçti. el-Kâmil bunu öğrenince Fırat'ın doğusuna geçti ve Siverek'e vardı.

Bu sırada Artuklulardan Harput hâkimi ordugâha gelerek el-Kâmil'e kendi topraklarından Anadolu'ya geçebileceğini bildirdi. Bunun üzerine el-Kâmil, oğlu es-Salih Necmeddin, yeğeni en-Nâsır Davud ve Savvab'ı bir öncü birliğinin başında Harput yönüne gönderdi. Fakat, bu birlik, Anadolu Selçuklularının baskınına uğrayıp yenildi. Savvab ile Hama sahibi el-Muzaffer, esir düştü ise de Keykubat onları serbest bıraktı. Kuzey istikâmetine ilerlemenin mümkün olmadığını gören el-Kâmil, Savvab'ı Amid komutanı yaptıktan sonra döndü. Harput ve ona bağlı topraklar Ağustos 1234 tarihinde Keykubat tarafından Anadolu Selçuklu Devleti'ne katıldı. Yine bu yıl içinde Halep Atabeyi Şihabeddin Tuğrul öldü, beyliğin idaresini el-Aziz b. ez-Zâhir ele aldı(1).

el-Kâmil Mısır'a dönünce, Ahlat ve Harput'u alan Alaeddin Keykubat, el-Kâmil ile akraba tâbilerinin arasının açılmasından istifade

(1) Mir'atü'z-Zaman, VIII/II, 677, 684; Müferrec el-Kurûb, V, 74-82; es-Sülûk, I/I, 651, 248-249

ile Mardin sahibi Artuk Arslan'ın da yardımıyla el-Cezîre bölgesine girdi. Siverek, Urfa ve Harran'ı, ardmdan da Ahlat'ı aldı. Bunun üzerine el-Kâmil, Mısır ordusunun başında doğuya hareket etti. 1235 yılı sonlarında el-Cezîre bölgesine gelen el-Kâmil, önce Urfa'yı kuşattı ve 2 Ocak 1236 tarihinde şehri teslim ahp, kalesini tahrip etti. Daha sonra Harran'ı kuşattı, 22 Şubat tarihinde bu şehri de geri aldı. Buralarda esir alınan Anadolu Selçuklu askerlerini, bağlayarak hapsedilmeleri için Mısır'a gönderdi.

Eyyubîler tarafından müslüman esirlere karşı şimdiye kadar uygulanmamış olan bu muamele, halk tarafından hiç de hoş karşılanmadı. el-Kâmil Harran'dan Düneysir'e yöneldi ve orayı alıp tahrip etti. Bu sırada Moğolların Sincar'a kadar geldikleri haberi geldi. el-Kâmil Düneysir'den Siverek üzerine yürüdü ve burayı da geri aldı.

Bu sırada el-Kâmil'in daha da kuvvetlenip ellerindeki toprakları almasından korkan ve onun Ahlat'ı müdafaa için gayret göstermemesinden endişelenen el-Eşref ve diğer Eyyubî hükümdarları, yine el-Kâmil'e karşı cephe aldılar. Bunun üzerine el-Kâmil doğuda kendisine ait olan toprakların idaresini, oğlu es-Salih Necmeddin'e bıraktıktan sonra, önce Dımaşk'a, oradan da Mısır'a döndü. el-Kâmil Fırat'ın batısına geçince, Anadolu Selçukluları, Harezmliler ve Mardin sahibi Artuk Arslan birleşerek el-Cezîre bölgesine girdiler. Nusaybin ve Dara'yı yakıp yıktıktan sonra Âmid şehrini muhasara ettiler(1).

1237 yılında Moğollar, Gökböri'nin ölümünden sonra Abbasi halifeliğine bağlanan Erbil'i aldılar. Böylece Şam'daki Eyyubî hükümdarlarıyla el-Kâmil'in arası daha da açıldı. Halep hükümdarı el-Aziz de el-Kâmil'e karşı kurulan ittifaka katıldı. Ayrıca Alaeddin Keykubat'ı da bu ittifaka aldılar. Bu ittifaktan kısa bir süre sonra (1-3 Haziran 1237) Alaeddin Keykubat öldü, yerine oğlu Giyaseddin Keyhüsrev Anadolu Selçuklu tahtına geçti. Keyhüsrev de Eyyubîlerle sürtüşmeye devam etti. Halbuki Moğollar, kapıya dayanmışlardı. İki devlet onlara karşı kuvvetli bir cephe kurma fırsatını değerlendiremediler. Yalnız kalan Anadolu Selçuklu'ları, çok geçmeden 1243 yılında Kösedağ savaşında yenildiler. Bundan sonra devlet çöktü ve Moğolların himayesi altına girdi. Keyhüsrev tahta çıkınca Harezmlilerin lideri Berkehan'ı hapse attırdı. Bunun üzerine Harezmliler, Anadolu Selçuklularını bırakarak Hısn-ı Keyfâ hâkimi es-Salih Necmeddin Eyyub'un hizmetine girdiler. Böylece el-Kâmil'in doğudaki gücü arttı(2).

(1) **Mir'âtü'z-Zaman**, VIII/II, 694, 695-696; **Müferrecu'l-Kurûb**, V, 98-99, 109-110; **es-Sülûk**, I/I, 651, 652.

(2) **Mir'atü'z-Zaman**, VIII/II, 699-700, 703; **Müferrecu'l-Kurûb**, V, 121-124; **es-Sülûk**, I/I, 254, 255

27 Ağustos 1237 tarihinde el-Eşref öldü. Onun yerine Busra sahibi es-Salih İmadeddin geçti. İmadeddin Dımaşk'tan başka kardeşi el-Eşref'ten Sincar, Nusaybin ve Habur'u da miras aldı. O da el-Eşref gibi bir siyaset takip ederek el-Kâmil'e karşı muhalefetini devam ettirmeye karar verdi. Ancak İmadeddin, ağabeyisi kadar nüfuzlu değildi. Hama sahibi ittifaktan ayrılarak el-Kâmil tarafına geçti. Bir yıl kadar önce Kerek hâkimi Nâsır Davud da ittifaktan ayrılıp sultan tarafına geçmişti. Ayrıca İmadeddin, iş başına gelir gelmez Dımaşk eşrafından bazılarını darıltmıştı.

Durumu güçlenen el-Kâmil, Dımaşk'ı kardeşi Davud'un elinden almaya karar verdi. Oğlu ve veliahtı el-Âdil'i Mısır'da nâib bıraktıktan sonra kardeşi Davud ile 15 Ekim 1237 tarihinde Şam'a hareket etti. 13 Kasım tarihinde şehri kardeşi İmadeddin'den teslim aldı. Ona Dımaşk karşılığında Baalbek, Busra, Bikâ ve Havran Sevad'ını verdi. Bu sırada büyük oğlu ve Hısn-ı Keyfâ hâkimi Necmeddin'in Sincar, Nusaybin ve Habur'u ele geçirdiği öğrenildi. Ardından Moğollara karşı yardım isteyen Abbasî halifesi el-Mustansır'ın elçileri geldi.

Sultan, yeğeni en-Nâsır Davud komutasında üçbin kişilik bir süvari birliği hazırlayıp Bağdat'a yolladı. Kendisi Haleb'i itaat altına almak istiyordu. Bu sırada Halep hâkimi el-Aziz ölmüş, yerine yedi yaşındaki oğlu en-Nâsır Selahaddin geçmişti. Onun adına beyliğin işlerini, dört kişiden meydana gelen bir komite yürütüyordu. Bu sırada bir süredir hasta olan sultan, 11 Mart 1238 tarihinde ellisekiz yaşında Dımaşk'ta öldü. Yerine veliahtı ve Mısır nâibi olan oğlu el-Âdil (II. Âdil) geçti.

Bütün Eyyubi sultanları münevver, ilmi seven kişiler olmakla beraber, bu konuda el-Kâmil en önemlilerinden biridir. Zamanında Mısır'da ilim, imar, ticaret, ziraat ve el sanatları çok gelişmiş, onun tarafından büyük himaye görmüşlerdir. Ayrıca, devletin maliyesine de çok önem vermiş, hazineyi daima dolu tutmuştur. Açık fikirli, ön yargısız bir sultandı. Yine aynı şekilde münevver bir devlet adamı olan Sicilya-Almanya İmparatoru II. Frederich ile arası çok iyi idi. Bu sırada yeni bir Haçlı seferinin yapılmasını, bu iki devlet adamının ılımlı tutumları önlemiştir. el-Kâmil devri, müslümanlarla haçlılar arasında büyük çatışmaların çıkmadığı nâdir devirlerden biri olmuştur(1).

b) el-Kâmil ve II. Frederich :

1221 yılında Haçlıların el-Mansura'da yenilgiye uğratılması üzerine iki taraf arasında sekiz yıllık bir barış anlaşması imzalanmıştı.

(1) **Mir'âtü'z-Zaman**, VIII/II, 704-718; **Müferrecu'l-Kurûb**, V, 136-174; **es-Sülûk**, I/I, 256-261

Bundan sonra 1227 yılına kadar iki taraf arasındaki sulh devam etti. Fkat bu yıl diğer Eyyubi hükümdarlarının Celaleddin Menkuberti ve Anadolu Selçuklu sultanı Alaeddin Keykubat'la anlaşarak el-Kâmil'e karşı birleşmeleri, el-Kâmil ile Sicilya-Almanya İmparatoru II. Frederich arasında yakınlaşma meydana gelmesine sebep oldu. Aynı yılın Kasım ayında el-Muazzam öldü ve yerine oğlu en-Nâsır Davud Dımaşk hükümdarı oldu.

Diğer taraftan Papa İnnocentius, Sicilya-Almanya İmparatoru II. Frederich'i yeni bir Haçlı seferine çıkması için kışkırtmaktaydı. Realist bir kişi olan imparator, kendi siyaseti için başkalarına ait topraklara karşı böyle zahmetli bir sefere çıkmak istemediğinden papayı oyalıyordu. Fakat papanın tahrikiyle 1225 yılında Akka kralı Jeanne de Brienne'in kızı Joland ile II. Frederich evlendi. Ardından el-Kâmil ile Frederich, el-Muazzam'a ve müttefiklerine karşı bir ittifak kurdular. Bunun üzerine 1227 yılı başlarında II. Frederich, el-Kâmil ile el-Muazzam'a elçi gönderdi. Elçi önce el-Kâmil'e geldi, onunla yapılan müzakerenin olumlu geçmesinden sonra Dımaşk'a el-Muazzam'ın yanına gitti. Ondan el-Kâmil'in kabul ettiği Kudüs'ün Haçlılara bırakılmasına razı olmasını istedi. Fakat el-Muazzam, elçinin isteğini şiddetle reddetti. el-Muazzam'ın Kudüs'ü iadeye yanaşmaması üzerine II. Frederich, papa karşısında itibarını korumak için 1227 Ağustos'unda yeni bir Haçlı seferine çıkmaya karar verdi. Bunu öğrenen bazı Alman, Fransız ve İngiliz şövalyeleri guruplar hâlinde Doğu'ya yöneldiler. 1228 yılı yaz sonlarında Akka, Sur ve Beyrut şehirlerine geldiler. Ardından el-Muazzam'ın beklenmeyen ölümünden cesaret alan bu guruplar, yerli Haçlılarla birleşerek komşu müslüman topraklarına saldırmaya başladılar. Bu saldırılardan birinden dönmekte olan bir Frank birliği ile el-Aziz Osman komutasındaki bir müslüman birliği arasında şiddetli bir savaş oldu. Frank birliğinden sadece üç kişi kurtulabildi.

Bu arada Akka, Sur ve Beyrut'ta toplanan Haçlılar tarafmdan, müslümanlarla Haçlılar arasmda ortak bir şehir olan Sayda işgal edilerek tahkim edildi. Daha önce el-Âdil ile el-Muazzam tarafından tahrip edilmiş olan Sezarca ve Yafa şehirleri de tahkim edilmeye başlandı. Ardından Sur şehrine yakın dağlarda oturan müslümanlar, Haçlılarla işbirliğine giriştiler. Bu gelişmeler üzerine el-Kâmil, Mısır ordusunun başında Kasım 1228 tarihinde Kahire'den Şam'a hareket etti. Bu arada Haçlıların hareketi üzerine halkı telaşa kapılan Kudüs ve Nablus bölgelerinde gerekli müdafaa tedbirlerini aldı. el-Kâmil'in Nablus'a gelmesi üzerine Dımaşk hâkimi en-Nâsır Davud, telaşa kapılarak el-Cezire hâkimi olan amcası el-Eşref'ten yardım istedi. el-Eşref, kardeşi sultan el-Kâmil'e haber göndererek şehre, Haçlılara karşı müdafaa ted-

birleri almak ve kendisiyle işbirliği yapmak için geldiğini bildirdi. el-Kâmil de Filistin'e Haçlıların Kudüs ve çevresini istilâ etmelerini önlemek için geldiğini söyledi. Ve Kudüs yakınındaki Tellu'l-Acûl ordugâhına çekildi. Burada el-Eşref ile el-Kâmil arasında yapılan müzakerelerde Haçlılara karşı takip edilecek strateji ve Şam'ın idari statüsünde yapılması düşünülen değişiklik kararlaştırıldı.

Diğer taraftan 1228 yılı başlarında beşyüz şövalye ile Sicilya'dan doğuya hareket eden II. Frederich 21 Temmuz 1228 tarihinde Limasol'a vardı. Philippe d'İbelin'in dul karısı kraliçe'nin yardımıyla Kıbrıs adasını kendine bağladı. Buranın idaresini tanzim ettikten sonra Eylül ayında Magosa'dan hareketle dört gün sonra Akka'ya vardı. Maksadı, muhaliflerine karşı el-Kâmil'e vereceği destekle Kudüs'ün idaresini ondan devralmaktı. Fakat o, Akka'ya geldiği sırada durum değişmiş; el-Muazzam ölmüş, el-Kâmil ile el-Eşref anlaşarak onun ülkesini paylaşmaya karar vermişlerdi.

II. Frederich Akka'ya geldiği sırada el-Kâmil, Tellu'l-Acûl ordugâhında bulunuyordu. Kardeşi el-Eşref ile anlaşmış olmasına rağmen Dımaşk ele geçirilememişti. Dahası Eyyubi hükümdarlarının çoğu ona karşı kurulan ittifaktaydı. Haçlılarla uzun bir mücadeleye girişecek olursa muhaliflerinin; Harezmlilerin, Anadolu Selçuklularının, hatta Moğolların devleti arkadan vurmları tehlikesi her zaman mevcuttu. Amcası Selahaddin ve babası el-Adil zamanlarında devlette mevcut olan birlik ve otorite artık yoktu. Ayrıca II. Frederich'in bir haçlı halet-i ruhiyesiyle değil, kendi daveti üzerine doğuya geldiğini, asıl maksadının hristiyan dünyasındaki prestijini kurtarmak olduğunu biliyordu. II. Frederich'in durumu da daha iyi değildi. Ülkesinden papalığın desteğinden mahrum olarak ayrılmıştı. Dostu el-Kâmil'in vâdine uyarak ülkesinden büyük bir kuvvetle ayrılmamış, yanında sadece beşyüz süvari getirmişti. Gayesi bir haçlı olmaktan ziyade tahtını ve hristiyan dünyasındaki itibarını korumaktı. Eğer Kudüs'ü geri alabilirse bu, her şeyden önce papalık karşısındaki başarısı olacaktı. Papalık, bunu bildiği için el-Kâmil ile Frederich arasında Kudüs konusunda müzakereler yapılırken el-Kâmil'e elçiler göndererek Kudüs'ü teslim etmemesini istemişti.

II. Frederich, Akka'ya gelince Tellu'l-Acûl'da bulunan el-Kâmil'e hediyeler ve elçiler göndererek daha önce aralarında varılan anlaşmaya göre Kudüs'ün kendisine teslim edilmesini istedi. Fakat el-Kâmil, bunun müslümanlar tarafından büyük bir tepkiyle karşılanacağını, el-Muazzam'ın ölümüyle eski durumun değiştiğini bildirdi ve Kudüs'ü teslime yanaşmadı. İki taraf arasında müzakereler uzadıkça İmparatorun durumu güçleşiyordu. Bunun üzerine imparator, Aralık 1228'de

Yafa'ya gelerek burayı tahkim etmeye başladı. Bu arada papanın yeniden kendisini afaroz ettiğine ve halkı aleyhine kışkırttığına dair haberler alıyordu. Bunun için, sultanla kendi lehine bir anlaşma yaparak ülkesine dönmeyi düşünüyordu. Sultan el-Kâmil'e yeniden elçiler göndererek:

«Ben senin dostunum. Sözünden çıkmam. Papa ve Batı'daki krallar benim ne maksatla geldiğimi biliyorlar. Eğer elboş dönersem itibarım kalmaz. Kudüs, hristiyanların çok önem verdikleri bir yerdir. Müslümanlar surlarını yıkmışlar. Eğer sultan şehrin idaresini bana verir ve ziyaret etmeme müsaade ederse Avrupa kralları arasında itibarım artar» dedi.

Ülkesinde birliğin zayıf olduğunu bilen sultan, ayrıca imparatora karşı kesin cephe alacak olursa, onunla papanın anlaşarak yeni bir Haçlı seferine girişmeleri ihtimalini de gözönüne alarak, imparatorun ısrarlarına daha fazla karşı koymadı. Kudüs'ü aralarında varılan anlaşmaya göre teslim etmeye razı oldu. 18 Şubat 1229 tarihinde iki taraf arasında on yıl süreli Yafa Anlaşması imzalandı.

Bu anlaşmaya göre Kudüs, Beyt-i Lahm, Nâsıra, Tibnin ve Sayda Haçlılara bırakılıyordu. Yalnız Haçlılar, Kudüs'ün surlarını tamir edemeyecekler ve şehri askeri maksatla kullanamayacaklardı. Şehir dışında Kudüs'e bağlı yerlerin tamamı ve müslümanlarca mukaddes yerler müslümanların idaresinde kalacaktı.

III. Frederich Akka'ya geldiği sırada, el-Kâmil Tellu'l-Acûl ordugâhında bulunuyordu. Kardeşi el-Eşref ile anlaşmış olmasına rağmen Dımaşk ele geçirilememişti. Zira Eyyubi hükümdarlarının çoğu ona karşı kurulan ittifaktaydı. Haçlılarla uzun bir mücadeleye girişecek olursa muhalifleri Harezmlilerin, Anadolu Selçuklularının, hatta Moğolların devleti arkadan vurmaları tehlikesi her zaman mevcuttu. Amcası Selahaddin ve babası el-Âdil zamanlarında devlette mevcut olan birlik ve otorite de artık yoktu. Ayrıca, II. Frederich'in, bir Haçlı hâlet-i ruhiyesiyle değil, kendi daveti üzerine doğuya geldiğini, maksadının hristiyan dünyasındaki prestijini kurtarmak olduğunu biliyordu. II. Frederich'in durumu da daha iyi değildi. Zira papalığın desteğinden mahrum olarak ülkesinden ayrılmıştı.

Böylece II. Frederich, kendisinden önceki hükümdarların kılıçla elde edemediklerini sulh yoluyla elde etmiş, Avrupa'daki itibarını artırmış oluyordu. el-Kâmil de Haçlılara birkaç yıkılmış kaleyi vermekle ve Kudüs'ün sivil idaresini teslim etmekle yeni bir Haçlı seferini önlemiş oluyordu. İki hükümdar arasında meselenin bu şekilde halledilmesi bazı çevrelerce iyi karşılanmadı. Özellikle müslüman halk ve

din adamları, Kudüs'ün teslimine çok üzüldüler. el-Kâmil'in karargâhına gelerek olayı protesto ettiler. Mutaassıp hristiyanlar da imparatorun başarısının göstermelik olduğunu, gerçek te hiç bir değer taşımadığını söylüyorlardı.

II. Fredrich, anlaşmadan sonra 17 Mart 1229 Cumartesi günü ziyaret etmek ve şehrin idaresini teslim almak için Kudüs'e geldi. 18 Ocak Pazar günü Kamame Kilisesi'nde taç giydi. Bu arada müslümanlara ait mukaddes yerlerden Aksâ Camii'ni ziyaret etti. Ezan sesini duymayınca, niçin ezan okunmadığını sordu. Kendisine hürmeten sultanın böyle istediğini öğrenince: «*Hata ediyorsunuz. Kudüs'te kalmaktaki en önemli maksadım müslümanların ezanlarını, tesbihlerini dinlemektir*» dedi. Bu arada Aksâ Camii'ne zorla girmek isteyen bir papazı azarlayarak, müslümanlardan izinsiz böyle yerlere kimsenin giremeyeceğini bildirdi ve: «*Biz sultanın hizmetkârıyız. Bize bu kiliseleri ve şehri bağışladı. Aranızdan kimse taşkınlık yapmasın*» dedi. İmparator iki gün şehirde kaldıktan sonra Yafa'ya döndü. Oradan da Akka'ya geçti. Bir ay kadar Akka'da kaldıktan sonra, 1 Mayıs 1229 tarihinde Kıbrıs'a, oradan da İtalya'ya gitti. el-Kâmil ise onun hareketinden sonra, Tellu'l-Acûl ordugâhından hareketle Dımaşk'ı muhasara eden kardeşi el-Eşref'in yanına gitti(1).

Bundan sonra el-Kâmil'in hayatında müslümanlarla Haçlılar arasında önemli bir olay çıkmadı. Her iki taraf, kendi iç anlaşmazlıklarını halletmekle meşgul oldular. Yalnız, 1230 yılı Temmuz ayında Trablus Haçlılarının Hama üzerine yaptıkları bir akın başarısızlığa uğratıldı. Bundan başka, 1237 yılında Halep sahibi el-Aziz'in ölümü üzerine Templier Şövalyeleri Halep topraklarındaki Türkmenler üzerine yağma akını yaptılar. Bunun üzerine el-Aziz'in yerine geçen oğlu en-Nâsır, Selahaddin'in amcası Turanşah'ı Templierlere karşı gönderdi. Turanşah onları yenilgiye uğrattı. Bunun üzerine Haçlılar, Cübeyl'den ve Antakya'dan onların yardımına geldiler. Turanşah yardıma gelen Haçlı kuvvetlerini de Debâsek yanında büyük bir bozguna uğrattı(2).

(1) İbnü'l-Esir, XII, 482-483 Mir'âtu'z-Zaman, VIII/II, 654-656; es-Sülûk, I/I, 228-229, 230-232; Grousset, III, 282, 322; Said Aşur, II, 945-972

(2) Müferrecu'l-Kurûb, V, 131-133; es-Sülûk, I/I, 240; Said Aşur, II, 978-980 vd.

4 — II. el-ÂDİL DEVRİ

a) el-Âdil'in Devlet İdaresi :

el-Kâmil'in ölümü üzerine, emirler ve devletin ileri gelenleri toplanıp yerine veliahdı ve Mısır'daki nâibi el-Adil Seyfeddin Ebû Bekr'in tahta geçmesini ve Dımaşk'ta bulunan amcasının oğlu el-Cevad Yunus b. Mevdud b. el-Âdil'in onun nâibi olmasını kararlaştırdılar.

Böylece II. el-Âdil 10 Mart 1238'de Kahire'de saltanat tahtına oturdu ve el-Cevad da Dımaşk'ta onun nâibi oldu. el-Cezîre ve Diyarbekir bölgesinde el-Kâmil'in büyük oğlu es-Salih Necmeddin, Halep'te annesi Safiyye Hatun'un vesayeti altında en-Nâsır Selahaddin Yusuf, Kerek ve Ürdün'de en-Nâsır Davud, Hıms'ta II. Şirkuh, Hama'da el-Muzaffer Takiyyüddin, Musul'da Bedreddin Lü'lü, Baalbek'te es-Salih İmadüddin İsmail b. el-Âdil ve Meyyafarikin'de Necmeddin Gazi hüküm sürüyorlardı. en-Nâsır Davud, el-Kâmil ile aralarında vardıkları anlaşmaya uygun olarak Dımaşk'ın kendisine verilmesini bekliyordu. Komutanların Dımaşk'ın idaresini el-Cevad'a vermeleri üzerine Filistin'de el-Kâmil'e ait olan yerleri işgal edip kendi topraklarına kattı. Kahire'de bulunan II. el-Âdil'e mektup göndererek Dımaşk'ın el-Cevad'ın elinden alınıp kendisine verilmesi için yardımcı olmasını istedi.

Diğer taraftan el-Kâmil'in ölümü üzerine durumu kuvvetlenen II. Şirkuh Haleplilerle işbirliği yaparak Hama'yı kuşattı. Haleplîler Harezmlilerden, Türkmenlerden ve Anadolu Selçuklularından yardım alarak Hama Beyliğine ait olan Maarra'yı alarak Hıms askerleriyle beraber Hama'yı kuşattılar. el-Cezîre ve Diyarbekir sahibi es-Salih Necmeddin Eyyub ise babası el-Kâmil öldüğü sırada Hıms'a bağlı olan Rahbe'yi kuşatmaktaydı. Babasının ölüm haberini alınca kuşatmayı kaldırdı. el-Kâmil'in ölümünü fırsat bilen Harezmliler, efendileri es-Salih Necmeddin'e isyan ettiler. Bunun üzerine es-Salih Sincar Kalesi'ne kaçtı. Harezmliler, el-Cezîre bölgesini yağmalamaya başladılar. es-Salih Necmeddin, Halep Atabeyi durumunda bulunan Safiyye Hatun'dan yardım istediyse de olumlu bir cevap alamadı. Anadolu Selçuklu Sultanı Keyhüsrev ile anlaşan ve ona bağlılığını bildiren Safiyye Hatun, aynı zamanda yeni sultan II. el-Âdil adına hutbe okutup para bastırmayı da reddetti.

es-Salih Necmeddin Eyyub'un yalnız kalmasını fırsat bilen Gıyaseddin Keyhusrev, onun elindeki toprakları müttefikleri arasında paylaştırmaya karar verdi. Urfa ve Seruc'u Haleplilere, Sincar ve Nusaybin'i Mardin Artuklularına, Habur'u II. Şirkuh'a vermeye ve kendisi de Samsat ile Amid'i almaya karar verdi. Böylece, Moğol tehlikesinin çok yakın olduğu bir dönemde Eyyubi Devleti emirleri, Artuklular ve Anadolu Selçukluları tam bir keşmekeş ve nüfuz mücadelesi içindeydiler.

es-Salih Necmeddin Eyyub'un Sincar Kalesi'nde mahsur kalmasını fırsat bilen Musul nâibi Bedreddin Lü'lü, Haziran 1238'de Sincar'ı kuşattı. Onu yakalayıp Bağdat'a göndermek istiyordu. Çok güç durumda kalan es-Salih Necmeddin, Sincar kadısı Bedreddin Yusuf'u Harezmlilere göndermeye karar verdi. Bedreddin Yusuf, el-Eşref zamanından beri idarede önemli rol oynayan bir kişiydi. Bunun üzerine Sincar kadısı, kaleden gizlice çıkarak, Harezmlilerin yanına gitti. es-Salih Necmeddin, bir taraftan da Harran'da bulunan oğlu Fetheddin Ömer'e mektup yazarak Harezmlilerle anlaşmasını emretmişti. Sincar kadısı ile Fetheddin Ömer, verilen talimat üzerine Harezmlilerle müzakerelerde bulunup Sincar, Harran ve Urfa'yı onlara ıkta vermeyi teklif ettiler. Berke Han komutasındaki Harezmliler de es-Salih Necmeddin'e bağlılık yemini ettiler. Fetheddin Ömer ile beraber Sincar'ın imdadına koştular.

Bunun üzerine, Bedreddin Lü'lü muhasarayı kaldırdı. Musul'a dönerken Harezmliler ona yetişip büyük bir yenilgiye uğrattılar. es-Salih Necmeddin'in durumu birdenbire kuvvetlendi. es-Salih bundan sonra Harezmlileri Âmid'i muhasara eden Anadolu Selçuklu kuvvetleri üzerine gönderdi. Âmid'i ise şehirde bulunan es-Salih'in büyük oğlu Turanşah müdafaa etmekteydi. Harezmlilerin gelmesi üzerine, Anadolu Selçuklu kuvvetleri, muhasarayı kaldırarak geri çekilmek zorunda kaldılar(1).

Diğer taraftan en-Nâsır Davud Dımaşk'ın kendisine verilmemesini bir türlü hazmedemiyordu. Filistin bölgesini istilâ ederek Dımaşk üzerine yürüme hazırlıklarına başlamıştı. Bunun üzerine Dımaşk hâkimi el-Cevad, yanındaki Mısır askerlerinden istifade ederek Filistin'deki eski topraklarını kurtarmaya ve en-Nâsır'a bir ders vermeye karar verdi. İki taraf Nablus yakınında 5 Haziran 1238'de karşı karşıya geldiler. en-Nâsır Davud, ağır bir yenilgiye uğrayıp Kerek'e çekildi. el-Cevad onun hazinelerini ve Filistin bölgesini ele geçirdi. Kahire'de

(1) Müferrecu'l-Kurûb, V., 171-191; es-Sülûk, I/II, 269-272

bulunan sultan II. el-Âdil bundan hiç memnun kalmadı. el-Cevad'ın daha da kuvvetlenip istiklâlini ilan etmesinden endişe etmeye başladı ve onu nâiplikten azletmeye karar verdi. el-Âdil bu endişesinde tamamen haksız değildi. Zira, zaferden sonra onunla Hıms hâkimi II. Şirkuh arasında yeni bir ittifak kurulmuştu.

b) Devrindeki Karışıklıklar:

II. el-Âdil ve el-Cevad, devlet otoritesini kuracak bir kabiliyete sahip değillerdi. Nitekim adam kayırmakta ve devletin imkânlarını eğlence ve lüks için harcamaktaydılar. el-Kâmil'in dolu bıraktığı hazineleri tamtakır bıraktıktan başka, halktan ve ileri gelenlerden de çok miktarda mal ve para müsadere etmişlerdi. Bu yüzden halk ve emirler tarafından sevilmiyorlardı. II. el-Âdil Dımaşk hâkimi el-Cevad'ın müstakil hareket etmesi üzerine Şeyhu'ş-Şüyuh'un oğulları Fahreddin, İmadeddin, Muineddin ve Kemaleddin'i çağırarak *«Dımaşk'ın el-Cevad'a verilmesine siz sebep oldunuz. Ondan yine siz alabilirsiniz»* dedi. Bunun üzerine İmadeddin Dımaşk'a gitti, el-Cevad'a şehri teslim etmezse, Mısır askerlerinin gelip zorla alacaklarını söyledi. el-Cevad durumunu tehlikede görerek telaşa kapıldı. Hısn-ı Keyfa'da bulunan es-Salih Necmeddin Eyyub'a mektup yazarak Dımaşk ile Sincar ve Rakka şehirlerini değiştirmek istediğini bildirdi. es-Salih de bunu kabul edip Hısn-ı Keyfa'dan Dımaşk'a hareket etti. Oğlu Turanşah'ı doğudaki topraklarına nâib bıraktı. Daha önce varılan anlaşmaya uygun olarak Urfa ile Harran'ı Harezmlilere vermişti. es-Salih'in Dımaşk'a yaklaşması üzerine el-Cevad, İmadeddin b. Şeyhu'ş-Şüyuh'un aralarını bozmasından korktu ve bir hile ile onu öldürttü. el-Âdil adına hutbe okutmaya son vererek es-Salih Necmeddin adına hutbe okutup para bastırmaya başladı. Bu gelişmeler üzerine II. Şirkuh da korkup Hıms'a çekildi. es-Salih Necmeddin beraberinde Musul'dan getirdiği yardımcı kuvvetler ve Hama sahibi el-Muzaffer Takiyyüddin olduğu halde 10 Aralık 1238 tarihinde Dımaşk'a vardı. el-Cevad kendisine verilen Sincar ve ona bağlı yerlere gitti(1).

es-Salih Necmeddin Eyyub, Dımaşk'ta müstakil bir hükümdar olarak tahta çıkınca müttefiki Harezmliler gelip Hama sahibi el-Muzaffer ile birleşerek Hıms'ı kuşattılar. Hıms sahibi II. Şirkuh, ancak Harezmlilere tazminat vererek muhasarayı kaldırtabildi. Bu arada es-Salih Necmeddin Eyyub'un Dımaşk'ta hakimiyetinin yerleştiğini anlayan Baalbek sahibi amcası İmadeddin İsmail de Dımaşk'a gelip ona bağlılığını bildirdi.

(1) **Müferrecu'l-Kurûb, V, 191-205; Mir'âtü'z-Zaman, VIII/II, 718-719; es-Sülûk, I/I, 272-279**

Bu sırada Hama sahibi el-Muzaffer Takiyyüddin, Dımaşk sultanını Hıms'ı muhasaraya teşvik ediyordu. Sultan es-Salih Necmeddin, Hıms'ı muhasaraya karar verdiği sırada Mısır'daki emirlerden gizlice onu Mısır'a davet eden mektuplar geldi. Aynı sırada Kerek sahibi en-Nâsır Davud'dan II. el-Âdil'e karşı ittifak teklifi aldı. en-Nâsır Davud, kendisine Dımaşk'ı vermeyi kabul ederse II. el-Âdil'e karşı saltanatı ele geçirmesine yardımcı olmayı vâdediyordu. Fakat, es-Salih, Mısır'ı ele geçirmeden böyle bir vaatte bulunmayı uygun görmediğinden ikisi arasında ittifak sağlanamadı. Bu sırada es-Salih Necmeddin, Hüsameddin Ebû Ali el-Hezbanî'yi Amid'den çağırıp üstad yaptı. Divanü'l-İnşa başkanı Bahaeddin Züheyr, ordu nazırı ise şair Cemaleddin b. Matruh idi.

es-Salih Necmeddin, Hıms'ı kuşatmak veya Mısır'daki emirlerin davetlerini kabul etmek arasında bir müddet tereddüt ettikten sonra, işe Mısır'dan başlamanın daha iyi olacağı neticesine vardı. 20 Nisan 1239 tarihinde ordusunun yarısını Hüsameddin Ali'nin kumandasında Taberiye gölü kıyısına gönderdi. Burada Mısır'daki büyük emirlerden yedisinin, askerleriyle birlikte es-Salih Necmeddin'e katılmak için Gazze'ye geldikleri öğrenildi. Zira Mısır'daki emirlerden Türkler, es-Salih Necmeddin'i, diğer gruplar ise II. el-Âdil'i tutuyorlardı. es-Salih Mısırlı emirlerin Gazze'ye geldiğini öğrenince 5 Mayıs 1239 günü Dımaşk'tan hareketle Hüsameddin Ali'nin bulunduğu el-Haribe'ye vardı. Burada Mısır'dan kaçmış olan emirler yanına gelip Mısır üzerine yürümekte acele etmesini istediler. Sultan es-Salih el-Haribe'den hareket ederek Nablus, Şeria Vadisi ve Kudüs çevresini ele geçirdi. Oğlu Fetheddin Ömer'i Dımaşk'ta kendisine vekillik yapması için geri gönderdi.

1239 yılı Ağustos ayında es-Salih Necmeddin el-Avca'da, Mısır ordusu ise Bilbis'teydi. es-Salih, Mısırlı emirlerin davet mektuplarını alıyordu. Onu Mısır'a davet eden emirlerin başında ülkenin en nüfuzlu adamı Fahreddin b. Şeyhu'ş-Şüyuh da vardı. Bununla beraber, es-Salih Necmeddin Mısırlı emirlerin samimiyetlerinden şüphe ediyor, durumun aydınlanmasını bekliyordu. Ayrıca Baalbek sahibi amcası İmadeddin ise bir taraftan dost olduğunu söyleyerek onu oyalıyor, diğer taraftan da Dımaşk'taki kuvvetlerin Nablus'ta bulunmasından istifade ederek şehri ele geçirmeyi düşünüyordu. Öte yandan Bilbis ordugahında bulunan II. el-Âdil, komutanlarından şüphelenince veziri durumundaki Fahreddin b. Şeyhu'ş-Şüyuh'u, yanında bulunan Kerek hâkimi en-Nâsır Davud'un yardımıyla tutuklattı. Bundan sonra II. el-Âdil ile en-Nâsır'ın arası açıldı ve en-Nâsır Eylül ayı ortalarında Kerek'e döndü. Bir taraftan da Abbasî halifesinin elçisi, taraflar arasında anlaşmanın yapılması için çaba harcıyordu.

Bu sırada es-Salih Necmeddin'in durumu iyi görünmesine rağmen Baalbek sahibi İmadeddin İsmail, gizli hazırlıklar yaptıktan sonra Hıms sahibi II. Şirkuh'la birleşerek Eylül 1239 sonlarında Dımaşk'ı ansızın kuşatıp ertesi gün ele geçirdiler. Şehirde babasının nâibi olan Fetheddin Ömer'i hapsettiler. Dımaşk'ın ansızın elinden alınması üzerine es-Salih Necmeddin'in ordusu dağıldı, yanında beş emir ile yetmiş kadar memluk kaldı. Sadece Hama hâkimi el-Muzaffer Takiyyüddin, onun adına hutbe okutmaya devam etti. Diğer taraftan es-Salih Necmeddin'in ordusunun dağıldığını öğrenen Kerek hâkimi en-Nâsır Davud, Nablus'a gelerek onu yakalayıp cariyesi Şeceru'd-Dürr ve memlukü Rükneddin Baybars ile beraber Kerek'e götürdü ve Kerek Kalesi'nde göz hapsine aldı (2 Ekim 1239) (1).

(1) **Müferrecu'l-Kurûb**, V, 208-241; **Mir'âtü'z-Zaman**, VIII/II, 724-726; **es-Sülûk**, I/I, 280-283, 284-289

8 — es-SALİH NECMEDDİN EYYUB DEVRİ

a) Devlet İdaresi:

es-Salih Necmeddin, Kerek'te en-Nâsır'ın gözetim ve himayesinde altı aydan fazla kaldı. Bu sırada II. el-Âdil, en-Nâsır'a elçiler göndererek ağabeyisinin kendisine teslim edilmesi hâlinde dörtyüzbin dinar tazminat vereceğini vaadetti. Fakat en-Nâsır, gerek II. el-Âdil'den gerekse Dımaşk hâkimi İmadeddin İsmail'den nefret etmekteydi. es-Salih Necmeddin'i onlara karşı elinde koz olarak bulunduruyordu.

Bu arada Avrupa'dan gelen Fransız Haçlılarının da yardımıyla Franklar Kudüs'ü tahkim etmeye başladılar. Bunu iyi karşılamayan en-Nâsır Davud, Kudüs üzerine yürüyerek sahil bölgesinde bulunan Mısır askerlerinin de yardımıyla Kudüs'ü Haçlılardan kurtardı. Bir taraftan da Cemaleddin b. Matruh ve Hama hâkimi el-Muzaffer, Harezmliler ve Turanşah arasında es-Salih Necmeddin'in serbest bırakılıp sultan yapılması için münasebetler devam ediyordu. Kerek hâkimi en-Nâsır Davud ve Mısırlı emirler ile Anadolu Selçuklu sultanı Giyaseddin Keykubat da bu ittifaka katıldılar. Bunun üzerine en-Nâsır Davud, 11 Nisan 1240 tarihinde es-Salih Necmeddin'i serbest bırakarak onu Nablus'a çağırdı ve onun adına hutbe okutmaya başladı. Sonra ikisi Aksa Camii yanındaki mukaddes taşın yanına giderek birbirlerine sadık kalacaklarına, Mısır'ın es-Salih Necmeddin'in ve Şam ile Doğu ülkelerinin de en-Nâsır Davud'un olacağına dair and içtiler. Bundan sonra Gazze'ye gittiler. Bunun üzerine II. el-Âdil askerlerini toplayıp Bilbis'te karargâh kurdu. Bir taraftan da Dımaşk hâkimi İmadeddin İsmail ile Hıms'ta babası II. Şirkuh'un yerine geçen el-Mansur İbrahim'e haber göndererek onlarla anlaştı. Bunun üzerine İmadeddin İsmail, ordusunun başında Dımaşk'ın güneyindeki el-Fevvar'a çıkarak karargâh kurdu. İki büyük ordu arasında kalan es-Salih Necmeddin ile en-Nâsır Davud ne yapacaklarını şaşırdılar. Tam bu sırada Mısır'daki Türk emirlerin II. el-Âdil'i tevkif ettiklerini bildiren ve kendilerini Mısır'a davet eden haberci geldi. Bunun üzerine, Mayıs 1240 başlarında es-Salih ile en-Nâsır Mısır'a hareket ettiler.

13 Mayıs 1240 tarihinde es-Salih Necmeddin Eyyub adına Mısır'da hutbe okunduktan dört gün sonra, Bilbis'e vardılar. 17 Mayıs Cu-

ma günü es-Salih Necmeddin Eyyub, Kahire'de tahta çıktı. Kötü idaresi ve müsrifliği sebebiyle II. el-Âdil, Kahire Kalesi'nde hapsedildi. 1246 yılına kadar tutuklu kaldıktan sonra boğularak öldürüldü. Onun öldürülmesi, Eyyubiler arasındaki saltanat mücadelesi sırasında işlenen tek ve istisnaî bir cinayettir(1).

es-Salih Necmeddin, Kahire'de saltanat tahtına oturduktan sonra, en-Nâsır Davud ile aralarında varılan anlaşmaya sadık kalmadı. Onun Dımaşk'ı ele geçirmesine yardım etmeye yanaşmadı. Aksa Camii'ndeki taş yanında ona mecburiyet karşısında söz verdiğini söyledi. Dımaşk sahibi İmadeddin İsmail'in korkuya kapılıp Halılarla anlaştığını ve onlara Filistin'in sahil bölgesini vermeye karar verip Nablus'a geldiğini duyunca en-Nâsır, Kahire'den Kerek'e döndü. Yeniden sultana başvurarak vermeyi vâdettiği malı ve Dımaşk'ı ele geçirmesi için asker göndermesini istedi. Sultan es-Salih ona istediği malı gönderdi, fakat asker yardımında bulunmaya yanaşmadı. Bu tutumu sultan ile bazı emirlerin arasının açılmasına sebep oldu. Bunun üzerine sultan, Muineddin b. Şeyhu'ş-Şüyuh'u hapisten çıkararak vezir tayin etti. Onun vasıtasıyla ülkeyi yönetmeye başladı. Kendisi emirlerine muhatap olmaktan kaçındı. Eyyubî Devleti içindeki taht kavgalarından yararlanan Musul sahibi Bedreddin Lü'lü de el-Cevad'ın elinde bulunan Sincar'ı aldı. Elinde Âne şehrinden başka toprağı kalmayan el-Cevad, bu şehri de para ile Abbasî halifesi el-Mustansır'a sattı. Kaynakların ifadesine göre o, «*Ben hükümdarlığı ne yapayım. Köpekler, tazılar ve atlarla uğraşmak daha çok hoşuma gidiyor*» derdi(2). el-Cevad bundan sonra bir ara Harezmlilerle, daha sonra Akka'da Franklarla beraber bulundu ve Franklar da onu Dımaşk sahibi İmadeddin İsmail'e teslim ettiler. İmadeddin İsmail, el-Cevad'ı bir bahane ile öldürttü.

Sultan es-Salih Necmeddin devrinde Eyyubîlerdeki merkezî idarenin beylikler üzerindeki otoritesi daha da zayıfladı. 1243 yılına kadar sultanın hükmü, Kerek ve Dımaşk dahil doğudaki beyliklere geçmiyordu. Sadece el-Cezire ve Diyarbekir'de oğlu Turanşah ile Harezmliler, Şam bölgesinde de Hama sahibi el-Muzaffer Takiyyüddin onun adına hutbe okutmaya devam ettiler. Bilhassa Hama, Şam'daki merkeze bağlı grupların sığınağı oldu. Halep, Hıms ve Kerek bundan böyle, Eyyubiler devrinde merkeze bağlanmadılar. Bilhassa Halep tamamiyle müstakil bir siyaset takip etti.

es-Salih Necmeddin Eyyub, Mısır'da idareyi iyice ele aldıktan sonra kendisine muhalif olan komutan ve askerleri tasfiye ederek ülke-

(1) Müferrecu'l-Kurûb, V, 208-241; Mir'âtü'z-Zaman, VIII/II, 726-728; es-Sülûk, I/II, 290-298, 337

(2) es-Sülûk, I/II, 274

nin imarıyla uğraşmaya koyuldu. Ekim 1240 sonlarında Nil Nehri üzerindeki Ravza Adası'nda kale ve saraylar inşa ettirmeye başladı. Üç yıl gibi kısa bir zamanda bu inşaatı tamamlayıp Kaletü'l-Cebel'den buraya taşındı. Türk memluklar satın alarak onları bu adada eğitip yeni ve özel bir birlik meydana getirdi. Bu adada oturdukları için bu memluklara *Bahrî Memlukları* denildi(1).

Diğer taraftan en-Nâsır Davud, sultan es-Salih Necmeddin'in vaadini yerine getirmeyeceğini iyice anlayınca Dımaşk hâkimi İmadeddin İsmail ve Hıms sahibi el-Mansur İbrahim'le karşı bir ittifak kurdu. Halep Beyliği de bu ittifakın tabii üyesiydi.

Harezmliler, es-Salih Necmeddin'in Kerek'te hapsedilmesi üzerine doğan otorite boşluğundan faydalanarak el-Cezire bölgesini yağmalamaya koyuldular. Harran, Urfa ve bazı kaleleri ele geçirdikten sonra, Caber Kalesi'ni tehdide başladılar. Onlarla başa çıkamayacağını anlayan kale sahibi el-Hâfız b. el-Âdil, Haleb'in fiilî hâkimi olan kardeşi Safiyye Hatun'la anlaşıp Eylül 1240'ta Caber Kalesi'ni Haleb'in bazı âmilliklerîyle değiştirdi. Harezmliler bundan sonra el-Cevad'ın elinde bulunan Rakka ve es-Salih b. Şirkuh'un elinde olan Rahbe'yi aldılar. Yurtsuz kalan bu iki şehrin hükümdarları da onlara katıldı. Oniki bin civarındaki bu süvarî birliği Halep Beyliğine bağlı toprakları yağmalamaya başladı.

Bu sırada Halep kuvvetlerinin bir kısmı, Moğollara karşı Giyaseddin Keyhüsrev'in yardımına gitmişti. Kalan Halep ordusu ise Ekim 1240'ta Harezmlilere yenildi. Bundan sonra Berke Han komutasındaki Harezmliler, Halep topraklarına girerek yağmalamaya başladılar. Bu yağma hareketleri, Nisan 1241 başlarına kadar devam etti. Bu arada Halepliler, Hıms hâkimi el-Mansur İbrahim ve Dımaşk hâkimi İmadeddin İsmail'den de yardım alarak Harezmlilere karşı hazırlandılar. Anadolu Selçuklu sultanı Keyhüsrev'den de destek alarak el-Cezire'de bulunan Harezmliler üzerine yürüdüler.

6 Nisan 1241 günü Hıms sahibi el-Mansur İbrahim komutasındaki müttefiklerle Berke Han komutasındaki Harezmliler arasında Urfa yakınlarında meydana gelen savaşta Harezmliler yenildi. İleri hareketlerine devam eden Halep kuvvetleri; Harran, Urfa, Siverek, Ra'sü'l-Ayn, Rakka ve Seruc'u aldılar. Hıms hâkimi el-Mansur ise Habur ve Karkisiyye'yi aldı. Musul hâkimi Bedreddin Lü'lü, Dara ve Nusaybin'i istila etti. Bundan sonra, müttefikler Keyhüsrev komutasındaki Anadolu Selçuklu kuvvetleriyle birleşerek Âmid'i kuşattılar. Bu sırada

(1) **Müferrecu'l-Kurûb**, V, 274-278; **es-Sülûk**, I/II, 300-301

Âmid'de es-Sâlih Necmeddin'in büyük oğlu Turanşah bulunuyordu. Turanşah bir müddet mukavemet ettikten sonra Hısn-ı Keyfa ve Heysem'in kendisine bırakılması şartıyla Âmid'i Keyhüsrev'e teslim etti. Keyhüsrev, Halepliilerle varılan anlaşma gereği Siverek'i de ülkesine katti. Böylece, el-Cezire ve Diyarbekir'de Eyyubilerin ana koluna ait Hısn-ı Keyfa ve Heysem kalıyordu. 1249 yılı Aralık ayında Turanşah'ın Eyyubi sultanı olması üzerine Hısn-ı Keyfa da oğlu el-Muvahhid Abdullah'a kaldı. Sonra el-Muvahhid ve Meyyafarikin hâkimi Şihabeddin Gazi, İlhanlılara tâbi birer beylik olarak hüküm sürmeye devam ettiler(1).

Harezmliler, Halep-Hıms kuvvetlerine yenildikten sonra el-Cezire'deki topraklarını kaybettiler ve Abbasi halifesi el-Mustansır'a sığındılar. Daha sonra Keyhüsrev'in kuvvetlenmesinden endişelenen Musul hâkimi Bedreddin Lü'lü ve Meyyafarikin hâkimi Şihabeddin Gazi ile anlaştılar. Bu ittifaka Halep ve Mardin beyliklerini de almak istedilerse de muvaffak olamadılar. Harezmliler, Şihabeddin Gazi ile anlaştıktan sonra Anadolu Selçukluları tarafından yeni alınmış olan Âmid üzerine yürüdüler. Şehri kuşattılarsa da Halep ve Anadolu Selçuklularının karşı hareketi sonucu geri çekilmeye mecbur kaldılar. Araya Gıyaseddin Keyhüsrev'in girmesi üzerine anlaştılar.

Keyhüsrev, Harezmlilere Harput ve civarını ikta olarak verdi. Halepliler de Şihabeddin Gazi'yi memnun ettiler. Bu Anadolu Selçukluları tarafına geçen Harezmliler ile Şihabeddin Gazi, Mardin sahibi es-Said ile anlaşarak Musul topraklarını yağmalamaya başladılar(2). Fakat Harezmlileri boyunduruk altına almaya imkan yoktu. Bu arada Anadolu Selçuklularına ve Haleb'e ait bölgeleri de yağmalıyorlardı. Bunun üzerine Halep kuvvetleriyle Hıms kuvvetleri birleşip 1242 yılı yaz mevsiminde, yeniden Harezmlilerle Şihabeddin Gazi'ye karşı harekete geçtiler. Bunu öğrenen Harezmliler, Ra'sü'l-Ayn'ı aldıktan sonra geri çekildiler. Âmid'e gelen Halep-Hıms kuvvetleri, Anadolu Selçuklu sultanının gelmesini beklediilerse de Moğolların Erzurum'a gelmeleri üzerine Keyhüsrev onlarla uğraşmak zorunda kaldı. Nihayet iki tarafın, birbirlerini bir müddet takip ettikten sonra, Mecdel yakınında 25 Ağustos 1242'de el-Mansur İbrahim komutasındaki Halep-Hıms-Anadolu Selçuklu kuvvetleriyle Şihabeddin Gazi komutasındaki Meyyafarikinliler ile Harezmliler arasında meydana gelen savaşta Şihabeddin Gazi ve Harezmliler yenildiler.

(1) **Mir'âtü'z-Zaman, VIII/II, 733, 734, 736; Müferrecu'l-Kurûb, V, 281-296; es-Sülûk, I/II, 302-303**

(2) **Müferrecu'l-Kurûb, V, 304-306; Mir'âtü'z-Zaman, VIII/II, 737; es-Sülûk, I/II, 309-310**

Harezmliler bundan sonra, kendilerine ait olan Nusaybin taraflarında Mısır sultanı es-Salih Necmeddin Eyyub'a bağlı olarak oturmaya devam ettiler. Bu arada 1243 yılında Gıyaseddin Keyhüsrev'in Kösedağ Savaşında Moğollara yenilmesi üzerine, Anadolu Selçuklularının bu bölgedeki siyasi rolleri sona erdi. Onların yerini Moğollar aldı(1).

b) es-Salih Necmeddin Eyyub'un en-Nâsır Davud ve İmadeddin İsmail ile Mücadelesi :

en-Nâsır Davud, Mısır'dan döndükten sonra Dımaşk hâkimi İmadeddin İsmail ile sultan es-Salih Necmeddin'e karşı ittifak kurmuştu. Bunu öğrenen es-Salih Necmeddin, İmadeddin b. Şeyhu'ş-Şüyuh komutasında en-Nâsır Davud'a karşı bir ordu gönderdi. İki taraf arasında Kudüs dağında meydana gelen savaşta Mısır ordusu yenildi; İmadeddin b. Şeyhu'ş-Şüyuh esir düştü. Bununla beraber en-Nâsır, esirleri cezalandırmayıp serbest bıraktı.

es-Salih Necmeddin Eyyub'un sultan olması üzerine, hileye başvuran Dımaşk sahibi İmadeddin İsmail endişeye kapıldı. Ona karşı en-Nâsır Davud, Hıms hâkimi el-Mansur İbrahim, Halep hakimi Safiyye Hatun'la ittifak kurduktan sonra Anadolu Selçuklu sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev adına hutbe okutarak onun desteğini de sağlamaya çalıştı. İhanetinin cezasının ne olduğunu iyi bilen İmadeddin, bu tedbirleri güvenliği için yeterli bulmuyordu. Haçlılarla da ittifak kurmaya girişti. es-Salih Necmeddin'e karşı onlarla anlaşmak için Selahaddin tarafından fethedilen Safed, Şakif Arnun kalelerini ve müslümanlarla Haçlılar arasında ortak bölge olan Sayda, Taberiyye ve Cebel-i Amile'yi de onlara bıraktı. Bütün bunlar yetmiyormuş gibi, Haçlıların Dımaşk çarşılarından silah satın almalarına müsaade etti. Bu durum Dımaşk başkatibi İzzeddin b. Abdüsselam ile İbnü'l-Hacib'in liderliğindeki ulemâ sınıfı ve halk tarafından büyük tepkiyle karşılandı. İzzeddin b. Abdüsselam, Mısır'a es-Salih Necmeddin'in yanına, İbnü'l-Hacib Kerek'e en-Nâsır Davud'un yanına gittiler. 1243 yılında es-Salih Necmeddin ile İmadeddin İsmail arasında karşılıklı elçiler gönderildi. Birara Dımaşk, Halep ve Hıms'ta sultan es-Salih adına hutbe okunup para bastırıldı. Dımaşk Kalesi'nde hapis olan es-Salih'in adamları serbest bırakıldı.

Öyle anlaşılıyor ki, sultan es-Salih anlaşma isteğinde samimi değildi. Harezmlilerden gizlice yardım isteyerek müttefikleri cezalandırmak istiyordu. Onun Harezmlilere yazdığı mektuplardan biri İmaded-

(1) **Müferrecu'l-Kurûb, V, 309-312; Mir'âtü'z-Zaman, VIII/II, 738**

din İsmail'in eline geçti. Bunun üzerine İmadeddin İsmail ile müttefikleri savaşmaya karar verdiler. Haçlıların desteğini sağlamak için, öncekilere ilave olarak Kudüs, Taberiyye ve Askalan şehirlerini verdiler. Haçlılar Taberiyye ve Askalan kalelerini yeniden inşa ettiler(1).

Şam'daki gelişmeler üzerine Sultan es-Salih Necmeddin, 1244 yılı Mayıs ayında Kahire'nin doğusundaki Birketu'l-Cüb'de karargâh kurdu. el-Cezire bölgesinde bulunan müttefiki, Harezmlilere mektup yazarak yardıma çağırdı. Berke Han komutasındaki Harezmliler Sultan'ın davetini alınca Fırat'ı geçerek iki koldan harekete geçtiler. Bir kol Baalbek, diğer kol Dımaşk üzerinden geçtikleri yerleri yağmalayarak Filistin'e vardılar. Önce Frankların elindeki Kudüs'ü kurtararak buradaki hristiyanlara ait mukaddes yerleri ve mezarları tahrip ettiler. Sonra ilerleyip Gazze'de karargâh kurarak Mısır'dan gelecek askerleri beklemeye başladılar.

Sultan es-Salih, onlara hil'atler ve hediyeler göndererek taltiflerde bulundu. Savaş kazanılırsa Şam ülkesini onlara vereceğini bildirdi. Kendisi de en fazla itimat ettiği memluku Rükneddin Baybars ve Hüsameddin Ebû Ali komutasındaki bir orduyu Gazze'ye gönderdi. Baybars, Gazze'de Harezmlilerle birleşti. Yine doğudan gelen Kaymarîler de onlara katıldı.

Diğer taraftan Hıms hâkimi el-Mansur, Hıms ve Dımaşk askerlerinin başında Akka'ya hareket edip orada Haclı kuvvetleriyle birleşti. Haçlılara Mısır topraklarının bir kısmını da vermeyi vaat etti. Daha önce el-Mansur, Harezmlilere birkaç defa galip gelmişti. Bu yüzden müttefikler, ordularının başına onu komutan tayin ettiler.

el-Mansur, Haçlılardan sonra Kerek'ten de yardım istedi. Kerek hâkimi en-Nâsır Davud, kendisi gelmedi. ez-Zahir b. Sungur el-Halebi komutasında asker gönderdi. İki taraf 20 Ekim 1244 yılında karşılaştı. Yapılan şiddetli savaşta, Mısır askerlerinin kaçmasına rağmen, Harezmliler düşmanı büyük bir yenilgiye uğrattılar. Bilhassa binbeşyüz şövalye ve onbin yayadan oluşan Haçlı ordusunu imha ettiler. Savaşın ertesi günü muharebe alanını gidip gören Sıbt b. el-Cevzî «*İslâm tarihinde Nureddin ve Selahaddin dönemlerinde bile, böyle bir savaş olmadı. Ertesi günü savaş alanına vardığımda öldürülenleri sayıyorlardı. Otuzbin'den fazla olduklarını söylediler*» der.

Zaferden sonra Mısır ordusu Askalan'ı kuşattı. Kale, Franklar tarafından iyi tahkim edildiği için teslim olmadı. Bunun üzerine, Hüsa-

(1) **Müferrecu'l-Kurûb, V. 327-334; Mir'âtü'z-Zaman, VIII/II. 741; es-Sülûk, I/II. 310. 314-316**

meddin Ebû Ali, Baybars'ı muhasaraya devam etmesi için bir miktar kuvvetin başında bıraktıktan sonra Nablus'a gitti. Filistin'de Kerek ve Dımaşk beyliklerine ait yerleri işgal etti. Aynı yıl Moğollar, Musul hâkimi Bedreddin Lü'lü vasıtasıyla Şam ve el-Cezire'deki beyliklere vergi koydular(1). Aynı yıl içinde Hama hâkimi el-Muzaffer ile Meyyafarikin hâkimi Şihabeddin Gazi öldüler. Yerlerine Hama'da el-Mansur Nasıruddin, Meyyafarikin'de el-Kâmil Nasıruddin hükümdar oldular.

1245 yılı başlarında sultan es-Salih Necmeddin, Muineddin b. Şeyhu'ş-Şüyuh'u saltanat nâibi tayin ederek ordunun başında Dımaşk'ın muhasarasına gönderdi. Harezmlilere de mektup yazarak orduya katılmalarını istedi. Muîneddin, Kahire'den Gazze'ye, oradan da Beysan'a geçti. Mayıs ayında Dımaşk'ı kuşatmaya başladı. Harezmliler, Dımaşk topraklarını yağmaladılar. Nihayet, fazla mukavemet edemeyeceklerini anlayan İmadeddin İsmail ile Hıms hâkimi el-Mansur İbrahim, Ağustos ayı başlarında Muineddin ve Harezmlilerin reisi Berke Han ile müzakerelere giriştiler. Eylül ayı sonlarında iki taraf arasında anlaşma sağlandı. Buna göre İmadeddin İsmail Dımaşk'ı teslim edecek, buna karşılık Baalbek, Busra ve Sevad'ı alacaktı. el-Mansur'un elinde ise Hıms, Rahbe ve Tedmür kalacaktı. Anlaşma yürürlüğe girince 1 Ekim 1245 Pazartesi günü Muineddin, Dımaşk'ı teslim aldı. Harezmlileri şehre almayıp sahil bölgesini onlara ıkta vererek başından savdı.

Fakat sultan es-Salih Baalbek'in İmadeddin İsmail'e verilmesinden memnun kalmamıştı. 9 Şubat 1246 tarihinde Muineddin, Dımaşk'ta Fahreddin b. Şeyhu'ş-Şüyuh'u serbest bırakarak nâibliğine getirdi.

Diğer taraftan sultan es-Salih Necmeddin tarafından vaadedilen yerlerin kendilerine verilmemesine kızan Harezmliler, isyan ederek Dımaşk topraklarını yağmalamaya başladılar. Gazze'de bulunan Rükneddin Baybars ve Kerek hâkimi en-Nâsır Davud ile anlaşarak Filistin bölgesini işgal ettiler Baalbek hâkimi İmadeddin İsmail de bu ittifaka katıldı. Bundan sonra müttefikler, Dımaşk'ı muhasaraya başladılar. Sultanın nâibi Hüsameddin Ebû Ali tarafından müdafaa edilen şehir, çok güç günler yaşadı. Halk açlıktan kırıldı; köpekleri, kedileri bile yediler. Sultan ise çeşitli siyasi manevralarla Hıms hâkimi el-Mansur'u ve Haleplileri kandırmaya muvaffak olduktan sonra Kahire'den ordusunun başında hareket etti. Abbasî ordugâhındayken Abbasî halifesinin elçileri geldi. Sultan onları ağırlamakla meşgulken Hıms hâ-

(1) **Mir'âtü'z-Zaman**, VIII/II, 745-746; **Müferrecu'l-Kurûb**, V, 337-349; **es-Sülûk**, I/II, 316-318

kimi el-Mansur komutasındaki Hıms-Halep askerlerinin Harezmlileri yenip Berke Han'ı öldürdükleri ve Harezmlilerin dağıldığı haberi geldi. Sultan buna çok memnun oldu. Zira Harezmliler, sultanın Kahire'den hareket ettiğini öğrenince, o gelmeden Hıms ve Halep kuvvetlerini yenmek için Dımaşk'ın muhasarasını bırakarak Hıms'ın güneyinde bulunan Halep-Hıms kuvvetleri üzerine yöneldiler. 25 Mayıs 1246 günü iki taraf arasında meydana gelen şiddetli savaşta, Harezmliler ağır bir yenilgiye uğrayıp dağıldılar. Küçük gruplar halinde etraftaki hükümdarların hizmetine girdiler.

Harezmlilerin yenilmesi üzerine, Dımaşk nâibi Hüsameddin Ali Baalbek'i kuşattı. Şehrin sahibi İmadeddin İsmail, sultanın kendisine olan öfkesini bildiği için şehre girmemiş, Haleb'e en-Nâsır Selahaddin'in yanına gidip onun himayesine sığınmıştı. Baalbek'te oğlu el-Mansur Mahmud ve kardeşleri vardı. Muhasara şiddetlenince el-Mansur Mahmud, şehri emanla teslim etti. Hüsameddin Ebû Ali, şehri teslim alıp İmadeddin İsmail'in çocuklarını ve veziri Eminüddevle es-Samiri'yi Kahire'ye gönderdi, orada hapsedildiler. İmadeddin'e çok kin duyan sultan, Haleb'e elçiler gönderip teslim edilmesini istediyse de en-Nâsır, kendisine sığınan yaşlı bir akrabasını düşmanına teslim etmenin doğru olmayacağını düşünerek buna yanaşmadı(1).

Baalbek'in zaptından sonra sultan es-Salih Necmeddin'e mukavemet eden sadece Kerek hakimi en-Nâsır Davud kaldı. Bunun üzerine sultan, 1246 yılı Ağustos ayı sonlarında, Fahreddin b. Şeyhu'ş-Şüyuh komutasındaki bir Mısır ordusunu Filistin'e gönderdi. Fahreddin, 6 Eylül 1246 tarihinde en-Nâsır Davud ve yanındaki Harezmlileri es-Salt yakınlarında yendi. en-Nâsır'a ait Filistin ve Ürdün'deki toprakları işgal ettikten sonra Kerek'i kuşattı ise de bu müstahkem kaleyi ele geçirmenin kolay olmadığını anladı. Bunun üzerine Fahreddin, ondan yanındaki Harezmlileri hizmetine vermesini istedi. Onları maiyetine alarak Busra'yı muhasaraya başladı. Muhasara sırasında hastalanıp Kahire'ye döndü. Geride kalan askerleri ise şehri ele geçirdiler. Sultan, bundan sonra İbn Matruh'u Dımaşk'a vezir; Mücahidüddin İbrahim'i de nâib tayin etti. Dımaşk'ta bulunan Hüsameddin Ebû Ali'yi Mısır'a çağırarak onu saltanat nâibi yaptı. Kendisi de Dımaşk'a gitmeye karar verdi(2).

(1) **Mir'âtü'z-Zaman**, VIII/II, 752-754, 760; **Müferrecu'l-Kurûb** V, 341-342, 348-354; **es-Sülûk**, I/II, 318-319, 320-324

(2) **Müferrecu'l-Kurûb**, V, 363-364; **es-Sülûk**, I/II, 324-326

c) Devrindeki Olaylar:

1 — Şam'ın İdaresini Düzenlemesi:

Sultan es-Salih Necmeddin, 1247 yılı Şubat ayında Kahire'den Dımaşk'a hareket etti. 26 Mart günü Dımaşk'a gelerek şehrin idaresi ve imarıyla uğraştı. Medreselere tahsisat ayırdı. Baalbek, Busra ve Kudüs şehirlerinde de aynı düzenlemeleri yaptı ve müdafaa tedbirlerini gözden geçirdikten sonra Mısır'a döndü. Bu arada Fahreddin b. Şeyhu'ş-Şüyuh komutasındaki ordu; Taberiyye'yi Haçlılardan almış, Askalan'ı muhasara etmekteydi. Askalan, uzun müddet dayandıktan sonra 24 Ekim 1247 tarihinde fethedildi. Sultan'ın emri üzerine Fahreddin, şehrin surlarını ve kalesini tahribetti. Böylece İmadeddin İsmail tarafından Safed ve Şakif dışında Haçlılara verilen yerler kurtarılmış Mısır-Şam yolu emniyete alınmış ve Şam-Filistin-Ürdün bölgelerinde siyasi birlik sağlanmış oluyordu(1). Fakat Şam'da Eyyubiler arasında sağlanan bu anlaşma pek fazla devam etmedi. 16 Mayıs 1247 tarihinde Hıms sahibi el-Mansur öldü ve yerine oğlu el-Eşref geçti. Yeni hükümdar sultanın gözüne girmek için Şümeymiş Kalesi'ni ona verdi. Haleb'in kendisinden alınacağı endişesine kapılan en-Nasır, Hıms'ı muhasara ederek el-Eşref'in elinden almaya karar verdi. Sultan es-Salih Necmeddin, Haleplilerin Hıms'a yürümeleri üzerine, Filistin'in sahil bölgesinde Haçlıların elinde bulunan kaleleri muhasara ile meşgul olan komutan Fahreddin'in Dımaşk'a dönmesini emretti. Kendisi de Hıms'ın yardımına gitmek için Şam'a dönmeye karar verdi. 1248 yılı başlarında Kahire'den çıkıp Eşmum-i Tannah'ta karargâh kurdu.

Sultan ordusuyla dört ay kadar es-Sanih'teki karargâhında kalıp burada es-Salihiyye şehrini kurdu. Bu arada Halepliler, Hıms üzerine yürüyüp şehri muhasara ettiler. Şehrin hâkimi el-Eşref fazla dayanamayacağını anlayınca Tell-Başir'e karşılık Hıms'ı en-Nâsır Selahaddin'e teslim etti.

Hıms'ın Halepliler tarafından alındığını duyan sultan es-Salih, 1248 yılı ilkbaharında ordusuyla Dımaşk'a hareket etti. Hasta olmasına rağmen devletin işlerini yönetmeye devam ediyordu. Sultan Dımaşk'a gelince, komutan Fahreddin b. Şeyhu'ş-Şüyuh'u bir ordu ile Hıms'ı Haleplilerden geri alması için gönderdi. Mevsim kış olmasına rağmen Fahreddin, şehrin muhasarasına devam etti (1249). Şehri almak üzereyken Abbasi halifesi el-Müsta'sım'ın elçisi gelerek iki tarafın arasını buldu. Yeni bir Haçlı tehlikesinin yaklaşması da gözönüne alınarak iki taraf arasında sulh yapılıp Halepliler Halep'e, Dımaşklı-

(1) **Mir'âtü'z-Zaman**, VIII/II, 766; **Müferrecu'l-Kurûb**, V, 374-376, 378; **es-Sülûk**, I/II, 326

lar Dımaşk'a döndüler. Bu sırada Haçlıların üzerine yürüyeceklerine dair haberler gelmeye başlayınca ağır hasta olan sultan Mısır'a döndü. Nisan 1249 başlarında Eşmum-i Tannah karargâhına gelip Dimyat'a takviye kuvvetleri ve erzak göndermeye başladı(1).

2 — VII. Haçlı Seferinin Başarısızlığa Uğratılması:

XIII. asrın başlarından itibaren ilk Rönesans hareketleri Batı Avrupa'da başladı. Krallar, papalık ve derebeyleri karşısında güçlendiler. Büyük şehirler ve burjuva sınıfı teşekkül etmeye başladı. Gotik mimari Avrupa'da yayıldı. Üniversiteler açıldı. Mağna Carta gibi, toplum hayatını düzenleyici hukuk kaideleri teşekkül etmeye başladı. II. Frederich gibi hür düşünceli, matematik, felsefe ve tabiî ilimlere büyük değer veren aydın bir imparator, Robert Bacon ve Albert Magnus gibi filozoflar yetişmeye başladı. Papalığın Haçlı seferleri, eskisi kadar idarecileri ve münevver sınıfı cezbedici görünmüyordu.

Bununla beraber Fransa kralı IX. Louis gibi kendisini dine adamış hükümdarlar da hâlâ mevcuttu. Bunların gayretleri, dini olma yanında dünyevî olma özelliğine de sahipti. IX. Louis 1244 yılında ağır bir hastalığa yakalanmış ve iyi olursa kendini, yeni bir Haçlı seferine çıkmaya adamıştı. Yıl sonuna doğru iyileşen kral, Haremzlilerin Haçlıları ağır bir yenilgiye uğrattıklarını haber aldı. Lyon konsilinde 1245 yılı yazında, yeni bir Haçlı seferine çıkmanın gerekliliği konusunda karar alındı.

Bu kararı fırsat bilen IX. Louis, adağını yerine getirmeye karar verdi. Üç yıl süren uzun hazırlıklardan sonra, donanmasının başında Ağustos 1248 tarihinde doğuya hareket etti. Aynı zamanda doğudaki Fransız nüfuzunu artırmayı arzu ediyordu. Zira Akka, İstanbul, Mora, Kıbrıs, Antakya ve Trablus gibi yerlerdeki Haçlı devletçikleri, Fransız menşeli hanedanların idaresindeydi. Bu sebeple IX. Louis, doğuya gelince buradaki hanedanları tarafından coşkuyla karşılandı. Her biri ona yardım etmekte âdeta yarıştılar.

Almanya İmparatoru II. Frederich'e gelince, görünüşte IX. Louis'e muhalefet etmedi. Hatta Sicilya'ya gelince ona ikmal yardımında bile bulundu. Bir taraftan da sultan es-Salih Necmeddin Eyyub ile münasebetlerine devam ederek Haçlıların hareketlerini ve niyetlerini bildirmek için ona bir elçi gönderdi. IX. Louis, 1248-1249 kışını Kıbrıs'ta hazırlıklarla geçirerek Ermeni ve Moğollarla gerekli temasları yaptık-

(1) **Mir'âtü'z-Zaman**, VIII/II, 766, 770, 772; **Müferrecu'l-Kurûb**, V, 377, 378-379; **es-Sülûk**, I/II, 329, 330-331, 333

tan sonra, Mayıs 1249 sonlarında ellibin kişilik bir kuvvetle Limasol'dan Dimyat'a doğru hareket etti.

Diğer taraftan Eşmum-i Tannah karargâhında ağır hasta olan sultan Kahire'deki naibi Hüsameddin Ebû Ali'ye Dimyat'ın yardımına gemiler göndermesini emretti. Fahreddin b. Şeyhu'ş-Şüyuh'u da ordunun başında Dimyat'a gönderdi. Fahreddin orduyla Dimyat'ın karşısında, Nil'in batısında Haçlıların çıkarma yapması muhtemel olan yerde karargâh kurdu. Bir taraftan da Kahire'den gemiler peyderpey Dimyat'ın yardımına geldiler. IX. Louis komutasındaki Haçlı donanması, 4 Haziran 1249 Cuma günü Dimyat önüne geldi. Kral IX. Louis, sultana tehdit dolu bir mektup göndererek mukavemet edilmemesini istedi. Sultan, bu mektuba aynı şekilde sert bir mektupla cevap verdi. 5 Haziran cumartesi günü haçlı çıkarması başladı. O gün iki taraf arasında şiddetli çarpışmalar oldu. Haçlıların etkili olması üzerine, Fahreddin ordusuyla Dimyat tarafına, nehrin doğusuna geçti. Oradan da sultanın bulunduğu Eşmum-i Tannah'a çekildi. Bunu gören Dimyat'taki müdafiler ve halk, hiçbir mukavemet göstermeden şehri terk ettiler. Halbuki şehir çok güzel tahkim edilmişti. Sultan buna çok kızdı. Kaçan müdafilerin ileri gelenlerini idam ettirdi. Ordu komutanı Fahreddin'e karşı tutumu değişti. 8 Haziran günü karargâhının el-Mansura'ya taşınmasını emretti. Franklar da gelip Dimyat'ı işgal ettiler. Haçlıların Dimyat'ı işgali üzerine Kahire'den silah ve muhariplerle dolu gemiler ve ülkenin çeşitli yerlerinden gönüllüler gelerek Haçlılarla çarpışmaya başladılar. 13 Temmuz'dan itibaren, alınan Haçlı esirleri birbiri ardına Kahire'ye getirilmeye başlandı. Bundan başka, Dimyat'ın düştüğünü duyan Dımaşk kuvvetleri Sayda'yı muhasara edip Haçlılardan aldılar. 22 Ekim günü, onikisi şövalye olmak üzere kırkyedi Haçlı esiri daha Kahire'ye getirildi.

Durum bu şekilde devam ederken sultanın hastalığı ağırlaştı. Yerine oğlu Turanşah'ın geçmesini vasiyet ettikten ve bu konuda ileri gelen emirlerinden de söz aldıktan sonra, 23 Kasım 1248 tarihinde vefat etti. es-Salih, siyaseti iyi bilen, azametli, sözleri ölçülü bir hüküm dardı. Ülkenin imarıyla çok ilgilenirdi. Onun zamanında bir çok hayır ve bayındırlık müessesesi yaptırılmıştır. Bununla beraber, ilimle pek meşgul olmaz, ilmî münakaşalara katılmazdı. Onun zamanında Hicaz ve Yemen tamamiyle Resulilerin idaresine geçmiş, iç kavgalar dolayısıyla ülkenin bu kesimiyle ilgilenememişti.

Sultan es-Salih ölünce karısı Şecerü'd-Dürr, Fahreddin b. Şeyhu'ş-Şüyuh ve Hüsameddin Ebû Ali onun ölümünü gizlediler. Bahri Memluklarının reisi Fariisüddin Aktay'ı, Hısn-ı Keyfa'ya göndererek Turanşah'ı çağırdılar. Bu sırada işler, sultan hastaymış gibi devam edi-

yordu. Turanşah, 18 Aralık 1248 tarihinde Hısn-ı Keyfa'dan hareket etti. 6 Ocak 1249 tarihinde Dımaşk'a geldi. Bu şehirde onyedi gün kalıp işleri düzenledikten sonra Mısır'a hareket etti ve 21 Şubat 1249 tarihinde el-Mansura ordugâhına varınca babasının ölümü resmen açıklandı.

Diğer taraftan, Alphonse de Poltier komutasında batıdan yeni gelen Haçlıların katılmasıyla daha da kuvvetlenen ve sultanın öldüğünü sezen Haçlılar, Dimyat'tan güneye doğru harekete geçtiler ve Fariskur'da karargâh kurdular. 3 Aralık'a kadar burada hazırlıklarını tamamladıktan sonra; gemileri Nil nehrinden, süvari ve yayaları karadan İslâm ordusu üzerine yürüdü. Bunun üzerine Kahire'den yardım istendi. İki taraf'n kuvvetleri arasında 8 Aralık günü çatışmalar başladı. 20 Aralık günü Haçlılar, el-Mansura'nın karşısında Cedile'de karargâh kurdular. İki taraf arasında Eşmuneyn gölü bulunuyordu. Haçlılar buradaki karargâhlarının etrafını surlarla çevirdikten sonra, karada ve nehirde müslümanlarla çarpışmaya başladılar. 7 Ocak 1249 günü kral Louis'in kardeşi Comt d'Anjou esir alındı. 21 Ocak günü çarpışmalar şiddetlendi. 27 Ocak günü düşmanın büyük bir muharebe gemisi yakıldı. Durum bu şekilde devam ederken müslüman ordusundaki bazı hainler, 9 Şubat günü düşmana dar bir geçidi gösterdiler. Comt d'Artois komutasındaki bindörtyüz civarındaki bir düşman şövalye birliği, bu geçitten geçerek müslüman ordugâhına saldırdı. Hamamda bulunan ordu komutanı Fahreddin b. Şeyhu'ş-Şüyuh, düşmana karşı çıktı ve çarpışırken şehit düştü. Bunu öğrenen Haçlı süvarileri hepsi birden saldırıya geçtiler, sultanın sarayının kapısına kadar geldiler. Bu sırada aralarında geleceğin büyük sultanı Baybars el-Bundukdarî'nin de bulunduğu sultanın özel birliği *Bahrî Memlukları* karşı hücuma geçtiler. Bin civarında çok seçkin askerden meydana gelen bu birlik, düşman şövalyelerini püskürttüğü gibi, aralarından Comt d'Artois'in bulunduğu binbeşyüz civarında seçkin şövalyeyi öldürdü. Düşman Cedile'deki karargâhına çekildi.

Etrafa zafer müjdeleri yollandı. Bu zafer bir dönüm noktası oldu. 11 Şubat günü kral Louis, bu yenilginin intikamını alabilmek için, yeni bir saldırıda bulundu ise de geri çekilmeye mecbur edildi. Haçlılar bundan sonra yeni bir saldırıyı göze alamadılar.

Bu zaferden onikî gün sonra 21 Şubat 1249 tarihinde yeni sultan Turanşah, el-Mansura ordugâhına geldi. Bu arada Haçlılar'a Nil nehri yoluyla Dimyat'tan erzak geliyordu. Nil Nehri'nin yükseldiği bu mevsimde müslümanlar gemiler yaparak bunları teçhiz ettikten sonra, Mısır donanmasının da yardımıyla düşmana erzak ve silah getiren elliiki parçalık düşman gemi konvoyunu ele geçirdiler. Böylece Dimyat'-

tan düşmana gelen yardımı kestiler. Düşman uzun süre mahsur kaldı. 7 Mart günü düşman, ablukayı yararak el-Mahalle gölünde bulunan müslüman gemilerinden yedisini ele geçirdi.

15 Mart günü, müslüman donanmasıyla Haçlılara erzak ve silah getiren bir düşman donanması arasında çıkan çarpışmada müslümanlar, dokuzu harp gemisi olmak üzere otuziki parça düşman gemisini ele geçirdiler. Bunun üzerine Haçlılar, Kudüs ve bazı Filistin sahil şehirlerinin kendilerine verilmesi şartıyla sulh istediler. Sultan Turanşah bunu kabul etmedi. Haçlılar 2 Nisan'da Dimyat'a çekilmeye karar verip, yanlarındaki fazla malzemeleri yaktılar. 7 Nisan 1249 Çarşamba gecesi Haçlılar geri çekilmeye başladılar. Bunu gören müslümanlar, düşmanı takip ederek her taraftan kuşattılar. 7 Nisan günü Fâriskur'da iki taraf arasında çok şiddetli çarpışmalar oldu. *Bahrî Memlukları* ve bilhassa Baybars el-Bundukdari, bu savaşta büyük kahramanlık gösterdiler. Yirmibin'den fazla düşman savaşçısı öldürüldü, içlerinde esnaf ve sanatkarların da bulunduğu yüzbin kişiye yakın esir alındı. Ele geçirilen malların ise haddi hesabı yoktu. Kral IX. Louis ve maiyeti, esir alınıp el-Mansura ordugâhına getirildi. Etrafa zafer müjdeleri gönderildi.

Sultan Turanşah, zaferden sonra karargâhını Fariskur'a taşıdı. Burada ahşap bir burç yaptırıp, zevk ve eğlence ile meşgul oldu. Zaferin kazanılmasında en büyük paya sahip olan babasının adamlarını görevden alarak, yerine kendi adamlarını tayin etmeye başladı. Bilhassa, *Bahrî Memlukları* aleyhinde tehditler savurmaya başladı. Bunun üzerine muhalifler, *Bahrî Memluklarının* etrafında birleşerek 30 Nisan günü yemek yemeye hazırlandığı sırada Baybars el-Bundukdari, sultana yaklaşıp bir kılıç darbesiyle parmaklarını uçurdu. Sultan burca kaçtı ise de kurtulamadı. Memlukların onu ok yağmuruna tutup, burcu ateşe vermelerinden sonra nehre doğru kaçmaya çalışan sultan yakalanarak öldürüldü. Cesedi üç gün meydanda kaldı ise de kimse dokunmaya cesaret edemedi. Turanşah'ın öldürülmesiyle Mısır'da Eyyubiler devri sona erdi.

Memluklar ve devletin ileri gelenleri, sultan es-Salih Necmeddin Eyyub'un dul karısı Şecerü'd-Dürr'ün sultan ve İzzeddin Aybek et-Türkmeni'nin ordu komutanı olmasına karar verdiler. Seksen gün sonra Şecerü'd-Dürr İzzeddin Aybek ile evlenip onun lehine saltanattan çekildi. Böylece *Memluklar Devri* başlamış oldu(1).

---

(1) **Mir'âtü'z-Zaman**, VIII/II, 773-779, 782; es-Sülûk, I/II, 333-363; Grousset, III, 426-493; Said Aşur, II, 1003-1029

Şecerü'd-Dürr'ün devletin başına geçmesi, Abbasî halifesi ve halk tarafından iyi karşılanmadı. Halife Mısır'a elçi göndererek; *«Ülkelerinde erkek kalmadıysa biz gönderelim»* şeklinde hakarette bulundu. Nitekim İbnü'l-Esîr de eserinin bir çok yerinde, kadın hükümdarların ülkelerine felaket getirecekleri konusunda nakledilen hadisi tekrarlar.

Şecerü'd-Dürr'ün hükümdar olması üzerinde anlaşma sağlanarak Hüsameddin Ebû Ali ile esir kral IX. Louis arasında barış müzakereleri yapıldı. Dimyat'ın geri verilmesi ve dörtyüzbin dinar fidye ödenmesi karşılığında kralın, ailesinin ve bütün Frank esirlerinin serbest bırakılması kararlaştırıldı. 7 Mayıs 1249 Cuma günü Dimyat müslümanlara teslim edildi. 8 Mayıs'ta serbest bırakılan IX. Louis ve maiyeti ülkelerine gitmek üzere oradan ayrıldılar.

3 — Eyyubîler ile Memluklar Arasındaki Mücadele ve Eyyubîlerin Sonu:

Turanşah'ın öldürülmesi, yerine Şecerü'd-Dürr ve İzzeddin Aybek'in geçmeleri haberi Dımaşk'a gelince, şehirde sultanın nâibi olan Cemaleddin Yağmur ve Kaymeriyye emirleri Kahire ile münasebetleri keserek Halep hâkimi en-Nâsır'ı davet edip Temmuz ayı başlarında şehri ona teslim ettiler. Yine Eyyubî ailesinden es-Said Gazze ve Subeyde'de; el-Mugîs, Kerek-Şevbek'te istiklâllerini ilan ettiler. Bu sırada Şecerü'd-Dürr saltanattan feragat etmiş, yerine İzzeddin Aybek sultan olmuştu.

Doğudaki gelişmeler üzerine Mısır'daki emirler ve idareciler, Eyyubî ailesinden birinin sultan olmasının gerekliliğini hissederek, 3 Temmuz 1249'da bu aileden el-Eşref'i Aybek'le ortak sultan ilan ettiler. Bu sırada Halep-Dımaşk hükümdarı en-Nâsır'ın kuvvetleri, Filistin'i işgal edip Gazze'ye gelmişlerdi. 1 Ekim günü, Memlukların reisi Aktay komutasında Gazze'ye ikibin kişilik bir süvari birliği gönderildi. Bu birlik, en-Nâsır'ın Gazze'deki askerlerini yenerek geri çekilmeye mecbur etti. Fakat durum o kadar istikrarsızdı ki, iki tarafın komutan ve askerlerinin ne tarafı tuttukları bile belli değildi. Görünürde Halep-Dımaşk hükümdarı en-Nâsır tarafı ağır basıyor gibiydi. Bunun üzerine en-Nâsır, Mısır üzerine yürümeye karar verdi. 10 Aralık 1249 tarihinde Dımaşk'tan hareketle 30 Ocak 1250 tarihinde ordusunun başında Kahire'nin doğusundaki el-Abbase'ye geldi. İzzeddin Aybek komutasındaki Memluk ordusu ise es-Salihiyye'de bekliyordu. Nihayet iki taraf 2 Şubat Perşembe günü karşılaştılar. Ordusu çok kalabalık olduğu için herkes en-Nâsır'ın galip gelmesini bekliyordu. Nitekim önce Şam ordusu, Memluklara üstün geldi. Kaçanlar Mısır ordusunun

yenildiğini haber verdiler. Ertesi günü Kahire'de en-Nâsır adına hutbe okundu. Fakat Memluklar çok çetin savaşçıydılar. Kolay kolay yenilgiyi kabul edecek değillerdi. Halep askerleri arasındaki bazı Türklerin de katılmalarıyla Memluklar, Şam askerlerini ağır bir yenilgiye uğrattılar. en-Nâsır'ın karargahını ve bazı yakınlarını ele geçirdiler. En büyük komutanlarını da esir aldılar(1).

Bu zaferden sonra Aktay komutasındaki Memluk kuvvetleri, Gazze ve Şeria'ya kadar Filistin bölgesini zaptetti. Bundan sonra uzun müddet iki taraf arasında elçiler gidip geldi, müzakereler yapıldı. Bir ara Dımaşk askerleri yeniden Gazze'yi işgal ettiler. Nihayet, halife elçisinin arabuluculuğu neticesinde iki taraf arasında anlaşma sağlandı. Şeria Nehri'ne kadar olan toprakların Mısırlıların; Şeria ve Nablus'un ötesindeki bölgenin de Şamlıların olması kararlaştırıldı. Bu arada İlhanlı hükümdarı Hülâgu, Irak ve Diyarbekir bölgesine girmişti. Şam Eyyubî hükümdarı en-Nâsır'a hâkimiyetini kabul etmesi için siyasi baskı yapıyordu.

Şamlılarla bir anlaşma yapan İzzeddin Aybek, ortağı el-Eşref'i azlederek Mısır'da müstakil sultan oldu. Bundan kısa bir süre sonra Aybek ile Aktay'ın araları açıldı. Bahrî Memlukları, Aktay'ın tarafını tuttuklarından Aybek'i bırakarak Şam'a gittiler. Aybek'in Memluku Kutuz bu sırada nüfuzunu artırdı. Memluklardan yüzotuz kişi, Anadolu Selçuklularına gidip onların hizmetine girdi. 1259 yılında Aybek ile Şecerü'd-Dürr öldürüldü. Aybek'in yerine oğlu el-Mansur Ali, sultan ilan edildi. Kutuz da onun nâibi oldu. Bunun üzerine Bahrî Memlukları'ndan Anadolu Selçuklularına gidenler tekrar Mısır'a döndüler. Yine aynı yıl Şam'a giden Bahrî Memluklarıyla en-Nâsır'ın arası açıldı.

Memluklar orayı en-Nâsır'a bırakarak Kerek'e; el-Mugis'in yanına gittiler. Bunlar arasında Baybars el-Bundukdarî ve Seyfeddin Kalavun da bulunuyordu. Bu Memluklar el-Mugis'i, Mısır'ı işgal etmeye teşvik ettiler. Bunun neticesinde Kutuz ile Mugis arasında çıkan savaş, el-Mugis'in yenilgisiyle neticelendi. Ardından el-Mugîs, Dımaşk sahibi en-Nâsır'a da yenilince, Baybars ve arkadaşları yeniden Dımaşk'ta bulunan en-Nâsır'ın yanına döndüler.

Bu sırada Moğollar Bağdat'ı almış, el-Cezire ve Şam'ı tehdit etmeye başlamışlardı. Bunun üzerine en-Nâsır, oğlu el-Aziz'i Hülâgu'ya gönderdi. el-Aziz, Hülâgu'nun yanından tehdit dolu bir mektupla dönünce, Şam halkı telaşa kapıldı. Bazı emirler, en-Nâsır'a Hülâgu ile

(1) Mir'âtü'z-Zaman, VIII/II, 779-781; es-Sülûk, I/II, 366-378

anlaşmasını tavsiye ederken Kutuz, en-Nâsır'a bir mektup yazarak Moğollarla çarpışmak isterse, onun hizmetinde savaşmaktan çekinmeyeceğini bildirdi. Fakat en-Nâsır ve yanındaki emirler, Moğollarla çarpışmayı göze alamıyorlardı. Onların bu tutumuna sinirlenen Baybars ve arkadaşları, Dımaşk'ı bırakarak Mısır'a Kutuz'un yanına gittiler.

Hülagu, el-Cezîre bölgesini aldıktan sonra, 1260 yılı başında Haleb'i de aldı ve Dımaşk üzerine yürüdü. Bu sırada Hımıs hâkimi el-Eşref Hülâgu ile anlaştı. Hama hâkimi el-Mansur ile Dımaşk hâkimi en-Nâsır Gazze'ye ve Mısır'a gitti. Hülâgu'nun komutanı Ketboğa Noyan, 1260 yılı Mart ayı başında Dımaşk'ı teslim aldı. Moğollar Dımaşk'a dokunmadılar. Fakat Gazze'ye kadar diğer yerleşme merkezlerini yağmaladılar. Moğollar tarafından himaye edilen hristiyan yahudi ve bazı müslüman hainlerin cüreti arttı.

Hülâgu, Halep'te bir müddet kaldıktan ve Şam'ın idaresini düzenledikten sonra Ketboğa Noyan'ı Haleb'e, Beydora'yı da Dımaşk'a nâip tayin ederek doğuya döndü. Bu arada Hülâgu tehdit dolu bir mektupla dört elçiyi Mısır'a göndermeyi de ihmal etmedi. Hülâgu'nun elçileri ve mektubu Mısır'a ulaşınca sultan Kutuz, emirleri toplayıp ne yapılması gerektiğini müzakere etti. Yapılan müzakerelerden sonra, elçilerin öldürülmesine, Moğollarla savaşılmasına karar verildi. Kahire'de ve bütün Mısır'da cihat ilan edildi.

es-Salihiyye ordugâhında sultan Kutuz, emirleri toplayıp düşman üzerine yürümek gerektiğini bildirdi. Bunun üzerine, emirler ona itiraz ettiler. Sultan onların itirazına, «*İşte ben düşmanla savaşmaya gidiyorum. İsteyen benimle gelir isteyen evine döner*» diye kesin bir dille cevap verdi. Emirler sultanın kararlılığını görünce daha fazla itiraz edemediler. Baybars el-Bundukdarî'yi öncü kuvvetlerinin başına komutan tayin eden sultan, onu önden gönderdi. Kendisi de ardından orduyla hareket etti.

Baybars öncü kuvvetlerinin başında Gazze'ye yaklaşınca burada bulunan Moğol birliği geri çekildi. Sonra, sultan Gazze'ye geldi. Buradan Akka'ya giderek Haçlılara tarafsız kalmalarını söyledi. Ayrıca, eğer Franklardan bir asker dahi kendisini rahatsız edecek olursa, öncelikle onları cezalandıracağını belirtti. Bundan sonra, Baybars'ı öncü kuvvetleriyle keşfe gönderdi. Baybars, Ketboğa ile Beydora komutasındaki Moğol ordusuna Ayn-ı Câlut'ta rastladı. Durumu sultan Kutuz'a bildirip düşmanla oyalama muharebesine girişti. 4 Eylül 1260 günü kuşluk vakti iki ordu Ayn-ı Câlut'ta karşılaştı. Kutuz ile Baybars'ın gösterdikleri olağanüstü kahramanlık karşısında Moğollar büyük bir yenilgiye uğratıldı. Moğol komutanı Ketboğa öldürüldü. Ar-

dından 6 Eylül'de Beysan yakınlarında Moğollar ikinci defa yenildiler.

Bunun üzerine Moğollar, Fırat'ın doğusuna çekilmek zorunda kaldılar. Bu, Moğolların şimdiye kadar uğradıkları en büyük yenilgiydi. Önce Haçlılar Mısır'da, ardından Moğollar Şam'da hezimete uğratılmışlar ve İslâm'ın gücü bütün şaşaasıyla ortaya çıkmıştı. Artık bundan sonra ne Moğollar ne de Haçlılar yeni bir saldırıyı göze alamadılar.

Sultan Kutuz, zaferden sonra Dımaşk ve Haleb'e nâibler tayin etti. Hama ve Hıms Eyyubi emirlerini yine yerlerinde bıraktı. Yalnız, Sultan Kutuz, Baybars'ı Halep nâibliğine tayin etmeye söz vermişti. Bu sözünü tutmayınca Baybars'tan çekinen sultan, Mısır'a dönmeye karar verdi. 3 Ekim'de Dımaşk'tan Kahire'ye hareket etti. Orada Baybars ve taraftarı emirler bulunuyordu. İkisi de birbirlerinden çekiniyorlardı. Sultan Kutuz Salahiyye'ye vardığı sırada Baybars taraftarı emirler tarafından 22 Ekim günü öldürüldü. Yerine Baybars sultan ilan edildi. Halep ve Dımaşk Eyyubi hükümdarı en-Nâsır ise anlaşmak üzere Hülâgu'nun yanına gitmişti. Ayn-ı Câlut yenilgisi üzerine öfkelenen Hülâgu onu ve yanındaki adamlarını idam ettirdi. Böylece Eyyubilerin hâkimiyeti fiilen sona erdi(1).

(1) es-Sülûk, I/II, 380-434

EYYUBİLER'DE DEVLET TEŞKİLÂTI

Eyyubiler Devleti, Zengiler Devleti'nin Memluklar Devleti de Eyyubiler Devleti'nin bir uzantısından başka bir şey değildir. Teşkilatları ve dayandıkları unsurlar aynı olan bu devletleri birbirinden ayıran sadece başlarındaki hanedanlardır. Bu devletlerin idaresinde ve askerlik teşkilatında daima Türk unsuru ağır basmıştır. Bu devirde devlet milliyetçiliğe dayanmamakla beraber, Eyyubî Devleti bir Türk devleti olarak görülüyordu. Arap şairi İbn Senaülmülk'ün Selahaddin'i methinde görüldüğü üzere, zamanın edipleri Eyyubilerin hâkimiyetine Türk hâkimiyeti, Eyyubiler Devleti'ne ise Türk devleti diyorlardı(1). Eyyubilerin bu ülkelerde başlayan Türk hâkimiyeti Osmanlıların sonuna kadar devam etmiştir.

Eyyubiler Devleti'nin teşkilatı diğer İslâm devletlerindeki teşkilatlardan pek farklı değildir. Başta bir sultan ve onun hanedanı, sonra idarî ve askerî yetkiye sahip beyler (emirler), daha sonra bürokratlar ve ilmiye sınıfına mensup görevliler gelir. Sultan; devletin başkanı, idarî ve askerî bakımlardan en yetkili kişiydi. Çıkardığı emirler, kanun derecesindeydi. Bu emirleri çıkarırken dinî kaidelere, devlet teâmülüne uygun olmalarına dikkat etmesi, devletin ileri gelenlerinin desteğini alması gerekirdi. Yoksa çıkardığı emirlerin yerine getirilme ihtimali azalırdı, halkın tepkisiyle karşılaşırdı. Bazılarının zannettikleri gibi sultan bir despot değildi. Daha ziyade birliğin teminiyle görevliydi.

Bütün önemli tayinler, sultanın imzasını taşıyan menşurla yapılırdı. Kendisine menşur verilen kişi emrindeki memurları kendisi tayin ederdi. Önemli tayin ve görev değişikliklerinden başka, savaşlarda orduya başkomutanlık yapmak ayrıca Dâru'l-Adl'de oturumlar tertip edip şikayetleri dinlemek de sultanın görevleri arasındaydı. Şu husu-

---

(1) İbn Senâülmülk, Divan, nşr. M. Abdülhak, 9-10; er-Ravzateyn, II, 43; Müferrecu'l-Kurûb, II, 145; İbnü'l-Esir, Eyyubilerin Mısır ve Yemen'e gidişlerini, Oğuzların bu ülkelere gidişleri başlıkları altında verir. Ayrıca bkz. R. Şeşen, Salahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti, 400, 417-418

su belirtmek gerekir ki, Selahaddin'den sonra gelen Eyyubi hükümdarlarının hiç biri, devlet üzerinde onun kurduğu otoriteyi ve güveni kuramamışlardır. Bu sebeple, zaman zaman kendilerine olan güveni sarsacak hileli yollara başvurmaktan kaçınmamışlardır.

Sultandan sonra hanedan mensubu melikler (prensler) ve Iktaü'l-Has sahibi büyük emirler geliyordu. Bunlar sultana vekalet edebiliyor, onun olmadığı zamanda orduya komuta ediyor, hâkimi oldukları bölgelerde birer hükümdar gibi hareket ediyorlardı. Valiler ve kale komutanları bunlar arasından tayin edilirdi. Sarayda bulunan Sarayağası, hacîb, silahdar, mirahur, davadar gibi önemli görevliler de emirler arasından tayin ediliyordu.

Selahaddin devrinde vezir yoktu. Zira Selahaddin, Mısır'da önceleri Fatımî devleti'nin veziri sonra da Nureddin'in ordu komutanıydı. Fatımî Hilâfeti'nin kaldırılmasından sonra Nureddin'in nâibi sıfatıyla ülkeyi idare etti. Bu sırada idarî işlerde onun en büyük yardımcısı Divanü'l-İnşâ başkanı Kâdı'l-Fâdıl idi. Selahaddin sultan olduktan sonra yeni bir vezir tayin etmedi. Kâdı'l-Fâdıl yine onun en büyük yardımcısı ve veziri olarak kaldı. Ondan başka önemli bazı kişiler de ikinci derecede vezirdiler. el-Âdil'in veziri Safiyyüddin b. Şükr idi. Safiyyüddin, daha sonra el-Kâmil'e de vezir oldu. Onun ölümünden sonra bu makama sırayla Şeyhu'ş-Şüyuh'un oğullarının geçtiğini görmekteyiz. Kâdı'l-Fâdıl ile Safiyyüddin b. Şükr, sivil hüviyete sahiptiler. Şeyhu'ş-Şüyuh'un oğulları aynı zamanda askeri kişiliğe sahip olup ordu komutanlığı da yaptılar. Şihne (subaşı)'ler de emirler tarafından tayin edilir, büyük merkezlerin inzibatından sorumlu olur ve garnizon komutanlığı yaparlardı.

İlmiye sınıfına mensup görevlilerin en önemlisi başkadı (Kâdı'l-Kudat) idi. Başkadı, sultan tarafından menşurla tayin edilir, o da kendisi adına adalet işlerini yürütecek nâiplerini tayin ederdi. Avukatlık kurumu yoktu. Fakat adaletin iyi yürütülmesi için bilirkişiler ve jüri (şühud ve udûl) sistemi meydana getirilmişti. Bunlar adaletin iyi yürütülmesine yardım ederlerdi. Kazasker bu sırada mevcut olmakla beraber, başkadı kadar geniş selahiyetlere sahip değildi. Ordunun kaza işlerinin yürütülmesinden sorumluydu.

Osmanlılar devrinde ise kazaskerlik müessesesi önem kazanacak, başkadının görevlerini de yetkisi içine alacaktır. Bütün bu kaza işlerinin yetkilerini aşan önemli ve itirazlı konular, sultan tarafından Dâru'l-Adl'de tertip edilen özel oturumlarda görüşülür, orada sultanın huzurunda bulunan kadılar, idareciler ve fakihlerin huzurunda mahkemesi yapılır ve bir karara bağlanırdı. Dâru'l-Adl, Osmanlılardaki

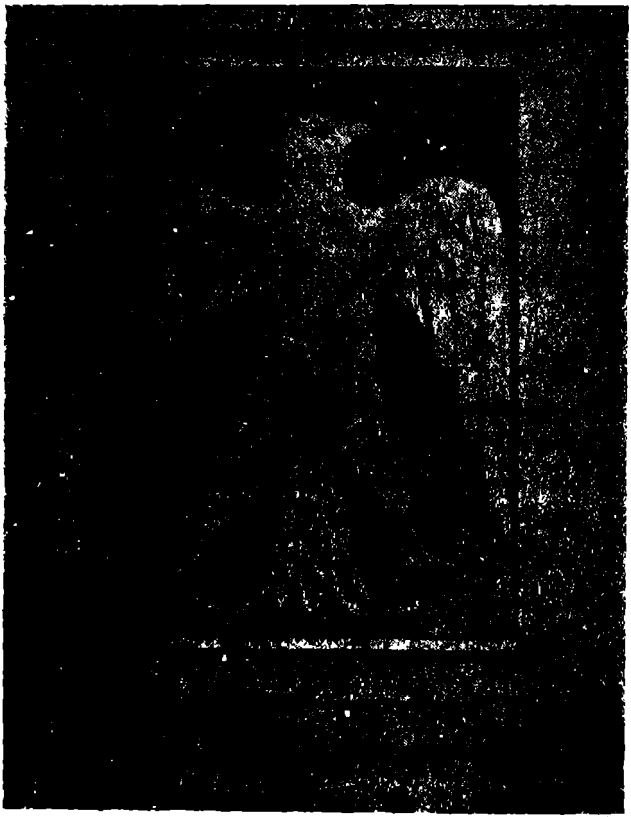

Eyyubi Devleti'nin Bayrağını Temsil Eden, Sarı Zemin Üzerindeki Doru (Kırmızı) Kartal Arması. (Kahire Surlarında Bulunmaktadır.)

Kubbealtı Divanı'nın ilk örneklerindendir. Burada önemli davalar, şikâyetler dinlendikten sonra devlet işleri görüşülürdü.

Dâru'l-Adl'in konusu olan mezalim mahkemeleri, İslâm dünyasında çok eski olmakla beraber bu mahkemeyi özel bir müessese hâline getiren ilk hükümdar Nureddin Mahmud b. Zengî'dir. Nureddin, Dâru'l-Adl'i inşa ederek bu müesseseyi köklü bir kurum hâline getirmiştir. Selahaddin ve diğer Eyyubî hükümdarları başkentlerde bulundukları sırada Pazartesi, Perşembe günleri Dâru'l-Adl'de oturumlar tertip ederek önemli dâvaları görürler, halkın şikâyetlerini dinlerlerdi. Hazinedâr, belediye başkanının görevlerini yapan muhtesip, çeşitli mesleklerin ve bazı şehirlerin reisleri, yabancı hükümdarlara gönderilen elçiler de ilmiye sınıfına mensup kişiler arasından tayin edilirdi.

a) Divânlar:

İslâm devletlerinde devlet işlerini yürüten üç büyük divan vardı. Bunlar: *Divânü'l-İnşâ, Divânü'l-Ceyş ve Divânü'l-Mâl*'dır.

Divanü'l-İnşa, bürokrasinin idaresi ve diplomatik işlerin yürütülmesiyle uğraşırdı. Her türlü iç ve dış yazışmalar, tayin, azl ve nakil kararları buradan çıkardı. Divanlar arasında yönlendirici rol oynardı. Bu divanın başkanı, aynı zamanda sır kâtibiydi. Sultanın bütün menşurları, dış ve iç yazışmaları buradan çıkardı. Posta işleri, yabancı elçilerin kabulü ve oniara elçi gönderilmesi, bu divanın faaliyet sahasına giren işlerdendi. Selahaddin devrinde bu divanın başkanı Kâdı'l-Fâdıl'dı. el-Âdil devrinde ise Saflyyüddin b. Şükr olmuştu. Bu divanın ve diğer divanların vilayetlerde, emirliklerde daha küçük örnekleri vardı. Bu divandan çıkan evrak; sultanın tuğrasını taşır, taşıdığı ehemmiyete göre çeşitli büyüklüklere ayrılırdı.

Divanü'l-Ceyş, ordunun mali işlerinden sorumlu divandı. Bugünkü Milli Savunma Bakanlığı'nın görevlerini yerine getirir, orduya ait harcamaların düzenlenmesi, o devirde mevcut olan tımarların (ıktaların) dağıtımı, vergilerinin tahsiliyle uğraşırdı. Askerî dirliklerin ve vakıfların, yerli yerince harcanıp harcanmadığını kontrol ederdi. Bu devirde askerler genellikle toprağa bağlı süvarilerden meydana gelirdi. Askeri ıkta (tımar) sisteminin yeni araştırmalarla Büveyhilere kadar uzandığı tespit edilmiştir. Bazı araştırmacılar, askerî ıkta sistemiyle Bizans'taki pronoyalar ve Sasanilerdekl tımarlı sipahiler arasında bile irtibat kurmaktadırlar.

İslâm dünyasında bu sistemi yaygın hâle getiren Nizamü'l-Mülk'tür. Daha sonra Zengiler ve Eyyubiler, her an savaşa hazır, tam teçhizatlı birliklerin hazır olmasını sağlamıştır. Ikta sayesinde askerler

ve emirler, gelirlerini artırmak için bölgelerinde ziraatın gelişmesine yardımcı olmuşlardır.

Eyyubilerin askerlerinin büyük çoğunluğu toprağa bağlı ıktalı askerlerden meydana geliyordu. Bir emire bir bölge ıkta olarak veriliyor, o emir mâiyetindeki askerlerle o bölgenin müdafaası ve imarıyla görevlendiriliyordu. Ikta verilen emir ve askerlerin gerekli şartları yerine getirip getirmedikleri, Divanü'l-Ceyş tarafından kontrol ediliyordu. Ayrıca Eyyubilerde donanmanın mâli idaresiyle uğraşan Divanu'l-Ustul vardı. Selahaddin tarafından bu divana tahsisatlar ve vakıflar ayrılmıştır.

Divanü'l-Mâl, bugünkü Maliye Bakanlığı'nın görevlerini yapardı. Divanlar arasında en geniş teşkilata sahip olan bu divandı. Aynı zamanda Divanü'l-Ceyş ile sıkı ilişkiye sahipti. Bu divanın başkanına Eyyubiler devrinde Nâzıru'n-Nuzzar ve Nâzıru'd-Devle gibi adlar verilirdi. Bu divanın emirliklerde, vilayetlerde ve âmilliklerde şubeleri vardı. Mısır'da ülke, vilayetlere ve âmilliklere ayrılıyordu. Diğer yerlerde ise emirlik sistemi hâkimdi. Emirlikler kürelere ayrılıyordu. Çeşitli alt divanlara ayrılan Divanü'l-Mâl'da bir çok memur çalışıyor, görevlerine göre bunlara çeşitli ünvanlar veriliyordu. Ayrıca bu memurların işlerini sultan adına kontrol eden müfettişler vardı. Özellikle Mısır'daki malî teşkilat, çok eski devirlere kadar giden köklü bir geçmişe sahipti.

Her üç büyük divanda yapılan işlerin kaydedildiği çeşitli defterler tutulur, bu defterlere ceride veya kanun adı verilirdi. Görevden ayrılan memurlar, bu defterleri kendilerinden sonra gelenlere devrederlerdi. Böylece çıkabilecek karışıklıklar önlenirdi. Çok gerekli hallerde ön çalışmalar yapıldıktan sonra vergide yeni düzenlemelere gidilebilirdi. Bu konuda Selahaddin devrinde ve daha sonra yapılan çeşitli düzenlemelere şahit olmaktayız. Selahaddin devrinde yapılan *mükus* (şeriat dışı vergiler)'ün kaldırılması, zekâtın devlet tarafından toplanmaya başlanması bunun en güzel örneklerindendir. Selahaddin, ayrıca ziraat sahalarında meydana gelen değişiklikler dolayısıyla Mısır'da araziyi ölçtürüp ziraat sahalarını yeniden tespit ettirmiş, araziyi verimine ve ekilen mahsüllere göre sınıflandırmıştır. 1177-1181 yılları arasında yapılan bu büyük düzenlemeye er-Ravku's-Salahi denilmiştir(1).

(1) R. Şeşen, Salahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti, 101, 136, 155-162, 167-177

b) Vergiler Ticaret ve Para Sistemi :

İslâm dünyasında şehir hayatı gelişmiş olmasına rağmen vergilerin ağırlığı çiftçiler üzerindeydi. Devletin en büyük gelir kaynağı, çiftçilerden ve çobanlardan toplanan ziraat mahsulleri ve hayvan vergileriydi. Sanayi ve ticaret mallarından ise sadece zekât alınıyordu. Bu mallardan zekât alınması da bazı şartlara bağlıydı. Bu sebeple Hz. Ömer devrinden itibaren zekât dışında sanat erbabının imal ettiği mallara ve ticaret mallarına mükus adıyla bazı vergiler konmaya başlanmıştı. Zamanla bu vergilerin kapsamı genişletildi.

Sultani vergiler diyebileceğimiz bu vergiler sanatkâr ve tüccarların işlerine gelmiyordu. Ayrıca fakihler de bu vergileri dine aykırı buluyorlardı. Bu itirazlar üzerine Ömer b. Abdülaziz ve Nureddin Mahmud b. Zengi gibi hükümdarlar mükus adı altında toplanan vergileri kaldırmışlardır. Selahaddin de aynı uygulamayı kabul ederek 1171 yılında Mısır'daki mükusu kaldırarak zekâtı yaygınlaştırmıştır. Böylece zekât, devlet tarafından toplanıp Kur'an-ı Kerim'de gösterilen mahallerine sarfedilmeye başlanmıştır. Selahaddin'in kaldırdığı vergilerin biri de Mekke emiri tarafından Mağripli hacılardan şahıs başına alınan 7.5 altınlık ayakbastı parasıydı. Bu parayı ödemeyene hacc yaptırılmazdı.

Devletin tahsil ettiği vergilerin en önemlisi çiftçilerden alınan harac (öşür) vergisiydi. Bu vergi, toplam vergilerin yarısından fazlaydı. Bunu yerli ve yabancı tüccarlardan alınan humus ve öşür... gibi diğer vergiler takip ediyordu. Bunlardan başka zımmîlerden alınan cizye ile hayvanlardan alınan vergiler geliyordu. Devlet, vergiler dışında bazı önemli gelir kaynaklarına da sahipti. Bu kaynaklar arasında vakıflar, mirasçısı bulunmayan mallar, müsadereler, esirlerden alınan fidyeler bulunuyordu. Mısır'da çıkarılan şap, soda, bazı göllerin balıklarının devlet tarafından satılması, devlete ait gemi işletmeleri, ölçü ve tartı aletlerinin satımı ile darphane resimlerinden elde edilen gelirler, devletin önemli mali kaynaklarındandı.

Bu devirde devletin çeşitli bölgelerinde altın, gümüş ve bakır para basan darphaneler bulunmaktaydı. Bilhassa Mısır'da altın para çok basılıyordu. Kaynaklarda devletin para birimi olarak dinar geçer. Vergiler, maşlar devletin çeşitli harcamaları daima dinar (altın) üzerinden yapılırdı. Bunun yanında muamelatta gümüş ve bakır para da çok kullanılıyordu. Altın para, standart dinar olan 4.25 gram ağırlığındaydı. Bunun yanında yarım ve çeyrek altınlar da vardı. el-Kâmil devrinde ise yedi gramlık çiftli altın paralar basılmış, standart daha da yükseltilmiştir.

SELAHADDİN EYYUBİ ADINA BASILAN PARALARDAN BİRKAÇ ÖRNEK

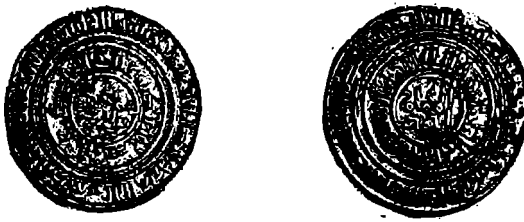

580 Tarihinde İskenderiye'de Selahaddin Adına Basılan Altın Bir Sikke.

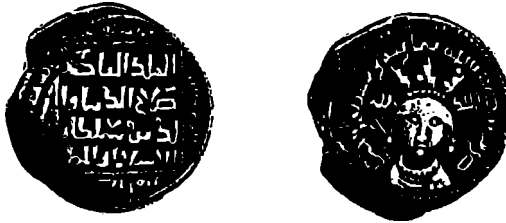

578 Tarihinde Nusaybin'de Selahaddin Adına Basılan Bakır Bir Sikke.

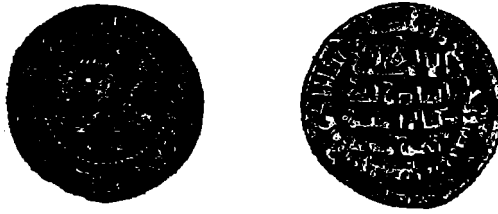

583 Tarihinde Selahaddin Adına Basılmış Bakır Sikke. (Basım Yeri Belli Değil.)

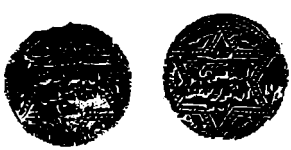

580 Tarihinde Selahaddin Adına Halep'te Basılan Gümüş Bir Sikke.

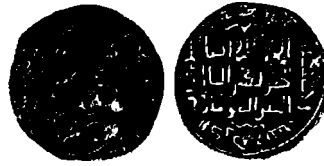

583 Tarihinde Selahaddin Adına Basılmış Bakır Bir Sikke. (Basım Yeri Belli Değil.)

Bu devirde Mısır dinarı, Suri dinarı ve Mü'mini dinarı olmak üzere üç önemli dinar görülmektedir. Mısır dinarı, Eyyubilerin resmî dinarı olup en yüksek değere sahip altın paraydı. Bunu Avrupalıların kullandığı Suri dinar ve Muvahhidiler Devleti'nin kullandığı Mü'mini dinarı takip ediyordu. Selahaddin gümüş paralarda ayarlamaya gidip Nasıri dirhemlerini de tedavüle çıkarmıştır. Önceleri köşeli olan gümüş paralar, el-Kâmil devrinden itibaren yuvarlak olarak çıkarılmaya başlandı. Paralar, darphanelerde sultan tarafından tayin edilen mütevelli ve kadıların kontrolünde basılır, herhangi bir yolsuzluğa imkân verilmezdi. Aynı şekilde ölçü ve tartı aletleri, birimleri muhtesibin kontrolündeki Daru'l-Ayar'da imal edilir ve satılırdı.

Münbit Hilâl ve Nil Deltası'na sahip olan Eyyubi Devleti önemli bir ziraat ülkesiydi. Fakat bu ülke ticaret bakımından daha büyük avantajlara sahipti. Baharat ve İpek yollarını Akdeniz'e bağlayan yollar ve limanlar, bu devletin kontrolündeydi. Hind Okyanusu'nun Uman açıklarından itibaren İskenderiye ve Dimyat limanlarına kadar Baharat Yolu'nun en önemli kısmı Eyyubilerin kontrolündeydi. Bu yolda kısa bir mesafe dışında mallar gemilerle taşındığı için ticaret mallarının maliyeti ucuza çıkıyordu. Ticaret malları, gemilerle Hindistan, Çin ve Doğu Afrika'dan Aden'e, oradan Cidde karşısındaki Ayzak Limanı'na getiriliyordu. Ayzak'tan kervanlarla Yukarı Mısır'ın Kus Limanı'na getiriliyor, buradan gemilerle Nil Nehri yoluyla Mısır'ın Akdeniz limanlarına taşınıyordu.

Guillaume de Tyre'in deyimiyle «*İskenderiye, dünyanın ticaret merkeziydi*». Burada çeşitli Avrupa ülkelerinin ticaret kolonileri vardı. İkili ticarî anlaşmalarla bu ülkelere bazı ticarî haklar sağlanmıştı. Baharat Yolu'nda ticaret yapan tüccarlar değişik ülkelere mensuptu. Aralarında Mağripliler ve Yahudiler çoğunluktaydı. Bunlara Karîm Tüccarları deniliyordu. Bu sebeple Mısır gümrüğü, devletin en önemli gelir kaynaklarındandı. Bu yolu kullanan seyyahlar, Eyyubilerin aldığı emniyet tedbirlerinden övgüyle bahsederler. XVI. asırda Ümit Burnu yolunun keşfinden sonra da Mısır gümrüğü, Osmanlı Devleti'nin en büyük gelir kaynaklarından biri olmuştu.

İkinci önemli ticaret yolu olan İpek Yolu, Musul'da Eyyubiler Devleti sınırlarına girer. Dımaşk ve Halep'ten Doğu Akdeniz'deki Lazkiye, Trablus, Akka gibi önemli limanlara bağlanırdı. Bu yoldan taşınan ticaret mallarının bir kısmı Basra Körfezi'nden kara yoluyla getirilirdi. Doğu Akdeniz kıyılarındaki limanlarda müslümanların ve hristiyanların ticaret merkezleri vardı. Bu yolla yapılan ticaretten de devletin hazinesine büyük gelir sağlanırdı. Bundan başka Mısır, Şam ve Anadolu arasında büyük ticaret kervanları gelip giderdi.

Selahaddin tarafından Filistin'in fethine kadar Mısır-Şam arasında işleyen ticaret kervanları ya Haçlılara vergi ödeyerek, ya da askeri birliklerin himayesinde Ürdün-Akabe-Süveyş yoluyla gelip giderlerdi. Filistin'in fethinden sonra bu yol da emniyetli hâle geldi. Bu yolda işleyen kervanların büyüklüğü hakkında 1192 yılında Huveylife mevkiinde Arslan Yürekli Richard tarafından gaspedilen kervan, net bir fikir vermektedir. Eyyubî sultanları içinde Selahaddin, cömertliğiyle meşhurdu. Bu sebeple, hazinesi nâdir zamanlarda dolu olurdu. el-Âdil, el-Kâmil ve es-Salih Necmeddin ise hazinelerini daima dolu tutarlardı. Bilhassa el-Kâmil, devletin para politikasına çok önem verirdi.

Eyyubîler devrinde inşaat, gemicilik, dokumacılık ve silah üretimi çok canlıydı. Bu devirde yapılan bir çok kale, sur, cami, kervansaray, medrese ve köprü zamanımıza kadar gelmiştir. Bunlar arasında Kahire, Kudüs, Hama, Halep, Akka surlarını ve kalelerini bilhassa zikretmek gerekir. Bu devirde hastane, medrese ve kervansaray inşaatları yaygınlaşmıştır. Mısır'da ve Doğu Akdeniz limanlarında gemicilik de ileriydi. Eyyubî donanması en büyük İslâm donanmalarındandır. Bu dönemde Musul'un kumaşları ile Dımaşk'ın kılıçları çok ünlüydü. Neft silahları imali de Eyyubîler Devleti'nde çağının en ileri tekniğine sahipti. Bu devirde şehirlerde ticareti geliştirmek için önemli çarşılar, hanlar ve sosyal hizmetler için hamamlar yaygın hâle getirilmiştir(1).

c) Ordu ve Donanma:

Eyyubîler Devleti ana karakteriyle askeri bir kimliğe sahipti. Devletin en önemli hedefi, Ortadoğu'da Haçlılar tarafından işgal edilmiş olan İslâm topraklarının kurtarılmasıydı. Bu sebeple, her zaman savaşa hazır güçlü bir orduyu beslemek zorundaydı. Devlet, gelirinin en büyük payını askeri masraflar için harcıyordu. Askerlik, en kazançlı mesleklerden biriydi. Ordunun daimî askerlerini toprağa bağlı süvariler meydana getiriyordu. Bunların yanında maaşlarını para olarak alan bir miktar süvari ve piyade vardı. Piyadeler, kale müdafaalarında veya muhasaralarında görev alıyorlardı. Akınlarda ve meydan muharebelerinde ise daima süvariler görev alıyordu. Yayalar, süvariler karşısında etkisiz kaldıkları için meydan muharebelerinde görev almıyorlardı.

Süvarilerin en önemli kısmını parayla satın alınarak veya devşirilerek yetiştirilen Memluklar meydana getiriyordu. Büyük çoğunluğu Türk olan Memluklar (Kölemenler), Eyyubî ordusunun en çetin mu-

(1) R. Şeşen, Salahaddin Devrinde Eyyubîler Devleti, 177-234

Bu Devirde Bir Müslüman Süvarisi

harp sınıfını meydana getiriyordu. Memluk sınıfı asker yetiştirme, müslümanlara daha önceki milletlerden (Bizans-Sasani İmparatorluklarından) geçmiş olmalıdır. Avrupa ve Endülüs'te bu Memluklara, Slavlar (Sakalibe) deniyordu. Mûtasım devrinden sonra Türklerden Memluk asker beslemek yaygın hâle gelmiş, bir çok İslâm devletinde bu usûl tatbik edilmiştir. Zengiler ve Eyyubiler de kendilerinden önceki devletler gibi Türk Memluk yetiştirme geleneğini sürdürmüşlerdir. Denebilir ki, Eyyubiler bu konuya daha fazla önem vererek Memluklar Devleti'nin kuruluşunu hazırlamışlardır.

Bu çağ, batıda ve doğuda şövalye çağıdır. Çok kaliteli asker olan süvarilerin tahsisatı fazlaydı. Bir süvarinin atı, yük hayvanı, uşağı vs. derken on kadar *yiyicisi* vardı. Mesleği sadece askerlik olan süvari, sivil işlerle uğraşamazdı. Askerler, emirler (komutanlar) ve normal askerler olmak üzere iki sınıfa ayrılıyordu.

Askerler ve büyük hanedanlar arasından yetişen emirler, idari ve askeri özelliklere sahip önemli kişilerdi. Bunlar arasından hükümdar çıktığı da olurdu. Bu sırada emirlerin çoğu önemli kalelerin idarelerini ellerinde tutuyorlardı. Batıda olduğu gibi, kalelerine güvenerek merkezi hükümete başkaldırdıkları oluyordu. Ehemmiyet derecelerine göre emirler, elli ile bin süvari arasında asker beslerlerdi. Her emirin birliğine *tulb* denir ve her birlik, muharebede kendi emiri tarafından komuta edilirdi. Emirler, iktalarına sultanın menşuruyla tayin edilirlerdi. Menşurlarında görev ve yetkileri ile ne kadar asker besleyecekleri belirtilirdi. Zaman zaman menşurdaki şartları yerine getirip getirmedikleri kontrol edilirdi. Meşru bir mazeret olmadıkça sultan bir emiri azledemezdi. Bir çok hallerde emirlik, babadan oğula miras kalırdı.

Muharebede ordu; merkez, sağ ve sol kanat olmak üzere üçlü bir düzene göre tertip olunurdu. Merkeze sultan, kanatlara ise en yüksek rütbeye sahip bir şehzade veya emir komuta ederdi. Diğer emirler, birlikleriyle bunların emrinde savaşırlardı. Hareket halinde ordunun kanatlarından biri önde, biri artta merkez ise ortada bulunurdu. Her iki halde de öncü birlikleri bulunurdu. Savaş anında öncü birliğe *yezek* denirdi. Ayrıca *câlişiye* denen hücum müfrezeleri vardı. Akka önündeki büyük çarpışma dolayısıyla ordunun savaş ânındaki tertibi konusunda ayrıntılı bilgi verilmektedir.

Ordu sefere çıkarken, ağırlıklarla birlikte ordu çarşısı da giderdi. Ordu çarşısında askerlerin ihtiyacı için her şey, hatta hamamlar ve lokantalar bile bulunurdu. Abdüllatif el-Bağdadî, 1191 yılında Akka önündeki İslâm ordugâhını ziyareti dolayısıyla, ordu çarşısı hakkında geniş bilgi verir. Onun anlattığına göre, ordu çarşısının bir de şahnesi

(subaşısı) vardı. Çarşıda bulunan dükkanların ve satılan şeylerin kaydedildiği bir defter tutuluyordu. Bazı seferlere ağırlıklar ve ordu çarşısı emniyetli bir yerde bırakılarak gidilir, bu türlü seferlere ise ceridеten (yalın) sefer denirdi. Askerlerin aldıkları maaşlar, 3/4 altına eşdeğer olan ordu dinarı adındaki bir para birimi üzerinden verilirdi. Iktalı Memlukların yıllık maaşları, altıyüz ile binikiyüz dinar arasında değişiyordu. Bu miktar, tabiplerin aldıkları maaşla eşitti.

Eyyubî askerleri, başlarına içi pamuklu kelûte denen külahlar giyerler, saçlarını bu külahların altından sarkıtırlardı. Askerler, savaş zamanında zırh ve miğfer giyerlerdi. Kullandıkları silahlar ok, yay, kılıç, topuz ve kalkan gibi silahlardı. Oklu-yaylı silahların zemberek, çarh gibi gelişmiş şekilleri vardı. Yaya askerlerinin de katıldığı muhasaralarda mancınık, debbâbe ve burç gibi muhasara vasıtaları kullanılırdı. Kale muhasaralarında ve müdafalarında en fazla neft silahı kullanılırdı. Elbombalarına kadar gelişen neft, Eyyubi ordusunun en etkili silahlarındandı. Neft ve lağımcılık(*) sayesinde Eyyubiler kale savaşlarında oldukça başarılıydılar.

Bu devirde ateş üstünlüğü müslümanlarda, zırh ve demir üstünlüğü Haçlılardaydı. Haçlıların atları kuvvetli ve süvarileri ağır zırhlı; müslümanların atları çevik ancak süvarileri daha hafif zırhlıydı. Müslümanlar ok ve yayı; Haçlılar mızrağı iyi kullanıyorlardı. Bu sebeble Nureddin: «*Oğuzların okları olmasa Haçlıların mızrakları karşısında kim durabilirdi*» demiştir.

Bu dönemde daimî askerlerden başka, zor zamanlarda gönüllü milis birliklerinin de silah altına alındığı görülmektedir. III., V. ve VII. Haçlı Seferleri sırasında gönüllü milis kuvvetlerinden çok faydalanılmıştır. Bilhassa Türkmenler, güç şartlar altında orduya katılarak önemli başarılar kazanmışlardır.

Eyyubîler, ordularının yanısıra güçlü bir donanmaya da sahiptiler. Selahaddin devrinde yeniden teşkilatlandırılıp güçlendirilen donanma, Haçlı Seferleri sırasında önemli görevler yapmıştır. Bu sırada Kahire, Dimyat ve İskenderiye'de tersaneler vardı. Donanma gemileri buralarda yapılıyordu. Harp gemilerinin en yaygını şini (galeri) ve harraka idi.

Deniz askerlerinin bir kısmı Mağrip menşeli idi. Donanmada komutandan başka reis denilen önemli bir görevli daha bulunurdu. Selahaddin donanmanın mâli işleriyle uğraşacak *Divanu'l-Ustul*'u kurmuş,

(*) Lağımcı, Tünel kazmak suretiyle kale duvarlarının çökertilmesi ile görevli askerî sınıf.

bu divana tahsisatlar ayırmıştı. Ayrıca, Mısır'daki sint ağaçlarını donanmaya tahsis etmişti. Bununla beraber üretilen demir, kereste ve zift ordu ile donanmanın ihtiyacını karşılamıyor, bu maddelerin bir kısmı Avrupa'dan ithal ediliyordu(1).

d) Hastahaneler ve Sosyal Güvenlik Kurumları:

Nureddin devrinde yapılan hastahaneler ve çeşitli sosyal yardımlaşma kurumları, Selahaddin ve ondan sonra gelen Eyyubî sultanları zamanında gelişmeye devam etmiştir. İbn Cübeyr'in de belirttiği gibi, bu devirde halkın faydalanması için yapılan hastahaneler müslümanların iftihar edeceği kurumlardandı. Eyyubîler'in bir çok şehrinde hastahane vardı. Bazı şehirlerde birden fazla hastahane bulunurdu. Bu hastahaneler arasında Dımaşk'taki *Nureddin Hastahanesi* ile Kahire'deki *Selahaddin Hastahanesi* en gelişmiş tıp merkezleriydi. Bu hastahanelerde erkekler, kadınlar ve sinir hastaları için ayrı bölümler vardı.

Hastalar için gerekli ilaç ve yemekler hastahane personeli tarafından hazırlanırdı. Tarihte sinir ve ruh hastalıkları için ilaçların ilk defa burada hazırlanarak hastalar üzerinde tatbik edildiğini görmekteyiz. Bunların özel vakıfları ve tahsisatları vardı. Halka ücretsiz sağlık hizmeti veriyorlardı. Ayrıca muhtaçlar için özel ilaç imal ettirip bunları parasız dağıtan kuruluşların olduğu da görülmektedir. Selahaddin'in kızkardeşi Sittü'ş-Şam ve baştabibi İbn Matran bu kimselerdendi.

Ayrıca, sağlık hizmetleri belli kurallarla düzenlenmişti. Bu hizmetleri sultan tarafından meşhurla tayin edilen baştabip düzenlerdi. Selahaddin tarafından Halep tabibine verilen bir menşurda, tabiplerin ve ilaçların nasıl kontrol edileceği, diplomasız kişilerin tabiplik yapamayacağı belirtilmektedir(2).

Bu devirdeki hayır kurumları arasında kimsesiz, bakıma muhtaç çocukların, ve yabancı fakirlerin korunması için açılan bakımevlerini ve misafirhaneleri de zikretmek gerekir. Ayrıca başka ülkelerden tahsil için gelen fakir talebelerin barınması için yurtlar tahsis edilmiş, onlar için tahsisatlar ve vakıflar ayrılmıştı. İbn Cübeyr, Dımaşk ve Kahire'de bulunan öğrenci yurtlarından etraflıca bahseder. Bu devirdeki sosyal yardımlaşma kurumları arasında, Haçlıların elinde esir bu-

(1) R. Şeşen, Aynı eser, 136-167

(2) İmadeddin el-Kâtib el İsfehanî, el-Barku'ş-Şâmî, nşr. R. Şeşen, V. 134-135

lunan müslümanların kurtarılması için tahsis edilen fonları da zikretmek gerekir.

Eyyubiler devrinde Selahaddin'in enistesi Muzafferüddin Gökböri'nin Erbil'de yaptırdığı hayır kurumları, dönemine göre çok ileri seviyede olup, bugünkü sosyal yardımlaşma kurumlarıyla karşılaştırılabilecek durumdaydı. İbn Hallikan, Gökböri'den şöyle bahseder:

«Hayır işlerinde çok güzel davranışları vardı. Her gün şehrin çeşitli yerlerinde fakirlere yiyecek dağıtırdı. Bir yerden geldiği zaman evinin yanında toplanmış olan muhtaçları yanına çağırır, onlara yardım ederdi. Kötürümler ve körler için dört bakımevi kurmuş ve bu evleri onların ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde tanzim etmişti. Pazartesi ve Perşembe günleri onları ziyaret eder, her birinin ayrı ayrı ihtiyaçlarını ve hallerini sorardı. Onlarla latife yapar, gönüllerini alırdı. Dul kadınlar, yetim çocuklar ve sokakta kalmış süt çocukları için de bakım evleri yaptırmıştı. Sokakta bırakılmış süt çocukları için süt anaları tutmuş ve bu evler için tahsisatlar ayırmıştı. Her zaman buralarda oturanların durumlarını kontrol eder, tahsisattan ayrı olarak onlara nafaka dağıtırdı.

Yine şehirde kendisi tarafından yaptırılan hastahaneyi ziyaret eder, her hastanın başında durup geceyi nasıl geçirdiğini, sıhhatinin nasıl olduğunu ve bir isteği olup olmadığını sorardı. Misafirler için ayrı bir ev inşa ettirmişti. Dışarıdan gelen ilim adamları ve fakirler buralarda kalırlardı. Buranın da özel tahsisatı vardı. Burada kalanlardan biri yola çıkacak olursa; yanına ihtiyacı olan azık ve eşya verilirdi.

Bunlardan başka Şafii ve Hanefî fakihleri için bir medrese inşa ettirmişti. Sık sık buraya gelir, ziyafetler verir orada bulunanlara çeşitli hediyler dağıtırdı. En büyük zevki de buydu denilebilir. Zira, içki kullanmaz, haramla meşgul olmaz ve bunların şehre girmesine de müsaade etmezdi.

Ayrıca mutasavvıflar için iki *hanikah* (tekke) yaptırmıştı. Buralarda devamlı oturan ve misafir kalan pek çok sufi vardı. Bayram ve kandillerde bu hanikahlarda pek çok kişi toplanırdı. Bunların ihtiyaçları için de tahsisatlar ve vakıflar ayırmıştı.

Gökböri, sık sık bu sufileri ziyaret ederek sohbet ederdi. Her yıl iki defa, itimat ettiği kişilerden meydana gelen bir heyeti sahil bölgesine gönderir, Frankların elindeki müslüman esirleri fidye ödeyip kurtarırdı. Bu esirler yanına gelince her birine ayrı ayrı hediyeler verirdi. Her yıl hacıların ihtiyacı olan eşyaları taşıyan bir kervanı Hicaz'a gönderir, bu kervanla Hicaz'daki muhtaçlara dağıtılmak üzere beş-altıbin altın

gönderirdi. Arafat'a ilk su getiren ve orada su sarnıçları yaptıran odur» (1).

e) Teknik ve Sanat:

Eyyubiler devrinde Dımaşk ve Kahire'de dökümhaneler ve cam imalathaneleri vardı. Bunların yanında zeytin ve susam yağı üreten tesisler, biçkihaneler ve tabakhaneler yaygındı. Dımaşk ve Kahire'deki en önemli imalathaneler arasında su ile çalışan kâğıt değirmenleri bulunuyordu.

Kâğıt; papirüs, buğday, pirinç sapları ve pamuktan yapılıyordu. Musul'un kumaşları, Mısır'ın pamukluları ve Daru't-Tıraz'da imal edilen ipekli, yünlü ve pamuklu işlemeli kumaşları meşhurdu. Daru't-Tıraz'da imal edilen simli ve altın işlemeli kumaşlar hükümdarlara hediye olarak gönderilirdi. Mısır'da şeker ve sabun imalatı da oldukça ileriydi. Avrupa ve diğer ülkelere şeker, cam ve kâğıt ihraç ediliyordu.

Arabesk motifleri ağaç ve mermere işlemekte Halepli ustalar büyük maharete sahiptiler. İbn Cübeyr'in, Halep Camii ve çarşısı ile ilgili sözlerinden, el-Aksâ Camii için Nureddin'in yaptırdığı minberden ve yine Dımaşklı bir usta tarafından yapılan Konya'daki Alaaddin Camii minberinden bu husus açıkça anlaşılmaktadır. Halep, Dımaşk ve Musul gibi şehirlerde oymacılık, kakmacılık sanatları çok ilerlemişti. En iyi kürsü ve rahleler buralarda yapılıyordu. Evlerin parmaklıkları çok zarif bir biçimde yapılmıştı.

Hat sanatı, süslemede yaygın bir şekilde kullanılıyordu. Bakır işlemeleri ve kuyumculuk; Musul, Halep ve Dımaşk'ta da olduğu gibi oldukça ileriydi. Bu sanat zamanla Mısır'a da etki etmiştir. Bu gün Eyyubiler devrine ait şamdanlar, leğenler ve tabaklar dünya müzelerinde bulunmaktadır.

Hama Hükümdarı Melik el-Mansur, kendi ekseni etrafında dönen bir gök küresi yaptırmış ve üzerinde yıldızların yerlerini işaretlemişti. 1232 yılında el-Kâmil tarafından II. Frederich'e bir gök küresi hediye edilmişti. Bu kürenin üzerinde yıldızların yerleri gösterilmişti. Bu küre taşıdığı bir sistemle saatleri de mükemmel bir şekilde gösteriyordu. Bu âlet beşbin duka altını değerindeydi. Bu devrin tekniğini en iyi yansıtan âletler arasında, Dımaşk'daki *Ümeyye Camii* kapısında bulunan saat sistemi gösterilebilir. Bu saat sisteminin şeması ve işleyişi ile il-

(1) R. Şeşen, **Salahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti**, 238-246; Gökbörî'nin kurduğu hayır kurumları hakkında bkz. **Müferrecu'l-Kurûb**, V, 54-61

gili bilgilere, İbnü'r-Razzaz el-Cezerî ile İbnü's-Saatî'nin saatler ve makinalar hakkında yazdıkları iki önemli eserde rastlamak mümkündür.

Bu devirde silah imalatı da oldukça ileriydi. Özellikle Dımaşk, meşhur çelik kılıçları yanında neft silahları bakımından da çok gelişmişti. Bir çeşit ilkel barut olan neft, yanıcı maddelerden yoğurularak toz veya macun hâlinde imal edilmekteydi. Dumanlı ve dumansız olmak üzere iki kısma ayrılıyordu. Dumansız neft borularla atılıyordu. Eyyubiler devrinde imal edilen neft elbombalarının pek çok örneği zamanımıza kadar ulaşmıştır. Öyle anlaşılıyor ki, Eyyubilerin ordu ve donanmada kullandıkları her çeşit silah ve techizat yerliydi. Kaynaklarda; yabancılardan silah alındığından, silah ve gemi imalinde yabancı ustalar kullanıldığından bahsedilmez(1).

(1) R. Şeşen, Salahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti, 216-228

EYYUBİLERDE İLMİ HAYAT

Eyyubiler dönemi, ilmi hayat bakımından İslâm tarihinin en canlı devrelerinden biridir. Nureddin ve Selahaddin ile başlayan bu bölgedeki ilmi hayat, Eyyubiler Devri boyunca devam etmiştir. Bu devirde ilmi faaliyetlerin en önemli merkezleri medreselerdi. Medreseler vasıtasıyla kuvvetlenen Fatımi-Şiî propagandasına karşı Sünniliği müdafaa etmek maksadıyla, X. asırda Horasan ve İran'da medreseler açılmaya başlanmıştı.

X. asrın başlarmda yayılmaya başlayan medreseler Nizamülmülk tarafından açılan Nizamiye Medreseleriyle daha da yaygınlaşmıştır. Medreseler; Şam, el-Cezire, Mısır ve Yemen gibi Ortadoğu'nun önemli bölgelerinde, Nureddin ve Selahaddin devirlerinde yaygın bir hâl aldı. Medreseler açılış maksatlarına uygun olarak daha ziyade dini ilimlerle ilgileniyorlardı. Buralarda bilhassa Kur'an, hadis ve fıkıh ilimleri öğretiliyordu.

Matematik ve tabiî ilimler ise daha çok hastahanelerde ve özel yerlerde okutuluyordu. Dini ilimlere göre daha az öneme sahip görünüyorlardı. Bu sebeple, bu ilimlerin öğretimi için özel medreseler açılmamıştı. Matematik ve tabiî ilimlerin öğretimi için açılan ilk iki medrese; Eyyubiler devrinde el-Kâmil'in baştabibi ed-Dahvar tarafından tesis edilen tıp medresesi ile Necmeddin el-Lebbudi tarafından açılan Daru'l-Hendese'dir.

Bu devirdeki ilk medreseler, Hanefiler ve Şafiîler tarafından bu mezheplerin fıkhını öğretmek maksadıyla açıldılar. Hanbeliler ve Malikiler de kendi mezheplerinin fıkhını öğretmek için medreseler açmakta gecikmediler. Bunları birden fazla mezhebin fıkhının öğretildiği medreselerin açılması takip etti.

Bunların yanında Kur'an ilimleri öğretimi için *Daru'l-Kurralar* açılmıştı. İslâm tarihinde hadis öğretimi için özel olarak açılan ilk medrese, Nureddin tarafından İbn Asakir'in hadis ilimleri okutması için Dımaşk'ta tesis edilen *Daru'l-Hadis*'tir. Bu Daru'l-Hadis'i daha sonra diğerleri takip etmiştir. Tasavvuf ile ilgili eğitim ise, çok yaygın olan hanikahlarda yapılıyordu.

Medreselerden başka camiler de, eğitim ve öğretimdeki önemli mevkilerini korudular. Camilerde çeşitli ilimlerin okutulduğu halkalar ve köşeler vardı. Bunlar arasında *Ümeyye Camii*'ndeki *Gazali köşesi* ile Kahire'de bulunan Amr Camii'ndeki *Şafii Zaviyesi* en meşhur olanlarıdır.

Bu medrese ve camilerde okuyucuların faydalanması için kütüphaneler tesis edilmişti. Dımaşk, Halep ve Amid camilerindeki kütüphaneler en önemli olanlardı. Kâdı'l-Fâdıl tarafından Kahire'de inşa ettirilen *Fâdiliyye Medresesi*'nde yüzbin ciltten fazla kitap ihtiva eden önemli bir kütüphane bulunuyordu.

Bunlardan başka devrin önemli ilim adamlarının koleksiyonları arasında bazı yazmaları ve zamanımıza kadar ulaşan Taceddin Ebu'l-Yeman el-Kindi ve Muvaffakuddin Esad b. Matran koleksiyonlarını burada zikretmek gerekir(1).

a) Kur'an İlimleri:

Bu devirde Kur'an ilimlerinden tefsir ve kıraat sahalarında önemli eserler yazılmıştır. Bunlardan Mecdeddin b. Esir (öl. 1210) tarafından kaleme alınan *el-İnsâf fi'l-Cem'i beyne'l-Keşfi ve'l-Keşşaf*, ile Muhammed b. Hıdr b. Teymiye (öl. 1225) tarafından, rivayet metoduyla kaleme alınan tefsir kitabı en önemlileridir. İbnü'l-Esir, *el-İnsâf* adlı tefsirinde Zemahşeri'nin *el-Keşşaf* adlı tefsiri ile es-Sa'lebi'nin *el-Keşf* adlı tefsirindeki bilgileri tamamlayarak yeniden kaleme almıştır.

Bu devirde kıraat ilimleri sahasında şöhret yapan alimlerden bilhassa üç tanesinden bahsetmek gerekir. Bunlar eş-Şatıbi, Alemüddin es-Sehavi ve Ebû Şâme'dir. Aslen Endülüslü olan eş-Şatıbi (öl. 1193), Kahire'deki *el-Fadiliyye Medresesi*'nde ders vermiştir. Onun tarafından yazılan *Hırzu'l-Emani* ve *Akiletü Etrâk el-Kasaid* adlarındaki kıraat ilmine âit iki önemli kaside daha sonraki nesiller üzerinde çok etkili olmuş ve pek çok kişi tarafından şerhedilmiştir.

Alemüddin es-Sehavi (öl. 1245), Endülüs ekolüne mensup olan eş-Şatıbi ile Irak ekolüne mensup olan Taceddin Ebu'l-Yeman el-Kindi'den kıraat ilmine dair eserler okuyup, bu iki ekolü şahsında birleştirmiştir. Daha çok eş-Şatıbi'nin kasidelerini şerhetmiştir. Ebû Şame (öl. 1267) de eş-Şatıbi'nin eserlerini şerhetmiştir. Ayrıca, Kur'an-ı Kerim'in yedi harf üzere indiğine dâir *el-Mürşidü'l-Vecîz* adlı önemli bir eser yazmıştır(2).

(1) R. Şeşen, Salahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti, 247-271
(2) R. Şeşen, Salahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti, 272-275

b) Hadis İlmi:

Hadis ilmi, bu dönemde altın çağlarından birini yaşamıştır. Meşhur hadis mecmualarının yanında, çeşitli hadis cüzleri, rical kitapları ve hadis usulüne dair önemli eserler yazılmıştır. Muhaddisler, gerek idareciler gerekse halk tarafından büyük itibar görmüşlerdir. Bu devirde İbn Asakir ve İbn Surur gibi önemli Muhaddisler çıkaran aileler yaşamıştır. İslâm tarihinde özel hadis eğitimi yapmak için kurulan *Daru'l-Hadis*'ler bu devirde açılmıştır.

Bu devirdeki Muhaddisler arasından dört tanesi çok önemli olup kendilerinden sonraki nesiller üzerinde etkili olmuşlardır. Bunlardan İbn Asakir (öl. 1176), aslen Dımaşklı olup hadis tahsili için İslâm dünyasını dolaşmış, seksen cilt tutan ünlü Dımaşk tarihini ve bazı hadis kitaplarını kaleme almıştır. Ayrıca hadis okuduğu binüçyüzseksen erkek ve kadın Muhaddisden bahseden önemli bir eseri vardır.

Bu devirde yaşayan ikinci önemli Muhaddis ise, Ebû Tahir es-Selefi (öl. 1180)'dir. Aslen İsfehanlı olan bu âlim de hadis tahsili için çeşitli bölgeleri dolaşmış, sonunda İskenderiye'de yerleşmiştir. Bu devirde ondan hadis okumayan Muhaddis yok gibidir. Zamanımıza ulaşan pek çok hadis kitabı ondan rivayet edilmektedir. Selahaddin ve arkadaşları da ondan hadis okumuşlardır.

Hanbeli olan Hâfız Abdülgani (öl. 1203) de bu devrin en önemli muhaddislerindendir. Taceddin Ebu'l-Yeman el-Kindi, onun Dârakutni'den sonra yetişen en büyük muhaddis olduğunu söyler. Aslen Kudüslü olan Abdülgani hadis ve fıkıh tahsili için çeşitli yerleri dolaşmış ve Abdülkadir el-Gilani'den de ders almıştır. Hanbeli olan Abdülgani, gittiği yerlerdeki Hanefi ve Şafiiler ile daima çatışma hâlinde olmuştur.

Hadis ve fıkıh konularında değerli eserler kaleme alan Abdülgani'nin en önemli kitabı *Kütüb-i Sitte*'nin ravilerinden on ciltlik *el-Kâmil fi Mârifeti'r-Rical*'dir. Bu eser ve üzerinde yapılan çalışmalar İbn Hacer'in *Tehzibu't-Tehzib*'ine esas olmuştur.

Bu dönemde yaşayan önemli bir hadis âlimi de Mecdeddin b. el-Esir'dir. Onun hadis ilmi sahasında meydana getirdiği eserlerden ikisi çok önemlidir. Bunlardan *Kütüb-i Sitte*'deki hadisleri topladığı *Camiu'l-Usûl* adlı eserinde fıkıh, dil ve hadis konularında önemli izahlarda bulunmaktadır. Bu konudaki ikinci önemli eseri ise, *en-Nihaye fi Garibu'l-Hadis* adlı büyük hadis lügatıdır. Defalarca basılan bu kitap, bu gün bile çok kullanılan eserler arasındadır.

Bu devirde yetişen bir başka önemli hadis bilgini de İbnü's-Salah eş-Şehrazuri (öl. 1243)'dir. Bu âlimin yazdığı *Ulumu'l-Hadis*

adlı hadis usulü (metodu) kitabı, daha sonra konusunda yazılan eserlerin kaynağını oluşturmuştur. Defalarca basılan bu kitap, zamanımızda da çok kullanılmaktadır(1).

c) Fıkıh İlmi:

İslâm tarihi boyunca fıkıh ilmiyle uğraşanlar, büyük itibara sahib olmuşlardır. Fıkıh (İslâm hukuku), *ibadet* ve *muamelât* dallarını kendisinde toplayan bir ilim olduğu için İslâm cemiyetinde toplumun düzenini sağlayıcı en önemli ilim olma özelliğini korumuştur. Medreselerin kurulmasının asıl gayesi, bu ilmin öğretilmesi ve yayılmasıydı. Eyyubiler devri, medreselerin hâkim olduğu devirlerden biri olduğundan bu dönemde fıkıh ilmi büyük rağbet görmüş, değerli fakihler yetişmiştir. Zengiler; Hanefî mezhebine, Eyyubiler ise Şafiî mezhebine mensuptular. Devletin hâkim olduğu topraklarda büyük çoğunluğu Şafiîler meydana getiriyorlardı. Bu sebeple bu dönemdeki Şafiî fakihleri umumiyetle yerli oldukları hâlde, Hanefî fakihleri Doğu menşeli idiler. Bu devirde Harran, Dımaşk ve Kudüs'te Hanbeliler, Yukarı Mısır'da ise Mâlikiler daha kalabalıktılar. Bunlar arasından da önemli fakihler yetişti.

aa) Bu Dönemde Yetişen Hanefî Fakihler:

Bu dönemde yetişen en önemli Hanefî fakihleri Doğu'dan gelmişlerdir. Bunlar arasında Türkistan'ın Kasan şehrinden gelerek Halep'te yerleşen Alaaddin el-Kasanî (öl. 1191)'yi bilhassa zikretmek gerekir. Bu zatın üç büyük cilt hâlinde kaleme aldığı *Bedâyiu's-Sanayi* adlı önemli kitap, bu gün dahi Hanefî fıkhının en önemli kaynaklarındandır. Yine bu devirde Cemaleddin el-Gaznevî (öl. 1197) tarafından kaleme alınan *el-Mukaddimetü'l-Gazneviyye* ve *Havi'l-Kudsî*, Hüsameddin er-Razî (öl. 1202) tarafından Dımaşk'ta yapılan *Hulasatu'd-Delâil* Hanefî fıkhının meşhur kitapları arasında yer alır.

Bu devrin en büyük Hanefî fakihleri arasında, önce Hanbelî iken daha sonra Hanefî mezhebine geçen Sıbt b. el-Cevzî (öl. 1257) ile onun etkisiyle Şafiî mezhebini bırakıp Hanefî mezhebine geçen el-Meliku'l-Muazzam da vardır. Aynı zamanda büyük bir vaiz olan Sıbt b. el-Cevzî Haçlılara karşı yapılan savaşlarda halkın üzerinde büyük etki yapmıştır. el-Muazzam, İmam Muhammed'in *el-Camiu'l-Kebir*'ini şerhettiği gibi İmam-ı A'zam'ı müdafaa etmek için, Hatib el-Bağdadî'ye red-

(1) R. Şeşen, **Salâhaddin Devrinde Eyyubiler Devleti**, 276-280; K. Brockelmann, **GAL**, I, 610-612

diye olarak *es-Sehmu'l-Musîb fi'r-Reddi ale'l-Hatîb* adlı meşhur kitabını kaleme almıştır.

bb) Şafiî Fakihler:

Şafiî fıkhı, bu dönemde en parlak devirlerinden birini yaşamıştır. Nureddin'in başkadısı Kemaleddin eş-Şehrazurî (öl. 1176) Selahaddin'in başkadıları Şerefeddin b. Ebî Asrun, Muhyiddin b. ez-Zeki, Abdülmelik b. Dirbas ve daha sonraki Eyyubî başkadıları bu mezhepten idiler. Büyük devlet kâtipleri ile önemli elçiler de bu mezhebe mensup tular. Bu dönemde yaşayan en önemli Şafiî fakihleri şunlardır:

Kutbuddin en-Nişaburî (öl. 1183): Aslen Nişapurlu olan bu âlim, Nureddin zamanında Dımaşk'a gelmiş ve çeşitli medreselerde ders vermiştir. *el-Hadî fi'l-Fıkh* adlı eseri meşhurdur. Selahaddin için de bir akîde risalesi yazmıştır.

Şerefeddin b. Ebî Asrûn (öl. 1189); Zamanında Şam'daki Şafiîlerin reisiydi. Selahaddin'in Dımaşk başkadılığını yapmış, fıkıh ilminde çeşitli eserler kaleme almıştır. *Safvetü'l-Mezheb* ve *el-Mürşid fi'l-Fürû* adlı kitapları önemlidir. Birinci eserin bazı ciltleri zamanımıza ulaşmıştır. İkinci eser ise uzun zaman Mısır'da fetva kitabı olarak kullanılmıştır(1).

Necmeddin el-Hubuşanî (öl. 1191): Aslen doğulu olan bu ateşli Şafiî fakihi Mısır'da Şafiîlerin reisiydi. Bu âlim Hanefîlerin reisi İbnu's-Sâbunî ve Hanbelîlerin reisi İbn Neca ile devamlı çekişme içindeydi. Sıbt b. el-Cevzî, onun Mısır da Sünniler arasındaki kavgaların başlıca sebebi olduğunu, ölümüyle halkın rahat ve huzura kavuştuğunu söyler.

İmadeddin b. Yunus (öl. 1211): Musul'daki en büyük Şafiî fakihlerindendi. Atabey Arslanşah üzerinde etkili olmuş, onun Hanefî mezhebinden Şafiî mezhebine geçmesine sebep olmuştur. Bilhassa Gazzalî'nin fıkha dair eserlerini şerheden İbn Yunus, Arslanşah için bir akîde risalesi kaleme almıştır.

İbn Şeddad (öl. 1234): Aslen Musullu bir aileye mensup olup önce Zengîlerin, sonra da Selahaddin'in hizmetinde çalıştı. Selahaddin'in kazaskeri ve çocuklarının hocası oldu. Onun ölümünden sonra, Haleb'e giderek ez-Zahir'in hizmetine girdi. Onun tarafından başkadı, medre-

(1) Brockelmann, **GAL**, I, 347, 380, I, 589, 852, **İslâm Ansiklopedisi**, V/II, 848-850, VII, 673-674; R. Şeşen, **Nevadir el-Mahtûtat el-Arabiye**, II, (Beyrut 1980) 443-444

selerin ve vakıfların mütevellisi tayin edildi. Onun zamanında Halep büyük bir ilim merkeziydi. Şafii fıkhına dair önemli eserler yazdı. Ölümünden önce evini mutasavvıflara hânikah olarak vakfetti. Bu devirde yetişen önemli Şafii fakihleri arasında tarihle ilgili eserlerden bahsedilirken temas edilecek olan İbn Vâsıl ve İbn Hallikân da bulunmaktadır.

cc) Hanbeli Fakihler:

Eyyubiler döneminde Hanbeli fıkhı sahasında da önemli âlimler yetişti. Bunlar arasında, Mısır'daki Hanbelilerin reisi Zeyneddin b. Neca (öl. 1203) ile Dımaşk'taki Hanbelilerin reisi İbn Kudame (öl. 1223) en önemlileridir. İbn Neca, daha ziyade bir cemaat lideriydi.

İbn Kudame Hanbeli mezhebi ile ilgili önemli eserler yazmıştır. Hafız Abdülgâni'nin akrabası olan İbn Kudame daha ilimli bir kişiydi. Bununla beraber gerek fıkıh, gerekse akide konusunda tam bir selefi idi. Fıkıh sahasında kaleme aldığı *el-Muğni Şerhu Muhtasaru'l-Hıraki* bu gün dahi Hanbeli fıkhının kaynak kitaplarındandır. Akide konusunda da Selefî olan İbn Kudâme, kelâm kitaplarını ve bu ilimle meşgul olanlara itibar etmez; Kur'an âyetlerinin, te'vil edilmeksizin zahirine göre tefsir edilmesini müdafaa ederdi.

Bu devirde Harran'da İbn Teymiyye ailesinden önemli Hanbeli fakihler yetişti. Bunlar arasında yukarıda tefsirine işaret ettiğimiz Muhammed b. Hıdr önemlidir. Gazzali'nin fıkha dair eserlerini örnek alarak, kendi mezhebinde yeni eserler yazmıştır. Diğer mezheplerde yetişen fakihler arasında Mısır'daki Mâlikilerin reisi İbn Avf (öl. 1185)'ı da burada zikretmek gerekir. Selahaddin ve arkadaşları bu zattan *el-Muvatta*'ı okumuşlardır(1).

d) Tasavvuf:

Bu devirde mutasavvıflara büyük bir itibar gösteriliyordu. İbn Cübeyr'in deyimiyle onlar ülkenin hakiki sultanlarıydı. Mutasavvıfların reisine *Şeyhu'ş-Süyuh* denir, bu zat, bazen Dımaşk'ta *Sümeysatiyye Hanikahı*'nda, bazen de *Salahiyye Hanikahı*'nda otururdu. Bu devirde yetişen önemli mutasavvıflar arasında Şeyhu'ş-Şüyuh Muhammed b. Ali b. Hammuye ve oğulları Sadreddin ve Taceddin ülkedeki mutasavvıfların önderliğini yapmışlardır.

Bu dönemde yaşayan meşhur zahid ve mutasavvıflar arasında İbn Kudame'nin ağabeyisi Şeyh Ömer ve Esedüşşam Abdullah el-Yununi

(1) R. Şeşen, Salahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti, 283-306

(öl. 1220), aynı zamanda birer büyük mücahit idiler. Muhyiddin b. el-Arabî, Abdullah b. Muhammed b. Eymen en-Nurî ve Fahreddin el-Habrî gibi devrin ünlü yazarları Eyyubiler ülkesinde yaşamışlardır. Muhyiddin b. el-Arabî'nin çok yakın arkadaşı İsmail b. Sudkin en-Nuri (öl. 1248), Kahire'de doğmuş ve Halep'te ölmüştür(1).

e) Dil ve Edebiyat:

Eyyubiler Devletinde dil ve edebiyat üzerindeki çalışmalar, bilhassa Arap dili ve edebiyatı üzerine olmuştur. Aynı devirde Doğu'da İran edebiyatı en parlak devrini yaşıyordu. Türk edebiyatı henüz Batı'da bir varlık gösterememişti. Bu devirde yaşayan dilcilerden İbn Berrî (öl. 1187), el-Cevherî'nin *Sihâhu'l-Lüga* adlı eserine üç ciltlik değerli bir ilave (haşiye, zeyl) yazmıştır. Zamanımıza ulaşan bu eser henüz basılmamıştır.

Eyyubiler döneminin en meşhur dilcilerinden biri, Taceddin Ebu'l-Yeman el-Kindî (öl. 1217)'dir. Uzun zaman Dımaşk Camii'nde dil ve edebiyat dersleri veren bu âlimden Eyyubî ailesine mensup bir çok kişi ders okumuştur. Bununla beraber, el-Kindî diğerleri kadar verimli bir yazar değildir. Bu devirde Ebû Ali el-Farisî ve ez-Zemahşerî'nin dil konusundaki kitapları ile Hariri'nin *el-Makamat*'ına çeşitli şerhler yazılmıştır. *Kitabu'l-Agani* çeşitli kişiler tarafından muhtasar hâle getirilmiştir(2).

Bu devirde Arap nesri ve şiiri en parlak devirlerinden birini yaşamıştır. Sanatkârâne nesirde Kâdı'l-Fâdıl (öl. 1200) ve İmadeddin el-Kâtib (öl. 1201), düz nesirde Üsame b. Munkız (öl. 1188) ve el-Vahranî (öl. 1179) gibi önemli yazarlar yetişmiştir. Ziyaeddin b. el-Esîr gibi edebiyat tenkitçileri, İbn Senaülmülk (öl. 1212), İbn Uneyn (öl. 1233) ve İbn Matruh (öl. 1251) gibi değerli şairler yaşamıştır.

Kâdi'l-Fâdıl inşa sanatında yeni bir üslûp geliştirerek daha sonraki nesiller üzerinde etkili olmuş, bu sebeple bu sanata *Sınaatu'l-Fâdıl* adını veren kişiler olmuştur. Onun sanatı, daha çok teşhis ve iktibasa dayanmakta, tarihî olaylarla zamanındaki olaylar arasında çok güzel bağ kurabilmekteydi. Devrindeki en ünlü iki münşi; İmadeddin el-Kâtib ve Ziyaeddin b. el-Esîr onun metodunu takip etmekten kendilerini alamamışlardır. Bunlar eserlerinde edebî sanatları ve nâdir kelimeleri ustalıkla kullanmışlar, hatta İmadeddin bu konuda daha da ileri giderek aşırılığa düşmüştür. Ziyaeddin b. el-Esîr bu aşırılığın

(1) R. Şeşen, Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti, 308-310
(2) R. Şeşen, Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti, 310-320

farkına vararak, edebî sanatlar hakkında yazdığı eserlerinde bu tarzı tenkit etmiştir.

Bu devrin düz edebî nesrinin konu ve üslûp bakımından en güzel örnekleri, Üsame b. Munkız'ın *Kitabu'l-İ'tibar*'ı ile el-Vahrani'nin *Menamat*'ıdır. Bunlara İbn Cübeyr'in *Seyahatnâme*'si ile Abdüllatîf el-Bağdadî'nin Mısır'daki hatıralarını kaleme aldığı iki kitabını ilave edebiliriz. İbn Hallikan, el-Vahranî'nin *Menamat*'ını çok övmekte: «*Sadece Menamat adlı eseri onun edebî kudretini ispat etmeye yeter*» demektedir.

Nazım ve şiir, bu devirde çok aktüel edebî türlerdendi. Okuyan ve kültür sahibi olan herkes nazımla uğraşırdı. Eyyubî ailesi mensuplarından da pek çok şair yetişti. O kadar ki, İbn Asakir bile şiir yazmaya kalkışmış ve Taceddin Ebu'l-Yeman el-Kindî'nin alayına hedef olmuştur. Şiir aynı zamanda ediplerin geçim kaynağıydı. Şairler, hükümdarları ve büyükleri överek onlardan *câize* alırlar, himayelerini sağlarlardı. Hükümdarlar da bir propaganda aracı olan şiiri himaye ederlerdi.

Bu devirde dünyevî konularda Üsame b. Munkız, İbn Senaülmülk, İbn Uneyn ve İbn Matruh gibi daha sonraki nesiller üzerinde etkili olan şairler yetişti. Bilhassa İbn Uneyn, hiciv sahasında Arap edebiyatının en büyük şairlerinden biri oldu. Tasavvuf konularını ise özellikle el-Busirî, et-Tilimsanî ve İbnü'l-Arabî işlediler. Arap edebiyatında tasavvufla ilgili konuları ve sanatları en iyi işleyen şair olan İbnü'l-Fariz bu devirde yetişti. el-Busirî, *Kaside-i Bürde*'yi bu devirde yazdı. Yine bu sırada İran şiirinin etkisiyle Arap şiirine rubai tarzı da girdi. Daha önceleri Endülüs'te halk şiirinden doğan *Zecel* ve *Muvaşşah* türlerinde kıymetli şiirler meydana getirildi. İbn Senaulmülk ve İbnü'l-Arabî, Muvaşşah tarzının bu dönemdeki en büyük temsilcileriydi. Üsame b. Munkız ile es-Saatî, *Musammat* ve *Muhammes* türlerinde şiirler yazdılar. Fakat Araplar; bütün çabalarına rağmen, İranlılar gibi şiirde millî bir destan meydana getiremediler. Ziyaeddin b. el-Esir'in dediği gibi, Arapların yapamadıklarını *Şehname*'yi yazmakla İranlılar yaptılar(1).

f) Tarih ve Coğrafya:

Eyyubiler dönemi tarih yazıcılığı bakımından da canlı bir devir oldu. Bu devirde; devlet, monografi ve genel İslâm tarihi konularında değerli eserler kaleme alındı. Bu eserler, gelecek nesiller tarafından en

(1) R. Şeşen, **Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti**, 320-342

çok kullanılan kaynaklar arasında yer aldı. Bu devirde yazılan en büyük şehir tarihi, İbn Asakir tarafından yazılan seksen ciltlik Dımaşk şehri tarihidir. Daha çok bir biyografi kitabı olan bu eserin henüz bir kaç cildi yayınlanmıştır.

Bu devirde hatıra ve şeyahatnâme türlerinde yazılan en önemli iki eser, Üsame b. Munkız'ın *Kitabu'l-İ'tibar*'ı ile İbn Cübeyr'in *Seyahatnâme*'sidir. *Kitabu'l-İ'tibar* bu devirdeki bir müslüman cengâverinin nasıl yetiştiğini Üsame'nin şahsında anlatmaktadır. İbn Cübeyr ise *Seyahatnâme*'sinde Selahaddin devrindeki sosyal ve iktisadî hayat, sanat ve mimarî eserleri hakkında geniş bilgiler vermektedir. Her iki eser de neşredilmiş olup çağdaş yazarlar tarafından kaynak olarak kullanılmaktadır. Bu devirdeki hatıra kitapları arasında yer alan başka bir eser, Abdüllatif el-Bağdadî'nin Mısır'daki hatıraları ile ilgili *el-İfade ve'l-İ'tibar* adlı kitabıdır. Bu eser de neşredilmiş olup en çok kullanılan kaynaklardandır(1).

Bu devirde idare ve harp sanatları konularında da önemli eserler yazılmıştır. İdare konusunda en önemli iki eseri Abdurrahman b. Nasr eş-Şeyzerî (öl. 1193) yazmıştır. Bunlardan *en-Nehcu'l-Meslûk*, devlet adamlarına idarî konularda rehberlik yapmak için kaleme alınmıştır. Bu kitap, Yavuz Sultan Selim tarafından çok beğenilirdi. Kitabın hem Arapça metni hem de Türkçe tercümesi basılmıştır.

es-Şeyzerî'nin diğer önemli kitabı ise bu devirdeki Hisbe Teşkilatı konusunda yazdığı *Nihayetü'r-Rütbe*'dir. Sahasının en değerli kitabı olan bu eser de basılmıştır. Harp sanatı konusunda yazılan iki önemli eser Mardi b. Ali tarafından yazılan *Taksiratu'l-Elbab* ve Ebu'l-Hasan el-Herevî tarafından yazılan *et-Tezkiretü'l-Hereviyye*'dir. Bu üç kitap da basılmış olup sahalarında en çok kullanılan kaynaklardandır(2).

Bu Devirde Yetişen Önemli Tarihçi ve Coğrafyacılar

İmadüddin el-Kâtib el-İsfehanî (öl. 1200):

İsfehan'da idare ve ilimle uğraşan bir aileye mensup olan bu tarihçi, Abbasîlerin veziri İbn Hübeyre, Nureddin ve Selahaddin'in divanlarında çalışmış büyük bürokratlardandır. Hayatının ilk devirleri-

(1) Bu üç yazar ve eserleri hakkında bkz. GAL, I, 320, 331, 481, I, 552, 556, 880; İslâm Ansiklopedisi, V, 701-702, XIII, 119-121, Encyclopedie de l'İslam, novvel edition, I, 76; R. Şeşen, Salahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti, 344, 346, 354

(2) R. Şeşen, Salahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti, 15-16, 347-351

ni İsfehan ve Bağdat'ta geçirmiş, şahit olduğu olayları da ilave ederek Selçuklu Tarihi ile ilgili önemli eseri *Nusretü'l-Fetre*'yi yazmıştır. Bu eser yine Eyyubilerin divanında çalışan İsfehanlı el-Bündarî tarafından *Zübdetü'n-Nusra* adıyla özetlenmiş ve basılmıştır. Selçuklu tarihinin en önemli kaynaklarından olan bu kitap Türkçeye de tercüme edilmiştir. İmadüddin 1166 yılından sonra Dımaşk'a giderek Nureddin'in divanında, onun ölümünden sonra ise Selahaddin'in divanında çalışmıştır. 1200 yılında ölümüne kadar olan Zengiler ve Eyyubiler tarihini; *el-Barku'ş-Şamî el-Fethu'l-Kussî* ve bunların ilavelerinde anlatmıştır. Nureddin ile Selahaddin devirleri için en önemli kaynaklardan olan bu kitapların bir kısmı basılmıştır. İmadüddin'in tarih ve edebiyat karışımı başka önemli eseri ise XII. asırdaki şair ve ediplerden bahseden onüç ciltlik *Haridatu'l-Kasr* adlı antolojisidir. Bu kitabın da büyük bir kısmı basılmıştır(1).

İmadüddin'in en büyük hamisi olan vezir Kâdı'l-Fâdıl da, Selahaddin devrinde Mısır'ın sosyal ve iktisadi tarihini anlatan *el-Müteceddidât* adlı değerli bir eser yazmıştır. Zamanımıza ulaşamayan bu kitaptan pek çok alıntı, Makrizî'nin eserlerinde bulunmaktadır. Ayrıca İmadüddin ile Kâdı'l-Fâdıl'ın yazdığı pek çok vesika da zamanımıza ulaşmıştır.

Bu dönemde, Selahaddin'in hayatı, malî ve idarî vergiler konusunda İbn Şeddad, İbn Memmatî ve en-Nablusî değerli eserler yazmışlardır. Bu eserler, zamanımızdaki araştırmacılar tarafından da kullanılmaktadır(2).

Melik el-Mansur (öl. 1220):

Hama Eyyubî beyliğinin ikinci hükümdarı olup Eyyubî ailesinin yetiştirdiği en büyük âlimlerdendir. Zamanında Hama'da büyük bir kütüphane ile bir rasathane kurdurmuştur. Aynı zamanda matematik ve tabiî bilimlere büyük ilgi duyar, bu bilimlerle uğraşan âlimleri himaye ederdi. *Mizmaru'l-Hakâik* adh bir İslâm tarihi ile önemli bir biyografi kitabı *Ahbaru'l-Mülûk*'ü yazmıştır. *Mizmaru'l-Hakâik*'in bir cildi zamanımıza ulaşmış ve basılmıştır. Mevcut kısımdan bu eserin önemli tarih kitaplarından olduğu anlaşılmaktadır(3).

İbn Zafir (öl. 1216):

Bu devrin önemli tarihçilerinden biri olup uzun müddet Mısır'da müderrislik ve el-Cezîre'de el-Eşref'in vezirliğini yapmıştır. Tarihe

(1) R. Şeşen, **Salahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti**, 7-10, 330-332, 348
(2) R. Şeşen, **Aynı eser**, 11, 12-15; GAL, I, 335, 573
(3) R. Şeşen, **Salahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti**, 12, 353

dair eserleri arasında en meşhuru hanedanlara göre düzenlediği *ed-Düvelü'l-Munkatıa* adlı İslâm tarihidir. Bundan başka Selçuklulardan bahseden başka bir tarih yazmış, fakat bu ikinci eser zamanımıza ulaşamamıştır(1).

Yakut el-Hamevî (öl. 1229):

Aslen Anadolu Türklerinden olduğu için er-Rumî lakabıyla da bilinen Yakut, önceleri Bağdat ve Maveraünnehr'de kitap ticaretiyle uğraştı. Sonra, Batı'ya gelerek Hama Eyyubilerinin hizmetinde çalıştı. Biyografi sahasında *İrşadu'l-Erib*, coğrafya sahasında *Mu'cemu'l-Buldan* adlarında iki önemli eser yazdı. Zamanımıza ulaşan bu iki önemli eser basılmış olup, araştırmacıların başlıca kaynaklarındandır. Bu devirde yazılan başka bir coğrafya kitabı ise Ebu'l-Hasan el-Herevi'nin *Menazilu'l-Arz* adlı kitabıdır. Fu kitabın *el-İşârat* adlı özeti günümüze ulaşmış ve basılmıştır(2).

İbnü'l-Kıftî (öl. 1248):

Bu devirde yetişen önemli tarihçilerden biri de Mısırlı Ali b. Yusuf el-Kıftî'dir. Önceleri Mısır Divanü'l-İnşâ'sında çalışan İbnü'l-Kıftî, el-Âdil'in veziri Safiyyüddin b. Şükr ile arasının açılması üzerine Haleb'e giderek ez-Zahir'in hizmetine girmiştir. Vezaret derecesine kadar yükselmiş ve 1248 yılında Halep'te ölmüştür. Onun *İhbaru'l-Ulema* ve *İnbahu'r-Ruvat* adlı biyografi kitapları çok değerlidir. *İhbaru'l-Ulema* bir felsefe tarihi olup İslâm öncesinde ve İslâm devrinde yetişen önemli filozoflardan bahseder. Aslı, zamanımıza ulaşamayan bu önemli kitabın 1249 yılında ez-Zevzenî tarafından yapılan bir muhtasarı bulunmaktadır. Defalarca basılan bu muhtasar, İslâm felsefesi ve ilim tarihi sahasındaki en önemli kaynaklardandır. Onun ikinci önemli eseri *İnbahu'r-Ruvat* ise İslâm dünyasında Arap dili grameri sahasında yetişen önemli bilginlerden bahseder. Bu eser de basılmış olup Arap dili sahasındaki araştırmacıların başlıca kaynaklarındandır(3).

Sıbt b. el-Cevzî (öl. 1256):

Meşhur bilgin İbnü'l-Cevzî'nin torunu olup Kızoğlu diye de bilinir. Sıbt, aslen Bağdatlıdır. Önceleri Hanbelî mezhebini benimsemesine rağmen sonra Hanefî mezhebine geçmiş ve el-Muazzam'ın da bu

(1) GAL, I, 321, I, 553; R. Şeşen, Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti, 352-353

(2) İslâm Ansiklopedisi, XIII, 357, 358; R. Şeşen, Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti, 24, 25, 352

(3) İslâm Ansiklopedisi, V/II, 863-864; GAL, I, 325, I, 559

mezhebi benimsemesinde etkili olmuştur. 1203 yılında Şam'a gelip Eyyubilerin hizmetinde çalışmıştır. *Mir'atu'z-Zaman* adlı değerli İslâm tarihi 1203-1250 yılları arasındaki Eyyubiler dönemi için en önemli kaynaklardandır. Henüz güzel bir neşri yapılmamış olan bu kitabın yazmaları, Selçuklular tarihi bakımından da önemli bir kaynaktır(1).

İbnü'l-Adim (öl. 1262):

Halepli ünlü bir alileden gelen İbnü'l-Adim, Halep Eyyubileri tarafından önemli bürokratik ve diplomatik işlerde görevlendirilmiş, çeşitli hükümdarlara elçi olarak gönderilmiştir. Halep şehrinin tarihi hakkında yazdığı *Buğyetu't-Taleb* ve bunun muhtasarı *Zubdetu'r-Haleb* Eyyubiler devri için başlıca kaynaklardandır. *Buğyetu't-Taleb* çok mufassal olup henüz basılmamıştır. Muhtasarı *Zübde*'nin ise tenkitli bir neşri yapılmıştır(2).

Ebû Şâme (öl. 1267):

Aslen Kudüslü olan Ebû Şâme, bu devrin önemli tarihçilerinden sayılır. İbn Asakir'in Dımaşk tarihine yazdığı zeylinden başka Zengiler ve Eyyubiler tarihinden bahseden *er-Ravzateyn* ve bunun zeylini kaleme almıştır. Birinci eseri zamanımıza kadar ulaşmamıştır. İkinci ve en önemli eseri *er-Ravzateyn* ise İmadüddin, İbnü'l-Esir, İbn Şeddad ve İbn Ebi Tayy gibi ilk devir Eyyubi tarihçilerinin kitaplarından derlenmiş, bir komplasyondur. Eser İmadüddin'in ölüm tarihi olan 1200 yılında sona erer. Bu tarih, İbn Şeddad, İbnü'l-Esir ve İbn Vâsıl'ın eserleri gibi Haçlı Seferleriyle uğraşan tarihçilerin başlıca kaynaklarındandır. Bunun zeyli ise, daha ziyade XIII. asrın ilk yarısında Eyyubiler Devleti'nde yaşayan âlimlerden bahseden bir biyografi kitabıdır(3).

İzzeddin b. Şeddad (öl. 1285):

Eyyubiler devrinde yetişen büyük tarihçilerden biri olan İbn Şeddad; Şam, el-Cezire ve Doğu Anadolu'da Artuklular devrindeki siyasî olaylardan, bayındırlık ve eğitim kurumlarından bahseden *el-A'laku'l-Hatıra* adında önemli bir eser yazmıştır. Son kısmı dışındaki ciltleri basılan bu değerli kitap, Eyyubiler devrindeki medreseler, hastaneler, kervansaraylar, hanlar, hamamlar, diğer mimari eserler ve vergi-

(1) GAL, I, 347-348, s. I, 589; R. Şeşen, **Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti**, 19

(2) GAL, I, 332; R. Şeşen, **Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti**, 19-20

(3) GAL, I, 317; R. Şeşen, **Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti**, 20

ler hakkında başlıca kaynaktır. İbn Şeddad, bunda nbaşka Baybars'ın trihine dair değerli bir kitap daha yazmıştır. Bu eser de basılmıştır (1).

İbn Vasıl (öl. 1298):

Hama Eyyubileri'nin kültür muhitinde yetişen önemli tarihçilerdendir. Tarihten başka felsefe ve kelâm ilimlerinde de söz sahibiydi. Müferrecu'l-Kurûb adlı değerli eseri, Eyyubi hanedanının tarihinden bahseder.

1230 yılından sonra Eyyubiler Devleti'nde meydana gelen tarihi olayları yakından izlemiş ve çok ayrıntılı bir şekilde yazmıştır. Bu eserin 1247 yılına kadar olan kısmı beş cilt halinde yayınlanmıştır. İbn Vasıl'ın *et-Tarihu's-Salihî* adında muhtasar bir İslâm tarihi daha vardır ki, bu eser de Eyyubiler devri için önemlidir (2).

g) **Felsefe, Matematik ve Tabii Bilimler:**

Müslümanlar; felsefe, matematik ve tabii bilimlerin esaslarını kendilerinden önceki milletlerden almışlardı. Bu sebeple, bu ilimlere eskilerin ilimleri diyorlardı. Serbest akla ve tecrübeye dayanan bu ilimler, bazı muhaddis ve fakihler tarafından bid'at olarak telakki ediliyordu. Bu sebeple, bu ilimlerle uğraşanlara iyi gözle bakılmıyordu. Bu ilimlerden yalnız matematik, astronomi ve tıp ilimleri duyulan ihtiyaç dikkate alınarak sempatiyle karşılanıyordu. Meselâ takvim için Matematik ve astronomiden yararlanılıyordu. Bundan dolayı felsefe ve diğer tabii ilimlerle uğraşan âlimlerin çoğu tıp ve takvimcilik kisvesi altında çalışıyorlardı. Bunun en büyük delili, İslâm dünyasındaki felsefe tarihinin, tıp tarihinin kaynakları ile karışmasıdır. Bununla beraber, Eyyubiler devrinde bu konularda islâm dünyasının övünebileceği bazı önemli kişiler yetişmiştir. Bunların en önemlileri şunlardır:

Musa b. Meymun (öl. 1202 veya 1208):

Endülüs'ten Doğu'ya göç eden yahudilerdendir. Fatımilerin son dönemlerinde Kahire'ye gelip yerleşmiş ve buradaki yahudilerin reisi olmuştur. Bazı tarihçiler onun Muvahhidilerin baskısıyla müslüman olduğunu, Doğu'ya gelince tekrar yahudiliğini açıkladığını söylerler. Selahaddin ve veziri Kâdı'l-Fâdıl'ın himayesiyle saray tabipleri arası-

(1) GAL, I, 482; R. Şeşen, Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti, 21
(2) GAL, I, 323, I, 556; R. Şeşen, Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti, 21

na alınmıştır. Yahudiler tarafından ikinci Musa denir ve göklere çıkarılır. Abdüllatif el-Bağdadi, onun her şeyden önce bir yahudi lideri olduğunu söyler. Ölümü üzerine vasiyetine uygun olarak kemikleri, Taberiye Gölü kıyısındaki Beni İsrail büyüklerinin mezarlığına gömülmüştür. Felsefe sahasındaki en önemli eseri *Delaletu'l-Hairin* olup hem İbranî harfleriyle, hem de Arapça harflerle basılmıştır. Bu eserinde, felsefe ile dini uzlaştırmaya çalışmıştır. Mantığa dair başka bir risalesi daha vardır. Modern filozoflardan Spinoza üzerinde etkili olmuştur. Bunlardan başka astronomi ve geometri konularında da değerli eserler yazmıştır. İlimdeki asıl şöhreti tıp sahasındadır. Bu konuda çeşitli kitaplar yazmış, perhiz ve sünnet konularında orijinal görüşler ileri sürmüştür(1).

Abdüllatif el-Bağdadî (öl. 1231):

Musullu bir bilginler ailesine mensup olan el-Bağdadi, bu devrin büyük âlim ve düşünürlerindendir. Bağdat'ta doğmuş ve burada Ebu'n-Necib es-Sühreverdi'nin terbiyesinde büyümüştür. Bağdat'taki hocalardan tahsilini tamamladıktan sonra, 1189 yılında Musul'a gitti. Burada zamanın büyük bilgini Kemaleddin b. Yunus ile tanıştı. 1190 yılında Dımaşk'a, 1191 yılında Kahire'ye gitti. Uzun zaman Kahire ve Dımaşk'ta okudu ve okuttu.

Kahire'de bulunduğu sıralarda Ebu'l-Kasım eş-Şarlî'den Yunan ve İslâm filozoflarının kitaplarını okudu. 1192 yılında Kudüs'te Selahaddin'i ziyaret edip, yüz altın aylıkla Dımaşk'ta tabiblik yapmak ve tıp dersleri vermekle görevlendirildi. 1220 yılına kadar Kahire, Dımaşk ve Halep gibi önemli merkezlerde ders okuttuktan sonra Erzincan'a gitti. Orada Mengücükoğullarından Alaaddin Davud'un yanında kaldı. Bir çok eserini ona ithaf etti. Onun ülkesinin Anadolu Selçukluları tarafından alınması üzerine, Haleb'e döndü ve yukarıda belirtilen tarihte hacca giderken Bağdat'ta öldü.

Abdüllatif el-Bağdadi; tefsir, hadis, fıkıh, kelam, dil ve edebiyat, edebiyat tenkidi, tarih, hatırât, felsefe, matematik ve tıp gibi çok çeşitli konularda değerli eserler yazmıştır. Felsefede Aristo ve İbn Sina ekolüne mensup olan Bağdadi, tıp sahasında ise Hipocrat'ın ve İbn Sina'nın yolunu takip etmiştir. Hipocrat'ın *Takdimetu'l-Ma'rife* ve *el-Fusul* adlı eserlerini şerhetmiştir. Şeker hastalığına dair yazdığı değerli bir risalesi yayınlanmıştır. Tıp konusunda anatomiye dair de-

(1) Philip K. Hitti, İslâm Tarihi, tercüme Prof. Dr Salih Tuğ, III, 928-930; R. Şeşen Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti, 363-365, 376, 377, 383

ğerli eserler yazmış ve Galinos'un çene kemiği hakkındaki hatasını araştırmaları sonunda düzeltmiştir. Çene kemiğinin anatomik yapısını doğru olarak literatüre geçirmiştir(1).

Seyfeddin el-Amidî (öl. 1233):

1156 yılında Amid'de doğdu. Tahsilini Bağdat'ta tamamladı. Önceleri Hanbelî mezhebine mensuptu. Fıkıh konusundaki bilgisinin ilerlemesinden sonra Şafiî mezhebine geçti. Bağdat'taki yahudi ve hristiyan bilginlerden eskilerin ilimlerini okudu. 1186 yılında Haleb'e sonra Dımaşk'a geldi. Şihabuddin es-Sühreverdî(*) ile tanıştı. 1196 yılında Mısır'a geçti. Uzun yıllar Mısır'da müderrislik yaptı. Felsefe ve eskilerin ilimleriyle uğraşması fakihlerle arasını açtı. Mısır'dan Hama'ya Melik el-Mansur'un yanına gitti. Onun ölümünden sonra Dımaşk'ta Aziziye Medresesinde müderrislik yaptı. el-Eşref, Dımaşk hükümdarı olunca; «*Medreselerde tefsir, hadis, fıkıhtan başka ders okutanları, filozofların sözlerinden ve eserlerinden bahsedecekleri sürgün edeceğim*» diye bir ferman çıkardı. Bunun üzerine el-Amidî, evine çekilerek son yıllarını yalnız geçirdi.

el-Amidî daha ziyade kelâm ve usul-i fıkha dair dersler vermiştir. Kelâm ilminin en son ve büyük temsilcilerindendir. Talebesi İzzeddin b. Abdüsselam: «*Münazara ve araştırma kaidelerini ondan öğrendik. İslâmiyetten şüphe ettiren bir zındık olsa, onunla el-Amidî munakaşa ederdi*» der. el-Amidî kelâm, felsefe, cedel (diyalektik) ve usul-i fıkıh konularında yirmi kadar eser yazmıştır. Kelâmda *Ebkâru'l-Efkâr, Gâyetu'l-Meram;* usul-i fıkıhta *İhkamu'l-Ahkâm* adlı eserleri çok değerli olup basılmışlardır. Diyalektik konusunda *Gayetu'l-Emel, Ulumu'l-Evâil* ve *Dekaiku'l-Hakâik* adlı eserleri önemlidir. Eserleri ve şahsı üzerinde henüz etraflı bir inceleme yapılmamıştır(2).

Kemâleddin b. Yunus (öl. 1242):

1156 yılında Musul'da doğdu. Bir âlimler ailesine mensup olup Musul ve Bağdat'ta çeşitli âlimlerden ders okudu. Matematik, felsefe, mantık, kimya ve din ilimlerinde zamanının en büyük âlimlerindendi. Yirmibeş yaşında, Musul'daki Zeyneddin Ali Küçük Medresesi'ne müderris oldu. Çok geçmeden şöhreti etrafa yayıldı. İbn Hallikân'ın an-

(1) el-İfade ve'l-İ'tibar, 69-70, 89; R. Şeşen, Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti, 365, 368, 379

(*) Sühreverdî için bkz. doğuştan günümüze Büyük İslâm Tarihi, III, 495

(2) Gal, I, 393, I, 678; R. Şeşen, Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti, 368-370

lattığına göre yirmidört ilim dalında üstat sayılırdı. Şafii fıkhından başka Hanefî fıkhını da iyi biliyordu. *Tevrat*'ı, *İncil*'i ve *Talmud*'u yahudiler ve hristiyanlardan daha iyi tefsir eder, bu dinlerin mensupları kendi kitaplarını ondan okurlardı. Irak ve Buhara ilâhiyat ekollerini usul-i fıkh, mantık, felsefe ve kelâm'ı çok iyi bilirdi. Tarih, edebiyat ve şiir sahalarındaki bilgisi de oldukça genişti. Tıp ilminden anlardı. Özellikle geometri, matematik, cebir, astronomi ve mûsikî konularında eşi yoktu. Bağdat, Halep ve Endülüs'teki âlimler, Sicilya-Almanya İmparatoru II. Frederich, bu ilimlerle ilgili çözemedikleri meseleleri mektupla ona sorarlardı. Matematiğin vefk dalında yeni metotlar keşfetmişti. Arapça sahasındaki bilgisi de derindi.

Esirüddin el-Ebheri, bir çok eser yazdıktan ve ünü her tarafa yayıldıktan sonra, 1225 yılında Musul'a gelerek onun yanında asistanlık yapmış ve ondan ders okumuştur. Bir sohbeti esnasında; «*Bağdat'a Ebû Hamid el-Gazali gibi biri gelmemiştir. Vallahi o, Kemâleddin ile mukayese bile edilemez*» demiştir. Kemâleddin daha sonra Kahire'ye gitmiş, Bedreddin Lü'lü medreselerinde müderrislik yapmış ve yukarıda zikredilen tarihte Musul'da ölmüştür.

Öyle anlaşılıyor ki, Kemâleddin b. Yunus, çok sayıda eser bırakmamıştır. Felsefe sahasında *Lügazün fi'l-Hikme, Uyunu'l-Mantık* ve *Kitab fi'l-Usul* adlı eserleri yazmıştır. Matematiğe dair yazdığı bazı ilaveler ve açıklamalar zamanımıza ulaşmıştır. Bunlardan; şerhle uğraşmayıp eski Yunan matematikçilerinin ihmal ettikleri bazı problemleri tamamladığı anlaşılıyor. Bunlar arasında 1188 yılında Endülüs'ten sorulan bazı geometri problemlerine verdiği cevaplar da bulunmaktadır(1).

Bu dönemde matematik sahasındaki en önemli bilginler arasında İbn Yunus'tan başka, Musa b. Meymun ile Hind hesabı konusunda bir eser yazan Abdüllatif el-Bağdadi gelmektedir. Yine bu devirde yaşayan Şerefüddin et-Tusi (öl. 1210)'den başta İbn Yunus olmak üzere bir çok bilgin ders okumuştur. Çeşitli konularda değerli eserler yazan et-Tusi'nin; birbirlerine yaklaşan fakat kesişmeyen iki doğru hakkında bir risalesi vardır(2).

Bu devirde asıl önemli gelişme, teknik sahada olmuştur. Neft [illegible] geliştirilmiştir.

(1) İbn Hallikân, **Vefeyatu'l-A'yan**, IV, 396-401; İbn Ebî Usaybia, **Uyunu'l-Enba**, I. 306-308; R. Şeşen, **Selahaddin Devrinde Eyyubiler Dev-**

(2) **GAL**, I. 472, I. 858-859; R. Şeşen, **Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti**, 377

Horasan'dan gelen Muhammed b. Ali es-Saâtî, Dımaşk'takî Ümeyye Camii'nin kapısı üzerinde su ile işleyen çarklı bir saat yapmış, bu saati Müeyyedüddin el-Urdî (öl. 1203) geliştirmiştir. Muhammed es-Saâtî'nin oğlu Rüstem, babasının saatle ilgili bilgilerini *Kitabu fi Ameli's-Saat ve'l-Ameli biha* adlı bir eserde toplamıştır. Fakat müellif, bu mesleği iyi bilmediği için fazla başarı gösterememiştir. Bu kitabın tek nüshası Köprülü Kütüphanesinde bulunmaktadır(1).

Bu dönemdeki tekniği en güzel aksettiren kitap ise, Bedîu'z-Zaman Ebu'l-İzz b. er-Razzaz el-Cezerî tarafından 1205 tarihinde tamamlanıp Amid hükümdarı Artuklu Mahmud'a takdim edilen *el-Cami beyne'l-İlm ve'l-Amelu'n-Nafi* adlı eserdir. Hayatı hakkında kitabının başında verdiği bir kaç cümleden başka bir bilgiye sahip olmadığımız bu yazar, zamanında kullanılan çeşitli makinelerin çizimlerini ve işleyişlerini vermektedir. Üzerinde çeşitli çalışmalar yapılan bu kitap, son zamanlarda iki defa basılmış ve İngilizceye tercüme edilmiştir(2).

Bu devirde yaşayan Zeyneddin el-Cevherî (öl. 1223) ise, madenlerin ölçümü ve tahlili hakkındaki yöntemlerden bahseden iki önemli eser yazmıştır. Bu eserler Wiedemann tarafından incelenmiştir(3).

Bu dönemde Hama'da bir rasathane kurulmuş ve çeşitli gözlemler yapılmıştır. Ancak bu gözlemlerin tespit edildiği kaynaklara yeterince sahip değiliz. Bu devirle ilgili bilebildiğimiz astronomi cetvelleri sadece Fahreddin b. ed-Dehhan'ın Zic'idir. Selahaddin, bu mühendisi Musul yakınında Dicle'nin yatağının değiştirilmesi için yapılacak çalışmalar hakkında bir rapor hazırlanması için görevlendirmiştir(4).

Eyyubiler devrinden önce; Irak, Mısır ve Endülüs tıp ekolleri, İslâm dünyasında meşhur olmuşlardı. Selçuklu ve Fatımî devletlerinin çöküşü sırasındaki siyasî kargaşa ilim muhitlerini etkilemiş, Irak ve Mısır tıp ekolleri eski güçlerini kaybetmişlerdi. Endülüs'te müslümanların gerilemeleri ve iç karışıklıklar, buradaki ilmî akımlar üzerinde olumsuz bir rol oynamıştı.

Nureddin ile Selahaddin'in Mısır ve Şam'da siyasî istikrarı sağlamaları, tabiplerin araştırma yapabileceği bir çok hastahanenin açılmış

(1) GAL, I. 473, I, 866; R. Şeşen, Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti, 373; Köprülü Kütüphanesi Kataloğu, IRCİCA Yayınları İstanbul 1986, I, 949

(2) GAL, I, 494, I, 902-903; R. Şeşen, Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti, 376

(3) GAL, I, 497, R. Şeşen, Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti 377

(4) R. Şeşen, Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti, 374, GAL, I, 393

olması, Irak ve Endülüs'ten bir çok tabibi bu bölgeye çekti. Mısır tıp ekolüyle Irak ve Endülüs tıp ekollerinin kaynaşması, tabipler için deney ve gözlem imkanını veren hastahanelerin artması, Eyyubiler devrinde yeni bir tıp ekolünün doğmasına zemin hazırladı. Bu ekolden ed-Dahvar, Abdüllatif el-Bağdadi, İbnü'l-Baytar, İbn Ebi Usaybia ve İbnü'n-Nefis gibi İslâm âleminde ün yapan değerli tabipler yetişti. Abdüllatif el-Bağdadi'nin çene kemiği ve şeker hastalığı konusundaki çalışmalarından daha önce bahsedilmişti. Önce el-Âdil'in sonra da oğlu el-Kâmil'in baştabibi olan ed-Dahvar, bilhassa Hipocrat ve Galinos'un eserlerine büyük değer verirdi. Galinos'un eserlerini okuturken; «*İşte tıp budur*» derdi(1).

Pek çok tabip yetiştiren ed-Dahvar'ın talebeleri arasında, tıp tarihi sahasında en değerli kitabı yazan İbn Ebî Usaybia ile «*küçük kan dolaşımı*»nı keşfeden İbnü'n-Nefis bulunmaktadır. İbnü'n-Nefis, İbn Sina ile Galinos'un görüşlerini tenkit ederek, kirli kanın kalbin sağ karıncığına geldiğini, oradan sağ kulakçık vasıtasıyla ciğerlere giderek temizlenip, sol kulakçık ve sol karıncık yoluyla yeniden vücuda dağıldığını söyleyen ilk bilgindir. İslâm dünyasında fazla rağbet görmemesine rağmen, onun bu keşfi Rönesans devrinde Avrupalı tabiplere kan dolaşımının tam olarak öğrenilmesi yolunda rehberlik etmiştir(2).

Aslen Endülüslü olan İbnü'l-Baytar da Eyyubilerin hizmetinde çalışmış büyük botanikçi ve tabiplerdendi. Talebeleriyle Dımaşk'ın etrafındaki kırlara ve dağlara çıkar, bitkiler üzerinde incelemeler yapardı(3). Bu devirde ister müslüman, ister hristiyan veya yahudi olsun, tabipler arasında bir fark gözetilmezdi. İlim ile uğraşanlar arasında en müreffeh yaşayan tabiplerdi. Abdüllatif el-Bağdadi ile ed-Dahvar'ın aylıkları yüzer dinardı. Ayrıca tabipler; iç hastalıklarıyla uğraşanlar, göz tabipleri, cerrahlar (operatörler) gibi ihtisas dallarına ayrılıyorlardı. Tabiplerin başkanına *Reisu'l-Etibba* denir, sultan tarafından menşurla tayin edilir ve sağlık hizmetlerini kontrol ederdi. Bu devirde pek çok tabip yetişmiş, orijinal ve şerh şeklinde çok sayıda eser yazmışlardır. Bunlar arasında en meşhurları şunlardır:

Muvaffakuddin Esad b. Matran (öl. 1191):

Selahaddin'in baştabibi olan İbn Matran, Şam'da tıp mesleğiyle uğraşan hristiyan bir aileden dünyaya geldi. Dımaşk'ta İbnü'n-Nakkaş, Bağdat'ta İbnü't-Tilmiz gibi âlimlerden ders aldı. Bir ara İstanbul'a

(1) Uyunu'l-Enba, II, 242
(2) Encyclopedie de l'İslam, nouveple edition, III, 921-923
(3) Uyunu'l-Enba, II, 233

gelerek Bizanslı tabiplerle çalıştı. Selahaddin'in ilk zamanlarında Dımaşk'a dönüp müslüman oldu. Ardından sultanın özel tabibi ve *Reisu'l-Etibba* oldu. Aynı zamanda ordu tabibi olarak seferlere katılırdı. Fakir hastaları dolaşır, onları parasız tedavi ederdi. Pek çok talebe yetiştirmiştir. Talebeleri arasında, en ünlüsü ed-Dahvar'dır. Tıp konusunda değerli eserler yazmıştır. Bunlar arasında *Bustanu'l-Etibba ve Ravzatu'l-Etibba* adındaki kitabının eksik bir nüshası zamanımıza ulaşmıştır(1).

Radıyyüddin er-Rahbi (öl. 1233):

1140 yılında Cizre'de doğdu. Nusaybin, Rahbe ve Bağdat'ta çeşitli âlimlerden ders aldıktan sonra babası Haydarat el-Kehhâl ile Mısır'a gitti. Orada zamanın ünlü tabibi İbnü'l-Cümeyyi'den tıp tahsilini tamamladı. Sonra, Dımaşk'a gelip muayenehane açtı. Selahaddin, onu ordu tabibi yapmak üzere otuz altın (dinar) aylıkla Nureddin Hastahanesi'ne tabip tayin etti. el-Muazzam devrinin sonuna kadar bu vazifeye devam etti.

Selahaddin'e son hastalığı esnasında kan aldırmasını tavsiye etmiş, sultan da onun tavsiyesi üzerine kan aldırmıştır. Abdüllatif el-Bağdadi, sultanın hastalığının ağırlaşmasını ,onun bu cahilce tavsiyesine bağlar. Tıp konusunda yazdığı kitaplardan hiç biri zamanımıza ulaşmamıştır(2).

Mühezzebüddin ed-Dahvar (öl. 1230):

Eyyubiler devrinin en çok talebe yetiştiren, en popüler tabibi, el-Âdil ve el-Kâmil devirlerinin *Reisu'l-Etibba*'sıdır. Taceddin Ebu'l-Yeman el-Kindi'den dil ve edebiyat, babasından ve Radıyyüddin er-Rahbi'den tıp dersleri aldı. Önceleri babası ve kardeşi gibi göz hastalıkları ve tedavisiyle meşgul oldu. Sonra, Esad b. Matran'dan ve Fahreddin el-Mardini'den tıp tahsilini tamamladı. Tıp sahasında devrinin en selahiyetli kişilerinden biri oldu. Hükümdarlar tarafından büyük himaye gördü. 1208 yılında el-Âdil tarafından otuz altın aylıkla ordu tabibi tayin edildi. Dımaşk'taki Nureddin Hastahanesi'nde, Kahire'deki Selahaddin Hastahanesi'nde çalıştı. Maaşı, yüz altına yükseldi. Önce el-Âdil'i, sonra [illegible] tedavi ed[illegible] ğından kurtardı. Baştabipliğe yükseltildi. el-Muazzam, ed-Dahvar ile

(1) Uyunu'l-Enba, II. 174-181; R. Şeşen, **Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti**, 380-382

(2) **Uyunu'l-Enba, II. 192-195; R. Şeşen, Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti, 388**

Reşîdüddin es-Suri ve İbn Ebi Usaybia'nın babası gibi ünlü tabipleri himaye etmeye devam etti. el-Muazzam'ın oğlu Davud ve kardeşi el-Eşref'in hükümdarlıkları devrinde de ed-Dahvar, baştabip olarak kaldı.

ed-Dahvar gayet müreffeh ve itibarlı bir ömür sürdü. Pek çok talebe yetiştirdi. İbnü'n-Nefîs ile İbn Ebi Usaybia onun talebelerindendir. İbn Ebi Usaybia'ya göre, sabahleyin erkenden ileri gelen talebeleriyle Nureddin Hastahanesi'ne gider, oradaki hastaların tedavisiyle uğraşırdı. Bu işi bitirdikten sonra, devlet adamlarından hasta olanları ziyaret eder, onların tedavilerini yapardı. Sonra evine döner; ders verir ve inceleme yapardı.

Çeşitli derecelerdeki tıp talebeleri kendisinden guruplar hâlinde ders alırlardı. Artan vaktini felsefe, astronomi ve edebiyatla meşgul olarak değerlendirirdi. Seyfeddin el-Amidi'den ders almış ve onun eserlerini okumuştur. Ebu'l-Fazl el-İsrailî'den astronomi dersleri almış, astronomi ile ilgili değerli âletler ve kitaplar edinmiştir. Ölmeden önce evini tıp medresesine çevirerek, kitaplarını bu medreseye vakfetmiştir. Tıp konusunda yazdığı eserlerden bazıları zamanımıza ulaşmıştır. Bunlar, bazı ilaçlardaki hataların düzeltilmesi üzerine yazdığı bir makale ile Hipocrat'ın *Takdimetü'l-Ma'rife* adlı eserine yazdığı şerhtir(1).

İbnü'l-Baytar (öl. 1248):

İslâm dünyasının yetiştirdiği, en büyük botanikçi ve eczacıdır. XII. asrın sonlarına doğru Endülüs'ün Malaga şehrinde doğdu. Hocası Ebu'l-Abbas en-Nebatî ile beraber botanik ve eczacılık sahalarında araştırmalar yaptı. Sonra Kuzey Afrika'yı dolaştı. 1220 yılı civarında el-Kâmil zamanında Mısır'a geldi. Onun tarafından büyük itibar gördü ve *el-Aşşabûn* reisliğine getirildi. Daha sonra el-Kâmil ile Dımaşk'a gitti. Dımaşk'ta ve sonra da Anadolu'da talebeleriyle beraber botanik ve eczacılık sahasında araştırmalar yaptı. Geri döndüğünde sultan es-Salih Necmeddin'in hizmetinde, botanik âlimlerinin reisliği görevine devam etmiş ve yukarıda zikredilen tarihte ölmüştür.

İbnü'l-Baytar, Ortaçağın yetiştirdiği en büyük botanik âlimi ve eczacısıdır. Uzun süren araştırmalarının neticelerini, *el-Câmî fî'l-Edviyati'l-Müfrede* ve bunun başka bir tertibi sayabileceğimiz *el-Muğnî fî'l-Edviyati'l-Müfrede* adlı eserlerinde toplamıştır. İbnü'l-Baytar bu eserlerinde bindörtyüz kadar ilaçtan bahseder. Bu miktardan üçyüz kadarı

(1) Uyunu'l-Enba, II, 239-240; R. Şeşen, Salahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti, 386-387

yeni ilâçlar olup bunların ikiyüz tanesi onun tarafından bulunan bitkilere aittir. Geniş araştırmalarından başka, İbnü'l-Baytar çok miktarda kitaptan faydalanmıştır. *el-Câmi fi'l-Edviyati'l-Müfrede*'de faydalandığı yüzelli civarındaki yazardan bahseder. Yirmisi Osmanlılar devrinde olmak üzere defalarca Türkçeye tercüme edilmiştir. Kütüphanelerimizde pek çok nüshaları vardır(1).

Eyyubiler devrinde bunlardan başka pek çok ünlü tabip yetişmiştir. Bunların önemli bir kısmı, yahudi olup değerli eserler ortaya koymuşlardır. Bu tabipler ve eserleri hakkında, kaynaklarda ve çeşitli çalışmalarda bilgi verilmektedir(2).

(1) **Uyunu'l-Enba**, II, 133, **İslâm Ansiklopedisi**, V/II, 845-846; **Philip Hitti, İslâm Tarihi**, 913-914

(2) **İslâmî Tıp Yazmaları Kataloğu**, hazırlayanlar: R. Şeşen, Cemil Akpınar, Cevdet İzgi, yöneten E. İhsanoğlu, İst. 1984; R. Şeşen, **Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti**, 379-389

SEKİZİNCİ BÖLÜM

MISIR MEMLÜKLERİ (1250-1517)
MISIR'DA MEMLÜK DEVLETİ'NİN KURULUŞU

GİRİŞ

Memlûk kelimesinin sözlük mânâsı: Memlûk (çoğulu: Memlûkûn ve Memâlik), Arapça *meleke* fiili kökünden türemiş bir isim-i mefûl olup, sözlük mânâsı *«efendisinin temellükü altında bulunan esir»* demektir. Bu kelimenin menşei muhtemel olarak Kur'an-ı Kerim'in müteaddit âyetlerindeki ibareler olup(1) burada cins ayırdedilmeksizin, kadın-erkek bütün esirler îmâ edilmektedir. Memlûk kelimesine, esir'i ifade etmek için kullanılan hususi bir ıstılah olmadığı bir sırada Kur'an-ı Kerim'de yalnız bir defa(2) *abd memlûk* (=sahibinin tasarrufundaki esir) ibaresinde tesadüf edilmekte ve Hz. Muhammed (s.a.v.)'in hadislerinde de bu mânâda kullanılmaktadır. Esir bir ana-babadan dünyaya gelmiş bir esir (abd) ile, hür bir ana-babadan doğmuş fakat sonradan esir olmuş bir kimse, abd'e birinci durumda *kinn*, ikinci durumda *memleket* ilâve edilerek birbirinden ayrılmaktadır: *Abdu kinnin* ve *Abdu memleketin* gibi.

Memlûk kelimesinin ıstılah mânâsı: Yukarıda sözlük mânâsını açıkladığımız *Memlûk* kelimesi zamanla İslâm Tarihinde ıstılahi bir mânâ kazanmış ve *«harplerde esir düşerek veya tüccarlardan satın alınarak köle olan beyaz insanı»* ifade eder olmuştur. Bu mânâsı ile *memlûk* artık *«münhasıran hükümdar veya emir-*

---

(1) «Mâ Meleket Eymânukum», «Mâ Meleket Eymânuhum», «Mâ Meleket Eymânuhunne» ve «Mâ Meleket Yeminuke», en-Nisâ Sûresi, âyet 24, 25 ve 36; en-Nûr Sûresi, âyet 31, 33, 58; er-Rûm Sûresi, âyet 24, 25 ve 36; en-Nûr Sûresi, âyet 31, 33, 58; er-Rûm Sûresi, el-Mü'minûn Sûresi, âyet 6; el-Me'âric Sûresi, âyet 30

(2) en-Nahl Sûresi, âyet 75

lerin muhafız birliklerinde görev yapan hususî, içtimaî ve hukukî bir statüye sahip ücretli askeri»(1) irade etmektedir. Bunların kurdukları devlete de *Devletü'l-Memâlik* (Memlûk Devleti) denilmiştir.

A — İSLÂM DEVLETİNDE MEMLÛK SİSTEMİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

Kendi nüfuzlarını kuvvetlendirmek maksadıyla İslâm tarihinde ilk defa *Memlûk* (Beyaz Köle) kullananlar Abbasî halifeleri olmuşlardır. Bilindiği gibi, Abbasî devletinin kuruluşunda İranlı unsur mühim bir rol oynamıştı. Buna paralel olarak İran nüfûzunun gittikçe kuvvetlenmesi karşısında Abbasî halifeleri, bilhassa el-Me'mûn (813-833) zamanından itibaren, onlara karşı bir denge kurmak maksadıyla ilk defa İslâm devleti sınırları dışından Türkleri getirterek onlardan askerî birlikler teşkil etmeye başladılar. Kısa zamanda sayıları otuzbine ulaşan bu Türk birliklerine ayrı bir itina gösteriliyordu. el-Mûtasım (833-842), bu Türk birlikleri için Samerra şehrini kurarak onlara geniş ıktalar tahsis etti. Bunların Arap ve Acemlerle evlenip karışarak bozulmamaları için hususî sûrette Türk kızları getirtilip, bu kızlara maaş bile bağlandı(2). Bu Türk birliklerine yalnızca Türk beg ve asilzâdeleri komuta ediyordu.

Bu Türk askerleri sayesinde Abbasîler, dış tehlikelere başarı ile karşı koydular. Ancak Abbasîlerin kendilerini güçlendirmek için devamlı *memlûk* satın almaları ve valilerin de bulundukları yerlerde bağımsız olma arzularını gerçekleştirmek için yegâne dayanak olarak memlûklerden teşekkül ettirilecek orduları görerek bu gaye ile memlûk satın almaları, bir müddet sonra da bu memlûklerin İslâm devletinin her yerinde yayılmasına sebep oldu. Fakat zamanla bu askerlerin diğer vilayetlere de yayılması Abbasîlerin aleyhine oldu. Küçük yaşta ülkelerinden getirilip, efendilerinin lütfu ile hürriyetlerine kavuşturulan bu memlûkler, zamanla nüfûzlarını artırarak, yeni vatan edindikleri topraklar üzerinde idareyi ellerine almaya başladılar. Göstermiş oldukları yararlıkların mükâfaatı olarak çeşitli vilayetlere vali tayin edilen Türk komutanlar, bu yabancı sahalarda *memlûk sistemini* büyük bir maharetle tatbik ettiler. Bunun en bâriz örneği Mısır'da görüldü. Mısır'a gelen Türk valilerin, kurmaya muvaffak oldukları memlûk guruplarına dayanarak, hilâfet merkezine karşı istiklâl mücadelesine girişmeleri yanında, Mısır'ın Abbasî hilâfeti ile

(1) İslâm Devleti hizmetindeki Türk asıllı memlûklerin statüsü hakkında bkz.; H. D. Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, İstanbul 1976, 80- 86

(2) Hakkı Dursun Yıldız, Aynı eser, 83

olan iktisadi bağlarını zayıflatmak için giriştikleri faaliyetler, Mısı ır tarihi için yeni bir başlangıç oldu.

Halife el-Me'mûn'un bir Türk memlûkü olan Tolunoğlu Ahme d, 868 yılında Türk memlûklerinin desteği sayesinde Mısır'da ilk Mi is- lüman-Türk Devletini kurmaya muvaffak oldu. Denildiğine göre T olunoğlu Ahmed'in memlûklerinin sayısı yirmidörtbine ulaşmıştı(1). Devletin kurucusu Ahmed'in vefatından sonra (884) oğlu Humâ ra- veyh, Mısır'ı zenginlik ve refahın zirvesine ulaştırırken, kızı Katr un- nedâ'yı da Halife el-Mütezid (892-902) ile evlendirerek aradaki ı nü- nasebetleri de düzeltmişti. Humâraveyh'in ölümünden sonraki on yıl zarfında bu aileden üç kişi daha Mısır'da hüküm sürdü ise de r ieti- cede bu hanedan sona erdi (905). Tolunoğulları, İslâm fethinden beri ilk defa olarak Mısır'da bağımsız bir devlet kurmuşlar ve bu ül kede hüküm sürmekte olan siyasi ve iktisadi buhranı ortadan kaldır arak burayı mes'ûd ve müreffeh bir ülke hâline getirmişlerdi(2).

Tolunoğulları devletinin yıkılmasından sonra Abbasilerin h izmetindeki diğer bir Türk memlûkünün oğlu, Ihşid Muhammed b. Tuğc, yine kendi Türk memlûklerine dayanarak, 935 yılında, Mısır'da ki İslâmi-Türk devletlerinin ikincisini kurdu. Kaynakların bildirdiğü ne göre Muhammed b. Tuğc'un Türk memlûklerinin sayısı sekizbin idi(3). Her iki devletin kuruluşunda, kurucularının şahsi kabiliyet v e liyakatlarının yanında şüphesiz bu Türk memlûk gurupları da r nüessir olmuşlardır(4).

Ihşidiler devletini yıkarak Mısır'ı ele geçiren Fatımiler (969), devletleri dinî temellere dayandığı ve bütün faaliyetleri sünr il muasırları ile başta hâkimiyet olmak üzere çeşitli sahalarda rekal abete yönelik olduğu için Tolunoğulları ve Ihşidiler gibi Memlûk s istemini tatbik etmek zorunda kaldılar. Çünkü zorla kabul ettirilen ı Şiîliğe karşı ancak zâhiren boyun eğen Mısır halkı üzerinde nüfûz ve hâkimiyetlerini devam ettirebilmek için askerî bakımdan güçlü olmaları gerekiyordu. Fatımiler ordularını başlangıçta Berberilerden ve Zencilerden teşekkül ettirdilerse de bilhassa el-Mustansır zar nanından

(1) İbn Tagribirdi, Ebu'l-Mehâsin Cemâleddin Yusuf, en-Nü ıcûmü'z-Zâhire fi Mülûk-i Mısr ve'l-Kahire, III., Kahire, 1963, 21; el-Makrızî, Takiyüddin Ahmed b. Ali, Kitabu'l-Mevâiz ve'l-İtibâr bi -Zikri'l-Hutat ve'l-Asâr, I., Bulak, 1270, 94; İbn İyâs, Muhammed b. Ahmed, ez-Zuhûr fi Vakâi ed-Duhûr, I., Bulak, 1311, 37

(2) Tolunoğulları hakkında daha fazla bilgi için bu kitapta ıki ilgili yere bakınız.

(3) İbn Tagribirdi, Aynı eser, III, 256

(4) Ihşidiler hakkında geniş bilgi için bu eserin ilgili bal ısına bakınız.

itil baren (1036-1094) sadece Türklerden müteşekkil yeni bir memlûk sın ıfı kuruldu ki, bunlar sayesinde Mısır ve Suriye'deki hâkimiyetlerin i devam ettirdiler. Ancak bu Türk memlûkler, diğer memlûk gurup ları ile olduğu gibi kendi aralarında da bitmez tükenmez kavgalar ı tutuştular ve bu yüzden yavaş yavaş hem kendilerinin ve hem de Fatımî Devletinin zayıflamasına sebep oldular. Yerli halk gibi sün ni akideye bağlı olan Türk memlûkleri, el-Hakim Biemrillah zamar unda (996-1021), İran menşeli Muhammed b. İsmail ed-Dürzî'nin, bu h alifenin ulûhiyetini iddia ederek yeni bir doktrin yayması ve bu konı ıda yazdığı bir kitabı Kahire Camii'nde okuması üzerine çıkan karış ıklıklar esnasında ed-Dürzî'yi öldürmüşler ve böylece Fatımî devle tine karşı da cephe almışlardı.

e l-Mustansır'ın son zamanlarında Türk memlûkleri Mısır'da hâkimiy eti tamamen ellerine almışlar, ancak Zenciler ve Berberilere karşı giriştikleri mücadeleler esnasında zayıflayarak, kendileri ile Fatımî d levletinin de çökmesine sebep olmuşlardır (1171) (1).

Fa ıtımîler hizmetindeki Türk memlûklerin hazırladığı bu ortamdan is tifade ederek Eyyubîler, Mısır'ı kolayca ellerine geçirmişler ve buradı ı Oğuz-Türkmenlere dayanarak feodal bir idare sistemi kurmuşlar dır. Selahaddin (1169-1193) Fatımî ordusunda bulunan Zenciler v e Ermenileri ortadan kaldırarak onların yerine Türkleri ikame etti. Bu ı memlûk guruplarına paralel olarak Suriye'de yerleşen Türkmenler ve Eyyubilerin hizmetine girdiler. Nitekim bu Türkmen emirlerinin daha sonra mühim roller oynadıkları görülmektedir.

B — — *EYYUBİLER DEVRİNDE MEMLÛKLERİN NÜFÛZUNUN ARTMASI*

Sela haddin'in ölümünden sonra (1193) Mısır ve Suriye'de memlûklerin sayı bakımından oldukça arttığı görülür. Çünkü Selahaddin'in vârisle ri bu geniş devleti aralarında paylaşmışlar ve başta Mısır olmak üzer e Dımaşk, Halep, Hama, Hıms, Baalbek, Kerek ve diğer yerler Eyyuk î ailesinden prenslerin hüküm sürdüğü önemli beylik merkezleri hâ line gelmişti. Çok geçmeden buralarda hüküm süren Selahaddin'in oğulları, kardeşleri ve kardeşlerinin oğulları birbirlerine düştüler. Bir taraftan bunlar arasında ve diğer taraftan bunlarla bu bölgelerde eskidenberi hüküm sürmekte olan aileler arasında savaşlar başladı . İşte bu karışık durumda emirlerden her birisi kendi beyliğini koru mak, uzağındaki veya yakınındaki diğer bir emir'in

(1) M f. C. Şehabeddin Tekindağ, **Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı** (X XIV. Yüzyıl Mısır Tarihine Dâir Araştırmalar), İstanbul, 1961, 23-25

toprağı üzerindeki emellerini tahakkuk ettirebilmek için yeni askerî birlikler teşkil etmek zorunda kaldılar. Hasımları karşısında kendilerini güçlü kılacak yegâne vasıta olarak memlûkleri görüp, onlardan çok sayıda satın alarak güzel bir şekilde yetiştirmeye başladılar. Böylece XII. yüzyılın sonları ile XIII. yüzyılın ilk yarısında, Yakın Doğu'daki muhtelif İslâm devletleri ve beyliklerindeki memlûklerin sayısı ve nüfûzu fevkalâde arttı. Kısa bir müddet sonra memlûkler bu mıntıkadaki siyasî ve askerî olaylarda yegâne söz sahibi gurup hâline geldiler. Nitekim 1198 yılı sonlarında Mısır hâkimi el-Melikü'l-Azîz Osman vefat edip, Selahaddin'in kardeşi el-Âdil, Mısır'a sultan olunca, el-Esediye ve es-Salihiyye memlûkleri el-Âdil'in kendilerine zarar vereceğinden korkarak hemen duruma müdahale etmişler ve Havran'daki el-Melikü'l-Efdal'ı Mısır'a davet ederek onu Sultan yapmışlardı (1199)(1).

Özet olarak, Eyyubî Sultanları ve melikleri, yukarıda açıklanan sebeplerle hâkimiyetlerini sağlamlaştırmak ve düşmanlarına karşı koyabilmek maksadıyla Kıpçak ülkesinden ve Mâverâünnehr'den çok sayıda memlûk getirterek bunları mükemmel birer asker olarak yetiştirmişlerdir. Bu Türk Memlûkler, Eyyubî efendileri güçlü olduğu müddetçe onların elinde güçlü bir silâh olmuşlardır. Bu memlûk gurupları sayesinde, Selahaddin'in haleflerinden el-Âdil ve el-Kâmil Haçlılar'a ve rakipleri olan Müslüman hâkimlere karşı askerî üstünlüklerini koruyabilmişlerdir. Çok geçmeden bu Türk memlûkler Eyyubî meliklerinin saltanatlarını korumak için onlarsız yapamayacakları bir güç olmuşlar ve onlar da bu ehemmiyetlerinin şuuruna vardıkları için siyasî nüfuzlarını da gittikçe artırmışlardır.

C — BAHRÎ MEMLÛKLER'İN KURULUŞU

Memlûk guruplarının daha düzenli olarak ortaya çıkması ve nüfûzlarının artması XIII. yüzyılın ilk yarısında oldu. Memlûkler 1240 yılında II. el-Âdil'i (1238-1240) bir darbe ile tahttan indirerek, onun yerine el-Melik es-Salih Necmeddin Eyyub'u hükümdar yaptılar. el-Melik es-Salih Necmeddin Eyyub (1240-1249), Moğol istilâsının sebep olduğu korku ve karışıklık sırasında, gerek Kürtlerin kardeşi II. el-Âdil'e bağlı kalması ve gerekse Memlûklerin kendisinin tahta çıkmasındaki rolleri ve özellikle de binicilikleri, savaşçılıkları, sadakatları, güzellikleri ve soylu oluşları gibi meziyetleri yüzünden pek çok Kıpçak kölesi satın aldı ve onlara hususî bir itinâ gösterdi. Bu yüzden

(1) el-Makrızî Takiyyuddin Ahmed b. Ali, **Kitabu's-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk**, neşr.: Muhammed Mustafa Ziyâde, I, Kahire 1934, 146-147

onun zamanında Türk memlûklerin nüfûzu daha da arttı. Tarihçinin dediğine göre; «*es-Salih, Eyyubilerden hiçbir hükümdarın toplamadığı kadar çok sayıda Türk memlûku toplamıştı. Öyle ki, Mısır'daki Eyyubi ordusunun komutanlarının çoğu onun memlûklerindendi*»(1).

el-Melik es-Sâlih, Mısır'da çoğalan bu memlûklerin arasından çoğunluğunu Kıpçak ve Harezmlilerin teşkil ettiği ayrı bir memlûk gurubu kurup bunları, kara ile irtibatını kesip müstahkem bir hâle getirdikten sonra Nil nehri üzerindeki er-Ravza adasına yerleştirdi. Nil'e izâfeten -çünkü Araplar Nil Nehrine «Bahru'n-Nil» (Nil Denizi) diyorlardı- *el-Memâlik el-Bahriyye* (Deniz Memlûkleri) (2) denilen bu yeni teşekkül, başlangıçta es-Salih'i güçlendirdi ise de zamanla nüfûzlarının çok artması, Fatımîler'de olduğu gibi, bu sefer de Eyyubi devletinin çökmesine sebep olmuştur.

el-Memâlik el-Bahriyye (ya da es-Sâlih'e nisbetle *el-Memâlik es-Sâlihiyye)* kudret ve nüfûzları ile halkı dahi rahatsız edecek kadar idarede müessir olmakla birlikte, XIII. yüzyılın ilk yarısında sadece Mısır'ı değil, bütün İslâm âlemini tehdit eden iki büyük tehlikeyi; Moğol istilasını ve Haçlıları bertaraf ederek kendilerine gösterilen ihtimamı boşa çıkarmadılar. 1244 yılında Harezmlilerin Kudüs'ü ele geçirmesi Hristiyanları yeniden harekete geçirmiş ve Fransa kıralı IX. Louis, 1248 yılında büyük bir Haçlı ordusunun başında Mısır'a doğru hareket etmişti. Bu hücum Mısır'ı istilâ etmek için yapılan ilk Haçlı hücumu olmamakla birlikte en tehlikelisi idi. Çünkü sayı ve techizat bakımından oldukça kalabalık ve mükemmel olan bu orduya o zamanın Batı Avrupa hükümdarlarının en kudretlisi ve Haçlı zihniyetine en bağlı olanı tarafından komuta edilmekteydi.

Öte yandan IX. Louis sefere çıktığı sırada Yakın-Doğu İslâm âleminin ve Mısır'ın durumu hiç de iç açıcı değildi. Louis, Mısır sahillerine geldiği sırada Eyyubi sultanı es-Salih Necmeddin ağır şekilde hasta idi. Bu sebepten Louis 1249 yılı 6 Haziran'ında kolayca Dimyat'ı ele geçirdi. Kaynakların ifadesine göre es-Salih bundan fevkalâde müteessir olmuş ve başta komutanı Fahreddin olmak üzere Türk Memlûklerini Dimyat'ı müdafaadaki ihmalleri yüzünden ağır şekilde suçlamıştı. es-Salih'in, bu başarısızlıkları sebebiyle kendileri hakkında kötü niyetler beslemesinden korkan Memlûkler onu öldürmek iste-

(1) el-Aynî, Ebû Muhammed Bedreddîn Mahmûd b. Ahmed, **Ikdu'l-Cumân fi Tarihi Ehli'z-Zaman**, 647 yılı olayları.

(2) es-Sâlih'in teşkil ettiği bu memlûk gurubuna **el-Bahriyye** nisbesinin verilişini onların tüccarlar tarafından deniz yolu ile getirilmeleri ile açıklamak isteyenler de vardır.

mişler, ancak Emir Fahreddin onlara Sultan'ın hasta olduğunu ve bu sebeple yakında öleceğini imâ ederek, *«sabrediniz nerede ise şifâ(!) bulmak üzeredir...! Ölürse ne âlâ, ölmezse zaten sizin elinizdedir»(1)* diyerek bundan vazgeçirmişti.

Gerçekten de kısa bir müddet sonra es-Salih Necmeddin'in hastalığı şiddetlenmiş ve nakledildiği el-Mansûra Kalesi'nde vefat etmiştir (23 Kasım 1249)(2). Aynı anda Haçlılar da Dimyat'tan güneye doğru yürüyüşe geçmiş bulunuyorlardı.

D — el-MEMÂLİK el-BAHRİYYE'NİN FRANSIZLARI YENMESİ

Haçlılar'ın Mısır'ı istilâya giriştikleri bu esnada es-Salih Necmeddin'in vefatı ve yerini dolduracak birinin bulunmaması durumu daha da nazikleştirmişti. es-Salih Necmeddin'in Turanşah adında bir tek oğlu olup genç ve tecrübesiz birisiydi. Üstelik bu sırada Hısn-ı Keyfâ'da nâib olarak bulunuyordu. Ancak es-Sâlih'in hareminde dirayetli bir kadın vardı: es-Salih'in dul eşi Şecerü'd-Dürr. Şecerü'd-Dürr, bu nazik durumda kocasının ölümünü gizleyerek, Hısn-ı Keyfâ'daki Turanşah'a acele haber gönderip Mısır'a gelmesini istedi. Öte yandan es-Salih hâlâ yaşıyormuş gibi, onun odasına yemekler gönderiliyor, fermanlar onun imzası ile çıkarılıyordu(3).

Şecerü'd-Dürr'ün aldığı bütün tedbirlere rağmen, IX. Louis, es-Salih Necmeddin'in vefatını haber almış ve ölümün sebep olduğu şokun atlatılarak tedbirler alınmadan önce, kesin darbesini indirmek üzere acele harekete geçmişti. Nitekim Haçlılar süratli bir yürüyüşle el-Mansûra'ya kadar ulaştılar. Memlûkler, Haçlılar'ın şehre girip sokaklarda dağılmasını beklediler. Bekledikleri an gelince, Haçlılar'ın hiç beklemedikleri bir şekilde, onlara hücûm ederek binbeşyüz kadarını öldürdüler ve pek çok da esir ele geçirdiler. Kaçan Haçlılar'ı takip ederek Farskûr yakınlarında onları bir kere daha yendiler. Buradaki savaş Haçlı ordusunun neredeyse tamamen esir edilmesiyle neticelendi. Esirler arasında Fransa Kıralı IX. Louis de bulunuyordu (8 Nisan 1250)(4).

E — MISIR'DAKİ EYYUBİ DEVLETİ'NİN SONU

el-Mansûra savaşından hemen sonra es-Salih'in oğlu Turanşah, Mısır'a geldi (1250 yılı Şubat sonu). Kendisi, daha Mısır yolunda iken,

(1) el-Aynî, **Ikdu'l-Cumân**, 647 yılı olayları; el-Makrızî, **es-Sülûk**, I, 336
(2) el-Makrızî, **es-Sülûk**, I, 339
(3) el-Makrızî, **es-Sülûk**, I, 346, 352
(4) el-Makrızî, **es-Sülûk**, I, 356; İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, VI, 367

Dımaşk'ta Sultan ilân edilmişti (6 Ocak 1250). Fakat kaynakların da müttefiken ifade ettiği gibi, yeni Sultan bu nazik zamanın adamı değildi. Turanşah genç ve tecrübesizliğinin yanısıra kötü huylu ve siyasetten de anlamayan birisiydi(1).

Turanşah, Haçlılar'a karşı zafer kazanarak ülkeyi büyük bir tehlikeden kurtarma şerefini kazanmış olan Memlûkler'i takdir ve taltif edeceği yerde, onları kendisine rakip ve saltanatına ortak çıkan kişiler gibi mütâlaa edip kıskanmaya başladı. Kaynakların rivayetine göre Turanşah, *«içki içip sarhoş olduktan sonra, önünde duran mumları teker teker kılıcıyla kesiyor ve el-Bahriyye komutanlarının her birisinin isimlerini birer birer zikrederek onlara böyle yapacağım»* diyordu(2).

Turanşah, Memlûkler'e karşı böyle menfi bir tavır takındığı yetmezmiş gibi, Hısn-ı Keyfâ'ya haber göndererek kendisinin sultan olmasını sağlayan es-Salih'in eşi Şecerü'd-Dürr'e karşı da kötü davrandı. Şecerü'd-Dürr'ü, babasının servetini saklamakla itham ederek elindeki mücevherleri kendisine teslim etmesini, aksi halde kötülük yapacağını söyleyerek tehdit etti. Bundan korkan Şecerü'd-Dürr de, el-Bahriyye Memlûkleri ile işbirliği yapmaya karar verdi. Şecerü'd-Dürr, Mısır'da fiilî olarak hâkim olan Memlûkler ile işbirliği yaparken Turanşah ise Hısn-ı Keyfâ'dan berâberinde getirdiği ahbapları ile hoşça vakit geçiriyor ve Memlûkler'e çok gördüğü görev ve zengin ıktaları onlara dağıtıyordu.

Turanşah'ın kendisine kötülük yapacağından korkan Şecerü'd-Dürr, Memlûkler'i ona karşı kışkırtarak, *«Turanşah'ı öldürünüz. Ben sizin gönlünüzü yaparım»* dedi(3). Bahrî Memlûkleri de Turanşah'ı öldürmeye karar vererek başlarında Baybars el-Bundukdârî, Kalavun es-Salihî, Câmedâr Aktay ve Aybek et-Türkmânî olduğu hâlde 30 Nisan 1250(4) tarihinde, Farskûr'a henüz gelmiş olan Turanşah'a kılıçlarıyla hücûm ettiler. Turanşah orada ikameti için hazırlanmış olan ahşap bir binaya sığındı. Memlûkler'in bu binayı ateşe vermesi üzerine tutuşan Turanşah kendisini Nil'e atarak yüzmeye başladı. Memlûkler dört bir taraftan ok yağdırdılar. Turanşah; *«Hiç bir şey istemiyorum! Bırakın Hısn-ı Keyfâ'ya döneyim. Ey Müslümanlar! İçinizde bana yardım edecek yok mu?!»*(5) diye bağırıyordu. Ancak hiç bir

(1) Sıbt b. el-Cevzî, Mirâtü'z-Zamân, 648 yılı olayları.
(2) el-Makrızî, es-Sülûk, I, 359; İbn Tagribirdi, en-Nücûm VI, 371
(3) İbn Tagribirdi, en-Nücûm, VI, 371
(4) el-Makrızî, es-Sülûk, I, 359
(5) İbn Tagribirdi, en-Nücûm, VI, 371

kimse onun yardımına gitmedi ve böylece *«yaralı, yanık ve boğulmuş olarak»* öldü(1). Turanşah'ın ölümü ile Eyyubiler'in Mısır'daki saltanatı da son buldu.

F — el-MELİKE İSMETÜDDİN ÜMM-İ HALİL ŞECERÜ'D-DÜRR'ÜN SALTANATI (1250)

Turanşah'ın öldürülmesinden sonra Mısır'da yegâne söz sahibi gurup olan el-Memâlik el-Bahriyye, efendileri es-Salih Eyyub'un dul eşi Şecerü'd-Dürr'ü sultan yaptılar. Şecerü'd-Dürr, bir Türk cariyesi idi. es-Salih onu satın almış ve ondan hoşlanarak, azad ettikten sonra evlenmişti. Menşe itibariyle Memlükler'e yakın olduğu için bazı tarihçiler onu Mısır'da hüküm süren Türk Memlükleri'nin ilk sultanı olarak kabul ederler(2).

Şecerü'd-Dürr önce hâlâ Dimyat'ta bulunan Haçlılar meselesini halletti. Bunun için Emir Hüsameddin Muhammed'i, el-Mansûra'da esir bulunan IX. Louis'ye göndererek onunla barış yaptı. Buna göre Memlükler IX. Louis'yi ve ellerindeki bütün Haçlı esirlerini salıverecekler, buna mukâbil Haçlılar yarısı peşin olarak ödenmek şartıyle Memlükler'e sekizyüzbin dinâr(3) ödeyecekler ve Dimyat'ı tahliye ederek Mısır'dan tamamen çekilip gideceklerdi. Barış on yıl devam edecekti. Anlaşmanın imzalanmasından hemen sonra 7 Mayıs 1250 tarihinde Memlükler Dimyat'ı teslim aldılar ve taahhüt ettiği fidyenin yarısını ödedikten sonra IX. Louis'yi de salıverdiler. Böylece Haçlılar'ın onbir ay dokuz gün süren Dimyat işgalleri de son buldu(4).

Şecerü'd-Dürr kocası es-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un son günlerinde Mısır'ın maruz kaldığı tehlikeyi böylece bertaraf etmesine rağmen, bu onun muasırlarının gözündeki durumunu kuvvetlendirmeye yetmedi. Çünkü o, herşeyden önce bir kadındı. Müslümanlar ise İslâm tarihi boyunca başlarında hükümdar olarak bir kadını görmeye alışık değillerdi. Şecerü'd-Dürr de durumunun garipliğini hissetmiş olmalıdır ki, devlet ricaline hoş görünmek maksadıyla onlara rütbeler ve

---

(1) el-Makrızî, **es-Sülûk**, I, 358-360; İbn Tagribirdî, Aynı eser, 371

(2) el-Makrızî, **es-Sülûk**, I, 361

(3) İslâm tarihinin en eski devirlerinden itibaren, İslâm ülkelerinin hepsinde kullanılan temel para birimi olup, 829(1426) tarihine kadar 1 miskal ağırlığında (4,25 gr.) ve umûmiyetle % 98 saflıkta altın idi (W. Popper, Egypt And Syria Under the Circassian Sultans, 1382-1468 A. D. Systematic Notes to Ibn Taghri Birdi's Chronicles of Egypt (Continued), University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1957, 41-51)

(4) el-Makrızî, **es-Sülûk** I, 363; İbn Tagribirdî, en-Nücûm VI, 369

ıktalar dağıtıp, halkın kalbini kazanmak için de vergileri hafifletti. Bunlara ilaveten resmî muharrerâtta, sikkelerde ve hutbelerde «Ümm-i Halîl, el-Musta'sımiyye es-Salihiyye, Müslümanların Melikesi, İnananların Emîri Halîl'in Annesi, es-Salih'in Zevcesi» gibi ibâreler kullanılıyor idiyse de bütün bunlar bir kadının hükümdârlığını gizlemeye yetmiyor ve herkes Şecerü'd-Dürr'ün sultan olduğunu biliyordu(1).

Şecerü'd-Dürr, es-Sâlih Necmeddin Eyyub'dan bir oğlan çocuğu dünyaya getirmiş idiyse de Halîl adı verilen bu çocuk çok küçük iken vefat etmişti. Ancak Şecerü'd-Dürr, kendi adını zikretmeksizin bu ölü oğluna olan nisbetini kullanıyordu. Muhtemelen o aslının köle olup Eyyubî âilesine kan bağı ile bağlı olmaması sebebiyle taht üzerinde şer'an hakkı olmadığını bildiğinden kasten «Ümm-i Halîl es-Sâlihiyye» lakâbını kullanarak bir taraftan oğlu Halîl ve diğer taraftan da kocası es-Salih Necmeddin vasıtasıyle Eyyubî âilesi ile olan bağına işaretle saltanatına şeri bir kılıf hazırlıyordu.

Fakat bütün bunlar Şecerü'd-Dürr'ün muasırlarının gözündeki yerini kuvvetlendirmeye yetmedi. Nitekim Dımaşk nâibi Emir Cemaleddin b. Yağmûr ve Kaymariyye ümerası Ümm-i Halîl'e bağlılık yemini etmeyi reddettiler. Öte yandan Suriye'deki Eyyubî melikleri, Turanşah'ın öldürülüp yerine Şecerü'd-Dürr'ün sultan olduğunu duyunca, saltanatın kendi âilelerinden gitmiş olması sebebiyle, hep birden isyan ettiler. el-Melik es-Saîd Hasan el-Eyyubî Gazze ve es-Subeybe'yi istilâ etti. el-Kerek ve eş-Şevbek Nâibi Tavâşî Bedreddin Lü'lü es-Salihî, isyan etti ve el-Melik el-Mugîs Ömer el-Eyyubî bu iki kaleyi ele geçirdi. Aynı zamanda el-Kaymariyye ümerası da Dımaşk şehrini Halep hâkimi en-Nâsır Yusuf b. el-Azîz el-Eyyubî'ye teslim ettiler(2). Böylece Suriye tamâmen Şecerü'd-Dürr'ün hâkimiyetinden çıktı.

Şecerü'd-Dürr'ün Abbasî hilâfetine bağlılığının belirtisi olmak üzere kullandığı «el-Musta'sımiyye» lakâbı da Halife el-Musta'sım'ı yumuşatmaya yetmemişti. Bağdat Abbasî halifesi el-Musta'sım, Şecerü'd-Dürr'ün saltanatını tanımak şöyle dursun Mısır'a gönderdiği mektupla emirleri ayıplamış ve; «*Orada erkek kalmadıysa bize bildirin, size buradan bir tane gönderelim*» (3) demişti.

Böylece Şecerü'd-Dürr içte ve dışta istenilmeyen bir hükümdar olmuştu. Buna ilaveten Nureddin Mahmud Zengi zamanından beri

(1) el-Makrızî, **es-Sülûk**, I, 362; İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, VI, 374
(2) el-Makrızî, **es-Sülûk**, I, 366-367
(3) el-Makrızî, **es-Sülûk**, I, 368

şu veya bu şekilde devam eden Mısır ve Suriye'nin birliği de parçalanmıştı. Öte yandan muarızları Fransa Kıralı IX. Louis ile barış yaptığı için Şecerü'd-Dürr'ü itham ediyorlardı. Bu kötü durumdan kurtulmak için Şecerü'd-Dürr emirlerden Atabekü'l-Asker(1) İzzeddin Aybek ile evlenerek sultanlığı ona devretti. Böylece Şecerü'd-Dürr'ün büyük bir maharet ve kifâyetle ifa ettiği hâkimiyeti seksen gün sonra nihâyete erdi (31 Temmuz 1250)(2).

(1) Memlûk Orduları başkumandanı veya ordu kumandanı olan emirin görev ünvanı, el-Kalkaşandi, **Subhu'l-Aşâ fî Sınâ'ati'l-İnşâ**, Kahire 1913-1917, IV, 18

(2) İbn İyas, **Beda'i**, I, 90; el-Makrizi, **es-Sülûk**, I, 367-368

BAHRİ MEMLÜKLERİ * (1250-1382)

1 — MELİK el-MUİZZ İZZEDDİN AYBEK et-TÜRKMÂNİ ** (1250-1257) :

Eyyubî Devleti'nin yıkılmasından sonra Mısır'da kurulan Memlûk Devleti'nin ilk sultanı Aybek'tir(1). Aybek aslen Türk idi. Yemen'de müstakil bir devlet kurmuş olan Resuloğulları (1229-1454)'ndan birinin memlûkü iken el-Melik es-Salih Necmeddin Eyyub'a intikal etmiş; onun hizmetinde yükselerek emirlik derecesine çıkmış ve es-Salih onu Çaşnigir(2)'i yapmıştı. Şecerü'd-Dürr'ün saltanatı esnasında Atabükü'l-Asâkir olan Aybek, yukarıda anlatıldığı gibi Şecerü'd-Dürr içeride ve dışarıda muhalefetle karşılaşınca, ümerânın muvâfakatiyle onunla evlenmiş ve sultan olmuştur. Aybek Memlûkler arasında dindarlığı, cömertliği ve görüşlerinin isabetliliği ile tanınmış olmasına rağmen, sıradan bir emirdi. Hepsi de el-Bahriyye'nin ileri

---

(*) Mısır'da 1250 yılından 1517 yılına kadar hüküm süren Memlûk Devleti'nin tarihini, sultanların mensûbiyetine göre ikiye ayırmak âdet olmuştur. Bunlardan ilki 1250-1382 tarihlerini kapsar. Bu devirde Memlûk sultanlarının kâhir ekseriyeti Türk asıllı olup, bunlara «el-Memâlik et-Türkiyye» veya Nil üzerindeki er-Ravza Adası'ndaki kışlalarda ikamet ettikleri için «el-Memâlik el-Bahriyye» denilir. İkinci devir ise 1382-1517 devirlerini kapsar. Bu devirde ise Memlûk sultanlarının çoğunluğu Çerkez asıllı olup, bunlara «el-Memâlik el-Çerâkize» veya Kalatu'l-Cebel burçlarında ikamet ettikleri için «el-Memâlik el-Burciyye» denilir. Bu iki devir bir bütün teşkil etmekle birlikte, birbirinden az çok farklı hususiyetler arz ederler. Bunlara yeri geldikçe işaret edilecektir.

(**) Buradaki «et-Türkmâni» nisbesi Aybek'in aslına delalet etmemektedir. Aybek, el-Melik es-Salih Necmeddin Eyyûb'a intikal etmeden önce Yemen'de müstakil bir devlet kurmuş olan Resuloğulları'nın memlûkü idi. Resûloğulları'nın bir adı da «Evlâd-ı Türkmân» olup, Aybek'in «et-Türkmani» nisbesini alması bundan dolayıdır.

(1) Şecerü'd-Dürr'ü Memlûk sultanlarının ilki olarak kabul edenler de vardır.

(2) Sultan veya büyük emirlere yiyecek ve içecekleri vasıtasıyla bir kötülük yapılmasını önlemek için, yemekten önce onların yiyecek-içeceklerini tadarak kontrol eden emire denilirdi. (Bkz. el-Kalkaşandi, Subhü'l-A'şâ, V, 460)

gelenlerinden olan Aktay, Baybars, Kalavun ve Sungur gibi birbirinden kuvvetli emîrler dururken, el-Bahriyye gurubundan bile olmayan Aykek'in sultan olması, yukarıda sayılan emîrlerin birbirlerini çekemeyip istedikleri zaman tahttan indirebilecekleri inancıyla geçici bir zaman için de olsa onun üzerinde anlaşmaları sayesinde mümkün olmuştur(1).

Aybek sultan olur olmaz içeride ve dışarıda zorluklarla karşılaştı. Dışarıda, Suriye Eyyubileri Mısır'ın ellerinden gitmesini hazmedemediklerinden yeniden buraya hâkim olabilmek için yeni doğmakta olan Memlûk Devleti'ne son vermek istiyorlardı. İçeride ise kendilerinden olmayan birisini sultan yaptıklarından işman olan el-Bahriyye, Aybek'in tahta çıkışından beş gün sonra; *«Herkesin kendisine itaat edeceği Eyyubî âilesinden bir sultan isteriz»* (2) diye isyan etmişlerdi. el-Bahriyye'nin esas isteği, kendilerinden birisini hükümdar yapmak olmasına rağmen, yine de Eyyubi âilesinden altı yaşlarında bir çocuk olan Musa, Aybek'e «şerik» yapıldı. Böylece ortaya garip bir durum çıktı. İki hükümdar, Aybek ve Melik el-Eşref Musa, hüküm sürüyor ve resmî yazışmalarda her ikisinin de imzası bulunuyordu. Ancak Musa'nın isimden başka bir hükmü olmayıp bütün işler Aybek'in elindeydi(3). el-Bahriyye'nin ileri gelenleri Aktay, Baybars, Kalavun, Sungur vb. el-Eşref Musa ile birlikte oluyorlar ve *«onu istedikleri gibi yöneterek onun vasıtasıyla istediklerini yapıyorlardı»* (4). Aybek ise bu çocuğun saltanata ismen de olsa iştirakini Suriye'deki Eyyubiler'in isyanlarını haksız çıkaracak bir vesile olarak görüyordu. Fakat Eyyubi melikleri bu hileye aldanmadılar. Halep ve Dımaşk hâkimi en-Nâsır Yusuf, Mısır'daki durumuna son vermek üzere 1250 Eylül'ünde oraya doğru yürüdü İşte bu sırada Aybek bazılarının zannettiği gibi kolay lokma olmadığını gösterdi; Eyyubiler'e meyilli olarak bilinen Memlûk ümerâsını tevkif ederek Kahire'de, *«ülkenin halife el-Musta'sım Billah'ın olduğunu ve kendisinin de onun nâibi bulunduğunu»* ilân etti. Öte yandan Eyyubiler'in o sırada henüz Akka'da fırsat gözlemekte olan Haçlı lideri IX. Louis ile anlaşmış olabilecekleri endişesi ile Fransa kralına yaklaşarak IX. Louis'in el-Mansûrâ'daki hezimetin öcünü almak için yapması muhtemel hücumdan da emin olmak ve onu Eyyubiler'den ayırmak için Mısır hapishanelerindeki Fransızları salıverdi.

el-Bahriyye'nin ileri gelenlerine gelince: Onlar bütün Memlûkler'in geleceğini tehdit eden Eyyubi tehlikesi karşısında el-Bahriyye ta-

(1) İbn Tagribirdi, en-Nücûm, VII, 4
(2) İbn Tagribirdi, en-Nücûm, VII, 5
(3) el-Makrızi, es-Sülûk, I, 369
(4) İbn Tagribirdi, en-Nücûm, VII, 5

raftarlığını unutup Me mlûk rûhu ile yek vücut oldular. Böylece Aybek ve bütün el-Bahriy ye Memlûkleri Eyyubîler'e karşı harekete geçtiler. Yapılan savaşta (önce Aybek'in kuvvetleri bozuldu ise de tekrar toplanarak Eyyubîler'e hücum eden Mısır kuvvetleri Eyyubîler'i yendiler (3 Şubat 1251) (1).

Abbasî Halifesi el -Musta'sım, Moğollar'ın Hülagu komutasında Irak'a yaklaşmakta ol duklarını işitince Yakın Doğu'daki Müslümanlar'ın Moğollar karşı sında birleşmelerini temin etmek için Dımaşk sahibi en-Nâsır Yusu f'a elçi göndererek ona Aybek ile anlaşmasını ve Moğollar'a karşı i ttifak yapmalarını emretti(2). Halifenin tavassutu ile Suriye'deki Eyyubîler ile Mısır'daki Memlûkler arasında anlaşma sağlandı ve 1 253 Nisan'ında muâhede imzâlandı. Buna göre Kudüs ve sahil bölgesi dahil olmak üzere Ürdün nehrine kadar olan Filistin Memlûkler'in oluyor. Suriye'nin geriye kalan kısmı da Eyyubîler'e bırakılıyordu (3). Bu anlaşma Eyyubîler'in, Memlûkler'in Mısır'daki hâkimiyetin in şerî olduğunu kabul etmesi bakımından mühimdir. Aybek, el-A bbase'de en-Nâsır Yusuf'u yenerek Halife'nin tavassutu ile de olsa Suriye'deki Eyyubîler ile barışmış olması ve Tatar tehlikesinin ya klaşması sebebiyle umumî bir korkunun yaygınlaşması yüzünden küçük saltanat şeriki el-Eşref Musa'dan kolayca kurtuldu. Hutbede n onun ismini kaldırarak kendisini tevkîf etti(4).

Fakat Aybek için durum tamamen sükûna kavuşmamıştı. İçeride Araplar, Memlû ikleri köle asıllı oldukları gerekçesiyle hor görerek onlara itaat etme yip; *«Kendilerinin sultanlığa Memlûkler'den daha lâyık olduklarını, Eyyubîlere hizmet etmiş olmalarının buna yeteceğini, Memlûkler'in ı ise Harici olduklarını»* ilân ederek isyan ettiler. Hz. Ali neslinden olduğunu sandıkları birisini başlarına geçirdiler. Bu durumda el-Muiz :z Aybek, el-Bahriyye'den yararlandı. Dört bir tarafta isyan eden Arapları tedîb ederek reislerini de ele geçirdi(5).

el-Bahriyye Memlûkleri'nin yardımı ile haricî ve dâhilî tehlikeleri bertaraf ede n Aybek, bu sefer başka bir tehlike ile karşılaştı. Bu da kendisine ya ptıkları yardım dolayısıyla el-Bahriyye'nin ve lideri Aktay'ın nüfûzu nun gittikçe artmasıydı. Daha ön ce de işaret ettiğimiz gibi el-Bahı riyye, Aybek'in sultan oluşuna on ın zayıf birisi olup istedikleri zamə ın ortadan kaldırabileceklerine inandıkları için mâni

(1) el-Ma krizî, **es-Sülûk**, I, 373-374
(2) es-Su bkî, **Tabakatü'ş-Şafiiyyeti'l-Kübrâ**, Kahire, 1324, V, 113
(3) el-Mə krizî, **es-Sülûk**, I, 385-386
(4) İbn ' Tagribirdi, **en-Nücûm**, VII, 12
(5) el-Mə krizî, **es-Sülûk**, I, 386-388

olmamışlardı. Ancak, zaman bunun aksini isbat etmiş ve Aybek'in ardarda gelen dış ve iç tehlikelerin üstesinden gelebilecek dirayetli birisi olduğunu göstermişti. Fakat Aybek bu başarıları için kendisinin ve Mısır halkının ağır bir bedel ödediğini de görmüştü. Bu da el-Bahriyye Memlûklerinin kuvvetlerine güvenerek ülkede zulüm yapmalarıydı. Meselâ Aktay öyle nüfûz sahibi olmuştu ki, âdetâ sultandan daha kuvvetli bi rduruma gelmişti. Onun karşısında Aybek sadece ismen bir sultan durumuna düşmüştü(1). Hattâ Aktay, Aybek'in adını bile müstehzi bir şekilde telaffuz ediyordu.

Aktay kendi meclislerinde ve alaylarında öyle alâmetler kullanıyordu ki, bunlar sadece sultana ait alâmetlerdi. Arkadaşları kendi aralarında ona «el-Melikü'l-Cevâd» diyorlardı(2). Aktay, Hama sahibi el-Melik el-Muzaffer'in kızı ile nişanlanmış ve Aybek'ten «Nişanlısının sultan kızı olup, şehirde alelâde insanlar arasında oturması uygun olmayacağı için Kalatu'l-Cebel'de oturtulmasını» istemişti. O anda Aybek, Aktay'ın gönlünden geçenleri anladı. Çünkü Kalatu'l-Cebel o asırda hükümdarların resmi ikamet yerleriydi. Aktay'ın bunu istemesinin mânâsı, kendisini hükümdar yerine koyması demekti. Aktay'ın Eyyubi âilesinden bir prenses ile evlenmesi onun tahtta hak talep etmesi için bir vesileden başka bir şey değildi. Aybek ise buna tahammül edemezdi. Bu yüzden Aktay'ı öldürerek ondan kurtulmayı kafasına koydu. Kendisiyle bir hususu istişare edeceği bahanesiyle onu Kalatu'l-Cebel'e davet etti ve adamları Aktay'ı öldürdüler (18 Eylül, 1254) (3).

Aktay'ın katledilmesi Kahire'de hemen duyuldu. Bunun üzerine Baybars el-Bundukdârî, Kalavun el-Elfî, Sungur el-Aşkar ve el-Bahriyye'nin ileri gelen diğer emirleri kalenin surları dibinde toplanarak, henüz öldürülmediğini zannettikleri Aktay'ı kurtarmak için beyhûde bir teşebbüste bulundular. Aybek yukarıdan başkanları Aktay'ın kellesini onlara atınca onlar sıranın yakında kendilerine geleceğini anlayarak Suriye'ye kaçmaya karar verdiler. Aybek onların niyetini öğrenerek Kahire kapılarını kapattırdı ise de onlar kapıyı yakarak Suriye'ye kaçmayı başardılar(4).

Aybek bundan sonra el-Bahriyye Memlûklerine karşı zecri tedbirler aldı. Kahire'de kalanları yakalayarak bir kısmını öldürüp, bir kısmını hapsetti, mallarını, kadınlarını ve kölelerini müsadere etti ve

(1) İbn Aybek, Kenzü'd-Dürer, VIII, var. 1
(2) İbn Tagribirdi, en-Nücûm, VII, 11
(3) el-Makrizi, es-Sülûk, I, 390. Aktay'ı öldürenler arasında Kutuz, Bahadır, Sencer vb. vardı.
(4) el-Makrizi, es-Sülûk, I, 391

el-Bahriyye'den birini saklayan çıkarsa ağır cezaya çarptırılacağını ilân etti(1). Fakat durum bu zahirî galibiyetten daha ciddi idi. Çünkü Suriye'ye kaçan el-Bahriyye'nin ileri gelenleri Aybek'e zorluklar çıkarmakta devam edecekler ve sonunda ondan intikamlarını alacaklardır.

Suriye'ye kaçanlar Halep hâkimi en-Nâsır Yusuf ile temas kurup onu Mısır'ı fethetmeye teşvik ettiler ve bu yüzden 1256 yılında Aybek ile Yusuf'un araları açıldı ise de Halifenin araya girmesiyle durum barış ile neticelendirildi(2).

Aybek, iç ve dış tehlikelerin hepsini bertaraf edip, düşmanlarına başarı ile karşı koyarak çeşitli zorlukların hepsinin üstesinden gelmiş iken, kendisinin ölümü seksen gün müddetle saltanatı tatmış olan karısı Şecerü'd-Dürr eliyle oldu. Tarihçinin deyimiyle «çetin bir ceviz» olan Şecerü'd-Dürr, Aybek ile evlenip tahttan feragat ederken bunu sadece Müslümanları tatmin etmek için yapmış, fakat bunu yaparken Aybek'e tahakküm ederek bütün devlet işlerini elinde bulundurmayı kafasına koymuştu. Gerçekten yeni kocasına tahakküm ederek onu oğlu Ali'den ve Ali'nin annesi olan ilk karısından ayırdı ve onları ziyaret etmesini yasakladı. Kısaca Şecerü'd-Dürr, *«Aybek'i tamamen istilâ etmiş olup Aybek'in sözü bile geçmiyordu»(3).*

Bu yüzden Aybek, Şecerü'd-Dürr ile yaşamaktan bıkıp usandı. Bilhassa bir müneccimin, sonunun bir kadın eliyle olacağını haber vermesinden sonra da onun, başına bir iş açmasından korktu. Aybek Musul hâkimi Bedreddin Lü'lü'nün kızı ile evlenmek üzere nişanlanmıştı. Çok kıskanç olan Şecerü'd-Dürr öfkelenerek bir suikast tertipledi ve geceleyin hamama giren Aybek, önceden Şecerü'd-Dürr tarafından hazırlanmış olan beş tane güçlü-kuvvetli adam tarafından katledildi (12 Nisan 1257) (4).

Sabahleyin Şecerü'd-Dürr, Aybek'in gece fücceten öldüğünü söyledi ise de Aybek'in memlûkleri buna inanmadılar. Şecerü'd-Dürr ve avânesini yakaladılar. Denildiğine göre, yakalanacağını anlayan Şecerü'd-Dürr, el-Mansur Ali'nin annesinin eline geçmesin diye bütün değerli taşlarını ve incilerini bir havana doldurarak kırmıştı(5).

Aybek'in memlûkleri Şecerü'd-Dürr'ü öldürmek istedilerse de es-Salih'in memlûkleri, kendilerinden birisi (memlûk) olduğu için ona

(1) el-Makrizî, **es-Sülûk**, I, 392
(2) İbn Tagribirdi, **en-Nücûm**, VII, 12
(3) İbn Tagribirdi, **en-Nücûm**, VI, 374
(4) el-Makrizî, **es-Sülûk**, I, 403
(5) el-Makrizi, **es-Sülûk**, I, 404; **İbn Tagribirdi, en-Nücûm, VI, 378**

arka çıktılar ve korudular. Fakat el-Mansur Ali ve annesi Aybek'in memlûklerini devamlı kışkırtıyorlardı. Nihayet Şecerü'd-Dürr 14 Nisan günü öldürülerek kalenin hendeğine atılmış olarak bulundu. Onu el-Mansur Ali'nin annesinin cariyeleri takunyalarla vurarak öldürmüşlerdi. Şecerü'd-Dürr'ün üzerinde bir gömlek ve şalvardan başka birşey yoktu. Birkaç gün orada öylece kaldıktan sonra, bir küfe ile taşınarak götürülüp, önceden yaptırdığı türbesine defnedildi(1). Böylece Aybek ve Şecerü'd-Dürr'ün hayatları son buldu.

(1) el-Makrızi, es-Sülûk, I, 404

2 — MELİK el-MANSUR NUREDDİN ALİ B. AYBEK (1257-1259)

Memlûkler, saltanatın verasetle intikali kaidesine inanmıyorlardı. Bu yüzden hükümdarlık makamı her hangi bir sultanın vefatından sonra Memlûk emirlerinin büyükleri arasında bir münakaşa ve çekişme mevzûu olmuştur. Bir Memlûk sultanı öldüğü zaman, emirlerin büyükleri toplanırlar ve ölen sultanın oğlunu babasının yerine sultan tayin ederlerdi. Ancak bunu veraset kaidesine inandıkları için değil, emirler arasında en kuvvetlisinin ortaya çıkarak diğerlerini bertaraf etmesine kadar geçici bir hal tarzı olarak kabul ederlerdi. Böyle bir emir ortaya çıkınca, muvakkat sultanı azleder ve kendisi tahta geçerdi.

Sultan Aybek'in öldürülmesinden sonra da Mısır'da aynı durum yaşandı. Emirlerin ileri gelenleri toplanarak Aybek'in oğlu Nureddin Ali'yi sultan olarak seçtiler (12 Nisan 1257). Kendisine el-Mansur lakabı verildi. Ali henüz onbeş yaşında olup onun büyük emirlerin önünde direnebilmesi ve ülkeyi tehdit eden dış tehlikelere karşı koyabilmesi mümkün değildi.

Nitekim bir müddet sonra büyük emirler arasında rekabet baş gösterdi. Ali'nin Nâibü's-Saltana(1)'sı ve emirlerin en kudretlisi bulunan Kutuz, Atabekü'l-Asker Alemü'd-Din Sancar el-Halebi'yi yakalayarak onun yerine bu göreve Farisü'd-Din Aktay'ı getirdi. el-Mansur Ali'nin, nâibi Kutuz'dan hoşnut olmayıp onu da babasının diğer memlûkleri gibi azletmek niyetinde olduğu şâyiası yayıldı ise de bazı emirlerin aracılığı ile Ali ile Kutuz'un arası düzeltildi. Ancak bu dedikodu esnasında Kahire istikrarsız ve karışık bir devre yaşadı.

Bu sıralarda Aybek zamanında başkanları Aktay'ın öldürülmesi üzerine Suriye'ye kaçmış olan el-Bahriyye Memlûkleri hâlâ intikam almak için orada fırsat gözlüyorlardı. el-Mansur Ali'nin başkanlarını

---

(1) Saltanat nâibi demek olup, Sultan'a niyâbet ederdi. Sultan'ın vekili olarak iş gören bu vazîfe sahibi bütün işlerde mutlak selâhiyeti hâizdi. Bu vazîfeyi ihdâs eden Aybek olmuştur (İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, Ankara 1970, 349).

öldüren ve kendilerini kaçmaya mecbur eden Aybek'in oğlu ve Nâibü's-Saltana Kutuz'un da Aybek'in emrine uyarak Aktay'ı öldürenlerden birisi olduğunu unutmamış olan Suriye'deki el-Bahriyye ümerası, Dımaşk ve Halep hâkimi en-Nâsır Yusuf el-Eyyubi ile aralarının da açılmış olması sebebiyle, Kerek'e giderek oranın hâkimi el-Mugis Ömer el-Eyyubi'yi Mısır'a hücum etmeye teşvik ettiler. Ömer'den para ve techizat yardımı alan el-Bahriyye Mısır'a doğru yürüdü ise de Kutuz es-Salihiyye'de onları yendi (24 Kasım 1257) (1).

el-Bahriyye buna rağmen Mısır'ı ele geçirme teşebbüslerinden vazgeçmedi. Moğol tehlikesinin yaklaşmakta olduğu hakkındaki haberlerin bütün Suriye'yi karışıklığa sevkettiği bir sırada el-Mugis Ömer'i tekrar kendileri ile birlikte Mısır'ı almaya teşvik ettiler. Kutuz bu sefer de onları es-Salihiyye'de yenip dağıttı (1258). Bu esnada Moğol tehlikesi gerek Memlûkler'i ve gerekse Eyyubiler'i tehdit etmeye başlamıştı.

(1) el-Makrızi, es-Sülûk, I, 406

3 — MELİK el-MUZAFFER SEYFEDDİN KUTUZ (1259-1260)

a) Tahta Geçmesi :

Gerçekten 1258 yılında Moğollar'ın Hülagu komutasında, Bağdat Abbasî hilâfetini yıktıktan sonra Suriye'ye ulaştıkları haberinin gelmesi üzerine Mısır'da da durum endişe ile takip edilmeye başlandı. Bunu fırsat bilen Kutuz, Mısır âyânını ve emirlerin ileri gelenlerini toplayarak, el-Mansur'un böyle güç durumların adamı olmadığını, ancak herkesin kendisine itaat edeceği kudretli bir kişinin sultan olmasıyle Moğollar'a karşı konulabileceğini söyledi. Orada hazır bulunan herkes: «*Bu iş için senden başkası yoktur*»(1) dediler. Böylece Kutuz sultan oldu (12 Kasım 1259)(2). el-Mansur Ali ve kardeşi Kagan'ı anneleri ile birlikte kale burçlarında hapsetti. Kendisine el-Muzaffer lakâbı verildi.

Kutuz sultan olduğu sıralarda Suriye Moğol İstilâsı'na maruz kalmıştı. Kaynaklar Kutuz'un cesur, kahraman, tedbirli, dindar, iyilik sever ve Moğollar ile mücadelede başarılı bir sultan olduğunu müttefiken kaydederler.

Kutuz sultan olduğu zaman kimse onun durumuna gıpta etmiyordu. Çünkü herkes herşeyden önce ondan Yakın-Doğu'da kimsenin karşılarında durmaya muvaffak olamadığı Moğol tehlikesini durdurmasını bekliyordu. Öte yandan Hülagu'nun elçisi gelerek mukavemet edilmeksizin teslim olunmasını istedi. Aksi takdirde başlarına getirilecek kötülükleri sayarak tehdit etti(3).

Kutuz Moğollar'ın açtığı bu sinir harbi karşısında zerre kadar sarsılmadı. Emirleri toplayarak onlarla durumu görüştü. Müttefiken savaşa karar verilmesi üzerine Kutuz, Hülagu'nun elçilerini -ki hepsi dört tane idi- ortadan ikiye böldürerek, başlarını astırdı(4).

---

(1) el-Makrizi, es-Sülûk, I, 417; İbn Tagribirdi, en-Nücûm, VII. 55

(2) el-Makrizi, es-Sülûk, I, 417; İbn Tagribirdi en-Nücûm, VII. 72 Kutuz'un Sultan oluşunu 5 Kasım olarak vermektedir.

(3) el-Makrizi, es-Sülûk, I, 427-428

(4) el-Makrizi, es-Sülûk, I, 429

Bu tehlikeli anda, hâlâ Suriye'de bulunan el-Bahriyye Memlûkleri Moğollar'a karşı mücadelede büyük bir vatanperverlik gösterdi. Onların Suriye'ye ayak basmalarından itibaren el-Bahriyye her yerde teslim olmayı reddederek onlara karşı direndi. Hep birlikte Kutuz'a elçi göndererek ondan eman dileyip Moğol tehlikesine karşı işbirliği yapmayı teklif ettiler. Kutuz onlara eman vererek Mısır'a davet etti ve onlara ihsanda bulunarak, ıktalar tahsis etti. Böylece bütün Memlûkler Moğollar'a karşı Kutuz'un etrafında birleştiler.

b) Devrindeki Olaylar:

1 — Ayn-ı Câlût Savaşı (1260):

Memlûkler'in Moğollar'a karşı aralarındaki düşmanlıkları unutarak birleştikleri sırada şartlar da onlara yardım etti. 1259 Ağustos'unda Moğol Hanı Mengü vefat etmiş ve kardeşleri arasında geniş Moğol İmparatorluğu'nun paylaşılması konusunda anlaşmazlık çıkmıştı. Hülagu da kardeşinin vefatını duyunca, Suriye'deki kuvvetlerinin başında komutanlarından Kitboga'yı bırakarak, ordusunun büyük bir kısmıyla Karakurum'a gitti. Suriye'deki Moğol kuvvetini zayıflatan bu durum onlarla savaş için hazırlanan Memlûkler'in lehineydi.

Kutuz hazırlıklarını tamamladıktan sonra Moğollar ile karşılaşmak üzere Kahire'den çıktı. es-Salihiyye'ye yaklaştıklarında bazı emirler, Moğollar hakkında anlatılan ürkütücü hikâyelerden dolayı tereddüt gösterdilerse de Kutuz onlara; «*Ey Müslüman emirleri! Yıllardır beytü'l-malın ekmeğini yiyorsunuz ve şimdi de savaşmak istemiyorsunuz. Ben işte gidiyorum. Savaşmak isteyenler benimle gelsin. Kim savaşmak istemezse o da evine dönsün. Allah hepimizi görmektedir. Müslümanlar'ın vebali geride kalanların boynunadır*»(1) diyerek müessir bir nutuk irad etti. İşte böyle bir rûh ile Memlûk ordusu 1260 Haziran'ında Suriye'ye yöneldi. Baybars el-Bundukdârî öncü birliklerin başında, Gazze'deki Baydara'nın üzerine yürüdü. Baydara o sırada Baalbek'te bulunan Kitboga'ya bunu haber verip yardım istedi. Kitboga ona, «*olduğun yerde kal ve bekle*» diyerek Gazze'yi korumasını ve yardım gelinceye kadar şehri terketmemesini emretti. Memlûkler Gazze'ye hücûm ederek Baydara'yı yendiler ve şehri ele geçirdiler(2).

Memlûkleri'n Filistin'e varmaları ve Gazze'yi ele geçirmeleri Suriye'de büyük bir sevinç ve ümide sebep oldu. Kutuz bu esnada Su-

(1) el-Makrızî, **es-Sülûk**, I, 429
(2) Reşîdüddîn, **Câmiü't-Tevârîh**, I, 313

riye'deki Haçlılar ile çatışmaktan ve böylece iki ateş arasında kalmaktan kaçınma basiretini gösterdi. Akka'daki Haçlı hâkimine elçi göndererek, Moğollar ile savaşmak için topraklarından geçmek üzere izin istedi. Onların buna muvafakat etmesi üzerine Kutuz, sahili takiben selâmetle Haçlı topraklarını geçti. Ayn-ı Câlût denilen yere vardığında Kutuz, Moğollar'ı aldatmak için askerinin bir kısmını civardaki ormanlıklarda gizleyerek öncü birliklerini Baybars'ın komutasında Moğollar'a karşı sevketti. Bu esnada Kitboga da *«öfke ve gazabından bir alev denizi gibi»* Ayn-ı Câlût'a ulaşmıştı. 3 Eylül 1260 (1) günü Ayn-ı Câlût Köyü'nde Memlûkler ile Moğollar arasında vukubulan ölüm-kalım savaşında Moğollar tam bir mağlubiyete uğrayıp arkalarına bakmaksızın kaçtılar. Kitboga ise ölünceye kadar şecaat ile savaşmaya devam etti(2).

Ayn-ı Câlût savaşı, neticeleri bakımından, tarihte vukubulan mühim savaşlardan biridir. Moğollar bu savaşta galip gelselerdi Mısır'a kadar ilerleyecekler, Mısır'da yerleşmeseler bile Irak'ta yerleştikleri gibi Suriye'de de yerleşecekler ve Yakın-Doğu'daki bütün İslâm ülkeleri Moğol hâkimiyeti altına düşecekti. Bu sebeple Ayn-ı Câlût zaferi sadece Mısır'ı değil aynı zamanda Suriye'yi de Moğol hâkimiyetinden kurtarmıştır(3).

Ayn-ı Câlût savaşında Memlûkler'in göstermiş olduğu şecaati zikrederken bu zaferin kazanılmasında onlara yardım eden âmilleri de zikretmemiz gerekir. Bunlardan birincisi, Suriye'deki Haçlılar'ın Moğollar'a karşı menfi bir tavır takınıp fırsattan istifade ederek müslümanlara hücum etmemeleridir. Bunun gibi Hülagu'nun ordunun büyük bir kısmıyla Karakurum'a dönmesi de Suriye'deki Moğol kuvvetlerini zayıflatmıştır. Şurasını unutmamalıyız ki, eğer Hülagu bizzat Moğol kuvvetlerinin başında savaşta bulunsaydı, bu kendi adamlarının mâneviyâtını yükseltecek ve Memlûkler'in mâneviyâtı üzerinde de menfî tesir yapacaktı. Burada gözden uzak tutulmaması gereken bir hakikat daha vardır. Tarihle uğraşan pekçok kişinin çoğu zaman görmemezlikten geldiği o hakikat da her hareketin veyâ istilânın ne kadar güçlü olursa olsun bir durma noktasının bulunduğudur. Tıpkı topun ağzından çıkan bir güllenin ne kadar süratli olursa olsun nihâî olarak hızının kesilip düşmesi gibi. Tarihte başladığı süratle ilâ nihâye devam eden hiçbir istilâ hareketi yoktur. Şüphesiz Moğol İstilâsı da belli bir noktadan sonra tabiî veya beşerî sebeplerle bir noktada duracaktı. Bu hareketin Suriye'ye ulaşması da onun güney-

(1) el-Makrızî, **es-Sülûk**, I, 430
(2) el-Makrızî, Aynı eser, I, 430-431; İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, VII, 79
(3) Şaid Abdülfettah Aşûr, **el-Hareketü's-Salibiyye**, Kahire 1963, II, 1132

batı'da ulaştığı en son nokta olmuştur. Asıl merkezlerinden uzaklaşmış olmaları ve zapt ettikleri geniş ülkelere sahip olmak için insan güçleri de kâfi gelmediğinden Moğollar burada durdurulmuşlardır. Memlûkler'in kahramanlıklarını gözönünde bulundururken bu sebepleri de hatırlamalıyız.

2 — Mısır ve Suriye'nin Birleştirilmesi:

Ayn-ı Câlût'taki zaferin en mühim neticelerinden birisi de, XII. yüzyıldan beri Nureddin Mahmud Zengî ve Selahaddin Eyyubî'nin bütün güçleri ile çabalayarak temin ettikleri Suriye ve Mısır'ın birliğinin, es-Salih'in vefatından sonra Memlûkler ve Eyyubiler arasında parçalanmışken, tekrar temin edilmiş olmasıdır. Ancak bu birliğin sağlanmasında Eyyubi hanedanı mensuplarının rolü olmamıştır. Bilakis onlar, Moğollar ile mücadelede gereği gibi kararlı davranmamışlar ve hatta onlara teslimiyetle, Ayn-ı Câlût'ta müslümanlara karşı savaşmışlar ve bu sebeple müslümanların gözündeki mevkilerini kaybetmişlerdir. Bu yüzden herkeste Eyyubiler'in artık hükümdarlık yapmaya lâyık olmadıkları kanaati hasıl olmuştur.

Şurası unutulmamalıdır ki Memlûkler, Mısır tahtını şeri sahipleri olan Eyyubiler'in elinden zorla almışlardır. Bunu ve kendi köle asıllarını unutturmak için, kendilerine şeref verecek ve hâkimiyetlerine meşrûiyyet kazandıracak büyük bir hâdiseye de ihtiyâçları vardı. İşte Ayn-ı Câlût muzafferiyeti bir taraftan Yakın-Doğu'daki İslâm âlemini Moğol tehlikesi karşısında bir kalkan gibi korurken, Memlûkler'in yukarıda saydığımız eksiklerini de örten bir örtü vazifesi görmüştür. Bu sayede herkes Memlûkler'in aslen köle olduğunu ve tahtı gasben ele geçirdiğini unutarak onları, kendilerini Moğol felâketinden kurtaran kişiler olarak görmüştür. Dolayısiyle Memlûkler'in hâkimiyetlerinin devamı da müslümanları korumalarının devamı ile mümkün olacaktı. Öte yandan Ayn-ı Câlût zaferi Moğollar ile müslümanlar arasında olduğu kadar Eyyubiler ile Memlûkler arasındaki mücadeleyi de ayıran bir savaş olmuştu. Böylece bu savaş Eyyubî Devleti'nin güneşinin battığını ve Memlûk Devleti'nin yıldızının parlamaya başladığını ilân etmiştir.

Ayn-ı Câlût savaşından sonra Kutuz Fırat'tan itibaren bütün Suriye ve Mısır'ın efendisi oldu. Önünde Moğollar'ın gücü karşısında durmaya muktedir olmayan bazı âciz Eyyubî ailesi kalıntılarından başka kimse yoktu. Bunlar da Kutuz'a ciddî birer rakip değildiler. Kutuz, Ayn-ı Câlût savaşında Moğollar ile birleşerek müslümanlara karşı savaşan el-Melik es-Saîd Hasan hariç diğerlerini affetti ve hayatlarını bağışladı(1).

(1) el-Makrızî, **es-Sülûk**, I, 433

4 — MELİK ez-ZÂHİR RÜKNEDDİN BAYBARS el-BUNDUKDARİ (1260-1277)

a) Devrindeki Olaylar:

Kahire şehri, Ayn-ı Câlût kahramanını karşılamak için süslenmiş, caddeler ve sokaklar zafer taklarıyle donatılmış iken süratle gelişen olaylar Kutuz'un katli ve Baybars'ın sultan olması ile neticelendi. Şöyle ki:

Baybars Moğollar'a karşı gösterdiği başarıdan da güç alarak Kutuz'dan kendisini Halep nâipliğine tayin etmesini istedi. Ancak Kutuz, Baybars'ın bu isteğini yerine getirmedi. Eğer Kutuz biraz akıllıca davransaydı, Baybars'a Halep nâibliğini verir ve onu kendisine Mısır'da rakip yapmazdı(1). Bu sebepten Baybars, Kutuz'a kızdı. Baybars'ın, Aybek zamanında el-Bahriyye'nin büyüğü Aktay'ın katlinde Kutuz'un da iştirakinin bulunduğunu unutmadığını da buna ilave edersek, Kutuz'dan intikam almak için onun daha fazla bir sebep ve tahrike ihtiyacı olmadığını görürüz.

Baybars, Kutuz'dan intikam almaya karar vererek, el-Bahriyye ileri gelenlerinden arkadaşlarıyle bir plan hazırlayıp, fırsat kollamaya başladı. Bu fırsat, Kutuz Kahire yolunda iken es-Salihiyye'de ortaya çıktı. Kutuz avlanmak maksadıyla karargâhtan uzaklaştığında Baybars ona yaklaşarak Ayn-ı Câlût'ta ele geçirilen Moğol kadınlarından birini ihsan etmesini istedi. Kutuz onun bu isteğine olumlu cevap verince Baybars buna karşılık elini öpmek bahanesiyle Kutuz'un elini tuttuğu anda, daha önce kararlaştırıldığı üzere arkadaşları da harekete geçerek, Kutuz'u atından yere yıkarak öldürdüler (22 Ekim 1260)(2). Kutuz'un annesi Sultan Celâleddin Harezmşah'ın kızkardeşiydi. Babası ise Celâleddin Harezmşah'ın amcasının oğluydu. Heybetli, yiğit, cesur ve kahraman birisiydi.

Kutuz'un katlinden sonra onu öldüren kişinin sultan olması da tabiî idi. Zaten Baybars, el-Bahriyye'nin en kudretli emirlerinden

---

(1) İbn Tagrîbirdi, **en-Nücûm**, VII, 101

(2) el-Makrızî, **es-Sülûk**, I, 435. Sâir kaynaklarda (İbn Tagrîbirdi, **en-Nücûm**) Kutuz'un ölüm tarihinde farklılıklar vardır.

birisi olup Kutuz'u öldürme fikri de ona aitti. Bunlara ilaveten Baybars Moğollar ile savaşta fevkalâde şeref ve ün kazanmıştı. Kaynakların bildirdiğine göre el-Bahriyye ümerası, Kutuz'u katlettikten sonra es-Salihiyye'de saltanat otağında toplanmışlar ve Baybars'ı sultan yapmaya oy birliğiyle karar vermişlerdi. Onları otağın girişinde karşılayan Aatbek Farisüddin Aktay'a Sultan Kutuz'un öldürüldüğünü haber vermişler ve Aktay onlara; «*Onu hanginiz öldürdü?*» diye sorunca Baybars: «*Ben*» diye cevap vermiş ve Aktay «*Hünkârım, buyur O'nun tahtına otur*» demişti. Bu kadar kolaylıkla ve basitçe, öldüren, öldürülenin yerini almış ve kurbanın kanı kurumadan yeni hükümdar için askerlerden bağlılık yemini alınmıştı.

es-Salihiyye'de bu merasim yapıldıktan sonra Emir Aktay'ın Sultan Baybars'a; «*Kalatu'l-Cebel'e girip tahta oturmadıkça bu iş tamam olmaz*» demesi üzerine Baybars, yanında emirler olduğu hâlde süratle Kahire'ye geldi ve Ayn-ı Câlût kahramanı Kutuz için süslenmiş olan caddelerden geçerek Kalatu'l-Cebel'e çıktı. Baybars caddelerden geçerken münadiler, «*el-Melik el-Muzaffer Kutuz'a rahmet okuyunuz ve el-Melik el-Kâhir Rükneddin Baybars'a da duâ ediniz*» diye nidâ ediyorlardı. Baybars'ı kalede Nâlbü's-Saltana Emir İzzeddin Aydemir karşıladı. Baybars'ın durumu ona anlatması üzerine o da sultana bîat etti(1).

Tarihçinin rivayet ettiğine göre, es-Salihiyye'de kendisine *el-Melik el-Kâhir* ünvanı verilen Baybars, bu lakâbın uğursuz olup bununla lakaplanan bir hükümdarın iflâh etmediğinin kendisine söylenmesi üzerine, *el-Melik ez-Zâhir* ünvanını aldı(2).

Baybars'ın 26 Ekim 1260 tarihinde Kalatu'l-Cebel'de tahta oturması ile Memlûk tarihinde yeni bir safha başladı. Baybars içte ve dışta yaptığı icraatiyle Mısır ve Suriye'deki Memlûk Devleti'nin hakiki kurucusu olmuştur. Memlûk Devleti'nin kuruluşunu takip eden on yıl içerisinde beş sultanın tahta geçtiğini hatırlayacak olursak, başlangıçta bu devletin içinde bulunduğu istikrarsızlığı anlamak kolaylaşır. Baybars'a gelince o, onyedi yıl müstakil olarak tek başına saltanat sürmüş olup, el-Memâlik el-Bahriyye'den Sultan en-Nâsır Muhammed b. Kalavun'dan başka kimse bu kadar uzun müddet saltanat sürmemiştir. Baybars'ın uzun müddet hükümdarlık yapması onun siyasetinin başarısına delalet ettiği gibi, idaredeki istikrarı da gösterir(3).

(1) el-Makrızi, **es-Sülûk**, I, 437
(2) İbn Tagribirdi, **en-Nücûm**, VII, 103-104
(3) Said Abdülfettah Aşûr, **ez-Zâhir Baybars** (Kahire 1963), 37

Baybars, sultan olur olmaz dışarıda Moğol ve Haçlı tehlikesine karşı koyarak, nüfuzunu Nûbe ve Arap Yarımadası'nda yayacak geniş ufuklu bir siyaset takip etmeye başladı. İçeride ise ayaklanmaları bastırarak, emniyet ve asayişi temin ile halkın yükünü hafifletecek bir siyaset güttü. Ayrıca Mısır ve Suriye'de kendisinden sonra uzun müddet devam edecek olan Memlûk hâkimiyetini temin edecek idârî nizamın esaslarını koydu, büyük ıslahat yaptı.

Baybars bu icraatını yapabilmek için bir taraftan İlhanlılar'a karşı Altınordu ile anlaşırken, Suriye'deki Haçlılar'a karşı da Bizans İmparatorluğu ile anlaştı. Öte yandan Memlûkler'in Mısır ve Suriye'deki hâkimiyetini kuvvetlendirmek için Bağdat Abbasi hilâfetini Mısır'da yeniden tesis etti.

b) Baybars Devrinde Memlûk-İlhanlı Münasebetleri:

Moğollar, Ayn-ı Câlût'u müteakiben Suriye'den çekilmişlerse de orada uğradıkları yenilgiyi unutmamışlardı. Bu yüzden ellerine fırsat geçtikçe Suriye'ye hücumlarını tekrarladılar. Zaten askeri sistem esasına dayanan iki muhârip komşu arasında çatışma kaçınılmaz bir neticeydi(1). Diğer taraftan dinî bir sebep de vardı. Müslümanlar, putperest olmaları ve Bağdat Abbasi halifeliğini yıkmaları sebebiyle İlhanlılar'dan nefret ediyorlardı. Bunların yanısıra ülkeleri Moğollar tarafından istilâ edilmiş olan Irak ve Suriye'deki küçük İslâm hükümdarlarının Memlûkler'e iltica edip topraklarının Moğollar'dan alıverilmesi için onları Moğollar'a karşı kışkırtmaları da başka bir sebepti. Öte yandan Memlûkler, kendilerine *İslâm Sultanları* ünvanını lâyık gördükleri için, İslâm âlemini tehdit eden Haçlı ve Moğol istilâsına karşı da bu âlemi himaye etmek mecburiyetindeydiler(2).

Sebepler ne olursa olsun, ilk hücuma geçenler İlhanlılar olmuştur. Onlar 1265 yılında Fırat üzerindeki el-Bire (bugünkü Birecik) kalesine hücum etmişler ve şehri kuşatmışlardı. Baybars bu tehlikeyi defetmek için Suriye'ye müteaddit defalar asker gönderdi ise de nihayet 1265 yılı Ocak sonunda bizzat sefere çıktı. Baybars'ın Dımaşk'a geldiğini duyan İlhanlılar kuşatmayı kaldırıp gittiler. Baybars İlhanlılar'ın el-Bire ve Suriye'yi geçmek için bir merkez edindiklerini görünce, bu kaleyi silâh ve techizat ile donatarak uzun kuşatmalara dayanacak bir hâle getirdi. Irak'taki Arap şeyhlerini de İlhanlılar'ın hareketlerini gözetleyip haber vermekle görevlendirdi(3).

(1) G. Wiet, **L'Egypte Arabe**, Paris 1926, 431
(2) Said Abdulfettah Aşûr, **ez-Zâhir Baybars**, 69
(3) el-Makrızî, **es-Sülûk**, I, 487

1265 yılında Hülagu'nun ölmesi İlhanlılar ile Memlûkler'in arasındaki düşmanlığı değiştirmedi. Bizans İmparatoru Mihail VIII. Palaiologos (1259-1282)'un kızı ile evlenen ve Hristiyanlığın Nastûri Mezhebi'nden olan Hülagu'nun oğlu Abaka, doğudaki ve batıdaki hristiyan kuvvetleriyle sıkı münasebetlerini devam ettirerek Suriye ve Mısır'daki müslümanlardan intikam alma siyaseti takip etti. Ancak Abaka İlhanlı tahtına çıktığı sırada ülkesinin iç ve dış durumu müslümanlar ile düşmanlığı devam ettirmesine pek müsait olmadığı için 1265 yılında Baybars'a bir elçilik heyetini hediyelerle göndererek barış istedi. Fakat Baybars bu teklifi kabul etmedi. Çünkü İlhanlılar İslâm ülkelerini tahrip ederek müslümanların halifesini öldürmüşler ve onların düşmanlarıyla işbirliği yapmışlardı(1). Fakat Abaka 1268 yılında teklifini yeniledi. Bu barış teklifinde Abaka kendisini överek göklere çıkarıyor ve Baybars'ı tehdit ettiği yetmezmiş gibi, «*Onun, Sivas'ta satılmış bir köle*» olduğunu hatırlatarak tahkir de ediyordu(2).

Baybars bu sinir harbi karşısında sarsılmadı ve elçiye barış yapmak taraftarı olmayıp sonuna kadar İlhanlılar ile savaşacağını bildirdi. Böylece barıştan ümidini kesen Abaka, Haçlılar ile anlaşarak İslâm ülkelerine hücum etme yolunu seçti. Baybars, 1269 yılında İskenderiye'de bulunduğu bir sırada, İlhanlar'ın Halep yakınlarındaki Sâcur'a kadar gelip Haçlılar ile Memlûk topraklarına hücum için anlaştıklarını işitti. Hemen Suriye'ye bir ordu sevketti. Ardından da kendisi ordusunun başında Suriye'ye yürüdü. Henüz Dımaşk'a ulaşmıştı ki, İlhanlılar'ın yenilerek Suriye'den çekip gittiklerini duydu.

Abaka, Suriye'ye yönelttiği hücumların başarısızlıkla neticelenmesine aldırmayarak 1271 yılında Ayntâb ve el-Hârım'a hücum ettiyse de Baybars ordusunun başında Haleb'e kadar girerek oradan Suriye ve Irak'ın muhtelif yerlerine birlikler sevketti ve İlhanlılar Harran'da yenildiler. Haçlılar müttefiklerine yardım için Kâkûn'a hücum ettilerse de Memlûkler onları da yendiler(3).

Abaka, Memlûkler'e karşı kendilerine güvenebilecekleri Haçlılar'ın Baybars ile barış yapmalarından sonra, Memlûkler ile başa çıkmaktan ümidini kesip bir kere daha elçi göndererek barış teklif etti. Baybars bu kere İlhanlı elçilerine iyi davrandı ve iki büyük emirini hediyeler ve hil'atla Abaka'ya gönderdi(4).

(1) Said Abdulfettah Aşûr, ez-Zâhir Baybars, 96
(2) el-Makrızî, es-Sülûk, I, 574
(3) el-Makrızî, es-Sülûk, I, 584
(4) Mufaddal b. Ebi'l-Fezâil, en-Nehcü's-Sedîd ve'd-Dürrü'l-Ferîd fî mâ ba'de Tarih-i İbnü'l-Amîd, Paris 1911, 204-206

Abaka'nın bir taraftan barış için Suriye'de askerî hareketlere kalkıştığını görüyoruz (1272). Ancak Baybars bu kere İlhanlı elçilerine biraz soğuk davrandı. Bilhassa elçilerin barışın imzalanması için bizzat kendisinin Abaka'nın sarayına gitmesi gerektiği teklifini duyunca kızan Baybars, İlhanlı elçilerine karşı, «*Abaka barış istiyorsa kendisi gelsin veya kardeşlerinden birisini göndersin*» diye haykırdı (1).

Bunun üzerine Abaka'nın orduları yeniden el-Bire'ye hücum ederek Memlûkler'in buraya yardım göndermelerini önleyecek bütün tedbirleri aldılar. Baybars'ın el-Bîre'yi kurtarmak için ordusunun başında süratle yürüyerek Fırat'ı geçmesi üzerine İlhanlılar bütün kuşatma âletlerini erzak ve mühimmatı bırakarak kaçtılar(2).

Baybars'ın, İlhanlılar'a karşı takip ettiği siyaset sadece müdafaaya yönelik olmamıştır. Baybars onlara gücünü göstermek için zaman zaman hücumlar yapmıştır. Nitekim 1277 yılında İlhanlılar'ın himayesinde olan Anadolu Selçukluları ülkesine yürüdü ve burada müşterek İlhanlı ve Selçuklu ordusunu Elbistan ovasında 18 Nisan tarihinde mağlubiyete uğrattı. Selçuklu sultanı III. Gıyaseddin Keyhüsrev ve veziri bu tehlikeyi durduramamışlardı (3). Baybars, Kayseri'de bir müddet kaldıktan sonra Mısır'a döndü. Onun dönmesinden sonra Abaka Elbistan'a geldi ve savaş meydanın tamamen Moğol ölüleriyle kaplı olup bir tek Selçuklu askerinin bile ölmediğini görünce; «Bütün Anadolu'nun tahrip edilmesini ve karşılaşılan herkesin öldürülmesini» emretti. Denildiğine göre Erzincan'dan Kayseri'ye kadar İlhanlılar Anadolu'da beşyüzbin müslümanı öldürürken bir tek hristiyanı öldürmemişlerdir (4).

c) Memlûk-Haçlı Münasebetleri :

Memlûkler, XIII. yüzyılın ilk yarısında devletlerini kurdukları sırada Moğol tehlikesiyle karşı karşıya gelmişler ve onlara karşı başarılı olmuşlardı. Fakat diğer tarafta bir tehlike daha vardı. O da Haçlı tehlikesiydi. Memlûkler Moğollar'a karşı verdikleri mücadele ve gösterdikleri başarıyı bunlara karşı da gösterdiler. İlhanlılar başlangıçta putpereset olmakla birlikte Hristiyan-Nastûri temâyülleri de barizdi. Nitekim İlhanlı saraymda sözü geçen Hülagu'nun hanımı Dokuz Hatun da bir Nastûrî idi. Yakın-Doğu'daki Haçlı kuvvetleri ve özellikle Ermeniler Moğollar'dan istifade ile İslâm varlığına son ver-

(1) el-Makrızî, es-Sülûk, I, 605
(2) el-Makrızî, es-Sülûk, I, 606-607
(3) el-Makrızî, es-Sülûk, I, 625-633
(4) el-Makrızî, es-Sülûk, I, 633

mek için İlhanlılar ile anlaşmıştı. Buna İlhanlılar'ın Batı Avrupa'daki hristiyan kuvvetleri ve bilhassa Papalık ile olan münasebetlerini de ilave edersek onlarla Hristiyanlar arasındaki yakınlaşmayı daha iyi anlarız. Bu yüzden Doğu hristiyanları Moğol istilâsını memnuniyetle karşılıyorlardı. Nitekim Hülagu herhangi bir İslâm şehrini ele geçirdikten sonra müslümanları katledip ibadethanelerini tahrip ettiği halde hristiyanlara dokunmuyor ve onların kilise ve manastırlarına hürmet ediyordu(1).

Bu iki tehlike arasında bir benzerlik daha vardı ki, o da her ikisinin de harici tehlike olup, İslâm ülkelerini fethetmek için dışarıdan gelmiş bulunmalarıydı. Moğollar, Uzak-Doğu'dan ve Haçlılar da Uzak-Batı'dan gelmişler ve İslâm topraklarını ele geçirmede birleşmişlerdi. Tarihçinin dediğine göre, müslümanlar, Hz. Muhammed (s.a.v.) zamanından beri böyle büyük bir tehlike ve eziyete duçar olmamışlardı(2).

Bu iki dış tehlike arasındaki benzerliklere rağmen bunlar arasında ayrılıklar da vardı. Birincisi, Haçlı tehlikesinin daha derin ve daha eski olmasıdır. Moğol tehlikesinin birdenbire ortaya çıkıvermesine ve umumi bir tahrip vasfı taşımasına karşılık, Haçlı tehlikesi İslâm fetihlerinin başlangıcından beri, zahiren dinî perde arkasında iktisadi ve siyasî emelleri tahakkuk ettirmek için girişilen eski ve devamlı bir tehlikeydi. Moğol tehlikesi şiddetli, ağır ve vahşice olmasına rağmen Haçlı tehlikesi, İslâm âleminin kalbine Moğollar'dan daha yakındı. Bu yakınlık sebebiyle Batı-Hristiyan âlemi Suriye'deki Haçlı varlığına devamlı olarak taze kan gönderebiliyor ve bu da Doğu'daki Haçlı prensliklerinin varlıklarını korumalarına yardım ediyordu. İran ve Irak'ta hâkim olan İlhanlılar ise ne kadar kuvvetli oldukları söylenirse söylensin, bir kere esas merkezlerinden uzak olan bu ülkelere yerleştikten sonra daimi olarak beslenebilecekleri taze insan gücünden mahrum kalmışlar ve bu sebeple tedrici olarak eriyip zayıflamışlardı. Bu sebeple Haçlı tehlikesi Moğol tehlikesinden daha zayıf değildi. Dolayısiyle Memlûkler'in bu Haçlı tehlikesi karşısında verdikleri mücadele kıymet bakımından Moğollar'a karşı verilen mücadeleden daha değersiz değildir. Memlûkler bu mücadelede Moğollar'a karşı kazandıkları başarıdan daha mühim başarılar elde ettiler. Çünkü onlar Suriye'deki Haçlı tehlikesini kökünden söküp, nihaî olarak onları buradan kovmuşlardı. Bunu yaparken Memlûkler bazan hem Haçlılar'a hem de Moğollar'a karşı aynı anda savaşmak mecburiyetinde kalmışlardır.

(1) Said Abdulfettah Aşûr, el-Hareketü's-Salibiyye, II, 1130-1131
(2) İbnü'l-Esir, İzzeddin Ebi'l-Hasen Ali, el-Kâmil fi't-Tarih, Beyrut 1966, XII, 358-398

d) IX. Louis'nin Suriye'deki İkameti :

Memlûkler'in, Haçlılar'a karşı kazandıkları ilk başarı el-Mansûrâ'yı onlardan kurtarmaları ve görüldüğü gibi, 1250 yılında Farskûr'da Haçlı ordusuna ağır bir darbe indirmeleridir. Bunun hemen ardından kurulan Memlûk Devleti'nin ilk işi bu VII. Haçlı Seferi'nin izlerini silmek olmuştur. Bu seferin lideri IX. Louis, el-Mansûrâ'da İbn Lokman'ın evinde mahpus idiyse de Haçlılar hâlâ Dimyat'ı ellerinde tutmakta olup bu da Mısır'ı ve yeni Memlûk Devleti'ni tehdit eden büyük bir tehlikeydi. Dimyat'ın Haçlılar'ın elinde kalması onlara ümit verecek ve buradan yapılacak hücumla belki krallarını dahi kurtarabileceklerdi. Bu sebeple Şecerü'd-Dürr, Haçlılar ile alelacele bir anlaşma imzalamıştı.

IX. Louis, «*Bir daha İslâm sahillerine gelmemeye*» söz vermiş idiyse de 1250 Mayıs'ında serbest bırakılınca, doğrudan ülkesine dönmeyerek, yenilerek esir edilmesinden dolayı sarsılmış olan şeref ve itibarını yeniden kazanmak maksadıyla Hristiyanlık adına bazı faaliyetlerde bulunmak için Suriye'ye gitti. O sıralarda Suriye'deki Haçlılar da saflarını düzelterek meselelerini halledecek ve kendilerine yeni bir ümit aşılayacak kuvvetli bir lidere muhtaçtılar. Bu sebeple onun gelişine çok sevindiler(1). IX. Louis, Suriye'de dört yıl (Mayıs 1250 - Nisan 1254) kalarak bu müddet zarfında Haçlı prensleri arasındaki anlaşmazlıkları halletmek, Eyyubiler ile Memlûkler arasında Haçlı varlığını korumak ve Moğollar ile temaslarda bulunmak gibi hususlarla meşgul oldu.

IX. Louis Eyyubiler ile Memlûkler arasındaki anlaşmazlıklardan istifâde etti. İki taraftan her biri diğerine karşı Haçlılar ile anlaşmak istiyordu. Bu sebeple Aybek, Eyyubiler'e karşı mücadelesinde Louis'nin dostluğunu kazanmak için, üçbin kadar Haçlı esirini salıvermişti. Eyyubiler'in büyüğü en-Nâsır Yusuf ise Akka'daki Louis'ye elçi göndererek anlaşma teklif etmiş ve kendisine Kudüs'ü teslim etmeyi vadetmişti(2). IX. Louis hâlâ Mısır'da mahsur ve esir onbin adamını kurban etmeyi göze alamadığı için en-Nâsır'ın bu teklifini kabul edememiş ve Mısır'daki adamlarının salıverilmesi ve ödemesi gereken fidyenin kalan dörtyüzbin dinarından vazgeçilmesi şartıyla 1252 Mayıs'ında Memlûkler ile ittifak yaparak barış imzalamıştı. Aybek, Eyyubiler'i yenerse Kudüs'ü de Haçlılar'a verecekti(3). Bunun karşılı-

(1) Said Abdulfettah Aşûr, el-Hareketü's-Salibiyye, II, 1084-1085

(2) Steven Runciman, A History of the Crusades (3 Vols), Cambridge, 1957, III, 276

(3) el-Aynî, İkdu'l-Cumân, 651 yılı olayları.

ğında IX. Louis, en-Nâsır Yusuf'a karşı Aybek'e yardım edecekti. Fakat Abbasi halifesinin aracılığıyla Memlükler ile Eyyubiler barışınca, IX. Louis ve Haçlılar da Kudüs'ü ele geçirme fırsatını kaçırdılar (1). Bundan sonra IX. Louis, İlhanlılar ile temasa geçerek müslümanlara karşı onlarla ittifak yaparak Suriye'deki Haçlıların durumunu kuvvetlendirmeyi denedi ise de bundan bir netice elde edemeyerek 1254 Nisan'ında ülkesine dönmek için Suriye'den ayrıldı.

1256 yılında Memlükler ile Haçlılar arasında bir çatışma çıktıysa da bu uzun sürmedi ve barış ile neticelendi(2). Bu iki tarafın da birbiriyle uzun bir savaşa hazır olmamaları ile alâkalı olup Haçlılar'ın dahili anlaşmazlıklar yüzünden bölünmüş olması ve Memlükler'in de devletlerini kurma safhasında bulunmaları gibi iç meseleler onları barışa sevketmişti.

Ayn-ı Câlût'ta Moğolları yenen Memlükler yeni devletlerini tehdit eden büyük tehlikeyi bertaraf ederek Mısır ve Suriye'nin efendisi olmuşlardı. Bu sebeple Eyyubiler'in vârisi olarak onların Haçlılar'a karşı sürdüregeldikleri cihadın da takipçisi olmak mecburiyetindeydiler. Kader, Kutuz'a bu siyaseti gerçekleştirme fırsatını vermemişti. Onun halefi Baybars bu siyasetin kaidelerini vazederek Haçlılar ile mücadelede büyük başarı kazanmış ve onları nihaî olarak Suriye'den sürüp çıkarmıştır.

e) ez-Zâhir Baybars'ın Antakya'yı Ele Geçirmesi :

1260 yılında saltanatı ele geçirerek kudret, kuvvet ve ileri görüşlülüğünü gösteren Baybars birbiri ardından baş gösteren iç ve dış meseleleri halletmiş ve sıra Haçlılar ile mücadeleye gelmişti. Baybars'ın bu devrede İlhanlılar'a ve Haçlılar'a karşı yürüttüğü mücadeleyi birbirinden ayırmak mümkün değildir. Baybars çoğunlukla ordusunun başında savaşmak üzere Suriye'ye çıkıyor bazan bunlardan birisi bazan da ikisiyle savaşıyordu. Memlük sultanları İlhanlılar'a karşı yaptıkları savaşları hep geçici olarak görmüşler ve hatta onlar kendi topraklarına hücum etmedikçe Memlükler de onlara hücum etmemişlerdir.

Haçlılar ile olan mücadele ise daha başkaydı. Memlük Devleti kurulduğu sırada Haçlılar bütün Güney ve Kuzey Suriye'de, bilhassa sahile yakın yerlerde kurmuş oldukları müstahkem kalelerde ve şe-

(1) Said Abdulfettah Aşûr, el-Hareketü's-Salibiyye, II, 1092
(2) K. M. Setton, A History of the Crusades, II, (Philadelphia, 1962), 568

hirlerde dağılmış bir şekilde hüküm sürüyorlardı. Bu sebeple Haçlılar ile Memlûkler arasındaki çatışma doğrudan ve devamlıydı.

es-Zâhir Baybars, Memlûk Devleti'nin kuruluşundaki önemli rolüne binaen kendisini ikinci bir Selahaddin olarak görüyordu. Bu sebeple o, Suriye'yi Moğollar'a ve Haçlılar'a karşı koruyacak ve onları tardedecek büyük ve esasları belli bir haricî siyaset vazetmek mecburiyetindeydi. Bu sebeple sultan olur olmaz hemen Haçlılar'a hücuma başladı. 1261 yılı Kasım'ında VI. Bohemond'un İlhanlılar ile anlaşması üzerine hemen Antakya'ya hücum etti ve 1262 yılında bu hücumunu tekrarladı. İkinci hücumda Memlûk ordusu Antakya'yı kuşatmış şehri ele geçirmesine ramak kalmıştı ki, Küçük Ermenistan Kralı I. Hetum, Moğollar'dan yardım alarak duruma müdahele etti ve Memlûk ordusu da pekçok esir alarak geri çekildi.

Baybars Haçlılar üzerine topyekûn bir saldırı düzenlemeden önce iki mühim adım attı. Bunlardan birincisi 1262 yılında Mısır'da Abbasî hilâfetini kurarak müslümanların hamîliği vazifesini üstlenmesi ve ikincisi de İlhanlılar'a karşı, İslâmiyeti kabul etmiş olan Altınordu ile ittifak yapmasıdır.

Baybars Haçlılar'a karşı topyekun bir harbe girişmeden önce onlar tarafından yapılan müteaddit barış teşebbüslerini bazı görüşmelerle uzatarak dikkatlerini başka tarafa çekti ve 1265 yılında saldırıya geçti. Aynı yılın Şubat başlarında büyük bir ordunun başında yürüyüşe geçerek Kaysariyye, Yafa, Aslis ve Arsuf şehirlerini teslim aldı(1). Arsuf'un istilâsından sonra sıra Akka'ya gelmişti. Fakat Kıbrıs hâkiminin vasî olarak kuvvetli bir orduyla 1265 yılı Nisan'ında şehrin müdafaasına koşması karşısında Baybars Mısır'a döndü.

1266 yılında Baybars tekrar Akka'ya hücumla işe başladı. Ancak buranın çok iyi tahkim edilmiş olduğunu görünce Safed'e yönelerek orayı ele geçirdi. Aynı yıl yazında er-Remle'yi aldı(2).

Küçük Ermenistan hâkimi I. Hetum'un Moğollar ile işbirliği yapıp onları 1259-1260 yılında Suriye'yi istilâya teşvik ettiğini unutmayan Baybars, 1266 yazında Kalavun'un komutasında büyük bir orduyu oraya sevketti. Memlûk ordusu 24 Ağustos 1266 tarihinde Derbsâk yakınlarında Ermeni ve müttefiklerinin ordusuna büyük bir darbe indirdi. Savaşta Hetum'un oğlunun birisi öldürülüp diğeri esir alındı. Hetum ise bu sırada İlhanlılar'dan yardım talep etmek için Tebriz'e gitmiş bulunuyordu. Memlûk ordusu Adana, Misis ve Tarsus gibi o yöredeki mühim şehirleri yağmalayıp başşehir olan Sis'i ateşe verdik-

(1) el-Makrızî, **es-Sülûk**, I, 483
(2) el-Makrızî, **Aynı eser**, I, 550

ten sonra büyük ganimet ve çok sayıda esirle geri döndü(1). Bu darbeden sonra Küçük Ermenistan bir daha belini doğrultamadı. I. Hetum ise 1269 yılında oğlu III. Leon lehine tahttan feragat etti(2).

ez-Zâhir Baybars, Haçlılar arasındaki iç çekişmelerden istifade ederek 1267 yılında Taberiyye ve Akka mıntıkalarını yağmalayıp ertesi yıl Yafa, eş-Şakîf ve Arnun şehirlerini istilâ etti. Nihayet Haçlılar'a karşı istilâ harplerini Antakya fethi ile taçlandırdı: 1268 Nisan başlarında Antakya yakınlarına varan Baybars orada ordusunu üçe taksim ederek bir kısmını deniz yoluyla Antakya arasındaki irtibatı kesmek için es-Sûveydiye'ye, ikincisini Küçük Ermenistan'dan her hangi bir yardım gelmesini önlemek için Suriye ile Çukurova bölgesindeki geçitlere gönderip, ana kuvvetlerini de kendi komutasına alarak Antakya'ya hücum etti. Kısa süren bir kuşatmadan sonra şehir düştü ve Memlûkler şehre girdiler (Nisan 1268)(3). O kadar çok ganimet ele geçti ki; *«parayı taslarla bölüştüler»*. Esir sahibi olmayan Memlûk kalmadı. Hattâ küçük bir oğlan 12 dirhem(4), kız ise 5 dirheme satıldı(5). Bazı Haçlı kaynakları Antakya'dan alınan esirlerin sayısını yüzbin'e kadar çıkarırlar.

1268 yılında Antakya'nın müslümanların eline geçmesi fevkalâde mühim bir hâdisedir. Çünkü Antakya, Urfa'dan sonra Haçlılar'ın Doğu'da kurdukları (1097) ikinci prenslik olup buranın ele geçirilmesi Haçlılar'ın XI. yüzyılın sonlarına doğru Suriye'de kurdukları büyük binanın çökmeye başladığının yeni bir delilidir.

Baybars muhtelif zamanlarda Haçlılar ile yaptığı anlaşmalara itibar etmeyerek 1271 yılında Tarabulus Prensliği'ne hücum etti ve Safîtâ, Hısnu'l-Ekrâd ve Hısn-ı Akkâr kalelerini ele geçirdi(6). Temmuz'daki dönüşü esnasında da Akka'nın Kuzey-Doğu'sundaki Hısnu'l-Karîn Kalesi'ni istilâ etti. Bu son kale Töton Şövalyeleri'nin elindeydi(7). Öte yandan Baybars, Kıbrıs kralının Suriye'deki Haçlı kuvvetlerini birleştirmesi için gayret sarfetmesi ve Kıbrıslılar'ın Doğu Akdeniz'de dolaşan İslâm gemilerine hücum etmesi gibi sebepler-

(1) Mufaddal b. Ebi'l-Fezâil, en-Nehcü's-Sedid, 152
(2) S. Runciman, A History of the Crusades, III, 323
(3) el-Makrızî, es-Sülûk, I, 567
(4) Üçte iki nisbetinde gümüş ve üçte bir nisbetinde bakır ihtiva eden ve yaklaşık olarak 2,975 gr. ağırlığında gümüş paranın adı olup, Memlûkler'den ilk defa bu parayı bastıran ez-Zâhir Baybars'tır. Standard bir dinar, 20 standard dirheme muâdil idi (W. Popper, Aynı eser, 51-52).
(5) el-Makrızî, es-Sülûk, I, 568
(6) Ebu'l-Fida, el-Muhtasar, 669 yılı olayları.
(7) Mufaddal b. Ebi'l-Fezâil, en-Nehcü's-Sedid, 198-199

le 1270 yılında adayı fethetmek için bir donanma gönderdiyse de fırtınaya yakalanan Memlûk donanmasının büyük bir kısmı ada sahillerinde batarak bu seferin başarısızlıkla neticelenmesine sebep oldu(1).

Baybars'ın bütün gayretleri sadece Haçlılar ve İlhanlılar ile mücadeleye yönelik değildi. Bütün Haçlı seferleri boyunca Suriye'de tehlikeli bir rol oynayan Batınîler üzerine de hücumlar yönelterek onların şevklerini kırdı. Onların 1267 yılına kadar Haçlılar'a ödeyegeldikleri parayı Memlûkler'e ödetmekle yetinmeyip, Suriye'deki sığınaklarını istilâ ederek onların yerine kendilerine Mısır'da iktalar verdi(2).

1271 yılında İngiltere kralı Edward komutasında küçük bir Haçlı kuvveti Akka'ya geldiyse de bu kuvvet, Suriye'deki Haçlılar'a yardım hususunda pek faydalı olamadı. Sadece Baybars ile Haçlılar arasında on yıllık bir barış yapılmasını temin etti. Fakat Baybars bu on yıllık müddet zarfında da boş durmadı. 1275 yılında Küçük Ermenistan'ı istilâ için sefere çıkarak Misis, Sis, Adana, Tarsus ve Ayas'ı yağmaladı. Aynı şekilde İlhanlılar'ın himayesindeki Anadolu Selçukluları ülkesine de akında bulundu ve zikrettiğimiz gibi 1277 yılı Nisan'ında Elbistan Ovası'nda İlhanlı ordusunu yendi. Böylece bütün saltanatı boyunca ez-Zâhir Baybars bir taraftan Haçlılar ve diğer taraftan İlhanlılar'a karşı cihat etti ve 20 Haziran 1277 tarihinde öldü(3).

Baybars aslen Kıpçak Türkleri'ndendi. Uzun boylu, esmer renkli, mavi gözlüydü. Gözünün birinde küçük bir nokta vardı. Sesi gürdü. Polo oyununa çok düşkündü. Mısır'da iken haftada iki gün, Suriye'de iken de bir gün mutlaka bu oyunu oynardı. Her türlü hayvana çok iyi binerdi. Çok cesurdu. Fakat aceleci ve sertti. Onikibin memlûkü vardı. Bunları üçe bölmüştü. Dörtbin'i kendisi ile Mısır'da, dörtbin'i Dımaşk'ta ve dörtbin'i de Halep'te durur, icabettikçe kendisine katılırlardı.

Baybars, getirdiği yenilikler ve kurduğu müesseselerle Memlûk Devleti'nin hakikî kurucusu sayılır. Çingiz yasasını ve töreyi tatbik ederdi. Hayır ve hasenâtı boldu. Üçü oğlan on çocuğu olmuştu(4).

---

(1) Said Abdulfettah Aşûr, **Kıbrıs ve'l-Hurûbü's-Salîbiyye**, Kahire 1957, 47-48

(2) el-Makrızî, **es-Sülûk**, I, 557; Said Abdulfettah Aşûr, **ez-Zâhir Baybars**, 82-83

(3) el-Makrızî, **es-Sülûk**, I, 636

(4) İbn Tagribirdi, **en-Nücûm**, VII, 175-268

f) ez-Zâhir Baybars'ın Oğulları (1277-1279) :

1 — Melik es-Said Nâsırüddin Muhammed Berke Kağan (1277-1279):

ez-Zâhir Baybars, verâset nizamına inanmayan bir memlûk olmasına ve Aybek'in oğlu Ali'nin azledilerek Kutuz'un sultan oluşunu görmüş bulunmasına rağmen, babalık duygusu ağır bastığı için, oğlu es-Said'in kendi yerine sultan olmasını istedi. Muhtemelen kazanmış olduğu başarıları ve bu sayede kendisinden önceki hiç bir Memlûk sultanının elde edemediği geniş nüfûzu sayesinde, buna hakkı olduğunu sanmış ve bu başarılarının kendisinden sonra oğlunun da itirazsız olarak Memlûk Sultanı olacağını temin edeceğine inandığından dolayı bunu düşünmüş olmalıdır. Baybars 1264 yılında Kuzey Suriye'ye vâkı İlhanlı hücumunu bu düşüncesini gerçekleştirmek için fırsat bildi. Makrizî'nin naklettiğine göre ümerâ Baybars'a bu sefer için Mısır'da bulunmayacağı müddet zarfında oğlunu kendi yerine sultan yapmasını söylemişlerdi. Zaten Baybars'ın kendisinden sonra oğlunun sultan olmasını arzu ettiği bundan iki yıl önce de ortaya çıkmıştı. Baybars, Mısır askerini teftiş ettiğinde veliahtı el-Melik es-Said Nâsırüddin Kağan Berke Han için bağlılık yemini almıştı(1).

1264 yılında ise Baybars oğlu el-Melik es-Said Berke'yi sultan ilân edip bunu büyük bir törenle kutladı. Onu saltanat alâmetleriyle ata bindirerek kendisi de onun hizmetinde yaya olarak yürüdü. Bundan üç gün sonra Baybars emirleri, kadıları ve fukahâyı toplayarak oğlunu saltanat şeriki yaptığına dair kararını okutmuştu(2).

1277 yılında Baybars Dımaşk'ta ölünce (20 Haziran) Emir Bilik el-Hazinedar(3) Kahire'deki el-Melik es-Said Berke'ye babasının ölümünü haber verdi. Bunun üzerine emirler ona olan biatlarını yenilediler. Aynı şekilde diğer askerler, kadılar ve âyân da biat etti. Hatipler onun adına camilerde hutbe okudular(4).

Fakat, kısa müddet sonra el-Melik es-Said Berke'nin takip ettiği siyaset ümerâyı kızdırdı. Çünkü o, genç memlûkleri kendisine yak-

(1) el-Makrızî, es-Sülûk, I, 468

(2) Baybars ed-Devâdârî, Zubdetü't-Fikre, IX, 81-85

(3) Sultan'ın kendisine ait kumaş, mücevherât ve her türlü nakdin muhafazasına memur olanlara verilen ünvan. Sarayda üç sınıf hazine ve üç hazinedâr vardı. Biri kumaşların, ipekli ve sırmalı eyerlerin; ikincisi mücevherât ve kıymetli taşların; üçüncüsü de her türlü nakit (para)'in koruyucusu idi (Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, 340-341).

(4) el-Makrızî, es-Sülûk, I, 642

laştırmış ve bu da onların devlet idaresindeki nüfuzlarını artırdığı için büyük emirler ve başta Nâibü's-Saltana Emir Seyfeddin Güvendik es-Sâkî(1) buna çok kızmışlardı. Berke büyük emirleri ile arasındaki düşmanlık kuvvetlenince onlardan kurtulmak için bir kısmını hapsetti. Bu ise mevcut muhalefeti daha da artırdı. Muhalefet hareketinin başında el-Bahriyye'den Kalavun ve Sungur gibi emirler vardı. Nihayet bu emirler toplanarak Berke'ye bir muhtıra gönderdiler. «*Sen ümerânın büyüklerinin gönlünü kırıp hukuklarına müdahale ettin, bundan vazgeçmezsen sonu kötü olur*»(2) dediler. Berke'nin ümeranın büyükleriyle olan münasebetleri bazan iyi bazan kötü bir müddet devam ettiyse de sonunda emirler Kalatu'l-Cebel'i kuşatarak suyunu kestiler ve Berke'nin kendi kendisini hal'etmesini istediler(3).

Durumun ciddiyetini anlayan Berke kendisini hal'ederek (17 Ağustos 1279) ümeradan kendisine el-Kerek'in verilmesini istedi ve emirler de bunu kabul ettiler.

2 — Melik el-Âdil Bedreddin Sülemiş (1279):

Ümerâ, Berke'yi böylece tahttan uzaklaştırdıktan sonra Seyfeddin Kalavun'a sultan olmasını teklif ettiler. Kalavun onlara; «*Ben Melik es-Said'i kendim sultan olmak için hal'etmedim, nizâmı korumak için hal'ettim. Saltanatın Melik ez-Zâhir Baybars'ın zürriyetinden çıkmaması daha iyidir*»(4) diyerek teklifi geri çevirdi. Kalavun'un, saltanatın Baybars'ın soyundan çıkmaması şeklindeki iddiası, Memlûkler'in verâset sistemine inanmamaları sebebiyle bâtıl olmakla birlikte, onun henüz sultan olmak için zamanın olgunlaşmadığını görüp ordunun çoğunluğunun ez-Zâhir Baybars'ın memlûklarından teşekkül ederek kendisine karşı isyan edeceklerinden korkmasından dolayı idi.

Bu sebepten Baybars'ın diğer oğlu Sülemiş'i sultan yapmaya karar verdiler. Sülemiş, bu sırada yedi yaşındaydı. Ona Melik el-Âdil lakâbı verildi ve Kalavun da Atabeg oldu. Bu, Kalavun için bir fırsattı. Yeni sultanın yaşının küçük olmasından istifade ederek perde arkasından durumu kendisi için olgunlaştırmaya başladı. İşleri eline alarak bazı ez-Zâhiriyye emîrlerini hapsetti ve kendisini Sülemiş'in saltanat şerîki yaptı. Bunun ardından emîrlere kendisine itaat ede-

(1) Başlangıçta vazifesi hükümdar ve emirlere meşrubat takdim eden hizmetli iken sonradan genişlemişti (Uzunçarşılı, Aynı eser, 348)
(2) el-Makrızi, es-Sülûk, I, 645
(3) İbn Tagribirdi, en-Nücûm, VII, 266-269
(4) el-Makrızi, es-Sülûk, I, 656

ceğine dair yemin ettirdi. Sülemiş ve Kalavun adına sikke kesildi ve hutbe okundu.

Kalavun, meyvenin olgunlaştığına kanaat getirince ümerâyı toplayarak el-Âdil Sülemiş'in yaşının küçüklüğünden bahsederek, «*kâmil birisi olmadan*» işlerin iyi yürümeyeceğini ifade etti. Bunun üzerine ümerâ Sülemiş'in el-Kerek'e sürülerek Kalavun'un tek başına sultan olmasına karar verdiler (26 Kasım 1279) (1).

(1) el-Makrızî, **es-Sülûk**, I, 658

5 — MELİK el-MANSÛR SEYFEDDİN KALAVUN el-ELFÎ (1279-1290)

a) Tahta Geçmesi ve Devrindeki Olaylar:

Kalavun 1279 yılı Kasım ayının 26'sında tahtına oturdu. Saltanatının ilk yıllarında o da diğer Memlûk sultanlarının karşılaştıkları güçlüklerle karşılaştı. Bu güçlüklerin başında Memlûk ümerâsının saltanata diğerlerinden daha lâyık oldukları inancıyla başkasına baş eğmemesi geliyordu. İşte bunlardan birisi olarak Dımaşk nâibi Şemseddin Sungur Kalavun'u sultan olarak kabul etmedi ve kendisini Suriye hükümdarı ilân ederek Melik el-Kâmil ünvanıyla Emevî Câmii'nde kendi adına hutbe okuttu (26 Nisan 1280) (1). Kalavun bu fitneyi yatıştırmaya muvaffak olduysa da İlhanlılar ile bağ kurarak onları Suriye'yi fethe teşvik eden Sungur'a karşı bir kaç kere asker göndermek mecburiyetinde kaldı. Sonunda Sungur boyun eğdi ve 1287 yılında eman talep etti. Böylece Suriye de Kalavun'a bağlandı.

Kalavun, İlhanlılar'a karşı selefi Baybars'ın politikasını takip etti. 1280 ve 1281 yılında İlhanlılar'ın Suriye'ye yaptıkları iki hücumu bertaraf eden Kalavun, 1285 yılına kadar Sungur ile meşgul oldu. Bu sebepten Haçlılar ile de bir çatışmaya girmemeye özen göstererek, onlarla 1281 yılından başlamak üzere on yıllık bir barış yaptı. Fakat işlerini yoluna koyar koymaz Kalavun, Haçlılar ile bizzat kurmaya çalıştığı bu barışı kendisi bozarak 1285 yılında el-Markab Kalesi'ni ele geçirdi (2).

Bu sıralarda Suriye'deki Haçlılar gerek kendi aralarındaki anlaşmazlıkların artması ve gerekse Batı Avrupa'dan gelen yardımın kesilmesi sebebiyle âdeta ölüm döşeğindeki bir hasta gibiydiler. Bunu fırsat bilen Memlûkler Suriye'deki Haçlı kalıntılarına nihaî ola-

---

(1) İbn Tagribirdi, en-Nücûm, VII, 294; el-Makrizî, es-Sülûk, I, 674-675; Muhyiddin b. Abduzzâhir, Teşrîfü'l-Eyyâm ve'l-Usûr fî Sireti'l-Meliki'l-Mansûr (nşr. Murad Kâmil, Kahire 1961), 282

(2) Muhyiddin b. Abduzzâhir, Tesrîfü'l-Eyyâm, 85-87

rak son vermek için harekete geçtiler. Kalavun bu amaçla Emir Hüsameddin Toruntay komutasında bir orduyu Antakya Haçlı Prensliği'nin son kalıntısı olan el-Lâzikiyye'ye sevketti ve şehir fethedildi (20 Nisan 1287) (1).

Bu sırada Prens VII. Bohemond'un ölümünden sonra Tarabulus Haçlı Prensliği dahilinde de anlaşmazlıklar baş göstermişti. Denildiğine göre Tarabulus'taki bazı hizipler Sultan Kalavun'dan destek istemişlerdi. Kalavun bunu fırsat bilerek Tarabulus halkının barışı bozduklarını ve tüccarlara düşmanlık yaparak yolcuların yollarını kestiklerini bahane edip barışı bozdu. Böylece Tarabulus'u almak için hazırlandı (2). 1289 Şubat'ında Mısır'dan Suriye'ye doğru yola çıktı. Kalavun'un ordusu kırkbin atlı ve yüzbin yayadan müteşekkildi. Böyle bir kuvvetle Kalavun 24 Şubat 1289'da Tarabulus'u kuşatmaya başladı ve Nisan sonlarında şehir düştü (3).

Eski Tarabulus şehrinin yıkılmasından sonra Kalavun, Haçlı donanması tehdidinden emin olmak için içeride yeni bir şehir bina etti (4). Bundan bir müddet sonra Haçlılar, Tarabulus Prensliği'ne bağlı Beyrut ve Cabala gibi şehirleri de tahliye ettiler ve Müslümanlar buraları da ele geçirdiler. Cübeyl bir müddet daha Haçlılar'ın elinde kaldıysa da bu da oranın Memlûkler'e tam itaat arzetmesi sayesinde olmuştur. Haçlılar'ın elinde böylece Suriye'deki geniş topraklarından başşehirleri Akka ile Sayda. Sûr ve Aslis'ten başka hiçbir yer kalmamıştı. Sultan Kalavun Tarabulus'u ele geçirdikten hemen sonra Akka'ya hücum etmek niyetinde değildi. Nitekim onun Dımaşk'a gitmesi ve Haçlılar'ın eski barışın on yıl müddetle uzatılması teklifini kabul etmesi bunu gösterir. Ancak hâdiseler başka türlü gelişti. 1290 yılında Akka'ya bir İtalyan Haçlı gurubu geldi. Bunlar Suriye'ye gelir gelmez dinî duygularının tesiriyle Akka havalisindeki müslüman toprakların hücum edip şehirdeki tüccarlardan bir kaçını da öldürdüler. Bu durum Memlûkler ile Haçlılar arasındaki barış ipini kopardı (5).

Bu Haçlı tecavüzünü duyan Kalavun çok öfkelendi ve Haçlılar'ın özür dilemek için göndermiş olduğu heyetin gösterdiği bahaneleri kabul etmedi ve hemen öç almak amacıyla ordularını hazırlayıp, Suriye'dekilere de savaşa hazır olmaları için emir gönderdi. Ancak ömrü

(1) Muhyiddîn b. Abduzzahir, **Aynı eser**, 151-152
(2) el-Makrızî, **es-Sülûk**, I. 747
(3) el-Makrızî, **es-Sülûk**, I. 746
(4) İbn Tagrîbirdî, **en-Nücûm**, VII, 321-324
(5) Mufaddal b. Ebi'l-Fezâil, **en-Nehcü's-Sedîd**, II, 386

vefa etmedi. Kalavun bütün hazırlıklarını tamamlayıp Kahire'den ayrılmak üzere iken 10 Kasım 1290 tarihinde vefat etti(1).

Kalavun, heybetli, geniş omuzlu, kısa boyunlu, yakışıklı bir kimse idi. Bin dinara satın alındığı için lakâbı *el-Elfî* idi. Fasih Türkçe konuşurdu. Çok az Arapça bilirdi. Memlüklerinin sayısı bir rivayete göre yedibin, bir rivayete göre de onikibine baliğ olmuştu. Bunlar arasından Çerkez ve As asıllı üçbinyediyüz tanesini seçerek Kale burçlarına yerleştirmiş ve onlara *el-Burciyye* adını vermişti(2).

b) Kalavun Hanedanı:

Diğer Memlûkler gibi Sultan el-Mansûr Kalavun da saltanatın babadan oğula geçmesi esasına inanmıyordu. Nitekim kendisi ez-Zâhir Baybars'ın oğlu Sülemiş'i tahttan indirdiği zaman buna inanmadığını fiili olarak da göstermişti. Buna rağmen babalık şefkati galip gelerek oğlu Alaaddin'i veliaht yapmakla yetinmeyerek, onu kendi sağlığında sultan yapmak istemişti. Bu düşüncesini ümerânın ileri gelenlerine açmış ve onlar da buna muvafakat etmişlerdi. Böylece Kalavun'un oğlu Alâaddin 1280 yılında Melik es-Salih lakâbıyla, babasının sağlığında Sultan ilân edilmişti. Fakat es-Salih Alaaddin babası Kalavun'dan önce vefat etmiş (1288) ve bütün ümitlerini ona bağlamış olan babası buna çok üzülmüştü.

Bundan sonra Kalavun'un diğer oğlu Halil'in veliahtlik taklid (3)'i yazılmış ve ona el-Eşref lakâbı verilmişti. Fakat Kalavun huyunu ve yaşayışını beğenmediği bu oğlunu sevmiyor, ona güvenmiyor ve onu sultanlığa lâyık görmüyordu. Kardeşi Alaaddin'i zehirletmekle itham ettiği bu oğlunun ümerâ tarafından da sevilmediğini biliyordu. Bu sebeplerle oğlunun veliahtlik berâtını da imzalamamıştı. Buna rağmen Kalavun'un ölümünden sonra oğlu Halil Sultan olduğu gibi; diğer oğlu Muhammed ile Muhammed'in oğulları ve torunları (Kalavun'un zürriyetinden gelenler), arada kısa devrelerle bazı şahıslar Sultan olmuşsa da yüzyıldan fazla Mısır'ın sultanları olmuşlardır (1279-1382).

İkibuçuk asırdan fazla süren Memlûk tarihinde Kalavun hariç hiçbir hükümdarın âilesi bu kadar uzun müddet sürmemiştir. Bu Memlûkler'in, Saltanatın veraset yolu ile intikâli esasına inanmalarının bir neticesi değil tamamen tevafuk olup zaman ve şartların ortaya çıkardığı istisnaî bir durumdur.

(1) el-Makrızî, es-Sülûk, I, 754-755

(2) el-Makrızî, es-Sülûk, I, 755-756; İbn Tagribirdî, en-Nücûm, VII, 325-343

(3) Herhangi bir şahsın Sultan tarafından büyük bir göreve tayin edildiğini gösteren ve sultan tarafından imzalanmış olan yazı.

6 — MELİK el-EŞREF SELAHADDİN HALİL B. KALAVUN (1290-1293)

Halil, babasının ölümü üzerine İnşâ Divânı(1)'nın başkanı olan Kadı Muhyiddin İbn Abduzzahir'i çağırarak veliahtlik berâtını getirmesini istemiş ve babasının imza yerini boş görünce, «*Sultanın bana vermek istemediğini Allah verdi*»(2) demişti. Ümeranın kendisine biatı ile Sultan olan Halil daha tahta geçer geçmez âdet olduğu üzere, memlûklerin isyanı ile karşılaştı. Halil'in Nâibü's-Saltana'sı Emir Hüsameddin Toruntay Halil'i tahttan indirmek istedi ise de Halil, Toruntay'ı öldürerek isyanı bastırmaya muvaffak oldu. Böylece duruma hâkim olan Halil babası Kalavun'un Akka'yı Haçlılar'dan almak için hazırladığı planı tatbike girişti.

Suriye'nin Haçlı Kalıntılarından Temizlenmesi:

Kalavun'un ölümünü duyunca kurtulduklarını zannederek sevinen Haçlılar, oğlu el-Eşref Halil'in babasının hazırladığı ordunun başında Suriye'ye yürüdüğünü ve Suriye'nin muhtelif şehirlerindeki kuvvetlere Akka önlerinde buluşma emrini verdiğini duyunca çok üzüldüler. Akka kuşatmasına katılan Memlûk ordusu altmışbin atlı ve yüzaltmışbin yayadan müteşekkil olup, tesirli kuşatma âletleriyle donatılmıştı(3).

Eşref Halil Akka'ya gelir gelmez şehri kuşattı ve büyük mancınıklar kurularak surlar dövülmeye başlandı (5 Nisan 1291). Haçlılar son bir gayretle şehri kurtarmak için Suriye'deki bütün kuvvetlerini Akka'da toplamışlardı. Denizden de İtalyanlar ve diğerleri şehrin imdadına koşmuşlardı. Böylece Akka'yı müdafaa etmek için otuz-kırkbin civarında asker toplanmıştı. Bunlardan sekizyüzü atlı, ondört-

(1) Devletin her türlü resmi yazışmalarının yazıldığı dîvândır (Uzunçarşılı, Aynı eser, 379-383).
(2) el-Makrizi, es-Sülûk, I, 756
(3) Setton, Aynı eser, II, 595

bin'i yaya ve diğerleri de hristiyan hacılarıydı. Haçlılar durumun vehametini kavrayıp aralarındaki eski anlaşmazlıkları unutarak şehir surlarını ve kaleyi müdafaa etmek için iş bölümü yaptılar(1).

4 Mayıs tarihinde Kıbrıs Kıralı II. Henri maiyyetinde ikiyüz atlı, beşyüz yaya ve büyük miktarda zahire ile Akka'nın imdadına geldi. Fakat II. Henri müslümanlar ile anlaşamadığı gibi Haçlılar arasındaki anlaşmazlıkları gidererek onları birleştirmekten ümidini kesip getirdiği kuvvetlerle geri döndü(2).

18 Mayıs günü hücumlar şiddetlendi ve cansiperâne direnişe rağmen, müslümanlar surlara dayandılar. Akkalılar önlerinde Memlükler, arkalarında deniz, çaresiz kalınca, kurtulmak için limandaki gemilere koşuştular. Fakat kâfi miktarda gemi de yoktu. Gemilere binebilenlerin bir kısmı da yüklerinin ağırlığı sebebiyle denizde batarak boğuldu, kalanları da esir edildi.

Akka'nın düşmesinden sonra Suriye'deki diğer Haçlı kalelerinin ayakta durması mümkün değildi. Bu sebeple Memlukler 19 Mayıs'ta Sûr'u, 14 Haziran'da da Sayda ve Hayfa'yı alıp kalelerini yıktılar. Böylece Suriye'de Antartus ve Aslîs'ten başka Haçlı barınağı kalmadı. Bunlardan Antartus aynı yılın 3 Ağustos'unda ve Aslîs de 14 Ağustos'da teslim oldu. Böylece bütün Suriye sahili Haçlılar'dan temizlendi(3).

Çok geçmeden Kalavun'un, oğlu Halil'in sultan olmaya lâyık olmadığı hakkındaki görüşü doğrulandı. Halil cesur ve savaşçı biri olmasına ve gördüğümüz gibi Haçlılar ile kahramanca mücadele edip tarihe adını, Suriye'den Haçlılar'ı silip süpüren hükümdar olarak yazdırmasına rağmen kötü ahlâkı sebebiyle kısa müddet sonra ümerâ ile arası açıldı ve bu onun sonunu çabuklaştırdı.

el-Eşref Halil Sultan olur olmaz devlet ricâline ve babası zamanında sözü geçen ümerâya karşı haşin davranmaya başladı. Daha veliahtlığı esnasında, Nâibü's-Saltana Emir Hüsameddin Toruntay ile arası açılmıştı. Bu sebeple bazı emirler Toruntay'ı Halil'e karşı kışkırtmışlarsa da Toruntay onlara müspet cevap vermemişti. Halil, sultan olduktan birkaç gün sonra Toruntay'ı yakalayarak öldürmüştü. Ümerâ onun bu davranışını tasvip etmeyip kendileri için korkma-

(1) King, The Knights Hospitallers in the Holy Land (London 1931), 291-292

(2) R. Grousset, Histoire des Croisades et du Royaume Franc de Jerusalem (3 Vols, Paris 1934), III, 755-758

(3) el-Makrızî, es-Sülûk, I, 765-766

ya başladılar(1). Halil, Toruntay'ın yerine Emir Bedreddin Baydara'yı Naibü's-Saltana tayin edip Toruntay'ın ıktâını da ona verdi. Böylece nüfuzu artan Baydara saltanata göz dikmeye başladı.

el-Eşref'in diğer bir icraatı da Emir Alemüddin Sencer eş-Şucâî'yi vezirlikten azledip onun yerine Şemseddin Muhammed b. es-Sel'ûs'u vezir tayin etmesiydi. Emirlerle ilgili işlerin de kendisine havale edilmesi üzerine İbn Sel'ûs'un nüfuzu fevkalâde artıp Nâibü's-Saltana Baydara ile Vezir arasında yarış başladı. Vezir el-Eşref'e Baydara'nın emlâkinin çok genişlediğini ve nüfuzunun arttığını söyleyerek onun hakkında sultanı vehimlendirdi(2).

Baydara el-Eşref'in kendisine karşı beslemekte olduğu niyeti hissederek, gücü dolayısıyle sultanın kendisine kolay kolay birşey yapamayacağını bilmekle beraber, bir taraftan ihtiyatî tedbirler alırken, diğer taraftan da, Sultan kendisine birşey yapmadan Sultanı düşüreceği bir tuzak kurdu. el-Eşref'in ava çıkmasını fırsat bilen Baydara, Hüsameddin Lâçin, Şemseddin Kara Sungur ve Seyfeddin Bahadır gibi işbirliği yaptığı emirlerle onu takip ederek öldürdü (13 Aralık 1293) (3).

(1) Baybars ed-Devâdârî, **Zubdetü'l-Fikre**, IX, var. 167
(2) el-Makrızî, **es-Sülûk**, I, 782-783
(3) el-Makrızî, **es-Sülûk**, I, 790; İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, VIII, 67

7 — MELİK en-NÂSIR NÂSIRÜDDİN MUHAMMED B. KALAVUN (1293-1294)

Halil'in öldürülmesinden sonra, bundan önce Kutuz'un katlinde olduğu gibi, aynı temsil yine oynandı. Kâtil emirler, cinayet mahallinde daha Halil'in kanı kurumadan, Baydara'nın sultan olmasına karar vererek ona bağlılık yemini edip önünde yer öptüler. Baydara'ya Melik er-Rahîm, Melik el-Emced, Melik el-Kâhir ve Melik el-Evhad gibi lakâblar verildi(1).

el-Eşref Halil'in Memlûkleri efendilerinin öldürülmesine ve Baydara'nın sultan olmasına razı olmayarak Emir Zeyneddin Ketboga'nın liderliğinde efendilerinin öcünü almak için harekete geçtiler ve Baydara ve avanesini kovalayarak onlara yetiştiler. Yapılan savaşta Baydara öldürüldü ve yardımcılarının çoğu da kaçtı(2).

Emir Zeyneddin Ketboga'nın sultan olması beklenirken, el-Eşref Halil'in Kalatu'l-Cebel'de nâip olarak bıraktığı Emir Alemüddin Sencer eş-Şucâi buna mâni oldu. Çünkü iki emir arasında rekabet olup her ikisi de yekdiğerini şimdilik altedemeyeceklerini anladıklarından, Halil'in kardeşi Muhammed'e biat ettiler (15 Aralık 1293)(3).

en-Nâsır Muhammed b. Kalavun saltanat müddetinin uzunluğu ve bu müddet zarfında vukubulan mühim gelişmelerden dolayı Memlûk Devleti tarihinde ehemmiyetli bir yer işgâl eder. Mısır halkı da onu tutuyor ve onun tahtta kalışını istikrar, emniyet ve refahın garantisi görüyordu. Bu yüzden Kalavun'un ailesinin Memlûk tarihindeki ehemmiyeti bu âilenin kurucusu el-Mansur Kalavun'dan değil, bilakis oğlu en-Nâsır Muhammed'in şahsiyetinden gelmektedir.

Ancak en-Nâsır Muhammed b. Kalavun tahtta oturduğu zaman dokuz yaşında bir çocuktu. Bu sebeple onun kocaman bir devletin idaresini tek başına yürütmesi çok zordu. Onun için Muhammed'in 1293-1294 yılları arasındaki ilk hükümdarlığı ismi bir hükümdarlık

---

(1) Ebu'l-Fidâ, **el-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer**, Kahire 1325, I, 30; İbn İyâs, **Bedâyiü'z-Zuhûr**, I, 127

(2) Mufaddal b. Ebi'l-Fezâil, **en-Nehcü's-Sedîd**, 574

(3) el-Makrızî, **es-Sülûk**, I, 793

olup, fiilî kuvvet başta Nâibü's-Saltana Zeyneddin Ketboga ve Vezir Alemüddin Sencer eş-Şucâî olmak üzere büyük emirlerin ellerindeydi.

Memlûkler devrinde olageldiği üzere bu iki emirden her birinin tahtı küçük sultandan almak için birbirlerine girmesi bekleniyordu. Nitekim bunlardan herbirisi birer câzibe merkezi oldular ve etraflarında taraftar topladılar. Önce Emir Sencer, Ketboga'ya düşmanlık gösterip ondan kurtulmak istedîyse de bu hedefine ulaşamadı. Taraftarı daha çok olan Ketboga, en-Nâsır Muhammed'e adam göndererek; «*Sencer eş-Şucâî keyfî olarak emirleri tevkif etmektedir. O da huzura gelmelidir*» dedi. Sencer huzura gelmekten kaçınınca Ketboga adamlarının başında Kalatu'l-Cebel'e çıkıp kaleyi kuşatarak suyunu kestiler. en-Nâsır Muhammed ve Sencer kaledeydiler. en-Nâsır Muhammed'in annesi oğlu için korkarak, bunun gerçekte Ketboga ile Sencer arasında tahtı ele geçirme mücadelesi olduğunu anlayıp Ketboga'ya elçi göndererek:

«*Ne istiyorsan söyle, yapalım. Niyetin oğlumu tahttan indirmek ise o da kabul*» dedi. Fakat Ketboga Memlûk emirlerinin üslûbunu kullanarak, kendisinin sultan olmak istemediğini, amacının işleri düzene koymaktan başka birşey olmadığını söyleyip; «*Vallahi efendimiz el-Mansûr Kalavun'un evladından kör bir kız bile kalsa biz mülkü onun elinden almayız. Kaldı ki efendimizin oğlu vardır ve o da buna yeter. Bizim amacımız fitneyi yatıştırmak için Sencer'i ele geçirmektir*»(1) dedi. en-Nâsır Muhammed'in annesi anlaşmazlığı halletmek için aracı oldu. Oğluna Sencer eş-Şucâî'ye Halep nâipliğini vererek meseleyi halletmesini teklîf ettiyse de Sencer bunu kabul etmeyerek sultanın yüzüne karşı ağır sözler sarfetti. Bunun üzerine sultanın huzurunda bulunan memlûkler onu yakalayarak katlettiler(2).

Böylece Ketboga devlet işlerinde yegâne söz sahibi kişi oldu. Küçük sutlna en-Nâsır Muhammed'in onun yanında zerre kadar sözü geçmiyordu. Ketboga sadece Sultan lakâbını kullanmıyor ve saltanat alâmetlerini taşımıyordu. Bu esnada el-Eşref Halil'i katledenlerden birisi olan Emir Hüsameddin Lâçin ortaya çıktı. Onun ortaya çıkması ile el-Eşref Halil'in memlûkleri efendilerinin öcünü almak için ayaklandılar ve Kahire'de karışıklık çıkardılar. Çok kurnaz birisi olan Lâçin, Ketboga ile temas kurarak onun şahsında kendisini koruduğu gibi, Ketboga'yı en-Nâsır Muhammed'i hal'ederek yerine

(1) el-Makrızî, **es-Sülûk**, I. 801
(2) el-Makrızî, **es-Sülûk**, I. 802

Sultan olması için de kışkırttı. Onu buna razı etmek için; «*en-Nâsır Muhammed olgunlaşırsa seni bu görevde bırakmaz. Kardeşinin katlinde dahil olan kimseyi de bırakmaz. O tahtta olduğu müddetçe el-Eşrefiyye Memlûkleri'nin şevket ve kudreti de devam eder. en-Nâsır'ı hal'etmek senin menfaatinedir*» (1) dedi. Oysa bu gerekçe Lâçin için de geçerliydi. Nitekim Ketboga'nın da aklı buna yattı.

el-Eşrefiyye Memlûkleri'nin isyanı dolayısıyla ortaya çıkan durumu görüşmek üzere, ümerayı toplayarak onlara en-Nâsır'ın yaşının küçük olması sebebiyle memlûklerin reayanın hakkına tecavüz etmeye başladığını, memleketin namusunun parçalandığını ve yaşlı birisi sultan olmadıkça durumun düzelmeyeceğini söyledi. Bunun üzerine ümerâ, en-Nâsır'ın hal'edilerek yerine Ketboga'nın sultan olmasını kararlaştırdı.

(1) el-Makrızî, es-Sülûk, I, 806; İbn Tagribirdî, en-Nücûm, VIII, 48-50

8 — MELİK el-ÂDİL ZEYNEDDİN KETBOGA (1294-1296)

en-Nâsır Muhammed, tahta çıkışından bir yıl sonra hal'edilerek Ketboga sultan ilân edildi (1 Aralık 1294)(1). el-Âdil Ketboga Memlûk tahtına oturur oturmaz tatlı dil ve güler yüzle Memlûk ümerâsına yaklaşmaya başladı. en-Nâsır Muhammed'i annesi ile birlikte Kale'deki evlerden birisinde oturtarak dış dünyâ ile irtibatlarını kesti. Hüsameddin Lâçin'i Nâlbü's-Saltana seçerek bütün devlet işlerini ona havale etti ve Fahreddin el-Halil'i de vezir yaptı(2).

Çok geçmeden çeşitli âmillerin biraraya gelmesi neticesinde, insanlar Ketboga'dan nefret etmeye ve onun mülkünün zevalini temenni etmeye başladılar. Bunlardan birincisi, Ketboga'nın tahta çıktığı yıl Nil'in suyunun alçalarak mahsûlün iyi olmaması sebebiyle fiyatların yükselmesi, açlık ve hastalıkların yaygınlaşmasıdır. Kaynakların belirttiğine göre hergün sadece Kahire'de binlerce kişi ölüyordu. Bu durum Suriye'ye de sirâyet etmişti(3).

Ketboga'nın sevilmemesinin bir sebebi de Moğol asıllı olmasıydı. Onun sultan olması, aşiret ini kendisine unutturmamış ve Ketboga'nın sultan olduğunu duyan ve İlhanlı hükümdarı Gazan Mahmûd Han'ın İslâmiyeti kabul etmesi sebebiyle oradan kaçan Moğollar Ketboga'nın yanına gelmişler; kendilerine Uyratlar adı verilen bu Moğollar'ı çok iyi karşılayan Ketboga onlara bol erzak ve zengin ıktalar tahsis etmişti(4).

Ketboga'nın Mısır'da pahalılığın artıp, yiyeceğin azaldığı ve açlık sebebiyle sokaklarda insanların öldüğü bir sırada onbinden fazla Moğol'a hüsnü kabul göstererek misafir etmesinin yanısıra bu Uyratlar'ın putperest olması da onun asker ve halk tarafından sevilmemesine sebep oldu. Ayrıca Suriye ve Mısır'daki insanların Hülagu zamanından beri İslâm ülkelerine yapılan Mogol hücumlarını unutmadıkları ve İlhanlı tehlikesinin Suriye için hâlen devam etmekte olduğu da hatırlanırsa Ketboga'nın sevilmemesinin sebepleri daha iyi anlaşılır(5).

---

(1) el-Makrizî, **es-Sülûk**, I, 806
(2) el-Makrizî, **es-Sülûk**, I, 808
(3) el-Makrizî, **Aynı eser**, I, 808
(4) el-Makrizî, **Aynı eser**, II, 21-23
(5) el-Makrizî, **Aynı eser**, I, 817

Ketboga, 1295 yılında oradaki işlerini düzene koymak için Suriye'ye gittiğinde Dımaşk'taki saltanat nâibi olan Uğurlu el-Adili'yi azletmiş ve emirler buna çok öfkelenmişlerdi. Üstelik Ketboga Suriye'deki ümerâya verilmesi âdet olan hil'at, hediye ve diğer ihsanları da vermemişti(1).

Ketboga aleyhindeki bütün kötüleme hareketlerinin arkasında Hüsameddin Lâçin bulunuyordu. Çünkü Hüsameddin Lâçin, en-Nâsır Muhammed'in azlindeki komploda kendisinin de iştiraki olduğu için, kendisinin de en az Ketboga kadar tahtta hakkı olduğuna inanıyordu. Başlangıçta Lâçin saltanat nâibliği ile yetinmişse de bu, el-Eşref Halil'in katlinde parmağı olması sebebiyle durumunun müsait olmamasındandı. Fakat zamanla Lâçin kendi durumunu kuvvetlendirip kendilerinden korktuğu el-Eşrefiyye Memlûkleri zayıflayınca, Lâçin'in hakiki niyetini açıklayarak Ketboga'dan saltanatı almaması için bir sebep kalmamıştı.

Bu sebeple Lâçin, Ketboga aleyhindeki havayı tahrik etmekle yetinmeyerek, Baybars'ın Kutuz'a yaptığı gibi Suriye'den Mısır'a dönüşünde onu öldürmek üzere bir plan yaptı. Ketboga Taberiyye yakınlarındaki el-Leccûn denilen yerde komployu hissederek Dımaşk'a kaçtı. Komplocular ancak Ketboga'nın yardımcısı iki emiri öldürebildiler (15 Kasım 1296)(2).

(1) Mufaddal b. Ebi'l-Fezâil, en-Nehcü's-Sedid, 592-594
(2) el-Makrızi, es-Sülûk, I, 819-820

9 — MELİK el-MANSÛR HÜSAMEDDİN LÂÇİN (1296-1298)

Ketboga sığınmak için Dımaşk Kalesi'ne kaçarken ordunun ileri gelenleri de Lâçin'e katıldılar. Lâçin, Ketboga'nın hazinesini ele geçirdi, sonra ümerâyı toplayarak kendisine sultan olarak biat etmelerini temin etmek için onlara: «*Ben de sizlerden biriyim. Kendimi sizlerden ayırmıyorum. Kendi memlûklerimden hiç birisini sizin üzerinize çıkarmayacağım. Sizlerden bu konuda hiçbir şikâyet olmayacaktır. Ketboga'nın memlûklerinin size yaptığı hiçbir şey yapılmayacaktır. Sizler benim arkadaşımsınız ve kardeşlerimsiniz*» gibi tatlı sözler söyledi. Her gâsıp hükümdardan böyle sözler işitmeye alışmış olan ümerânın desteğini kazanan Lâçin, böylece sultan oldu (15 Kasım 1296). Ümerâ ona kendi memlûklerini, hassaten Mengü Temür'ü kendilerine musallat etmemesini şart koştular. Böylece Lâçin Mısır'a doğru yürüdü. Mısır'da bulunan emirler de yolda onu karşılayarak bağlılık yemini ettiler ve Lâçin Kalatu'l-Cebel'e yerleşti. Kendisine el-Melik el-Mansûr lakâbı verildi(1).

Ketboga'ya gelince, o da kendi ihtiyarı ile el-Mansûr Lâçin'e baş eğdi. el-Melik el-Mansûr Hüsameddin Lâçin'in kendisine göstereceği yerde oturmaya râzı olacağını ilân etti. Lâçin de ona Sarhad'da ikamet etmesini bildirdi. Ketboga bu hal çaresini uygun bularak oraya gitti(2).

Saltanatının başında Lâçin'in karşı karşıya kaldığı tek mesele Ketboga meselesi değildi. Hâlâ Kahire'de oturmakta olan ve saltanatın şer'an sahibi gözüyle bakılan en-Nâsır Muhammed de diğer bir mesele olarak karşısındaydı. Bu sebeple Lâçin, rüşde vâsıl olduktan sonra kendisini sultan yapacağına söz verip hayatına dokunulmayacağına dâir teminât verdikten sonra Muhammed'i Kerek'e göndererek bu meseleyi de halletti.

Lâçin, Ketboga ve en-Nâsır Muhammed meselelerini halledip nispeten rahatladıktan sonra Emir Şemseddin Kara Sungur el-Mansûri'yi Nâibü's-saltana tayin ettiyse de kısa bir müddet sonra onu azlederek

(1) İbn Tagribirdi, en-Nücûm, VIII, 68
(2) el-Makrızi, es-Sülûk, I, 822-823

yerine Emîr Seyfeddin Mengü Temür'ü getirdi(1). Oysa tâ başından beri ümerâ Lâçin'in kendi memlûkü Mengü Temür'ü başlarına musallat etmesinden korkmuşlar ve biraz önce de zikrettiğimiz gibi Lâçin'e, onu iş başına getirmemesini aksi halde yanılmış olacağını söylemişlerdi. Bu sebeple ümerâ, Lâçin'den yüz çevirip ona tuzak kurmaya başladılar. Buna ilâveten Lâçin, «er-Ravk el-Hüsâmî» diye bilinen meşhûr tahriri yaptırmıştı. Bu tahrîr neticesinde emîrlerin ve askerlerin toprakları daralmış ve gelirleri azalmıştı. Öte yandan alelâde halk da kendilerini ihmal etmesi sebebiyle Lâçin'e kızgındılar ve «*herkes onun zevalini temenni edip bedduâ ediyordu*»(2).

Bu sırada, efendileri el-Eşref Halîl'i öldürmüş olması sebebiyle, Lâçin'den öç almak için fırsat kollayan el-Eşrefiyye Memlûkleri de hazırlanan komployа katılarak plânı tamamladılar. Hep birden el-Burciyye'nin lideri Gürcü'nün idaresinde harekete geçtiler. Lâçin ve Mengü Temür öldürüldü (16 Ocak 1299) (3).

(1) Mufaddal b. Ebi'l-Fezâil, en-Nehcü's-Sedîd, 599
(2) İbn İyâs, Bedâyiü'z-Zuhûr, I, 37
(3) el-Makrızî, es-Sülûk, I, 866-857; İbn Tagribirdî, en-Nücûm, VIII, 98-104

MELİK en-NÂSIR NÂSIREDDİN B. KALAVUN
(II. SALTANATI) (1299-1309)

Memlûk Devleti'nde ta baştan beri gördüğümüz gibi, herhangi bir sultanı öldüren emir, sultanlığın diğer emirlerden daha çok kendisinin hakkı olduğuna inanıyordu. Lâçin'in katlinden sonra da ümerâ toplandığında, yeni sultanın kim olacağını belirleme konusunda aynı mülâhaza ile hareket edilmiş ve Gürcü: «*Ey emirler! Sultanı ben öldürdüm. Efendimin öcünü ben aldım. en-Nâsır'ın yaşı küçük olduğu için onun sultan olması doğru olmaz*» dedikten sonra, Emir Tuğcu'yu göstererek, «*Bu sultan olsun, ben de onun nâibi olayım*» demişti. Fakat sultan olmak isteyenlerin çok olması yüzünden görüşler ayrıldı ve bir emir üzerinde birleşilemediği için, en-Nâsır Muhammed'in tekrar sultan olması kabul edildi. Bunun üzerine en-Nâsır Muhammed el-Kerek'ten getirtildi ve Kahire'de bilhassa halk tarafından sıcak bir şekilde karşılandı. Sultanı, memlûk ümerâsının tayin etmesine rağmen halkın da Kalavun ailesinin şahsında ülkenin refahını gördüğü için kendi tercihini ortaya koyduğu ilk defa bu hâdise vesilesiyle görülmektedir.

en-Nâsır'ın el-Kerek'ten gelmesine kadar geçen yirmibeş gün zarfında ümerâ, boş tahtın etrâfında oturmuşlar ve ülkeyi müştereken idare etmişlerdi(1). en-Nâsır, Kahire'ye geldikten sonra tahta oturdu ve ümerâ ona bağlılık yemini etti; Emir Seyfeddin Sâlâr, nâlbü's-saltana ve Emir Baybars el-Çeşnigîr de Üstâddâr(2) tayin edildi (9 Şubat, 1299). Bu iki emir, Sâlâr ve Baybars, sultanın yaşının küçük olmasından yararlanarak devlet işlerini ele geçirdiler ve en-Nâsır üzerinde büyük bir baskı kurdular. Öyle ki, onun yiyecek-içecek ve harçlığı gibi en basit şahsî işlerine bile müdâhele etmeye başladılar.

Çok geçmeden Baybars ile Sâlâr arasında mücadele baş gösterip bu durum, ülke dahilindeki işlerin de bozulmasına sebep oldu. Nüfûz-

(1) el-Makrizî, es-Sülûk, I, 865-869

(2) Sultanın saraylarına nezaret eden ve bunların ihtiyaçlarını temin ile sultanın memlûk ve hizmetlilerinin yiyecek-giyecek ve bütün ihtiyaçlarına bakan kişi olup, bu görevi münhasıran seyfiye'den bir emir ifâ ederdi. (Bkz. el-Kalkaşandî, Subhu'l-A'şâ, IV, 20; V, 45).

ları her gün gittikçe artan Memâlik el-Burciyye ile diğer memlûk grupları arasındaki çatışmalar durumu daha da kötüleştirdi. İş başında kâmil bir sultanın bulunmadığı ve başta ümerâ olmak üzere memlûk gruplarının birbirlerine düştükleri bu sırada, Suriye'deki İlhanlı tehdidine ilâve olarak, Mısır'da da Araplar isyan ettiler. Özellikle Güney Mısır'daki Araplar, tüccarların yolunu keserek paralarını almak ve haracı ödememek gibi devletin gelirlerinin azalmasına sebep olan faaliyetlere kalkıştılar. Hattâ iki kişiyi kendilerine başkan seçip bunlardan birine Baybars ve diğerine de Sâlâr adını vererek, bulundukları yörede istedikleri gibi hareket etmeye başladılar(1). Bunlarla savaş için ulemâ ve kadılardan fetva alındıktan sonra, üzerlerine asker gönderildi. «Sürek avındaki gibi» Araplar dört bir taraftan çevrilerek pek çoğu öldürüldü ve geri kalanları da esir edildi.

Diğer taraftan emirlerin baskısı sebebiyle sabrı tasan Sultan en-Nâsır Muhammed, emirlerden Çevgândar(2) Bektemür ile temas kurarak Baybars ve Sâlâr'dan kurtulmak için ondan yardım istedi. Fakat emirler bunu haber aldılar ve kale'de oturmakta olan sultanı kuşattılar. Sultan onlara elçi göndererek: «*Bu hareketinizin sebebi nedir? Eğer amacınız taht ise benim zaten onda gözüm yoktur; alın, sizin olsun. Beni de istediğiniz yere gönderiniz*» dedi. Emirler de ona: «*Bizim bu hareketimizin sebebi bizzat sultan ve onu bize karşı kışkırtan emirlerdir*» dediler(3).

Bu kriz esnasında Kahire halkının da sokaklarda toplanarak en-Nâsır Muhammed lehinde nümayiş yapıp sloganlar attığı, «*Kalavun'un oğluna ihânet edene, Allah lânet etsin*» dedikleri ve bu yüzden de Memlûklerle halk arasında çatışmaların çıktığı görülmektedir(4).

Sonunda en basit şahsi haklarından bile mahrum edilen ve bir yardımcı da bulamayan en-Nâsır Muhammed'in sabrı tükendi ve ümerâdan hacca gitmek için ülkeyi terketmesine müsaade edilmesini istedi. Bu bahane ile Kahire'den çıkan Sultan, el-Kerek Kalesi'ne varır varmaz, burayı kendisi için ikamet yeri seçip Baybars ve Sâlâr'a mektup yazarak tahttan çekildiğini bildirdi (5 Nisan, 1309)(5). Böylece en-Nâsır Muhammed'in on yıldan fazla süren ikinci saltanatı da son buldu.

---

(1) el-Makrızî, es-Sülûk, I, 920; İbn Tagribirdî, en-Nücûm, VIII, 149-152

(2) «Çevgân» Polo oyunu demek olup Çevgândar Sultan'ın bu oyunu oynarken topa vurduğu değneğini taşıyan kişidir.

(3) İbn Tagribirdî, en-Nücûm, VIII, 172; el-Makrızî, el-Sülûk, II, 33-35

(4) İbn Tagribirdî, en-Nücûm, VIII, 179-180; el-Makrızî, es-Sülûk, II, 35

(5) İbn Tagribirdî, en-Nücûm, VIII, 179-181; el-Makrızî, es-Sülûk, II, 46

10 — MELİK el-MUZAFFER RUKNEDDİN BAYBARS el-ÇEŞNİGİR (1309-1310)

a) Tahta Çıkması:

Ümerâ, hiç beklemedikleri bir şekilde, en-Nâsır Muhammed'in tahttan çekildiğini bildiren mektubunu alınca çok kızdılar. Ona mektup yazarak hemen memlûkleriyle birlikte Mısır'a dönmesini, aksi takdirde kendisini el-Kerek'ten sürüp çıkaracaklarını ve ebedîyyen tahttan mahrum edeceklerini bildirip; «*Çocukluğu bırakarak hemen buraya gel, eğer şimdi gelmezsen daha sonra da gelemezsin; Pişman olursun, ama son pişmanlık fayda vermez*» diye tehditkâr bir üslûpla onu tahta davet ettilerse de en-Nâsır Muhammed, el-Kerek'te kalmakta ısrar edip dönmeye yanaşmadı. Ümerâ'ya da: «*Allah, benimle sizin hakkınızda gerek ölüm ve gerekse başka bir şekilde hüküm verinceye kadar bırakınız beni bu kalede uzlet içerisinde yaşayayım*» diye yazdı(1).

Böylece tahta kimin çıkacağı meselesi yeniden gündeme geldi. Ümerâ, Nâibü's-saltana olması sıfatıyla tahtı Emir Sâlâr'a teklif ettilerse de Sâlâr, Ketboga ve Lâçin'in başına gelenlerin kendi başına da gelmesinden korkarak bunu kabul etmedi ve: «*Ey emirler! Vallahi ben buna lâyık değilim*». Arkadaşı Baybars el-Çeşnigîr'i göstererek: «*Buna lâyık olan ondan başkası değildir*» dedi ve böylece ümerâ, Baybars el-Çeşnigîr'e sultan olarak biat ettiler. Baybars'a el-Muzaffer ünvanı verildi. Sâlâr da âdeti olduğu üzere Nâibü's-saltana görevinde kaldı (5 Nisan, 1309). Baybars el-Çeşnigîr, el-Burciyye'den olup Çerkez asıllı idi. Kendisinden önce ise hiçbir Çerkez asıllı memlûk, sultan olmamıştı.

b) Devrindeki Olaylar:

Yeni sultanın halletmek zorunda olduğu ilk mesele, Mısır içinde ve dışında, hâlâ büyük bir itibârı olan en-Nâsır Muhammed idi. Sultan el-Muzaffer Baybars, en-Nâsır Muhammed ve taraftarlarını memnun edeceğini zannederek el-Kerek'i ona verdi. Fakat Suriye'deki üme-

(1) İbn Tagribirdi, en-Nücûm, VIII, 181-282; el-Makrızî, es-Sülûk, II, 45

rânın ileri gelenlerinden pek çoğu, özellikle Halep nâibi Kara Sungur, Hama nâibi Kıpçak ve Tarabulus nâibi, Baybars el-Çeşnigîr'in sultanlığını kabul etmeyerek en-Nâsır Muhammed'e bağlı kalmakta devam ettiler. Bunlar Halep'de toplanarak el-Kerek'te bulunan en-Nâsır'a mektup yazıp ona yardıma hazır olduklarını bildirdiler. «*Ya sana tahtı alveririz, ya da atlarımızın üzerinde ölürüz*» dediler. Fakat en-Nâsır Muhammed bu işin acele ile halledilemeyeceğini ve sabretmeleri gerektiğini bildirdi(1).

Bundan da açıkça anlaşılacağı üzere en-Nâsır Muhammed, tahtta gözü olmadığı için değil, en müsait zamanda ve kendisine tahakküm eden ümerâdan kurtulmuş olarak, tekrar ona dönmek niyetiyle feragat etmişti. Diğer taraftan onun Suriye'deki ümerâya sabır tavsiye etmesi, onların geçici bir müddet için Baybars'a itaat etmesini sağlamış ve Baybars da: «*İşte şimdi taht benim oldu*» demişti(2).

en-Nâsır Muhammed, el-Kerek'te pek boş durmadı. Artık halk ile doğrudan temasa geçiyor ve maiyyetinde memlûkleri olduğu hâlde sık sık ava çıkıyordu. Onun bu faaliyetleri Baybars'ı endişelendirdi. Baybars onun hareketlerini tahdit etmek için yanındaki memlûk, at, para vb. yanında her ne varsa kendisine göndermesini, aksi takdirde; ez-Zâhir Baybars el-Bundukdârî'nin oğullarının başına gelenin kendi başına da gelebileceğini ve Kostantiniyye'ye sürüleceğini bildirdi. Bunun üzerine en-Nâsır Muhammed, meşhur dehasını kullanıp niyetini gizleyerek Baybars'a yazdığı mektupta kendisine bağlılığını mübalağalı bir şekilde dile getirdi. Ayrıca kendisini, efendisi olarak bildiğini ve sahip olduğu her şeyin onun sayesinde olduğunu belirterek gönlünü almasını bildi. Öte yandan Suriye'deki ümerâya elçiler gönderip Baybars'ın, kendisine karşı takındığı menfî tavır ve tehditlerden şikâyet ederek onlardan kendisine yardım etmelerini rica etti. en-Nâsır Muhammed, ümerâya aynen şöyle diyordu:

«*Baybars ve Sâlâr'ın üzerimdeki baskıları o kadar arttı ki tahtı onlara terkedip Mısır'dan çıktım ve kendimi koruyarak dinlenmek için kimsenin rağbet etmediği bir yeri seçtim. Buna rağmen benden vazgeçmediler. el-Muzaffer bana mektup göndererek, ez-Zâhir Baybars'ın oğulları gibi beni de Kostantiniyye'ye sürmekle tehdit ediyor ve elimde avucumda ne varsa benden istiyor. Sizler, babam el-Mansûr'un üzerinizdeki hakkını biliyorsunuz. Öyle zannediyorum ki, benim bu durumuma siz de râzı olmazsınız*»(3).

(1) İbn Tagribirdî, en-Nücûm, VIII, 238-242
(2) İbn Tagribirdî, Aynı eser, 238-242
(3) İbn İyas, Bedâyiü'z-Zuhûr, I, 151

Halep, Tarabulus ve Hama nâiplerini Baybars'a karşı kışkırtmak için daha fazla söze ihtiyaç yoktu. Baybars, kendisini sultan ilân edelidenberi onların niyeti, isyan ederek en-Nâsır Muhammed'i tahta iâde etmekti. Fakat en-Nâsır Muhammed, uygun bir fırsat beklemelerini onlara tavsiye etmişti. Artık tahtı hakiki sahibine iade etmek için, isyan ederek Baybars'ı tahttan indirme yolunda önlerinde engel kalmamıştı.

en-Nâsır Muhammed, Suriye'deki emirlerin büyük bir kısmı kendisine katıldıktan sonra, Mısır'a yürüyüş için hazırlıklara başladı. Mısır'da bulunanlar bunu duyunca sevindiler ve hattâ ümerânın bir kısmı Baybars'tan ayrılarak en-Nâsır'ın hizmetine koştular. Bunlar en-Nâsır'a varıp Mısır'ın içinde bulunduğu durumu anlattılar ve bütün askerin ve halkın kendisini sevinçle karşılayacağını bildirip onu Mısır'a yürümeye teşvik ettiler. Bunun neticesinde o da son adımını attı(1).

Sultan el-Muzaffer Baybars'a gelince: O, durumu kavrayıp kendi başının çaresine bakacağı yerde, tahtını korumak için son bir çare olarak Mısır'daki Abbasi halifesi el-Müstekfi Billah'tan kendisine olan biatini yenilemesini istedi. Halife, kendisinden istenileni yaptı ve münadiler Kahire'de: «*Sultanınız, el-Melik el-Muzaffer (Baybars)'dir. Kalbinizi hoş tutunuz. Kendisini ilgilendirmeyen meselelerde konuşan herkes öldürülecektir*» diye yüksek sesle bağırdılarsa da bütün bu icraat gidişâtı değiştirmeye yetmedi. Sonunda ümerânın çoğunluğu ve bir kısım halkın, Baybars'ı terkedip onun tek başına kaldığını gören Nâibü's-saltana Sâlâr, Baybars'ın huzuruna çıkarak; artık gerçekleri görmesi gerektiğini, ümerâ ve memlûklerin el-Kerek'e en-Nâsır'ın yanına gittiklerini ve onun tahta dönmesine karar verdiklerini, kendisi için de çıkar yolun en-Nâsır'a elçi göndererek ailesi ile birlikte bir yere gönderilmesini istemesini, bunu da yapmazsa en-Nâsır'ın askerlerinin herkesi mahvedeceğini söyledi(2).

Bu esnada en-Nâsır Muhammed'in, el-Kerek'ten çıkarak Dımaşk'a gittiği ve Dımaşklılar'ın kendisini sıcak bir şekilde karşıladığı, Suriye'deki ümerânın ise ona bağlılık yemini ettikleri ve orada onun adına hutbe okunduğu haberi geldi(3). Bu haberler karşısında el-Muzaffer Baybars tahttan feragat ettiğini ilan ederek (17 Şubat, 1310), en-Nâsır Muhammed'e elçi gönderip af diledi ve: «*Eğer beni hapsedersen bunu kendim için bir bahtiyarlık sayarım. Eğer sürgüne gönderirsen*

(1) el-Makrızi, **es-Sülûk**, II, 59
(2) İbn İyâs, **Bedâyiü'z-Zuhûr**, I, 152
(3) İbn Tagribirdi, **en-Nücûm**, VIII, 260-265

bunu bir seyahat kabul ederim. Şayet öldürürsen bunu da şehitlik kabul ederim»(1) dedi. Ayrıca en-Nâsır'dan, kendisine el-Kerek, Sahyun veya Hama şehirlerinden birisinde ikamet etmesine izin vermesini istedi. Öte yandan Kahire'de kalmasının kendisi için tehlikeli olacağını sezerek hazinede ne var ne yoksa alıp şehirden çıktı. Halk onun kaçtığını görünce arkasından düşmanca sözler sarfederek taşladılar.

(1) İbn Tagribirdi, en-Nücûm, VIII, 270-271

MELİK en-NÂSIR NÂSIREDDİN MUHAMMED B. KALAVUN (III. SALTANATI) (1310-1341)

Sonunda en-Nâsır Muhammed, Dımaşk'tan Kahire'ye doğru yola çıktı. Geçtiği her yerde sıcak bir hüsnü kabul ve sevinçle karşılandı ve böylece Mısır'a ulaştı. en-Nâsır Muhammed'in bu üçüncü saltanatı, gerek onun hususî hayatında, gerekse Mısır ve Memlûkler'in tarihinde fevkalâde mühim bir yer tutar. Artık yetişkin bir delikanlı olarak en-Nâsır, gerçek şahsiyetini ortaya koydu. Önce bütün devlet işlerini eline alarak, daha öncelerde olduğu gibi ümerânın, kendisine tahakküm etmesine müsaade etmedi. En-Nâsır Muhammed'in bu üçüncü saltanatı otuzbir yıl devam etmiş olup (1310-1341) kendisinden önceki ve sonraki sultanlardan hiçbirisi bu kadar uzun müddet saltanat sürmemiştir. Uzun saltanatı esnasında en-Nâsır Muhammed, Suriye'den Haçlılar'ı kovmuş, İlhanlılar'ı da yenerek onların arzettiği tehlikeyi bertaraf etmiş, böylece içeride sükûn ve istikrarı temin ederken, dışarıda ise devletin itibârını yükseltmek ve Memlûk devletini en geniş hudutlarına ulaştırmak gibi başarılarıyla Mısır halkının kalbinde yer etmiştir. Tarihçiler onu tedbirli, heybetli, düşmanlarına karşı amansız, herkesin kendisine itaat ettiği, devlet işlerini sımsıkı elinde tutan, deha sahibi bir sultan olarak tavsif ederler(1).

en-Nâsır Muhammed, bu üçüncü saltanatına kendisini küçük düşüren ümerâdan intikam almakla başladı. Önce Suriye'ye kaçmakta olan Baybars el-Çeşnigîr'i, Gazze yakınlarında yakalatarak huzuruna getirtti ve kendisine yaptığı kötülükleri birer birer sayarak sonunda: *«Hatırlarmısın? Şu sebepten şu vakit benim yüzüme karşı bağırmıştın. Filanca hakkındaki tezkiyemi reddetmiştin. Bir zamanlar şekerle yapılmış palûze helvası istemiştim de mâni olmuştun!... Ey Rükneddin! Ben bugün senin efendinim. Dün kızartılmış kaz istediğimde onu ne yapacaksın diyordun»*(2) dedi. Bundan sonra onun öldürülmesini emretti ve öldürüldü. Emir Sâlâr da yakalanarak hapsedildi ve ölünceye kadar hapiste kaldı(3).

---

(1) İbn Tagribirdi, **en-Nücûm**, IX, 164-212
(2) el-Makrizî, **es-Sülûk**, II, 80-81
(3) İbn İyas, **Bedâyiü'z-Zuhûr**, I, 156

Ümerâdan bazıları, en-Nâsır Muhammed'i daha önceki saltanatlarında olduğu gibi, hafife almak istediler. Onu tahttan indirmek için teşebbüslerde bulundular. Fakat en-Nâsır Muhammed bütün teşebbüsleri demir yumruğu ile ezip boşa çıkardı. Bütün emirler kayıtsız şartsız ona bağlı kaldılar. en-Nâsır Muhammed, büyük bir kifayet ve dirayetle devleti idare etti. İçeride ve dışarıda herkes onun gücünü ve kudretini tanıdı.

en-Nâsır Muhammed'in devleti tek başına idare ettiği bu üçüncü ve uzun süren saltanatı esnasında kurulan nizam sayesinde memleketin iktisadî durumu da fevkalâde gelişti. Onun zamanında yapılan muazzam cami, medrese, han, hamam, çeşme ve saraylardan pekçoğunun kalıntısı bugün Mısır ve Suriye'de hâlâ ayaktadır. Tarihçinin dediği gibi o; «*İmârı seven bir sultandı. Hergün üçyüzelli altın dinâra tekabül eden yedibin gümüş dirhem meblağı, imâr için sarfediyordu*» (1).

en-Nâsır Muhammed'in devri Memlûk nizamının olgunlaştığı, hükümet dâirelerinin oturduğu, idarede birçok yeniliklerin ve gelişmelerin vukubulduğu, bazı büyük vazifelerin kaldırılıp -meselâ Nâibü's-saltana ve Vezâret gibi- yeni vazifelerin getirildiği -meselâ Nâzırü'l-Hâss- bir devirdir. en-Nâsır Muhammed bunlara ek olarak gelir kaynaklarını da düzeltmiş ve iktisâdî gelişmeye bağlı olarak devletin geliri de artmıştır.

Bütün bu işleri yaparken en-Nâsır Muhammed, kendisine yürekten bağlı ümerânın desteğinden faydalanmıştır. Ancak ümerâya karşı içinde bir ukde bulunan en-Nâsır, onlarla olan münasebetlerinde devamlı olarak şüpheyi muhafaza etmiş ve yükselttiği herhangi bir emirin nüfûzunun arttığını görünce, onu bir vesile ile tesirsiz hâle getirmeyi de bilmiştir. Bunun en bâriz örneği de Dımaşk nâipliğine getirdiği Şemseddin Kara Sungur ve bütün Suriye'nin valiliğini verip pekçok ünvânlar ilâve ettiği, hatta sıhriyet kurduğu Emir Tengiz (Deniz)'e karşı yaptıklarında görülmektedir(2).

(1) el-Makrızî, el-Hıtat, II, 306
(2) İbn Tagribirdî, en-Nücûm, IX, 273, 326, 327

en-NÂSIR MUHAMMED'İN OĞULLARI DEVRİ (1341-1361)

en-Nâsır Muhammed, Memlûkler devrinde kısa süre hüküm süren sultanlar gibi olmadığından, çocukları ve torunları halk nazarında hep sevilen, sayılan kişiler olmuşlardır. Onun, tahtta bulunmadığı müddet zarfında vukubulan kıtlık, açlık, fakirlik, korku, zorluklar vb. durumların hepsi en-Nâsır Muhammed ve âilesi mensuplarının tahtta kalması ile emin olunabilecek durumlar olarak telâkki edilmiştir. Muhtemelen, en-Nâsır Muhammed'in oğul ve torunlarının, Memlûkler devrinde benzeri olmayan bir şekilde uzun zaman saltanat sürebilmelerinin esas sebebi de bu telakkidir.

Bununla beraber en-Nâsır Muhammed, kendi soyundan gelenlerin sultan olması konusunda seleflerinden daha az istekli değildi. Bu sebeple o sağlığında oğlu Nâsıreddin Anûk'u velihat ilân etmiş (1331) ve ümerâ da bunu kabul etmişti. Hattâ Anûk, saltanat alâmetlerini giyerek merasim yapmış, ümerâ ve yüksek dereceli görevlilere hil'atler dağıtmıştı. Fakat bir müddet sonra en-Nâsır Muhammed, bu kararını değiştirmiş, oğlunun da ümerâdan birisi gibi giyinmesini emretmişti. Bunu yapmasının sebebi muhtemelen onun dokuz yaşında bir çocuk olmasıydı. Ancak 1340 yılında Anûk'un vefat etmesi üzerine en-Nâsır Muhammed, hasta yatağında ümerânın büyüklerini toplayarak kendisinden sonra oğlu Seyfeddin Ebû Bekr'i sultan yapmalarını vasiyet etmiş ve onlar da ona söz vermişlerdi(1).

en-Nâsır Muhammed'in ölümü ile (7 Haziran 1341)(2) Memlûk devleti, tarihinin yeni bir devresine girdi. Bu dönemi en-Nâsır Muhammed'in oğulları ve torunlarının dönemi olarak isimlendirmek mümkündür. Bahri Memlûklerin çöküşüne ve Burci Memlûklerin kuruluşuna (1382) kadar devam eden bu devrenin en bâriz vasfı, en-Nâsır Muhammed'in oğul ve torunlarından sultan olanlarının çoğunun küçük yaşta olmaları sebebiyle ümerânın elinde oyuncak olmaları, aynı zamanda ümerânın nüfûzunun yeniden artması ve sultanların kısa sürelerle sık sık değişmeleridir.

---

(1) el-Makrızi, es-Sülûk, II, 343; İbn Tagribirdi, en-Nücûm, IX, 164

(2) el-Makrızi, es-Sülûk, II, 523; İbn Tagribirdi, en-Nücûm, IX, 164

en-Nâsır Muhammed'in oğulları yirmi yıl kesintisiz olarak saltanatı ellerinde tutmuşlardır (1341-1361). Bu yirmi yıl zarfında en-Nâsır'ın sekiz oğlu hüküm sürmüştür ki, her birine ortalama 2.5 yıl düşmektedir. Bu da, bu devrin ne kadar istikrarsız olduğunu göstermektedir.

1 — Melik el-Mansûr Seyfeddin Ebû Bekr b. Melik en-Nâsır Muhammed (1341):

en-Nâsır Muhammed'in oğullarından ilk önce sultan olan Seyfeddin Ebû Bekr'dir. Babasının ölümünden hemen sonra tahta çıkan (7 Haziran 1341) Ebû Bekr ile Atabekü'l-Asker Emir Kosun arasında çok geçmeden anlaşmazlık başgösterdi. Ebû Bekr, yirmi yaşında bir delikanlı olup ümerânın hile ve oyunlarından habersizdi. Kosun ümerâya: «*Bu sultan sizin hepinizi öldürmek istiyor*» diyerek korkutup, onları Ebû Bekr'e karşı kışkırttı. Bunun üzerine emirler de Kosun'un etrafında birleştiler. Kosun, tahta çıkmasından iki ay sonra Ebû Bekr'i tahttan indirdi (6 Ağustos 1341)(1). Ebû Bekr Kos'a sürüldü ve bir müddet sonra orada katledildi.

2 — Melik el-Eşref Alâeddin Küçük b. en-Nâsır Muhammed (1341-1342):

Ebû Bekr'i azlettikten sonra Kosun onun kardeşi Alâeddin Küçük'ü getirtti ve el-Eşref lakabıyla tahta oturttu (6 Ağustos, 1341). el-Eşref beş yaşında bir çocuktu. Dolayısıyla ondan ülkenin idâresiyle ilgili hususlarda birşey beklenmesi mümkün değildi. Kendisi emir ve nehiy sahibi birisi değildi. Ülkenin idaresi tamamen Emir Kosun'un elindeydi. el-Eşref Alâeddin Küçük'ün saltanatı beş aydan biraz fazla sürmüştür (10 Ocak, 1342)(2).

3 — Melik en-Nâsır Şihâbeddin Ahmed b. Melik en-Nâsır Muhammed (1342):

Küçük'ü tahttan indiren emirler onun yerine kardeşi Ahmed'i sultan ilân ettiler (10 Ocak 1342). Ona en-Nâsır lakabı verildi. Ahmed, sultan ilân edildiği sırada el-Kerek'te bulunuyordu. Kendisi Mısır'a geldikten kısa bir müddet sonra resmî daireleri Mısır'da bırakarak el-Kerek'e gitti. Bu sebepten ülkenin durumu çok kötüleşti. Çünkü sultan, çölün ortasındaki el-Kerek'te oturuyor, Suriye ve Mısır da ümerânın insafına terkedilmiş bulunuyordu. Kahire'de bu sebepten karışık-

(1) el-Makrızî, es-Sülûk, II, 570; İbn Tagribirdî, en-Nücûm, X, 16-16
(2) el-Makrızî, es-Sülûk, II, 593

lık zuhûr etmesi üzerine emirler Ahmed'den taht şehrine dönmesini istediler. Ahmed ise onlara: «*Ben istediğim yerde otururum. Ne zaman canım isterse o zaman gelirim*»(1) diye cevap verdi. Buna râzı olmayan emirler en-Nâsır Ahmed'i hal ederek yerine kardeşi İsmail'i Sultan ilân ettiler (27 Haziran, 1342).

4 — Melik es-Sâlih İmâdeddin Ebu'l-Fidâ İsmail b. Melik en-Nâsır Muhammed (1342-1345):

es-Sâlih lakâbı verilen İsmail, devlet işlerinden çok sefih eğlencesiyle meşguldü. Onun zamanında devletin gelirleri fevkalâde azaldı. Yapılmakta olan imar faaliyetleri yarım kaldı. İsmail adına, kardeşi Ahmed'in katlinde rol almasından başka zikredilebilecek bir hâdise yoktu. Zaten kendisi de bir müddet sonra hastalanmış ve 1345 yılında ölmüştür (4 Ağustos).

5 — Melik el-Kâmil Seyfeddin Şaban b. Melik en-Nâsır Muhammed (1345-1346):

el-Kâmil Şaban, kardeşi İsmail'in ölümü üzerine sultan oldu. O da boş işlerle meşgul olmakta ve devlet işlerini terketmekte kardeşinden geri kalmıyordu. Bu yüzden ümerâ ona öfkelendi. Şaban kardeşleri Hacı ve Hüseyin'i öldürmek istediyse de sonunda kendisi yakalandı (19 Eylül 1346) ve sonra Sultan olan kardeşi Hacı tarafından öldürüldü(2).

6 — Melik el-Muzaffer Zeyneddin Hacı b. en-Nâsır Muhammed (1346-1347):

Hacı, sultan olduğu zaman onbeş yaşındaydı. Kendisini oyun ve eğlenceye verdi. Bütün işi gücü en aşağı seviyedeki insanlarla çeşitli oyunlar oynamaktı. Bu sebepten ümerâ onu öldürdü (16 Aralık, 1347). Hacı, tahtta bir yıl üç ay kadar kalmıştır.

7 — Melik en-Nâsır Bedreddin Ebu'l-Meâli el-Hasan b. Melik en-Nâsır Muhammed (I. Saltanatı) (1347-1351):

Hacı'dan sonra tahta oturtulan Hasan (18 Aralık 1347)(3) kardeşlerinden daha iyi bir durumda değildi. Kendisi onbir yaşında bir çocuk olduğu için ümerânın elinde oyuncak oldu. Ümerâ ona günlük muayyen bir para tahsis ederek kendileri idareye hâkim olmuşlardı.

(1) İbn Tagribirdi, en-Nücûm, X, 69
(2) el-Makrizi, es-Sülûk, II, 713 vd.
(3) İbn Tagribirdi, en-Nücûm, X, 178

Tarihçinin dediğine göre: «*Tahttc oturup tayin ve aziller yapan, Suriye ve Mısır'ın serveti kendisine getirildiği halde ondan hiç bir şey harcayamayan onun gibi bir sultan işitilmemişti*»(1). Ümerâ ile en-Nâsır Hasan arasında anlaşmazlık çıkınca sultanın yakalanarak hapsedilmesi zor olmadı. Ümerâ, Hasan'ı hapsederek onun yerine kardeşi Selahaddin'i sultan ilân ettiler (12 Ağustos 1351).

8 — Melik es-Sâlih Selahaddin b. Melik en-Nâsır Muhammed (1351-1354) :

Tarihçi İbn Tagribirdi, es-Sâlih'in saltanatta isimden başka hiç bir şeyi olmadığını çünkü Seyhun, Tâz ve Sargıtmış'ın bütün işleri ellerinde tuttuklarını ve ülkenin idaresinde bunlardan başka hiç kimsenin sözünün geçmediğini kaydeder(2). Dolayısıyla Selahaddin'in saltanatı da diğer kardeşlerinde olduğu gibi hal'edilerek Kale'de hapsedilmesiyle sona erdi. Ümerâ onun yerine kardeşi Hasan'ı tekrar tahta getirdi (20 Ekim, 1354).

9 — Melik en-Nâsır Bedreddin Ebu'l-Meâli el-Hasan b. Melik en-Nâsır Muhammed (II. Saltanatı) (1354-1361) :

Hasan'ın bu ikinci saltanatı altı yıldan fazla sürmüştür. Artık rüşde vâsıl olduğu için işleri elinde toplamıştı. Tarihçiler onun akıllı, cömert, cesur, yumuşak tabiatlı ve halkı seven bir hükümdar olduğunu kaydederler. Hasan, bazıları günümüze kadar gelen güzel eserler binâ ettirmiştir. Ancak ümerânın işlerine karışmasından tamamen kendisini kurtaramadı ve sonunda emir Yelboga'nın kendisini yakalamasıyla saltanatı son buldu (17 Mart 1361). Yakalandıktan sonra Hasan'ın âkıbetinin ne olduğu hakkında muhtelif rivayetler vardır. Bunlardan en kabul edilebilir olanına göre, Yelboga'nın memlûkleri, onu birbirine danışmaksızın öldürmüşlerdir(3). Böylece en-Nâsır Muhammed'in oğullarının saltanatı sona ermiş ve torunlarının devri başlamıştır.

Siyah Veba:

en-Nâsır Muhammed'in oğullarının hüküm sürdüğü zaman zarfında, görüldüğü gibi, Mısır memlûk ümerâsının yağmasına maruz kalmış ve ümerâ genç sultanlarla istedikleri gibi oynamışlardır. Mısır halkına gelince, onlar daha ziyade seyirci durumundaydılar. Bir sul-

(1) el-Makrizi, es-Sülûk, II, 751
(2) İbn Tagribirdi, en-Nücûm, X, 287
(3) İbn Tagribirdi, en-Nücûm, X, 314

tanın katline üzülüyorlar ve ağlıyorlar, diğer birinin tahta çıkışıyla seviniyorlar ve şehri süslüyorlardı. Bu devirde Mısır'da cereyan eden olaylar bakımından 1349 yılında vukubulan vebadan başka dikkat çekici bir şey yoktur.

Bilindiği gibi, ortaçağ boyunca, dünyanın dört bir tarafında iktisadî krizler neticesinde veba ve diğer salgın hastalıklar sık sık görülmüş, yayılma imkânı bulabilmiştir. Bunlar arasında şiddeti, Doğu'da ve Batı'da verdiği zarar bakımından *Siyah Veba* kadar hiçbir veba tarihçileri meşgul etmemiştir. el-Makrizi, bu vebayı şöyle anlatır: «*Bu veba bir iklimde görülüp diğer iklimde görülmeyen cinsten değildir. Aksine bütün yeryüzünü ve bütün insanoğullarını hattâ denizlerdeki balıkları, gökyüzündeki kuşları ve ormanlardaki vahşî hayvanları dahi tesiri altına almıştır*». Bundan sonra tarihçi bu hastalığın Moğolistan'da nasıl ortaya çıktığını, oradaki bütün insanları ve hayvan varlığını helâk ettikten sonra Moğolistan üzerinden Doğu'ya ve Batı'ya nasıl yayıldığını, Suriye ve Mısır'a nasıl geldiğini anlatır. Bu hastalığın belirtisi kulak arkasında ve koltuk altında çıkan küçük bir sivilce olup buna yakalanan kişi, kısa bir müddet sonra kan tükürmeye başlıyor ve birkaç saat sonra da ölüyordu.

en-Nâsır Muhammed'in oğulları devrinde bu veba Suriye ve Mısır'da da yayılmış ve her gün binlerce kişi ölmüştü. Öyle ki, toprağı işleyecek kimse kalmamıştı. Sultan ve ümerâ bundan kurtulmak için Kahire'den kaçmışlar; işlenmeyen topraklar kıraçlaşıp çarşı pazarda alış-veriş durmuş ve hiçbir şeyi alıp-satan kalmamıştı. İnsanlar işlerini güçlerini ve sanatlarını terketmişler, düğünler, eğlenceler iptal edilmiş ve her yere hüzün çökmüştü.

MELİK en-NÂSIR MUHAMMED'İN TORUNLARI DEVRİ (1361-1382)

Emir Yelboga, en-Nâsırî Hasan'ı hal'ettikten sonra onun yerine Hacı'nın oğlu Selahaddin Muhammed'i sultan ilân etti (17 Mart 1361). Böylece en-Nâsır Muhammed'in torunlarının devri başladı. Bunlar 1361-1382 yılları arasında ard arda hüküm süren dört kişidirler:

1 — *Melik el-Mansur Selahaddin Muhammed b. Melik el-Muzaffer Hacı b. en-Nâsır Muhammed (17 Mart 1361-30 Mayıs 1363).*

2 — *Melik el-Eşref Zeyneddin Ebu'l-Meâli Şaban b. el-Emced Hüseyin b. en-Nâsır Muhammed (30 Mayıs, 1363-14 Mart 1377).*

3 — *Melik el-Mansur Ali b. Melik el-Eşref Şaban b. Hüseyin b. en-Nâsır Muhammed (14 Mart 1377-19 Mart 1381).*

4 — *Melik es-Sâlih Salâh Zeyneddin Ebu'l-Cevâd Hacı b. Melik el-Eşref Şaban b. Hüseyin b. en-Nâsır Muhammed (20 Mart 1381-26 Kasım 1382).*

en-Nâsır Muhammed'in torunlarının devri ana hatlarıyle oğullarının devrinden daha farklı değildir. Şöyle ki:

a) Bu devirde tahta çıkan sultanların hepsinin yaşı küçüktür. Gerçekten, 1361-1363 yıllarında saltanat süren el-Mansur Selahaddin Muhammed sultan olduğu zaman ondört yaşında; el-Eşref Zeyneddin Ebu'l-Meâli Şaban (1363-1377) sultan olduğu zaman on yaşında; 1377-1381 yılları arasında hüküm süren el-Mansûr Alâeddin Ali sultan olduğu zaman altı yaşında ve 1381-1382 yıllarında saltanat süren es-Salih Zeyneddin sultan olduğu zaman onbir yaşlarındaydılar.

b) Sultanların yaşlarının küçük olmasının tabiî bir neticesi olarak bunların devrinde ümerânın nüfûzu artmış, satvet ve şevketleri ziyâdeleşmiş ve işleri ellerine alarak istedikleri gibi küçük sultanları azl veya tayin ederek onlarla âdeta oynamışlardır.

c) Bu devrede ümerânın birbiri ile olan mücadelesi artmış ve bu mücadele memlûk tâifelerine de sirayet ettiği için, memlûkler de zaman zaman Kahire sokaklarında birbiriyle çarpışmaya varacak kadar çeşitli fırkalara bölünmüşler ve bu da ülkeyi şiddetli bir kargaşaya sürüklemiştir.

d) Bu müddet zarfında Burciyye Memlûklerinin nüfûzu devamlı olarak artmış ve bu sayede memlûk grupları arasındaki mücadelede bunlar son raundu kazanarak 1382 yılında Bahrî Memlûklerden saltanatı zorla alarak Burciyye Memlûkleri devletini kurmuşlar ve böylece Kalavun âilesi ile birlikte Bahrî Memlûklerinin hâkimiyeti de sona ermiştir.

e) en-Nâsır Muhammed'in torunları devrinde ahlâkî çöküntü de şiddetlenmiş ve bizzat yönetimin bir kısım ileri gelenleri rahatsızlık kaynağı olmuşlardır. Bu devredeki genç bazı yöneticiler hafîf meşreplikle ün yapmışlardır. Denildiğine göre el-Mansûr Selahaddin Muhammed (1361-1363) hiç ayık gezmez ve devamlı çalıp oynayan on kişilik bir cariye gurubu onu hiç yalnız bırakmazdı (1).

Kıbrıs Kralı I. Peter'in İskenderiye'ye Hücûmu 1365:

Mısır ve Suriye, en-Nâsır Muhammed'in oğulları devrinde görüldüğü gibi siyah veba belâsiyle karşılaşırken, onun torunları devrinde de 1365 yılında İskenderiye'yi tahrip eden büyük bir Haçlı belâsı ile karşılaşmıştır.

Haçlı Seferleri 1291 yılında Haçlılar'ın Suriye'den nihâî olarak sürüp çıkarılmaları ile bitmemiş, bu harplerin uzantıları XV. yüzyıla kadar bir müddet daha devam etmiştir. Haçlı Seferleri'nin bu son devirlerinde Memlûk devleti bir taraftan Yakın-Doğu'daki İslâm ülkelerini Haçlı darbelerine karşı korurken, diğer taraftan da bunları yapanlardan öç alarak onları cezalandırma görevini tam olarak yerine getirmiştir.

Haçlılar'ın Suriye'den kesin çıkarılışı, Batı Avrupa'da büyük bir aksülamel yaratmıştı Başta Papalık olmak üzere Haçlı Seferleri taraftarları, bunun sebebinin Memlûk devleti olduğunu ilân ederek öncelikle bu devlet, zaafa uğratılmadan Suriye'nin tekrar kazanılmasının mümkün olmadığını ilân etmişlerdir. Memlûk devleti, servetinin ve gücünün büyük bir kısmını Doğu ile Batı arasındaki ticaretten elde ettiği kâr ile sağladığı için, XIV. ve XV. yüzyıllardaki Haçlı Seferleri planlayıcıları, Memlûkler'e karşı Mısır ve Suriye sahillerinde bir iktisadî ablukanın uygulanıp Avrupalı tüccarların gemileri ile buralara gelerek Memlûkler ile ticaret yapmalarına mâni olunması gerektiğini ilan ettiler. Böylece Memlûkler servet ve güç kaynaklarının birincisini kaybedeceklerdi (2).

(1) İbn Tagribirdi, en-Nücûm, XI, 7

(2) Said Abdulfettah Aşur, el-Hareketü's-Salibiyye, II, 1199-1208

Bu maksatla Papalık, Avrupalı tüccarların gemileriyle Memlük devleti sahillerine gidip Müslüman tüccarlarla ticaret yapmasını yasaklayan müteaddit emirler yayınladı. Fakat özellikle İtalyan tüccarlardan çoğu kendi iktisadî çıkarları için Papalığın emirlerini yerine getirmediler. Bu yüzden Papalık için, Akdeniz'in doğusunda buna mâni olacak bir deniz polisi teşkil etmekten başka çıkar yol kalmadı. Bu deniz polisi Papalığın emrini dinlemeyen Avrupalı tüccarların Memlûkler ile ticaret yaparak onları beslemesini önleyecekti(1).

Akdeniz'in doğusunda, bir taraftan Suriye ve Mısır'daki İslâm kıyılarını kontrol altında bulundurmak ve diğer taraftan Müslüman limanlarına hücum etmek için Avrupalılar'ın üs olarak yerleşebilecekleri en emin yer Kıbrıs Adası idi. Bilindiği gibi Kıbrıs Adası, III. Haçlı Seferi esnasında Aslan Yürekli Richard'ın XII. yüzyıl sonunda bu adaya girmesi ile Haçlı Seferleri'ne karışmıştı. O andan itibaren Lusignan ailesinin hükmü altında bulunan Kıbrıs, Akdeniz'in doğusundaki Haçlı faaliyetlerinde açık bir rol üstlenmişti. XIII. yüzyılın sonlarında Haçlılar'ın Suriye'den tamamen kovulmasından sonra Kıbrıs'ın üstlendiği bu rol daha da ehemmiyet kazandı ve bu andan itibaren Kıbrıs, Akdeniz'in doğusundaki en büyük Haçlı merkezi oldu(2).

Kıbrıs'ın, Lusignan ailesinden olan hâkimleri Memlûk devletini boğmayı hedef alan Haçlı projelerine katılmakla yetinmediler. Kıbrıs Adası'nın Akdeniz'in doğusundaki müstesna yerinden istifade ile bu yörede dolaşan Müslüman tüccarları vuran ve fırsat buldukça Suriye ve Mısır sahillerine hücum eden hristiyan korsanları bu adada barındırdıkları yetmezmiş gibi şimdi de Avrupa gemilerinin Suriye ve Mısır limanlarına ulaşmasına mâni olmak için Ada'yı bir gözetleme istasyonu hâline getirdiler. Kıbrıs hâkimleri bütün bunlarla da yetinmeyerek bizzat kendileri nerede buldularsa orada müslümanlara hücum etmeye başladılar. Böylece, Ortaçağın sonlarına doğru Haçlı Seferleri tarihinde yeni bir safha başlamış oluyordu.

XIV. yüzyılda Kıbrıs hâkimlerinin İslâm ülkelerine yaptığı Haçlı hücumlarının en göze çarpanı 1365 yılında I. Peter'in İskenderiye'ye yaptığı cüretli hücumdur. I. Peter bu sefere çıkmadan önce, Papalık'a ilaveten Avrupa ülkelerinden çoğunu ziyaret ettiği uzun bir seyahate çıkarak çok sayıda insan ve harp malzemesi yardımı sağladı. Bunları Rodos Adası'na yığan Peter, Memlûklere indireceği darbe için bu uygun yeri seçti: Hedef olarak İskenderiye seçildi. Müslümanların, Cuma

(1) U. Heyd, Histoire du Commerce de Levant au Moyen Age, I, 26; II, 560
(2) Said Abdulfettah Aşur, el-Hareketü's-Salibiyye, II, 1205

namazı için camide bulundukları bir sırada hücum yapılması kararlaştırıldı.

1365 yılı Ekim ayında Kıbrıs hâkimi I. Peter'in komutasındaki Haçlı gemileri İskenderiye'ye ulaştığı sırada Memlûk devleti küçük çocukların sultan olması sebebiyle vukubulan iç meselelerle meşguldü. O sırada en-Nâsır Muhammed'in torunu el-Eşref Şaban Sultan idi. Fakat hüküm Yelboga'nın elindeydi. İskenderiye nâibi de Selahaddin adında birisi olup hacc için Hicaz'da bulunuyordu. İşte bu şartlar altında, Haçlılar'ın kuvvetlerini kıyıya dökmeleri (10 Ekim Cuma) ve şehri elegeçirmeleri zor olmadı. Haçlı kuvvetleri şehrin sokaklarına dağılarak camileri ateşe verdiler. Hanları ve dükkanları tahrip edip, evleri yağmalayarak önlerine çıkan kadın, çocuk, ihtiyar herkesi katlettiler ve şehirde ellerine geçirdikleri herşeyi yağmaladılar.

Haçlılar, İskenderiye'de üç gün kalarak yağma, esir etme, öldürme ve yakıp yıkma faaliyetlerinde bulundular. Bu günler İskenderiye'nin tarihindeki en kara günler oldu. Kahire'den İskenderiye'yi kurtarmak için süratle gelmekte olan ordunun yaklaştığını duyan Haçlılar, gemilerine binerek kaçıp gittiler. Denildiğine göre Haçlı gemilerinde din ayırımı gözetilmeksizin kadın-erkek beşbin esir vardı. Öyle ki, gemiler esirlerle dolmuş ve batma tehlikesi belirdiğinden Haçlılar, yağmaladıkları eşyanın bir kısmını denize atmak mecburiyetinde kalmışlardı.

Yelboga, kalabalık bir orduyla İskenderiye'ye vardığında Haçlılar şehri terketmişlerdi. Şehirde yapılan tahribat muazzamdı. Ölüler sokaklarda kokmuş ve kurumuştu. Yelboga, ölüleri toplatarak gömdürdü ve yıkılıp yakılan yerlerin tamir edilmesini emretti. Tarihçiler, Kıbrıs hâkiminin süratle şehri boşaltarak savaşmadan kaçmasını ayıplamışlar ve ona, «*Hırsız gibi şehre girdi yine hırsız gibi kaçtı*» demişlerdi.

I. Peter İskenderiye'ye yaptığı ile yetinmemiş ve 1367 yılında Tarabulus-Şam şehrine hücum etmiştir. Ancak bu hücum başarısızlıkla neticelenmişti. Böylece Haçlılar'ın Suriye ve Mısır limanlarına ve Akdeniz'deki müslüman gemilerine hücumu devam edip gitmiştir. Bütün bunlar, en-Nâsır Muhammed'in torunları devrinde Memlûk devletinin gücünün zayıfladığını, ülkeyi ve insanları koruyacak kuvvetli kişilerin bulunmadığını göstermektedir.

BURCİ MEMLÛKLERİ (1382-1517)

A — BURCİ MEMLÛKLER'İN MENŞEİ VE TEŞEKKÜLÜ

Memlûk sultanları devrinin bütünü için (1250-1517) bir sıfat kullanmak gerekirse bu devre «*asabiyye(*) devri*» demek doğru olacaktır. Çünkü Memlûkler devri tam bir *asabiyye* devri olup sultanların nüfûzu müteaddit asabiyeler arasında bölünmüştü. Her sultan için hususi bir memlûk gurubu olduğu gibi her emir için de ona bağlı muayyen bir memlûk gurubu vardı. Bu guruplar bağlı bulundukları sultan ya da ümerâyı kendilerinin velinîmetleri kabul ediyorlardı. Sultan, kendisine bağlı olan bu gurubun gücüyle mütenasip olarak karşılaştığı isyan ve rekabetlere karşı koyabiliyordu. Aynı şekilde kendisine bağlı olan memlûklerin sayısı ve gücü nispetinde ümerâ da kendi akranlarına, hatta sultanlara karşı koyabiliyor, onlara kafa tutabiliyordu.

Bu yüzden bu devırde efendilerinin adıyla anılan pekçok memlûk guruplarıyla karşılaşmamız tabiîdir: es-Salihiyye, ez-Zâhiriyye, el-Mansuriyye, el-Eşrefiyye vb. daha sonra sultanların lakaplarının benzemesi sebebiyle el-Eşrefiyye Halil, el-Eşrefiyye Baybars vb. isimlendirmeler de sık sık karşımıza çıkmaktadır. Eğer sultan kudretli bir kişi olup memlûklerinin sayısı da çok ise kendisinden önceki sultanların ya da mevcut ümerânın memlûklerinin tabir câizse nefesini keser; ancak zayıf ve güçsüz biri ise bir taraftan kendi memlûk gurupları arasında rekabet baş gösterdiği gibi, daha önceki sultanların memlûkleri arasında da çekişme olur ve bunun neticesinde ülkede durum karışırdı. İşte bu sebepten uzak görüşlü her sultan ve tamahkâr her emir, küçük yaşta pek çok memlûk satın almaya, kendilerini ayakta tutacak ve gayelerine ulaştıracak bir vâsıta oldukları için onları güzel bir şekilde yetiştirmeye itina gösterirlerdi.

(*) «Asabiyye» kan akrabalığı başta olmak üzere, aynı kavimden ya da aynı şehir veya ülkeden olan insanların birbirini tutması ve birbirleriyle dayanışma içinde olmasına denilir. Memlûkler devrinde aynı tüccar tarafından getirilip satılmış olmak, aynı ocakta birarada eğitim görmek ve aynı efendiye intisâb etmek de asabiyye'nin teşekkülü için bir sebepti.

Bu mülâhaza ile hareket eden sultanlardan birisi de el-Mansur Kalavun'dur. Kalavun'un saltanatı bahsinde onun şahsiyetinden bir nebze bahsetmiştik. Kalavun, gerek büyük askerî faaliyetleri sebebiyle ve gerekse birbirleriyle çekişme hâlinde olan ümerâdan hiç birisine bağlı olmamak maksadıyla sadece kendisine bağlı, yeni bir memlûk gurubu teşkil etmek istemişti. Bunların mevcut memlûklerle aynı asıldan olmamasını da arzu eden Kalavun; yeni bir unsurdan, Çerkezler'den teşkil etmeye karar verdi. O sıralarda Hazar Denizi'nin kuzeyi ile Karadeniz'in doğusunda yaşayan Çerkezler'in Harezmliler ve diğer Türkler ile bir akrabalık ve asabiyye bağı da yoktu.

Kalavun'un yeni memlûk gurubunu neden sadece Çerkezler'den teşkil ettiği kesin olarak bilinmemektedir. Kalavun'un Moğol istilâsı neticesinde, ülkelerinin istila edilmiş olması sebebiyle esir pazarlarında Çerkezler'in daha bol bulunmaları, ayrıca cesur ve kuvvetli oldukları için onları tercih ettiği muhtemeldir. Ancak Kalavun'u, yeni memlûklerini Çerkezler'den seçmesinin en önemli sebebi, Çerkezler'in o sıralarda esir pazarlarında bol ve ucuz bulunmasıdır. Bu konu üzerinde araştırmacıların vardığı neticeye göre, o sıralarda bir Çerkez esiri ortalama yüzonbeş dinar iken, bir Türk memlûkünün ortalama değeri yüzotuzbeş dinar idi(1).

Sebepler ne olursa olsun, el-Mansûr Kalavun, 1281 yılına doğru bu plânını tatbik mevkiine koyarak, «*Kendisi, çocukları ve müslümanlar için koruyucu kaleler gibi*» olması temennisiyle çok sayıda Çerkez memlûkü satın almaya başladı(2). Bunları kendi ikametgâhının yakınında, gözlerden uzak bir yerde, Kalatu'l-Cebel'deki burçlara yerleştirdi. Bundan dolayı bu yeni memlûk gurubuna *Memâlik el-Burciyye* (Burcî Memlûkler) adı verildi(3).

Kalavun, kısa zamanda o kadar çok Çerkez memlûkü satın aldı ki, saltanatının son zamanlarına doğru bunların sayısı üçbini geçmişti. Kalavun, bu yeni memlûklerin, Türk memlûkleriyle karışmamasına dikkat edip onların yetiştirilmesine hususî bir gayret sarfetti. Hattâ bizzat kendisi, onlara kargı kullanmak ve ok atmak temrinleri yaptırdı. Onlara bol para vererek, lezzetli yemekler yedirip, güzel elbiseler giydirdi. Önce kendisi ve daha sonra da oğulları, onları sarayda önemli görevlere getirerek taltîf etti(4).

(1) U. Heyd, **Histoire du Commerce**, II, 559
(2) el-Makrızî, **el-Hıtat**, II, 213
(3) el-Makrızî, **es-Sülûk**, I, 756
(4) el-Makrızî, **el-Hıtat**, II, 214

Kalavun'un oğullarının da babaları gibi, Burci Memlûklerine gereken ehemmiyeti vermeleri tabii idi. Kalavun'un yüz yıl kadar devam eden bir hanedan kurmasında bu yeni gurubun tesiri büyük olmuştur. Nitekim Kalavun'dan sonra oğlu el-Eşref Halil de babasının yolunu takip etti. Hattâ el-Eşref, kısa saltanat müddeti esnasında ikibin yeni Çerkez memlükü satın aldı. Böylece el-Burciyye veya el-Çerâkize Memlûkleri gerek sayı, gerekse terbiye ve birbirlerine bağlılıkları sebebiyle saltanata doğru önlerindeki yolu büyük bir güçlük çekmeden açmaya muvaffak oldular.

B — BURCÎ MEMLÛKLERİNİN HÂDİSELERE KARIŞMAYA BAŞLAMASI

Daha önce Sultan Kalavun'un, el-Burciyye'yi diğer memlûkler ve halk ile temas ettirmediği belirtilmişti. Ancak bunların sayıları çoğaldıkça, günlük hayattan tamamen tecrit edilmeleri mümkün değildi. Nitekim el-Eşref Halil'in, ilk defa olmak üzere onlara kale burçlarından ve kışlalarından çıkma izni vererek gece kalmamak şartıyla Kahire'ye inmelerine müsaade ettiği görülmektedir(1). Bu sınırlı iznin iki önemli neticesi olmuştur. Bunlardan birincisi, el-Burciyye Memlûkleri'nin uzletten kurtularak günlük hayatın ne olduğunu görmelerini, diğer memlûkler ve sıradan insanlarla tanışıp dostluklar kurmalarını sağlamıştır. İkinci neticesi ise; el-Burciyye'nin Kalavun ve oğlu nezdinde sahip oldukları itibar, ayrıca kendilerine gösterilen ihtimamın Türk ve diğer Memlûklerin onları kıskanmalarına sebep olmuş olmasıdır.

el-Burciyye'nin seslerini duyurdukları ilk olay efendileri ve efendilerinin oğlu el-Eşref'in katli hâdisesidir. Onlar, el-Eşref'in öldürüldüğünü duyunca toptan ayaklandılar. Başta Baydara olmak üzere isyanın ileri gelenlerini öldürüp yaşı küçük olmasına rağmen, en-Nâsır Muhammed'in sultan ilân edilmesinde de ağırlıklarını koydular(2).

en-Nâsır Muhammed'in, bu ilk saltanatı esnasında, ümerânın ileri gelenleri karşısında ayakta durabilmesi mümkün değildi. Bu sebepten ülke, Ketboga ile Sencer eş-Şücâî arasındaki anlaşmazlık sebebiyle bir çatışma sahnesi hâline dönmüştü. Bu mücadelenin hakiki hedefi, emirlerden her ikisinin de en-Nâsır Muhammed'i azlederek kendilerinin sultan olması idi. Bu mücadelede memlûk grupları da en şiddetli şekilde birbirlerine girdiler. Ketboga, Türk Memlûkleri'nden yardım görürken, Sencer eş-Şucâi de kendilerine el-Eşref Halil'e

(1) el-Makrızi, el-Hıtat, II, 213
(2) İbn Tagribirdi, en-Nücûm, VIII, 19-20

mensubiyetleri sebebiyle el-Eşrefiyye de denilen el-Burciyye veya el-Çerâkize Memlûkleri'nden yardım gördü.

Ketboga'nın, kaleyi kuşatarak suyu kestiği bu esnada, el-Burciyye kaleden inmiş ve Ketboga ile onu destekleyen Türk Memlûklerini yenmişlerdi. Böylece el-Burciyye, iç siyasette yeni bir güç olduklarını göstermişti.

el-Burciyye, Sencer eş-Şucâî'nin Kalavun âilesi için değil, kendi hesabına çalıştığını görünce ondan ayrılmışlar ve bu sebeple Ketboga, ağır basarak Sencer'i öldürmüştü. el-Burciyye'nin arzettiği tehlikeyi gören Ketboga onların saflarını parçalayarak zayıflatmak amacıyla bir kısmını kale burçlarından indirdi ve Kahire'den uzak yerlere taksim etti. Kalede kesin kontrolü altında tuttuğu dörtbin Çerkez memlûkünden başka memlûk bırakmadı. Ketboga'nın bu icraatı karşısında Çerkez ümerâsı da Ketboga'ya ve Türkler'e karşı tavır takındılar. Kahire'de kalan el-Burciyye Memlûkleri, müteaddit isyanlar çıkararak Ketboga'ya ve Türkler'e karşı açık bir düşmanlık gösterdiler. Bu mücadele Çerkezler için hayati bir mücadele idi. Çünkü onlar kaleden indirilerek muhtelif yerlere dağıtılmalarını, birliklerini parçalayan ve güçlerini zayıflatan bir hareket olarak görmüşlerdi. Fakat el-Burciyye, birinci saltanatında henüz on yaşını geçmemiş bir çocuk olan en-Nâsır Muhammed'e boş yere bel bağladılar. Görüldüğü gibi bu sırada Ketboga devlette herşey demekti. Nitekim kısa müddet sonra Ketboga sultan olmuş onu da Lâçin takip etmişti. Bu iki gâsıp hükümdar zamanında el-Burciyye ile el-Bahriyye arasındaki mücadele şiddetlendi. Her ikisi de el-Burciyye'nin nüfuzuna karşı koyabilmek için el-Bahriyye'ye dayandı. el-Burciyye de bunların şahsında Türk Memlûkleri'ne mukavemet ettiklerini çok iyi biliyordu(1).

Sonunda Gürcü bir suikast tertipleyerek Lâçin'i öldürmeye muvaffak oldu. el-Burciyye ise hâlâ Kalavun ailesine bağlılığını sürdürüyordu. Bu sebeple, saltanatı kendilerine mâletmek için zamanın da olgunlaşmamış olduğunu hissettiklerinden, efendilerinin oğlunu tekrar tahta geçirdiler. Gürcü ve Tuğcu gibi bazı el-Burciyye ümerâsının buna karşı çıkmalarına rağmen el-Burciyye, Baybars başkanlığında topyekûn bunlara karşı çıkmış ve en-Nâsır'ı ikinci kez tahta çıkarmıştı.

el-Burciyye'nin nüfuzunun artmasına sebep olan başka âmiller de vardı. Halkın, en-Nâsır Muhammed'in sultan olmasını istediği bir sırada el-Burciyye, Kalavun ailesine arka çıkarak saltanatın bu ailede

(1) el-Makrızî, es-Sülûk, I, 805, 822

kalması için iç siyasette müessir olduğu gibi, Suriye'nin maruz kaldığı İlhanlı tehlikesinin def edilmesinde de büyük rol oynamış ve Baybars'ın liderliğinde büyük kahramanlık örnekleri vermişlerdir. Bu sebeplerle XIV. yüzyılın başında Çerkez Memlûklerinden pekçoğunun ümerâ olduklarını ve buna paralel olarak nüfûzunun da kuvvetlenmiş olduğu görülmektedir. Başlangıçta küçük yaşta çocuklardan teşkil edilen bu yeni fırkanın mensupları, efendilerinin himayesinde büyüyüp gelişirken efendileri gibi olmaya da namzettiler. Nitekim hür olmaya ve terfi ederek yükselmeye başladılar. Emir olunca da kendi hususî emellerini tahakkuk ettirmek için saflar teşkil etmeye başladılar. Kalavun bunları ilk teşkil ettiği zaman bunların hiçbir gücü ve kuvveti yoktu. Fakat zamanla bunlar da büyüdüler ve bazıları büyük ümerâ arasına katıldılar. Nitekim en-Nâsır Muhammed'in ikinci saltanatı esnasında bunlardan birini vezir olarak tayin ettiği görülmektedir. Müverrih el-Makrizî, en-Nâsır Muhammed'in ikinci saltanatı esnasında el-Burciyye'nin, Mısır'daki şevketinin arttığını ve pekçok kişiyi himayeleri altına aldıklarını bu sebepten insanların işlerini halletmek için onlara gidip gelmeye başladıklarını, başkanlarının Baybars el-Çeşnigîr olup pekçoğunun da emir olduğunu yazarak durumu açıklığa kavuşturmakta ve memlûkler arasında rekabetin ve kıskançlığın ortaya çıktığını belirtmektedir(1).

Beşerin tabiatı icâbı mevkii ve nüfuzu artınca insanın huyu ve ahlâkında değişiklikler olduğu gibi, el-Burciyye Memlûkleri'nde de başlangıçta Kalavun ailesine mensup olup kendi çıkarlarının da bu aile ile devam edeceğine dair olan inanç, onların tahtı Kalavun ailesine temin eden güç olduklarını görmelerinden sonra değişmeye başladı. Diğer bir deyişle el-Burciyye ümerâsı, en-Nâsır Muhammed'in çıkarlarından önce kendi çıkarlarını düşünmeye başladılar. Madem ki sultan zayıftı ve pek çok Türk ümerâsı saltanatı ele geçirmek için yarışıyordu, kendilerinden, büyük ümerâ yetişmiş olan el-Burciyye de bunun için neden yarışmasındı? en-Nâsır Muhammed'e gelince o, ikinci saltanatı esnasında da memlûklerin sıkıştırması karşısında Sallâr ve Baybars'ın tahakkümünden kurtulmak için, halkın sevgisine dayanmek istemişti. Bu durumda, müşterek tehlike, iki emiri birlikte harekete sevketmiş ve en-Nâsır Muhammed'in teşebbüsünü de böylece boşa çıkarmışlardı. en-Nâsır Muhammed, Sâlâr ile Baybars'ın tahakkümünden ve tazyikinden kurtulmaktan ümidini kesince tahttan feragat ederek el-Kerek'e çekilmişti.

1309 yılında en-Nâsır'ın tahttan feragatı, el-Burciyye'nin önündeki kapıyı açmış ve onların başkanı Baybars el-Çeşnigîr saltanatı ele

(1) el-Makrizî, es-Sülûk, I, 875-876

geçirmişti. Böylece Baybars el-Çeşnigîr, el-Burciyye'den sultan olan ilk kişi olmuştu. Fakat Burciyye emirlerinden birisinin sultan olması Türk Memlûklerini kıskandırmış ve Çerkezlerin kendilerine tahakküm edeceklerinden çekinen Suriye nâiplerinden pek çoğu yeni sultanı tanımamıştı. Hattâ bunlardan bazıları, «*Bu Çerkezler bize hâkim olurlarsa bizi yok ederler. Onlar bize bunu yapmadan biz onlara yapalım*»(1) diyerek Türk Memlûklerini toptan harekete geçmeye teşvik etmişlerdi. Bu sebepten Baybars el-Çeşnigîr, bir taraftan Türklerin kendisine karşı olması ve diğer taraftan da el-Kerek'teki Nâsır'ın faaliyetleri sebebiyle muvaffak olamamış, ayrıca o esnada vuku bulan kıtlık ve veba sebebiyle halk da bunu onun uğursuzluğu sayarak ileri geri konuşunca saltanatı uzun sürmemiş ve anlatıldığı gibi, en-Nâsır Muhammed üçüncü kere tahtı ele geçirmişti (1310)(2).

en-Nâsır Muhammed, üçüncü defa sultan olduğunda artık hem Türk hem de Çerkez ümerâsına karşı ayakta durabilecek olgunluğa erişmiş bulunuyordu. Bu sebeple önce Baybars el-Çeşnigîr'i yakalayarak öldürttü ve onların güçlerini kırarak daha fazla Çerkez memlûkü satın almayı durdurdu. Çerkezlerin kendisinden kurtulmak için girişdikleri teşebbüsü de daha doğmadan bastırdı ve ileri gelenlerini çok ağır şekilde cezalandırdı(3).

C — el-BURCİYYE'NİN NÜFÛZUNUN ARTMASI

en-Nâsır Muhammed'in üçüncü saltanatında işleri sımsıkı kavrayıp el-Burciyye'nin nüfûzunu kırarak onların tamahlarını devamlı kontrol altında bulundurmasına rağmen, onun halefleri (oğulları ve torunları) bu azim ve iradeyi gösteremediler. Görüldüğü gibi en-Nâsır Muhammed'in oğulları ve torunlarından sultan olanların çocuk yaşta olmaları onları, ümerânın elinde oyuncak hâline düşürmüştü. Bu sebepten el-Burciyye, yeniden fırsat bularak tekrar sahneye çıkıp harekete geçtiler.

el-Burciyye, en-Nâsır Muhammed'in oğlu Şaban zamanında, Gurlu'nun başkanlığında isyan ettiler (1345) ve Şaban'ı azlederek kardeşi Hacı'yı sultan yapmaya muvaffak oldular. Bu hareketin başarı ile neticelenmesi onların idaredeki nüfûzunu artırdı. Öte yandan bunları kıskanan Türkler de sultan nezdinde Gurlu'yu gözden düşürerek onu öldürüp yerine kendilerinden olan Arıktay'ı saltanat nâibi yapmaya muvaffak oldular. Kısa müddet sonra bu değişiklik Türk Memlûkle-

(1) İbn Tagrîbirdî, **en-Nücûm**, VIII, 243
(2) İbn Tagrîbirdî, **en-Nücûm**, VIII, 260-265
(3) el-Makrızî, **es-Sülûk**, II, 156

ri'nin nüfuzunu artırdığı için Sultan Hacı, Türkler'in gücünü kırmak amacıyla bir kere daha el-Burciyye ile işbirliği yaptı. Ancak onun teşebbüsü geç kaldığı için Türkler, Hacı'yı öldürerek yerine kardeşi en-Nâsır Hasan'ı sultan ilân ettiler (1347).

Türklerin, ağır basarak devlet idaresini ellerine geçirmesi sebebiyle el-Burciyye'nin durumu bir kere daha kötüleşti. Onların önünde Türk Memlûkleri ile mücadeleden başka çıkar yol kalmamıştı. Bu Türk Memlûklerinin en barizlerinden birisi Emir Yelboga olup memlûklerinin sayısı dörtbinden fazlaydı. Onların sayesinde Yelboga 1361 yılında en-Nâsır Hasan'ı öldürmeye muvaffak olmuş ve yerine kardeşinin oğlu Muhammed'i sultan yapmıştı. Böylece saltanat, en-Nâsır Muhammed'in oğullarından torunlarına geçmişti. Ancak el-Mansur Muhammed'in saltanatı uzun sürmemiş ve daha önce açıkladığımız gibi Yelboga onu azlederek yerine o sıralarda on yaşında olan el-Eşref Şaban'ı sultan ilân etmişti (1363).

Böylece Yelboga, Memlûk devletinde yegâne hâkim kişi olmuş, bir taraftan otoriteyi elinde tutarken diğer taraftan da memlûklerinin sayısını artırarak büyük vazifelerin pek çoğunu onlara vermişti. Fakat çok geçmeden Yelboga, Memlûklerinin tamahları arttığı için, kendi aralarında bölünmüşler ve bu sayede Sultan Şaban, Yelboga'nın istibdadından kurtulma fırsatı bularak 1367 yılında onu öldürmeye muvaffak olmuştu. Yelboga'nın öldürülmesini müteâkiben onun memlûkleri tenkil edilmiş ve dört bir tarafa dağıtılmıştı. Yelboga'nın memlûkleri yalnız bir milletten müteşekkil değildi. İçlerinde Türk asıllı ve Çerkezler de vardı. Zira Yelboga, memlûk satın alırken kavmiyet farkı gözetmemişti. Efendilerinin öldürülmesinden sonra Yelboga'nın Memlûklerine çok kötü davranıldı. Yelboga'ya mensubiyetlerinden dolayı Çerkez asıllılar daha da kötü muâmele gördüler.

Bu sebepten Yelboga Memlûkleri, kısa bir müddet sonra el-Eşref Şaban'ı öldürmek için isyan çıkardılar (1377). Bu isyanın arkasında Yelboga emirlerinin büyüklerinden aslen Çerkez olan Berkuk vardı.

D — BERKUK VE BURCÎ MEMLÛKLERİ DEVLETİNİN KURULUŞU

Berkuk, el-Eşref Şaban'ı tahttan indiren ve Memluk Devleti'nin dizginlerini yeniden Yelboga Memlûklerinin eline veren hareketin liderliğini yaptı. Berkuk, bunu yaparken sadece Yelboga Memlûklerine yardım etmedi. Aynı zamanda el-Burciyye'ye de saltanat yolunu açtı. Çünkü kısa bir müddet sonra Berkuk'un başkanlığında el-Burciyye, saltanatı ele geçirdi. Dolayısıyla Berkuk, Memâlik el-Burciyye (Burcî

Memlûkler) veya Memâlik el-Çerâkize (Çerkez Memlûkleri) devletinin kurucusu olmuştur.

Kaynaklar Berkuk'un Çerkez asıllı olduğunu, esir tüccarları tarafından Mısır'a getirildiğini, 1363 yılında Yelboga'nın onu satın alarak bir müddet sonra azad edip memlûkleri arasına kattığını kaydederler(1). İbn Tagribirdi; Berkuk'un, Yelboga'nın hizmetinde devam ettiğini, ancak bazı memlûklerinin Yelboga'ya isyan ettiği sırada Berkuk'un, efendisinin yanında yer alıp almadığının bilinemediğini kaydetmektedir. İster yanında ister karşısında bulunmuş olsun Berkuk, Yelboga'nın öldürülmesinden sonra onun memlûklerinin mâruz kaldığı kötü muâmelelere mâruz kalmış ve 1368 yılında el-Kerek'te hapsedilmiştir. 1371 yılında hapisten çıkarıldığı zaman Mısır'a dönmesine müsaade edilmemiş, 1373 yılına kadar Suriye'de kalmıştır. O sıralarda henüz daha küçük bir emir olmasına rağmen Berkuk, 1377'de el-Eşref Şaban'ın katledilerek el-Mansur Ali'nin sultan ilân edilmesiyle biten hâdisede büyük pay sahibi olmuştur.

Berkuk, Yelboga Memlûklerinin Eşref'ten kurtulduktan sonra birbirlerine düşeceklerini biliyordu. Çünkü el-Mansur Ali, altı yaşında bir çocuktu ve bu durumun Yelboga ümerâsının büyükleri arasında saltanat için bir mücadeleye yol açacağı kesindi. İşte burada Berkuk kurnazca bir plân yaptı. Emir İnibek ise el-Bedri'nin hizmetine geçerek mücadeleden uzakta kaldı. Bu sırada büyük emirler birbirleriyle vuruşurlarken meydanı da ona bırakmışlardı. İnibek ile mücadele eden emirlerden en tehlikelisi Karatay idi. Neticede İnibek, Karatay'ı yakalayarak onu Kahire'den uzaklaştırdı (1377)(2). Bu başarısından sonra saltanatı ele geçirmek için önünde mâni kalmadığını zanneden İnibek, memlûklerini ve kendisine tâbi olanları kuvvetli bir asabiyye olsun diye terfi ettirmeye başladı. Bunlardan birisi de Berkuk idi. Nitekim Berkuk, kısa zamanda Tablhane emiri(3) derecesine yükseltilmişti.

---

(1) İbn Tagribirdi, en-Nücûm, XI, 223

(2) el-Makrızi, es-Sülûk, III, 306

(3) İbn Tagribirdi, (en-Nücûm, XI, 223) Memlûk askeri nizâmında ümerâ (komutanlar) rütbelerine göre aşağıdan yukarıya şöyle sıralanıyordu:

Emir-i Hamse (Beşler Emiri): Bunlar emirlerin en küçük rütbelisi idiler. Sayıları çok azdı. Daha ziyade ölen emirlerin çocuklarına şeref payesi olarak verilen bir ünvandı. Bunlar gerçekte kıdemli askerler gibiydiler.

Emir-i Aşere (Onlar Emiri): Bunlar on memlûke sahip olma hakkı olan emirlerdi. Bazılarının sahip olduğu memlûk sayısı fazla da olsa yine bu ünvan ile anılırdı. Onlar emirlerinin sayısı belli değildi. Bazan artar bazan eksilirdi. Küçük valiler ve küçük vazifelerin

İnibek'in, saltanatı ele geçirme faaliyetleri Suriye'deki Yelboga ümerâsını korkuya düşürüp Dımaşk nâibi Taştemir'in başkanlığında 1377 yılında isyan etmelerine sebep oldu. Onların isyanını haber alan İnibek, ne yapmak lâzım geldiği hususunda Berkuk ile istişare etti. Berkuk ona, hemen Suriye'ye sefere çıkılmasını tavsiye etti. Açıkça görüldüğü üzere Berkuk, böylece İnibek'ten kurtulma fırsatını yakalamıştı. İnibek'in kendisiyle birlikte Suriye'ye gönderdiği ümerâdan bazılarıyla bir isyan plânı yaptı. Bu emirler arasında Yelboga en-Nâsırî ve Berke de bulunuyordu. Fiilen yanlarında küçük sultan el-Mansûr Ali de olduğu hâlde Memlûk ordusu Suriye'ye yürüdü. Yolda plânın ilk safhası tatbik edilmeye başlanarak ordu, İnibek'e isyan etti. İnibek kaçtı. Yanlarında küçük sultan ile Suriye'ye gitmekte olan ümerâ Kahire'ye döndüler. Kahire'ye döndükten sonra Berkuk bir daha terfi ettirildi ve memlûk nizâmındaki emirliğin en yüksek derecesi olan Yüzler Emîri oldu.

Berkuk, bir kere daha kendisini yeni rakipler karşısında buldu: Bunlar Yelboga en-Nâsırî ve Berke idiler. Berkuk'un niyetlerinden korkan bazı Türk ümerâsı, Kalavun âilesine karşı şefkat göstererek bu sülâleden rüşde ermiş birisini sultan ilân ettiler. Berkuk, Taştemir'in Atabek tayin edilerek bu teşebbüsün boşa çıkarılmasını plânladı. Taştemir'in, Mısır'a gelmesi ondan kurtulmak için güzel bir fırsat olacaktı. Üstelik Taştemir'in böyle büyük bir göreve getirilmesi Türkleri de memnun edecekti. Fakat Berke ve Berkuk, Taştemir'in, Türkler'in nüfuz ve kudretini artırmasına da müsaade etmediler. Onun üzerinde öyle baskı kurdular ki, Taştemir sonunda bunaldı ve 1377 yılında iki taraf arasında çarpışma vuku buldu. Sonunda Taştemir ve taraftarları yakalanarak hapsedildiler.

Böylece Berkuk, bir adım daha atarak Atabekü'l-Asâkir olurken,

---

görevlileri bunlardan olurdu.

Emir-i Tablhane (Kırklar Emîri): Umumiyetle kırk adet şahsi memlûk edinme hakkına sahip emirlerdi. Bazan bu sayının yetmiş-seksen'e kadar çıktığı olurdu. Fakat kırktan aşağı olmazdı. Sayıları değişirdi. İkinci derecede mühim görevler bunlara verilirdi. Bunların kapıları önünde, Sultanlarda olduğu gibi, fakat daha küçük ölçüde Nevbet çalardı.

Emir-i Mie (Yüzler Emîri): Şahsına âlt yüz memlûk edinme hakkına sahip emir olup, savaşta bin kişiye komuta ederdi. En yüksek derece bu idi. Büyük görevler bunlara verilirdi. Sayıları yirmidört idi. Bunların kapıları önünde, Sultanlarda olduğu gibi nevbet çalardı. Bu konuda geniş bilgi için bkz.: el-Kalkaşandî, Subhu'l-A'şâ, IV, 14 vd.

arkadaşı Berke de Büyük Reis-i Nevbe(1) oldu. Yelboga en-Nâsıri'ye gelince; bir müddet tevkif edildikten sonra Tarabulus nâipliğine gönderildi. Tarihçinin dediğine göre artık herkes iki kişiye gidip geliyordu. Bunlar, Berkük ve Berke idiler(2).

Fakat Berkuk, bütün gidişatı altüst edebilecek bir isyanla karşılaştı. 1379 yılında Çerkez emirlerinden birisi olan İnal el-Yusufi, Berkuk ve Berke'ye karşı isyan etti. İnal, Berke'den nefret ediyordu. Bu sebeple çeşitli yollardan Berke ile Berkuk'un arasını açmaya çalışmış idiyse de işleri aceleye getirmekten sakınan Berkuk, İnal'ı dinlememişti. Bu sebepten İnal onların Kahire'de bulunmadığı bir sırada Berkuk'un evine hücum ederek tamamen yağmaladı. Berkuk'un küçük memlûklerini de tatlı vaadlerle kandırarak planına âlet etti. Ancak Berkuk, gelerek ihtilâlî bastırdı. Denildiğine göre Berkuk'un memlükleri onu görür görmez korkudan yere kapanmışlardı. Sonunda Berkuk, İnal'ı yakalayarak hapsetti.

Berkuk ve Berke arasındaki münasebetlerin de her iki emirin birbirinden kurtulmayı düşünecekleri noktaya varması tabii idi. Bu yüzden Berkuk, Berke'den kurtulmayı düşünmeye başladı. Fakat önce Berke aleyhinde efkâr-ı umumiyeyi hazırlamalıydı. Bunu sağlamak için bazı vakıf arazileri alarak adamlarına dağıtması için Berke'yi teşvik etti. Bu ise başta Şeyhülislâm olmak üzere ulema ve halkın, Berke'ye karşı çıkmasına sebep oldu. Öte taraftan Berkuk ise Berke'nin hapsettiği kişileri salıvererek halka yaklaşmaya başladı. Berkuk, başkanları Berke'nin uzaklaştırılmasının, Türk memlûklerinin isyanını davet edeceğini çok iyi bildiği için muhtemel bir savaşta kendi tarafını kuvvetlendirecek ve saflarını birleştirecek tedbirler almaya başladı. Böylece askerler iki kısma ayrıldılar: Bir tarafta Berkuk taraftarı Çerkezler ve diğer tarafta da Berke taraftarı olan Türkler. Artık iki taraf arasında çatışma kaçınılmaz hâle gelmişti. Nitekim 1380 yılında bu çatışma vuku buldu ve Berke yakalanarak İskenderiye'de hapsedildi. Malları müsâdere edilen Berke, bir müddet sonra katledildi(3).

Berke'nin bertaraf edilmesinden bir kaç ay sonra Sultan el-Mansûr Ali vefat etti. Fakat Berkuk, bir müddet daha beklemeyi münasip gördü. Ali'nin yerine kardeşi Hacı'yı sultan yaptı. Hacı onbir yaşında bir çocuktu. Öyle anlaşılıyor ki Berkuk, başkanları Berke'nin başına gelenleri hazmedememiş olan Türk memlûklerinin gücünü kırmadan

(1) Sultanın memlûklerine bakan ve onların her türlü işleriyle meşgul olan emirdir. Sayıları dört tane olurdu. Birinci Yüzler Emiri ve diğer üçü de Kırklar Emiri olurdu (el-Kalkaşandî, Subhu'l-A'şâ, IV, 18)

(2) İbn Tagribirdî, en-Nücûm, XI, 163

(3) el-Makrızi, es-Sülûk, III, 381 vd.

kendisini sultan ilân etmekte acele etmeyi doğru bulmamıştır. Bu sebepten Berkuk, Berke'yi yakalayarak öldürmeden önceki durumunda bir müddet daha devam etti ve kendisini sultan ilân etmeye cesaret edemedi(1). Berkuk aynı zamanda Türkler'i büyük görevlerden uzaklaştırarak yolundaki engelleri temizliyordu. Böylece Türklerin hâkimiyeti tamamen son buldu ve takip edilerek yakalanıp katledildiler. Sürülen ve hapsedilenler de oldu.

Sultan es-Sâlih Hacı'nın onbir yaşında bir çocuk olması sebebiyle devlet işlerinin üstesinden gelemeyeceği açıktı. Bu sebeple Hacı, Berkuk ile müşterek olarak devlet işlerini yürüteceklerdi. Bu, Berkuk'un, sadece büyük emir (Atabekü'l-Asâkir) olmayıp sultanın vasisi sıfatıyla en yüksek söz sahibi olarak ona niyâbeten işleri yürütmesi demekti. Berkuk, bu sıfatı ile elindeki geniş selahiyeti kullandı ve büyük görevleri kendi memlûk ve taraftarları ile doldurdu. Öte yandan bazı vergileri kaldırıp ayar ve veznde düzenlemeler yaparak parayı kıymetlendirdi. Böylece bir taraftan iktisadî durumu düzeltirken, öte yandan da halkın gönlünü kazanmaya ve kendisini halka sevdirmeye başladı. Bu sayede halk ona dualar etmeye başladı(2).

Dışarıya gelince 1381 yılında Türkmenler Haleb'i yağmaladılarsa da Berkuk onları uzaklaştırmaya muvaffak oldu ve bu sayede devleti dış tehlikelere karşı koruyan ve halkın emniyet ve asayişini temin eden kişi olarak görünmesini bildi.

Bu sıralarda Türk memlûkleri ise Berkuk'un nüfuzunun artışını endişeli bir şekilde takip ediyorlardı. Onlar Berkuk'un, saltanatı ele geçirmesi hâlinde kendilerinin zerre kadar nüfuzlarının kalmayacağını çok iyi biliyorlardı. Bu sebepten Türk memlûkleri, Berkuk'u öldürmek için bir suikast hazırladılar. Başlarında Ayıtmış bulunuyordu. Fakat ihtiyatlı birisi olan Berkuk, suikasti öğrenerek bunun liderlerini yakalayıp sürgün etti. Bu suikastin başarısızlığı, Türk unsurun zevâlinin ilânı ve Çerkez memlûkleri devleti'nin kuruluşunun habercisiydi.

Berkuk, Memlûk ümerâsı arasındakl çekememezlik, kıskançlık ve düşmanlığı çok iyi bilen birisi olarak çok ihtiyatlı davranıyordu. Hattâ onun bu ihtiyatı kendisinde korku derecesine varmıştı. Bu sebepten bazı yakınları ona: «*Sultan olmasını, böylece insanlarla arasına mesafe koyarak dinlenmesini ve böylelikle otururken kalkarken devamlı sakınmaktan kurtularak korkusunu gidermesini*»(3) tavsiye

(1) İbn Tagribirdi, en-Nücûm, XI, 188
(2) İbn Tagribirdi, en-Nücûm XI, 210-211
(3) İbn Tagribirdi, en-Nücûm, XI, 214

ettiler. Fakat Berkuk bu son adımı atmaktan korkmakta devam etti. Çünkü ümerânın kendisine karşı çıkmasından korkuyordu. Kendisine yakın olan emirler bunu hissederek onun tahta oturmasını temin edecek adımları kendilerinin atmaları gerektiğine inandılar. Bu esnada ümerânın ileri gelenlerinden ikisinin ölümü de Berkuk'un işini kolaylaştırdı. Bunlar Aktemir ve Aydemir idiler. Bu iki emirin ölümünü duyunca kendisini destekleyenlere müspet cevap verdi(1).

1 — MELİK ez-ZÂHİR EBÛ SAİD SEYFEDDİN BERKUK B. ANAS (1382-1399)

Olaylar Berkuk'un(2) lehine gelişti. Nitekim yardımcılarından iki tanesi Sultan es-Salih Hacı'nın yanına giderek onu sultanlık ikametinden alıp üzerindeki sultanlık alâmetlerinden tecrit ettikten sonra ailesinin kalmakta olduğu eve götürdüler. Hemen halife ve din adamları, ulemâ, ümerâ ve kadılar getirtilerek Berkuk sultan yapıldı ve ez-Zahir ünvanıyla lakaplandı (26 Kasım 1382)(3).

Berkuk'un 1382 yılında sultan olmasıyla Kalavun hanedanının hükümdarlığı da bitti. Aynı şekilde Türk memlûkleri devleti de sona erdi. Böylece Mısır'da 1517 yılındaki Osmanlı fethine kadar devam edecek olan Çerkez memlûkleri devleti başladı.

Berkuk, Mısır'daki Çerkez memlûkleri devletinin ilk sultanı olması hasebiyle, onun Türk memlûklerine düşmanca bir tavır alması beklenirken o, büyük bir basiret göstererek saltanatının ilk zamanlarında Türkler'in de gönlünü hoş etme politikasını takip etti. Bu politikanın bir neticesi olarak Nâibü's-Saltana olan Yelboga en-Nâsırî'yi bu görevden azledip Halep valiliğine gönderirken bir Türk memlûkü olan Sudun'u da Nâibü's-Saltana tayin etti.

Fakat Berkuk, bu siyasetini uzun müddet devam ettirmedi. İşler yoluna girdikçe, tedricî olarak Türk memlûklerinin zararına olmak üzere büyük görev ve dirlikleri Çerkez olanlara vermeye başladı. Bunlar arasından da daha ziyâde el-Eşref Şaban'ın memlûklerini seçti. Onun bu siyaseti saltanatı müddetince devam edecek olan pekçok isyanlara sebep oldu. Bunlardan birisi de Elbistan nâibi Altınboga'nın 1382 yılındaki isyanıdır. Altınboga, Türk asıllı idi ve *«Hükümdârı Çerkez olan bir devlette ben olmam»* diyerek isyan etmişti. Ancak o-

(1) İbn Tagribirdi, en-Nücûm, XI, 215

(2) Berkuk'un hayatı ve devri hakkında bkz.: Prof. Dr. M. C. Şehabeddin Tekindağ, **Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı**, İstanbul 1961

(3) el-Makrizi, es-Sülûk, III, 476-477; İbn Tagribirdi, en-Nücûm, XI, 221

nun bu isyanı, Suriye'deki diğer nâiplerden beklediği yardımı görememesi üzerine, başarısızlıkla neticelendi ve İlhanlılar'a sığındı.

Berkuk, Altınboga'nın isyanını henüz bastırmıştı ki, bu sefer de karşısında Halife el-Mütevekkil Alellah'ı buldu. Çünkü Kahire'deki Türk ümerası Berkuk'u öldürerek el-Mütevekkil'i sultan ilân etmek için bir suikast hazırlamışlardı. Fakat Berkuk, bu suikasti daha başlamadan ortaya çıkararak el-Mütevekkil'i hilâfetten azledip onun yerine el-Vâsık Billah'ı hilâfete getirdi. Bu andan itibaren Türkler'e karşı da şiddet politikası takip etmeye başladı. Bu tehdit karşısında Yelboga memlûkleri ile el-Eşrefiyye memlûkleri birlikte hareket etmeye başladılar. Bu anlaşma 1388 yılında büyük bir isyan şeklinde patlak verdi. Bunun başkanı da el-Eşrefiyye memlûklerinin başkanı olan Malatya nâibi Mintaş ile Yelboga memlûklerinin başkanı olan Halep nâibi Yelboga en-Nasırî idiler(1).

Berkuk, Suriye şehirlerinin kendi hükmünden çıkıp âsi ordunun Mısır yolunda başarılar kazanarak ilerlemekte olduğunu duyunca çok canı sıkıldı. Bilhassa 1389 yılında kendi ordusunun yenilmesinden sonra durum daha da kötüleşti. Bu kriz esnasında Berkuk'un hatalara düştüğü görülmektedir. Bir taraftan halkın hoşgörüsünü kazanmak için bazı vergileri kaldırıyor ve halife el-Mütevekkil'i tekrar hilâfet makamına getiriyor diğer taraftan da caddeleri ve sokakları tahkim ederek kendisine yardımcı olunmasını istiyordu. Ancak bu tedbirler Berkuk'un durumunu kuvvetlendirmeye yetmedi. Aksine ümerâ ve memlûkler Yelboga'nın ordusuna katılmak için bölük bölük Kahire'den kaçmaya başladılar. Bu esnada ülkeyi karışıklıklar içerisine iten bir de veba salgını baş göstermişti. Sonunda bir çıkış yolu göremeyen Berkuk, askerlerinin arkasından ağlayarak çıktı ve bir terzinin evinde saklandı. Aynı sırada Yelboga'nın askerleri de Kahire'ye girip kaleyi ele geçirdiler.

Memlûkler'de adet olduğu üzere Yelboga'nın, kendisini sultan ilân etmesi bekleniyordu. Çünkü o, Berkuk'un tahttan indirilmesinde büyük pay sahibi idi. Fakat kendisi Yelboga Memlûkleri'nin başkanı olduğu için el-Eşrefiyye memlûklerinden Türkler'in muhalefetinden korktuğundan, Eşref'in oğlu Hacıyı sultan ilân edip (2 Haziran, 1389) ona el-Mansûr lakabını verdi. Halbuki daha önce ilk saltanatında onun lakabı en-Nâsır idi(2).

(1) el-Makrızî, **es-Sülûk**, III, 567 vd.; İbn Tagribirdi, **en-Nücûm**, XI, 251-289

(2) el-Makrızî, **es-Sülûk**, III, 620-624; İbn Tagribirdi, **en-Nücûm**, XI, 285-289

Berkuk'a gelince, o da yakalandı. Fakat ona bir kötülük gelmesi durumunda Çerkez memlûklerinin intikam alacaklarından korktuğu için Berkuk'u el-Kerek'e sürmekle yetindi. Fakat çok geçmeden müttefiki Mintaş ile Yelboga arasında ayrılık baş gösterdi. İkisi arasındaki mücadele esnasında talih bir kere daha Berkuk'un yüzüne güldü. Önce el-Kerek halkı ona sultan olarak itaat etti (1389). Suriye ve Mısır'daki Çerkezler de Berkuk'un etrafında toplandı. Onlardan bir ordu teşkil eden Berkuk, el-Kerek'ten Dımaşk'a yürüdü.

Mintaş ise Yelboga ile mücadelesinde galip gelmişti. Ancak buna pek sevinemedi. Çünkü kendisini büyük bir tehlikenin karşısında bulmuştu. Suriye'deki Berkuk ile savaşmak için teçhiz edeceği ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için her ne vesile ile olursa olsun para tedarik etti. Şakhab'da cereyan eden savaşta (2 Ocak, 1390) (1) Halife ve Sultan'ın kendi safında olması Mintaş'a fayda vermedi. Üstelik Sultan ve Halife Berkuk'un eline geçtiler. Savaştan hemen sonra Hacı, Berkuk için tahttan feragat etti. Başta Halife olmak üzere orada bulunan ümerâ, kudat ve diğer ileri gelenler Berkuk'a Sultan olarak biat ettiler. Berkuk, Suriye'yi kendi hâline bırakarak, Kahire'ye döndü. Kahire'de sıcak bir şekilde karşılanan Berkuk, kalede tekrar bağlılık yemini aldı (1 Şubat 1390) (2).

Berkuk'un ikinci saltanatı 1390-1399 yılları arasında geçmiştir. Bu müddet zarfında Berkuk, Türk memlûklerinden çoğunu ortadan kaldırarak bunlardan kurtulmak için büyük bir gayret sarfetti ve sonunda onların reislerinden Yelboga ve Mintaş'ı ortadan çıkararak hükmünü kuvvetlendirdi. 1391 yılında Yelboga'yı yakalayarak öldüren Berkuk, 1393 yılında Halep'te öldürülen Mintaş'ın başının Kahire'ye getirilmesiyle tamamen rahatladı. Bu müddet zarfında Berkuk, çeşitli vazifelerdeki Türk ümerâsını görevlerinden azletmek, ıktalarını almak, bu vazife ve dirliklerini kendi memlûklerine dağıtmak suretiyle onlardan kurtuldu (3).

Berkuk'un ikinci saltanatı esnasında karşılaştığı iç zorluklar sadece Türk memlûk ve ümerâsının çıkardığı zorluklar değildi. 1394 yılında Suriye ve Mısır'daki Araplar da tehlikeli bir isyan çıkardılar. Bu Araplar'ın amacı hilâfet ve Saltanatı ele geçirmekti. Berkuk, Timur ile savaşmak için Mısır'dan çıkınca bu plan tatbik mevkiine konacaktı. Ancak Berkuk, komployu öğrenerek elebaşılarını yakaladı ve Araplar'ı da yola getirdi.

(1) el-Makrizi, es-Sülûk, III, 692-695; İbn Tagribirdi, en-Nücûm, XI, 369 vd.
(2) el-Makrizi, es-Sülûk, IV, 704-705
(3) İbn Tagribirdi, en-Nücûm, XII, 36-39

Memlûk Devleti ve Timur:

Türk memlûklerinin ve Araplar'ın çıkardığı isyanları bastırarak iç tehlikeleri başarı ile bertaraf edip böylece Mısır ve Suriye'de hâkimiyetini pekiştiren Berkuk, bu sefer de bir dış tehlike ile karşılaştı. Sadece Berkuk'un tahtını değil, bütün Memlûk Devleti'ni tehdit eden bu tehlike Timur tehlikesiydi. Ancak bu tehlike Berkuk zamanında başgöstermekle birlikte çatışma Berkuk'tan sonra olacaktır.

Timur'un, 1386 yılında Tebriz'i ele geçirip, ertesi yıl Urfa'yı tahrip etmesi üzerine Mardin, Bağdat ve diğer yerlerin hâkimleri Berkuk'a mektup yazarak bu yeni tehlike karşısında ondan imdat istemişlerdi. Fakat süratle hareket eden Timur, 1393 yılında Bağdat'ı ele geçirmiş ve Suriye'de Memlûkler ile komşu olmuştu. Böylece Memlûk Devleti ile Timurlenk arasındaki çatışma çok yaklaşmış bulunuyordu. Nitekim çok geçmeden Timur, Berkuk'a tehdit dolu bir mektup gönderdi. Berkuk Timur'un tehditlerine kulak asmayarak elçisini öldürttü. Fakat tedbiri de elden bırakmayarak bu tehlikeyi karşılamak için bir taraftan Osmanlılar ve diğer taraftan da Türkmenler ile ittifaklar akdetmeye başladı.

Öte taraftan Memlûkler ile Timur arasında vuku bulması kaçınılmaz olan çatışmayı geciktiren mühim bir sebep vardı. Timur bir taraftan fethettiği geniş topraklar üzerinde hâkimiyetini sağlamaya çalışırken diğer taraftan Hindistan'a hücum ederek yeni bir cephe daha açmıştı. Bu esnada Berkuk'un yapabildiği yegâne iş Timur'un, Hindistan'da bulunmasını fırsat bilerek, Sultan Ahmed b. Üveys'e Bağdat'ı istirdat etmesi için para, asker ve teçhizat vererek onu, orada kendisine nâip yapmasıdır(1). Nitekim bu yardımlar sayesinde Sultan Ahmed Bağdat'ı ele geçirmeye muvaffak olmuştur. Bunun neticesinde Bağdat, Memlûk Devleti'ne tâbi olmuş ve orada Berkuk adına sikke basılmıştır. Bu yeni durum Memlûk Devleti'ne büyük nüfuz ve şöhret sağlamasına rağmen, Timur bunu kabul etmedi. 1399 yılında süratle Yakın-Doğu'ya döndü. Fakat aynı sıralarda Berkuk öldü (20 Haziran 1399)(2).

2 — MELİK en-NÂSIR ZEYNEDDİN EBUSSAADET FEREC B. BERKUK (I. SALTANATI) (1399-1405)

Berkuk, ecelinin yaklaştığını hissedince halife, kadılar ve ümerâyı toplayıp kendisinden sonra oğullarına sultan olarak biat etmelerini istemişti. Bunlar Ferec, Abdulaziz ve İbrahim idiler. Bu üç oğul

(1) el-Makrızî, **es-Sülûk**, III, 814-815
(2) Ş. Tekindağ, **Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı**, 113

birbiri ardından veliaht olarak kabul edildiler. Berkuk, oğullarına vasi olarak Atabekü'l-Asker Ayıtmış'ı tayin etmişti. Halife ve bazı büyük emirler de Ayıtmış'a yardım edeceklerdi. Çok geçmeden Berkuk vefat etti ve büyük oğlu Ferec'e sultan olarak biat edildi (20 Haziran 1399).

Daha önce de görüldüğü gibi, Memlûkler, saltanatın verâsetle intikali esasına inanmadıkları için, Berkuk'un ölümünden sonra henüz oniki yaşlarında bulunan oğlu Ferec'in sultan olmasını fırsat bilen ümerâ tahtı ele geçirmek için birbirleriyle çekişmeye başladılar. Bu çekişmelerden bunalan Ferec tahttan feragat ederek (22 Eylül 1405) (1) bir gece kaleden inip Kahire'de saklandı. Onun bulunamaması üzerine ümerâ diğer kardeşi Abdulaziz'i Sultan ilân ettiler.

Ferec'in bu birinci saltanatı esnasında Timur'un, Suriye'ye hücumundan başka dikkate değer mühim bir hâdise yoktur. Timur'un Hindistan'dan döndüğü haberini duyan Sultan Ahmed b. Üveys Bağdat'tan kaçarak Haleb'e sığınırken, Timur da bu sırada Sivas, Maraş ve Ayntab (Bugünkü Gaziantep) şehirlerini tahrip etmiş ve böylece Suriye hudutlarına dayanmıştı. Memlûkler, Timur'un Haleb'in kendisine teslim edilmesi isteğine kulak asmadılar. Suriye'deki nâipler, mukavemet için bir araya geldiler ise de Timur, Halep'te onlara ağır bir darbe indirerek, şehri yağma ve tahrip etti (1400 Ekim sonu). Bu haber Kahire'de büyük bir korku ve heyecan yarattı. Küçük sultan Ferec, beraberinde halife ve kadılar olduğu hâlde ordusunun başında Timur'a karşı yürüdüyse de 1400 yılı sonlarında Timur, Dımaşk yakınlarında Memlûkler'e ağır bir darbe daha vurdu. Ferec, hezimetten sonra Timur'a karşı tekrar ordu sevketmek üzere hazırlanırken Timur, Dımaşk'a girerek şehri yağma ve talan etti.

Timur'un, Dımaşk ve diğer yerlerde yaptıkları, Ferec'i barışa zorladı. Nitekim 1401 yılında barış yapılmasından sonra Timur, Suriye'den Anadolu'ya yönelerek 1402 yılında Osmanlılar'a ağır bir darbe vurdu. Timur'un 1405 yılında vefatı üzerine vârisleri arasında çıkan anlaşmazlık sebebiyle geniş devleti parçalandı, böylece Suriye ve Mısır'ı tehdit eden tehlike de ortadan kalkmış oldu.

3 — MELİK el-MANSÛR İZZEDDİN ABDULAZİZ B. BERKUK (1405)

Yukarıda, Ferec'in ümerâ arasındaki rekabet sebebiyle tahttan feragat etmek mecburiyetinde kaldığını (22 Eylül 1405) ve yerine kardeşi Abdulaziz'in sultan ilân edildiğini söylemiştik. Fakat bu da

(1) el-Aynî, **Ikdu'l-Cuman fi Tarih-i Ehli'z-Zaman**, 231; İbn Tagribirdi, **en-Nücûm**, XII, 329-330

emirler arasındaki rekabeti durdurmadı. Ümerâdan her biri, Berkuk'un oğullarından birini diğerine karşı kullanmaya devam ediyorlardı. Atabekü'l-Asker olan Baybars'ın, Berkuk'un ikinci oğlu Abdülaziz'in vasisi sıfatıyle, nüfuzunun artmasını çekemeyen bazı ümerâ, Ferec'i tekrar tahta çıkarmak için çalıştılar. Bunun neticesinde, altmışdokuz gün süren bir ayrılıktan sonra Ferec, tekrar tahta çıktı (28 Kasım, 1405) (1).

4 — MELİK en-NÂSIR ZEYNEDDİN EBUSSAADET FEREC B. BERKUK (II. SALTANATI) (1405-1412)

Ferec'in, yedi yıl süren bu ikinci saltanatı (1405-1412) tamamen iç isyanlar ve karışıklıklarla doludur. Ferec, ümerâ arasındaki rekabeti önleyeceği düşüncesiyle iki kardeşini öldürdüyse de bu bir işe yaramadı. Ülkenin dört bir tarafında ve özellikle Suriye'de karışıklıklar arttı. Halep nâibi Cekem, kendisine el-Âdil lakâbını vererek sultanlığını ilân ettiyse (17 Şubat 1407)'de iki ay sonra öldürüldü(2). Bu sefer Dımaşk nâibi Nevruz ile Tarabulus nâlbi Şeyh birleşerek Ferec'e karşı isyan ettiler ve neticede Ferec'i yenerek ele geçirip öldürmeye muvaffak oldular. Fakat iki emir arasındaki rekabet sebebiyle Halife el-Müstaîn Billah, Sultan ilan edildi (7 Mayıs 1412) (3).

5 — MELİK el-MÜEYYED EBU'N-NASR SEYFUDDİN ŞEYH el-MAHMUDİ (1412-1421)

Halife el-Müstaîn Billah'ın sultan ilan edilmesi, Şeyh ile Nevruz arasındaki durumun açıklığa kavuşması için geçici bir tedbirden başka bir şey değildi. Nitekim Şeyh'in altı ay sonra, el-Müstain'i hal'edip, el-Müeyyed lakabıyla sultan olduğunu görüyoruz (7 Kasım, 1412) (4). Şeyh'in karşılaşacağı ilk zorluk, elbette Dımaşk nâibi Nevruz'un isyanı idi. Fakat Şeyh, Suriye'ye yaptığı bir sefer neticesinde Nevruz'u yenerek, bu kuvvetli ve inatçı rakibinden kurtuldu (10 Temmuz, 1414) (5).

---

(1) el-Makrızi, **es-Sülûk**, IV, 8; İbn Tagribirdi, **en-Nücûm**, XIII, 48-49
(2) el-Makrızi, **es-Sülûk**, IV, 41-46; İbn Tagribirdi; **en-Nücûm**, XIII, 57
(3) el-Makrızi, **es-Sülûk**, IV, 214-216; İbn Tagribirdi, **en-Nücûm**, XIII, 146-147
(4) Dr. K.Y. Kopraman, **Mısır Memlûkleri Tarihi**, el-Melik el-Müeyyed Şeyh el-Mahmudi Devri (1412-1421), Ankara, 1980 (Basılmamış Doçentlik Tezi), 100-101
(5) Dr. K.Y. Kopraman, **Mısır Memlûkleri Tarihi**, 130

Şeyh'in saltanatı esnasında Güney ve Güney-Doğu Anadolu'daki Türkmen beylikleri Memlûk devletinin itaatinden çıkmaya teşebbüs ettilerse de Şeyh, onlar üzerine yaptığı iki sefer neticesinde onları tekrar Memlûk devletine tâbi hâle getirdi. Bu arada Karamanoğulları'na hususî bir ehemmiyet verildiğini ve Şeyh'in oğlu İbrahim komutasında bir ordunun Konya'ya kadar uzanan bir sefere çıktığını (1419), Konya'da Şeyh adına hutbe okunup sikke kesildiğini ve Memlûk nüfuzunun bu devirde Kayseri'ye kadar uzadığını görüyoruz(1).

Fakat çok geçmeden el-Müeyyed Şeyh de vefat etti (13 Ocak 1421)(2). Şeyh'in kendisine halef olarak ümerâdan biat aldığı oğlu Ahmed'in vasîsi olan Tatar, çok geçmeden bu küçük çocuğu hal'ederek saltanatını ilan etti (29 Ağustos 1421). Fakat Tatar'ın da saltanatı uzun sürmeyip kısa bir müddet sonra öldü (30 Kasım, 1421)(3). Tatar'ın vefatından sonra sultan ilan edilen oğlu Muhammed ise vasîsi Barsbay tarafından hal'edildi (1 Nisan 1422).

6 — MELİK el-EŞREF SEYFUDDİN BARSBAY (1422-1438)

el-Eşref Barsbay, 16 yıldan fazla saltanat sürdü. Barsbay, takip ettiği hatalı iktisadî politika sebebiyle halkın durumunun kötüleşmesine sebep olmuş ise de onun zamanında Mısır iç siyaset bakımından istikrarlı bir devir yaşamıştır.

Kıbrıs'ın Fethi:

Barsbay, Mısır'da iç istikrarı temin etmek için büyük bir askerî fetih planı takip etti. Bu plan, Kıbrıs'ın fethi ve Memlûk devletine bağlanmasıdır. Bundan önce Kıbrıs'ın, Akdeniz'in doğusunda İslâm ülkeleri ve Mısır için nasıl bir Haçlı merkezi ve tehdidi oluşturduğunu belirtmiştik. Bu meyanda, 1365 yılında Kıbrıs hâkimi Lusignan hanedanından I. Peter'in İskenderiye'ye büyük bir hücum tertiplediğinden de bahsedilmişti. 1370 yılında Kıbrıs adası ile Memlûk devleti arasında bir barış yapılmış idiyse de buradan Suriye ve Mısır sahillerine yapılan düşmanca hücumlar durmamıştı. XIV. yüzyılın sonları ve XV. yüzyılın başlarında Memlûk devleti sahillerinin maruz kaldığı hücumların hepsine Kıbrıs halkının katıldığı söylenemez. Ancak İslâm sahillerine hücum eden hristiyan korsanlarının kendi faa-

(1) Dr. K.Y. Kopraman, *Mısır Memlûkleri* Tarihi, 165-168
(2) Dr. K.Y. Kopraman, Aynı eser, 184
(3) İbn Tagribirdi, en-Nücûm, XIV (Neşr.: F.M. Şeltût - C.M. Muharrız), Kahire 1971, 211

liyetleri için adayı bir üs gibi kullanmaları, Memlûkler'in bu adayı fethetmeye karar vermelerine yetmiştir.

Bu sebeple, Memlûk sultanları Kıbrıs adasını fethederek arzettiği tehlikeyi defetmek için müteaddit teşebbüslerde bulunmuşlardı. Meselâ bunlardan ez-Zâhir Baybars'ın 1270 yılında başarısızlıkla neticelenen bir Kıbrıs seferinden bahsetmiştik. Bu arada 1365 yılında İskenderiye'ye yapılan hücumun öcünü almak için Sultan Şaban zamanında (1363-1377) Yelboga'nın adaya akınlar tertiplediğini, ancak bunun adayı fethe yönelik umumî bir istilâ mahiyetinde olmadığını görüyoruz.

Barsbay 1422 yılında Sultan olunca iç karışıklıkları önlemek ve ümerâ arasındaki mücadeleye mâni olmak amacıyla, bir cihat fikri uyandırarak Kıbrıs adasının fethine karar verdi. Kıbrıslılar'ın, sahillere yaptığı hücumların devam etmesi ve bu meyanda 1423 yılında Dimyat tüccarlarından birisine ait bir ticaret gemisinin ele geçirilerek Kıbrıs'a götürülmesi gibi faaliyetler de onun bu kararı almasında müessir olmuştu. Barsbay'ın, müslüman tüccarları böyle düşmanca faaliyetlerden korumak için Kıbrıs hâkimi John nezdinde giriştiği sulh teşebbüsleri de bir netice vermemiş ve üstelik bu teşebbüs Memlûkler'in zaafı olarak yorumlanmıştı(1).

1423 yılında, içinde pekçok ticaret malı ile yüzden fazla insanın bulunduğu iki müslüman ticaret gemisinin Dimyat limanında Franklar tarafından ele geçirildiği ve Kıbrıs kralı John'un da Barsbay'ın Osmanlı Sultanı II. Murad'a gönderdiği hediyeleri taşıyan gemiyi ele geçirdiği(2) haberlerinin gelmesi üzerine infiale kapılan Barsbay, Memlûk limanlarında bulunan Frank ticaret gemilerine malları ile birlikte el konularak ülkelerine dönmelerine mâni olunmasını isteyip Kıbrıs'ın fethi için hazırlık yapılmasını emretti.

Kıbrıs, ard arda yapılan üç sefer neticesinde fethedildi. Bunlardan birincisi 1424, ikincisi 1425 ve üçüncüsü de 1426 yılında yapılmıştır. 1424 yılındaki ilk sefer, küçük bir sefer olup bunun amacı, keşif yapmak ve *denizde harâmîlik yapan* korsanların Kıbrıs ile irtibatını öğrenmekti. Bu seferde Limasol çevresi yağmalanmış ve pekçok ganimet ele geçirilerek, yolda rastlanılan Kıbrıs gemileri yakılmıştı. Bu ilk seferin en ehemmiyetli neticesi, Kıbrıs Adası'nın zaafını ortaya çıkarması ve Kıbrıs'ın korsanlık faaliyetlerindeki mesuliyetini ortaya koymasıdır.

---

(1) Said Abdulfettah Âşur, **Kıbrıs ve'l-Hurubu's-Salibiyye**, 82

(2) **Halil b. Şahin, Kitabu Zübdet-l Keşfi'l-Memâlik ve Beyânu't-Turuki ve'l-Mesalik**, (nşr. Paul Ravaisse), Paris 1894, 138

Barsbay, vakit kaybederek düşmanına hazırlanma fırsatı vermemek için birinci seferden hemen sonra ikinci bir sefer tertipledi. Hazırlıkların süratle tamamlanması için her gün bizzat Bulak'taki tersaneyi ziyaret edip, gemilerin yapılmasını hızlandırdı. Çünkü denizdeki korsanlık faaliyetleri, eskisi gibi devam ediyordu. Bu arada dört Kıbrıs gemisi, Mısır'a gemi küreği getirmekte olan bir Memlûk gemisine hücum ederek Lazkiye yakınlarında yakmıştı(1).

Barsbay'ın ikinci Kıbrıs seferi, 1425 yılı Haziran'ında Mısır sahillerinden yola çıktı. Memlûk donanması, önce Suriye'ye, oradan da Kıbrıs'a yöneldi. Magosa yakınlarında demirleyen Memlûk donanması, oradan yakın çevreye hücum etti. Bir kısım İslâm donanması sahil boyunca denizden giderken, bir miktar asker de karadan yürüyüşe geçti. Kıbrıs kralı John, bunlara mâni olmak için bir taraftan denizden gemilerini gönderirken, küçük bir ordusunu da karadan Memlûk kuvvetleri üzerine sevketti. Memlûk askerleri, Kıbrıs şövalyelerine karada ağır bir darbe indirirlerken, Kıbrıs gemileri de Müslüman gemileri karşısında tutunamayıp kaçtılar.

Bu seri başarılar üzerine seferin komutanı Çerbaş, gemilerdeki diğer askerlerin de karaya çıkarılmasını emretti. Bütün Memlûk askerleri, karaya çıkarak köyleri fethederek halkı da esir ettiler. Bundan sonra Memlûk kuvvetleri, Limasol'a yürüyüp, 1425 yılı Ağustos ortasında oraya vardılar. Oradaki kalelerden birini fethedip yıktıktan sonra, bu öç alma ve keşif seferinin gayesini tahakkuk ettirmiş olarak ganimet ve esirlerle Mısır'a döndüler. 1425 yılı Eylül ayında Kahire'de büyük bir törenle karşılandılar. Elde ettikleri ganimetten başka binden fazla esiri de beraberlerinde getirmişlerdi (2).

Fakat Barsbay bununla yetinmedi. Çünkü onun gayesi, ganimet ve esir ele geçirmek değil, adayı fethetmekti. Bu sebepten adaya üçüncü bir sefer düzenlenmesini emretti. Bu seferin düzenlenmesi âdeta kaçınılmaz olmuştu. Çünkü, Kıbrıs kralı John'a düşman olan Cenevizliler, Barsbay'a müracaat ederek onu teşvik ettikleri gibi, Anadolu sahillerindeki bazı Türk beylikleri de Kıbrıs'a karşı kendilerini himaye etmesi için Memlûkler'den yardım istemişlerdi. Bunlara ilâveten Kıbrıs kralı John'un, Memlûkler'e karşı Batı Avrupa'daki Hristiyan devletlerinden yardım istemiş olduğu da Barsbay'ın kulağına gelmişti.

Bütün bu sebeplerin bir araya gelmesi neticesinde Barsbay, Kıbrıs'ı fethetmek için üçüncü bir sefer kararı aldı. Kara ordusunun ko-

(1) Said Abdulfettah Âşur, Kıbrıs ve'l-Hurubü's-Salibiyye, 92
(2) İbn Tagribirdi, en-Nücûm, XIV (Kahire, 1971) 271

mutanlığını Tagribirdi'ye, denizcilerin komutanlığını da Aynal'a tevdi ederek, her ikisinin de birbirlerinin işlerine karışmamalarını tenbih etti. 1426 yılı Haziran ayı başlarında Memlûk donanması, İskenderiye'den denize açıldı. Donanmadaki gemilerin sayısı yüzden fazla olup beşbin kadar savaşçı taşıyordu. Memlûk donanması, Limasol kıyılarına varır varmaz hemen harekete geçti. Gâziler hemen şehre hücum ederek ele geçirdiler.

Bu sefer esnasında Memlûk kuvvetleri, askerî faaliyetlerini sadece sahil şeridinde sürdürmeyip, adanın içlerine de nüfuz ettiler. Ada ortalarında, iki tarafın kara ordusu arasında cereyan eden savaşta, Kıbrıs ordusu ağır bir mağlubiyete uğratıldı. Ordusu mahvolan ada hâkimi, kaçarak kendisini kurtarmak istediyse de takip edilerek yakalandı. Tagribirdi adanın başşehri Lefkoşe'ye kadar yürüdü ve sultanın sancakları burada da dalgalandırıldı.

Sonunda gâziler, adayı fethetmiş olarak muzafferen Kahire'ye döndüler. Kıbrıs Kralı John, topal bir katıra bindirilip esirlerin önünde Kahire sokaklarından geçirilerek Barsbay'ın huzuruna çıkarıldı Yer öptükten sonra affını diledi. Barsbay da yarısı peşin ödenmek şartıyla, ikiyüzbin dinar karşılığında onu serbest bıraktı. Böylece Kıbrıs, Memlûk Devleti'ne tâbi bir ada hâline getirildi ve John da orada Memlûk sultanının nâibi oldu. John'un bütün şartları kabul etmesinden sonra, kendisine adaya gitme izni verildi ve 1427 yılı Mart ayında Kıbrıs'a döndü(1).

Barsbay'ın kendisinin ve devletin şöhretini artıran bu başarısına ve onun devrinde ülkede hüküm süren sükûn ve istikrara rağmen halkın mesut olduğunu söyleyemeyiz. Onun saltanatı esnasında halk ağır vergiler altında ezildi. Bu sebeple öldüğü zaman (7 Haziran, 1438) kimse ölümüne üzülmemiştî(2).

7 — MELİK ez-ZÂHİR SEYFUDDİN ÇAKMAK (1438-1453)

Barsbay ölmeden önce, oğlu Yusuf'un kendisinden sonra sultan olması için ümerâdan biat almıştı. Ancak Melik el-Aziz Cemâluddin Yusuf b. Barsbay tahtını vasisi Çakmak'tan koruyamadı. Çünkü Yusuf henüz ondört yaşında bir çocuktu. Bu yüzden, âdet olduğu üzere, Çakmak'ın birkaç ay sonra onu azlettiğini ve *ez-Zâhir* lakabıyla sultan olduğunu görüyoruz (9 Eylül, 1438). Çakmak, selefi Barsbay ile

(1) İbn Tagribirdi, en-Nücûm, XIV, 292-304
(2) İbn Tagribirdi, en-Nücûm, XV, (Kahire 1971), 106-111

mukayese edildiğinde mutedil bir hükümdar olarak karşımıza çıkar. Kendisi dindar birisiydi. Bu yüzden şarap içmeyi de yasaklamıştı(1).

Rodos Seferi:

el-Eşref Barsbay'ın devri, tarihte Kıbrıs'ın fethi ile meşhur olduğu gibi, ez-Zâhir Çakmak'ın devri de *Rodos Seferi* ile meşhur olmuştur. Rodos Adası da Akdeniz'in doğusunda Haçlılar için mühim bir merkezdi. Bilhassa Hospitalier şövalyelerinin Rodos'u 1308 yılında istilâ edip hareketleri için bir merkez hâline getirmelerinden sonra, adanın bu ehemmiyeti daha da artmıştı. Hospitalier şövalyeleri de Müslümanlara karşı savaşta Lusignan ailesinden daha az hamâset sâhibi değillerdi. Bu sebeple Memlûkler, bu tehlikeye son vermek için, adayı fethetmeyi ciddi olarak düşünüyorlardı.

Hospitalier Şövalyeleri, Memlûkler'in Kıbrıs'ı fethetmelerinden sonra, sıranın kendilerine geldiğini hissederek, hemen Barsbay'a hediyeler gönderip bir saldırmazlık ve dostluk anlaşması imzalanmasını istediler. Fakat Sultan Barsbay, Rodos'un ve Hospitalier'in müslümanlara karşı durumunu unutmamıştı. Eğer ömrü vefâ etseydi, şüphesiz bu adayı da fethedecekti. Diğer taraftan (bir rivayete göre) Osmanlı Sultanı II. Murad, Rodos'taki Hospitalier Şövalyeleri'nin kendilerine karşı teşekkül ettirilmekte olan büyük bir Haçlı hücumuna katılmak için teşebbüslerde bulunduğu haberini duymuştu. Bu sebeple Osmanlı Sultanı, Memlûk hükümdarı Çakmak'ı Hospitalier'yi Rodos'ta meşgul ederek bu ittifaka girmelerini önlemesini rica etmişti(2). Buna ilâveten Memlûkler'in Kıbrıs'ı fethetmelerinden sonra da Mısır sahillerine yönelik korsan hücumları kesilmemiş, Küçük Ermenistan ve Kıbrıs'ın düşmesinden sonra korsanların Rodos adasını kendileri için bir merkez edindiklerinde şüphe kalmamıştı. Nitekim 1439 yılında dört Haçlı gemisi, Reşid'e hücum ederek yağma ve tahrip faaliyetlerinde bulunmuş, bu da Sultan Çakmak'ı çok kızdırmıştı. Bütün bunlara Çakmak'ın da Barsbay'ın yaptığı gibi kendisine ün sağlamak, tahtı gasb yoluyla ele geçirdiğini unutturmak için büyük bir zafer kazanmak isteğini ilâve etmeliyiz. Ayrıca Çakmak, Memlûkler arasındaki iç çekişmeleri de bertaraf edecek ve Memlûkler birbirlerini boğazlayacaklarına, bütün güçlerini Rodos Adası'nın fethine harcayacaklardı.

ez-Zâhir Çakmak 1440, 1443 ve 1444 yıllarında olmak üzere Rodos'a karşı üç sefer tertipledi. İlk hücum, küçük çapta olup dikkat çekici bir başarı sağlayamamıştır. Üstelik Hospitalier donanması,

(1) İbn Tagribirdi, **en-Nücûm**, XV, 456

(2) Muhammed Mustafa Ziyâde, «**el-Muhâvelâtü'l-Harbiyye li'l-İstilâ alâ Cezireti-l Rodos**», **Mecelletü Ceyş**, (Kahire 1946), 198

Memlûk donanmasına hücum ederek bir miktar hasar da verdirmişti(1). Fakat Çakmak'ın, Emir Aynal komutasında sevkettiği ikinci hücum, daha başarılı olmuştur. Bu hücum neticesinde Rodos sahillerindeki bazı kaleler tahrip edilmiş, ancak kışın gelmesi ve fırtınaların şiddetlenmesi, Memlûk donanmasını Mısır'a dönmeye zorlamıştır(2). Çakmak'ın Rodos'a karşı sevkettiği üçüncü donanma, her bakımdan en büyük seferdir. Bu sefer esnasında Hospitaller'nin başşehri olan Rodos, kırk gün kuşatılmış, ancak Memlûkler'in gösterdiği fevkalâde kahramanlığa rağmen fethedilememiştir. Bu kuşatma esnasında Hospitalier/Suriye'deki harpler esnasmda müslümanlardan öğrendikleri bütün harp usûl ve hilelerini iyi kullanarak Memlûkler'e şiddetle mukavemet göstermişlerdir. Diğer taraftan Hospitalier, Batı Hristiyan âleminden ve özellikle de Burgondia ve Catalania'dan büyük yardımlar almışlardı. Böylece bu seferin iki komutanı Aynal ve Temirbay, çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır(3). Memlûk ordusunun adadan çekilmesinden hemen sonra Hospitalier'nin müslüman gemilerine ve tüccarlarına hücum etmemeyi taahhüt etmesinden sonra iki taraf arasında barış imzalanmıştı(4).

ez-Zâhir Çakmak'ın iç politikasına gelince: Bu devirde umumiyetle sükûn ve asayiş hüküm sürmüştür. Ancak iki isyanı bunlardan istisna etmeliyiz. Bunlar da Çakmak'ın hükümdarlığının başlarında Emir Korkmaz ve Aynal el-Cekemî'nin çıkarmış oldukları isyanlardır. Fakat Çakmak, bu iki isyanı da kolayca bastırmaya muvaffak olmuştur. 1442 yılında el-Cize bölgesindeki siyahî kölelerin kendilerinden birisini sultan ilân ederek çıkardıkları isyanı da zikretmek gerekir. Fakat Çakmak, bu isyanı da bastırarak Kahire'de siyah kölesi olan herkesin bunları satmasını emretti. Bu siyahî kölelerin büyük bir kısmı da gemilerle Osmanlı ülkesine gönderilip orada satıldı(5).

ez-Zâhir Çakmak, 1453 yılında seksen yaşındayken öldü (1 Şubat 1453). Hastalığı sırasında oğlu Osman, Sultan ilân edilmişti. Fakat kendisine el-Mansur lakabı verilen Osman, tahtta bir buçuk aydan fazla kalamadı. Kendilerine züyûf akça dağıtılan askerler, onu tahttan indirdiler (18 Mart, 1453)(6).

(1) İbn Tagribirdi, en-Nücûm, XV, 343
(2) İbn Tagribirdi, Aynı eser, XV, 352
(3) İbn Tagribirdi, en-Nücûm, XV, 260-263
(4) Muhammed Mustafa Ziyâde, el-Muhâvelâtü'l-Harbiyye..., 202
(5) İbrahim Ali Tarhan, Mısr fî Asr-ı Devleti'l-Memâlikî'l-Çerâkise (Kahire 1960), 35
(6) İbn Tagribirdi, en-Nücûm, XVI (Kahire, 1972), 55. Aynal hakkında bkz.: «Fatih'le Çağdaş Bir Memlûklu Sultanı, Aynal el-Ecrûd (1453-1460)», İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Dergisi, Sayı: 23 (Mart, 1969), 35-50

Çakmak'ın oğlu Osman'ın tahttan indirilmesinden sonra ümerâdan Aynal, el-Eşref lakabıyla Sultan ilân edildi. Aynal devrinin en bariz vasfı, memlûkler arasındaki çekişme ve isyanlardır.

XIII. yüzyılın ortalarından itibaren, Memlûk sultanlarının küçük yaşta çocukları memlûk edinip onları özel bir eğitim ile yetiştirdiklerini görmüştük. Bu küçük memlûkler, kendilerini satın alıp terbiye eden ve büyüterek hürriyetlerine kavuşturup *emîr* yapan efendilerine karşı büyük bir bağlılık gösteriyorlardı. Fakat Memlûk devletinin sonlarına doğru (yani XV. yüzyıl başlarından itibaren) sultanlar, âkil bâliğ olmuş delikanlıları memlûk olarak satın almaya başlamışlardı. Çocukluktan itibaren efendilerine bağlılık ve disiplin ruhu içinde yetişmiş olan bu memlûkler, bizzat kendilerini satın alan sultanlara karşı bir tehlikę teşkil etmişler ve pekçok isyanlar çıkarmışlardır. Hattâ efendileri onların elinde birer oyuncak olmuşlardır. Bu devirde sultanların kolaylıkla azledilip yerlerine bir diğerinin sultan yapılmasındaki sır da muhtemelen buradadır. Yeni sultan makâmında bir kaç gün, hattâ bir kaç saat kalabiliyor, kolaylıkla azledilip, bir başkası sultan olabiliyordu. Çerkez Memlûkleri devletinin sonlarına doğru başgösteren bütün bu isyân ve karışıklık hareketlerinin arkasında, kendilerine *el-Culban* (celbedilenler) denilen bu yaşlı memlûkler vardır. Bu devirde, el-Culban'ın isyanları sebebiyle ülkenin maruz kaldığı karışıklıkları anlamak için, Sultan el-Eşref Aynal'ın sekiz yıl süren saltanatı esnasmda onların yedi kere isyan ettiklerini söylemek yeter.

Bu sebeple el-Eşref Aynal'ın ölümünden sonra sultan olan (25 Şubat, 1461) oğlu Ahmed de tahtta sadece dört ay kalabilmiştir. Ondan sonra hükümdar olan ez-Zâhir Hoşkadem'in devri (28 Haziran 1461 - 9 Ekim 1467), nisbeten sükûnet içinde geçmiştir. Hoşkadem'in devrinde Dımaşk nâibi Cânım Beg'in tahtı ele geçirme teşebbüsünden başka bu huzuru bozan bir hareket olmamıştır(1).

ez-Zâhir Hoşkadem'den sonra tahta Yelbay geçmiş (9 Ekim 1467) aynı yıl ez-Zâhir Temürboga'nın tahta geçişi bunu takip etmiştir (4 Aralık 1467). Ancak Temürboga, Hoşkadem'in memlûklerini ve onların başkanı Hayır Beg'i memnun edemediği için Hayır Beg, iki ay sonra onu azletmiştir (31 Ocak, 1468). Hayır Beg'in sultanı azleden kişi olarak kendisinin hükümdar olduğunu kolayca tahmin edebiliriz. ez-Zâhir ünvanıyle geceleyin Hayır Beg tahta oturmuş, ancak Atabekü'l-Asker Kayıtbay süratle Kale'ye çıkarak duruma hâkim olmuş ve Ha-

(1) İbrahim Ali Tarhan, Mısr fi Asr-ı Devleti'l-Memâlikl'l-Çerâkise, 36

yır Beg'i azlederek kendisi sultan olmuştur(1). Sultanlığı sadece bir gece süren Hayır Beg'e de bundan sonra, «*bir gecelik sultan*» denilmiştir.

8 — MELİK el-EŞREF SEYFEDDİN KAYITBAY (1468-1496)

Kayıtbay, Çerkez Memlûkleri devletinin en bariz sultanıdır. Çünkü onun saltanatı, yirmidokuz yıl kadar devam etmiş olup Memlûk sultanlarından en-Nâsır Muhammed b. Kalavun'dan başka hiç kimse bu kadar uzun müddet tahtta kalmamıştır. Bu müddet zarfında, Kayıtbay, harp meydanında Çerkez sultanlarının en mâhiri, dünya işlerinde en tecrübelisi, bilgi, cesaret ve kudret bakımından da en güçlüsü olduğunu isbat etmiştir. Kayıtbay da kendisinden önceki sultanlar gibi vergiler ve diğer vasıtalarla devlet hazinesine çok para toplamışsa da bu parayı, ya yaptırdığı büyük eserlere veya büyük harplere sarfetmiştir. Onun Kahire'de yaptırmış olduğu cami, bu dönemin en güzel yapısı vasfını taşır. Öte yandan Kayıtbay, seleflerinin yaptırdığı eserlerin onarılması ve muhafazası için de büyük paralar sarfetmiştir.

Kayıtbay seyahat etmeyi çok severdi. Bu sebeple o bütün Mısır'ı, Suriye'yi ve Fırat'ın kuzeyini gezip dolaşmıştır. Buna ilâveten onun Hicaz ve Filistin'deki mukaddes yerleri ziyaret ederek haccettiğini de söylemeliyiz. Ancak o gittiği her yerde yollar, köprüler, cami, medrese ve kaleler yaptırıp vakıflar ve hayrat tesis ederek adını ebedileştirmiştir(2).

Fakat Kayıtbay'ın karşısında bu imar faaliyetlerinden çok daha mühim bir iş vardı. O da bütün Memlûk sultanlarına devamlı zorluk çıkaran Kuzey hududundaki daimi istikrarsızlıktı. Ancak XV. yüzyılın ikinci yarısında Memlûk devletini uğraştıran zorluklar, sadece Suriye'nin kuzeyindeki Türkmenler'in çıkardığı isyanlar değildi. Bu bölgede meydana gelen karışıklıklara yeni bir unsur daha katılmıştı. Bu ise 1453 yılında İstanbul'u fethettikten sonra gittikçe genişleyen, büyüyen ve nüfuzu artan Osmanlılar idi. Kayıtbay bu dış tehlikeyi karşılayabilmek için kaçınılmaz olan harplerde sarfedilmek üzere halka ağır vergiler yükledi. Buna ilâveten ülkede veba da yaygınlaşmıştı. 1492 yılında ortaya çıkan veba esnasında nakledildiğine göre, sadece Kahire'de günde onbin'den fazla insan ölmüştü. Bu salgın sırasında

(1) İbn İyâs, Bedâyiü'z-Zuhûr (neşr., P. Kahle ve M. Mustafa), İst. 1936, c. V/3, 2

(2) İbn İyâs, Bedâyiü'z-Zuhûr, c. V/3, 317-32y.

memlûklerin üçte biri ölmüş, bizzat sultanın hanımı ve kızı da bundan yakasını kurtaramamıştı. Vebanın akabinde büyük bir kıtlık başgöstermiş, sürüler halinde hayvan ölümleri olmuş, yiyecek bulunamamış ve fiyatlar fevkalâde yükselmişti. Bu belâ yetmezmiş gibi, memlûkler, ülkenin ve insanların karşı karşıya kaldıkları mihneti görmemezlikten gelerek, kendi aralarındaki anlaşmazlık ve çatışmaları da devam ettirmişlerdi.

Sonunda seksen yaşını geçen Kayıtbay'ın sıhhati bozulmuş ve oğlu için tahttan feragat ettikten bir gün sonra vefat etmiştir (6 Ağustos 1496) (1).

el-Eşref Kayıtbay'ın vefatından bir gün önce sultan ilân edilen oğlu Melik en-Nâsır Nâsıreddin Muhammed'in saltanatı esnasında (6 Ağustos 1496 - 31 Ekim 1498) Kansuh Hamsemie, isyan etmişse de kale'yi ve sultanı ele geçirememiş, fakat bu sırada bir hafta boyunca Kahire'de büyük karışıklık hüküm sürmüştür. en-Nâsır Muhammed'i Kansuh el-Eşrefî (1498-1500) takip etmiştir. Kansuh'tan sonra Canbolat (1500-1501) ve Canbolat'ı da I. Tumanbay (1501) takip etmiştir. Bütün bu sultanların kısa müddetle tahtta kalmaları, Memlûk devletinin sonuna doğru ülkede hüküm süren karışıklık ve istikrarsızlığı gösterir. Bu devrede taht etrafındaki karışıklığı en iyi gösteren delillerden birisi de sultanların hemen hepsinin, ecelleriyle değil, azledildikten sonra herhangibir şekilde öldürülmeleridir. Bu yüzden büyük emirler, suçsuz insanların kanını dökmemek için artık sultan olmak istememeye başladılar. Nitekim Melik el-Adil I. Tumanbay'ın katlinden sonra, ümerânın en kuvvetlisi olmasına rağmen, Kansuh el-Gûrî sultan olmak istememiş ve kendisine ısrar edilince ağlamaya başlamıştı. Denildiğine göre Kansuh el-Gûrî âdetâ zorla götürülerek tahta oturtulmasından sonra *ağlayarak* (2) sultanlığı kabul etmiş ve ümerâya kendisini azletmeleri durumunda öldürmemelerini şart koşmuştu.

9 — MELİK el-EŞREF EBU'N-NASR KANSUH el-GÛRÎ (1501-1516)

Tahta geçtiği sırada altmış yaşını geçmiş bulunan el-Eşref Kansuh, kudretli ve dirayetli birisi olduğunu hemen isbat etti. Önce Kahire'de nizam ve istikrarı tesis ederek ümerânın büyüklerinden güvendiği kişileri idarî kadrolara getirdi. Daha sonra devlet hazinesinin iflas durumundan kurtarılması için tedbirler aldı. Hazineyi hayatiye-

(1) İbn İyâs, **Bedâyiü'z-Zuhûr**, V/3, 316-317
(2) İbn İyâs, **Bedâyiü'z-Zuhûr**, V/4, 4

te kavuşturmak amaciyle Kansuh, kendisinden önceki Memlûk sultanlarından hiçbirisinin takip etmediği bir şiddet politikası takip etti. Hattâ öyle ki, bütün vergileri on ay öncesinden ve bir defada tahsil etti. Bununla da yetinmeyerek arazi dükkan ve akarlara konan vergiyi, değirmenlere, gemilere, nakil vasıtalarına, evlerdeki hizmetçilere ve hattâ vakıflara kadar genişletti. Gümrük vergilerini kat kat arttırdı. Bu sebeple tüccarlar büyük zarara uğradılar. Fakat neticede el-Gûrî, elde etmek istediği miktarda parayı topladı. Ancak halkın durumu çok kötüleşmiş ve ağır vergiler altında inim inim inlemişlerdi.

Kansuh el-Gûrî, toplamak için bu kadar gayret sarfettiği paranın bir kısmını çok sayıdaki memlûklerine harcarken, bir kısmı ile de sonradan kendi adı ile anılacak olan mahallede bir cami ve medrese yaptırdı. Hacc yolu üzerinde, dinlenme yerleri yaptırıp kuyular açtırdı. İskenderiye ve Reşîd limanlarını berkidip, Kale'yi tamir etti. Kansuh el-Gûrî gösterişe düşkün birisi olduğu için onun memlûkleri, atları, mücevherleri ve matbah-ı âmiresi dillere destan olmuştu. Aynı şekilde ulemâ, üdebâ ve şuaranın toplandığı meclisleri de şöhretliydi(2).

el-Eşref Kansuh el-Gûrî'nin saltanatının ilk yıllarında, *Culban*'ın ve Araplar'ın çıkardığı bazı patırtıları istisna edersek, dikkate değer mühim bir iç hadise vuku bulmamıştır.

Kansuh el-Gûrî'nin saltanatının ilk yıllarında, ülkenin menfaatlerini tehdit eden en büyük dış tehlike Kızıldeniz tarafından geldi. 1497 yılında Vasko De Gama'nın Ümit Burnu Yolu'nu keşfetmesinden sonra, Portekizliler Kalküta'ya ayak basarak (1500), Batı Avrupa ile Yakın-Doğu arasında ana ticaret yolu olan Mısır'ın iktisadî durumunu tehdit etmeye başlamışlardı. Bu, ticaretin Memlûkler'den Portekizliler'in eline geçtiğinin ilânı idi.

Bu büyük tehlike karşısında Hindistan'daki ve Arap Yarımadası'nın güneyindeki Müslüman hâkimler el-Gûrî'den yardım istediler. Kansuh el-Gûrî, kendi devletinin de dayanağı olan ana gelir kaynağını tehdit eden bu tehlikeyi bertaraf etmek için önce siyaset ve barış yolunu denedi. Papa'ya çağrıda bulunarak ondan, Portekizliler ve İspanyollar'ın doğudaki ve batıdaki bütün Müslümanlara zarar vermelerini önlemesini istedi. Bunun beklenen tesiri yapmadığını gören el-Cûrî, Kızıldeniz'de yeni bir donanma hazırlamaya başladı. Portekizliler ile Memlûkler arasında Hint Okyanusu'nun batısında cereyan eden çatışmada önce Memlûkler galip geldiler (1508). Ancak ertesi

(1) İbn İyâs, **Bedâyiü'z-Zuhûr**, V/5, 94, 95

yıl Portekizliler, Dieu deniz muharebesinde Memlûkler'i yenerek öclerini aldılar. Portekizliler 1513 yılında Aden'e hücum ettiler. Böylece Mısır doğu-batı ticaretindeki aracı rolünü kaybetti.

Portekizliler'in temsil ettiği dış tehlike, sadece Memlûk devletinin zayıflamasına sebep olmuştu. Ancak diğer bir dış tehlike daha vardı ki, bu tehlike el-Gûrî'nin saltanatının son zamanlarında büyümüş ve Memlûk devletinin yıkılması ile neticelenmiştir. Bu yeni tehlike Osmanlı tehlikesiydi.

MEMLÛK DEVLETİNİN YIKILIŞI

Kuruluşundan beri devamlı genişleyen ve kuvvetlenen Osmanlı Devleti, XVI. yüzyılın başlarında bu genişleme siyasetinde bir yol ayrımına gelmiş bulunuyordu. Bu yüzyılın başlarında Osmanlılar, Anadolu Türk birliğini tesis ettikten sonra, Balkanlar'da hâkimiyetlerini pekiştirmişler ve Avrupa ortalarına ulaşmışlardı. Artık önlerinde iki şık vardı. Ya Avrupa'da İslâmı yaymak için Avrupalılar ve Hristiyanlar aleyhine genişlemeye devam edecekler, ya da Avrupa'da vardıkları hudut ile yetinecek ve buna mukabil doğuya doğru giderek orada İslâm birliğini tesis edecekti.

Yavuz Sultan Selim, bunlardan ikincisini tercih etti. Osmanlılar'ın İran ve Irak'ta hâkim olan Şiî Safevî Devleti ile olan siyasî ve mezhebî çekişmesinin en üst noktasına ulaştığı bu XVI. yüzyıl başında Yavuz Selim, doğu siyasetine ağırlık vererek 1514 yılında Çaldıran'da Şah İsmail'e karşı kesin bir zafer kazandı. Osmanlılar, bu zaferden sonra el-Cezîre ve Musul gibi bölgelerde hâkimiyetlerini kuvvetli bir şekilde tesis ettiler. Ancak, eskiden beri Memlûk Devleti ile siyasi ve iktisadî münasebetleri olan bu bölgenin Osmanlılar'ın eline geçmesi, onları sadece Memlûkler ile komşu yapmamış, Osmanlılar böylece Memlûkler'i Kuzey Suriye ve Irak'tan kıskaca almışlardı.

Yavuz'un Şah İsmail'e karşı kazandığı zaferi duyan el-Eşref Kansuh el-Gûrî ve Memlûk ümerâsı artık sıranın Mısır'a geleceğinden endişe ederek çok üzüldüler. Kansuh el-Gûrî, Memlûk Devleti'nin bekâsının Osmanlılar ile Safevîler arasındaki mücadelenin seyrine bağlı olduğunu çok iyi biliyordu. Bu sebeple «*Bakalım Osmanlılar ile Safeviler'in durumları ne olacak? Bunlardan hangisi galebe çalarsa, ülkemize yürümesi kaçınılmazdır*» (1) diyerek Haleb'e gitti.

Çaldıran'ın arkasından Yavuz Selim, Memlûk Devleti'nin himayesindeki Dulkadiroğlu Beyliği'ne de son verdi (1515). Bu durum, Memlûk sultanının, Osmanlı tehlikesini kuzey hudûdunda daha kuvvetli hissetmesine sebep oldu ve onu her ihtimale karşı bazı tedbirler almaya sevketti. Bir taraftan Şah İsmail ile ittifak akdederken diğer

(1) İbn İyâs, **Bedâyiü'z-Zuhûr**, V/5, 22

taraftan Yavuz Selim'in kardeşinin oğlu Şehzade Kasım'a da kucak açtı. Şehzade Kasım, amcası Yavuz'dan kaçarak Memlûkler'e sığınmıştı (1).

Artık Osmanlılar ile Memlûkler arasında her an sıcak bir çatışma çıkması beklenir olmuştu. Çok geçmeden Yavuz Selim'in Memlûk devleti hudutları yakınında büyük yığınak ve hazırlıklar yaptığı haberleri el-Gûrî'ye ulaştı. el-Gûrî, Yavuz'un bu hazırlıkları Safeviler'e karşı bir harp için yaptığı yolunda çıkardığı söylentilere inanmadı. Casusları vasıtasıyla Yavuz'un gerçek niyetini öğrenen Kansuh el-Gûrî, hemen hazırlıklara başladı.

Osmanlılar'ın Memlûkler ile nihaî bir hesaplaşmaya hazırlandığı bu sırada, durumun vehametini takdir edemeyen Memlûkler birbirleriyle mücadelede berdevam idiler. Halbuki ufuktaki gelişme, onların hepsini silip süpürecekti. Bu sırada maaşlarının gecikmesi sebebiyle, bir gurup memlûk, isyan ederek Kahire'de büyük karışıklık çıkarıp kötülükler yaptılar. Buna kızan Kansuh el-Gûrî; *«Ben artık sultanlık yapmayacağım. Benden başka birisini kendinize sultan yapın»* dediyse de ümerânın büyükleri zorla gönlünü yaptılar (2).

Kansuh el-Gûrî hazırlıklarını tamamlayıp Abbasî halîfesine ve dört mezhep başkadısına kendisi ile birlikte Osmanlı tehdidini karşılamak için Haleb'e gitmek üzere hazırlanmalarını emreden fermanlar çıkarırken, Halep nâibi Hayır Beg'den, Osmanlılar'ın hazırlıkları konusunda kendisine gelen haberlerin yanlış olup, aslında Yavuz'un hazırlıklarının Şah İsmail ile savaş amacına yönelik olduğunu bildiren bir mektubu çıkageldi. Daha sonra hâdiselerin de açıkça gösterdiği gibi, Hayır Beg tâ başından beri Osmanlılar ile işbirliği içinde olup, onların Suriye'yi ele geçirmelerini kolaylaştırmaya çalışmakta ve o yönde gayret sarfetmekteydi. Hayır Beg, el-Gûrî'yi inandırmak için Osmanlılar ile Safeviler arasında yapılacak olan harbin tarihini dahi veriyordu (3). Hayır Beg bununla da yetinmemiş, Dımaşk nâibi Sibay ile temasa geçerek ondan sultanı yatıştırmasını istemişti. Sibay da bunun üzerine sultana bir mektup yazarak, Suriye'de iktisadî durumun kötü olduğunu, ülkenin, sultan kalabalık bir ordu ile geldiği takdirde, onu kaldırmaya gücünün yetmeyeceğini ve özellikle Osmanlılar'ın hutudlarda herhangi bir hareketinin görülmediğini bildirmiş: *«Eğer düşman harekete geçerse biz ona yeteriz»* (4) diyerek onu yatıştırmıştı.

(1) İbn İyâs, **Bedâyiü'z-Zuhûr**, V/I, 47
(2) İbn İyâs, **Bedâyiü'z-Zuhûr**, V/4, 474
(3) İbn İyâs, Aynı eser, V/5, 22
(4) İbn İyâs, Aynı eser, V/5, 26

Buna rağmen Sultan el-Gûrî, Hayır Beg'in sözlerine inanmayarak hazırlıklarına devam etti ve ümerâ ve ordusunu Suriye'ye gitmek üzere er-Reydaniyye'de topladı. Bu sırada Hayır Beg'den el-Gûrî'ye yeni bir mektup geldi. Bu mektubunda Hayır Beg, barış görüşmelerinde bulunmak üzere bir Osmanlı elçisinin geldiğini bildiriyordu. Hayır Beg'in mektubu ile el-Gûrî'ye Osmanlı sultanı Yavuz Selim'in de bir mektubu gelmişti. Osmanlı sultanı bu mektubunda el-Gûrî'nin şüphelerini izale edecek ve onu harp hazırlıklarından vazgeçirecek tatlı sözler söylüyor ve ona; «*Sen benim babamsın. Senden bana duâ etmeni istiyorum. Sen ne dersen yaparım*» (1) diyordu. Buna rağmen, el-Gûrî, Yavuz Selim'in mektu- bunu almasından iki gün sonra, ordusunun başında Suriye'ye yürüdü. Kahire'de yerine nâib olarak Tumanbay'ı bırakmıştı.

Gazze'ye vardığında Hayır Beg'in yaptığı şeyi ilk defa duyan el-Gûrî, buna inanmadı ve yürüyüşüne devamla 1516 Temmuz'unda Haleb'e vardı. Memlûk ordusu, Halep'te halka çok kötü davranarak onları evlerinden çıkardılar, kadınlarını ve çocuklarını yağmaladılar. İbn Zunbul'un naklettiğine göre, daha sonra Halep halkının Sultan Selim ile birlikte Memlûkler'e karşı müşterek hareket etmesinin sebebi budur (2).

Sultan el-Gûrî'nin Halep'teki ordugâhına Yavuz'un iki elçisi gelerek, barış için görüşme talep ettiler. Bu da bir aldatmaca idi. Böylece Memlûkler gevşeyecekler ve Yavuz da onları ansızın basacaktı. Osmanlı elçileri, görüşmeleri uzattıkça uzattılar. el-Gûrî'ye; «*Sultanımız bize selâhiyet vermiştir. Sultan (el-Gûrî) sizden ne isterse, bana danışmaksızın yapınız demiştir*» dediler. İbn İyâs, Osmanoğlu'nun Memlûk sultanını aldatmak için ondan şeker ve helva istediğini ve Memlûk sultanının da ona yüz kantar şeker ile büyük kavanozlarda çok miktarda helva gönderdiğini, fakat bütün bunların Osmanoğlu'nun bir harp hilesi olduğunu kaydeder (3). Kansuh el-Gûrî, Osmanlı elçilerini çok iyi karşılamış ve kendisinin de sulha taraftar olduğunu bildirmişti. Bununla beraber Kansuh el-Gûrî, Osmanlılar'ın asıl niyetini hissediyordu. Bunun bir delili de Hayır Beg de dahil olmak üzere bütün ümerâsını toplayarak, vuruşma anında kendisine ihanet etmeyeceklerine dair Halifenin huzurunda onlardan Kur'an üzerine yemin almasıdır. Keza askerlerden de yemin alınmıştı. Bu da gösteriyor ki o, Selim ile vuruşacağından emindi (4).

(1) İbn İyâs, **Bedâyiü'z-Zuhûr**, V/5, 43
(2) İbn Zunbul, **Âhiretü'l-Memâlik** (neşr: Abdulmunim Âmir), Kahire, 1962, 22; İbn İyâs, **Bedâyiü'z-Zuhûr**, V/5, 71, 72
(3) İbn İyâs, **Bedâyiü'z-Zuhûr**, V/5, 59
(4) İbn İyâs, **Bedâyiü'z-Zuhûr**, V/5, 62; İbn Zunbul, Aynı eser, 24

Çok geçmeden el-Gûrî'nin korktuğu başına geldi. Sadrâzam Sinan Paşa komutasındaki takviye kuvvetlerinin ulaşmasından sonra, Yavuz Selim'in el-Gûrî'nin elçilerine karşı tutumu değişti ve artık barıştan söz açmamaya başladı. Elçiye hakaret ederek: «*Efendine söyle, bizi Merc-i Dâbık'ta karşılasın*» dedi(1). Hakaret alâmeti olarak sakalı da kazınmış bulunan el-Gûrî'nin elçisi, çok kötü bir vaziyette, Memlûk karargâhına döndü ve olup bitenleri anlattı.

Osmanlılar fiilen harekete geçmişler ve Malatya, Gerger, Behisni ve diğer kaleleri ele geçirmişlerdi. O anda Dımaşk nâibi Sibay, Hayır Beg'in kendisini el-Gûrî'ye mektup yazarak yatıştırması ve Yavuz'dan emin olmasını istemesinin sebebini anladı. Hemen hücum ederek Hayır Beg'i sımsıkı yakalayıp Kansuh el-Gûrî'ye; «*Hünkârım, Allah'ın inâyeti ile düşmanına galip gelmek istiyorsan, bu haini hemen öldür*» (2) dedi. Ancak Hayır Beg, ihanetinde yalnız değildi. Ortağı Hama nâibi Canberdi el-Gazâlî, hemen araya girdi ve bu iftirayı kabul etmemesi için sultanı ikna etti. el-Gûrî, ta başından beri durumdan şüphelenmekle birlikte o anda bu davranışın doğru olmayacağını düşünerek Hayır Beg'i (plânını tamamlaması için) serbest bıraktı(3).

Nihayet el-Gûrî, ordusunun başında, Osmanlılar ile karşılaşmak üzere kuzeye doğru yürüdü. Merc-i Dâbık denilen yere konan el-Gûrî, ordusunu tanzim ederek hazırlıklarını son bir kez daha gözden geçirdi. Çok geçmeden Osmanlı ordusunun öncüleri göründü. 1516 yılı Ağustos ayının 24'ünde, iki taraf arasında cereyan eden büyük savaşta, Memlûkler, başta ihtiyar el-Gûrî olmak üzere büyük bir direnç gösterdiler. İşte savaşın kızıştığı bu kritik anda Hayır Beg, Memlûk safları arasında çeşitli söylentiler yaymaya başladı: Güyâ el-Gûrî, kendi memlûklerine artık ilerlememelerini emretmişti. Bunu duyan diğer memlûklar ise sultanın kendi memlûklerini korumak için kendilerini bu harp ateşine attığını zannederek el-Gûrî'yi kötülemeye başladılar. Öte yandan Hayır Beg, el-Gûrî'nin öldürüldüğünü yayarak kendisinin çekilmeye karar verdiğini ve ordunun geri kalanının da başının çaresine bakmasını söylüyordu (4).

Sonunda Kansuh el-Gûrî, ordusunun büyük bir kısmının dağıldığını görerek yenilginin kesin olduğuna inandı. Fakat kendisi sonuna kadar kılıcı elden bırakmadığı gibi, bir taraftan da: «*Ey ağalar!*

(1) İbn İyâs, **Bedâyiü'z-Zuhûr**, V/I, 66
(2) İbn Zunbul, **Âhiretü'l-Memâlik**, 25
(3) Muhammed Mustafa Ziyâde, **Nihâyetü's-Selâtini'l-Memâlik fi Mısr**, 218
(4) İbn İyâs, **Bedâyiü'z-Zuhûr**, V/5, 76

Dayanın! Yiğitlik göstermenin tam zamanıdır. Sabredin ve cesur olun» (1) diye yüksek sesle bağırarak askerlerini teşvik ediyordu. Bu sırada ümerâdan Zeredkaş Temir, gelerek sultanın sancağını alıp Osmanlılar'ın eline geçmemesi için sakladı. Sonra el-Gûrî'ye; *«Sultanım, Osmanlı askeri geldi. Kendini kurtar! Haleb'e kaç!»* dedi. Denildiğine göre, yenilgiye tahammül edemeyen el-Gûrî, kor gibi yanan yüreğini biraz olsun soğutmak için su istemiş, kendisine altın tasta sunulan suyu bitiremeden atının üzerinde felç geçirerek anında ölmüş ve atından yere yuvarlanmıştı(2). el-Gûrî savaş meydanında ölen ilk ve son Memlûk sultanıdır. Öldüğü zaman yaşı seksen civarındaydı.

Böylece Osmanlılar ile Memlûkler'in arasını ayıran ve gelecek bir kaç yüzyıl için Suriye ve Mısır'ın istikbâlini tayin eden Merc-i Dâbık savaşı sona erdi.

Merc-i Dâbık'ta Memlûk ordusunun çok ağır bir mağlubiyete uğraması ve başta Türkçe şiirler söyleyen ihtiyar Memlûk sultanı Kansuh el-Gûrî olmak üzere, önde gelen ümerânın pek çoğunun savaş meydanında kalması, bir kısım asker ve komutanın yanı sıra halife III. el-Mütevekkil ve Hanefi başkadısı hariç diğer üç mezhep başkadısının esir edilmeleri, bütün bunlara ek olarak Memlûk devletinin kurulduğu günden beri biriktirilen ve korunan milyonlarca dinar değerindeki Memlûk hazinesinin ve ordusunun bütün ağırlıklarının Osmanlıların eline geçmesi Kahire'deki durumu değiştirdi. Bu mağlubiyetten kısa bir süre sonra bütün Suriye'deki Memlûk hâkimiyeti fiilen sona erdiği gibi, Mısır da Osmanlı nüfuzu ile karşı karşıya kalmıştı. Nitekim daha Merc-i Dâbık'tan hemen sonra Halep'te okunan ilk cuma hutbesinde Sultan Yavuz Selim'in, henüz Hicaz'a sahip olmamışken, *«Hâdimü'l-Haremeyni'ş-Şerîfeyn»* ünvanı ile anılması onun Mısır'ı da ele geçirmeye kararlı veya en azından orada da kendi yüksek hâkimiyetinin tanınacağından emin olduğunu gösteriyordu.

Memlûk ordusunun yenilip, Sultan Kansuh el-Gûrî'nin öldüğü Kahire'de kesin olarak anlaşılınca hatipler, hutbede sadece halife adına dua eder oldular. Mısır'ın sultansız kalmasını fırsat bilen eş-Şarkiyye bedevîlerinin, Katyâ ile es-Salihiyye arasındaki yolları kesip acınacak bir şekilde Kahire'ye dönmekte olan mağlup askerler başta olmak üzere köylü, esnaf ve tüccardan her sınıf halka, akla hayâle gelmedik kötülükler yapmaya başladıkları sırada, Kahire'deki askerler de Osmanlı taraftarı oldukları bahanesiyle, şehirdeki çarşı-pazar

(1) İbn İyâs, Aynı eser, V/5, 68

(2) İbn İyâs, Aynı eser, V/5, 70. Kaynaklarda el-Gûrî'nin ölümü hakkında başka rivayetler de vardır. Onun ölüm sebebi her halde kalp sektesi olacaktır.

esnafını yağmalamaya başlamışlardı. Kahire'de can ve mal güvenliğinin sarsıldığı bu sırada, Nâibü's-saltana olan Tumanbay, aldığı zecri tedbirlerle durumun daha da kötüleşmesini önledi. Mısır'a dönüşü hemen hemen iki ay süren mağlup ve perişan Memlûk ordusu ümerâ ve askerlerini karşılayarak elinden geldiği kadar onlara yardım etti.

Ancak taht boş bulunuyor, bir zamanlar Moğol İstilâsı'nı Suriye'de durduran kudretli Memlûk devletinin sultanlığına kimse talip olmuyordu. Kimsenin Memlûk sultanı olmaya cesaret edemediği, ordunun yenik ve perişan, hazinenin boş ve ümerâ arasındaki dayanışmanın bozulmuş olduğu bu ümitsiz durumda emirler; «*İstesek de istemesek de aramızda senden başka sultanlığa lâyık kimse yok*» diyerek Tumanbay'dan sultan olmasını rica ettiler(1). Bu nâzik durumda saltanatın ateşten gömlek olduğunu çok iyi bilen Tumanbay, onların bu teklifini kabul etmedi. Israrları bir sonuç vermeyen emirler, yanlarında Tumanbay da olduğu hâlde, âlim bir şeyh olan Ebu's-Suud'un yanına giderek durumu ona anlattılar. Tumanbay'ın, Yavuz Selim'in, Suriye'yi ele geçirmiş olup Mısır'a doğru yürüdüğünü, hazinenin boşalmış olduğu için askere aylık dahi verilemeyeceğini, sultan olmayı kabul etse bile ümerânın kısa bir süre sonra isyan edip kendisini tahttan indirerek hapsedeceklerinden çekindiğini söyleyerek yine sultan olmayı istememesi üzerine, Şeyh Ebu's-Suud orada bulunan emirlere Tumanbay'ın emirlerini dinleyip ona isyan ve ihanet etmeyeceklerine dair Kur'an'a el bastırarak, sonunda Tumanbay'ı razı etti. 11 Ekim, 1516 Cuma günü mutad cülûs merasimini yapmak üzere ümerâ ve askerler toplandı. Halife Yavuz'un elinde esir olduğu için onun yerine babası el-Müstemsik Billah Yâkub davet edildi. Hanefi Başkadısı ile diğer üç mezhep başkadısının nâipleri de geldiler. O sıralarda artık gözleri bile görmeyen el-Müstemsik Billah, oğlunun eskiden kendisine vermiş olduğu bir vekâlete dayanarak, saltanatı Tumanbay'a tefviz ile ona biat etti ve orada bulunanlar da ona uydular(2). Böylece Tumanbay, Memlûk sultanı oldu ve elli gün kadar süren bir kesintiden sonra Kahire minberlerinde tekrar Memlûk sultanı adına dua edilmeye başlandı.

Tumanbay, sultan olduktan sonra ilk iş olarak Merc-i Dâbık bozgunundan kaçıp gelen ve her birinin gönlünde birer aslan yatan ümerâya yüksek makam ve pâyeler vererek birer birer tatmin etti. Bu sırada Gazze nâibi Osmanoğlu Gazze'yi ele geçirmeden imdadımıza yetişin diye devamlı yardım isteyip duruyordu.

(1) İbn İyâs, **Bedâyiü'z-Zuhûr**, V/5, 101-102
(2) İbn İyâs, **Bedâyiü'z-Zuhûr**, V/5, 102

Gerçekten Yavuz Selim, Merc-i Dâbık'tan dört gün sonra savaşsız olarak Haleb'e girmiş, orada onsekiz gün kaldıktan sonra güneye inerek 19 Eylül'de Hama ve iki gün sonra da Humus'u barışla alarak yoluna devamla Dımaşk'a varmıştı (27 Eylül 1516). Burada iki aydan fazla süren ikameti esnasında Yavuz, fethettiği ülkeyi yeniden düzenlerken Lübnan ona baş eğmiş ve Filistin de Osmanlı kuvvetlerince fethedilerek Osmanlı orduları Mısır'ın kapısı sayılan Gazze'ye doğru ilerlemeye başlamıştı. Bu arada Yavuz, Tumanbay'a bir mektup gönderdi (10 Kasım 1516). Yavuz mektubunda Tumanbay'dan gelip kendisine itaatini arzetmesini istiyor, Tumanbay'a ve yanında geleceklere eman verdiğini bildirerek Gazze dolaylarında faaliyetlerde bulunduğunu duyduğu Canberdi el-Gazâli'ye de itaat etmesi için mektup gönderdiğini, itaat etmezse Gazze'ye yürümesi için Sadrazam Sinan Paşa'ya emir verdiğini yazıyordu.

Osmanlı ordusunun Gazze'ye doğru ilerlediği haberi Kahire'de başta askerler olmak üzere herkesi ümitsizliğe düşürdü. Bir kısım insanlar yükte hafif pahada ağır neleri varsa alıp Nil üzerinden es-Saîd'e kaçmaya başladı. Tumanbay bir yandan bu paniği yatıştırmakla uğraşırken bir yandan da imkansızlıklar içinde ordunun tanzim ve ıslâhına çalışıyordu. Ne var ki, verilen parayı az buldukları için memlûkler Türkçe «yok yok» diye kabul etmiyorlardı(1). Binbir güçlükle tedarik edilen para ile sonunda gönülleri yapılan memlûkler Şam nâipliğine tayin edilmiş bulunan Canberdi el-Gazâli'nin kumandasında Gazze'ye doğru gönderildi. Tumanbay emirlere para verememiş ve «*gidip kendiniz ve çoluk çocuğunuz için savaşınız. Hazinede bir kuruş para yoktur. Ben de sizlerden biriyim. Savaşa giderseniz ben de sizinle giderim. Gitmezseniz ben de gitmem*»(2) demek zorunda kalmıştı.

Yavuz'un, Tumanbay'a gelip kendisine itaatini arzetmesini bildiren mektubunun üzerinden bir ay geçmişti ki, sayısı onbeş kişiyi bulan bir Osmanlı elçilik heyeti ansızın Kahire'de göründü (10 Aralık 1516). Çerkez Murad'ın başkanlık ettiği heyetin getirdiği barış şartlarını bildiren mektup kadar heyetin geliş şekli de önemliydi. Gazze'den Kahire'ye kadar olan sahada Memlûk askerleri kum gibi kaynamasına rağmen Osmanlı elçilik heyeti, yabancısı oldukları topraklarda Arap kılavuzları sayesinde kimseye görünmeden gizli bir yoldan Kahire'ye ulaştıkları zaman Memlûkler şaşırıp kaldılar. Osmanlı askerinin de bu şekilde kendilerini gafil avlamasından korkarak dört bir tarafa devriyeler çıkarıp gizli yolu Osmanlılar'a gösterdiği için onlara kılavuzluk yapan Araplar'ı da astılar(3).

(1) İbn İyâs, **Bedâyiü'z-Zuhûr**, V/5, 113
(2) İbn İyâs, **Bedâyiü'z-Zuhûr**, V/5, 119
(3) İbn İyâs, **Bedâyiü'z-Zuhûr**, V/5, 120-122

Yavuz, Arapça'dan çok Türkçe ibâre bulunan(1) bu son mektubunda kendi adına para bastırıp hutbe okutması ve Mısır'ın haracının bir zamanlar Abbasi halifelerine gönderildiği gibi kendisine gönderilmesi şartı ile Tumanbay'ı Gazze'den Mısır'a kadar olan yerlerde nâibi olarak görevlendirebileceğini, aksi halde Mısır'a yürüyeceğini bildiriyordu.

Yavuz'un bu mektupları, onun Mısır'a yürümekte müteredditolup işi tatlılıkla halletmek niyetinde olduğunu göstermektedir. Ancak başta Hama'da Osmanlı saflarına katılan Hayır Beg olmak üzere Yavuz'u Mısır'a yürümeye teşvik edenler de yok değildi.

İçinde bulunduğu şartlar dolayısıyla Tumanbay, Yavuz ile anlaşmaya meyilli idi. Fakat etrafındaki emirlerin intikam hisleriyle beslenen kışkırtmaları da eklenince Tumanbay, Osmanlı elçilerini öldürttü. Bu ise Yavuz'un Mısır'a yürümesini artık kaçınılmaz hâle getirmişti. Bu sebeple Tumanbay, bir taraftan Yavuz'un mektubunun Mısır'da duyulması ile ortaya çıkan paniği yatıştırmaya çalışırken, diğer taraftan da orduyu savaşa hazırlamaya ve Kahire'de savunma tedbirleri almaya başladı. Ne var ki, askerlere maaşları bile düzenli olarak ödenemiyor ve bu durum büyük hoşnutsuzluğa sebep oluyordu. Bir ara askerler onu öyle sıkıştırdılar ki, Tumanbay onlara Kansuh el-Gûrî'nin oğlunu getirterek babasının hazinede bir kuruş para bırakmadığını söyletti ise de askerlerin direnmesi üzerine onları sultanlıktan çekilip Mekke'ye gitmekle tehdit etti. Askerler ise Tumanbay'a bir sultana söylenmemesi gereken çok ağır sözler söylediler (2).

Bu sırada Canberdi el-Gazâli kumandasında Osmanlılar'a karşı gönderilen ordu da Gazze yakınlarında Hân Yûnus'ta Sadrazam Sinan Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusu tarafından yenilgiye uğratılmış (25 Aralık, 1516) ve Canberdi pek az bir askerle çekilerek Kahire'ye gelebilmişti (3). Artık Osmanlılar'ın karşısında bir kuvvet kalmamış olup Yavuz'un her an Mısır'a yürümesi bekleniyordu.

Mısır'da herkesin Osmanlılar'dan korkup can kaygusuna düştüğü bu sırada Tumanbay tahtını ve ülkesini korumak için bu şartlar altında yapılabileceklerin en iyisini yaparak büyük bir azim, cesaret ve hamiyet örneği gösterdi. Önce Merc-i Dâbık ve ardından da Hân

(1) İbn İyâs, Bedâyiü'z-Zuhûr, V/5, 122
(2) İbn İyâs, Bedâyiü'z-Zuhûr, V/5, 123-124
(3) İbn İyâs, Bedâyiü'z-Zuhûr, V/5, 127-128

Yûnus'ta aldığı iki ağır yenilgi ile moral, teçhizat ve sayıca fevkalâde yıpranmış bulunan Memlûk ordusunu yeniden tanzim ve teçhiz etmek için olağanüstü gayret sarfetti. Yaşlı genç bütün memlûkleri cepheye sürdüğü gibi, şehir halkından, bedevî Araplar'dan, zenciler ve mağriplilerden kalabalık sayıda asker toplayarak Kahire içinde ve dışında savunma tedbirleri aldı. Esasında Tumanbay, Osmanlı kuvvetlerini Sina Çölü'nün bittiği yer olan es-Salihiyye'de karşılamak istiyordu. Çünkü onun düşüncesine göre çölü geçerken Osmanlı askerleri ve binek hayvanları çok yorulacaklar, dinlenmelerine fırsat vermeden yapılacak bir savaşta onları yenmek kolay olacaktı. Ancak Memlûk ümerâsı onun bu düşüncesine şiddetle karşı çıkarak Kahire dışındaki el-Matariyye ile el-Cebelü'l-Ahmer arasındaki er-Reydaniyye denilen yerde tedbir alınarak savaşın orada kabul edilmesinde ısrar etmişlerdi. Bu yüzden Tumanbay ister istemez er-Reydaniyye'de tedbirlerini aldı. el-Mukattam Dağı'ndan başlayarak Nil'e kadar uzanan sahada derin hendekler kazdırarak metrisler yaptırdı. Franklar'dan temin etmiş olduğu ikiyüz kadar topu Osmanlılar'ın hücûmunu beklediği tarafa yönelik olarak sabit bir şekilde yerleştirdi.

Bu olayların çağdaşı olan tarihçi İbn İyas'ın bildirdiğine göre, Rodos Şövalyeleri'nin Tumanbay'a yardım olarak bin kişilik kurşun atıcı ile barut dolu birkaç gemi gönderdiği duyulmuş ancak bunun aslı çıkmamıştı(1).

Tumanbay, er-Reydaniyye'de Osmanlılar'a karşı hazırlanır ve uzun süreceğini tahmin ettiği bir savunma savaşı için gerekli tedbirleri alırken öte tarafta Yavuz da iki aydan fazla kaldığı Dımaşk'tan 15 Aralık'ta ayrılarak Kudüs ve diğer mukaddes yerleri ziyaret ettikten sonra 2 Ocak 1517 tarihinde Gazze'de bulunan vezir-i azam Sinan Paşa ve Osmanlı kuvvetleriyle birleşti. Burada birkaç gün kalarak Kurban Bayramını kutladı ve çölü geçmek için son hazırlıklarını tamamladıktan sonra Gazze'den Mısır'a doğru yola çıkıp süratle yürüyerek onüç gün gibi kısa bir zamanda Sina Çölü'nü geçip 16 Ocak'ta çölün ucundaki es-Salihiyye'ye vardı. İki gün sonra Bilbis'e ulaşan Osmanlı kuvvetleri burada iki gün dinlendikten sonra 22 Ocak'ta Birketü'l-Hâc'a vardılar. Nihayet bütün Osmanlı ordusu 23 Ocak 1517 tarihinde er-Reydaniyye'de kendilerini beklemekte olan Memlûk ordusunun karşısında durdu. Bu yürüyüş esnasında Sinan Paşa ve Hayır Beg'in yakaladıkları bazı Araplar'dan Tumanbay'ın aldığı tedbirleri öğrenen Yavuz gereken karşı tedbirleri düşünüp almak ve ona göre tabyesini yapmak fırsatını da bulmuştu.

(1) İbn İyâs, **Bedâyiü'z-Zuhûr**, V/5, 136

Başlarında sultanları Tumanbay olduğu hâlde Memlûk ordusu er-Reydaniyye'de hendeklerde Osmanlılar'ı bekliyorlardı. Memlûk toplarının sabit olduğunu öğrenen Yavuz, onları etkisiz hale getirmek için askerlerini ikiye ayırarak bir kısmını Memlûkler'in beklediği taraftan hücum ettirirken, esas kuvvetleriyle el-Mukattam Dağı'nı dolaşıp Memlûk ordusunu arkadan çevirdi. O zamana göre oldukça gelişmiş, yivli ve her tarafa kolayca ateş edebilen müteharrik Osmanlı topları Merc-i Dâbık'ta olduğu gibi, muharebenin kaderini tayinde müessir oldu. Her iki tarafın da büyük zâyiat verdiği, Memlûk devletinin âkıbetini belirleyen bu ölüm-kalım savaşında durumun ümitsizliğini gören Tumanbay, Yavuz'u oradan çıkararak durumu lehine çevirebilmek ümidiyle onun kumanda ettiği Merkez'e hücûm etti ise de ilerlemeye muvaffak olamayınca vezir-i azam Sinan Paşa'nın kumanda ettiği sağ kanat'a yüklenerek onu yaraladı ve Yavuz'un *«Bir memleket ona bedel olamaz»* dediği bu büyük devlet adamı bu yüzden hemen öldü. Tumanbay'ın bu intihar hücumu sırasında Ramazanoğlu Mahmud Beg ile eski Ayıntab (Anteb) beyi Yunus Beg de öldürüldü.

Ancak bu cesareti Tumanbay'ı galip getirmeye yetmedi. Osmanlılar'ın şiddetli hücumu karşısında tutunamayan Memlûk ordusu yenildi ve askerler dağıldılar. Tumanbay etrafında kalan az sayıda askerle bir süre daha dövüştü ise de, sonunda yakalanmaktan korktuğu için o da kaçtı. Memlûk ordugâhını dağıtan Osmanlı kuvvetleri aynı gün Kahire'ye girdiler.

Savaştan bir gün sonra (24 Ocak) Osmanlı vezirlerinin maiyyetinde Hayır Beg ve Merc-i Dâbık'ta esir edilmiş olan halife ve üç mezheb başkadısı olduğu halde ordunun kalan kısmı alayla şehre girdi. Aynı gün kılınan cuma namazında Kahire camilerinde hutbe Yavuz Selim adına okundu. Şehir kılıçla alınmış olduğu için üç gün süre ile varlık tesbiti ve dağıtımı yapılarak kesin hâkimiyet kuruldu.

Yavuz er-Reydaniyye'de dört gün kaldıktan sonra karargâhını Bulak'ta kurdu. 28 Ocak gecesi Tumanbay etrafına toplayabildiği 10.000 kadar memlûk ve Arap ile ansızın Kahire'ye girdi. Şehrin önemli bir kısmını ele geçirerek caddelerin giriş çıkışlarını tutup hendekler kazdırdı ve metrisler yaptırarak ele geçirdiği mahallelerdeki Osmanlı askerlerini öldürdü. Böylece şehir içinde boğaz boğaza bir boğuşma başladı. Şehir halkından bir kısmının da Memlûkler'e yardım ettiği üç gün süren kanlı sokak çarpışmaları sonunda Osmanlılar Kahire'yi sokak sokak, ev ev yeniden fethettiler. Bu durumda şehir ve sivil halk büyük tahribat ve musibetlere maruz kaldı. Tumanbay'ın bu anî baskın ile elde ettiği geçici başarı, daha fazla mal ve

can kaybı ile çarpışmaların devam ettiği 30 Ocak Cuma günü bazı Kahire camilerinde adına son defa olarak hutbe okunmasından başka bir sonuç vermedi.

Kahire içinde üç gün süren ölüm-kalım savaşından da ümit ettiği sonucu elde edemeyen Tumanbay, kadın kılığına girerek kaçmayı başardı. Ancak yaradılış itibariyle teslimiyetçi bir ruha sahip değildi. es-Saîd'e giderek orada etrafına memlûklerden ve Araplar'dan kendi sözüne inanmak lâzım gelirse, yirmibin kadar asker topladı. Sürekli savaştan yorgun ve bitkin olmasına ve Yavuz'a karşı bir şart öne sürebilecek durumda bulunmamasına rağmen, el-Behensâ kadısını barış için halife el-Mütevekkil aracılığı ile Yavuz'a gönderdi. Tumanbay mektubunda Yavuz adına Mısır'da hutbe okutup sikke kestireceğini ve kararlaştırılacak bir meblağı her yıl ona ödeyeceğini, ancak önce Yavuz'un es-Salihiyye'ye çekilmesi gerektiğini bildiriyor, aksi hâlde savaşmak üzere onu Nil'in batı yakasına (el-Cîze'ye) davet ediyordu. Memlûk direnişinin artık kırıldığı anlamına gelen bu mektubun Yavuz'a gelmesinden bir gün sonra (31 Ocak, 1517), er-Reydaniyye savaşında Hayır Beg vasıtasıyla Osmanlılar'a yardım ettiği söylenilen Hân Yunus, Canberdi el-Gazâli beraberinde yediyüz'den fazla ümerâ ve asker olduğu halde gelerek Yavuz'a itaatini bildirdi.

Yavuz Tumanbay'ın yukarıda anılan barış teklifine karşılık 5 Mart 1517'de bir antlaşma sûreti yazdırıp imzalayarak kendi elçisi sâbık Anadolu defterdârı Mustafa Çelebi ile halîfenin devedârı Berdi Beg ve dört mezhep başkadısından oluşan bir heyetle Tumanbay'a gönderdi.Fakat bu heyet el-Behensâ yakınlarında memlûk ve Araplar'dan müteşekkil bir gurubun saldırısına maruz kalıp heyetteki Osmanlılar ile birlikte kadılardan ikisi öldürüldü. Yavuz bunu duyunca (12 Mart) Nil'in batı yakasına geçmek üzere ordusunu Birketü'l-Habeş'te topladı. Ancak karşı tarafta bulunan Tumanbay'ın Osmanlılar'ın geçmesine engel olması üzerine geçiş ertelenerek bir süre nehrin iki tarafından karşılıklı ok, tüfek ve top atışları yapıldı. Bu sırada bir kısım bedevilerin arkadan Tumanbay'a hücum etmesi üzerine Tumanbay ehrâmlara sığındı. Bundan istifâde eden Osmanlı kuvvetleri zahmetsizce Nil'i geçtiler (24 Mart). Ertesi gün Yavuz da Nil'in batısına geçti ve 26 Mart'ta Tumanbay ile son defa el-Cîze'de Bürdân mevkiinde yapılan savaşta Osmanlılar'a üçüncü defa yenilen Tumanbay, yanındakilere artık her şeyin bittiğini söyleyerek Nil deltasında kendisi için emin saydığı Terrûce bölgesine kaçtı. el-Bûta Köyü'nde el-Buhayra şeyhlerinden Hasan b. Meri, Tumanbay'ı karşıladı. Aralarında samimî bir dostluk bulunmasına rağmen Tumanbay, Hasan'dan kendisini ele vermeyeceğine dair Kur'an üzerine yemin aldı ise de Hasan adamlarının gelmesi üzerine yemini bozarak

ve Tumanbay'ı yakalayarak durumu Yavuz'a bildirdi. Yavuz'un Rumlu Mustafa Paşa, Şehsuvaroğlu Ali Beg ve Canberdi el-Gazâli kumandasında gönderdiği birlik, 30 Mart 1517'de Tumanbay'ı yakalayarak bağlayıp Ümmü'd-Dinar denilen yerde bulunan Yavuz'a getirdiler. Yavuz aynı gün el-Cîze'den karargâhının bulunduğu Bulak'a geçti ve ertesi gün Tumanbay'ı huzuruna kabul etti.

Tumanbay'ı ayakta karşılayan Yavuz, önce elçilerini öldürmesi sebebiyle onu azarladı ise de, arkasından cesaretini ve yiğitliğini övüp kendisine bir esir gibi değil bir sultan gibi davranarak, yanıbaşında hazırlattığı ikinci bir tahta oturttu. Yavuz ile son Memlûk sultanı Tumanbay arasında uzun konuşmalar cereyan etti. Yavuz, kendisini çok uğraştırmış olmasına rağmen korkusuz, gözüpek, açık sözlü ve cesur birisi olan Tumanbay'a hayatını bağışlamak niyetinde idi. Hattâ Yavuz'un Tumanbay'ı Rumeli'de bir sancak beyliğine tayin edeceği, onu kayd-ı hayat şartıyla Mekke'ye süreceği veya beraberinde İstanbul'a götüreceği söylentileri bile duyulmuştu. Fakat Hayır Beg ve Canberdi el-Gazâli'nin, dört bir tarafa dağılmış bulunan memlûklerin ve urbânın, Tumanbay'ın yakalandığına inanmadıklarını ve Kahire sokaklarında halkın, Allah Tumanbay'a yardım etsin diye dua ettiğini, onu canlı bırakması hâlinde kendisinin Mısır'ı terketmesinden hemen sonra, yedi kat yerin dibinde bile olsa isyan ederek bunca fedakarlıklarla elde edilen neticeleri bir anda boşa çıkarabileceğini, havâstan ve avâmdan herkesin onun öldüğünü görerek, ondan ümidi kesip kendisine canu gönülden itaat etmesi için onu Zuveyle Kapısında astırmasının münasip olacağını telkin etmeleri üzerine Yavuz, yakalanmasından 14 gün sonra, Tumanbay'ın asılmasını emretti.

13 Nisan 1517 Pazartesi günü İnbâbe'de hapsedildiği çadırdan alınan Tumanbay, dörtyüz kişilik bir yeniçeri birliğinin korumasında Bulak'a ve oradan da Kahire'yi ikiye bölerek Zuveyle Kapısı'na götürüldü. Kendisi bir ata bindirilmiş olup, yol boyunca iki tarafa selâmlar veriyordu. Memlûk devrinde önemli idamların yapıldığı, baş ve cesedlerin teşhir edildiği Zuveyle Kapısı'nda attan indirilince asılacağını anlayan Tumanbay, orada toplanmış olan halka, «*Benim için üç kere Fâtiha okuyun*» deyip ellerini açarak kendisi de yüksek sesle üç kere Fâtiha okudu. Cellâdın uzattığı ipe boynunu uzatarak «*işini bitir*» dedi(1).

(1) Osmanlılar'ın Mısır'ı fethini gözleriyle gören müverrih İbn İyâs Bedâyiü'z-Zuhûr fi Vakayii'd-Duhûr adıyla kaleme aldığı meşhur tarihinde, son Memlûk sultanı Tumanbay'ın mâcerasını bütün te ferruâtı ile anlatmaktadır. Biz burada, bu Muâsır kaynağa dayandık. Bu konuda daha fazla bilgi edinmek isteyenler, bu eserin son cildine müracaat etmelidirler.

Tumanbay'ın asılışına Dulkadiroğlu Ali Beg nezaret etti. Ali Beg'in babası Şehsuvar da kırkbeş yıl önce (1472 Ağustosu) aynı yerde, Sultan Kayıtbay tarafından astırılmıştı.

Tumanbay, Zuveyla Kapısı'nda astırılan ilk ve son Memlûk sultanıdır. Cesedi üç gün asılı kaldıktan sonra indirilerek muhteşem bir törenle amcası Kansuh el-Gûrî tarafından yaptırılan, fakat kendisinin gömülmesi nasip olmayan medreseye defnedildi.

Tumanbay'ın öldürülmesi ile Mısır ve Suriye'de 267 yıl süren Memlûk hâkimiyeti resmen de son bulmuş ve bu ülkeler Osmanlının hâkimiyeti altına girmiştir. Esasen memlûklerin de çoğu Türk olup geri kalanı da tamamen türkleşmişti. Hal böyle iken, sıradan insanlardan en yüksek idarecilerine ve hattâ pekçok modern tarihçilerine kadar Mısırlılar'ın, Memlûkler'i Osmanlılar'a tercih etmesinin sebebini anlamak zordur.

Mısır'ın fethi ile hilâfetin Osmanlılar'a geçtiği yaygın bir görüş, hattâ okul kitaplarına kadar girmiş kesin bir bilgi olmakla birlikte, muâsır kaynaklarda bununla ilgili bir bilgi yoktur.

MEMLÜK SULTANLARININ LİSTESİ (1250-1517)

I — BAHRİ MEMLÜKLERİ 1250-1382

Melik el-Mu'izz İzzeddin Aybek 31 Temmuz, 1250-12 Nisan, 1257

Melik el-Mansur Nureddin Ali b. Aybek 12 Nisan, 1257-12 Kasım, 1259

Melik el-Muzaffer Seyfuddin Kutuz 12 Kasım, 1259-22 Ekim, 1260

Melik ez-Zâhir Rükneddin Baybars el-Bundukdarî 22 Ekim, 1260-20 Haziran, 1277

Melik es-Said Nâsıruddin Muhammed Berke Kağan b. Baybars 20 Haziran, 1277-17 Ağustos, 1279

Melik el-Âdil Bedruddin Sülemiş b. Baybars 17 Ağustos, 1279-26 Kasım, 1279

Melik el-Mansur Seyfeddin Kalavun 26 Kasım, 1279-10 Kasım, 1290

Melik el-Eşref Selahaddin Halil b. Kalavun 11 Kasım, 1290-13 Aralık, 1293

Melik en-Nâsır Nâsıruddin Muhammed b. Kalavun I Saltanatı: 17 Aralık, 1293-1 Aralık, 1294

Melik elÂdil Zeynuddin Ketboğa 1 Aralık, 1294-25 Kasım, 1296

Melik el-Mansur Hüsameddin Lâçin 25 Kasım, 1296-16 Ocak. 1299

Melik en-Nâsır Nâsıruddin Muhammed b. Kalavun II. Saltanatı: 9 Şubat, 1299-5 Nisan, 1309

Melik el-Muzaffer Rükneddin Baybars el-Çeşnigîr 5 Nisan, 1309-17 Şubat, 1310

Melik en-Nâsır Nâsıruddin Muhammed b. Kalavun III. Saltanatı: 17 Şubat, 1310-7 Haziran, 1341

Melik el-Mansur Seyfeddin Ebû Bekr b. Muhammed b. Kalavun 7 Haziran, 1341-6 Ağustos, 1341

Melik el-Eşref Alâeddin Küçük b. Muhammed b. Kalavun 6 Ağustos, 1341-10 Ocak, 1342

Melik en-Nâsır Şihâbuddin Ahmed b. Muhammed b. Kalavun 10 Ocak, 1342-27 Haziran, 1342

Melik es-Sâlih İmâdüddin İsmail b. Muhammed b. Kalavun 27 Haziran, 1342-4 Ağustos, 1345

Melik el-Muzaffer Zeyneddin Hacı b. Muhammed b. Kalavun 19 Eylül, 1346-16 Aralık, 1347

Melik en-Nâsır Bedruddin Hasan b. Muhammed b. Kalavun I. Saltanatı: 18 Aralık, 1347-12 Ağustos, 1351

Melik es-Sâlih Selahaddin b. Muhammed b. Kalavun 12 Ağustos, 1351-20 Ekim, 1354

Melik en-Nâsır Bedruddin Hasan b. Muhammed b. Kalavun II. Saltanatı: 20 Ekim, 1354-17 Mart, 1361

Melik el-Mansûr Selahaddin Muhammed b. Hacı b. Muhammed b. Kalavun 17 Mart, 1361-30 Mayıs, 1363

Melik el-Eşref Zeynuddin Şaban b. Hüseyin b. Muhammed b. Kalavun 30 Mayıs, 1363-14 Mart, 1377

Melik el-Mansur Ali b. Şaban b. Hüseyin b. Muhammed b. Kalavun 14 Mart, 1377-19 Mayıs, 1381

Melik es-Salih Zeynuddin Hacı b. Şaban b. Hüseyin b. Muhammed b. Kalavun I. Saltanatı: 20 Mayıs, 1381-26 Kasım, 1382

II — BURCÎ MEMLÛKLERİ 1382-1517

Melik ez-Zâhir Ebû Saîd Seyfeddin Berkuk I. Saltanatı: 26 Kasım, 1382-2 Haziran, 1389

Melik es-Sâlih Zeynuddin Hacı b. Şaban b. Hüseyin b. Muhammed b. Kalavun II. Saltanatı: 2 Haziran, 1389-1 Şubat, 1390

Melik ez-Zâhir Seyfuddin Berkuk II. Saltanatı: 1 Şubat, 1390-20 Haziran, 1399

Melik en-Nâsır Zeynuddin Ferec b. Berkuk I. Saltanatı: 20 Haziran, 1399-22 Eylül, 1405

Melik el-Mansur İzzuddin Abdulaziz b. Berkuk 22 Eylül, 1405-28 Kasım, 1405

Melik en-Nâsır Zeynuddin Ferec b. Berkûk II. Saltanatı: 28 Kasım, 1405-7 Mayıs, 1412

Müstaîn Billah Ebu'l-Fazl el-Abbas b. Muhammed el-Mütevekkil Alâllah 7 Mayıs, 1412-7 Kasım, 1412

Melik el-Müeyyed Seyfeddin Şeyh el-Mahmudî 7 Kasım, 1412-13 Ocak, 1421

Melik el-Muzaffer Ebu's-Saadât Ahmed b. Şeyh 13 Ocak, 1421-29 Ağustos, 1421

Melik ez-Zâhir Seyfeddin Tatar 29 Ağustos, 1421-30 Kasım, 1421

Melik es-Sâlih Nâsıruddin Muhammed b. Tatar 30 Kasım, 1421-1 Nisan, 1422

Melik el-Eşref Seyfeddin Barsbay 1 Nisan, 1422-7 Haziran, 1438

Melik el-Aziz Cemâleddin Yusuf b. Barsbay 7 Haziran, 1438-9 Eylül, 1438

Melik ez-Zâhir Seyfeddin Çakmak 9 Eylül, 1438-1 Şubat, 1453

Melik el-Mansur Fahreddin Osman b. Çakmak 1 Şubat, 1453-18 Mart, 1453

Melik el-Eşref Seyfeddin Aynal 18 Mart, 1453-25 Şubat, 1461

Melik el-Müeyyed Ebu'l-Feth Ahmed b. Aynal 25 Şubat, 1461-28 Haziran, 1461

Melik ez-Zâhir Seyfeddin Hoşkadem 28 Haziran, 1461-9 Ekim, 1467

Melik ez-Zâhir Ebu'n-Nasr Yelbay 9 Ekim, 1467-4 Aralık, 1467

Melik ez-Zâhir Ebû Saîd Temürboga 4 Aralık, 1467-31 Ocak, 1468

Melik el-Eşref Kayıtbay 31 Ocak, 1468-6 Ağustos, 1496

Melik en-Nâsır Nâsıruddin Muhammed b. Kayıtbay 6 Ağustos, 1496-31 Ekim, 1498

Melik ez-Zâhir Ebû Said Kansuh 2 Kasım, 1498-26 Haziran, 1500

Melik el-Eşref Ebu'n-Nasr Canbolat 29 Haziran, 1500-9 Ocak, 1501

Melik el-Adil Ebu'n-Nasr Tumanbay 9 Ocak, 1501-20 Nisan, 1501

Melik el-Eşref Ebu'n-Nasr Kansuh el-Guri 20 Nisan, 1501, 24 Ağustos, 1516

Melik el-Eşref Ebu'n-Nasr Tumanbay 11 Ekim, 1516-23 Ocak, 1517 (Osmanlı Fethi)

İNDEKS

— A —

Abadan: 86.
Abaka: 459, 460.
el-Abbas: 59, 63, 64, 76, 97.
Abbas b. Amr: 186.
el-Abbas b. el-Hasan: 196, 197.
Abbas b. Şis: 287.
el-Abbase: 68, 183, 392, 446.
Abbasî(-ler): 18, 19, 20, 21, 23, 24, 27, 28, 29, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 55, 56, 58, 59, 60, 61, 64, 65, 67, 68, 71, 72, 76, 82, 83, 86, 87, 88, 97, 112, 114, 123, 126, 134, 145, 181, 184, 185, 186, 187, 189, 190, 192, 194, 196, 200, 202, 204, 205, 209, 210, 213, 215, 216, 221, 223, 226, 234, 254, 255, 259, 263, 289, 294, 310, 314, 316, 348, 360, 366, 369, 377, 380, 382, 385, 387, 392, 420, 434, 442, 446, 452, 458, 463, 464, 487, 529, 535.
Abdullah b. Hüseyin el-Hemedanî: 96.
Abdullah b. Muhammed b. Eymen en-Nuîî: 418.
Abdullah b. Mübarek et-Türkî: 52.
Abdullah b. Tahir: 83, 226.
Abdurrahman el-Hulânî: 30.
Abdurrahman b. Müflih: 86, 87.
Abdurrahman en-Nâsır: 219.
Abdurrahman b. Nasr eş-Şeyzerî: 420.
Abdülaziz b. Abdullah: 226.
Abdülhalik: 287.
Abdülkadir el-Gilanî: 414.
Abdüllatif el-Bağdadî: 340, 406, 419, 420, 425, 427, 429, 430.
Abdülmelik: 224.
Abdülmelik b. Dirbas: 416.
Abdülmelik b. Nuh: 230, 231.
Abdürrahim: 280.
Abdürreşid b. Mahmud: 277, 283, 284, 285, 298.
Abdürrezzak: 283.
Abhazlar: 116, 121, 126.
Acem: 56, 303, 434.
Aclun: 359.
Acudhan Kalesi: 287.
Adalar Denizi: 75.
Adana: 464, 466.
II. Adarnase: 103, 104, 116, 121, 122.
Aden: 320, 403.
Adıyaman: 361, 367.
el-Adid: 307, 310.
el-Âdil Seyfeddin Ebû Bekr: 338, 340, 342, 343, 344, 345, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 358, 359, 361, 367, 369, 370, 371, 372, 374, 376, 377, 379, 380, 399.
II. el-Âdil: 404, 422, 429, 430,

437.
el-Âdil Bedreddin Sülemiş: 468, 469, 472, 541.
el-Âdil Ebu'n-Nasr Tumanbay: 543.
el-Âdiliyye: 354, 358.
el-Âdil I. Tumanbay: 525.
el-Âdil Zeynuddin Ketboga: 502, 503, 541.
el-Adl b. el-Acemî: 313.
Adudüddevle Şirzad: 287, 288.
Afgan(-lı, -lılar): 223, 225, 226, 241, 247, 253, 290, 292.
Afganistan: 286.
Afgan Türkistanı: 249.
Afrasyab: 35, 37, 139.
Afrika: 50.
el-Afşîn: 20, 24, 44, 82, 83, 84, 87.
Âgra: 235.
Ahengerân: 248.
Ahî: 48.
Ahlat: 316, 319, 346, 347, 360, 361, 364, 365, 366, 367, 368.
Ahmed (Hızır Han'ın oğlu): 153, 154.
Ahmed b. Abdüssamed: 24, 265, 271, 277, 279, 280.
Ahmed b. Ali el-Mazeraî: 182.
Ahmed b. Ali Su'lûk: 130, 131.
Ahmed b. Cafer ed-Dineverî: 76.
Ahmed b. Dinar: 59, 60.
Ahmed b. Ebî Halid: 81.
Ahmed Han: 161, 162.
II. Ahmed Han: 155.
Ahmed b. Hanbel: 52.
Ahmed b. Hasan: 256.
Ahmed el-Hasibî: 132.
Ahmed b. İsa es-Saidî: 59.
Ahmed b. İsa b. Şeyh eş-Şeybanî: 60, 86, 103.
Ahmed b. İsmail: 223.
Ahmed b. Malik b. Tavk: 89.
Ahmed el-Meymendî: 264.
Ahmed b. Muhammed et-Tâî: 108, 109.
Ahmed b. Muhammed el-Vâsıtî: 64.
Ahmed b. el-Müdebbir: 59, 60.
Ahmed b. Müzâhim: 56.
Ahmed b. Tolun: 44, 45, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 67, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 90, 110, 181, 192, 196, 204, 214, 218, 435.
Ahmed b. Üveys: 514, 515.
Ahmed Yınaltegin: 263, 265.
Ahsa: 45, 131.
Ahurean: 111.
el-Ahvaf: 197.
Ahvaz: 86, 87, 88.
Akabe: 404.
Akarkub: 133.
Akça Derbent: 367.
Akdeniz: 49, 75, 353, 403, 498, 499, 517, 521.
Akdünnebî: 313.
Akhunlar (Eftalitler): 225, 226.
Akka: 337, 338, 349, 350, 352, 353, 354, 355, 363, 370, 371, 372, 373, 380, 384, 388, 394, 403, 404, 406, 445, 454, 462, 464, 465, 466, 471, 473, 474.
Akka Ovası: 352.
Akkütel: 152.
Akr Savaşı: 21.
Aksâ Camii: 373, 379, 380, 410.
Aktemir: 511.
Alaaddin Camlî: 410.
Alaaddin Davud: 425, 431.
Alaaddin el-Kâsanî: 415.
Alaeddin Aksungur: 359.

Alaeddin Hüseyin: 291, 292.
Alaeddin Keykubat: 360, 361, 364, 365, 366, 367, 368, 370.
Ala göl: 141, 159.
Alagöz dağı: 101, 102, 111.
Alâüddevle Ali b. Şehriyar: 288.
Alaüddevle Muhammed b. Düşmenziyâr: 247, 259, 263, 264, 268.
Albert Magnus: 388.
Aleksandr: 118.
Âlemüddin es-Sehavi: 413.
Alemüddin Sencer eş-Şucâî: 475, 476, 477, 502, 503.
Hz. Ali: 55, 67, 446.
Ali b. Ahmed b. Bistam: 186.
Ali Arslan Han: 145.
Ali Daye: 271, 277.
Ali b. Eban: 87.
Ali Han (Ali b. el-Hasan): 156, 157, 163.
Ali b. Heysem: 120.
Ali b. İsa: 127, 128.
Ali Karib: 252, 254, 258, 261.
el-Alikin: 354.
Ali b. Kuveyh: 33.
Ali b. I. Mesud: 283, 284, 285.
Ali Tegin: 147, 148, 149, 156, 243, 244, 245, 259, 263, 264.
Ali Teginoğulları: 265, 267, 271.
Ali b. Vasîf: 129.
Ali b. Vehsûzân: 130.
Ali b. Vezir: 32.
Ali b. Yahya el-Ermeni: 97.
Ali b. Yusuf el-Kıftî: 422.
Almaata: 18.
Alman (-ya): 349, 350, 352, 362, 363, 369, 370, 388, 427.
Almuş: 27.
Alparslan: 38, 46, 52, 151, 152, 282, 285, 286.
Alp Er Tonga: 139.
Alphonse de Poitier: 390.
Alptegin: 39, 223, 224, 225, 226, 227, 245, 246.
Altınboga: 511, 512.
Altınordu: 458, 464.
Altuntaş: 238, 248, 248, 249, 261, 263, 264, 265, 277.
Amacur: 62.
Amid (Diyarbekir): 318, 354, 358, 360, 361, 364, 366, 367, 368, 375, 377, 381, 382, 413, 426, 428.
Amori: 306, 307, 311, 313.
II. Amori: 349, 350, 351.
Amori de Lusignan: 349.
Amorion (Ammûriye): 44.
Amr b. el-Âs: 55, 71, 76, 77.
Amr Camii: 216, 219, 413.
Amr b. Leys: 87.
Amül: 266.
Anadolu: 38, 45, 46, 48, 49, 54, 352, 367, 403, 431, 460, 515, 538.
Anadolu Selçukluları: 47, 48, 315, 342, 346, 348, 355, 358, 359, 360, 361, 364, 365, 366, 367, 368, 370, 371, 372, 374, 379, 381, 382, 383, 393, 425, 460, 466.
Anadolu Türkleri: 422.
Anandpal: 232, 233, 236.
Anbar: 85, 89, 108, 133, 134.
Âne: 67, 380.
Andhuy: 266.
II. Andria: 352.
Ani: 105, 112, 117.
Antakya: 63, 90, 205, 211, 373, 388, 463, 464, 465, 471.
Antartus: 333, 474.
Anûşirvan: 251.
Araba Vadisi: 311.

Arabistan: 42.
Arafat: 410.
Aragadz: 101, 111.
Arap (-lar): 17, 18, 19, 20, 21, 23, 37, 43, 44, 51, 53, 55, 56, 72, 73, 76, 134, 139, 223, 226, 240, 290, 302, 303, 359, 395, 418, 419, 422, 434, 438, 446, 458, 484, 513, 514, 526, 534, 536, 537, 538.
Arapça: 51, 77, 219, 220, 340, 420, 425, 427 433, 472, 535.
Arap Yarımadası: 458, 526.
Aras: 124.
Arcan: 236.
Ardzruni: 101, 102, 103, 105, 106, 113.
Arıktay: 505.
Aristotales: 51, 77, 219, 425.
el-Ariş: 183, 201, 202, 311.
Arkhimedes: 52.
Arnun: 465.
Arpaçayı: 111, 124.
Arslan Balu (Yalu): 145, 146, 235, 240.
Arslan Cazib: 230, 231, 240, 246, 247, 248, 249, 250, 299.
Arslan Hân Süleyman: 267, 269.
Arslanşah: 288, 289.
Arslan Yabgu: 243, 244, 246.
Arslan Yürekli Richard: 337, 338, 404, 498.
Arsuf: 337, 464.
Arşarunik: 112, 121.
Artaz: 122.
Artuç: 35, 139.
Artuk Arslan: 368.
Artuklu: 315, 316, 348, 358, 360, 361, 366, 367, 375, 423.
Artuklu Mahmud: 428.
Aruc Kalesi: 111.
Asıgtegin Gazi: 259, 262.
Âsi nehri: 205.
Askalan: 338, 364, 384, 387.
el-Asker: 71, 77, 78.
Asker Mükrem: 87.
Aslis: 464, 471, 474.
Aslis Kalesi: 355.
Asoghik: 116, 117, 118, 119, 120.
Asvan: 211, 310.
Asya: 50, 54.
Asya Hun İmparatorluğu: 164.
Aşnas et-Türki: 20, 24, 56, 87.
Aşot: 122, 123.
Aşot (Şapuh'un oğlu): 116, 123, 124, 125.
Aşot Erkat (Demir Aşot): 103, 104, 105, 112, 116, 117, 121, 124, 126.
Aşot b. Simbat: 97.
Aşot Sparapet: 124, 125, 126.
Aşot Varajnuni: 106.
Aşotz (Akbaba): 111.
Atbaşı: 35, 153, 161.
Atsız: 348, 359.
Avasım: 86, 88.
el-Avca: 377.
Avfî: 150, 151.
Avrupa (-lı, -lılar): 42, 46, 48, 49, 50, 51, 54, 338, 350, 353, 372, 379, 388, 405, 408, 410, 497, 498, 527.
Avusturya: 338, 352.
A.V. Yakubovsky: 163.
Ayas: 466.
Ayaz: 152.
Aydemir: 511.
Ayıtmış: 510, 514.
Aynal el-Cekemî: 522.
Aynal el-Eşref Seyfeddin: 520, 522, 523, 543.

Ayn-ı Câlût: 47, 326, 352, 394, 395, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 463.
Ayntab (Gaziantep): 318, 459, 515, 537.
Aynu'l-Cerr: 323.
Aynu't-Temr: 133.
Aynüddevle: 153.
Aynüddevle Muhammed: 271.
Aynüddevle el-Yarukî: 307.
Ayzak Limanı: 403.
Azaz: 315.
Azerbaycan: 18, 27, 28, 31, 43, 45, 83, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 104, 107, 110, 112, 114, 120, 122, 123, 126, 127, 128, 130, 131, 132, 134, 135, 136, 197, 247, 256, 303, 316, 356, 360, 361, 365.
el-Aziz: 340, 342, 343, 349.
el-Aziz b. el-Adil: 363, 368, 369, 373.
el-Aziz Cemaluddin Yusuf b. Barsbay: 520, 542.
Aziziye Medresesi: 426.
el-Aziz Osman: 370, 437.
Azizüddin el-Müstezefî: 303.

— B —

Baalbek: 303, 305, 314, 315, 351, 356, 362, 363, 364, 369, 374, 376, 377, 378, 384, 385, 386, 387, 436, 453.
Bâbek el-Hürremî: 44, 82.
el-Bâbeyn: 306.
Babur: 347.
Babü'l-Ebvab: 32.
Bagaran: 124, 126.
Bagatur Tudun: 18.
Bagratunî: 97, 104, 111, 113, 115, 116, 117, 118, 121, 122, 123, 125, 127, 134.
Bagrevand: 121.
Bağdat: 20, 27, 29, 45, 46, 47, 52, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 65, 66, 67, 69, 70, 72, 74, 84, 85, 87, 92, 95, 96, 99, 100, 107, 109, 110, 114, 124, 125, 127, 128, 129, 130, 132, 133, 134, 151, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 188, 189, 190, 191, 192, 195, 196, 197, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 215, 221, 231, 255, 259, 263, 303, 316, 319, 369, 375, 421, 422, 425, 426, 427, 429, 430, 442, 452, 458, 514, 515.
Bağras Kalesî: 323.
Bahaeddin Karakuş: 307, 308.
Bahaeddin Sam: 291, 292.
Bahaeddin Züheyr: 377.
Baharat Yolu: 403.
Bahaüddevle Ebu Nasr Fîrûz: 251.
Bahreyn: 45, 131.
Bahrî Memlûkleri: 381, 389, 390, 391, 393, 437, 438, 439, 440, 441, 444, 445, 446, 447, 448, 450, 451, 453, 456, 457, 468, 491, 497, 503, 541.
Bahru'l-Mahalle: 356.
Bahru's-Sagîr: 356.
Baku: 120.
Balaban: 347.
Balasagun: 25, 26, 35, 38, 40, 140, 144, 147, 148, 150, 153, 159, 161, 162, 244.
Balis: 93.
Balhan Dağları: 247, 259, 264.
Balian d'İbelin: 331.
Balkanlar: 38, 39, 528.

Balkış: 159.
Bamiyan: 225.
Bamiyan Kalesi: 289.
Banyas: 323, 325, 344, 352.
Baran (Bulendşehr): 235.
Bârin Kalesi: 364.
Barka: 59, 65, 185, 186, 188.
Barshan: 227.
Bârun: 324.
Basileios: 97.
Basmiller: 36, 159.
Basra: 44, 86, 88 131, 194, 303.
Basra Körfezi: 403.
Başkale: 106.
Batı Akdeniz: 49.
Batı Arabistan: 45.
Batı Avrupa: 438, 461, 462, 470, 497, 519, 526.
Batı Karahanlılar: 150, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 162, 163, 171, 176.
Batıniler: 253, 466.
Batı Siunik: 115, 117.
Batı Şavgar: 25.
Batı Türkistan: 81, 137.
I. Baudouin: 353.
V. Baudouin: 327.
Bavendiler: 288.
Baverd: 230, 247, 274, 275.
Baybars: 47.
Baydara: 504.
II. Bayezid: 49.
Bayık Bey: 56, 58, 59, 84.
Baytaş Arslan Han: 144.
Baytuz: 223.
Bazir Arslan: 143.
el-Bazz: 82.
Becî Rây: 232, 233.
Beckem: 20.
Beckem el-Aver: 190.
Bedahşan: 226.
Bedeviler: 88, 89, 93, 108, 185, 198.
Bedr: 66, 67, 68, 109.
Bedr b. Abdullah: 204.
Bedreddin el-Aynî: 47.
Bedreddin Baydara: 453, 475, 476.
Bedreddin Lü'lü: 358, 360, 361, 374, 375, 380, 381, 382, 385, 427, 442, 448.
Bedreddin Yusuf: 375.
el-Bedrî: 507.
Bedrü'l-Hammamî: 184.
Begeç Aslan Tekin Gazi: 36, 159.
Begtegin: 266.
el-Behensa: 187, 538.
Behisni: 531.
Behramşah: 356, 362, 363, 364.
Behramşah b. III. Mesud: 288, 289, 290, 291, 292, 293, 299.
Behrûz el-Hadim: 303.
Bekkâr b. Kuteybe el-Hanefî: 63.
Beled: 94.
Belencer: 27, 28, 29.
Belh: 22, 146, 147, 152, 224, 225, 228, 229, 240, 241, 243, 244, 256, 258, 262, 263, 264, 267, 268, 270, 271, 272, 277, 279, 282, 289, 297.
Belh Camii: 263.
Belkâ: 364.
Belucistan: 226, 248, 249, 254.
Benares: 265.
Bend-i Mahmudî: 299.
Benî İsrail: 425.
Benû Suveyf: 184.
Berberîler: 63, 435, 436.
Berda'a: 29, 106.
Berdi Beg: 538.
Berkdiz Kalesi: 277.
Berke: 508, 509, 510.
Berke Han: 368, 375, 381, 384,

385, 386.
Berkyaruk: 154, 155.
Bermekî: 19, 55.
Bernard Lewis: 51.
Berzend: 82.
Besnî: 367.
Beş-balığ: 36, 141.
Beydora: 394.
Beyhak: 259.
Beyhâkî 41.
Beyrut: 338, 349, 370, 471.
Beysan: 352, 364, 385, 395.
Beytemür: 319.
Beyt-i Lahm: 372.
Beytoğdı: 267, 276, 277.
Beytülmâl: 128.
Beytüzün: 229, 230, 231.
Bhâtiya (Bhatinda): 232, 233.
Bhira: 290.
Bidar (Korkusuz) Bhimpal: 234.
Bikâ: 323, 369.
Bilbis: 307, 377, 379.
Bilge Kağan: 53.
Bilge Kül Kadır: 143.
Bilge Tegin: 226, 227, 244.
Bilik el-Hazinedâr: 467.
Bingöl: 365.
Binhas: 147.
Birecik (el-Bire): 316, 458, 460.
Birketü'l-Cüb: 384.
Birketu'l-Habeş: 538.
Birketu'l-Hac: 536.
el-Biruni: 41, 145.
Bistam: 240.
Bitlis: 316.
Bizans: 19, 20, 31, 38, 44, 45, 48, 58, 82, 86, 92, 97, 98, 99, 118, 121, 123, 124, 125, 126, 128, 210, 211, 221, 308, 311, 313, 350, 399, 406.
Boga el-Kebir: 20, 24, 32, 87, 97.
Boga es-Sagir: 59, 84, 85, 87, 88.
IV. Bohemond: 351.
VI. Bohemond: 464.
VII. Bohemond: 471.
Boran: 74.
Borçalı suyu: 111.
Bozaba: 320.
Böritegin (Piri Tegin): 227, 271, 272.
Brahmanlar: 237.
Budizm: 43, 53.
Buğra Han Harun: 145.
Buğra Han Muhammed: 269.
Buğracuk: 231.
Buğra Kara Hakan el-Hasan b. Süleyman: 153.
Buhara: 18, 21, 23, 52, 57, 81, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 152, 153, 155, 156, 157, 158, 225, 227, 229, 230, 231, 239, 240, 241, 243, 244, 245, 259, 263, 427.
el-Buhayra: 538.
Buka Bey: 246, 260, 262.
Bulak: 139, 519, 537.
Bulgarlar: 29, 38, 39, 54, 159.
Bundarî: 155, 176.
Burciyye Memlûkleri: 472, 482, 484, 485, 491, 497, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 542.
Burgondia: 522.
el-Busîrî: 419.
Busra: 314, 329, 369, 385, 386, 387.
Buşenc: 274.
Buşera: 346.
el-Bûta: 538.
Buzâa: 315.
Büge Büdrec: 36, 159.
Bürdân: 538.
Büst: 225, 226, 227, 229, 248, 251, 267, 269, 281, 283, 285, 288, 290, 292, 293, 299.

Büveyhîler: 20, 21, 45, 46, 223, 251, 252, 254, 262, 265, 399.
Büyük Ağrı: 122.
Büyük Selçuklu İmparatorluğu: 46, 153, 247, 292, 301, 303.
Büyük Tar (Thar) Çölü: 237.
Büyük Zab: 319.

— C —

Cabala: 471.
Caber Kalesî: 305, 364, 381.
Cafer b. Felah: 213.
Cafer Tegin: 146, 239, 241.
Cağızlar: 38.
el-Câhız: 17, 22.
Camiü'l-Ezher: 308.
Cammû: 293.
Can-balığ: 36.
Canberdi el-Gazâlî: 531, 534, 535, 538, 539.
Canbolat: 525.
Candar Ray: 236.
Cânım Beg: 523.
Carcarâya: 85.
Catalania: 522.
Catlar: 237.
Cay Dibay: 270.
Caypal: 232, 233.
Cebele: 343, 350.
Cebel-i Amile: 383.
Cebel-i Tur: 350.
el-Cebelü'l-Ahmer: 536.
Cedile: 390.
Cekem el-Adil: 516.
Celâleddin Harezmşah: 456.
Celaleddin Menkuberti: 361, 362, 364, 365, 366, 370.
Cemaleddin el-Gaznevî: 415.
Cemaleddin b. Matruh: 377, 379, 386.
Cemaleddin b. Yağmur: 392, 442.
Cemal Karşî: 35, 139, 144, 162, 163.
Cenah: 355.
Cenbezetü'l-Hakaniyye: 162.
Cend: 25, 35, 38, 39.
Cenevizliler: 519.
el-Cevad Yunus b. Mevdud b. el-Âdil: 374, 375, 376, 380, 381.
Cevher: 212, 213.
Cevher el-Kâid: 308.
Ceyhun Nehri: 18, 145, 147, 151, 152, 153, 225. 226, 240, 243, 246, 272, 282.
Ceyş b. Humareveyh: 65, 66, 76, 196.
Cezayir: 50.
el-Cezîre (Yukarı Mezopotamya): 92, 93, 103, 108, 109, 135, 204, 302, 313, 314, 316, 318, 319, 338, 340, 342, 343, 344, 346, 347, 351, 353, 356, 358, 359, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 370, 374, 380, 381, 382, 384, 385, 393, 394, 412, 421, 423, 528.
Charles Defrémery: 100.
Cırcîr: 183.
el-Cibal: 64, 258, 268.
Cidde: 89, 403.
Cinnî: 187.
el-Cize: 183, 187, 213, 538, 539.
Cizre: 318, 430.
Comt d'Anjou: 390.
Comt d'Artois: 390.
Cuff b. Yeltigin b. Furan b. Furî el-Ferganî et-Türkî: 194, 195, 196.
Cumne Nehri: 235.
Cundişapur: 87, 88.
Cübeyl: 323, 330, 349, 373, 471.

Cüneyd b. Abdurrahman el-Murrî: 22.
Cürcan: 21, 29, 152, 230, 239, 240, 250, 252, 266, 274.
Cüstanî: 253.
Cüzcan: 238, 267, 271.

— Ç —

Çağaniyan: 149, 151, 157, 244, 265, 267.
Çağrı Bey: 264, 267, 271, 272, 274, 275, 277, 282, 283, 285, 286.
Çağrı Tegin Ebû Musa Hârun: 161.
Çakrasvamî: 235.
Çaldıran: 528.
Çanakkale: 50.
Çanakkale Boğazı: 48.
Çapakçur (Bingöl): 344, 360.
Çavhanlar: 269.
Çerkez (-ler): 472, 485, 501, 502, 503, 505, 507, 509, 511, 513, 523, 524, 530.
Çerkez Murad: 534.
Çevgândar Bektemür: 484.
Çiğil (-ler): 40, 139, 141, 144, 153, 177.
Çiğilkent (Sakalkent): 286.
Çin (-li, -liler): 18, 19, 23, 36, 37, 38, 42, 141, 241, 403.
Çomul: 159.
Çu: 141, 143, 144.
Çukurova: 465.

— D —

Dakuka: 318.
ed-Dâliyye: 67.
Damgan: 275.
Damyâne: 67, 68.
Dandanakan: 45, 276, 277.
Dandanakan Kalesi: 276.
Dara: 368, 381.
Dârâ b. Kabûs: 230, 250.
Dârakutnî: 414.
Darbsak Kalesi: 351.
Dârum: 311, 338.
Dâvud Güç-Tegin: 154.
Debâsek: 373.
Debusiye: 263.
Delhi: 235, 269. 270.
Derâ Dun: 287.
Derbend (Babü'l-Ebvab, el-Bâb): 28, 29.
Derbsâk: 464.
Devletşah: 292, 298.
Deylem (-li, -liler): 120, 250, 252, 262.
Deyru'l-Akûl: 87.
Deyru'l-Alâ: 95.
Dımaşk: 22, 47, 57, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 73, 90, 91, 92, 94, 95, 182, 185, 190, 194, 196, 197, 198, 202, 204, 205, 207, 210, 211, 301, 305, 306, 313, 314, 315, 338, 340, 342, 343, 344, 345, 352, 353, 354, 356, 358, 360, 361, 362, 363, 364, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 383, 384, 385, 386, 388, 390, 392, 393, 394, 395, 403, 404, 408, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 420, 421, 423, 425, 426, 428, 430, 431, 436, 440, 442, 445, 446, 451, 458, 459, 466, 470, 471, 480, 508, 513, 515, 516, 523, 529, 531, 534, 536.
Dımaşk Camii: 418.
Dımaşk Kalesi: 383, 481.

Dırgam: 306.
Dicle: 94, 95, 319, 428.
Dieu: 527.
Dihistan: 247, 266, 267.
Dimyat: 75, 308, 311, 313, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 362, 388, 389, 390, 391, 392, 403, 407, 438, 439, 441, 462, 518.
Dimyat Kalesi: 353.
Divdâd: 93, 104, 107, 110.
Divdâd b. Muhammed: 105.
Divdâd b. Yusuf: 107.
Divdest el-Uşrusanî: 107.
Diyarbekir: 302, 319, 344, 346, 351, 365, 366, 374, 380, 382, 393.
Diyar-ı Mudar: 62, 86, 90.
Diyar-ı Rebîa: 86.
Doğu Afganistan: 226, 227, 267.
Doğu Afrika: 403.
Doğu Akdeniz: 403, 404, 465.
Doğu Anadolu: 359, 365, 366, 423.
Doğu Bayezit: 122.
Doğu Fergana: 150.
Doğu Frankları: 311.
Doğu Karahanlılar: 151, 154, 155, 157, 158, 159, 160, 162, 175.
Doğu Slunik: 113, 115, 126.
Doğu Türkistan: 37.
Dokuz Hatun: 460.
Dokuz Oğuz: 23, 57, 141.
Don Nehri: 29, 50.
Dulkadiroğlu Ali Bey: 540.
Dulkadiroğlu Beyliği: 528.
Dunbâvend: 83, 130.
Dunpûr (Celalâbâd): 279.
ed-Dülâb: 87.
Düneysir: 358, 368.
Düzcin: 303.
Dvin: 96, 101, 104, 105, 111, 112, 115, 116, 117, 119, 120, 125, 126, 360.

— E —

Ebher: 27, 128, 130, 131, 253.
Ebiverdî: 246.
Ebu'l-Abbas: 23.
Ebu'l-Abbas Ahmed el-Mûtezid: 65, 67, 74, 91, 92, 96.
Ebu'l-Abbas Ahmed b. Kayığlığ: 185, 186, 189, 190, 191, 192.
Ebu'l-Abbas Ahmed b. el-Velîâd: 220.
Ebu'l-Abbas Me'mûn: 245, 246.
Ebu'l-Abbas en-Nebatî: 431.
Ebû Abdullah Mâhrûy: 240.
Ebû Abdullah et-Taî: 238.
Ebû Ahmed el-Muvaffak: 65, 71, 87, 90, 91, 92, 95.
Ebu'l-Alâ Said: 130.
Ebû Ali: 248.
Ebû Ali el-Farisî: 418.
Ebû Ali Hasan: 161.
Ebû Ali Hasan b. Süleyman: 160.
Ebû Ali Hasan b. Muhammed: 261.
Ebû Ali el-Hüseyin b. Ahmed el-Mazerai (Ebu Zunbur): 182, 186, 187, 200.
Ebû Ali Kutval: 281.
Ebû Ali Muhammed b. Muhammed el-Bel'amî: 224.
Ebû Ali Simcurî: 145, 228.
Ebû Ali el-Vasıtî: 219.
Ebû Amr Osman en-Nablusî: 76.
Ebu'l-Aşair Nasr: 66.
Ebû Bekr Abdullah: 238.
Ebû Bekr Husayrî: 245.
Ebû Bekr Kuhistanî: 255.

Ebû Bekr Levik (Enük): 225, 227.
Ebû Bekr b. Muhammed: 207.
Ebû Bekr Muhammed b. Ali el-Mazerai: 190, 191.
Ebû Cafer: 226.
Ebû Cafer b. Ebba: 66, 68.
Ebû Cafer el-Mansur: 19, 23.
Ebû Cafer en-Nahhas: 220.
Ebû Cafer et-Tahavî: 77.
Ebû Dulef: 253.
Ebu'l-Fazl Beyhaki: 280, 281, 284, 286, 296, 298.
Ebu'l-Fazl Cafer b. el-Furat (İbnü'l-Furat): 199, 200, 208, 212.
Ebu'l-Fazl el-İsrailî: 431.
Ebu'l-Ferec: 135.
Ebu'l-Ferec Rûnî: 298.
Ebu'l-Feth Bustî: 298.
Ebu'l-Feth Dâvud: 233, 234.
Ebu'l-Feth Muhammed b. İsa: 185.
Ebu'l-Feth Muhammed b. İsa en-Nuşeri: 191.
Ebu'l-Fevaris: 251, 252.
Ebû Futrus suyu: 92.
Ebu'l-Fütuh Abdülgafir b. el-Hüseyin el-Almaî: 161.
Ebu'l-Gazi Bahadır Han: 39.
Ebu'l-Haris (I.) Mansur: 229.
Ebu'l-Haris Muhammed b. Ali: 245.
Ebu'l-Hasan Ahmed b. Ali b. Ihşid Muhammed b. Tugc: 212, 214.
Ebu'l-Hasan Ali b. Ihşid Muhammed b. Tugc: 208, 211, 214.
Ebu'l-Hasan el-Herevî: 420, 422.
Ebu'l-Hasan Hilal b .Bedr: 188, 189.
Ebu'l-Hasan el-Menii: 249.
Ebu'l-Hasan Şirazî: 265.
Ebu'l-Hasan Zekâ el-Aver (er-Rûmî): 186, 187.
Ebu'l-Heycâ Abdullah: 129, 130, 133.
Ebû İbrahim İsmail (Muntasır): 40, 145, 146.
Ebû İshak İbrahim: 226, 271.
Ebu'l-İzz b. er-Razzaz el-Cezeri: 428.
Ebû Kabus Mahmud b. Cemel: 187, 188.
Ebû Kâlicar Gerşasp b. Alâüddevle Muhammed: 262, 266, 274, 282.
Ebu'l-Kasım el-Kâim Muhammed: 186, 187.
Ebu'l-Kasım el-Kuşeyri: 52.
Ebu'l-Kasım I. Mahmud Han: 155.
Ebu'l-Kasım Simcuri: 230, 231, 240.
Ebu'l-Kasım eş-Şarii: 425.
Ebu'l-Kasım Unûcur b. Ihşid Muhammed b. Tugc: 197, 203, 204, 206, 207, 208.
Ebû Mansur Arslan Han: 242, 243.
Ebû Mansur Tekin b. Abdullah el-Hazari: 185, 186, 187, 188, 189, 190, 197, 198, 206.
Ebû Mansur Yusuf b. İshak: 224.
Ebu'l-Misk Kâfur el-Ihşidî: 205, 206, 207, 208, 209, 211, 212, 214, 215, 218, 219, 221.
Ebu'l-Muasker: 254, 261.
Ebu'l-Mugire İsa b. Muhammed el-Mahzumî: 88, 89.
Ebû Musa İsa b. Muhammed

en-Nuşerî: 182, 183, 184, 185.
Ebu'l-Musafir Feth: 100, 132, 135, 136.
Ebu'l-Muzaffer Hasan b. Tugc: 196, 197, 201, 202, 203, 205, 206, 207.
Ebu'l-Muzaffer Yusuf Han: 162.
Ebû Müslim el-Horasanî: 19, 55.
Ebû Nasr: 281.
Ebû Nasr Ahmed b. Ali (Togan Han): 143, 145, 146, 147, 148.
Ebû Nasr Muhammed b. Boga el-Kebîr: 85.
Ebû Nasr Muhammed b. Esed: 249.
Ebû Nasr Mutavvî Zevzenî: 273.
Ebû Nasr Utbî: 249, 298.
Ebu'n-Necîb es-Sühreverdî: 425.
Ebu'r-Recâ Muhammed el-Asvânî: 219.
Ebû Reyhan el-Birûnî: 52, 298.
Ebu's-Sâc Divdad b. Yusuf Divdest: 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 107.
Ebû Sadık: 269.
Ebû Said Hasan b. Behram el-Cennâbî: 131.
Ebû Said b. Muhammed et-Taî: 251, 252.
Ebû Sehl Hamduy: 268, 274, 275.
Ebu's-Seydâ: 22.
Ebu's-Suud: 533.
Ebû Süleym Ferec el-Hâdim et-Türkî: 19.
Ebû Şâme: 413, 423.
Ebû Şüca: 251.
Ebû Şüca Hızır b. İbrahim: 152, 153.
Ebû Tahir: 153.
Ebû Tahir b. Alek: 153.
Ebû Tahir es-Selefî: 414.
Ebû Tahir Süleyman: 131, 132, 133, 134.
Ebû Temmam: 340.
Ebu'l-Yumna: 185.
Ecmiazin :126.
Edward: 466.
el-Efdal: 338, 340, 342, 343, 344, 345, 346, 355.
Ege: 49.
Ehive: 329.
Elbistan: 460, 511.
Elbistan Ovası: 460, 466.
Emevî (-ler): 18, 21, 23, 28, 42, 49, 55, 96, 194, 219, 226, 348.
Emevî Camii: 470.
el-Emîn: 19, 20, 43, 55.
Eminüddevle es-Samirî: 386.
Emir Savtekin: 152.
Endülüs: 194, 219, 313, 320, 406, 413, 419, 427, 428, 429, 431.
Eraskhadzor: 112.
Erazgavor: 116, 117, 124.
Erazgavork: 97, 98.
Erbil: 318, 319, 346, 348, 358, 361, 364, 368, 409.
Erciş: 347, 365.
Erdebil: 110, 111, 113, 114, 115, 120, 125, 128, 129, 130, 131, 132, 135.
Erendcak Kalesi: 115, 119, 120, 121, 127.
Erivan: 303.
Erk Kalesi: 239.
Ermeni (-ler): 45, 97, 98, 101, 102, 103, 104, 106, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 134, 135, 136, 308, 351, 388, 436, 460, 464.
Ermenîye: 18, 27, 28, 31, 62, 83,

96, 97, 99, 100, 101, 103, 107, 110, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 132, 134, 135, 136.
Ertaş: 281, 282.
Ertegin: 279.
Erzen: 316, 365.
Erzincan: 365, 425, 460.
Erzurum: 347, 365, 382.
Escedi: 298.
Esediler: 307.
el-Esediye: 437.
Esedüddin Şirkuh: 303, 305, 306, 307.
Esedüddin Çağrıl: 359.
Esedü'ş-Şam Abdullah el-Yununi: 417.
Esir b. Bünan: 307.
Esirüddin el-Ebheri: 427.
Esterâbâd: 266.
Eş'ari: 340.
Eş'as b. Muhammed: 225.
Eşeddü'l-Kefer: 36.
Eşmum-i Tannah: 387, 388, 389.
Eşmuneyn Gölü: 390.
el-Eşref: 346, 347, 353, 355, 356, 358, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 375, 387, 393, 394, 421, 426, 431.
el-Eşref Alâeddin Küçük b. en-Nâsır Muhammed b. Kalavun: 492, 541.
el-Eşref Ebu'n-Nasr Canbolat: 543.
el-Eşref Ebu'n-Nasr Kansuh el-Guri: 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 535, 540, 543.
el-Eşref Ebu'n-Nasr Tumanbay: 543.
el-Eşrefiyye Memlûkleri: 478, 480, 482, 512.
el-Eşref Musa: 445, 446.
el-Eşref Selahaddin Halil b. Kalavun: 472, 473, 474, 475, 476, 477, 480, 482, 502, 541.
el-Eşref Seyfeddin Kayıtbay: 523, 524, 525, 540, 543.
el-Eşref Seyfeddin Barsbay: 516, 517, 518, 519, 520, 521, 542.
el-Eşref Zeyneddin Ebu'l-Meâli Şaban b. el-Emced Hüseyin b. en-Nâsır Muhammed: 496.
el-Eşref Zeyneddin Şaban b. Hüseyin b. Muhammed b. Kalavun: 499, 506, 507, 511, 518, 542.
Eşres b. Abdullah: 22.
Euklides: 52.
Evs b. Hacer: 17.
Eyle: 311.
Eyle Kalesi: 311, 326.
Eyyubi (-ler): 301, 302, 303, 305, 320, 343, 344, 346, 347, 348, 353, 358, 359, 362, 363, 364, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 375, 380, 382, 387, 391, 392, 393, 395, 396, 397, 400, 403, 404, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 415, 416, 417, 418, 419, 421, 423, 424, 428, 429, 430, 432, 436, 437, 438, 439, 441, 442, 444, 445, 446, 447, 451, 455, 462, 463.
Ezrak Kanalı: 354.

— F —

Fâdıllyye Medresesi: 413.
Fahreddin Çerkes: 343, 344.
Fahreddin el-Habri: 418.
Fahreddin el-Halil: 479.

Fahreddin el-Mardinî: 430.
Fahreddin Paşa: 50.
Fahreddin b. Şeyhu'ş-Şüyuh: 359, 362, 376, 377, 385, 386, 387, 389, 390, 438.
Faik: 66, 68, 145, 227, 228, 230.
el-Faiz: 355.
Fâkus: 189.
Farabi: 52.
Fârâb-Kence: 39.
Farigun b. Muhammed: 240.
Fariskur: 356, 390, 391, 439, 440, 462.
Farisüddin Aktay: 389, 392, 393, 440, 445, 446, 447, 450, 451, 456, 457.
Fars: 86, 87, 251, 290, 366.
Farsça: 41, 82, 171, 172, 224, 340.
Farslar: 37, 51.
Faryab: 270, 272.
Fas: 51.
Fatımî: 45, 185, 186, 187, 188, 189, 192, 194, 197, 208, 209, 211, 212, 213, 221, 254, 255, 301, 302, 305, 306, 307, 308, 310, 313, 397, 412, 424, 428, 435, 436, 438.
Fatık: 184, 205.
Fatih Sultan Mehmed: 42, 49.
Favve: 350.
Fazl b. Sehl: 20.
Felekü'l-Meâlî Menuçehr: 250, 251.
Felemenkler: 350.
Ferâve: 245, 246, 247, 267, 269.
el-Feremâ: 192.
Fergana: 23, 24, 25, 35, 37, 81, 144, 145, 147, 148, 150, 151, 153, 159, 160, 163, 194, 199.
Ferhat b. Merdavic: 268.
Ferruhî Sistanî: 298.
Ferruhzad: 284, 285.
Fethâbâd: 280.
Fetheddin Ömer: 375, 377, 378.
el-Feth b. Hakân b. Artuk: 56.
Feth el-Kalanisî: 99, 100, 109.
el-Fevvar: 379.
el-Feyyum: 187, 188.
Fırat: 62, 65, 67, 93, 95, 133, 134, 210, 347, 367, 368, 384, 455, 458, 460, 524.
Filistin: 42, 46, 47, 64, 90, 191, 201, 255, 311, 343, 350, 351, 352, 353, 363, 370, 375, 380, 384, 385, 386, 387, 391, 392, 393, 404, 446, 453, 524, 534.
Firdevsî: 298.
Firuzkuh: 291.
F. Köprülü: 294.
Flandre: 324.
Frank (-lar): 302, 310, 314, 315, 318, 320, 337, 338, 349, 350, 351, 354, 356, 357, 363, 366, 370, 379, 380, 384, 389, 392, 409, 518, 536.
Fransa: 352, 438, 439, 443, 445.
Fransız (-lar): 50, 299, 350, 370, 379, 388, 439, 445.
II. Frederich: 362, 363, 364, 369, 370, 371, 372, 373, 388, 410.
F. Sümer: 139.
Fustat: 59, 62, 66, 68, 69, 71, 74, 77, 78, 79, 183, 187, 189, 190, 191, 192, 194, 202, 207, 213, 218, 219, 220.

— G —

Gagik Abu-Morvan: 102.
Galburı :207.
Galinos: 426, 429.
Ganda: 236, 237.
Ganj nehri: 235, 288.
Garcistan: 248, 249, 277.

Gardman: 117.
Garseddin Kılıç: 307.
Gavr: 343.
Gayr: 364.
Gazairî Râzî: 298.
Gazan Mahmud Han: 479.
Gazne (-li, -liler): 39, 41, 52, 145, 146, 148, 149, 223, 225, 226, 227, 228, 229, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299.
Gazne Kalesi: 228, 284.
Gazneli Mahmud: 37, 42, 52, 146, 147, 148, 227, 228, 229, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 261, 265, 287, 297, 298, 299.
el-Gazzalî: 52, 413, 416, 417, 427.
Gazze: 183, 311, 364, 377, 379, 384, 385, 392, 393, 394, 422, 453, 530, 533, 534, 535, 536.
Georg: 105.
II. Georg: 102.
Gerdizî: 41, 298.
Gerdiz Kalesi: 227.
Gerger: 531.
Germsir: 288.
Gırnata: 366.
Gıyaseddin Keyhüsrev: 368, 374, 375, 381, 382, 383, 460.
Gıyaseddin Keykubat: 379.
Gıyaseddin Muhammed: 293.
Gilân: 120.
Giri Kalesi: 278.
Goghb: 124, 126.
Gökbörî: 316, 319, 346, 348, 358, 360, 361, 368, 409.
Gök Tanrı: 34, 43, 53.
Göktaş: 246, 260, 262.
Göktürk Devleti: 18, 22, 35, 36, 81, 139, 141, 142.
Göktürk Kitabeleri: 166.
Grenard: 143.
Grigor Derenik: 102.
Grigorigios: 120, 122.
II. Grigor Suphan: 115, 117.
Gugark: 121.
II. Guillaume: 313.
Guillaume de Tyre: 403.
Gurgen: 102, 105, 108, 114, 115, 126.
Gur (-lu, -lular): 157, 158, 247, 248, 277, 287, 291, 292, 293.
Guy: 337.
Gümüştegin: 313, 314.
Güney Arabistan: 50.
Güney Mısır: 484.
Güney Pencap: 286.
Güneydoğu Anadolu: 366, 367, 517.
Güney Suriye: 463.
Güneydoğu Asya: 42.
Gürcistan: 103, 104, 105, 116, 121, 122, 361.
Gürcü: 482, 483, 503.
Gürcü (-ler): 38, 101, 347, 360, 366.
Gürgenç: 245, 246, 265.
Gvallor (Gwalior): 236.

— H —

Habâse b. Yusuf: 185.
Habeş: 50, 255.
Habur: 318, 369, 375, 381.
Habuşan: 274.
Hâce Ahmed b. el-Hasan el-Meymendî: 261, 262.
Hacer: 132.
Hacerü'l-Esved: 45.
Hacib Ali: 361, 364, 365.
Haçik Gagik: 102, 105, 106, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 122, 124, 127.
Haçlı (-lar): 454, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 470, 471, 473, 474, 489, 497, 498, 499, 517.
Hadım Hivor: 106.
el-Hadise: 94.
Hafız Abdülganî: 414, 417.
el-Hafız b. el-Adil: 363, 381.
Hafif: 237.
Hakan el-Müflihî: 114, 128.
Hâkan Urtuc: 20.
el-Hakim Biemrillah: 436.
Halaçlar: 226, 241, 290, 292, 296.
Halefabad: 239.
Halef b. Ahmed: 231.
Halep: 62, 86, 88, 90, 91, 92, 94, 183, 204, 205, 210, 211, 301, 305, 313, 314, 315, 316, 318, 340, 342, 343, 344, 348, 350, 351, 355, 358, 365, 367, 368, 369, 373, 374, 375, 380, 381, 382, 383, 385, 386, 387, 392, 393, 394, 395, 403, 408, 410, 413, 415, 416, 417, 418, 422, 423, 425, 426, 427, 436, 442, 445, 448, 451, 456, 459, 466, 477, 486, 487, 510, 511, 513, 515, 516, 528, 529, 530, 532, 534.
Halep Camii: 410.
Halep Eyyubileri: 423.
Halil: 350, 364.
Hama: 67, 205, 207, 314, 315, 343, 350, 351, 356, 360, 361, 362, 363, 364, 367, 369, 373, 374, 376, 377, 378, 379, 380, 385, 394, 395, 404, 410, 421, 426, 428, 436, 447, 486, 487, 488, 531, 534, 535.
Hama Eyyubileri: 422, 424.
Hambairazan Kalesi: 106.
Hamdanî (-ler): 45, 129, 133, 135, 201, 202, 203, 204, 207, 210.
Hâmid el-Abbas: 130.
Hamun Gölü 226.
Hanbelî (-ler): 52, 412, 414, 415, 416, 417, 422, 426, 427.
Hanefî (-ler): 77, 362, 409, 412, 414, 415, 422, 532, 533.
Hani: 344, 360.
Han Melik (Melek): 158.
Hansi: 281.
Hansî Kalesi: 269.
Hanslar: 349.
Hân Yûnus: 535, 536, 538.
Harceng: 152.
Hardat: 235.
Haremeyn: 88, 89, 108.
Harezm (-li, -liler): 26, 27, 29, 30, 32, 33, 38, 39, 52, 239, 245, 246, 256, 261, 264, 265, 266, 275, 297, 298, 361, 366, 367, 371, 372, 374, 375, 376, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 388, 438, 501.
Harezmşahlar: 170.
el-Haribe: 377.
Haricî (-ler): 99, 109, 313, 446.
Harim: 306, 315, 318, 459.

Harirî: 418.
Harizm: 153.
Harizmşah Hârun: 149.
Harizmaşha Hârun: 149.
Harizmşah İl Arslan: 157.
Harizmşahlar: 157.
Harmil: 292.
Harput: 367, 382.
Harran: 201, 318, 319, 344, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 375, 376, 381, 415, 417, 459.
Harun: 264, 265.
el-Harun (Alevi): 89.
Harun b. Hümareveyh: 66, 67, 68, 196.
Harun er-Reşid: 19, 31, 55, 194.
Hârun Tegin: 155.
Harzun: 318.
el-Hasan b. Ali (Hasan Han): 156.
Hasan b. İbrahim b. Zolak: 220, 221.
Hasan el-Karmati: 67.
Hasan Kentuni: 103.
Hasan b. Merî: 538.
Hasan b. Süleyman: 154.
el-Hasan b. Ubeydullah b. Tugc: 212, 213.
Hasan b. Vasak: 106.
el-Hasan b. Yahya el-Alevi: 202.
Hasan b. Zekreveyh b. Mehreveyh: 67.
Hasenek Ebû Ali Hasan b. Muhammed: 255.
Hassan b. Hanzala: 17.
Haşhaşiler: 310, 314, 315, 337.
Hatamakert: 106.
Hatib el-Bağdadî: 415.
Hatûn: 59.
Havran: 437.
Havran Sevadı: 369.
Haydarat el-Kehhâl: 430.
Hayfa: 330, 474.
Hayır Beg: 523, 524, 529, 530, 531, 535, 536, 537, 538, 539.
Hazar Denizi: 24, 29, 30, 120, 501.
Hazarlar: 18, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 38, 53, 120.
Hazar Türkleri: 185.
Helmend Vadisi: 247.
Hemedan: 129, 131, 133, 253, 263, 282, 319, 320.
II. Henri: 474.
VI. Henri: 349, 350.
Henri de Champagne: 337, 349.
Her (Hoy): 124.
Herat: 229, 239, 247, 248, 261, 264, 267, 269, 270, 274, 282, 284, 286.
I. Hetum: 127, 464, 465.
Heysem: 382.
el-Heysem b. el-Alâ b. Cumhur el-İcli: 89.
Hezbaniyye: 302, 303.
Hıms: 62, 67, 90, 94, 201, 204, 205, 314, 343, 351, 356, 360, 361, 363, 374, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 394, 395, 436.
Hırhiz: 284, 285.
Hısn-ı Akkâr: 465.
Hısn-ı Keyfa: 316, 318, 366, 369, 376, 382, 389, 439, 440.
Hısnu'l-Ekrad: 351, 355, 465.
Hısnu'l-Karîn Kalesi: 465.
Hıtaylar: 42.
Hıttan: 320.
Hicaz: 45, 86, 89, 108, 109, 197, 209, 213, 320, 326, 353, 359, 389, 409, 499, 524, 532.
Hilal Deltası: 403.
Hindikuş Dağları: 286.
Hindistan: 49, 50, 52, 146, 225,

226, 227, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 241, 242, 244, 246, 250, 252, 253, 256, 263, 265, 268, 269, 270, 277, 278, 281, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 297, 298, 299, 366, 403, 514, 526.
Hindû (-lar): 225, 233, 235, 256, 298, 299.
Hinduşahî: 225, 227, 228, 232.
Hint (-li, -liler): 233, 234, 235, 236, 237, 242, 254, 265, 278, 281, 283, 299, 427.
Hint Okyanusu: 256, 353, 403, 526.
Hipocrat: 425, 429, 431.
Hişam: 22.
Hocend: 147, 148, 150, 152, 160.
Hohannes: 97, 98, 102, 104, 112, 113, 116, 117, 118, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 126.
Hollanda: 50.
III. Honorius: 353.
Horasan: 17, 18, 20, 22, 23, 55, 57, 83, 127, 144, 146, 147, 155, 156, 224, 226, 228, 229, 231, 234, 239, 240, 241, 242, 243, 246, 247, 249, 253, 255, 258, 259, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 281, 282, 284, 285, 288, 289, 293, 296, 412, 427.
Hospitalier: 350, 351, 353, 521, 522.
Hotan: 146, 147, 148, 150, 241.
Hristiyan (-lar): 31, 33, 34, 38, 39, 43, 48, 49, 50, 51, 53, 72, 73, 77, 211, 215, 216, 303, 372, 373, 384, 394, 426, 427, 429, 438, 459, 460, 461, 462, 474, 498, 517, 519, 521, 522, 528.
Hugue: 352.
Hulm: 225.
Hulvan: 133.
Humaraveyh: 58, 63, 64, 65, 73, 74, 75, 78, 79, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 107, 110, 183, 196, 435.
Humartaş: 264.
Hunlar: 170.
Hupyan: 279.
Hurrey-i Huttali (Hurrey-i Kalçı): 245.
Husrevşah: 293.
Huttal: 149, 244, 259.
Huttelan: 271.
Huvare: 25, 39.
Huveylife: 404.
Huzistan: 268.
Hulâgu: 393, 394, 395, 446, 452, 453, 454, 460, 461.
Hüsameddin Ebû Ali el-Hezbanî: 377, 384, 385, 386, 389, 392.
Hüsameddin Lâçin (el-Mansur): 475, 477, 478, 480, 481, 482, 483, 485, 503, 541.
Hüsameddin Lü'lü: 326, 335.
Hüsameddin Muhammed: 441.
Hüsameddin Toruntay: 471, 473, 474, 475.
el-Hüseyin b. Abdüsselam: 76.
el-Hüseyin b. Hamdân: 68, 186.
Hüseyin Han (el-Hüseyin b. Hasan): 163.
Hüseyin b. İbrahim Alevî: 290.
el-Hüseyin b. Lü'lü: 204.
el-Hüseyin b. Tugc: 196, 197, 202.

— I —

Ihşidi (-ler): 192, 193, 194, 197, 200, 204, 205, 207, 210, 211, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 435.
Ihşid Muhammed b. Tuğc (Togac): 190, 191, 192, 194, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 209, 210, 211, 212, 214, 215, 218, 219, 220, 221, 435.
Irak (-lı, -lılar): 42, 47, 50, 84, 91, 92, 131, 132, 183, 184, 185, 186, 187, 194, 196, 200, 220, 221, 264, 268, 303, 356, 361, 393, 413, 427, 428, 429, 446, 454, 458, 459, 461, 528.
Irak-ı Acem: 269.
Isfara: 159.
Isıg Göl: 141, 227.
Istahrî: 33.

— İ —

İbn Abbas el-Katib: 206.
İbn Abd Ebû Cafer Muhammed: 76.
İbnü'l-Adîm: 86, 90, 423.
İbn Asakir: 412, 414, 419, 420, 423.
İbn Avf: 417.
İbn Batuta: 39.
İbnü'l-Baytar: 429, 431, 432.
İbn Berrî: 418.
İbn Buheyc: 240.
İbnü'l-Cevzî: 422.
İbn Cübeyr: 408, 410, 417, 419, 420.
İbnü'l-Cümeyyi: 430.
İbnü'd-Dâye Ahmed b. Yusuf b. İbrahim: 76.
İbn Dokmak: 220.
İbn Ebî Tayy: 423.
İbn Ebî Usaybia: 429, 431.
İbnü'l-Esîr: 34, 38, 42, 94, 95, 96, 108, 109, 155, 157, 256, 333, 353, 392, 413, 414.
İbn Fadlan: 27, 29, 32, 39.
İbnü'l-Farız: 419.
İbnü'l-Furat: 127, 128, 129.
İbn Hacer: 414.
İbnü'l-Hacîb: 383.
İbn Haldun: 95, 96, 100.
İbn Hallikan: 195, 409, 417, 419, 426.
İbn Havkal: 33.
İbn Hurdadbih: 31.
İbn Hübeyre: 420.
İbn İyâs: 530, 536.
İbn Kesîr: 41.
İbn Kudame: 417.
İbn Lokman: 462.
İbn Mansur: 190.
İbn Matruh: 418, 419.
İbn Memmatî: 421.
İbn Mukle: 203.
İbnü'n-Nakkaş: 429.
İbn Neca: 416.
İbnü'n-Nedim: 76.
İbnü'n-Nefî: 431.
İbnü'n-Nefis: 429.
İbn Râik el-Hazarî: 20.
İbnü'r-Razzaz el-Cezerî: 411.
İbn Rusteh: 32.
İbnü's-Saatî: 411.
İbnü's-Sabunî: 416.
İbn Safvan el-Ukaylî: 89.
İbnü's-Salah eş-Şehrazurî: 414.
İbn Senaülmülk: 396, 418, 419.
İbn Sînâ: 51, 425, 429.
İbn es-Sûfî el-Alevî: 60.
İbn Surur: 414.
İbn Şeddad (İzzeddin): 99, 333,

342, 416, 421, 423, 424.
İbn Tagribirdi: 182, 199, 207, 212, 217, 494, 507.
İbnü't-Tilmiz: 429.
İbn Türk el-Cîlî: 52.
İbn Uneyn: 418, 419.
İbn Vâsıl: 417, 423, 424.
İbn Yunus es-Sadafî: 220.
İbn Zafir: 421.
İbn Zunbul: 530.
İbrahim: 514.
İbrahim (Tamgaç Buğra Kara Hakan Ebû İshak İbrahim b. Nasr): 149, 150, 151.
İbrahim (b. Humaraveyh): 183.
İbrahim (b. Muhammed Ebû Hâlim): 290.
II. İbrahim: 253.
II. İbrahim Han (İbrahim b. Ahmed): 157, 162.
İbrahim Han (Muhammed Arslan Han'ın kardeşi): 156.
IV. İbrahim b. el-Hüseyn Han: 157, 163.
İbrahim b. Kayıglıg: 187.
İbrahim b. Mesud: 284, 285, 286, 287.
İbrahim b. Muhammed: 60.
İbrahim b. Muhammed Han: 160.
İbrahim b. el-Müdebbir: 59.
İbrahim b. Nasr: 282.
İbrahim es-Silahdar: 320.
İbrahim b. Sima et-Türkî: 87.
III. İbrahim Tamgaç Buğra Han (Mahmud Han'ın kardeşi): 156.
İbrahim Yınal: 270.
İbrani: 425.
İdil: 18, 28, 29, 30, 32, 33.
İdil (Volga) Bulgarları: 26, 27, 29, 32.
İdil (Volga) Nehri: 120.
İlek Hanlar: 138.
İlgazi: 316.
İlhanlı (-lar): 382, 393, 458, 459, 460, 461, 463, 464, 466, 467, 470, 479, 484, 489, 503, 512.
İlig Han: 145, 146, 147, 149, 156, 158, 159.
İlî Vadisi: 140.
İmadeddin: 333, 340.
İmadeddin İsmail: 376, 377, 378, 379, 380, 381, 383, 384, 385, 386, 387.
İmadeddin el-Kâtib el-İsfehani: 305, 418, 420, 421, 423.
İmadeddin b. el-Meştuk: 355.
İmadeddin b. Şeyhu'ş-Şüyuh: 376, 383.
İmadeddin Zengi: 303, 316, 318, 319.
İmam-ı A'zam: 415.
İmam Muhammed: 415.
İnal el-Yusufî: 509.
İnaloğulları: 318.
İnbâbe: 539.
İncil: 427.
İndus (Sind) Irmağı: 233, 234, 237, 253, 290.
İngiliz (-ler): 50, 370.
İngilizce: 428.
İngiltere: 50, 466.
İnibek: 507, 508.
İnnocentius: 352, 353, 354, 370.
III. İnnocentius: 350.
İpek Yolu: 403.
İran: 17, 18, 19, 20, 41, 42, 44, 45, 47, 49, 53, 54, 56, 82, 136, 139, 199, 217, 223, 226, 298, 299, 365, 412, 418, 419, 434, 436, 461, 528.
Hz. İsa: 123.
İsa: 254, 261.

İseta (Seda): 106.
İsfehan: 51, 130, 153, 194, 247, 253, 258, 259, 263, 268, 286, 414, 420, 421.
İsficab: 24, 25, 26, 140, 141, 150, 153, 159.
İsfizar: 286.
İshak b. Kundacık: 90, 91, 92, 93, 94, 95, 108, 196.
İskenderiye: 59, 60, 66, 75, 77, 184, 185, 186, 187, 188, 212, 219, 220, 306, 310, 311, 313, 320, 403, 407, 414, 459, 497, 498, 499, 509, 517, 518, 520, 526.
İskenderiye Medresesi: 77.
İsmail: 228, 231.
İsmail b. el-Adil: 374.
İsmail b. Ahmed: 25, 40, 141.
İsmail b. Firaşe: 84.
İsmail b. Nuh el-Muntasır: 239, 240.
İsmail b. Sudkin en-Nuri: 418.
İsmail b. Yusuf el-Alevi: 86.
İsmailiyye Mezhebi: 301, 308.
İspanya: 42, 47.
İspanyollar: 526.
İsrail b. Selçuk Arslan Yabgu: 146, 148.
İstanbul: 42, 44, 48, 49, 101, 121, 122, 123, 124, 125, 349, 350, 351, 388, 429, 524, 539.
İtah et-Türkî: 24, 56.
İtalya: 373.
İtalyan (-lar): 49, 50, 311, 471, 473, 498.
İvan: 347.
İzmit: 39.
İzzeddin b. Abdüsselam: 383, 426.
İzzeddin Aybek (el-Muizz et-Türkmanî): 364, 365, 391, 392, 393, 440, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 456, 462, 463, 467, 541.
İzzeddin Aydemir: 457.
İzzeddin Cürdik: 307.
İzzeddin Keykâvus: 355, 358.
İzzeddin Mesud: 316, 318, 319, 342.
İzzeddin ez-Zencarî: 320.

— J —

Jean de Brienne: 352, 353, 354, 356, 370.
Jean d'İbelin: 351.
John: 518, 519, 520.
Joland: 370.

— K —

Kabaç Hatun: 18.
Kâbe: 45, 255.
Kabiha: 58, 59, 60.
Kâbil: 225, 226, 253, 269, 288.
Kabis: 320.
Kâbul: 227, 228, 232.
Kâbul Nehri: 228, 279.
Kabûl Şahları: 225, 226, 227.
Kâbul Vadisi: 227.
Kabûs b. Vuşmgir: 250.
Kadeş Gölü: 351.
Kâdı'l-Fâdıl: 307, 342, 397, 399, 413, 418, 421, 424.
Kadır Han Cebrâil b. Ömer: 155.
el-Kadir Billah: 231, 235, 242, 251, 254, 255, 259, 263.
Kafkaslar: 17, 18, 23, 27, 38, 39, 50.
Kafsa: 320.
Kafuriler: 218.
Kagan: 452.
Kağzvan: 103.
el-Kahir Billah Muhammed: 190,

191.
Kahire: 45, 301, 306, 307, 308, 344, 356, 359, 362, 366, 367, 370, 374, 375, 380, 384, 385, 386, 387, 389, 392, 393, 394, 395, 404, 408, 410, 413, 418, 424, 425, 430, 445, 447, 450, 453, 456, 457, 467, 472, 477, 479, 481, 483, 484, 487, 488, 489, 495, 496, 499, 502, 503, 507, 508, 509, 512, 513, 515, 519, 520, 522, 524, 529, 530, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539.
Kahire Camii: 436.
Kahire Kalesi: 380.
el-Kâhir İzzeddin: 348.
Kahta: 361.
el-Kâim Biemrillah: 46, 263.
Kakenik: 106.
Kakenik Kalesi: 106.
Kâkûn: 459.
Kakuyî (-ler): 247, 253, 259, 263, 282.
Kalatu'l-Cebel: 447, 457, 468, 476, 477, 481, 501.
Kalıncar Kalesi: 244, 261.
Kalküta: 526.
Kamame Kilisesi: 373.
el-Kâmil: 344, 346, 348, 353, 354, 355, 356, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 376, 397, 401, 403, 410, 412, 429, 430, 431, 437.
el-Kamil Nasıruddin: 385.
el-Kâmil Seyfeddin Şaban b. Melik en-Nâsır Muhammed: 493.
Kanavc: 235, 236, 253.
Kanavc Kalesi: 236.
Kangra Kalesi: 283.
Kansu: 141.
Kansuh el-Eşrefî: 525.
Kansuh Hamsemie: 525.
Kanunî Sultan Süleyman: 49, 50.
Kapuit-Berd Kalesi (Mavi Kale): 117, 118.
Karaca es-Saki: 303.
Karacuk (Farab): 51.
Karadeniz: 24, 501.
Karahanlı (-lar): 34, 35, 36, 37, 39, 40, 52, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 157, 159, 160, 161, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 172, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 230, 231, 232, 233, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 248, 249, 255, 259, 262, 264, 265, 267, 269, 271, 278, 282, 286, 294.
Kara Hıtaylar (Kıtaylar): 156, 157, 162, 163.
Karakurum: 453, 454.
Karamanoğulları: 517.
Karatay: 507.
Kara-Tegin: 25, 225.
Kara Tegin İsficabî: 223.
el-Kariye: 89.
Karkisiya: 89, 381.
Karluk (-lar): 23, 25, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 139, 140, 141, 142, 144, 156, 157, 162, 163, 177, 227, 296.
Karmatî (-ler): 45, 66, 67, 131, 132, 133, 136, 189, 190, 196, 208, 211, 212, 233, 234, 237, 255, 261.
Kars: 103, 105.
Kasan: 415.
Kasr Harb: 95.

Kâşan: 130.
Kâşan Kalesi: 154.
Kaşgar: 35, 39, 40, 139, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 153, 154, 159, 160, 161, 162, 242.
Kaşgarlı Mahmud: 35, 36, 37, 137, 139, 140, 142, 143, 159, 161, 168, 171.
el-Kataî: 69, 71, 77, 78, 181.
Katar (Keter) Ovası: 241.
Kathiavar: 237.
Katrunedâ: 65, 74, 435.
Katvan: 156.
Katvan Çölü: 145.
Katyâ: 532.
Kavurd: 286.
Kâvus: 24.
Kaymar (-iyye, -îler): 384, 392, 442.
Kaymaz: 280, 281, 318.
Kayrevan: 194.
Kayseri: 460, 517.
Kayseriyye: 337, 355, 464.
Kazvin: 127, 128, 130, 131, 253.
el-Kebîr: 24.
Kefr-Zemmar: 319, 346.
Kelarck (Gelarck) Kalesi: 116.
Kelb Kabilesi: 86.
Kemaleddin (b. Şeyhu'ş-Şüyuh): 366, 376.
Kemaleddin eş-Şehrazurî: 416.
Kemaleddin b. Yunus: 425, 426, 427.
Kenzüddevle: 310.
Kerec: 263.
Kerek: 311, 356, 364, 369, 374, 375, 377, 378, 379, 380, 381, 383, 384, 385, 386, 392, 393, 436, 451, 468, 469, 481, 485, 486, 487, 488, 492, 504, 505, 507, 513.
Kerek Kalesi: 378, 484.
Keşmir: 234, 235, 236, 244.
Ketboga: 481, 485.
Ketboga Noyan: 394.
Kevkeb Kalesi: 326.
Keyhüsrev: 346, 348.
Kıbrıs: 337, 349, 351, 352, 353, 371, 373, 388, 464, 465, 474, 497, 498, 499, 517, 518, 519, 520, 521.
Kılıç Arslan: 362, 363, 364.
II. Kılıç Arslan: 342.
Kılıç Buğra Han Harun (Ebû Musa el-Hasan b. Baytaş Süleyman): 144.
Kınnesrin: 62, 64, 86, 88, 205.
Kıpçak: 437, 438, 486.
Kıpçaklar: 38, 39, 155.
Kıpçak Türkleri: 466.
Kıptiler: 73.
Kırgızistan: 227.
Kırgızlar: 141.
Kırım: 39.
Kıtaylar: 37, 38, 147.
Kızıl Arslan: 318.
Kızıl Bey: 246, 259, 260, 262.
Kızıldeniz: 49, 50, 211, 218, 326, 526.
Kiev: 33.
Kikyûr: 290.
Kirat Vadisi: 253, 254.
Kirman: 251, 252, 254, 262, 265.
Kiş: 149, 157.
Kitboga: 453, 454.
Koçkarbaşı: 145.
Kogovit: 122.
Konrad: 337.
Konya: 410, 517.
Korkmaz: 522.
Kosova: 48.
Kostantiniyye: 486.
Kostantinos Porphyrogennetos :

121, 123, 124.
Kosun: 492.
Kölemen (-ler): Bkz. Memlûkler.
Köprülü Kütüphanesi: 428.
Kösedağ: 368, 383.
Kubadiyan: 244, 266.
Kudüs: 46, 47, 206, 207, 208, 219, 306, 311, 318, 337, 338, 340, 343, 344, 349, 350, 352, 355, 356, 362, 363, 364, 370, 371, 372, 373, 377, 379, 383, 387, 391, 404, 414, 415, 423, 425, 438, 446, 462, 463, 536.
Kûfe: 67, 85, 89, 131, 132, 133, 197.
Kuhistan: 230, 231, 240.
Kuhtiz Kalesi: 260.
Kulçend (Kul Çandra): 235.
Kum: 130.
Kumanlar: 39.
Kur'an-ı Kerîm: 255, 298, 340, 401, 412, 413, 417, 433, 530, 533, 538.
Kurramân (Kurram): 291, 292.
Kurtuba: 194.
Kurûn-ı Hama: 314.
Kusayn: 364.
Kusayr: 333.
Kusdar: 227, 248, 249, 261, 288.
Kus Limanı: 403.
Kuşanlar: 225.
Kutbeddin Gülsarığ: 285.
Kutbeddin Muhammed: 291.
Kutbuddin: 346, 348.
Kutbuddin en-Nişaburî: 416.
Kutbüddin Yınal b. Hasan: 307, 314.
Kuteybe b. Müslim: 18, 21.
Kutluğaba: 320.
Kutuz (el-Muzaffer Seyfeddin): 393, 394, 395, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 463, 467, 476, 480, 541.
Kuzey Afrika: 42, 45, 48, 184, 192, 194, 313, 320, 348, 431.
Kuzeybatı Afganistan: 282.
Kuzeybatı Hindistan: 233.
Kuzeydoğu Belucistan: 227.
Kuzeydoğu Pencap: 287.
Kuzey Hindistan: 226, 227, 234, 258, 287, 288, 299.
Kuzey Irak: 302, 346, 359, 366.
Kuzey Suriye: 205, 210, 211, 463, 467, 528.
Küçlük Han: 162.
Küçük Aghbak (Hakkari): 106.
Küçük Ermenistan: 464, 465, 466, 521.
Küçük Vasif b. Savartekin: 183.
Kümeciler: 271.
Kün Togdı: 167.
Kür Han: 157, 158, 162.
Kür Irmağı: 111.
Kürt (-ler): 303, 366, 437.
Kürtçe: 340.

— L —

Lahor: 265, 268, 280, 281, 283, 287, 289, 293.
Lamagan: 253.
Lamgan: 227, 228, 232.
el-Larisiyye: 32, 33.
el-Lariz: 83.
Latin: 51, 350.
Lazkiye: 343, 350, 403, 471, 519.
Lecce: 313.
el-Leccûn: 480.
Lefkoşe: 520.
Leibniz: 52.
III. Leon: 465.
VI. Leon: 98, 101, 118.
Leonardo: 52.
Leopold: 338.

VI. Leopold: 352.
Leşker-i Bazar: 299.
Libya: 50, 311, 313, 320.
Limasol: 371, 389, 518, 519, 520.
Lodorva Kalesi: 237.
Lokhot (Boharin): 235, 236.
Lori: 111.
IX. Louis: 388, 389, 390, 391, 392, 438, 439, 441, 443, 445, 462, 463.
Lubya Ovası: 329.
Lut: 351, 364.
Lübnan: 302, 352, 534.
Lü'lü: 62, 67, 196.
Lyon: 388.

— M —

Maarra: 374.
Macaristan: 49.
Macarlar: 54, 352, 353.
Ma'dân: 254.
Magosa: 371, 519.
Mağrip (-li, -liler): 62, 185, 212, 401, 403, 407, 536.
Mahaban Kalesi: 235.
Mahalle Gölü: 356, 391.
Mahmud Han: 156, 159.
Makedonya: 98.
el-Makrızi: 75, 220, 221, 308, 421, 467, 495, 504.
Maku: 122.
Malaga: 431.
Malatya: 367, 512, 531.
Malazgirt: 46, 338, 347, 360.
Mâlik: 316.
Malikî (-ler): 219, 412, 415, 417.
Maliye Bakanlığı: 400.
Manîheizm: 54.
Mankışlağ: 38.
el-Mansur: 338, 343, 344, 350, 356, 362, 384, 385, 386, 387, 394, 410, 421, 426.
Mansur (Arslan İlig): 147, 148.
II. Mansur: 229, 230.
el-Mansura: 237, 355, 356, 358, 369, 389, 390, 391, 439, 441, 445, 462.
el-Mansura Kalesi: 439.
el-Mansur Ali b. Şaban b. Hüseyin b. Muhammed b. Kalavun: 496, 507, 508, 509, 542.
el-Mansur Fahreddin Osman b. Çakmak: 522, 523, 543.
el-Mansur İbrahim: 379, 382, 383, 385.
el-Mansur İzzuddin Abdulaziz b. Berkuk: 514, 515, 516, 542.
el-Mansur Mahmud: 386.
el-Mansur Muhammed: 506.
el-Mansur Nureddin Ali b. Aybek: 393, 448, 449, 450, 452, 467, 541.
el-Mansur Nasırüddin: 385.
Mansur b. Nuh: 224, 225, 226.
el-Mansur Selâhaddin Muhammed b. Hacı b. Muhammed b. Kalavun: 496, 497, 541.
el-Mansur Seyfeddin Ebû Bekr b. en-Nâsır Muhammed: 491, 492, 541.
el-Mansur Seyfeddin Kalavun el-Elfî (es-Salihi): 393, 440, 445, 447, 464, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 476, 477, 501, 502, 504, 541.
Maraş: 515.
Mardastan: 124.
Mardi b. Ali: 420.
Mardin: 53, 316, 318, 343, 346, 358, 360, 361, 364, 366, 367, 375, 382, 514.
Mardin Kalesi: 93.
el-Markab Kalesi: 470.

Mariam: 117.
Marikale: 278.
el-Matariyye: 536.
Mathura (Muttra): 235, 236.
Maveraünnehr: 17, 18, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 37, 39, 40, 51, 52, 81, 135, 136, 137, 145, 146, 147, 149, 150, 151, 154, 155, 156, 157, 162, 163, 223, 230, 231, 243, 244, 245, 246, 422, 437.
Mavi Irmak: 367.
Mayorka Adası: 320.
Mazeraîler (Mazeraiyûn): 199, 200, 207, 214.
Mazyar b. Karîn: 82, 83.
Mecdeddin Musevî: 292.
Mecdel: 382.
Mecdud: 268, 278, 280.
Mecdüddevle b. Fahrüddevle: 252, 253.
Medain: 84, 85.
Medine: 49, 50, 70, 88, 109, 194, 237, 359.
el-Mehdî: 23, 185, 186, 187.
Mehdü'l-Irak: 288.
Mehdiye: 320.
II. Mehmed: 48.
Mehmed Neşrî: 41.
Mekke: 49, 84, 86, 88, 89, 108, 109, 131, 134, 237, 255, 298, 359, 401, 535, 539.
Mekran: 254, 261, 288.
Melikşah: 152, 153, 154, 155, 161, 286, 287, 288, 293.
Memlûk (-ler): 178, 204, 301, 302, 307, 313, 330, 396, 404, 406, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 450, 451, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 470, 471, 472, 473, 474, 476, 477, 479, 483, 484, 489, 490, 491, 497, 498, 499, 500, 502, 506, 510, 512, 515, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540.
el-Me'mûn: 19, 20, 24, 43, 44, 56, 57, 81, 82, 83, 434, 435.
Me'muniler: 245, 246.
Menbic: 315, 367.
Mendiş: 247.
Mendiş Kalesi: 261, 283.
Mengü: 453.
Mengüçur: 83.
Mengü Temür (Seyfeddin): 481, 482.
Mengücükoğulları: 425.
Menkübars: 330.
Menuçehri Damganî: 298.
Meraga: 96, 97, 98, 100, 109, 135, 136, 365.
Merc-i Dabık: 531, 532, 533, 534, 535, 537.
Merc-i Uyûn: 352.
Merend: 124, 127, 365.
Merkad: 351.
Merkad Kalesi: 350.
Merv: 19, 155, 230, 240, 245, 264, 266, 269, 272, 275, 276, 277, 288, 290.
Mervan: 226.
Mervan b. Muhammed: 18, 27, 28, 30, 34.
Merv Ovası: 277.
Mervrud: 249.
Meryem Kilisesi: 73.
II. Merzuban: 253.
Mescidü'l-Harâm: 109.
Mesrur el-Belhî: 87.

Mesteng: 249.
Mesud (Gazneli): 149, 247, 248, 252, 253, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 298, 299.
II. Mesud: 283, 358.
III. Mesud: 287, 288, 299.
II. Mesud Han (Ebu'l-Muzaffer Mesud b. el-Hasan): 157, 163.
Mes'ûdî: 30, 32, 33, 120, 220.
Mevdud: 277, 279, 280, 281, 282, 283.
Meyyafarikin: 319, 344, 347, 360, 365, 374, 382, 385.
Meyyafarikin Kalesi: 319.
Meyyâs: 58.
Mezopotamya: 346, 358.
Mısır: 42, 44, 45, 47, 49, 50, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 90, 91, 92, 93, 94, 107, 110, 135, 136, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 255, 301, 302, 305, 306, 307, 308, 310, 311, 313, 314, 316, 338, 340, 342, 343, 344, 346, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 368, 369, 375, 376, 377, 379, 380, 383, 384, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 397, 400, 401, 403, 408, 410, 412, 415, 416, 417, 420, 421, 422, 426, 429, 430, 431, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 457, 458, 459, 460, 462, 463, 464, 466, 467, 471, 472, 476, 479, 480, 481, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 492, 494, 495, 497, 498, 499, 504, 507, 508, 511, 512, 513, 514, 515, 517, 519, 522, 524, 526, 527, 528, 532, 533, 535, 538, 539, 540.
Mısır Memlûkleri: 433.
Mihail VIII. Palaiologos: 459.
Mikailoğulları: 255.
Millî Savunma Bakanlığı: 399.
Minhaceddin Cüzcanî: 287.
Minklig: 36.
Mintaş: 512, 513.
Mirkî: 26, 40.
Misis: 464, 466.
Misyaf Kalesi: 315, 323.
Moğol (-lar): 37, 47, 141, 204, 356, 358, 360, 361, 365, 366, 367, 368, 369, 371, 372, 375, 381, 382, 383, 385, 388, 393, 394, 395, 437, 438, 446, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 460, 461, 462, 463, 464, 479, 533.
Moğolistan: 495.
Mora: 388.
Muaviye: 17, 82.
el-Muazzam: 344, 346, 352, 353, 355, 356, 357, 358, 360, 361, 362, 370, 371, 415, 422, 430, 431.
el-Mufavvaz: 61, 62.
el-Mugis: 392, 393.
el-Mugis Ömer el-Eyyubî: 442, 451.

Hz. Muhammed: 42, 48, 54, 55, 214, 433, 461.
Muhammed (Gazneli): 149, 248, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 277, 278, 279, 280.
II. Muhammed (Ebu'l-Feth Muhammed b. Yusuf): 162.
Muhammed Arslan Han: 176.
Muhammed b. Abdullah b. Tahir: 84, 85.
Muhammed el-Afşin b. Ebi's-Sâc: 64, 65, 82, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110.
Muhammed b. Ali b. Habib el-Yeşkuri: 89.
Muhammed b. Ali b. el-Halenci (İbnü'l-Halic): 183, 184.
Muhammed b. Ali b. Hammuye: 417.
Muhammed b. Ali İlig: 147, 148, 149.
Muhammed b. Ali el-Mazerai: 207.
Muhammed b. Ali es-Saâti: 419, 428.
Muhammed b. Ali Su'lûk: 127, 131.
Muhammed b. Ali Suzeni-i Semerkandi. 157.
Muhammed b. Ali ez-Zahiri el-Kâtip es-Semerkandi: 157.
Muhammed Buğra Han: 148, 149.
Muhammed-i Ebû Halim: 289, 290.
Muhammed Han: 160, 163.
Muhammed Harizmşah: 158, 163.
Muhammed b. Hıdr b. Teymiye: 413, 417.
Muhammed b. el-Hüseyin b. Abdulvehhab el-Mazerai: 189.
Muhammed b. İlig Nasr: 149, 150.
Muhammed İsa: 53.
Muhammed b. İsmail ed-Dürzi: 436.
Muhammed b. Musa el-Harezmi: 30.
Muhammed el-Müvellid: 86.
Muhammed b. Râik: 197, 200, 201, 202, 204.
Muhammed b. Sûl: 19.
Muhammed b. Sûri: 247, 248.
Muhammed b. Süleyman el-Katibi: 67, 68, 69, 78, 181, 182, 183, 196.
Muhammed eş-Şehristani: 52.
Muhammed b. Tahir: 188.
Muhammed Tapar: 289.
Muhammed Tegin (Arslan Han II. Muhammed b. Süleyman): 155, 156.
Muhammed b. Tekin: 190, 191, 192.
Muhammed b. Ubeydullah el-Fâruki: 130.
Muhammed b. Yusuf el-Alevi: 86.
Muhammed b. Yusuf el-Kindi: 220.
Muhammed (b. ez-Zâhir): 348.
Muhiddin: 319.
Muhyiddin İbn Abduzzahir: 473.
Muhyiddin b. el-Arabi: 418, 419.
Muhyiddin b. ez-Zeki: 416.
Muineddin (b. Şeyhu'ş-Şüyuh): 376, 380, 385.
el-Muizz Lidinillah: 212, 213.
Muizzüddin Muhammed: 293.
Mukaddesi: 33.
el-Mukattam Dağı: 536, 537.
el-Muktedir Billah: 27, 29, 127,

128, 129, 130, 132, 133, 135, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190.
Multan: 233, 234, 237, 241, 278, 280, 290.
Munis el-Hadım: 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 186, 187, 188.
Munyetu'l-Asbağ: 189, 190.
I. Murad: 48.
Murgab: 249.
Musa b. Boga el-Kebir: 44.
Musa b. Boga et-Türki: 62.
Musa b. Meymun: 424, 427.
Musa Tonga İlig: 144.
Musa Yabgu: 267, 272, 284.
Musevi (-lik, -ler): 30, 31, 32, 33, 34, 43, 53, 54.
Mustafa Çelebi: 538.
el-Mustansır: 369, 380, 382, 435, 436.
el-Musta'sım Billah: 387, 442, 445, 446.
Musul: 47, 64, 92, 93, 95, 99, 107, 109, 131, 196, 202, 203, 303, 313, 314, 315, 316, 318, 319, 320, 342, 346, 348, 358, 360, 361, 364, 374, 375, 376, 380, 381, 382, 403, 404, 410, 416, 425, 427, 428, 448, 528.
Muş: 347, 360, 365.
Muşegh: 116, 117.
el-Mûtasım: 20, 24, 25, 44, 53, 56, 82, 83, 84, 194, 195, 406, 434.
el-Mûtemid: 60, 61, 62, 63, 65, 86, 87, 97, 108.
el-Mûtezid: 99, 100, 110, 185, 435.
Mutezile: 219.
el-Mûtezz Billah: 56, 58, 59, 60, 84, 85, 86.
el-Mutî Lillah: 204, 205, 208.
el-Muttaki Billah: 202, 203, 204, 205, 206.
el-Muvaffak: 60, 61, 62, 63, 64, 99, 108, 109.
Muvaffakuddin Esad b. Matran: 408, 429, 430.
Muvahhid Abdullah: 382.
Muvahhidiler: 320, 403, 424.
el-Muzaffer: 447.
el-Muzaffer Ebu's-Saadât Ahmed b. Şeyh: 542.
el-Muzaffer Rükneddin Baybars el-Çeşnigir: 483, 484, 485, 486, 487, 489, 504, 505, 541.
el-Muzaffer Takiyyüddin: 362, 364, 367, 374, 376, 377, 378, 379, 380, 385.
el-Muzaffer Zeyneddin Hacı b. en-Nâsır Muhammed b. Kalavun: 493, 496, 505, 506, 542.
el-Müberred: 220.
el-Mücahid: 356.
Mücahidüddin İbrahim: 386.
Mücahidüddin Kaymaz: 316, 319.
el-Müeyyed Ebu'l-Feth Ahmed b. Aynal: 543.
el-Müeyyed Ebu'n-Nasr Seyfuddin Şeyh el-Mahmudi: 516, 517, 542.
Müeyyedüddin el-Urdi: 428.
Mühezzebüddin ed-Dahvar: 412, 429, 430, 431.
Mühtedi: 86.
el-Müktefi: 65, 67, 110, 112, 182, 184, 196.
Mülessimîler: 320, 348.
Müsafiri: 253.
el-Müstain: 58, 84, 85, 86, 97.
Müstain Billah Ebu'l-Fazl el-Abbas b. Muhammed el-Mütevekkil Alâllah: 516, 542.

el-Müstazhir Billah: 161.
el-Müstekfî Billah: 204, 487.
el-Müstemsik Billah Yakub: 533.
el-Müstezî: 314.
el-Mütenebbî: 209, 221.
III. el-Mütevekkil: 532, 538.
el-Mütevekkil Alallah: 49, 56, 57, 84, 97, 108, 195.
el-Mütevekkiliyye: 31.
Müvelledûn: 73, 75.
Müzâhim b. Hakân b. Urtuc et-Türkî: 56, 202.

— N —

Nabiga ez-Zubyanî: 17.
Nablus: 362, 363, 364, 370, 375, 377, 378, 379, 380, 385, 393.
en-Nablusî: 421.
N. Adontz: 125.
Nagar Kalesi: 277.
Nagarkot: 281.
Nagor: 290.
Nahcivan: 101, 113, 115, 126, 365.
Nahşeb: 157.
Nandana (Naradin): 234, 250.
Nandana Kalesi: 234.
Nangrahar: 279.
Narayan (Narayanpur): 234.
Nâsıhüddin Humartegin: 307.
en-Nâsır: 392, 393, 394, 395.
Nasıra: 330, 351, 372.
en-Nâsır Bedreddin Ebu'l-Meâlî el-Hasan b. Melik en-Nâsır Muhammed b. Kalavun: 493, 494, 496, 506, 542.
en-Nâsır Davud: 362, 363, 364, 367, 369, 370, 374, 375, 377, 378, 379, 380, 381, 383, 384, 385, 386, 387.
Nâsıreddin Anûk: 491.
Nâsır Kılıç Arslan: 356.
Nâsır Lidinillah: 316.
en-Nâsır Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun: 457, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 489, 490, 491, 492, 494, 495, 496, 497, 499, 502, 503, 504, 505, 506, 524, 541.
en-Nâsır Nâsırüddin Muhammed b. Kayıtbay: 525, 543.
en-Nâsır Selahaddin Yusuf: 369, 373, 374, 386, 387.
en-Nâsır Şihâbeddin Ahmed b. Melik en-Nâsır Muhammed b. Kalavun: 492, 493, 541.
Nasırüddin: 367.
en-Nâsır Yusuf b. el-Aziz el-Eyyubî: 442, 445, 446, 448, 451, 462, 463.
en-Nâsır Zeyneddin Ebussaadet Ferec b. Berkuk: 514, 515, 516, 542.
Nasr b. Ahmed b. İsmail: 25, 26, 40, 127, 223.
Nasr b. Ali (İlig Han): 145, 146, 147, 149, 158, 231, 239, 240, 241, 242.
Nasr el-Hacibî: 133.
Nasr Han: 163.
Nasr b. Muhammed Arslan Han b. Süleyman: 155.
Nasr b. Sebüktegin: 230, 231, 238, 239.
Nasr b. Seyyar: 23.
Nastûrî Mezhebi: 459, 460.
Nayman: 162.
Necaşî: 255.
Necih er-Rumî: 68.
Necmeddin Eyyub: 301, 303, 305, 344, 346, 347, 358, 374.
Necmeddin el-Hubuşanî: 416.

Necmeddin el-Lebbudi: 412.
Necmeddin b. Masal: 307.
Nesâ: 230, 245, 247, 266, 267, 269, 274, 275.
Nevasaşah: 233.
Nevruz: 516.
Nig: 116.
Niğbolu: 48.
Nihavend: 17.
Nikolaos: 121, 122, 123, 124, 125.
Nikephor Phokas: 211.
Nikephor II. Phokas: 211.
Nil Deltası: 403.
Nil Nehri: 62, 68, 73, 183, 184, 187, 192, 208, 211, 215, 217, 218, 353, 354, 356, 381, 389, 390, 438, 440, 479, 534, 536, 538.
Nişapur: 41, 146, 224, 228, 229, 230, 239, 241, 253, 255, 259, 260, 266, 267, 270, 271, 272, 274, 275, 416.
Nizamî-i Arûzî: 152.
Nizâmiye Medresesi: 52, 53, 412.
Nizâmü'l-Mülk: 52, 152, 256, 296, 399, 412.
Normanlar: 47, 313.
Nûbe (Kuzey Sudan): 310, 313, 458.
Nubya (-lılar): 208, 211, 218.
Nuh b. Esed: 24, 40, 57.
Nuh b. Mansur: 145, 228.
Nuh b. Sâbit el-Esedî: 30.
Nureddin Ali b. Resul et-Türkmenî: 359.
Nureddin Arslanşah: 346, 347, 348.
Nureddin Hastahanesi: 430, 431.
Nureddin Mahmud b. Zengî: 301, 302, 305, 306, 307, 308, 310, 311, 313, 314, 320, 340, 342, 384, 397, 399, 401, 407, 408, 410, 412, 420, 421, 428, 442, 455.
Nureddin Muhammed b. Kara Arslan: 316, 318.
Nur Vadisi: 253, 254.
Nusaybin: 316, 318, 346, 347, 366, 368, 369, 375, 381, 383, 430.
Nûşirevan: 150.
Nuştegin: 283, 284.
Nuştegin Hadim: 266.

— O —

Odsun (Otzun): 116.
Oğulçak Han: 34, 35, 143.
Oğuz (-lar): 25, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 54, 146, 157, 226, 246, 293, 296, 307, 308, 320, 407, 436.
On Ok: 141.
O. Pritsak: 137, 139, 143, 155, 160, 163.
Ordu Balığ: 140.
Orhun: 140, 141.
Orta Asya: 26, 40, 50, 140, 156, 157, 162, 243, 256.
Ortaçağ: 42, 47, 49, 52, 297, 298, 431, 498.
Ortadoğu: 338, 353, 404, 412.
Ortodoks: 45.
Hz. Osman: 55.
Osman Bey: 48.
Osman Han: 157, 158, 163.
Osmanlı (-lar): 42, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 137, 170, 173, 396, 397, 403, 432, 511, 514, 515, 521, 522, 524, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 534, 535, 536, 537, 538, 540, 543.
Osman Muhtari: 298.
Ostan: 106.

— Ö —

Ölüdeniz: 325.
Hz. Ömer: 17, 18, 27, 37, 46, 401.
Ömer b. Abdülaziz: 21, 22, 401.
Ömer b. Abdülaziz b. Ebî Dulef: 99.
Ötüken: 140, 141.
Özbek b. Pehlivan: 364, 365.
Özkent: 145, 147, 148, 149, 150, 153, 154, 159, 161, 163, 231, 239, 241, 244, 271.

— P —

Palegius: 354, 356.
Pakistan: 42, 291, 299.
Pak-Patan: 286.
Paytarakan: 105, 111.
Peçenek: 38.
Pehlivan: 316, 319, 360.
Pencap: 233, 234, 281, 293, 299.
Peşâver: 228, 279, 281.
I. Peter: 497, 498, 499, 517.
Peygu (Yabgu) Han: 156.
Philippe: 337.
Philippe D'Alsace: 324.
Philippe d'Îbelin: 371.
Pirî: 273.
Pisalılar: 307.
Portekiz (-li, -liler): 49, 50, 526, 527.
Preveze: 49.

— R —

Racih b. Katade: 359.
Radıyyüddin er-Rahbî: 430.
er-Râdî: 20.
er-Râfika: 93.
Rahbe: 67 ,89, 108, 374, 381, 385, 430.
Rakka: 62, 64, 67, 91, 93, 94, 95, 203, 207, 316, 318, 363, 364, 367, 376, 381.
Ramga (Ruhut) Irmağı: 236.
Rampur: 270.
Ra'sü'l-Ayn: 345, 363, 364, 381,
er-Ravk el-Hüsamî: 482.
er-Ravku's-Salahî: 400.
Ravvad b. Müsenna el-Ezdî: 303.
Ravvadîler: 302, 303.
er-Ravza: 62, 73.
Ravza Adası: 218, 221, 381, 438.
er-Râzî Billah: 191, 192, 199, 201, 202.
Rebia: 66.
Rebî b. İmrân et-Temîmî: 22.
er-Rebî b. Süleyman el-Muradî: 77.
Remle: 64, 91, 92, 183, 198, 201, 202, 205, 207, 210, 212, 351, 352, 364, 464.
René Grousset: 125.
Resuliler: 389.
Resuloğulları: 444.
Reşid: 350, 521, 526.
Reşidüddin Sinan: 315.
Reşidüddin es-Surî: 431.
Rey: 29, 121, 127, 128, 130, 131, 250, 252, 258, 259, 264, 265, 266, 2667, 268.
er-Reydaniyye: 530, 536, 537, 538.
Rıbat-ı Ferâve: 247.
Ribat-ı Melik: 152.
Robert Bacon: 388.
Rodagk: 99.
Rodos: 498, 521, 522.
Rodos Şövalyeleri: 536.
Roma: 49, 123, 136.
II. Romanos: 211, 221.
Romanos I. Lakapenos: 210.
Rönesans: 429.

Ruhhac: 225.
Rum: 75, 78, 106, 214.
Rumeli: 39, 539.
Rumlu Mustafa Paşa: 539.
Rupal: 287.
Rus (-lar): 33, 34, 50, 120.
Rusya: 38, 50.
Rükneddin Kılıç Tamgaç Han I. Mesud b. Muhammed: 154.
Rüstem: 428.

— S —

Sâcoğulları: 45, 81, 82, 84, 88, 110, 121, 135, 197.
Sâcur: 459.
Sa'd: 366.
Sa'd el-Aysar: 92.
Sa'd el-Eyser: 64.
Sadr: 323.
Sadreddin: 417.
Safed: 383, 387, 464.
Safevi: 49, 528, 529.
Saffariler: 87, 88, 231.
Safî: 66, 106.
Safita: 355, 465.
Safiyye Hatun: 374, 381, 383.
Safiyyüddin b. Şükr: 354, 359, 397, 399, 422.
Sahak: 103, 104, 117.
Sahyun: 488.
Saîd: 59.
es-Saîd (Güney Mısır): 184, 187, 191, 534, 538.
es-Saîd: 382, 392.
Saîd b. el-Bıtrîk: 219, 220.
es-Saîd Hasan el-Eyyubî: 442, 455.
es-Saîd Nâsırüddin Muhammed Berke Kağan b. Baybars: 467, 468, 541.
Saîd b. Nevfel en-Nasranî: 77.
Saint Martin: 98, 125.
Salahiyye Hanikahı: 417.
Salâr: 504.
es-Sa'lebî: 413.
es-Salih Alaaddin: 472.
es-Salih İmadeddin: 369.
es-Salih İmadeddin Ebu'l-Fida İsmail b. Melik en-Nâsır Muhammed b. Kalavun: 493, 541.
es-Salih İsmail: 313, 214, 315, 316.
es-Salihiyye: 387, 392, 394, 395, 437, 451, 453, 456, 457, 532, 536, 538.
es-Sâlih Nâsırüddin Muhammed b. Tatar: 542.
es-Salih Necmeddin Eyyub: 362, 366, 367, 368, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 391, 404, 431, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 444, 448, 455.
es-Salih Salâh Zeyneddin Hacı b. el-Eşref Şaban b. Hüseyin: 496.
es-Salih Selahaddin b. Melik en-Nâsır Muhammed b. Kalavun: 494, 542.
es-Salih b. Şirkuh: 381.
Salih b. Tarîf: 22.
Sallâm et-Tercümân: 30.
es-Salt: 359, 386.
Salt Range: 234.
Saltuklu: 365.
Samanî (-ler): 24, 25, 26, 34, 35, 37, 39, 40, 45, 127, 128, 131, 135, 136, 141, 142, 143, 144, 145, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 239, 241, 244, 245, 294.
Samerra: 20, 44, 53, 56, 57, 58, 78,

82, 83, 84, 85, 87, 195, 434.
Samsat: 345, 375.
San'a: 194.
Sancar: 155, 156.
es-Sanih: 387.
Sare Hatun: 278.
Sargıtmış: 494.
Sarî: 266.
Sarp Nagarkot (Bhim Nagar): 234.
Sasaniler: 17, 399, 406.
Satuk Buğra Han: 34, 35, 143, 144.
Sâve: 130.
Savvab: 367.
Sayda: 349, 350, 351, 370, 372, 383, 389, 471, 474.
es-Saymara: 100, 109.
Schvaben: 335.
Sebastiye: 327.
Sebük el-Müflihî: 129, 130, 131, 135.
Sebüktegin: 145, 227, 228, 229, 247, 248, 254, 285, 298, 299.
Sebükteginiler: 223.
Selahaddin Eyyubî: 47, 301, 302, 303, 305, 306, 307, 308, 310, 311, 313, 314, 315, 316, 318, 319, 337, 338, 340, 342, 344, 349, 353, 355, 356, 363, 371, 372, 373, 383, 384, 395, 396, 397, 399, 400, 401, 403, 404, 407, 408, 409, 412, 414, 416, 417, 420, 421, 425, 428, 429, 430, 436, 437, 455, 464.
Selahaddin Hastahanesi: 430.
Selanik: 75.
Selçuk: 38, 41.
Selçuk (-lu, -lular): 21, 35, 37, 38, 41, 45, 46, 47, 52, 53, 148, 151, 152, 155, 156, 161, 170, 173, 174, 176, 178, 240, 246, 252, 254, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 294, 301, 303, 319, 421, 423, 428, 460.
Selçuk Subaşı: 35.
Selemiyye: 360, 367.
Semender: 29, 32.
Semerkant: 21, 22, 23, 52, 81, 144, 145, 148, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 161, 230, 239, 242, 243, 244, 245.
Semkard: 361.
Senâî: 298.
Sencer: 288, 289, 290, 291, 292, 293.
Seniyetu'l-Ukab: 94.
Serahs: 230, 240, 246, 266, 267, 270, 272, 273, 274, 275, 276.
Serahs Çölü: 273.
Serât: 129.
Sercihan: 253.
Sergis Aşot: 102, 105, 106.
Seruc: 316, 318, 345, 363, 364, 375, 381.
Sevad: 385.
Sevâlik (Batı Pencap): 290.
Sevan (Gökçegöl): 117.
Sevordik: 105, 117.
Seyfeddin el-Amidî: 426, 431.
Seyfeddin Bahadır: 475.
Seyfeddin Gazi: 313, 315, 316.
Seyfeddin Güvendik es-Sakî: 468.
Seyfeddin Sâlâr: 483, 484, 485, 487, 489.
Seyfeddin Surî: 291, 292.
Seyfüddevle Ali b. Abdullah b. Hamdan: 204, 205, 207.
Seyfüddevle el-Hamdanî: 211.
Seyhun Nehri: 24, 25, 494.

Seyyide: 252.
Seyyid Hasan Gaznevî: 298.
Sezarca: 370.
Sıbt b. el-Cevzî: 367, 384, 415, 416, 422.
Sialkot Kalesi: 293.
Sibay: 529, 531.
Sibeveyh (Ebû Bekr Muhammed): 219, 220, 221.
Sicilya: 47, 311, 313, 362, 363, 369, 370, 371, 388, 427.
Sicilya Normanları: 310, 313.
Simâ b. Büveyh: 129.
Simbat: 97, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 110, 111, 112, 115, 116, 117, 118, 119, 121, 124, 126, 127.
Simcûriler: 223.
Sina Çölü: 324, 536.
Sinan Paşa: 531, 534, 535, 536, 537.
Sincar: 93, 316, 318, 319, 346, 347, 348, 358, 366, 368, 369, 375, 376, 380.
Sincar Kalesi: 374, 375.
Sind: 254.
Sind Nehri: 278.
Sir-Derya: 40, 145.
Sirsava Kalesi: 235.
Sis: 351, 464, 466.
Sistan: 226, 231, 238, 239, 251, 254, 262, 280, 281, 282, 283, 284, 288.
Sittü'ş-Şam: 408.
Siunik: 115, 116, 119, 120.
Siva: 237.
Sivas: 365, 459, 515.
Siverek: 367, 368, 381, 382.
Slavlar (Sakalibe): 406.
Sofî: 115, 119.
Soğd: 23, 24, 149.
Sokullu Mehmed Paşa: 50.
Somnat: 237, 244, 245, 254.
Sökmen: 316, 319.
Spinoza: 425.
es-Subeybe: 442.
Subeyde: 392.
Sudan: 75, 308, 310.
Sufî Baba Ferîd: 286.
Sugûr: 57, 58, 62, 63, 64, 66, 67, 75.
Suhpal: 233, 242.
es-Suli: 134.
Sulmi: 36.
Sultan İbrahim: 298, 299.
Sûl Tegin: 21.
Sulu: 22.
Sungur: 348.
Sungur el-Aşkar: 445, 447.
Sunipat Kalesi: 269.
Sur: 337, 338, 370, 471, 474.
Surî: 266, 274, 275, 292.
Suriye: 42, 45, 46, 47, 49, 58, 60, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 75, 86, 90, 92, 93, 94, 108, 131, 186, 188, 196, 197, 198, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 208, 207, 208, 210, 211, 213, 218, 255, 302, 436, 442, 443, 445, 446, 447, 448, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 470, 471, 473, 474, 479, 480, 484, 485, 486, 487, 489, 490, 492, 494, 495, 497, 498, 499, 505, 507, 508, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 519, 524, 530, 532, 533, 540.
Suriye Eyyubileri: 445.
es-Suveydiye: 465.
Sübaşı: 268, 269, 270, 277.
Sübaşıtegin: 146, 241.
Süleyman: 21.
Süleyman Arslan Han: 148, 149,

158, 159, 160, 161.
Süleymanşah: 348.
Süleyman Tegin: 154.
Sümeysatiyye Hanikahı: 417.
Sünnî (-ler): 255, 301, 305, 307, 308, 412, 416.
Sürmenî (Sürmeli) Kalesi: 360.
Süryanî: 112.
Süryanî Mihail: 43.
Süt-Kent: 39.
Sütlec Nehri: 286.
Süveyş: 404.
Süveyş Kanalı: 50.

— Ş —

Şâbahar: 297.
Şadî: 303.
Şafiî (-ler): 77, 153, 219, 320, 340, 362, 409, 412, 414, 415, 416, 417, 426, 427.
Şah İsmail: 528, 529.
Şakhab: 513.
eş-Şakîf: 465.
Şakif Arnun: 352, 383, 387.
Şam: 60, 62, 75, 89, 302, 305, 311, 314, 315, 316, 320, 346, 350, 353, 355, 359, 363, 368, 369, 370, 371, 379, 380, 384, 385, 386, 387, 393, 394, 395, 403, 412, 416, 423, 428, 429, 534.
Şamarî: 37, 38.
Şamkur: 31.
Şammah b. Zırâr: 17.
Şapuh: 103, 116, 124.
Şapuh b. Amatunî: 105.
Şaramşah: 356.
Şarva: 236.
Şâş: 23, 24, 25, 39, 143, 147, 150, 151, 160.
eş-Şatıbî: 413.
Şaver: 305, 306, 307.
Şavgar: 40.
Şecerü'd-Dürr (İsmetüddin Ümm-i Halil): 378, 389, 391, 392, 393, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 448, 449, 462.
Şehrabad Sahrası: 289.
Şehrazur: 253, 318.
Şehsuvar: 540.
Şehsuvaroğlu Ali Beg: 539.
Şehzade Kasım: 529.
Şemsâbât: 152.
Şemseddin Kara Sungur el-Mansûrî: 468, 470, 475, 481, 486, 490.
Şemseddin Muhammed b. es-Sel'ûs: 475.
Şemseddin b. el-Mukaddem: 314.
Şemsü'l-Mülk Ebu'l-Hasan II. Nasr b. İbrahim: 151, 152, 160.
Şerefeddin b. Ebî Asrun: 416.
Şerefüddevle Ebû Şucâ: 158.
Şerefüddin Bozkuş: 307.
Şerefüddin Karakuş: 313, 320, 348.
Şerefüddin et-Tusî: 427.
Şeria: 393.
Şeria Nehri: 393.
Şeria Vadisi: 377.
Şevbek: 311, 356, 364, 392, 442.
Şevbek Kalesi: 362.
Şeyban b. Ahmed b. Tolun: 68, 69.
Şeyhoğlu İbrahim: 517.
Şeyh Ömer: 417.
Şeyhu'ş-Şüyuh: 376, 397.
Şeyzer: 90, 91.
Şihabeddin Gazi: 358, 360, 365, 382, 383, 385.
Şihabeddin Mahmud el-Harimî: 307, 308, 315, 316.

Şihabeddin Tuğrul: 348, 367.
Şihabeddin es-Sühreverdî: 426.
Şii (-ler): 20, 45, 49, 254, 305, 308, 412, 435, 528.
Şirak: 104, 111, 119, 121.
Şirakavan: 97.
Şîr Bârik: 225.
II. Şirkuh: 363, 364, 374, 375, 376, 378, 379.
Şîr Muhammed: 249.
Şis: 248.
Şuayb (Şuays): 151.
Şuburgan: 266, 272.
Şucaeddin Tuğtegin: 359.
Şukayr: 59, 60.
Şuşan: 115, 119.
Şücâ: 284, 285.
Şümeymiş Kalesi: 387.

— T —

Taberî: 96, 100, 107, 108, 109, 224.
Taberistan: 83, 120, 250, 266, 288.
Taberiyye: 196, 202, 343, 350, 364, 383, 384, 387, 465, 480.
Taberiyye Gölü: 377, 425.
Tabes: 231.
Tabgaç: 36.
Taceddîn Ebu'l-Fazl: 288.
Taceddîn Ebu'l-Yeman el-Kindî: 413, 414, 417, 418, 419, 430.
Tac Mahal: 53.
Tahartî: 254.
Tahir: 238.
Tahir (b. Halef): 231.
Tahiriler: 25, 85.
Tahir b. Zeyd: 238.
Taik: 104.
Takiyyüddîn: 308, 313, 320, 338, 348.
Tâk Kalesi: 238, 284.
Talas: 18, 19, 23, 25, 26, 3 147, 150, 153.
Talas Vadisi: 40.
Talhâb: 270.
Talikan: 270, 272.
Talmud: 427.
Tamgaç Han İbrahim: 154, 160.
Tangi Alp-er (Afrasyab): 36.
Tankred: 313.
Tarabulus: 465, 472, 486, 487, 509, 516.
Tarabulus-Şam: 499.
Tarhânoğlu Ebu'l-Mûtemir Süleyman: 52.
Târhun el-Cemmâl: 19.
Tarhûn b. ez-Zâî: 19.
Tarik el-Fırat: 89, 108.
Tarik Mekke: 84, 85, 86, 88, 89, 108, 109.
Taron: 121, 122, 123.
Tarsus: 57, 58, 62, 63, 92, 352, 464, 466.
Tarum: 253.
Taş Ferrâş: 262, 264, 268.
Taşir: 111, 116, 121.
Taşkent: 18, 81.
Taştemir: 508.
Tatar: 517.
Tatarlar: 38, 42, 446.
Tavgaç Buğra Kara Hakan Ebû Ali Hasan (b. Süleyman): 160.
et-Tavvahîn: 64, 92.
Tâz: 494.
Teb: 248.
Tebriz: 129, 303, 464, 514.
Tedmür: 385.
Teginabad (Kandehar): 260, 261, 288, 292, 293.
Tegin Hazin: 233.
Tekiş oğlu Harezmşah Muhammed: 157.

Tekrit: 94, 303, 316, 361.
Tell-Başir: 387.
Tell-Halid: 318.
Tellu'l-Acûl: 363, 364, 371, 372, 373.
Tellu's-Sultan: 315.
Temirbay: 522.
Templier (-ler): 350, 351, 352, 353, 373.
Tengiz (Deniz): 490.
Terrûce: 184, 212, 538.
Tevrat: 427.
Thanesar: 235, 281.
Theodoros: 123.
Thomas Ardzruni: 106.
Thornavan: 105.
Tıraz: 143, 144, 159.
Tibnin: 330, 372.
Tibnin Kalesi: 349.
Tien Şan: 141.
Tiflis: 104, 116, 121.
Tilek: 265.
et-Tilimsanî: 419.
Timurlenk: 513, 514, 515.
Tinnis: 192.
Tirmiz: 149, 152, 155, 157, 229, 244, 264, 265, 266, 267, 271, 282.
Tirmiz Kalesi: 282.
Togac b. Cuff: 67.
Togan Han Ahmed: 242.
Togan Tegin: 287.
Togan Tegin Ebu'l-Muzaffer Me'mun: 161.
Toharistan: 23, 226, 227, 285.
Tolun: 57, 59.
Tolunoğulları: 44, 55, 57, 58, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 90, 91, 92, 108, 110, 135, 181, 182, 183, 184, 192, 193, 196, 199, 200, 204, 205, 211, 213, 214, 217, 218, 219, 220, 221, 435.
Toman el-Yarukî: 218.
Tonyukuk: 53, 54.
Töton Şövalyeleri: 465.
Trablus: 211, 350, 351, 352, 353, 355, 373, 388, 403.
Trablusgarp: 50, 320.
Triloçanpal: 234, 235, 236.
Tuğc b. Cuff b. Yeltigin b. Furan b. Furî el-Fergani et-Türki: 196.
Tuğcu: 483, 503.
Tuğluk Timur: 39.
Tuğrul Bey: 41, 45, 264, 267, 270, 271, 272, 274, 275.
II. Tuğrul: 365.
Tuğrul Bozan: 283, 284.
Tuğrul Han Mahmud: 163.
Tuğrul Karahan Mahmud: 160.
Tuğrulşah: 347.
Tuğrul Tegin Ömer: 160.
Tuğrul b. Yınal: 161.
Tuğtegin: 320, 348.
Tuhsı: 40, 141, 144.
Tumanbay: 530, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540.
Tunus: 45, 50, 320.
Tunga: 234.
Turanşah: 310, 313, 320, 373, 375, 376, 379, 380, 382, 389, 390, 391, 439, 440, 441, 442.
Tur Dağı: 352.
Tur Kalesi: 248, 352, 353.
Tus: 146, 230, 246, 247, 274, 275, 299.
Tuzûn: 20.
Tüküş: 324.
Tünhas: 147, 151, 160.
Türgiş Kağanlığı: 18, 22.
Türk (-ler): 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45,

47, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 71, 75, 76, 81, 82, 84, 85, 97, 108, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 158, 159, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 175, 176, 177, 178, 179, 194, 196, 203, 214, 218, 223, 225, 226, 228, 234, 242, 256, 271, 278, 284, 286, 290, 293, 294, 296, 297, 298, 302, 303, 313, 320, 355, 377, 379, 381, 393, 396, 404, 406, 418, 434, 435, 436, 437, 438, 441, 444, 501, 502, 504, 505, 506, 508, 510, 511, 512, 513, 519, 528, 540.
Türkçe: 34, 57, 139, 163, 165, 170, 171, 172, 173, 196, 340, 420, 421, 432, 472, 532, 534, 535.
Türkistan: 18, 22, 24, 25, 41, 47, 53, 148, 235, 243, 244, 272, 415.
Türkistan Uygur Hanları: 138.
Türkiye: 51.
Türkmen (-ler): 26, 36, 40, 41, 48, 139, 234, 246, 247, 259, 260, 264, 266, 267, 268, 269, 270, 272, 274, 275, 276, 307, 373, 374, 407, 436, 510, 514, 517, 524.
Tüzün: 203, 204.

— U —

Ubeydullah: 196, 197.
Ubeydullah b. Ziyad: 18.
Uğurlu el-Adilî: 480.
Ukhuvâne: 329.
Ulya-abad: 272.
Uman: 403.
Uman Körfezi: 254.
Umarat el-Yemenî: 310, 313, 315.
Unar: 305.
Unsurî: 298.
Unûcur: 211, 214, 219.
II. Urbain: 46.
Urdu: 26, 40.
Urfa: 47, 201, 305, 316, 364, 367, 368, 375, 376, 381, 465, 514.
Urhûz b. Uluğ Tarhan et-Türkî: 56.
Urmiye Gölü: 124.
Urungu: 141.
Uşmum: 355.
Uşmuneyn: 187.
Uşrusana: 23, 24, 81, 82, 83, 147.
Útl: 111, 117.
Uygur (-lar): 35, 36, 37, 139, 140, 141, 142, 169.
Uyratlar: 479.
Uzak Doğu: 461.
Uzlug oğlu Muhammed el-Farabî: 51, 52.

— Ü —

Ümeyye Camii: 410, 413, 426.
Ümit Burnu: 49, 403, 526.
Ümmü'd-Dinar: 539.
Üner: 288.
Ürdün: 302, 311, 340, 343, 374, 386, 387, 404, 446.
Üsame b. Munkız: 418, 419, 420.
Üsâmetü'l-Cebelî: 349.

— V —

Vadzan: 101.
Vagharşagerd (Vagharşakert): 118.
Vagharşapat (Ecmiazin): 126.
el-Vahranî: 418, 419.
Van: 101, 106, 124, 347, 360.
Van Gölü: 106, 127.
Van Kalesi: 347.

Varuk: 159.
Vasag: 117, 127.
el-Vâsık Billah: 30, 56, 195, 512.
Vasıt: 44, 58, 89, 132.
Vasif: 190.
Vasîf el-Begtemirî: 128, 131.
Vasîf el-Hâdım: 99, 104, 105, 107.
Vasîf et-Türkî: 84, 85, 87.
Vasko de Gama: 526.
Vaspurakan: 101, 102, 105, 106, 113, 115, 116, 118, 122, 124, 127.
Vayhand (Und): 227, 232, 233.
Veddan: 348.
I. Velid: 21, 27.
el-Velid b. Muhammed et-Temimî: 76.
Velvalic: 271.
Venedikliler: 49, 350.
Viyana: 49.
V. Minorsky: 139.
Volga Nehri: 29, 50.
V.V. Barthold: 139.
V.V. Grigorev: 137.

— W —

Wiedemann: 428.

— Y —

Yabaku: 159.
Yabgular: 36.
Yafa: 337, 338, 349, 351, 370, 372, 373, 464, 465.
Yağma (-lar): 40, 137, 139, 140, 142, 143, 144, 170, 296.
Yağmur Bey: 246, 262, 264.
Yahudi (-ler): 31, 72, 216, 217, 303, 394, 403, 424, 425, 426, 427, 429, 432.
Yahya b. Hafs: 84.
Yakın-Doğu: 46, 47, 213, 437, 438, 446, 452, 454, 455, 460, 497, 514, 526.
Yakub b. Abdülmümin: 320.
Yakub b. Killis: 212, 216.
Yakub Tegin: 153, 154, 161.
Yakubî (-ler): 86, 93.
Yakub b. Leys es-Saffar: 44, 87.
Yakut el-Hamevî: 22, 422.
Yalbak: 133, 134.
Yarcûh et-Türkî: 59.
Yarkent: 147, 150, 161.
Yaruk-Toğmuş: 261.
Yassıçimen Ovası: 365, 366.
Yavuz Sultan Selim: 49, 420, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539.
Yazman: 68, 92.
Ye'cüc-Me'cüc: 30.
Yedisu: 163.
Yelbay: 523.
Yelboga: 494, 496, 499, 506, 507, 508, 512, 518.
Yelboga en-Nâsırî: 508, 511, 512, 513.
Yemen: 49, 213, 255, 302, 303, 311, 313, 320, 348, 353, 359, 412, 444.
Yeminîler: 223.
Yengi-Kent: 37.
Yenibalığ: 36.
Yeniçağ: 49.
Yenikent: 25, 26, 39.
Yenisey: 140.
Ye'nis el-Münisî: 204, 205.
Yeşkur Dağı: 78.
II. Yezîd: 21.
Yezid b. Mühelleb: 21.
Yığan (Boğa) Tegin Muhammed: 243, 244.
Yıldırım Bayezid: 48.
Yınal Tegin: 39, 160.

Yive Türkmenleri: 361.
Yuannis: 38.
Yukarı Ganj Vadisi: 256.
Yunan: 51, 427.
Yunus Beg: 537.
Yusuf (Afşin oğlu): 88.
Yusuf (Gazneli Mahmud'un kardeşi): 258, 259, 261, 262.
Yusuf b. Ali Tegin: 149.
Yusuf b. Ebi's-Sâc: 99, 100, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136.
Yusufü'l-Harezmî: 52.
Yusuf Has Hacib: 36, 140, 151, 161, 164, 165, 166, 167, 168, 173, 176, 178.
Yusuf Kadır Han: 146, 147, 148, 149, 150, 158, 159, 160, 241, 242, 243, 244, 245, 278.

— Z —

Zabulistan: 226, 227, 229, 287.
ez-Zâhir: 47, 340, 342, 343, 344, 350, 416, 422.
ez-Zahir Ebu'n-Nasr Yelbay: 543.
ez-Zahir Ebû Said Kansuh: 543.
ez-Zahir Ebû Said Temürboga: 523, 543.
ez-Zahir Ebû Said Seyfeddin Berkuk b. Anas: 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 542.
ez-Zahir Hoşkadem: 523, 543.
ez-Zahir Rükneddin Baybars el-Bundukdarî: 378, 384, 385, 390, 391, 393, 394, 395, 440, 445, 447, 453, 454, 456, 457, 458, 459, 460, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 470, 472, 480, 486, 503, 504, 518, 541.
ez-Zahir Seyfeddin Çakmak: 520, 521, 522, 523, 543.
ez-Zahir Seyfeddin Tatar: 542.
ez-Zahir b. Sungur el-Halebî: 384.
Zambaur: 109.
Zarevan: 124.
Zaysan: 141.
Zebedan: 364.
Zebid: 320.
ez-Zehebî: 206.
ez-Zemahşerî: 52, 413, 418.
Zemindaver: 227, 248, 292, 293.
Zencan: 127, 129, 130, 131, 253.
Zenci (-ler): 44, 60, 86, 87, 88, 131, 308, 435, 436, 437.
Zengi: 303, 305.
III. Zengî: 358.
Zengiler: 213, 301, 302, 396, 399, 406, 415, 416, 421, 423.
Zeredkaş Temir: 532.
Zerenc Kalesi: 281.
ez-Zevzenî: 422.
Zeyneddin Ali Küçük Medresesi: 426.
Zeyneddin el-Cevheri: 418, 428.
Zeyneddin Ketboga (el-Âdil): 476, 477, 478, 479, 480.
Zeyneddin b. Neca: 417.
Zeyneddin Yusuf: 319.
Ziyâd b. Salih: 18.
Ziyaeddin b. el-Esîr (İbnü'l-Esîr): 342, 418, 419, 423.
Ziyaeddin İsa: 307.
Ziyarîler: 230, 250.
Zubârâ: 133.
Zü'n-Nûn el-Mısrî: 219.

BİBLİYOGRAFYA

Abbas İkbal,
— *Tarih-i Mufassal-ı İran ez İstilâ-yı Moğol tâ İ'lân-ı Meşrutiyet*, Tahran 1312.

Abdulaziz Nebil Muhammed,
— *«el-Hamâmü'z-Zâcil ve Ehemmiyetuhu fi Asr-i Selâtîni'l-Memâlik»*, *el-Mecelletü'l-Tarihiyyeti'l-Mısriyye*, XXII (1975, 41-80).

Âbidin, Âdik,
— *«Ayni'nin Ikdu'l-Cumân fi Târîh-i Ehli'z-Zaman» adlı tarihinden Osmanlılar'a ait verilen mâlûmatın tetkiki*, *«Tarih Semineerleri Dergisi»*, II, İstanbul, 1938.

Ahmed Ali Hân Vezirî,
— *Târih-i Kirmân (Salâriyye) nşr. Bâstaniy-i Pârisî*, Tahran, 1340/1961.

Ahmed Emin,
— *Zukni'l-İslâm*, Kahire.

Ahmed b. Muhammed, (Mu'înü'l-Fukarâ),
— *Kitab-ı Mollazâde*, nşr. V. Barthold, Turkestan I, 166-172.

Ahmed Tevhid,
— *Müze-i Hümâyûn Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu, IV. Kısım*, İstanbul 1321.

Alâ ed-Din Atâ Melik Cüveyni,
— *Kitab-ı Târîh-i Cihangüşây*, (nşr. Mirza Muhammed b. Abdülvahhâb Kazvinî) I-III. G.M.S., London, 1912-1937.

Ali İbrahim Hasan,
— *Mısr fi'l-Usûri'l-Vustâ*, Kahire, 1949.

Alptekin, Coşkun,
— *«Selçuklu Paraları»*, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III. Ankara, 1971.

Ankâvî, Abdullah,
— «*The Pilgrimage to Mecca in Mamlûk Times*», *Arabian Studies*, I (1974).

Arat, R. R.,
— «*Eski Türk Hukuk Vesikaları*», *Türk Kültürü Araştırmaları Yıllığı*, I, 1964, 1-53.

Arsal, S. M.,
— *Türk Tarihi ve Hukuk (İslâmiyetten Önceki Devir)*, İstanbul, 1947.

Aslanapa, O.,
— *Türk Sanatı*, İstanbul, 1984, 59-89.

Asthor, (Strauss), Eliyah,
— *Histoire des prix et des Salaires dans l'Oriet Medieval*, Paris, 1969.
— *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, London 1976.
— «*Etudes sur les Systeme monetaires des Mamlouks Circasiens*» *İsrael Orient of Studies*, 6 (1978) 264-287.

Aşûr, (Abdurrahman er-Râfii-) Said Abdulfettah,
— *Asru'l-Memâlîki fi Mısr ve'ş-Şâm*, Kahire, 1964.
— *el-Müctema'u'l-Mısrî fi Asr-i Selâtini'l-Memâlik*, Kahire, 1962.
— *Mısr fi'l-Usûri'l-Vustâ*, Kahire, 1970.
— *ez-Zâhir Baybars*, Kahire, 1963.
— *el-Hareketü's-Salîbiyye*, Kahire, 1963.
— *Kıbrıs ve'l-Hurûbü's-Salîbiyye*, Kahire, 1957.
— *Mısr fi Asri Devleti'l-Memâliki'l-Bahriyye*, Kahire, 1959.

Ateş, A.,
— «*Arapça Yazı Dilinde Türkçe Kelimeler Üzerine Bir Deneme*», *Türk Kültürü Araştırmaları, Yıl II, Sayı 1-2*, Ankara 1965, 1-25.

Atiye, A.S.,
— *Egypt and Aragon*, Leipzig, 1938.

Ayalon, (Neustadt) Dnvid,
— «*The Plague and its effects upon the Mamluk Army*» *JRAS*, 1946, 66-73.
— «*The Circassians in the Mamluk Kingdom*», *Journal of the American Oriantal Society*, 69, 1949, 135-147.
— *The Wafidiya in the Mamluk Kingdom*», *Islamic Culture*, XXV (1951), 89-104.

— «*Le regiment Bahriya dans l'armée Mamelouke*», *REI*, 19 (1951), 133-141.
— «*Studies on the Structure of the Mamluk Army*» *BSOAS*, XV/2, 1953, 203-228; XV/3, 1953, 448-476; XVI/1, 1954, 57-90.
— «*The System of payment in Mamluk Military Society*», *Journal of Economic and Social History of the Orient*, I, 1958, 37-65; 257-296.
— *Notes on the Furusiyya exercises and games in the Mamluk Sultanate, Studies in Islamic History an Civilization*», *Scripta Hieresolymitana*, IX, Jerusalem, 1961, 31-62.
— «*The Mamluks and naval power, A face of the struggle between Islam and Christian Europe*». *Proc. Is Aced.* I, 1967, no: 8.
— «*The Muslim city and the Mamluk military-aristocracy*», *Proc. Israel. Acad.*, II, 1968, 311-329.
— «*Discarges from service, banishment and imprisonment in Mamluk society*», *(In memorian S.M. Stern) Israel Oriental Studies*, II, 1972, 25-50.
— «*Names, titles and «nisbas» of the Mamluks*», *Israel Oriental Studies*, 5(1975), 189-232.
— *Aspects of the Mamluk Phenomenon*», *Der Islam*, 53(1976), 196-225; *Part: II. B. Ayyubids.* 54(1977), 1-32.
— «*L'Esclavage du Mamelouk*», *The Israel Oriental Society, Jerusalem*, 1961.

Avfî, (Muhammed),
— *Cevâmiü'l-Hikâyât ve Levamiü'r-Rivayât, nşr. V. Barthold*, Turkestan I, 83-101.
— *Lubabu'l-Elbâb*, nşr. Said Nefisî, Tahran 1335 ş.

el-Ayni, Bedru'd-Dîn Mahmûd b. Ahmed,
— *Ikdu'l-Cumân fi Tarih-i Ehli'z-Zaman*, Topkapı Sarayı Müzesi. III. Ahmed Kütüphanesi, nr. 2911/19; Vellyü'd-Dîn Efendi Kütüphanesi, nr. 2396.
— *es-Seyfü'l-Mühenned fi Sireti'l-Meliki'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdi*, nşr. Fehim Muhammed Şeltût-Muhammed Mustafa Zîyâde, Kahire, 1966-1967.
— *er-Ravzu'z-Zâhir fi Sireti'l-Meliki'z-Zâhir Tatar*, nşr. Hans Ernst, Kahire 1962.

Azzâm, Abdu'r-Rahman,
— *Mecâlisü's-Sultân el-Gûrî*, Kahire, 1941.

Bacharac, J. L. -Gordus A. A.,
— «*Circassian Mamluk historians and their quantitative economic*

data», Journal of American Research Center in Egypt, 12 (1975), 75-87.
— *«Circassians monetary policy: Copper», JESHO,* 19 (1976), 32-47.

Balog, P.,
— *The Coinage of the Mamluk Sultans of Egypt and Syria,* New York, 1964.

Barthold, V.,
— *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler,* Yayına Hazırlayanlar: Kâzım Yaşar Kopraman-Afşar İsmail Aka, Ankara, 1975.
— *«The Bugra Khan Mentioned in the Qutadgu Bilig», BSOS,* III (1293), 151-158, *Türk terc. Ragıp Hulûsi, «Kutadgu Bilig'in zikrettiği Bugra Han Kimdir?», TM* I (1925), 221-226.

el-Bâşâ, Hasan,
— *el-Elkâbu'l-İslâmiyye,* Kahire, 1957.
— *el-Fünûnü'l-İslâmiyye ve'l-Vazâif ale'l-Âsâri'l-Arabiyye,* Kahire, 1965-1966.

el-Belevi, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhsin,
— *Siretu Ahmed b. Tolun* (nşr. Muhammed Kurd Ali), Dımaşk, 1938.

Bivar, A.D.H.,
— *«The Tomb at Resget: Its Architecture and Inscriptions» The Memorial Volume of the V. th International Congress of Iranian Art and Archaeology,* II, Tehran 1972, 15-23.

Beyhaki, Hâce Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin,
— *Tarih-i Beyhakî, nşr. Ali Ekber Feyyaz,* Meşhed, 1370.
— *Tarih-i Beyhakî, nşr. Gani-Feyyaz,* Tahran, hş. 1324.

Biruni,
— *el-Âsâru'l-Bâkiyye ani'l-Karni'l-Hâliyye,* nşr. C. Eduard Sachau, Berlin, 1878.

Bosworth, C. E.,
— *İslâm Devletleri Tarihi, (Çev.: E. Merçil - M. İpşirli),* İstanbul, 1980.
— *«The Kûfichis or Qufs in Persian History»,* IRAN, Vo. XIV, 1976.
— *«The Political and Dynastic History of the Iranian World» (A. D. 1000-1217), The Cambridge History of Iran, V. The Saljug and Mongol Periods,* Cambridge 1968.
— *«al-Xwârazmi on the Peoples of central Asia», JRAS,* 1965, 1-12.
— *The Ghaznavids Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran* 944: 1040, Edinburg 1963.

— *The Later Ghaznavids: Splendour and Decay*, Edinburg 1977.
— «*The Early Ghaznavids*», *Cambridge History of Iran*, IV, London, 1975.

Bretanisky, L. -Selamzade E.,
— «*Orta Asya, Azerbaycan Mimarlığı ve Mimarlıkla Alakadar Sanatlar*» *Azerbaycan İnce Sanatı*, V, Baku 1956, 7-59 vd.
— *Historiya Arkitektora Azerbaycana*, Moskova 1963.

Brockelmann, Carl,
— *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi* (çvr. Neşet Çağatay) I, Ankara 1964.
— *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*, 2 Cilt, 2. baskı, Leiden, 1945-1949; Supplemants, 3 Cilt, Leiden, 1937-1942.

el-Bundârî, (Feth b.),
— *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra*, Türk. terc. Kıvameddin Burslan, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, İstanbul 1943.

Burkett, E. M.,
— «*Tomb Towers and Inscriptions in Iran*» *Oriental Art*, XI, 2, 1965, 2-7.

Caferoğlu, A.,
— *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1968.

Cahen, Claude,
— «*Les chroniques arabes concernant la Syrie, l'Egypte et la Mésopotamie de la conquete Ottomane dans les bibliothéques d'İstanbul*», *Revue d'Etudes Islamique (REI)*, 10 (1936), 333-382.
— *La Syrie du Nord a l'époque des croisades et la principaute franque d'Antioche*, Paris, 1940.
— *Introduction to the History of the Muslim East. A Bibliographical Guide. University of California Press*, Berkeley and Los Angeles, 1965.

Casanova, Paul,
— *Histoire et Description de la Citadelle du Caire, Memoires publiés par les Membres de la Mission, Archéologique Française du Caire, vol. VI, 2 Parts*, Paris, 1894-1897.

Cemal el-Karşî,
— *Mülakatü's-Surah*, nşr. V. Barthold, Turkestan I, 128-152.

Combe, E., Sauvaget, J. ve Wiet, G.,
— *Reportoire chronologique d'épigraphie arabe (RCEA)*, 15 cilt, Le Caire, 1931-1956.

Creswell, Keppel Archibald Cameron,
— «*A brief chronology of Muhammadan monuments of Egypt to A.D. 1917*», *BIFAO*, XVI (1919), 39-164.

— *The Muslim Architecture of Egypt, vol. II, Ayyubids and Eorly Bahrite Mamluks, A. D. 1171-1326*, Oxford, 1959.

Curfadakanî,
— *Tercüme-i Tarih-i Yemînî, nşr.* Ca'fer Şi'ar, Tahran hş. 1345.

Cüzcanî,
— *Tabakat-ı Nâsırî*, nşr. Abd el-Hayy-ı Habîbî, Kandehar hş. 1328.

Darrag, Ahmed,
— *L'Egypte sous le règne de Barsbay*, Damas, 1961.
— *el-Memâlik ve'l-Firanc fi'l-Karni't-Tasi'l-Hicrî el-Hamisu Aşeri'l-Milâdî*, Kahire, 1961.

Deri, M.,
— «*Das seldschukische Ornament*» *Denkmaler persischer Baukunst, by F. Sarre*, Berlin, 1901-1910.

Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ebi'l-Hayr Zerkûb-ı Şîrâzî,
— *Şiraz-nâme*, (nşr. Behmen Kerimî), Tahran hş. 1305-1310.

Ebu'l-Fidâ,
— *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, Kahire, 1325.

Ebu'l-Kasım Cüneyd Şîrâzî,
— *Şeddü'l-İzâr fi Hatt el-Evzâr an-Züvvâr el-Mezâr* (nşr. ve açıklamalar, Muhammed Kazvinî ve Abbas İkbal) Tahran hş. 1328.

Efdal ed-Dîn Ebû Hâmid Ahmed b. Hâmid Kirmânî,
— «*Ikd el-Ulâ Li'l-Mevkif el-âlâ*» (nşr. Ali Muhammed Amiri). Tahran hş. 1311.
— *Bedâyi' ül-Ezmân fi vekâyi-i Kirmân* (nşr. Mehdi Beyânî), Tahran hş. 1326.

Emîn, M. Muhammed,
— *Târihu'l-Evkâf fi Mısr fi Asr-i Selâtini'l-Memâlik*, Kahire, 1972.

Ernst, Hans,
— *Die Mamlukischen Sultansurkunden des Sinai-Klosters*, Wiesbaden 1960.

Esin, E.,
— *Börü Tigin Tamgaç Buğra Kara Hakan İbrahim'in* (444-60/1052-1068) *Semerkand'da Yaptırdığı Abideler*», *Sanat Tarihi Yıllığı*, VIII (1978), İstanbul 1979, 37-55.

Eustache, D.,
— «*Etudes numismatique et de Metrologie musulmanes*», *Hesp*, 10, 1969, 95-189; 9, 1968, 74-107 (Hesperis-Tamuda)

Fahreddin Ebû Süleyman Dâvud b. Taceddin Benâketî,
— *Târih-i Benâketi*, (nşr. Câfer Şi'ar), Tahran hş. 1348.

Fasîh Ahmed b. Celâleddin Muhammed Havâfî,
— *Mücmel-i Fasihi*, (nşr. Mahmûd Ferruh) I. İkinci Kısım, Meşhed, hş. 1340.

Fazlullah b. Abdullah Şirâzi,
— *Târih-i Vassâf el-Hazre der Ahvâl-i Salâtin-i Moğol* (nşr. Muhammed Mehdi), Tahran hş. 1338.

Fischel, W. J.,
— «*The Spice Trade in Mamluk Egypt, A contribution to the Economic History of Medieval Islam*», *Journal of Economic and Social History of the Orient*, I, 1957-1958, 157-174.

Gaudefroy-Demombynes, M.,
— *La Syrie a l'époque des Mamelouks d'aprés les auteurs arabes*, Paris, 1923.

Genç, R.,
— «*Divânü Lügati't-Türk'teki Bazı Destan Parçalarına Dair*», *Uluslararası Folklor ve Halk Edebiyatı Semineri Bildirileri*, Ankara, 1976, 38-43.
— *Divânü Lügati't-Türk Müellifi Kaşgarlı Mahmud'a göre XI. yüzyılda Türk illerinin siyasi, etnik, sosyal ve kültürel durumu (Basılmamış Doktora Tezi)* Ankara, 1974.
— *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, İstanbul, 1981.

Gennep, A. Rangé van,
— «*Le ducat venitien en Egypte, son influence sur le monnayage de l'or dans ce pays au commencement du XVe siécle*, «*Revue Numismatique, 4e, séerie*, I (1897), 373-381, 494-508.

Gerdizî, (Ebû Said Abdülhayy),
— *Zeynü'l-Ahbâr*, nşr. V. Barthold, Turkestan I. 1-22. ve nşr. Abd el-Hayy-ı Habîbî, Tahran hş. 1347.

Ghaleb, K. O.,
— «*Le Mikyas ou Nilometre de l'Île de Rodah*», *Memories de l'Institut d'Egypte*, LIV (1951), 1-175.

Ghulam Mustafa Khan,
— *A History of Bahram Shah of Ghaznin*, Lahore, 1955.

Gıyâsed-Dîn b. Himâm ed-Dîn el-Hüseyni Handmir,
— *Tarih-i Habîb üs-Siyer fi Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer*, Tahran hş. 1333.

Godard, A.,
— «*Les Monuments de Meragha*», *Societe de Etudes Iraniens et de L'Art Persan*, IX, Paris 1939.
— «*Notes Complementaires sur les Tombeaux de Meragha*» *Athare Iran*, 1/1, 1936.

Goddsi, A. P.,
— «*Büyük Selçuklu Mezar Anıtlarının Gelişmesi*», *İ. Ü. Ed. Fak. Sanat Tarihi Bölümü Türk-İslâm Sanatı Kürsüsü* (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1976.

Grenard, M. F.,
— «*La Legende de Satok Boghra Khan et L'historie*», *JA*, C. XIV (1900), 5-79, Türk Terc. O. Turan, «*Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarih*», *Ülkü*, *Sayı* 74-79-80-82-83.

Grousset, R.,
— *Histoire des Croisades et du Royaume Franc de Jerusalem*, Paris 1934.

Hâce İmam Zâhireddîn Nişâburî,
— *Selçuknâme*, (nşr. Muhammed Ramazanî) Tahran hş. 1332.

Hacı Mirza Hasan Fesâî,
— *Fars-nâme-i Nâsırî*, Tahran hş. 1313.

Hâfız Ebrû,
— *Zübdet üt-Tevârîh*, *Dâmât İbrahim Paşa (Süleymaniye Kütüphanesi)* no: 919.

Haig, T. W.,
— «*The Yamini Dynasty of Ghazni and Lahore*» *Cambridge History of India*, III, Cambridge, 1928.

Halil Edhem,
— *Düvel-i İslâmiyye*, İstanbul, 1927.

Hamdullah b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Nasr Müstevfî Kazvinî,
— *Nüzhet el-Kulûb* (nşr. Debîr-i Siyakî) Tahran hş. 1336.

Hamdullah b. Ebû Bekr b. Ahmed b. Nasr Müstevfî Kazvinî,
— *Tarih-i Güzide* (nşr. Abd el-Hüseyin Nevâî) Tahran hş. 1330-1339.

Hândmir,
— *Düstur el-Vüzerâ*, (nşr. Sa'id Nefîsî) Tahran hş. 1317.

el-Harizmî, (Ebû Abdullah Muhammed),
— *Mefâtihu'l-Ulûm*, *G. Van Vloten*, Leiden, 1895.

Hasan, Ahmed Mahmud,
— *Mısr fi Asri't-Toluniyyin*, Kahire.

Hasan, Ali İbrahim,
— *Dirâsât fi Târihi'l-Memâliki'l-Bahriyye*, Kahire, 1948.

Hasan Enveri,
— *Islahât-ı Divân-i Der Devre-i Gaznevi ve Selçuki*, Tahran, 2535 (Şehinşahi).

Hasan İbrahim Hasan,
— *Tarihu'l-İslâmi*, I-II, Kahire, 1964.

Hasan İmdâd,
— *Şirâz der güzeşte ve hâl*, Şiraz hş. 1339.

Hasan Şihâbeddin Yezdi,
— *Câmiü't-Tevârih-i Hasenî*, Fatih Kütüphanesi, no: 4307.

Herzfeld, E. E.,
— *«Die Gunbadh-i Alawiyyan und die Baukunst der Ilkhana in Iran» A Volume of Oriental Studies, Presented to Edward Browne*, Cambridge, 1922.

Heyd, W.,
— *Histoire du Commerce Levant du moyen age*, II. cilt, Leipzig, 1923.

Hillenbrandt, R.,
— *Islamic Monuments in Northern Iran*, London, 1970.
— *«The Development of Seljug Mausolea in Iran» The Art of Iran an Anatolia from the 11 th to the 13 th A.D., A colloguy held 25-28 June, 1973, Univ. of* London, 40-59.
— *Mosques and Maussolea in Khurasan and Central Iran, IX.*, 1071, 160-162.

Hinz, W.,
— *Islamische Masse und Gewichte umgerechnet ins metrische system, Handbuch der Orientalistik, Erganzungsband I, Heft* I, 1955.

Hitti, P. K.,
— *History of the Arabs*, London, 1949.

Hoca, N.,
— *Ruzbihân el-Baklı ve Kitab-ı Kaşf el-Asrar'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, İstanbul, 1971.

Holt, P. M.,
— «*The position an power of the Mamluk Sultan*» *BSOAS*, 38, 1975, 237-249.
— *Treaties between the Mamluk Sultans and the Frankish authorities*» *ZDMG, Supplement* III/1, Wiesbaden, 1977, 474-476.

Houtsma, M. Th.,
— «*Zur Geschichte der Seijugen von Kerman*» *ZDMG*, vol. XXXiX, 1885.

Huart, Cl.,
— *Trois Actes Notaries Ara[illegible] De Yarkend, JA, C.* IV., 1914, 607-627.

Hutt, A.,
— *Islamic Monuments in K[illegible]n and Khorasan Provinces*, London, 1970.

İbn Abdi'z-Zâhir,
— *Siretü'l-Meliki'z-Zâhir Bay[illegible]* (Arapça metin ve İngilizce tercüme: Syedah Fatime Sad[illegible]que), Dacca, 1956.
— *er-Ravzu'z-Zâhir fi Sîreti'l-[illegible]eliki'z-Zâhir* (Arapça metin ve İngilizce tercüme: Abdul Aziz al-Khowaitir), 3 cilt, School of Oriental and African Studies'de basılmamış doktora tezi, 1960.
— *Teşrifu'l-Eyyâm ve'l-Usûr fi Sireti'l-Meliki'l-Mansûr*, nşr. Murad Kâmil, Kahire, 1961.

İbn Arabşah,
— *Acaibu'l-Makdûr fi Ahbâr-i Timûr*, Bulak, 1285.

İbn Aybek,
— *ed-Dürrü'l-Matlûb fi Ahbâr-i Benî Eyyûb, Yazma.*

İbn Funduk,
— *Tarih-i Beyhak*, nşr. Ahmed Behmenyâr, Tarihsiz.

İbn Hacerü'l-Askalânî,
— *İnbâu'l-Gumr bi'ebnâi'l-Umr*, nşr.: Muhammed Abdulmuîd Han, c. I-VII, Haydarabad, 1967; Hasan el-Habaşî, c. I, Kahire, 1969, c. II, Kahire, 1971, c. III, Kahire, 1972.
— *ed-Dürerü'l-Kâmine fi Ayân-i Mi'eti's-Sâmine*, nşr.: Muhammed Seyyid Câd el-Hakk, 5 Cild, Kahire, 1961.

İbn Haldun,
— *Kitabu'l-İber*, Kahire, 1867.

İbn Hallikan,
— *Vefeyatu'l-A'yân, İngilizce terc. Slane*, Paris-London, 1843-71.

İbn Hurdadbih,
— *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden, 1889.

İbnü'l-İmâd, Abdulhayy b. Ahmed,
— *Şezerâtu'z-Zeheb fi Ahbâr-i Men Zeheb*, 8 cilt, Kahire, 1350/51 (1931/33).

İbn İyâs, Muhammed b. Ahmed,
— *Bedâyi'u'z-Zuhûr fi Vekayi'i'd-Duhûr*, 3 cilt, Bulak, 1311-1312.; Kahire, 1893-96; nşr.: P. Kahle - M. Mustafa, C. III-V, İstanbul, 1931-1945.

İbn Memmâti, el-Es'ad b. el-Hatir,
— *Kitâbu Kavânini'd-Devâvîn*, nşr.: M. A. en-Neccâr Kahire, 1299/1882; nşr.: A. S. Atiya, Kahire, 1943.

İbn Tagribirdi, Ebu'l-Mehâsin Yusuf,
— *el-Menhelu's-Sâfi ve'l-Müstevfi Ba'de'l-Vâfi*, nşr.: A. Y. Necâti, I. Cilt, Kahire, 1956; yazması için bak: Nurosmâniye Kütüphânesi nr. 2428, 2429.
— *en-Nücûmü'z-Zâhire fi Mülûk-i Mısr ve'l-Kahire*, nşr.: Dâru'l-Kütübi'l-Mısrıyye, 12 cilt, Kahire 1929-1956; el-Mü'essesetü'l-Mısrıyyeti'l-li't-Te'lîf ve't-Terceme ve't-Tıbâ'a ve'n-Neşr, 13. cilt, Fehim Muhammed Şeltût, Kahire, 1970; 14. Cilt, Fehim Muhammed Şeltût-C.M. Muharriz, Kahire, 1971; 15. Cilt, nşr.: İbrâhim Ali Tarhan, Kahire, 1972; 16. cilt, nşr.: Cemâlu'd-Din eş-Şeyyâl, Kahire, 1972.
— *Havâdisu'd-Duhûr fi medâ'il-Eyyâm ve'ş-Şuhûr*, nşr.: William Popper, University of California Publications in Semitic Philology, vol: VIII, Berkeley, 1930-1931.

İbn Teymiye, Ahmed b. Abdu'l-Halim,
— *el-Hisbe fi'l-İslâm*, Kahire, 1318.

İbn Zunbul,
— *Ahiretü'l-Emâlik, nşr. Abdu'l-Mun'am Âmir*, Kahire, 1962.

İbnü'l-Belhi,
— *Kitâb-ı Fars-nâme*, (nşr. G. Le Strange ve R. A. Nicholson), G.M.S., London 1921.

İbnü'l-Esir,
— *el-Kamil fi't-Tarih*, (nşr. C. J. Tornberg), cilt IX-X, Leiden 1863-1864 ve XI-XII, Upsalle 1851-1853.

İnalcık, H.,
— *Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri*, Reşit Rahmeti Arat için, Ankara 1966, 259-271.

İnan, A.,
— *Orun ve Ülüş Meselesi, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, İstanbul, 1931.

İnan, Muhammed Abdullah,
— *Mü'errihû Mısra'l-İslâmiyye ve Masâdıru't-Târihî'l-Mısrî*, Kahire, 1969.

Kadı Ahmed Gaffârî Kazvînî,
— *Târîh-i Cihân Ârâ*, nşr. Hasan Nurâkî, hş. 1342.

Kadı Beyzavî,
— *Kitâb-ı Nizamü't-Tevârih*, nşr. Hakim Seyyid Şemsullah Kadıri, Haydarabad, tarihsiz.

Kafesoğlu, İ.,
— *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul, 1953.
— *Harezmşahlar Devleti Tarihi* (485-617/1092-1221), Ankara 1956.
— *«Türk Fütuhat Felsefesi ve Malazgirt Muharebesi»*, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 2, İstanbul, 1971, 1-16.

Kalkaşandî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali,
— *Subhu'l-A'şâ fî Sınaati'l-İnşâ*, Kahire, 1913-17, c. VII.

Kareng, A.,
— *Ebniye ve Athare Tarihi Meraga*, Tebriz, 1971.

Kaşgarlı Mahmud,
— *Divânü'l-Lügati't-Türk*, nşr. Kilisli Rıfat Bilge, İst. 1915-1917, I-III, Türkçe terc. Besim Atalay, Ankara 1939-1941, I-III.

Kehhâle, Ömer Rıza,
— *Mu'cemu Kabâili'l-Arabi'l-Kadîme ve'l-Hadise*, III. cilt, Dımaşk, 1368/1949.

Khadr, M.,
— *«Deux Actes de Wagd D'un Qarahânide D'Asie Centrale»*, JA, C. CCLV/3-4, Paris, 1967, 305-334.

el-Kindi, Muhammed b. Yusuf,
— *Kitâbu'l-Vulât ve'l-Kuzât* (nşr. R. Guest), Leiden, 1912.

Köprülü, M. F.,
— *«Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine tesiri hakkında bazı Mülâhazalar»*, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, 165-298.

— «*Orta Zaman Türk-İslâm Feodalizmi*», Belleten, V/19 (1941), 319-334.
— «*Osmanlı İmparatorluğu Etnik Menşei Meseleleri*», Belleten, VII, Sayı 28.
— *Eski Türk Unvanlarına ait notlar*», *Türk Hukuk ve İktisat Mecmuası*, II, 17-31.
— «*Harezmşahlar Devrinde bir Türk lisancısı Muhammed b. Kays ve Eseri*», *TM* II, İstanbul, 1928.
— «*Türk ve Moğol Sülâlelerinde Hanedan Azasının İdamında Kan dökme memnuiyeti*», *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, C. I (1941-1942), Ankara, 1944, 1-9.
— «*Gazneliler devrinde Türk Şiiri*», *Türk Dili ve Edb. Hak. Araştırmalar*, İstanbul, 1934.
— *Türkiye Tarihi* İstanbul, 1923.
— «*Ortazaman Türk Devletlerinde Hukuki Sembollerdeki Motifler*», *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II, İstanbul 1939.

Köymen, M. A.,
— «*Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askeri Teşkilâtı*», *Tarih Araştırmaları Dergisi* (1967), C. V, Sayı 8-9 Ankara 1970, 1-74.
— «*Kirman Selçukluları Tarihi*», *DTCF Dergisi*, I, Ankara, 1943.
— «*Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilâtı ve Hayatı*», *Tarih Araştırmaları Dergisi* (1966), C. IV, Sayı 6-7, Ankara 1968, 1-100. *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, 1963.
— «*Alp Arslan Zamanı Türk Beslenme Sistemi*», *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Sayı III, Ankara 1971, 15-50.
— *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I-II, Ankara, 1954.

Kopraman, Kâzım Yaşar,
— *el-Ayni'nin İkdu'l-Cumân'ında XV. Yüzyıla Ait Anadolu Tarihi İle İlgili Kayıtlar, Basılmamış Doktora Tezi.*
— *Mısır Memlûkleri Tarihi, el-Melikü'l-Mü'eyyed Şeyh el-Mahmûdi Devri (1412-1421), Basılmamış Doçentlik tezi.*
— «*al-Malik al-Mu'ayyad Şayh al-Mahmûdi Devrinde (1412-1421) Mısır'ın Mali ve İktisadi Durumuna Umûmî Bir Bakış*», *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı: 10-11 (1979-1980), 153-176.

Kutluay, Y.,
— *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*, Ankara, 1968.

Lambton, A.K.S.,
— *The Internal Structure of the Saljug Empire, The Cambridge History of Iran, V, The Saljug and Mongol Period*, Cambridge, 1968.

Lane-Poole, S.,
— *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, X. cilt, Londra, 1875-1890.
— *A History of Egypt in the Middle Ages*, London, 1910.

Lapidus, Ira Marvin,
— *Muslim Cittes in the Later Middle Ages*, Cambridge, 1967.

Lavoix, H.,
— *Catalogue de monnaires Musulmanes de la Bibliotheque Nationale*, III. cilt, Paris, 1887-1891.

Lebîb, S.,
— *et-Tüccârü'l-Kârimiyye ve Ticaret-i Mısr fi'l-Usûri'l-Vustâ, Mecelletu Cemiyeti'l-Mısriyye li'd-Dirâsâti't-Tarihiyye*, IV, 1952, 5-63.

Lewis, B. - Holt, P. M.,
— *Historians of the Middle East*, London, 1962.

Lézine, Alexandre,
— *«Les salles nobles des palais Mamelouks»*, *Annales Islamologiques*, C. X. (1972), s. 63-146.

Little, Donald P.,
— *An Introduction to Mamluk Historiography*, Wiesbaden, 1970.

Mâcid, Abd al-Mun'am,
— *Nuzumu Devlet-i Selâtîni'l-Memâlik Rüsûmuhum fi Mısr*, II. Cilt Kahire, 1964-1967.

el-Makrızî, Takiyu'd-Dîn Ahmed b. Ali,
— *el-Beyân ve'l-İ'râb ammâ bi-Ard-i Mısr Mine'l-Arab*, nşr.: A. Âbidin, Kahire, 1961.
— *Kitâbu'l-Evzân ve'l-Ekyâli'ş-Şer'iyye*, nşr.: O. G. Tychsen, Rostock, 1800.
— *Kitâbu İğâseti'l-Ümme bi-Keşfi'l-Gumme*, nşr.: M. M. Ziyâde - C. eş-Şeyyâl, Kahire, 1940.
— *Kitâbu'l-Mevâ'ız ve'l-İtibâr fi Zikri'l-Hitat-i ve'l-Âsâr*, 2 cilt, Kahire, 1270.
— *Kitâbu's-Sülûk li-Ma'rifet-i Düveli'l-Mülûk*, nşr.: M. M. Ziyâde, 2 cilt, Kahire, 1934-1958; nşr.: Sa'id Abdu'l-Fettâh Âşûr, III. ve IV. ciltler, Kahire, 1970-1973.
— *Şuzûrü'l-Ukûd fi Zikri'n-Nukûd*, nşr.: A.M. el-Karmali, en-Nukûdü'l-Arabiyye, s. 21-73, Kahire, 1973.

— «*en-Nukûdü'l-Kadîme ve'l-İslâmiyye*». Türkçeye çeviren ve notlar ekleyen: İbrahim Artuk, *Belleten*, XVII/67 (1953), s. 367-392.

Markov, A.,
— *Inventarny Katalog musulmanskikh monei*, 3 cilt, St. Petersburg, 1896-1904.

Matériaux Pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum (CIA),
— *Matériaux Pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum (CIA)*, I. Kısım: Egypte, 2 cilt. C. I., M. van Berchem, La Caire, Mémoires de la Mission Archéologique Française au Caire, XIX (1894-1903); C. II, G. Wiet, Le Caire (suite), Mémoires de l'Institute Français d'Archéologie Orientale (MIFAO), LII (1930). İkinci Kısım: Syrie du Nord, 2 cilt., C. I, M. Sobernheim, Akkâr, Hısnu'l-Ekrâd, Tripoli, MIFAO, XXV (1909); C. II, E. Herzfeld, Inscriptions et monuments d'Alep, 2 cilt. MIFAO, LXXVI-LXXVIII (1954-1956); M. van Berchem, Syrie du Sud, Jerusalem, 3 cilt. MIFAO, XLVIII-XLV (1922-1949).

Mathenson, S.,
— *Persid, An Archaeological Guide*, London, 1972.

el-Maverdî, Ebu'l-Hasan,
— *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*», Türkçe terc. Ali Şafak, İst. 1976.

Mayer, L. A.,
— «*Saracenic Arms and Armour*», *Ars Islamica*, 1945.

Meineche, M.,
— «*Zur Mamlukischer Heraldik*», *Mitt. Deutsch. Arch. Inst.* Kairo, 28, 1972, 213-287.

Melikoff-Sayar, İ.,
— *Le Destân D'umûr Pacha (Düsturnâme-i Enveri)*, Paris, 1954.

Merçil, E.,
— «*Gaznelîler'in Kirman Hâkimiyeti (1031-1034)*», *Tarih Dergisi*, sayı: 24, İstanbul 1970.
— «*Sebüktegin'in Pendnâmesi*», *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, cild VI, cüz: 1-2, İstanbul 1975.
— «*Gaznelilerin Kirman Hakimiyeti*», *Tarih Dergisi*, 24, İst. 1970.

Metwally, Ahmed Fouad,
— *el-Fethu'l-Osmânî li'ş-Şâm ve Mısr ve Mukaddemâtuhu min Vâki'i'l-Vesâik ve'l-Magâdırî't-Türkiyye ve'l-Arabiyyeti'l-Muâsıraleh*, Kahire, 1976.

Minorsky, V.,
— *Hudûd al-Âlam*, 1937.

Mir Muhammed b. Seyyid Burhaneddin Havend-şah Mirhond,
— *Havzatü's-Safâ*, I-X, Tahran ve Kum, 1938-1339.

Mirhond,
— *Tarih-i Ravzatü's-Safâ*, I-X, Tahran ve Kum, 1338-1339.

M. Şemseddin,
— *İslâm'da Tarih ve Müverrihler*, İstanbul 1339-1342.

Mubârek, Ali Bâşâ,
— *el-Hitatu'l-Cedîdetu'l-Tevfikiyye*, 20 cilt, Kahire, 1306.

Mufaddal b. Ebi'l-Fadâil,
— *en-Nehcü's-Sedîd ve'd-Dürrü'l-Ferîd fimâ Ba'de Târih-i İbni'l-Amîd*, Paris 1911.

Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Münşi en-Nesevi,
— *Siret üs-Sultân Celâled-dîn Mengüberti*, (nşr. O. Houdas) Paris 1891.

Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendi,
— *Rahatü's-Südûr ve Ayetü's-Sürûr*, nşr. Muhammed İkbal, G.M. S., London 1921.

Muhammed b. Bahadır el-Mû'minî,
— *Kitâbu Mecmûa fi't-Tarih*, Topkapı sarayı müzesi, III. Ahmed Kütüphanesi, nr. 3057.

Muhammed Kurd Ali,
— *Kitâbu Hitati'ş-Şâm*, II cilt.

Muhammed Nazım,
— *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna*, Cambridge, 1931.

Muineddin Natanzi,
— *Müntehâbü't-Tevârih-i Muînî*, nşr. Jean Aubin, Tahran, 1336.

Muir, W. E.,
— *The Mameluke or Slave Dynasty of Egypt*, London, 1986.

Muller, F. W. K.,
— *Zwei Pfahlinschriften Aus Den Turfanfunden*, Berlin 1915.

Müneccimbaşı,
— *Câmiü'd-Düvel (Sahâifü'l-Ahbar)*, Türkçe terc. Necati Lügal, İstanbul, 1940.

Nâsıreddin Münşi'i Kirmani,
— *Sımt el-Ulâ Li'l-Hazret el-Ulyâ*, nşr. Abbas İkbal, Tahran hş. 1328.

Necip Asım,
— *Celâlüttin Harezmşah*, İstanbul, 1934.

Nerşahi, (Ebû Bekr Muhammed b. Câfer),
— *Tarih-i Buhara*, Arapça terc. Emin Abdülmeclt Bedevi-Nasrullah Mübeşşir et-Tırazî, Kahire, 1965.

Nizami-i Aruzî-i Semerkandi,
— *Çehar Makale*, nşr. Muhammed Mu'in, Tahran, 1341.

Nizamü'l-Mülk,
— *Siyaset-nâme*, nşr. Mehmet Altay Köymen, Ankara, 1976.

en-Nuveyri,
— *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, 18 cilt, Dârü'l-Kütübi'l Mısriyye neşri, Kahire, 1928-1938.

Ostrogorsky, George,
— *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1981.

Ögel, B.,
— *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, I-II, İstanbul, 1971.
— *Türk Kültür Tarihine Giriş*, I-V, Ankara 1978.

Piloti, E.,
— *L'Egypte au commencement de XVe siecle, d'apres les traite d'Emmanuel Piloti de Créte, incipit* 1420, avec une introduction et de notes par P. H. Dopp, Kahire, 1950.

Poliak, A. N.,
— *Feudalism in Egypt, Syria Palestine and Lebanon*, 1250-1900 A. D., London, 1939.
— «*Les révoltes populaires eu Egypte â l'époque des Mamelouks et leurs causes économiques*», *REI*, VIII (1934), 251-271.
— «*Le caractére colonial de l'état Mamelouk dans ses rapport avec la Horde d'Or*», *REI*, IX (1935), 231-248.
— «*La féodalité Islamique*», *REI*, X (1936), s. 247-265.
— «*The Influence of Chingiz Khan's Yasa upon the General organization of the Mamlûk State*», *BSOAS*, X (1940-1942), s. 862-876.

Pope, A. U.,
— *Persian Architecture*, Şiraz, 1969.

Popper, William.,
— *History of Egypt, 1382-1469 A. D. Part One:* 1382-1399 A. D. *(Publications in Semitic Phlilology,* vol: XIII, 1954). Part Two: 1399-1411 A. D. Vo: XIV., 1954.
— *Egypt and Syria under the Circassian Sultans, 1382-1467 A. D. Systematic Notes to İbn Tagrı Birdi's Chronicles of Egypt. University of California Publications in Semitic Philology,* Vol: XV (1955), Vol: XVI (1957).

Pritsak, O.,
— *Karahanidische Streitfragen,* 1-4, Oriens, III/2, 1950, 209-228.
— *Von den Karluk zu den Karachaniden,* ZDMG, 1951, C. I, 270-300.

Quatremere, E.,
— *Histoire des Sultans Mamlouks de l'Egypte, écrite en arabe Takieddin-Makrizi traduite en français et accompagnée de notes Philologiques, historiques, geographiques es par M. Quetremer,* 2 cilt, Paris, 1837-1845.

Rabi (Rabie), H. M.,
— *en-Nuzumu'l-Mâliye fi Mısr Zamani'l-Eyyûbiyyin,* Kahire, 1964.
— *The Financial system of Egypt:* A. H. 564-741/A. H. 1169-1341, London, 1972.

Ravaisse, Paul (Ed.),
— *Zaubdat Kachf al-Mamalik (Tableau politique et administratif de l'Egypte, de la Syrie et du Hidjaz sous la domination des Sultans Mamlouks du XIIIe siecle, par Khalil ed-Dahiry),* Paris, 1894.

Reşideddin Tabîb Fazlullah,
— *Câmiü't-Tevarih,* Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi, no: 919, A. Ateş nşr. II. cilt, 5. cüz.
— *Risale-i Bahaiyye,* Kayseri Raşid Ef. Kütüphanesi no: 1110.

Runciman, S.,
— *A History of the Crusades,* 3 vols, Cambridge, 1957.

Sa'davî, Nazir Hassan,
— *Nizâmu'l-Berîd fid-Devleti'l-İslâmiyye,* Kahire, 1953.

Sadeque, Syedah Fatima,
— *Baybars I of Egypt,* Dacca, 1956.

es-Sehâvî, Muhammed b. Abdurrahman,
— *et-Tibru'l-Mesbûk fi Zeyli's-Sülûk,* Bulak, 1896.

Sa'libi, K. S.,
— *The Maronites of Lebanon under Frankish and Mamluk Rule* (1099-1516)», Arabica, 4(1957), 288-303.
— «*Listes chronologiques des grands cadis de l'Egypte sous les Mamelouks*», *REI*, 25(1957), 71-125.

Sauvaget, J.,
— «*La poste aux Chevaux dans l'Empire des Mamlouks*», Paris, 1941.
— «*Noms et surnoms de Mamelouks*», *JA*, 238 (1950), 31-58.

Sauvaire, H.,
— «*Matériaux pour servir a l'histoire de la numismatique et de la metrologie musulmanes*», JA, 7e serie, XIV (1879), 455-533 vd.

Sem'ânî,
— *Kitabü'l-Ensâb*, nşr. V. Barthold, Turkestan, I, 52-69.

es-Seyyid Bâz el-Arînî,
— *el-Ikta'u'l-Harbî bi-Mısr Zaman-i Selâtini'l-Memâlik.*

Seyyide İsmail Kaşif,
— *Mısr fi Ahdi'l-Ihşidiyyin*, Kahire, tarihsiz.

Sezgin, Fuad,
— *Geschichte der Arabischen Schrifttums*, Leiden, 1967.

Sıbt b. el-Cevzî,
— *Miratu'z-Zaman*, Haydarabad, 1951, nşr. Ali Sevim, Ankara, 1968.

Stern, S. M.,
— *The Inscriptions of the Kharragan Mausoleums*» *Iran*, vol. IV, London 1966, 21-27.

Stronach, D.-Young, T. C.,
— «*Three Octagonal Seljug Tomb Towers from Iran*» Iran, IV, London 1966, 1-20.

es-Subkî,
— *Tabakâtü'ş-Şafiiyyeti'l-Kübra*, Kahire, 1324.

es-Süyûtî, Celâlu'd-Din Abdurrahman b. Ebî Bekr eş-Şâfiî,
— *Hısnu'l-Muhazara fi Mısr ve'l-Kahire*. Neşr.: Muhammed Mahmûd Subeyh-Ahmed Bedevî, Kahire, 1960.

Şebankârei,
— *Mecmâ el-Ensâb*, Yenicami Kütüphanesi no: 909.

Taneri, A.,
— *Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı Teşkilatı*, Ankara, 1978.
— *Türk Devlet Geleneği (Dün ve Bugün)*, Ankara, 1975.

Turhan, İbrahim Ali,
— *Mısr fi Asri Devleti'l-Memâliki'l-Çerakise*, Kahire, 1960.

Tekin, Ş.,
— «*Bilinen En Eski İslâmî Türkçe Metinler: Uygur Harfleriyle Yazılmış Karahanlılar Devrine Ait Tarla Satış Senetleri*», *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, IV, Ankara, 1975, 157-186.

Tekin, T.,
— *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington, 1968.

Tekindağ, Şehabeddin,
— «*II. Bâyezid Devrinde Çukur-Ova'da Nüfûz Mücâdelesi: İlk Osmanlı-Memlüklü Savaşları* (1485-1491)», *Belleten*, XXXI/123 (1967), s. 345-373.
— «*XV. Asrın Sonunda Memlük Ordusu*, *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi*», *Tarih Dergisi*, Sayı: 15 (1960), s. 85-94.
— *Berkuk Devrinde Memlük Sultanlığı* (XIV. Yüzyıl Mısır Tarihine Dâir Araştırmalar), İstanbul, 1961.
— «*Fâtih İle Çağdaş Bir Memlüklü Sultânı: Aynal el-Ecrûd* (1453-1460)», *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 23 (1969), s. 35-50.
— «*Memlük Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış*», *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, Tarih Dergisi*, Sayı: 25 (1971), s. 1-38.
— «*Fâtih Devrinde Osmanlı-Memlüklü Manâsebetleri*», *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, Tarih Dergisi*, Sayı: 30 (1976), s. 73-98.
— «*Teke Eli ve Teke Oğulları*», *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 7-8 (1976-1977), s. 55-94.
— *The Cambridge History of Islam*, I, Cambridge, 1970.
— *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr*, Ayasofya ktp. nr. 3415-39.

Utbî, (Ebû Nasr Muhammed),
— *Tarih-i Yemînî*, I-II, Kahire, 1286.
— «*İslâm Devletlerinde Bazı Nâibeler*», *Belleten*, sayı 122, Ankara, 1967.

Wansbrough, J.,
— *Venice and Florence in the Mamluk Commercial Privilages*, *BSOAS*, 28 (1965), 483-523.

Weil, G.,
— *Geschichte der Chalifen,* Mannheim, 1848.

Yahya b. Abdüllatif,
— *Lübü't-Tevârih, nşr. Seyyid Celâleddin Tehrâni,* Tahran, 1314.

Yakubovsky, A. Y.,
— *«Gazneli Mahmut, Gazne Devletinin Menşei ve Karakteri Meselesine Dair», Ülkü Mecmuası,* sayı 72-73-75-76.

Yakut el-Hamavî,
— *Mu'cemu'l-Buldân,* 6 cilt, Leipzig 1866-1870 ve Beyrut 1968.

Yaltkaya, Ş.,
— *İlhanîler Devri İdarî Teşkilâtına Dair Nasîred-Dîn-i Tusi'nin Bir Eseri», THİTM,* II, İstanbul, 1939, 7-16.

Yusuf Has Hacib,
— *Kutadgu Bilig,* nşr. Reşid Rahmeti Arat, I (Metin), İstanbul, 1947; Türkçe terc. Reşid Rahmeti Arat, Kutadgu Bilig II (tercüme), Ankara, 1959.

Yücel, Yaşar,
— *«Timur Tarihine Dâir Araştırmalar», Belleten,* XIII (1978), sayı: 166, s. 239-299.

ez-Zâhirî, Garsu'd-Dîn Halil b. Şâhin,
— *Zübdetu Keşfi'l-Memâlik,* Paris, 1894.

Zambaur, E. de,
— *Manuel de genelogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam,* Paris, 1955.

Ziyade, Muhammed Mustafa,
— *el-Mü'errihûn fî Mısr fi'l-Karni'l-Hâmis-i aşeri'l-Milâdî* (el-Karnu't-Tasi'l-Hicri), Kahire, 1949.
— *Nihâyetu's-Selâtîni'l-Memâlik fî Mısr, Mecelletü'l-Cemiyyeti'l-Mısriyye li'd-Dirâsâti't-Târihiyye,* 1951.
— *el-Muhâvelâtü'l-Harbiyye li'l-İstilâ-i Alâ Cezîret-i Rodos, Mecelletu Ceyş,* 1946.
— *Hamletü Louis et-Tâsi' Alâ Mısr ve Hezimetuhu fi'l-Mansûra,* Kahire, 1961.

Zaky, Mohamed Hassan,
— *Les Tulunides,* Paris, 1937.

KRONOLOJİ

Miladi / *Hicrî*	
751	— Talas savaşı.
840	— Samanî emiri Nuh b. Esed'in İsficab'ı zaptetmesi.
	— Uygur devletinin yıkılışı.
	— Karahanlılar'ın kuruluşu.
369	— Mısır'ın Ahmed b. Tolun tarafından ele geçirilmesi.
884	— Ahmed b. Tolun'un ölümü.
	— Humaraveyh b. Ahmed b. Tolun'un Mısır tahtına geçmesi.
896	— Humaraveyh'in öldürülmesi.
	— Ceyş b. Humaraveyh'in öldürülmesi.
	— Harun b. Humaraveyh'in tahta geçişi.
904	— Harun b. Humaraveyh'in öldürülmesi.
	— Şeyban b. Ahmed b. Tolun'un tahta geçmesi.
905	— Fustat savaşı ve Tolunoğulları devletinin sonu.
906	— İbnü'l-Halic ve arkadaşlarının idam edilmesi.
908	— Ermeni devletinin ikiye bölünmesi.
	— Abbasî halifesi el-Müktefî Billah Ali'nin vefatı.
	— el-Muktedir Billah Cafer'in Abbasî halifesi oluşu.
909	— İsa en-Nuşerî'nin ölümü.
920	— Volga Bulgarları'nın İslâm'ı resmen kabulü.
932	— Abbasî halifesi el-Muktedir Billah'ın ölümü.
	— el-Kahir Billah'ın Abbasî halifesi oluşu.
933	— Ebû Mansur Tekin'in ölümü.
	— Muhammed b. Tuğc (Togaç)'ın Mısır'a vali tayin edilmesi.
935	— Mısır'da Ihşidîler devletinin kuruluşu.
941	— Abbasî halifesi er-Râzî Billah'ın vefatı.
942	— Balasagun şehrinin Karahanlılarca fethi ve müslüman oluşu.

Miladî / Hicrî	
	— İbn Raik'in ölümü.
946	— el-Muti Lillah'ın halife oluşu.
	— Ihşid Muhammed b. Tugc'un vefatı.
955	— Satuk Buğra Han'ın ölümü.
958	— Tarihçi el-Mes'ûdî'nin ölümü.
963	— Alptegin'in Ebû Bekr Levik'i mağlup ederek Gazne'yi ele geçirmesi.
	— Alptegin'in ölümü.
	— Ebû İshak İbrahim'in Gazneliler tahtına geçişi.
969	— Gazneliler Devleti'nin kuruluşu.
	— Fatımi ordusunun Fustat'a girişi.
	— Ihşidiler devletinin sonu.
971	— Gazneli Sultan Mahmud'un doğumu.
975	— Bilge Tegin'in ölümü.
997	— Sebüktegin'in ölümü.
998	— Sultan Mahmud'un Gazneliler tahtına geçişi.
999	— Samanîler devletinin yıkılışı.
	— Nasr b. Ali'nin Buhara'ya girişi.
	— Sultan Mahmud'un Horasan'ı zaptı.
	— Sultan Mahmud'un Sistan seferi.
1000	— Sultan Mahmud'un I. Hindistan seferi.
1001	— Sultan Mahmud'un II. Hindistan seferi.
1004	— Sultan Mahmud'un III. Hindistan seferi.
1012-1013/403	— Nasr b. Ali İlig Han'ın ölümü.
	— Arslan İlig Mansur'un tahta geçişi.
1014	— Sultan Mahmud'un Nandana'yı zaptı.
1017	— Me'mûn'un öldürülmesi.
1018	— Sultan Mahmud'un Kanavc kalesini fethi.
1020	— Gur bölgesinin Sultan Mahmud'un idaresi altına girmesi.
1020-1021/411	— Ali Tegin'in Buhara'ya hâkim oluşu.
1026	— Sultan Mahmud'un Somnat seferi.
1026-1027	— Kadır Han ve oğullarının Özkent ve Balasagun'u ele geçirmeleri.
1030	— Gazneli Sultan Mahmud'un ölümü.
	— Sultan Muhammed b. Mahmud'un tahta çıkışı.
	— Sultan Muhammed'in tahttan indirilip yerine Mesud b. Mahmud'un getirilmesi.
1032	— Yusuf Kadır Han'ın ölümü.
	— Süleyman Arslan Han'ın Karahanlı tahtına geçmesi.

Miladî / Hicrî	
1034-1035/426	— Ali Tegin'in ölümü ve yerine küçük yaştaki oğlu Yusuf'un geçmesi.
1040	— Selçuklu imparatorluğunun kuruluşu.
	— Sultan Mesud'un öldürülmesi ve yerine yeniden Sultan Muhammed b. Mahmud'un getirilmesi.
1041	— Dunpûr (Celâlâbad) savaşı neticesinde Gazne tahtına Sultan Mevdud b. Mesud'un geçmesi.
1049	— Sultan Mevdud'un ölümü.
	— Sultan Ali b. I. Mesud'un tahta geçmesi.
1050	— Sultan Abdürreşid b. Mahmud'un tahta geçmesi.
1053	— Sultan Abdürreşid'in öldürülmesi ve Ferruhzad'ın başa geçmesi.
1057	— İbrahim b. Muhammed'in Doğu Karahanlı tahtına çıkışı.
1059	— Sultan Ferruhzad'ın ölümü.
	— Sultan İbrahim b. Mesud'un tahta geçmesi.
	— İbrahim b. Muhammed Han'ın ölümü.
1069-1070/462	— Yusuf Has Hacib'in Kutadgu-Bilig'i yazarak Doğu Karahanlı hükümdarı Ebû Ali Hasan'a ithaf etmesi.
1072	— Alparslan'ın ölümünden faydalanmak isteyen Şemsü'l-Mülk'ün Tirmiz'i yağmalaması.
1074	— Karahanlıları cezalandırmak üzere harekete geçen Melikşah'ın Tirmiz'i kuşatması.
1078-1079	— Şemsü'l-Mülk'ün Ribat-ı Melik'i yaptırması.
1088-1089/481	— Melikşah'ın Buhara ve Semerkand'ı zaptetmesi.
1095	— Batı Karahanlı hükümdarı Ahmed Han'ın zındıklıkla itham edilerek idam edilmesi.
1095	— Rükneddin Kılıç Tamgaç Han I. Mesud b. Muhammed'in Batı Karahanlı tahtına çıkışı.
1099	— Haçlılar'ın Kudüs'ü ele geçirmesi.
	— Sultan İbrahim'in ölümü.
	— Sultan III. Mesud'un Gazne tahtına geçişi.
1102	— Kadır Han Cebrâil'in Tirmiz ve Maverâünnehr'i ele geçirmesi.
	— Kadır Han Cebrâil'in Sencer tarafından Tirmiz civarında yenilerek öldürülmesi.
1115	— Sultan III. Mesud'un ölümü.
1118	— Arslanşah'ın öldürülmesi.
	— Sultan Behramşah b. III. Mesud'un tahta çıkışı.

Miladî	/ *Hicrî*	
1130		— Sultan Sencer'in Semerkand'ı zaptederek Muhammed Arslan Han'ı esir edişi.
1132		— Muhammed Arslan Han'ın Merv'de ölümü.
1138	/532	— Selahaddin Eyyubi'nin doğumu.
1141		— Batı Karahanlılar devletinin Karahıtaylar'ın hâkimiyetine geçişi.
1156		— Batı Karahanlı hükümdarı III. İbrahim Han'ın Karluklar'la yaptığı savaşta yenilerek öldürülmesi.
1157		— Sultan Behramşah'ın ölümü.
		— Sultan Husrevşah'ın Gazneliler tahtına geçişi.
1160		— Sultan Husrevşah'ın ölümü.
		— Sultan Husrev Melik'in başa geçmesi.
1164		— Fergana hükümdarı Tuğrul Han Mahmud'ın ölümü.
1171		— Fatımî hilâfetinin ortadan kaldırılması.
1186		— Sultan Hüsrev Melik'in tahttan indirilmesi ve Gazneliler devletinin yıkılışı.
1187	/583	— Selahaddin Eyyubi'nin Kudüs'ü Haçlılar'ın elinden kurtarması.
1189		— III. Haçlı seferi.
		— Akka'nın Haçlılar tarafından kuşatılması.
1191		— Fransa kralı Philippe Auguste ve İngiltere kralı Arslan Yürekli Richard'ın Ortadoğu seferleri.
		— Akka'nın Haçlılar tarafından işgal edilmesi
1193		— Selahaddin Eyyubi'nin vefatı.
1201		— Melik el-Adil'in tahta geçmesi.
1198		— IV. Haçlı seferi ve İstanbul'da bir Latin devleti kurulması.
1205		— Doğu Karahanlı hükümdarı Yusuf Han'ın ölümü.
1210-1211	/607	— Doğu Karahanlı hükümdarı Küçlük Han'ın ölümü ve Doğu Karahanlı devletinin sonu.
1212		— Batı Karahanlılar devletinin sona ermesi ve Semerkand'ın Harezmşahlar devletinin başşehri oluşu.
1217		— V. Haçlı seferi.
1218		— Melik el-Adil'in vefatı.
		— el-Kâmil'in Eyyubî tahtına geçmesi.
1228		— II. Frederich komutasında VI. Haçlı seferi.
1238		— Sultan el-Kâmil'in vefatı.

Miladî / Hicrî	
	— II. el-Adil'in devlet idaresini ele geçirmesi.
1240	— II. el-Adil'in tahttan indirilmesi.
	— es-Salih'in tahta geçmesi.
1248	— VII. Haçlı seferi ve başarısızlığa uğratılması.
	— es-Salih'in vefatı.
	— Sultan Turanşah'ın Eyyubî tahtına geçmesi.
1249	— Turanşah'ın öldürülmesi ve Mısır'da Eyyubî hâkimiyetinin sona ermesi.
1250	— el-Melike İsmetüddin Ümm-i Halil Şecerü'd-Dürr'ün saltanatı.
	— Mısır'da Memlûkler devrinin başlaması.
	— Melik el-Muizz İzzeddin Aybek et-Türkmânî'nin tahta geçmesi.
1257	— Melik el-Muizz'in ölümü.
	— Melik el-Mansur Nureddin Ali b. Aybek'in tahta çıkması.
1259	— Melik el-Mansur'un tahttan indirilmesi.
	— Melik el-Muzaffer Seyfeddin Kutuz'un tahta geçmesi.
1260	— Ayn-ı Calût savaşı.
	— Melik Kutuz'un öldürülmesi.
	— Melik ez-Zahir Rükneddin Baybars el-Bundukdarî'nin tahta geçmesi.
1277	— Melik ez-Zahir Baybars'ın ölümü.
	— Melik es-Said Berke'nin tahta geçmesi.
1279	— Melik es-Said'in tahttan çekilmesi.
	— Melik el-Adil Bedreddin Sülemiş'in sultan olması.
1279	— Melik el-Adil'in tahttan indirilişi.
	— Melik el-Mansûr Seyfeddin Kalavun el-Elfî'nin başa geçmesi.
1290	— Melik Kalavun el-Elfî'nin vefatı.
	— Melik el-Eşref Selahaddin Halil b. Kalavun'un tahta çıkması.
1291	— Akka'nın kurtarılması ve bölgenin Haçlılar'dan temizlenmesi.
1293	— Melik el-Eşref'in öldürülmesi.
	— Melik en-Nâsır Nâsıreddin Muhammed b. Kalavun'un iktidara geçmesi.
1294	— Melik en-Nâsır'ın hal'i.
	— Melik el-Adil Zeyneddin Ketboga'nın tahta

Miladi	*Hicri*	
		çıkması.
1296		— Melik Ketboga'nın öldürülmesi.
		— Melik el-Mansûr Hüsameddin Lâçin'in başa geçmesi.
1299		— Melik el-Mansûr Hüsameddin Lâçin'in öldürülmesi.
		— Melik en-Nâsır Muhammed'in II. saltanatı.
1309		— Melik en-Nâsır'ın tahttan çekilmesi.
		— Melik el-Muzaffer Rükneddin Baybars el-Çeşnigîr'in tahta çıkması.
1310		— Melik el-Baybars'ın tahttan feragat etmesi.
		— Melik en-Nâsır Muhammed'in III. saltanatı.
1341		— Melik en-Nâsır Muhammed'in ölümü.
1347		— en-Nâsır Hasan'ın sultan ilan edilmesi.
1349		— Suriye ve Mısır'da başgösteren «siyah veba» salgını.
1361		— en-Nâsır Hasan'ın öldürülmesi.
1363		— Sultan el-Eşref Şaban'ın tahta geçişi.
1365		— Kıbrıs kralı I. Peter'in İskenderiye'ye hücum etmesi.
1382		— Bahrî Memlûkleri'nin çöküşü ve Burci Memlûkleri'nin kuruluşu.
1386		— Timur'un Tebriz'i istilâsı.
1393		— Timur'un Bağdat'ı ele geçirmesi.
1399		— Sultan Berkuk'un ölümü.
1400		— Timur'un Halep ve Dımaşk'ı yağmalaması.
1402		— Timur'un Yıldırım Bayezid ile yaptığı Ankara savaşını kazanması.
1405		— Ferec b. Berkuk'un tahttan feragatı.
		— Melik el-Mansur İzzeddin Abdülaziz b. Berkuk'un saltanatı.
		— Timur'un ölümü.
1412		— Ferec b. Berkuk'un öldürülmesi.
		— Melik el-Müeyyed Ebu'n-Nasr Seyfeddin Şeyh el-Mahmudî'nin tahta çıkışı.
1421		— el-Müeyyed Şeyh'in ölümü.
		— Sultan Tatar'ın saltanatı ve ölümü.
1422		— el-Eşref Barsbay'ın idareyi ele geçirmesi.
1426		— Memlûk sultanı Barsbay'ın Kıbrıs'ı fethi.
1438		— Seyfeddin Barsbay'ın ölümü.
		— Seyfeddin Çakmak'ın ez-Zahir lakabıyla sul-

Miladi / Hicrî

tan olması.

1453 — Seyfeddin Çakmak'ın ölümü.

1461 — el-Eşref Aynal'ın saltanatı.

— ez-Zahir Hoşkadem'in Burcî Memlûkleri tahtına geçişi.

1468 — Melik el-Eşref Seyfeddin Kayıtbay'ın sultan oluşu.

1492 — Kahire'de veba salgınının ortaya çıkışı.

1496 — Kayıtbay'ın ölümü.

1497 — Vasko de Gama'nın Ümit Burnu yolunu keşfi.

1501 — Kansuh el-Gûrî'nin tahta geçişi.

1514 — Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran zaferi.

1515 — Yavuz Sultan Selim'in Dulkadiroğlu Beyliği'ne son vermesi.

1516 — Yavuz Sultan Selim'in Merc-i Dabık zaferi.

— Kansuh el-Gûrî'nin vefatı.

— Tumanbay'ın Memlûk sultanı ilan edilmesi.

1517 — Yavuz Sultan Selim'in Memlûklere karşı kazandığı er-Reydaniyye zaferi.

— Sinan Paşa'nın er-Reydaniyye'de öldürülmesi.

— Yavuz'un emri üzerine Tumanbay'ın Zuveyle kapısında idam edilmesi.

— Mısır'ın fethi.

— Memlûk devletinin yıkılışı.

ALTINCI CİLDİN SONU